

Державний вищий навчальний заклад  
«Ужгородський національний університет»  
Міністерства освіти і науки України

**АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ  
ПРАВознавство**  
Електронне наукове видання

№04, 2025

частина 3

Ужгородський національний університет  
Ужгород 2025

**УДК 001:34**

**ISSN 2788-6018**

**Аналітично-порівняльне правознавство** – електронне наукове фахове видання  
юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань  
категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.)  
зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**

**Головний редактор: Бисага Ю.М.** – д.ю.н., професор

**Заступники головного редактора:**

**Белов Д.М.** – д.ю.н., професор

**Заборовський В.В.** – д.ю.н., професор

**Члени редакційної колегії:**

**Берлінгер Ремус Даніел** – д.ю.н., доцент (Румунія)

**Белова М.В.** – д.ю.н., доцент

**Булеца С.Б.** – д.ю.н., професор

**Дешко Л.М.** – д.ю.н., професор

**Котляр О.І.** – к.ю.н., професор

**Копча В.В.** – д.ю.н., професор

**Лазур Я.В.** – д.ю.н., професор

**Манзюк В.В.** – к.ю.н., доцент

**Менджул М.В.** – д.ю.н., професор

**Мех Ю.В.** – д.ю.н., професор

**Ондрова Юлія** – к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)

**Василенко О.Ю.** – доктор філософії у галузі права

**Ступник Я.В.** – к.ю.н., доцент

**Фазикош В.Г.** – к.ю.н., професор

**Фаркаш Мірча** – професор (Румунія)

**Фрідманський Р.М.** – к.ю.н., професор

Рекомендовано до опублікування Вченою радою  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №7 від 30.06.2025 року

Офіційний сайт: <http://app-journal.in.ua/>

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,  
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;  
print@rik.com.ua

## ЗМІСТ

### РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

|   |            |
|---|------------|
| <b>Айдинян А.В.</b> ДО ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ДОБРОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ГРОМАДЯНИНОМ УКРАЇНИ ПОСАДИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ВИКОНАННЯМ ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧИХ АБО АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ФУНКЦІЙ, В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ, СТВОРЕНИХ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИЙ ТЕРИТОРІЇ, ТА ВИКОНАННЯ НИМ НА ЦІЙ ПОСАДІ ТАКИХ ФУНКЦІЙ..... | <b>11</b>  |
| <b>Альбещенко О.С.</b> КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ.....   | <b>17</b>  |
| <b>Андрушко А.В.</b> СТВОРЕННЯ ДЛЯ ГРУПИ ЖИТТЄВИХ УМОВ, СПРЯМОВАНИХ НА ПОВНЕ ЧИ ЧАСТКОВЕ ЇЇ ФІЗИЧНЕ ЗНИЩЕННЯ, ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ.....  | <b>25</b>  |
| <b>Бодунова О.М., Яцик Т.П.</b> ЗРОЗУМІЛІСТЬ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....   | <b>33</b>  |
| <b>Гетьман Є.С.</b> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ СИНГУЛЯРНОСТІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....   | <b>38</b>  |
| <b>Гольдберг Н.О.</b> СУБ'ЄКТ ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕДАЧ ТОВАРІВ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДЕРЖАВНОМУ ЕКСПОРТНОМУ КОНТРОЛЮ.....  | <b>46</b>  |
| <b>Гончаренко А.В.</b> ЗАПОБІГАННЯ УХИЛЕННЮ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....  | <b>51</b>  |
| <b>Ковальчук Д.В.</b> КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНОГО ВБИВСТВА, ВЧИНЕНОГО В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ.....   | <b>56</b>  |
| <b>Ковальчук С.О., Василюк А.Л.</b> ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ.....  | <b>62</b>  |
| <b>Ляшко Д.В.</b> ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ДОКТРИНА ТА РЕАЛЬНІСТЬ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ.....   | <b>67</b>  |
| <b>Микитчик О.В., Іващенко В.О.</b> КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....  | <b>75</b>  |
| <b>Мороз Ю.А.</b> ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ.....   | <b>81</b>  |
| <b>Нестерова І.А.</b> ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ, ВЧИНЕНИХ У СФЕРІ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....  | <b>87</b>  |
| <b>Овсій Д.Ю.</b> ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА.....   | <b>92</b>  |
| <b>Плутницька К.М., Ковтун К.О.</b> КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ТА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ.....   | <b>98</b>  |
| <b>Попович О.В., Томаш Л.В.</b> АВТОМАТИЗАЦІЯ ТА АЛГОРИТМІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ.....  | <b>103</b> |
| <b>Татаренко Г.В., Татаренко І.В.</b> ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ: ВИКЛИКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ.....  | <b>109</b> |
| <b>Ткаченко А.О., Ткаченко П.І.</b> КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ.....   | <b>119</b> |

**РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;  
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

|  |            |
|--|------------|
| <b>Албул С.В.</b> ОМБУДСМЕН З ПИТАНЬ РОЗВІДКИ: ДОСВІД ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ В УКРАЇНІ.....                                       | <b>125</b> |
| <b>Вознюк А.А.</b> ДОСВІД ВІРМЕНІЇ ТА ГРУЗІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ.....   | <b>131</b> |
| <b>Волобуєв А.Ф.</b> КРИТЕРІЇ ПРИЙНЯТТЯ ТА ОЦІНКИ РІШЕННЯ ПРО ВІДСТОРОНЕННЯ ОСОБИ ВІД ПОСАДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....  | <b>141</b> |
| <b>Герасименко О.М.</b> ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «КРИТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА» У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЗАГРОЗАМ НА ЇЇ ОБ'ЄКТАХ.....                                     | <b>146</b> |
| <b>Горобець О.В.</b> СПОСІБ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....  | <b>155</b> |
| <b>Гребенюк А.В., Старушкевич А.В.</b> ТЕНДЕНЦІЇ У НАУКОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПО НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....          | <b>165</b> |
| <b>Гуртієва Л.М.</b> КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСТАВ ВІДКЛАДЕННЯ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ.....                                  | <b>177</b> |
| <b>Діденко О.В.</b> ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА ТА МІЖНАРОДНА ПРОТИДІЯ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ).....   | <b>184</b> |
| <b>Дяченко Е.В.</b> ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД).....                                  | <b>193</b> |
| <b>Загородній Є.О.,</b> ПОЧАТОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОДАЛЬШЕ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....                                 | <b>201</b> |
| <b>Іваницький С.О., Морозов Д.А., Скапоущенко О.Д.</b> ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ СКАСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....              | <b>207</b> |
| <b>Кагдіна І.Ф., Лопаєва О.М., Карпенко О.М.</b> ФОРМУВАННЯ СТІЙКОЇ ПСИХІКИ ПІД ЧАС ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....  | <b>212</b> |
| <b>Капліна О.В.</b> ПРОВОКАЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОСОБЛИВОСТІ РІШЕНЬ ЄСПЛ ЩОДО УКРАЇНИ.....  | <b>217</b> |
| <b>Копча В.В.</b> КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....   | <b>224</b> |
| <b>Кравець Ю.І.</b> НЕВІДКЛАДНИЙ ОБШУК: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ....  | <b>229</b> |
| <b>Крет Г.Р.</b> ПОСТАНОВА ПРОКУРОРА ПРО ПРОВЕДЕННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ: ВИМОГИ ДО СТРУКТУРИ І ЗМІСТУ ТА ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ..... | <b>233</b> |
| <b>Курман О.В.</b> ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ І ФІКСАЦІЇ ЦИФРОВИХ СЛІДІВ ПІД ЧАС ОГЛЯДУ МОБІЛЬНИХ ЗАСОБІВ ЗВ'ЯЗКУ.....  | <b>238</b> |
| <b>Лопаєва О.М., Карпенко О.М.</b> ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ДО СТРІЛЬБИ В УМОВАХ БОЙОВОГО СТРЕСУ .....  | <b>243</b> |
| <b>Микитюк О.С.</b> ДОПУСТИМІСТЬ ПОКАЗАНЬ З ЧУЖИХ СЛІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ США: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ.....  | <b>247</b> |
| <b>Патрелюк Д.А.</b> КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ОСОБИ, ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ЩОДО ЯКОЇ НЕ ВІДОМІ.....   | <b>256</b> |
| <b>Пашинський А.П.</b> ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄДИНОГО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ДЕКЛАРАЦІЙ НАЗК ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ.....   | <b>263</b> |

|   |            |
|---|------------|
| <b>Погорецький М.А.</b> СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СПРАВЕДЛИВОГО ТА ДОПУСТИМОГО ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....   | <b>269</b> |
| <b>Саєнко В.В.</b> АНАЛІЗ СТАНУ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ....                        | <b>280</b> |
| <b>Сайипов Р.Ч., Томма Р.П.</b> ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ.....                      | <b>295</b> |
| <b>Старенький О.С.</b> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО БАЛАНСУ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ № 4359-ІХ.....                                       | <b>302</b> |
| <b>Ткачук Т.Ю., Оніщенко В.Г.</b> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ COUNTER FORENSICS.....   | <b>310</b> |
| <b>Чугаєвський А.А.</b> УЧАСТЬ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЗА УЧАСТЮ ОСІБ, ЯКІ СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ.....  | <b>318</b> |
| <b>РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА</b>  |            |
| <b>Владикін О.Н., Пороховата Є.О., Валеєва М.С.</b> ПОРЯДОК КВАЛІФІКАЦІЙНОГО ОЦІНЮВАННЯ СУДДІВ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ ДОБРОЧЕСНОСТІ.....                                       | <b>324</b> |
| <b>Кобзева Т.А., Зуєнко К.Є.</b> АДВОКАТУРА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ВІДПОВІДНІСТЬ СТАНДАРТАМ ЄС.....  | <b>330</b> |
| <b>Корнякова Т.В.</b> СУДОВИЙ ДІАЛОГ І ПРОЦЕДУРА КОНСУЛЬТАТИВНИХ ВИСНОВКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....                                 | <b>338</b> |
| <b>РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО</b>  |            |
| <b>Андрейків А.</b> ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПРАВОВА ОЦІНКА СПІВУЧАСТІ ТРЕТІХ ДЕРЖАВ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ АГРЕСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... | <b>343</b> |
| <b>Біліченко В.В.</b> ПРОТИДІЯ ЗАМІНУВАННЮ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: АЛГОРИТМ ДІЙ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....   | <b>350</b> |
| <b>Бушок О.О.</b> РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ ДЕРЖАВ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....   | <b>356</b> |
| <b>Галіахметов І.А.</b> ПРИНЦИП NUMERUS CLAUSUS У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕЧОВОМУ ПРАВІ.....   | <b>362</b> |
| <b>Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж.</b> ЗАХИСТ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В АФРИЦІ: ЗНАЧЕННЯ ТА НОВАЦІЇ КАМПАЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ.....  | <b>369</b> |
| <b>Гуменюк Ю.І.</b> ДО ПИТАННЯ ПРО ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ІНСТИТУЦІЇ У РЕГУЛЮВАННІ СУДОУСТРОЮ ТА СТАТУСУ СУДДІВ.....  | <b>374</b> |
| <b>Дем'янченко І.О.</b> ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ПРОБАЦІЇ.....  | <b>380</b> |
| <b>Дусановський С.К.</b> «ПОШУК ФОРУМУ» ЩОДО МІЖНАРОДНИХ ЦИВІЛЬНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....  | <b>386</b> |
| <b>Замула А.Ю., Діденко О.А.</b> ПРАВОВИЙ СТАТУС ВДІВ І МАТЕРІВ-ОДИНАЧОК В УКРАЇНІ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ.....   | <b>392</b> |
| <b>Захарчук І.В.</b> АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ДО ВИКЛИКІВ НОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ, АВТОНОМНІ СИСТЕМИ ОЗБРОЄНЬ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ.....                               | <b>398</b> |
| <b>Зверева К.С.</b> ЧАСТКОВІ УГОДИ ЯК МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ: САНКЦІЙ, ЕНЕРГЕТИЧНИХ КРИЗ І ТЕХНОЛОГІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ.....                                  | <b>405</b> |
| <b>Литвин О.П.</b> ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАКТИКА ЄСПЛ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ.....  | <b>411</b> |

|  |            |
|--|------------|
| <b>Менджул М.В., Ковач В.В.</b> ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ, СЛОВАЧЧИНІ, ЧЕХІЇ, ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНІ ТА РУМУНІЇ.....   | <b>417</b> |
| <b>Наливайко Л.Р.</b> ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ.....   | <b>422</b> |
| <b>Пасічник Я.С.</b> МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР І МІЖНАРОДНИЙ ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ДЕТЕРМІНАЦІЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК.....   | <b>428</b> |
| <b>Соколенко О.Л.</b> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛЕВАНТНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ.....  | <b>433</b> |
| <b>Фурса С.Я., Фурса Є.І., Регущевський Е.Є.</b> РЕКОМЕНДАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....   | <b>438</b> |
| <b>Худа В.В.</b> ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....   | <b>444</b> |
| <b>Щербанюк О.В.</b> СТЫГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ ПІДСАНКЦІЙНИХ АКТИВІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....   | <b>449</b> |
| <b>РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА</b>   |            |
| <b>Кузнецова Л.В.</b> АДМІНІСТРАТИВНО-ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА СУЧАСНОГО СТУДЕНТОЦЕНТРОВАНОГО НАВЧАННЯ.....   | <b>455</b> |
| <b>Попович Т.П., Бариська Я.О., Попович П.Ю.</b> РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МІЖ ТЕХНОЛОГІЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ТА ЕТИЧНИМИ ДИЛЕМАМИ.....  | <b>461</b> |
| <b>РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ</b>  |            |
| <b>Возняковська К.А., Біленець Д.А., Кубрак Г.О.</b> МЕХАНІЗМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....  | <b>467</b> |
| <b>Кучина К.А.</b> ОПИС МАЙНА ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ У ПОДАТКОВУ ЗАСТАВУ ТА ОСНОВНА ПРОБЛЕМАТИКА ЙОГО ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....  | <b>473</b> |
| <b>Мазепа С.</b> ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ДО ПИТАННЯ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ...  | <b>478</b> |
| <b>Максакова Р.М., Гамаюнова В.М.</b> ДИСКРИМІНАЦІЙНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ В ПОЛОНІ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ РОДИН ЯК РЕЗУЛЬТАТ НЕДОСКОНАЛОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ..... | <b>483</b> |
| <b>Хміль М.О.</b> ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ СЕЙМУ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....   | <b>489</b> |
| <b>Бойко Є.В.</b> ПРОБЛЕМАТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗАХИСТІ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....   | <b>495</b> |
| <b>Мозоль С.А., Левченко Ю.О.</b> ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: ПРОБЛЕМИ ПРАВЗАСТОСУВАННЯ, КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....   | <b>500</b> |
| <b>Поліщук М.М.</b> ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....   | <b>505</b> |
| <b>Пономарьова О.О.</b> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА МЕДИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....  | <b>510</b> |
| <b>Янчак П.О.</b> ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ЯК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ (ДЕРЖАВИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ): ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ.....   | <b>519</b> |

---

## CONTENTS

---

### SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

|  |            |
|--|------------|
| <b>Aidynian A.V.</b> ON THE ISSUE OF CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION OF THE VOLUNTARY OCCUPATION BY A CITIZEN OF UKRAINE OF A POSITION RELATED TO THE PERFORMANCE OF ORGANIZATIONAL-MANAGERIAL OR ADMINISTRATIVE-ECONOMIC FUNCTIONS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS ESTABLISHED IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY, AND THE PERFORMANCE BY HIM OF SUCH FUNCTIONS IN THIS POSITION..... | <b>11</b>  |
| <b>Albeschenko O.S.</b> A CRIMINOLOGICAL STUDY OF THE FEATURES OF PRIVATE MILITARY COMPANIES' ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT: LEGAL ASPECTS AND CRIMINAL LAW QUALIFICATION.....   | <b>17</b>  |
| <b>Andrushko A.V.</b> THE CREATION OF LIVING CONDITIONS FOR A GROUP AIMED AT ITS PHYSICAL DESTRUCTION, IN WHOLE OR IN PART, AS A FORM OF GENOCIDE.....   | <b>25</b>  |
| <b>Bodunova O.M., Yatsyk T.P.</b> COMPREHENSIBILITY OF COURT DECISIONS AS A NECESSARY CONDITION FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE.....   | <b>33</b>  |
| <b>Hetman Ye.S.</b> ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY AMIDST LEGAL SINGULARITY: A CRIMINOLOGICAL ASPECT.....   | <b>38</b>  |
| <b>Holdberh N.O.</b> SUBJECT OF VIOLATION OF THE PROCEDURE FOR INTERNATIONAL TRANSFER OF GOODS SUBJECT TO STATE EXPORT CONTROL.....  | <b>46</b>  |
| <b>Honcharenko A.V.</b> PREVENTION OF TAX EVASION, DUTIES (MANDATORY PAYMENTS) DURING THE WAR IN UKRAINE.....  | <b>51</b>  |
| <b>Kovalchuk D.V.</b> CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTENTIONAL HOMICIDE COMMITTED IN A STATE OF STRONG EMOTIONAL DISTURBANCE.....   | <b>56</b>  |
| <b>Kovalchuk S.O., Vasyliuk A.L.</b> EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY DUE TO CHANGES IN THE SITUATION.....  | <b>62</b>  |
| <b>Lyashko D.V.</b> LEGAL CERTAINTY IN CRIMINAL LAW: DOCTRINE AND REALITY OF LAW ENFORCEMENT.....  | <b>67</b>  |
| <b>Mykytchyk O.V., Ivashchenko V.O.</b> CRIMINOLOGICAL DETERMINATION OF LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS UNDER MARTIAL LAW.....  | <b>75</b>  |
| <b>Moroz Yu.A.</b> THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE FIELD OF TAXATION.....   | <b>81</b>  |
| <b>Nesterova I.A.</b> REGARDING CRIMINAL OFFENSES RELATED TO HUMAN TRAFFICKING COMMITTED IN THE SPHERE OF TOURISM ACTIVITIES.....  | <b>87</b>  |
| <b>Ovsy D.Y.</b> PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR TAX EVASION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND ITS APPLICABILITY TO UKRAINE IN THE FIELD OF HOUSING CONSTRUCTION.....   | <b>92</b>  |
| <b>Plutytska K.M., Kovtun K.O.</b> CRIMINAL RESPONSIBILITY OF MILITARY COMMANDERS, PERSONS EFFECTIVELY ACTING AS COMMANDERS, AND OTHER SUPERIORS UNDER NATIONAL AND INTERNATIONAL CRIMINAL LAW.....  | <b>98</b>  |
| <b>Popovych O.V., Tomash L.V.</b> AUTOMATION AND ALGORITHMIZATION OF CRIMINAL LAW QUALIFICATION IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF LAW ENFORCEMENT.....   | <b>103</b> |
| <b>Tatarenko H.V., Tatarenko I.V.</b> WAR CRIMES AGAINST CHILDREN IN THE CONTEXT OF HYBRID AGGRESSION: CHALLENGES OF CRIMINAL LAW PROTECTION.....  | <b>109</b> |
| <b>Tkachenko A.O., Tkachenko P.I.</b> QUALIFYING SIGNS OF VIOLATION OF STATUTORY RULES OF RELATIONS BETWEEN SERVICEMEN IN THE ABSENCE OF SUBORDINATION RELATIONS.....  | <b>119</b> |

**SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS;  
FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES**

|  |            |
|--|------------|
| <b>Albul S.V.</b> OMBUDSMAN FOR INTELLIGENCE: THE EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL INTELLIGENCE IN UKRAINE.....   | <b>125</b> |
| <b>Vozniuk A.A.</b> THE EXPERIENCE OF ARMENIA AND GEORGIA IN ENSURING CRIMINAL-LEGAL COUNTERACTION TO ORGANIZED CRIME.....   | <b>131</b> |
| <b>Volobuev A.F.</b> CRITERIA FOR CREATION AND EVALUATION A DECISION TO REMOVE A PERSON FROM OFFICE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....   | <b>141</b> |
| <b>Herasymenko O.M.</b> GENESIS OF THE CONCEPT OF “CRITICAL INFRASTRUCTURE” IN THE CONTEXT OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE’S COUNTERACTION TO THREATS AT ITS FACILITIES.....                                      | <b>146</b> |
| <b>Gorobets O.V.</b> ABUSE OF POWER OR OFFICIAL POSITION AS AN ELEMENT OF CRIMINALISTIC CHARACTERIZATION.....  | <b>155</b> |
| <b>Grebenyuk A.V., Starushkevych A.V.</b> TRENDS IN SCIENTIFIC RESEARCH OF PROBLEMS OF TACTICAL OPERATIONS TO NEUTRALIZE COUNTERACTION TO THE INVESTIGATION OF CRIMINAL ACTIVITY.....                                | <b>165</b> |
| <b>Gurtieva L.M.</b> CLASSIFICATION OF THE GROUNDS FOR POSTPONEMENT OF A COURT SESSION AT THE STAGE OF TRIAL IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....   | <b>177</b> |
| <b>Didenko O.V.</b> DIGITAL FORENSICS AND INTERNATIONAL COUNTERACTION TO CYBERCRIME (BASED ON THE EXAMPLE OF E-COMMERCE).....  | <b>184</b> |
| <b>Diachenko E.V.</b> HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PREVENTIVE MEASURE «DETENTION» IN CRIMINAL PROCEEDINGS (IMPERIAL PERIOD).....  | <b>193</b> |
| <b>Zahorodniy Y.O.</b> INITIATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS AND FURTHER CONDUCT OF CERTAIN INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS UNDER MARTIAL LAW.....   | <b>201</b> |
| <b>Ivanitsky S.O., Morozov D.A., Skapouschenko O.D.</b> ON CERTAIN ISSUES OF CANCELLATION OF PREVENTIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW.....  | <b>207</b> |
| <b>Kahdina I.F., Lopaeva O.M., Karpenko O.M.</b> DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL RESILIENCE DURING FIREARMS TRAINING UNDER WARTIME CONDITIONS.....  | <b>212</b> |
| <b>Kaplina O.V.</b> INCITEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: FEATURES OF ECTHR JUDGMENTS AGAINST UKRAINE.....   | <b>217</b> |
| <b>Kopcha V.V.</b> FORENSIC CHARACTERISTICS OF THEFTS DURING MARTIAL LAW.....  | <b>224</b> |
| <b>Kravets J.I.</b> URGENT SEARCH: PROBLEMATIC ISSUES OF LAW ENFORCEMENT PRACTICE.....   | <b>229</b> |
| <b>Kret G.R.</b> THE PROSECUTOR’S RESOLUTION ON CONTROL OVER THE COMMISSION OF A CRIME: REQUIREMENTS TO THE STRUCTURE AND CONTENT AND SIGNIFICANCE IN THE CONTEXT OF ESTABLISHING THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE..... | <b>233</b> |
| <b>Kurman O.V.</b> PECULIARITIES AND PROBLEMS OF DETECTING AND RECORDING DIGITAL TRACES DURING THE INSPECTION OF MOBILE COMMUNICATION DEVICES.....   | <b>238</b> |
| <b>Lopaeva O.M., Karpenko O.M.</b> PSYCHOLOGICAL PREPARATION FOR SHOOTING UNDER CONDITIONS OF COMBAT STRESS.....   | <b>243</b> |
| <b>Mykytyuk O.S.</b> ADMISSIBILITY OF HEARSAY EVIDENCE IN THE US CRIMINAL PROCESS: HISTORICAL ASPECT AND MODERN CHALLENGES.....  | <b>247</b> |
| <b>Patrelyuk D.A.</b> CRIMINAL PROSECUTION OF A PERSON WHOSE PERSONAL DATA IS NOT KNOWN.....   | <b>256</b> |
| <b>Pashynskyi A.P.</b> CHALLENGES IN THE FUNCTIONING OF THE NACP UNIFIED STATE REGISTER OF DECLARATIONS AND WAYS TO OVERCOME THEM.....   | <b>263</b> |



|   |            |
|---|------------|
| <b>Pohoretskyi M.A.</b> JUDICIAL CONTROL IN ENSURING FAIR AND ADMISSIBLE EVIDENCE IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE.....   | <b>269</b> |
| <b>Saenko V.V.</b> ANALYSIS OF THE STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH INTO THE PROBLEMS OF INVESTIGATING CRIMINAL OFFENSES RELATED TO THE USE OF VIRTUAL ASSETS.....  | <b>280</b> |
| <b>Sayipov R.Ch., Tomma R.P.</b> OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE.....   | <b>295</b> |
| <b>Starenkyi O.S.</b> ENSURING INSTITUTIONAL BALANCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE LAW OF UKRAINE № 4359-IX.....  | <b>302</b> |
| <b>Tkachuk T.Yu., Onishchenko V.G.</b> ENSURING THE AUTHENTICITY OF DIGITAL EVIDENCE OF WAR CRIMES: FORENSIC MECHANISMS TO COUNTERACT COUNTER FORENSICS.....  | <b>310</b> |
| <b>Chuhaievskyi A.A.</b> PARTICIPATION OF DEFENSE COUNSEL IN CRIMINAL PROCEEDINGS INVOLVING PERSONS WITH MENTAL DISORDERS.....  | <b>318</b> |
| <b>SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY</b>   |            |
| <b>Vladykin O.N., Porokhovata Y.O., Valeyeva M.S.</b> THE PROCEDURE FOR QUALIFICATION ASSESSMENT OF JUDGES: PROBLEMATIC ASPECTS OF INTEGRITY EVALUATION.....  | <b>324</b> |
| <b>Kobzeva T.A., Zuienko K.Ye.</b> THE LEGAL PROFESSION IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION: COMPLIANCE WITH EU STANDARDS.....   | <b>330</b> |
| <b>Korniakova T.V.</b> JUDICIAL DIALOGUE AND THE PROCEDURE FOR ADVISORY OPINIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....  | <b>338</b> |
| <b>SECTION XI. INTERNATIONAL LAW</b>  |            |
| <b>Andreikiv A.</b> INTERNATIONALIZATION OF HYBRID AGGRESSION BY THE RUSSIAN FEDERATION: LEGAL QUALIFICATION OF THIRD-STATE INVOLVEMENT AND THE TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF AGGRESSION IN INTERNATIONAL LAW..... | <b>343</b> |
| <b>Bilichenko V.V.</b> COUNTERACTION TO MINING OF VEHICLES: ALGORITHM OF ACTIONS OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....   | <b>350</b> |
| <b>Bushok O.O.</b> THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN POST-WAR STATE RECONSTRUCTION: PRACTICAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION.....   | <b>356</b> |
| <b>Haliakhmetov I.A.</b> THE NUMERUS CLAUSUS PRINCIPLE IN EUROPEAN PROPERTY LAW.....  | <b>362</b> |
| <b>Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh.</b> PROTECTION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN AFRICA: THE SIGNIFICANCE AND INNOVATIONS OF THE KAMPALA CONVENTION.....   | <b>369</b> |
| <b>Gumenyuk Yu.I.</b> ON THE ISSUE OF EUROPEAN LEGAL STANDARDS AND INSTITUTIONS IN THE REGULATION OF THE JUDICIARY AND THE STATUS OF JUDGES.....  | <b>374</b> |
| <b>Demianchenko I.O.</b> CONCEPT AND CLASSIFICATION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF PROBATION.....  | <b>380</b> |
| <b>Dusanovskyy S.K.</b> THE «FORUM SEARCH» FOR INTERNATIONAL CIVIL TRIALS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION.....  | <b>386</b> |
| <b>Zamula A., Didenko O.</b> LEGAL STATUS OF WIDOWS AND SINGLE MOTHERS IN UKRAINE: GENDER ASPECT.....   | <b>392</b> |
| <b>Zakharchuk I.V.</b> ADAPTING INTERNATIONAL LAW TO THE CHALLENGES OF NEW TECHNOLOGIES: ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AUTONOMOUS WEAPON SYSTEMS, AND THEIR REGULATION.....  | <b>398</b> |
| <b>Zvierieva K.S.</b> PARTIAL AGREEMENTS AS A MECHANISM OF LEGAL ADAPTATION TO NEW CHALLENGES: SANCTIONS, ENERGY CRISIS AND TECHNOLOGICAL COMPETITION.....  | <b>405</b> |
| <b>Lytvyn O.P.</b> RULE OF LAW AND THE ECTHR PRACTICE IN UKRAINE: PROBLEMS OF LEGAL INTERPRETATION AND APPLICATION IN JUDICIAL PRACTICE.....  | <b>411</b> |

|  |            |
|--|------------|
| <b>Menzhul M.V., Kovach V.V.</b> LEGAL PRINCIPLES OF THE ACTIVITIES OF NATIONAL HUMAN RIGHTS INSTITUTIONS IN UKRAINE, SLOVAKIA, THE CZECH REPUBLIC, POLAND, HUNGARY AND ROMANIA.....   | <b>417</b> |
| <b>Nalyvaiko L.R.</b> EUROPEAN STANDARDS OF CITIZENS' RIGHT TO SOCIAL PROTECTION.....  | <b>422</b> |
| <b>Pasichnyk Y.S.</b> INTERNATIONAL TREATY AND INTERNATIONAL CUSTOM AS SOURCES OF INTERNATIONAL LAW: DETERMINATION AND INTERRELATION.....  | <b>428</b> |
| <b>Sokolenko O.L.</b> ENSURING THE RELEVANT APPLICATION OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS DURING THE ADMINISTRATION OF JUSTICE.....  | <b>433</b> |
| <b>Fursa S.Ya., Fursa Ye.I., Rehushevskiy E.Ya.</b> RECOMMENDATIONS OF THE EUROPEAN COMMISSION ON THE EFFICIENCY OF JUSTICE AND THEIR IMPACT ON IMPROVING ENFORCEMENT PROCEEDINGS IN UKRAINE.....  | <b>438</b> |
| <b>Khuda V.V.</b> PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE: INTERNATIONAL STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....  | <b>444</b> |
| <b>Shcherbanyuk O.V.</b> RECOVERY OF SANCTIONED ASSETS INTO THE STATE'S REVENUE: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....  | <b>449</b> |
| <b>SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW</b>  |            |
| <b>Kuznetsova L.V.</b> ADMINISTRATIVE AND PHILOSOPHICAL PARADIGM OF MODERN STUDENT-CENTERED LEARNING.....  | <b>455</b> |
| <b>Popovych T.P., Baryska Ya.O., Popovych P.Yu.</b> RELIGIOUS IDENTITY IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: BETWEEN TECHNOLOGICAL POSSIBILITIES AND ETHICAL DILEMMAS.....  | <b>461</b> |
| <b>SECTION XIII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE</b>  |            |
| <b>Voznyakovska K.A., Bilenets D.A., Kubrak G.O.</b> MECHANISMS OF ADMINISTRATIVE CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF BUSINESS ENTITIES IN THE SPHERE OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN THE CONTEXT OF NATIONAL ECONOMIC SECURITY.....  | <b>467</b> |
| <b>Kuchyna K.A.</b> MAKING A LIST OF TAXPAYER PROPERTY FOR TAX LIEN AND KEY PROBLEMATIC ASPECTS OF THIS PROCEDURE IN UKRAINE.....  | <b>473</b> |
| <b>Mazepa S.</b> INFORMATION OFFENSE: ON THE ISSUE OF FORMALIZATION OF THE LEGAL CATEGORY.....   | <b>478</b> |
| <b>Maksakova R., Hamaiunova V.</b> DISCRIMINATORY ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL WHO WERE IN CAPTIVITY AND THEIR FAMILY MEMBERS AS A RESULT OF THE IMPERFECTION OF THE LEGAL STRUCTURE OF THE LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR..... | <b>483</b> |
| <b>Khmil M.O.</b> THE FOREIGN POLICY FUNCTION OF THE SEIMAS OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA: FEATURES OF LEGAL REGULATION AND IMPLEMENTATION MECHANISMS.....  | <b>489</b> |
| <b>Boyko E.V.</b> THE PROBLEM OF THE EFFECTIVENESS OF CIVIL LEGAL LIABILITY IN THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS.....   | <b>495</b> |
| <b>Mozol S.A., Levchenko Y.O.</b> VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF HOUSING: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT, QUALIFICATION AND LIABILITY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....   | <b>500</b> |
| <b>Polishchuk M.M.</b> PROTECTION OF LABOR RIGHTS OF EMPLOYEES DURING MARTIAL STATE: PROBLEMS AND PROSPECTS.....   | <b>505</b> |
| <b>Ponomareva O.O.</b> LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO MEDICAL IMAGES: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....  | <b>510</b> |
| <b>Yanchak P.O.</b> PRINCIPLES OF PROPER ACTIVITY OF POLITICAL PARTIES IN THE MODERN CONDITIONS OF UKRAINE'S DEVELOPMENT AS A CONSTITUTIONAL STATE (STATE OF CONSTITUTIONAL DEMOCRACY): CHALLENGES OF MARTIAL STATE.....   | <b>519</b> |

---

## РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

---

УДК 343.32

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.1>

### ДО ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ДОБРОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ГРОМАДЯНИНОМ УКРАЇНИ ПОСАДИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ВИКОНАННЯМ ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧИХ АБО АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ФУНКЦІЙ, В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ, СТВОРЕНИХ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ, ТА ВИКОНАННЯ НИМ НА ЦІЙ ПОСАДІ ТАКИХ ФУНКЦІЙ

Айдинян А.В.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри кримінально-правової політики

та кримінального права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-2097-370X,

e-mail: [angela.aydinyan@gmail.com](mailto:angela.aydinyan@gmail.com)

**Айдинян А.В. До питання кримінально-правової кваліфікації добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.**

У статті досліджуються підходи до кримінально-правової кваліфікації дій громадян України, що полягають у добровільному зайнятті посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

Робиться узагальнюючий висновок, що у судовій практиці України вбачається неоднозначність у підходах до кримінально-правової оцінки таких ситуацій.

Зазначається, що за першим (найбільш поширеним) підходом дії громадян України, які добровільно займають посаду, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконують свої функції на цій посаді кваліфікують за ч. 3 ст. 111-1 КК у формі «впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти».

За другим підходом дії керівників закладів освіти кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 1 ст. 111-2 КК. Їм ставиться у вину впровадження стандартів освіти держави-агресора та сприяння державі-агресору у формі реалізації чи підтримки рішень окупаційної адміністрації держави-агресора. Правильність такого підходу кримінально-правової кваліфікації автором ставиться під сумнів.

Відповідно до третього підходу добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 5 ст. 111-1 КК. Однак, на переконання автора, такий підхід до кримінально-правової кваліфікації є помилковим, адже заклад освіти не є органом державної влади, а тому підстави для кваліфікації дій таких осіб за ч. 5 ст. 111-1 КК відсутні.

Робиться висновок, що у будь-якому разі підходи до кримінально-правової оцінки однотипних ситуацій мають бути уніфіковані задля досягнення цілей кримінального судочинства.

**Ключові слова:** кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, колабораційна діяльність, освіта.

**Aidylian A.V. On the issue of criminal-legal qualification of the voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position related to the performance of organizational-managerial or administrative-economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory, and the performance by him of such functions in this position.**

In The article examines approaches to the criminal-legal qualification of the actions of citizens of Ukraine consisting in voluntarily occupying a position related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory, and the performance of such functions by them in this position.

A general conclusion is made that in the judicial practice of Ukraine there is ambiguity in the approaches to the criminal legal assessment of such situations.

It is noted that according to the first (most common) approach, the actions of citizens of Ukraine who voluntarily occupy a position related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory and perform their functions in this position are qualified under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code in the form of «implementation of educational standards of the aggressor state in educational institutions.»

According to the second approach, the actions of the heads of educational institutions are qualified by a set of criminal offenses provided for in Part 3 of Article 111-1; Part 1 of Article 111-2 of the Criminal Code. They are accused of implementing the educational standards of the aggressor state and assisting the aggressor state in the form of implementing or supporting the decisions of the occupation administration of the aggressor state. The author questions the correctness of this approach to criminal legal qualification.

According to the third approach, the voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory, and the performance by him of such functions in this position is qualified by a set of criminal offenses provided for in Part 3 of Article 111-1; Part 5 of Article 111-1 of the Criminal Code. However, in the author's opinion, such an approach to criminal legal qualification is erroneous, since an educational institution is not a state authority, and therefore there are no grounds for qualifying the actions of such persons under Part 5 of Article 111-1 of the Criminal Code.

The conclusion is made that in any case, approaches to the criminal legal assessment of similar situations should be unified in order to achieve the goals of criminal justice.

**Key words:** criminal liability, criminal offense, collaborative activity, education.

**Постановка проблеми.** В умовах сьогодення, коли значна частина території нашої держави перебуває в окупації, колабораційна діяльність становить реальну загрозу національній безпеці. Колаборація (співпраця) з державою-ворогом можлива у різних сферах, у тому числі у сфері освіти (так званий освітній колабораціонізм).

Освітній колабораціонізм має особливо важливе значення, адже мета ворога не тільки і не стільки у захопленні території, скільки у знищенні національної ідентичності українців. З цих міркувань питання кримінально-правової оцінки добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій заслуговує на увагу дослідників у галузі кримінального права.

**Стан опрацювання проблематики.** У доктрині кримінального права деякі аспекти даної проблематики досліджувалися у працях Н. Антонюк, М. Бондаренко, І. Газдайки-Василишин, З. Загінєй-Заболотенко, О. Маріна, Р. Мовчана, Є. Письменського, М. Рубашенка, М. Хавронюка, І. Яковюка. Разом з тим, питання кримінально-правової кваліфікації дій громадян України, спрямованих впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти вимагає самостійного наукового дослідження з огляду на поширеність у судовій практиці та враховуючи неоднозначність кримінально-правової оцінки таких дій.

**Метою статті** є дослідження підходів до кримінально-правової кваліфікації дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти.

**Виклад основного матеріалу.** Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03 березня 2022 року № 2108-IX внесено зміни до Кримінального кодексу України (далі – КК, КК України) і, зокрема, доповнено останній ст. 111-1 «Колабораційна діяльність». Серед восьми складів кримінальних правопорушень, передбачених цією статтею, немає тієї, яка б стосувалася добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-роз-

порядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій. Однак є, зокрема, ч. 3 ст. 111-1 КК, згідно з якою кримінально караним є «Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти». Також на підставі Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» від 14 квітня 2022 року № 2198 КК України було доповнено ст. 111-2 КК «Пособництво державі агресору», диспозиція якої забороняє «Умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора, з метою завдання шкоди Україні шляхом: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора».

Аналіз судової практики свідчить про неоднозначність підходів судової практики до кримінально-правової оцінки добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

В межах даної публікації ми спробуємо систематизувати виявлені підходи та проаналізувати їх.

**Підхід перший** – найбільш поширений – такі дії громадян України кваліфікуються за **ч. 3 ст. 111-1 КК**.

Так кваліфіковано дії особи, яка добровільно зайняла посаду заступника директора з навчально-виховної роботи у вироку Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 25 березня 2025 року у справі № 194/1891/23. Формулюючи обвинувачення, суд зазначає, що особа за посадою відповідає за організацію навчального процесу, який здійснюється російською мовою за стандартами і законодавством російської федерації і так званої «Луганської народної республіки», у відповідності з якими складаються навчальні плани та здійснюється викладання навчальних дисциплін та оцінювання знань усупереч державним стандартам освіти України та типовим навчальним програм, рекомендованим Міністерством освіти і науки України [1].

Так само оцінюються дії особи, яка добровільно зайняла посаду директора школи у вироку Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 05 травня 2025 року у справі № 954/550/23 [2] та у вироку Галицького районного суду м. Львова від 27 березня 2025 року у справі № 461/6802/24 [3].

За ч.3 ст. 111-1 КК кваліфіковано й дії особи, яка добровільно погодилася обійняти посаду ректора т.зв. «Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования» у вироку Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 10 квітня 2025 року у справі № 243/2135/24. Тут зазначається, що, використовуючи отримані повноваження, особа спланувала і організувала навчальний процес у закладі вищої освіти [4]. Аналогічно кваліфікуються дії проректора у вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2024 року у справі № 766/4609/25 [5].

Якщо у діях керівника закладу освіти вбачаються ще й ознаки вчинення пропаганди у закладах освіти, то інкримінується і ця форма колабораційної діяльності.

**Підхід другий** – добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених **ч. 3 ст. 111-1; ч. 1 ст. 111-2 КК**.

У вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 23 квітня 2025 року у справі № 766/6752/23 суд визнав громадянку України винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1, ч. 1 ст. 111-2 КК, поставивши їй у вину те, що вона «надала згоду на її призначання так званім «директором ГБОУ Херсонской области «Томинобалковская школа Белозерского муниципального округа»; «забезпечила реалізацію рішення окупаційної адміністрації щодо впровадження стандартів освіти держави-агресора в очолюваному нею новоствореному закладі освіти, забезпечивши перехід освітнього процесу за стандартами держави-агресора росій-

ську програму освіти»; «затвердила «График дежурства администрации, учителей, учеников на 2022/2023 учебный год», розглянутий на засіданні педради 30.08.2022»; «забезпечила розміщення у приміщенні очоленого нею закладу освіти підручників видавництва «Москва «Просвещение» 2022», завезених з території рф»; «забезпечила виплату заробітної плати працівникам очолюваної нею школи в грошових одиницях рф (рублях)» [6].

Аналіз пред'явленого обвинувачення свідчить про те, що фактично особа зайняла посаду директора школи і виконувала свої обов'язки на цій посаді, тобто те саме, що в інших вироках, які були розглянуті вище (перший підхід) розглядається як одне кримінальне правопорушення – ч. 3 ст. 111-1 КК. Натомість у даному разі сторона обвинувачення та суд вбачають два склади кримінальних правопорушень – ч. 3 ст. 111-1 та ч. 1 ст. 111-2 КК.

У іншому вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 21 лютого 2025 року у справі № 766/2554/23 особа також була визнана винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1, ч. 1 ст. 111-2 КК України. Згідно з формулюванням обвинувачення суб'єкт добровільно зайняв посаду так званого «директора ГБОУ СПО Херсонской области «Херсонский морской колледж рыбной промышленности». Далі зазначається таке: «Після зайняття вищевказаної посади, ОСОБА\_3, продовжуючи свій злочинний умисел, спрямований на допомогу державі-агресору (пособництво) шляхом реалізації та підтримки дій та рішень окупаційної адміністрації держави-агресора, вжив заходів до захоплення приміщення вищевказаного навчального закладу та тренажерного центру Херсонського морського коледжу рибної промисловості...» [7]. Тобто в даному разі особа обвинувачується у тому, що вона зайняла посаду директора коледжу та «вживала заходів до захоплення приміщення...» Херсонського морського коледжу рибної промисловості. По факту на місці Херсонського морського коледжу рибної промисловості окупаційна адміністрація заснувала т. зв. «Херсонский морской колледж рыбной промышленности», а винна особа погодилася очолити останній і організувала там навчальний процес.

Подібна (за фактичними обставинами) ситуація виникла у вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2025 року у справі № 766/4609/25, де засуджений погодився обійняти посаду проректора закладу вищої освіти і діяльність такого закладу була організована на базі цілісно-майнового комплексу Херсонського національного університету. Однак у цій справі суб'єкту було інкриміновано лише ч. 3 ст. 111-1 КК [5].

Якщо продовжувати логіку другого підходу, то, як видається, у діях кожного директора школи, який обійняв відповідну посаду на окупованій території і фактично організував навчальний процес у приміщенні українського закладу освіти можна побачити склад пособництва держави-агресора у формі реалізації та підтримки рішень окупаційної адміністрації держави-агресора, адже усі свої рішення та дії керівник закладу освіти приймає/ухвалює після рішення окупаційної адміністрації про створення такого закладу на підтримку/реалізацію останнього. Але виникає питання, чи правильно це. Чітку відповідь на це питання дати складно, адже дана проблема пов'язана з певною невизначеністю стосовно характеру діяння, що закладено законодавцем у ст. 111-2 КК. Як видається вирішення даної проблеми лежить у нормативній площині. А поки що практикам варто очікувати на правові позиції Верховного Суду.

Однак порівняння санкцій ч. 3 ст. 111-1 КК (максимальна санкція – позбавлення волі до трьох років), та ст. 111-2 КК (максимальна санкція – позбавлення волі до дванадцяти років) вказує на те, що за ст. 111-2 КК має переслідуватися діяння, яке має вищий ступінь суспільної небезпеки, навіть у порівнянні з ч. 5 ст. 111-1 КК, яка передбачає добровільне зайняття посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території (тут санкція менша за санкцію ст. 111-2 КК).

Якщо порівнювати перший і другий підходи, то виходить, що одні і ті ж дії в одних випадках розглядаються лише як колабораційна діяльність, а в інших випадках як колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору. Вважаємо, що наведене вище, в тому числі щодо санкцій цих норм, є неприйнятним, а підходи до кримінально-правової оцінки однотипних ситуацій мають бути уніфіковані.

**Підхід третій** – добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених кримінальних правопорушень, передбачених **ч. 3 ст. 111-1; ч. 5 ст. 111-1 КК.**

У вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 21 квітня 2025 року у справі № 766/7808/24 зазначається, що обвинувачений «добровільно погодився на співпрацю з окупаційною владою Російської Федерації, зокрема на їх пропозицію продовжити займати посаду, по-

в`язану з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій та з організацією освітнього процесу, а саме директора Генічеського ліцею № 4 Генічеської МР». Далі зазначається: «Таким чином, ОСОБА\_5 своїми умисними діями добровільно зайняв посаду, пов`язану з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території» [8].

Крім того, згідно з вироком обвинувачений організував діяльність очолюваного ним закладу та забезпечив освітній процес російською мовою за освітніми стандартами та навчальними планами Російської Федерації, із повним виключенням з освітнього процесу вимог до обов`язкових результатів навчання, визначених державними стандартами повної загальної середньої освіти України та здійснював контроль за виконанням освітніх програм. Такі дії винного кваліфіковано за ч. 3 ст. 111-1 КК [8].

Аналогічно кваліфіковано дії директора ліцею Рівненського ліцею Генічеської міської ради Херсонської області. У вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 18 березня 2025 року у справі № 766/866/23 зазначається, що Суд кваліфікує такі дії обвинуваченої за ч. 5 ст. 111-1 КК України, як «добровільне зайняття громадянином України посади, пов`язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території». Крім того, обвинувачена особа забезпечила організацію освітнього процесу російською мовою за освітніми стандартами та навчальними планами російської федерації, із повним виключенням з освітнього процесу вимог до обов`язкових результатів навчання, визначених державними стандартами повної загальної середньої освіти України та здійснювала контроль за виконанням освітніх програм. Такі дії кваліфіковано за ч. 3 ст. 111-1 КК [9].

Обидва вироки не піддавались перегляду в апеляційному порядку.

Аналізуючи третій підхід, на відміну від другого, в якому закладена правова невизначеність, варто констатувати, що тут має місце певна підміна понять. Посада директора ліцею розглядаються як посада, пов`язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території. Не зважаючи на те, що на рівні чинного законодавства відсутнє визначення поняття «орган державної влади», однозначним є те, що школа, ліцей чи будь-який інший заклад освіти не є органом державної влади. Так, «Великий енциклопедичний юридичний словник» подає таке визначення: «орган держави (від грец. – інструмент, знаряддя) – структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов`язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави. Система цих органів утворює апарат держави [10, с. 565].

В обох наведених вище вироках йдеться про директорів ліцеїв. Однак оскільки ліцей – не орган державної влади, зайняття посади директора ліцею не підпадає під дію ч. 5 ст. 111-1 КК. Відтак, такий підхід до кримінально-правової кваліфікації є необґрунтованим.

**Висновки.** Таким чином, узагальнюючи наведене вище, можна сформулювати такі висновки.

У судовій практиці вбачається неоднозначність у підходах до кримінально-правової оцінки добровільного зайняття громадянином України посади, пов`язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

За першим (найбільш поширеним) підходом дії громадян України, які добровільно займають посаду, пов`язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконують свої функції на цій посаді кваліфікують за ч. 3 ст. 111-1 КК у формі «впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти». Якщо у діях керівника закладу освіти вбачаються ще й ознаки вчинення пропаганди у закладах освіти, то інкримінується і ця форма колабораційної діяльності.

За другим підходом дії керівників закладів освіти кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 1 ст. 111-2 КК. Їм ставиться у вину впровадження стандартів освіти держави-агресора та сприяння державі-агресору у формі реалізації чи підтримки рішень окупаційної адміністрації держави-агресора. Правильність такого підходу кримінально-правової кваліфікації викликає певні сумніви. Видається, що дана проблема пов`язана з певною невизначеністю стосовно характеру діяння, закладеного законодавцем у ст. 111-2 КК.

Відповідно до третього підходу добровільне зайняття громадянином України посади, пов`язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 5 ст. 111-1 КК. Однак вважаємо, що такий підхід

до кримінально-правової кваліфікації є помилковим, адже заклад освіти не є органом державної влади, а тому відсутні підстави для кваліфікації дій таких осіб за ч. 5 ст. 111-1 КК.

У будь-якому разі підходи до кримінально-правової оцінки однотипних ситуацій є неприйнятними. Вони мають бути уніфіковані задля досягнення цілей кримінального судочинства.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 25 березня 2025 року у справі № 194/1891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126108072>.
2. Вирок Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 05 травня 2025 року у справі № 954/550/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127098939>.
3. Вироку Галицького районного суду м. Львова від 27 березня 2025 року у справі № 461/6802/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126217302>.
4. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 10 квітня 2025 року у справі № 243/2135/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126507181>.
5. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2024 року у справі № 766/4609/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127005624>.
6. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 23 квітня 2025 року у справі № 766/6752/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126796222>.
7. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 21 лютого 2025 року у справі № 766/2554/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125517650>.
8. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 21 квітня 2025 року у справі № 766/7808/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126810378>.
9. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 18 березня 2025 року у справі № 766/866/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125958907>.
10. Великий енциклопедичний юридичний словник [авт.-уклад. Шемшученко Ю.С.]. Київ: Юридична думка, 2007. 990 с.



УДК: 343.9:355.02:341.67

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.2>

## КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ

Альбещенко О.С.,  
кандидат економічних наук,  
аспірант кафедри кримінального процесу,  
Національний університет «Одеська юридична академія»  
ORCID: 0000-0002-9920-7049

**Альбещенко О.С. Кримінологічне дослідження особливостей діяльності приватних військових компаній в умовах воєнного конфлікту: правові аспекти та кримінально-правова кваліфікація.**

Стаття присвячена комплексному кримінологічному та міжнародно-правовому аналізу діяльності приватних військових компаній (ПВК) у контексті сучасних збройних конфліктів. Особливу увагу приділено правовим викликам, що постають перед національними та міжнародними юрисдикціями у сфері кваліфікації їхніх дій. У дослідженні систематизовано основні тенденції еволюції ПВК – від традиційних форм найманства до транснаціональних воєнізованих структур, які володіють розгалуженою інфраструктурою, автономним оперативним потенціалом, власною системою бойової підготовки та технічного оснащення. Здійснено критичне переосмислення ролі ПВК як нетрадиційного інструменту гібридної війни, що дозволяє державам-замовникам реалізовувати агресивну політику в обхід норм міжнародного гуманітарного права та уникнути прямої відповідальності за скоєні злочини.

Особливу увагу зосереджено на аналізі діяльності ПВК «Вагнер» як знакового прикладу парамілітарного формування, що виявляє ключові ознаки криміналізованого найманства. Проаналізовано її участь у низці міжнародних збройних конфліктів, зокрема в Україні (анексія Криму, бойові дії на Донбасі, штурм Бахмута) та країнах Африки (Судан, Центральнаафриканська Республіка). Задokumentовані випадки грубих порушень міжнародного гуманітарного права, численні воєнні злочини, порушення прав людини та експлуатація природних ресурсів підтверджують злочинну природу їхніх дій. Підкреслено, що кадрове наповнення ПВК «Вагнер» переважно здійснювалося через вербування осіб, які відбували покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, що посилює соціальну небезпеку цього утворення та ускладнює кримінально-правову кваліфікацію. Розглянуто також економічні аспекти функціонування ПВК, зокрема оцінки обсягів фінансування та втрат живої сили, що свідчать про масштабність та деструктивний характер її діяльності.

Окремий розділ присвячено аналізу існуючих міжнародно-правових ініціатив щодо регулювання діяльності ПВК, включаючи Документ Монтре (2008) та Міжнародний кодекс поведінки для поставальників послуг безпеки. Визначено, що їх декларативний, рекомендаційний характер не створює ефективних правових механізмів для належної кваліфікації правопорушень, вчинених ПВК, та забезпечення притягнення винних до відповідальності. Наголошується на важливості визнання ПВК «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією з боку уряду США (2023 рік) та ухвалення відповідної резолюції Верховною Радою України, як важливих кроків у напрямку формування консолідованої міжнародної правової позиції.

У статті обґрунтовується необхідність оновлення національних кримінально-правових підходів до кваліфікації дій учасників ПВК, зокрема за статтями Кримінального кодексу України, що стосуються найманства, участі у збройних формуваннях, створення терористичних організацій та участі у транснаціональних злочинних угрупованнях. Автори також висловлюють стурбованість щодо легітимізації ПВК у Російській Федерації, зокрема через інституціоналізацію ідеологічних проєктів (наприклад, «клуб Вагнеренок»), які формують нову хвилю мілітаризованої молоді та несуть довгострокові загрози міжнародній безпеці.

Висновки статті окреслюють критичну необхідність удосконалення міжнародного правового регулювання, формування ефективної системи державного контролю за діяльністю ПВК, а також інтеграції кримінологічного аналізу в процес розробки політик безпеки. Запропоновані наукові підходи можуть стати підґрунтям для подальшої розробки нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання деструктивному впливу ПВК на міжнародну безпеку, верховенство права та права людини.

**Ключові слова:** гібридна війна, воєнний конфлікт, збройний конфлікт, кримінологічний аналіз, кримінологічне дослідження, міжнародне гуманітарне право, найманство, парамілітарні формування, приватні військові компанії.

**Albeschenko O.S. A Criminological study of the features of private military companies' activities in the context of armed conflict: legal aspects and criminal law qualification.**

This article is dedicated to a comprehensive criminological and international legal analysis of the activities of private military companies (PMCs) in the context of contemporary armed conflicts. Special attention is paid to the legal challenges faced by national and international jurisdictions in qualifying their actions. The study systematizes the main trends in the evolution of PMCs – from traditional forms of mercenarism to transnational militarized structures possessing extensive infrastructure, autonomous operational capabilities, and their own systems of combat training and technical equipment. A critical reassessment is made of the role of PMCs as unconventional instruments of hybrid warfare, enabling client states to pursue aggressive policies while circumventing international humanitarian law norms and avoiding direct accountability for crimes committed.

Particular focus is placed on the analysis of the PMC «Wagner» as a landmark example of a paramilitary formation exhibiting key features of criminalized mercenarism. Its involvement in various international armed conflicts is examined, including in Ukraine (the annexation of Crimea, the combat operations in Donbas, the assault on Bakhmut) and African countries (Sudan, Central African Republic). Documented cases of severe violations of international humanitarian law, numerous war crimes, human rights abuses, and exploitation of natural resources confirm the criminal nature of its activities. It is emphasized that Wagner's personnel recruitment has predominantly involved individuals convicted of serious and especially grave crimes, which exacerbates the social danger posed by this group and complicates its criminal law qualification. Economic aspects of PMC functioning are also considered, including assessments of funding volumes and personnel losses, indicating the scale and destructive character of its activities.

A separate section is devoted to the analysis of existing international legal initiatives regulating PMC activities, including the Montreux Document (2008) and the International Code of Conduct for Private Security Service Providers. It is determined that their declarative and advisory nature fails to establish effective legal mechanisms for properly qualifying PMC offenses and ensuring accountability. The article highlights the importance of the recognition of the Wagner PMC as a transnational criminal organization by the US government (2023) and the adoption of a relevant resolution by the Verkhovna Rada of Ukraine as crucial steps toward forming a consolidated international legal stance.

The article substantiates the need to update national criminal law approaches to qualifying PMC participants' actions, particularly under articles of the Criminal Code of Ukraine related to mercenarism, participation in armed groups, creation of terrorist organizations, and involvement in transnational criminal networks. The authors also express concern about the legitimization of PMCs in the Russian Federation, especially through the institutionalization of ideological projects (e.g., the "Wagner Youth Club") that foster a new wave of militarized youth and pose long-term threats to international security.

The conclusions underscore the urgent necessity to improve international legal regulation, establish an effective state control system over PMC activities, and integrate criminological analysis into security policy development. The proposed scientific approaches may serve as a foundation for further drafting normative legal acts aimed at preventing the destructive impact of PMCs on international security, the rule of law, and human rights.

**Key words:** hybrid warfare, armed conflict, criminological analysis, criminological study, international humanitarian law, mercenarism, paramilitary formations, private military companies.

**Постановка проблеми.** Сучасні збройні конфлікти все частіше характеризуються залученням приватних військових компаній (ПВК), діяльність яких виходить за межі традиційних правових регулювань та створює складний комплекс кримінологічних, правових та безпекових викликів. Ці недержавні суб'єкти, діючи у «сірій зоні» міжнародного права, перебирають на себе функції, що історично були виключною прерогативою державних збройних сил. Це породжує низку фундаментальних правових проблем, зокрема щодо їхнього правового статусу, сфери застосування норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного кримінального права, а також відповідальності за можливі злочинні прояви, пов'язані із застосуванням насильства, контролем над стратегічними ресурсами та дестабілізацією суверенних держав.

Особливої актуальності проблема застосування ПВК набула протягом останніх трьох років (2022–2025), коли їхня діяльність була зафіксована у низці масштабних воєнних конфліктів із чітко вираженим геополітичним та економічним підтекстом. Найбільш яскравим прикладом є пов-

номасштабна агресія Російської Федерації проти України, де Приватна військова компанія «Вагнер» (Wagner Group) відіграла ключову роль у найбільш інтенсивних бойових діях, зокрема під Бахмутом та Соледаром. Її участь супроводжувалася численними достовірними повідомленнями про системні порушення прав людини та норм МГП, що вимагає глибокого кримінологічного та міжнародно-правового аналізу. Після спроби так званого «заколоту» лідером Wagner Group, частина її структур була реорганізована, проте новостворені або реорганізовані формування продовжують активну участь у збройних операціях, зберігаючи свою гібридну природу.

Іншим масштабним прикладом деструктивної діяльності ПВК є збройний конфлікт у Судані, де «Wagner Group» не лише підтримувала урядові сили, а й активно залучалася до охорони та контролю над родовищами золота та інших природних ресурсів, що є класичним прикладом «конфліктних ресурсів» і підживлює злочинну економіку. Використання ПВК у військових та економічних операціях об'єктивно сприяє комерціалізації насильства, що суперечить основоположним нормам як національного, так і міжнародного права.

Водночас у контексті збройних конфліктів у таких регіонах, як М'янма, Ефіопія та Демократична Республіка Конго, станом на сьогодні відсутні достовірно підтверджені факти прямого та масового залучення приватних військових компаній. Ця обставина засвідчує регіональну нерівномірність поширення феномену ПВК, що, своєю чергою, зумовлює потребу у диференційованому підході до правового аналізу та регулювання їх діяльності, залежно від специфіки окремих конфліктогенних середовищ та геополітичних інтересів акторів.

У цьому контексті комплексне кримінологічне дослідження діяльності приватних військових компаній в умовах збройного конфлікту набуває особливої наукової та практичної значущості. Воно становить необхідну передумову для формування концептуально обґрунтованих механізмів кримінально-правової відповідальності, а також розробки ефективної системи превенції злочинності у сфері міжнародної безпеки та боротьби з міжнародними злочинами. З огляду на зростаючу роль ПВК у сучасних геополітичних процесах та гібридних війнах, міжнародна спільнота стикається з об'єктивною потребою у створенні цілісної та всеохоплюючої нормативно-правової моделі, яка б унормувувала їхній правовий статус, умови функціонування в зонах збройного протистояння, а також містила дієві механізми притягнення до юридичної відповідальності за вчинення злочинів, у тому числі порушень норм МГП та міжнародного кримінального права.

Формування нової архітектури міжнародних відносин у контексті сучасних глобалізаційних процесів супроводжується не лише прагненням подолати наявні геополітичні суперечності, але й появою нових асиметричних викликів, що становлять суттєву загрозу для системи міжнародної безпеки. Аналіз сучасних геополітичних трансформацій засвідчує, що військовий та бойовий потенціал окремих держав-агресорів не завжди є достатнім для досягнення ними стратегічно значущих політичних і військових цілей. За таких обставин, в умовах ескалації міждержавного протистояння, спостерігається трансформація традиційних форм збройного конфлікту, зокрема через активне залучення до нього недержавних збройних акторів, таких як ПВК.

Феномен ПВК як інструменту ведення гібридної війни зумовлений сукупністю як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До внутрішніх передусім належать економічна нестабільність, обмеженість ресурсної бази та політична вразливість держав-ініціаторів агресії, які змушені шукати альтернативні засоби досягнення військово-політичних цілей, у тому числі ті, що дозволяють мінімізувати пряму державну відповідальність. З-поміж зовнішніх чинників варто виокремити посилення санкційного тиску з боку міжнародного співтовариства, консолідацію міждержавних альянсів (НАТО, ЄС та інші) задля протидії агресії, а також зростання впливу недержавних суб'єктів у сфері застосування збройного насильства. У такому контексті ПВК дедалі частіше позиціонуються як інструмент опосередкованого втручання у збройні конфлікти, що дозволяє державам-замовникам уникати прямої міжнародно-правової відповідальності та створює суттєві труднощі для ефективного застосування традиційних механізмів притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного права.

Приватні військові компанії (ПВК) є комерційними суб'єктами, що надають широкий спектр спеціалізованих послуг, пов'язаних із забезпеченням безпеки, участю у збройних конфліктах та виконанням супутніх завдань у кризових регіонах. Основні напрями їх діяльності включають участь у бойових діях та спеціальних операціях, здійснення охоронних і оборонних заходів, збір і обробку розвідувальної інформації, стратегічне планування, оперативну підтримку, логістичне забезпечення, а також навчання й консультування. ПВК реалізують комплекс функцій у сфері безпеки й оборони, зокрема виконання бойових завдань, організацію охоронних місій, проведення аналітичної роботи розвідувального характеру, розроблення тактичних і стратегічних концепцій операцій, а також надання підтримки військовим і паравійськовим формуванням — організованим збройним угрупованням із військовою структурою, озброєнням і функціональними завданнями, подібними до збройних сил, проте не включеним офіційно до складу регулярної армії держави — у питаннях ло-

гістики, транспортування, забезпечення зв'язку та обміну інформацією. Окрім того, до компетенції ПВК належать логістичне постачання озброєння, військової техніки та допоміжного обладнання, технічне обслуговування озброєння, підготовка персоналу (включно з професійним інструктажем і тренуванням), а також надання консультаційних послуг і проведення експертних оцінок у сфері національної та міжнародної безпеки [1].

**Мета дослідження:** систематизувати та комплексно проаналізувати діяльність приватних військових компаній (ПВК) в умовах воєнного конфлікту, оцінити їх правовий статус, вплив на національну та міжнародну безпеку, виявити проблеми правового регулювання і кримінально-правової кваліфікації, а також запропонувати рекомендації для вдосконалення нормативно-правового контролю і відповідальності з метою запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права та мінімізації пов'язаних загроз.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблеми правового регулювання діяльності приватних воєнних компаній, визначення найманства та відповідальності за нього є предметом постійних наукових дискусій та досліджень як у вітчизняній, так і в міжнародній доктрині права. Ця проблематика знайшла своє відображення у працях Г.Л. Кохан [1], В.В. Семенюка [2], К.В. Юртаєвої [3], а також у дисертаційному дослідженні К.В. Громовенка [8] і монографіях П.І. Репешка [7] та О.В. Наден [9], які заклали фундамент для розуміння кримінально-правових аспектів найманства в Україні. Окремі аспекти діяльності приватних військових компаній (ПВК) та міжнародно-правового регулювання розглядалися у працях М.О. Акімова [10], Т.І. Нікіфорової [11], С.М. Мохончука [12] та О.О. Скрильник [13].

Незважаючи на значний доробок цих вчених, комплексний кримінологічний аналіз особливостей функціонування приватних військових компаній в умовах сучасних гібридних воєнних конфліктів, з акцентом на правову кваліфікацію їхніх дій та механізми міжнародної відповідальності, залишається недостатньо висвітленим. Зокрема, існуючі дослідження часто зосереджуються на окремих правових нормах або конкретних кейсах, тоді як виникає нагальна потреба у систематизації знань щодо криміногенних аспектів ПВК як транснаціональних злочинних організацій та розробці ефективних механізмів їх превенції та протидії. Дослідження спрямоване на усунення прогалин у правовій системі шляхом комплексного аналізу трансформації діяльності приватних військових компаній у контексті збройної агресії та вироблення ефективних підходів до їх правового регулювання.

**Виклад основного матеріалу.** Приватні військові компанії (ПВК) слід розглядати як комерційні суб'єкти, що надають широкий спектр послуг у сфері безпеки та оборони, які набувають особливого значення в умовах збройних конфліктів. Їх діяльність охоплює військові операції, охорону стратегічно важливих об'єктів, виконання спеціальних бойових завдань, підготовку військових кадрів, забезпечення охорони критичної інфраструктури та проведення розвідувальної діяльності. В окремих випадках ПВК беруть безпосередню участь у збройних протистояннях. Таке розширення функціоналу перетворило ПВК на важливий та ефективний інструмент впливу на міжнародні відносини. У сучасних геополітичних трансформаціях вони активно залучаються до виконання спеціальних операцій та участі у збройних конфліктах, спрямованих на досягнення стратегічних змін у регіональних і глобальних процесах, а також на коригування геополітичної ситуації у світі [2].

У контексті сучасних геополітичних трансформацій ПВК дедалі більше виступають як інструменти реалізації стратегічних інтересів як держав, так і недержавних суб'єктів на міжнародній арені. Вони відіграють ключову роль у формуванні нових форматів збройних конфліктів, у тому числі гібридних війн, де завдяки своїй мобільності, гнучкості та функціонуванню у певній правовій «сірій зоні» стають ефективним засобом впливу без формального залучення регулярних збройних сил. Це спричиняє нагальну необхідність розробки чітких нормативно-правових механізмів, які б регламентували статус, діяльність та відповідальність ПВК у рамках міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права та міжнародного публічного права.

На міжнародному ринку послуг ПВК найбільше представлені компанії з провідних держав, таких як Великобританія, Сполучені Штати Америки та Франція, які виступають основними експортерами військових послуг та технологій у сфері безпеки. Ці країни, використовуючи ПВК як інструмент проєкції сили та забезпечення власних геополітичних інтересів за межами національної території, створюють складні питання міжнародно-правової відповідальності та контролю за їхньою діяльністю [3]. Таким чином, приватні військові компанії стають не лише комерційними суб'єктами, а й важливими учасниками у глобальній системі безпеки, що вимагає комплексного підходу до їх регулювання, базованого на міжнародних стандартах, ефективних механізмах контролю та чіткій відповідальності.

За ініціативою та під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) у 2008 році було ухвалено Документ Монтре. Це міждержавний акт, який визначає міжнародно-правові зобов'язання

та передові практики для держав щодо регулювання діяльності приватних військових компаній (ПВК) під час збройних конфліктів. Цей документ, маючи рекомендаційний характер, спрямований на формування узгоджених принципів і стандартів, що регламентують діяльність приватних військових і охоронних компаній у зонах бойових дій, а також визначають їхній правовий статус відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Крім того, у межах цієї ініціативи було розроблено Міжнародний кодекс поведінки для ПВК, який акцентує увагу на особливостях використання їхніх послуг саме в умовах воєнних дій [3]. Однак, попри значущість цих документів, їх декларативний характер не забезпечує належних механізмів для ефективної кваліфікації правопорушень та притягнення до відповідальності, що створює серйозну прогалину в міжнародному правовому полі.

Діяльність приватних військових компаній (ПВК) у зонах сучасних воєнних конфліктів викликає значне занепокоєння у міжнародному співтоваристві саме через існуючі прогалини в міжнародно-правовому регулюванні. Відсутність чіткого та єдиного правового статусу таких формувань ускладнює їх нормативне врегулювання та створює ризики порушення основоположних принципів міжнародного права – політичної незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держав. Більше того, специфіка діяльності ПВК ускладнює однозначне відмежування їх від найманства, як злочину, що породжує додаткові загрози для міжнародної безпеки та правопорядку, дозволяючи суб'єктам уникнути юридичної відповідальності.

У контексті збройного конфлікту на сході України, розпочатого Російською Федерацією у 2014 році, питання кваліфікації найманства набуває особливої актуальності. Цей конфлікт, який локально розгорнувся на території Донбасу, широко характеризується як гібридна війна, де ключову роль відіграють ПВК, зокрема «Вагнер», що залучалася до анексії Криму та бойових дій у Донецькій і Луганській областях. Згідно з нашим дослідженням, «Вагнер» є яскравим прикладом незаконного збройного формування, яке відповідає класичним ознакам найманства, визначеним у Міжнародному протоколі I до Женевських конвенцій 1949 року, зокрема через вербування засуджених за тяжкі злочини осіб.

Особливе занепокоєння міжнародного співтовариства викликає зростаюча активність ПВК у зонах сучасних збройних конфліктів, що обумовлено наявністю суттєвих прогалин у міжнародно-правовому регулюванні їх статусу та відповідальності. Відсутність чіткого правового статусу таких компаній ускладнює їхнє нормативне врегулювання, що, своєю чергою, створює ризики порушення основоположних принципів міжнародного права, зокрема політичної незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держав. Крім того, специфічний характер діяльності ПВК унеможлиблює однозначне відмежування їх функціональності від найманства, що породжує додаткові загрози для міжнародної безпеки та правопорядку.

У контексті кваліфікації найманства як злочину проти громадської безпеки, в умовах політичної нестабільності та збройного конфлікту в східних регіонах України, проблема правового визначення діяльності найманців набула особливої актуальності. Збройний конфлікт на Сході України, розпочатий Російською Федерацією у 2014 році, попри локальний географічний масштаб, низкою вітчизняних політиків характеризувався як гібридна війна. У межах цієї війни ПВК «Вагнера» (офіційна назва – «Ліга») виступала як один із ключових інструментів агресії, беручи участь в анексії Криму, а згодом – у спеціальних операціях на території Донецької та Луганської областей.

ПВК «Вагнера», створена у 2013 році в Російській Федерації, функціонує як незаконне збройне формування і, відповідно до проведеного дослідження, є типовою моделлю сучасного найманства. Її кадровий потенціал переважно формується за рахунок вербування засуджених осіб із місць позбавлення волі, головним чином за тяжкі кримінальні злочини. Значна частина військового потенціалу агресора у війні проти України становлять саме підрозділи цієї ПВК, що свідчить про їхню центральну роль у злочинній агресії.

Діяльність персоналу та керівництва ПВК «Вагнера» підпадає під ознаки складу злочину, передбаченого статтею 447 Кримінального кодексу України, а саме – вербування, фінансування, матеріальне забезпечення та навчання найманців з метою їх використання у збройних конфліктах або насильницьких діях, спрямованих на повалення конституційного ладу, захоплення влади або порушення територіальної цілісності України. Крім того, така діяльність систематично супроводжується вчиненням інших кримінально караних діянь, що кваліфікуються за українським законодавством як порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 ККУ), незаконне перетинання державного кордону, та інші злочини, передбачені розділом XX ККУ «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Згідно з доповіддю члена Робочої групи ООН з питань найманців Ольги Патрісії Аріас Баррігі, у 2016 році щонайменше 176 іноземних найманців брали участь у збройному конфлікті на боці терористичних угруповань «ЛНР» та «ДНР». Серед них – громадяни Росії, Сербії, Білорусі, Франції,

Італії та інших держав [4]. Це підкреслює транснаціональний характер найманства та необхідність міжнародної співпраці у його припиненні.

Правоохоронні органи України висувують обвинувачення переважно у зв'язку з вчиненням безпосередніх актів насильства. Наприклад, 26 січня 2017 року слідчими Служби безпеки України були направлені до суду обвинувальні акти щодо трьох осіб за частиною 3 статті 258 Кримінального кодексу України у зв'язку з терактом – збиттям військово-транспортного літака Іл-76 у районі Луганського аеропорту. У разі доведення ефективного контролю державних структур РФ над ПВК «Вагнера», можлива кваліфікація відповідних дій за статтею 437 Кримінального кодексу України – як планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни. Водночас остаточне вирішення цього питання належить до сфери міжнародного публічного права та юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Служба безпеки України припускає, що ПВК «Вагнера» є структурним підрозділом сил спеціальних операцій РФ, підконтрольним ФСБ та Генеральному штабу ЗС РФ. За даними американської розвідки (кінець 2022 року), близько 80% особового складу компанії складають засуджені особи, а решта 20% – контрактники, залучені за високу винагороду. Це свідчить про використання державою-агресором злочинного елементу для досягнення своїх військово-політичних цілей. Усі учасники ПВК фактично є найманцями, які виконують завдання, що включають штурмові дії, організацію загороджувальних загонів, операції з розвідки та радіоелектронної боротьби.

Особливістю кадрової політики ПВК є укладення короткострокових контрактів (зазвичай на шість місяців), за якими рекрутам гарантується амністія. Це створює соціально-правовий парадокс, за якого особи залучаються до участі у війні без офіційного визнання такого факту державою. Структурно ПВК поділена на два блоки: 40 % – підрозділи вогневої підтримки (з бронетехнікою, авіацією, артилерією, ППО, БПЛА, РЕБ тощо); 60 % – штурмові підрозділи, орієнтовані на знищення опорних пунктів супротивника.

Основна база підготовки ПВК розташована в селі Молькін Краснодарського краю РФ, на полігоні «Молькіно», що підтверджує системний характер їхньої діяльності. Із лютого 2022 року Євген Пригожин особисто координував процес вербування, організовував підготовку та керував операціями. Методика вербування включала публічні виступи в колоніях з психологічним тиском, співбесіди, тестування та поліграф. Відбір орієнтований на фізично витривалих чоловіків віком 30–45 років із кримінальним минулим, зокрема за тяжкі злочини, з перевагою осіб, проявляли агресію до представників правоохоронних органів. Після вербування учасники проходять навчання у спеціальних таборах. З 2022 року зафіксовано перші випадки залучення жінок до ПВК, що свідчить про розширення вербувальної бази.

За свідченнями затриманих, розмір грошового забезпечення для найманців становив від 2000 до 4000 доларів США щомісячно, виплачувався готівкою і не підлягав фінансовому обліку. Контракти містили жорсткі умови, включно з кримінальною відповідальністю за мародерство, дезертирство, вживання алкоголю, сексуальні контакти тощо. Однак, на практиці, покарання за ці порушення часто носило позаправовий характер, включно з публічною стратою, зокрема із застосуванням кувалди, що є яскравим прикладом варварства та грубих порушень прав людини.

Перші випадки масового вербування засуджених осіб до ПВК у місцях позбавлення волі зафіксовані у липні 2022 року, з подальшою активізацією в вересні–жовтні. Загалом, до кінця 2022 року до участі у війні проти України було залучено понад 40 000 осіб, зокрема й через участь кримінальних авторитетів у процесі відбору. За даними західних розвідок, щомісячне фінансування діяльності ПВК «Вагнера» перевищувало 100 мільйонів доларів США. На грудень 2022 року загальна чисельність найманців перевищила 50 тисяч осіб. Основна участь – у боях за Бахмут, Северодонецьк, Рубіжне, Лисичанськ, Попасну. За оцінками ВМС США, загальні втрати ПВК перевищили 30 000 осіб, з яких близько 9000 загинули у грудні 2022 року. Масово застосовувалася тактика «м'ясних штурмів», без належної підготовки, що призводило до катастрофічних людських втрат та ігнорування принципів ведення бойових дій.

Згідно з оприлюдненою інформацією Міністерства оборони Великої Британії та американських розвідувальних служб, чисельність найманців приватної військової компанії «Вагнер» станом на грудень 2022 року перевищувала 50 тисяч осіб. З початку російського військового вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року вагнерівці здебільшого брали участь у бойових діях на Донеччині, зокрема у битвах за Бахмут. До цього вони були помічені в районах Харківської та Луганської областей, зокрема у боях за Северодонецьк, Рубіжне, Лисичанськ та Попасну [5]. За оцінками ВМС США, загальні втрати особового складу приватної військової компанії «Вагнер» перевищують 30 000 осіб, з яких близько 9 000 загинули під час бойових дій у грудні 2022 року. Уже на цей момент спостерігалася масова використання тактики «м'ясних штурмів» – штурмових атак, що призводять до великих людських втрат, які системно не відображаються в офіційних статистичних звітах. Та-

кож практикується активне вербування засуджених, без попереднього військового навчання чи підготовки, що є прямим порушенням стандартів ведення бойових дій та міжнародного права.

26 січня 2023 року Управління з контролю за іноземними активами Міністерства фінансів США (Office of Foreign Assets Control, OFAC) офіційно визнало приватну військову компанію «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією (Transnational Criminal Organization, TCO) та запровадило комплекс обмежувальних заходів (санкцій) щодо фізичних і юридичних осіб, афілійованих із її діяльністю. Це рішення було прийняте на підставі численних задокументованих фактів участі членів зазначеної структури у вчиненні надзвичайно тяжких злочинів, зокрема масових страт, зґвалтувань, викрадень неповнолітніх, катувань та інших форм грубого фізичного насильства, як на території України, так і в низці інших держав, де діяла дана організація. У контексті визнання злочинного характеру діяльності ПВК «Вагнер» 6 лютого 2023 року Верховна Рада України ухвалила Постанову № 8397 «Про визнання російської злочинної організації, відомої під назвою “приватна військова компанія Вагнера” або “Група Вагнера”, міжнародною злочинною організацією та засудження діяльності її учасників» [6]. Цей акт має важливе правове та політичне значення, оскільки формалізує на державному рівні оцінку дій ПВК як таких, що становлять загрозу міжнародному правопорядку та національній безпеці України, та створює прецедент для подальших міжнародно-правових кроків.

**Висновки.** Проведене кримінологічне дослідження засвідчило, що приватні військові компанії (ПВК), які функціонують на території Російської Федерації, зокрема такі, як «Антитерористична група», «Слов'янський корпус», «Moran Security Group», «Редут-Антитерор», «Російські системи безпеки», «Вагнер», «Є.Н.О.Т.», «МАР», «Щит», «Патріот» та інші, перебувають поза межами ефективного правового регулювання, фактично діючи в умовах «сліпої зони» національної та міжнародної юрисдикції. Формальне дистанціювання російської влади від цих воєнізованих формувань поєднується із цілеспрямованим використанням їх як інструменту для реалізації спеціальних воєнних та прихованих операцій, що суперечать базовим засадам міжнародного права та принципам суверенітету держав.

Діяльність зазначених ПВК виходить за межі території України та охоплює збройні конфлікти в Сирії, Південному Судані, Лівії, Центральноафриканській Республіці та інших регіонах. Попри офіційно задекларовану відсутність зв'язку з державними структурами, окремі учасники ПВК були відзначені державними нагородами, що є яскравим свідченням латентного характеру взаємодії з вищим військово-політичним керівництвом РФ та прихованої агресії.

Показовим є створення на базі ПВК «Вагнер» молодіжного патріотичного клубу «Вагнеренок», який виконує функцію ідеологічного впливу на молодь, що свідчить про політизацію та інституціоналізацію ПВК як суб'єкта гібридної воєнно-політичної стратегії та загрозу формування мілітаризованої ідеології у суспільстві.

Конфлікт між ПВК «Вагнер» та Міністерством оборони РФ, а також напружені відносини з адміністрацією президента обумовлені комплексом чинників: незадовільними результатами регулярних збройних сил, спробами ПВК зберегти інформаційну автономію, відсутністю стабільного фінансування з державного бюджету, а також прагненням впливати на політичні процеси через інструменти партійного представництва. Така конфронтація становить потенційну загрозу дестабілізації внутрішньополітичної ситуації у Російській Федерації, що є наслідком неконтрольованого зростання недержавних військових учасників.

Варто звернути увагу на тенденцію до розширення мережі ПВК у регіонах РФ, зокрема шляхом створення нових формувань та зміцнення їх матеріально-технічної бази. Такий розвиток подій свідчить про системну легітимацію та зростання ролі приватних військових структур, що несе загрози як для регіональної, так і для глобальної безпеки, водночас ускладнюючи відносини між федеральним центром і суб'єктами федерації.

Аналіз трансформації ПВК засвідчує їх еволюцію від найманих підрозділів до структур, що мають ознаки паралельних військових формувань зі складною організаційною ієрархією, власною системою підготовки, наявністю важкого озброєння та розвідувального потенціалу. Попри відсутність на даний момент власних авіаційних, морських чи підводних підрозділів, темпи нарощування їхнього потенціалу свідчать про ймовірність появи таких засобів найближчим часом, що кардинально змінять баланс сил у гібридних конфліктах та посилять їхній дестабілізуючий вплив.

Відсутність належного правового регулювання діяльності ПВК, зокрема на міжнародному рівні, створює сприятливі умови для системних порушень норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права. Відсутність підконтрольності державним органам, а також нечіткість у визначенні правового статусу найманців унеможливають ефективну реалізацію механізмів міжнародного кримінального правосуддя, сприяючи уникненню відповідальності за вчинення актів агресії, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Це становить серйозний виклик

для функціонування сучасної міжнародної правової системи та підриває основоположні принципи законного ведення воєнних дій.

Перспективи подальших досліджень передбачають:

- Поглиблене вивчення правового статусу ПВК у національних та міжнародних правових системах, з особливим акцентом на їхню кримінально-правову кваліфікацію як суб'єктів міжнародних злочинів.
- Аналіз інституційних механізмів державного контролю та нагляду за діяльністю приватних воєнізованих структур, включаючи розробку моделей ефективного ліцензування та моніторингу.
- Розробку науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази на міжнародному та національному рівнях з метою запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права, включаючи розробку універсального договору щодо ПВК.
- Оцінку впливу діяльності ПВК на ескалацію та затягування збройних конфліктів на регіональному та глобальному рівнях, а також їхньої ролі у транснаціональній злочинності.
- Дослідження економічних аспектів діяльності ПВК, включаючи фінансові потоки, джерела фінансування та механізми відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом.

Таким чином, з огляду на зростаючий вплив приватних військових компаній у конфліктогенних регіонах, дослідження їхнього феномену набуває особливої актуальності не лише з позиції теоретичного осмислення, а й як фундамент для розробки ефективних правових механізмів протидії, контролю та притягнення до відповідальності осіб, причетних до їхньої деструктивної діяльності.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кохан Г.Л. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31, № 2 (70). С. 191-192.
2. Семенюк В.В. Застосування приватних військових компаній для забезпечення національних інтересів і безпеки держави. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: державне управління. 2020. Т. 31, № 2 (70). С. 30-31.
3. Юртаєва К.В. Кваліфікація найманства: національний та міжнародно-правовий аспект. *Forum Prava*. 2018. № 3. С. 141-148.
4. Preliminary findings by the UN Working Group on the use mercenaries on his Mission to Ukraine. – URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=18492&LangID=E> (дата звернення: 09.06.2025).
5. Пропагування ПВК "Вагнер" та інтереси Пригожина / НІДС Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/propahuvannya-pvk-vahner-ta-interesy-pryhozhyuna> (дата звернення: 09.06.2025).
6. Державні сайти України. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про визнання російської злочинної організації, відомої під назвою "приватна військова компанія Вагнера" або "Група Вагнера", міжнародною злочинною організацією та засудження діяльності її учасників» / GOV/UA. 06.02.2023. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/232792.html> (дата звернення: 09.06.2025).
7. Репешко П.І. Найманство: монографія. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2010. 372 с.
8. Громовенко К.В. Міжнародно-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2014. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/898f43bb-91c6-40b2-bc4d-e1a09667a4ce/content> (дата звернення: 09.06.2025).
9. Наден О.В. Найманство як соціальне та кримінально-правове явище: сутність, новітні тенденції розвитку та проблеми протидії: монографія. К.: Атіка, 2005. 264 с.
10. Акімов М.О. Приватна воєнна (охоронна діяльність): стан та перспективи міжнародно-правового регулювання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія "Право". 2020. № 9 (20). С. 28-35.
11. Нікіфорова Т.І. Звільнення від кримінальної відповідальності за найманство. *Університетські наукові записки*. 2016. № 57. С. 175-182. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE\\_FILE\\_DOWNLOAD=1&Image\\_file\\_name=PDF/Unzap\\_2016\\_1\\_18.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2016_1_18.pdf) (дата звернення: 09.06.2025).
12. Мохончук С.М. Законодавство країн СНД про відповідальність за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: порівняльний аналіз. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 34. С. 88-96.
13. Скрильник О.О. Тенденції запобігання поширенню найманства на території країн СНД. *Часопис Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Право". 2013. № 1 (7). С. 1-14. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13sootks.pdf> (дата звернення: 09.06.2025).



УДК 341.485

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.3>

## СТВОРЕННЯ ДЛЯ ГРУПИ ЖИТТЄВИХ УМОВ, СПРЯМОВАНИХ НА ПОВНЕ ЧИ ЧАСТКОВЕ ЇЇ ФІЗИЧНЕ ЗНИЩЕННЯ, ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ

Андрушко А.В.,

доктор юридичних наук, професор,  
завідувач кафедри кримінально-правової політики  
Ужгородського національного університету  
ORCID: 0000-0002-7735-7898

### **Андрушко А.В. Створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, як форма геноциду.**

У статті досліджено проблемні питання такої форми геноциду, як створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, за міжнародним та національним кримінальним правом.

Доведено, що заміна у п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України терміна «розрахованих на» словосполученням «спрямованих на» звужує відповідність формулювання розглядуваної форми геноциду міжнародно-правовим стандартам, закріпленим у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Така термінологія є менш точною і створює ризики некоректної кваліфікації дій, які не мають ознак геноциду в його строгому юридичному значенні. У зв'язку з цим зроблено висновок про доцільність повернення до попереднього формулювання, яке краще відповідає міжнародно-правовому підходу до визначення цієї форми геноциду, оскільки дозволяє точніше відобразити як об'єктивні характеристики діяння – створення умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи, – так і їхню узгодженість із спеціальним наміром знищити захищену групу як таку.

З'ясовано, що на відміну від прямого вбивства членів групи, що є активним актом фізичного знищення з негайним ефектом, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, передбачає поступове досягнення цієї мети («заподіяння повільної смерті») – зокрема, шляхом позбавлення їжі, ліків, житла тощо.

Доведено, що перелік методів (способів) умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, не повинен бути вичерпним. Відповідні способи можуть різнитися залежно від конкретного контексту, культури, історичних обставин та тактики злочинців. Жорстко фіксований вичерпний перелік таких методів може обмежувати можливості реагування на нові або нетипові форми поведінки, спрямованої на фізичне знищення групи. Натомість орієнтовний (неповний) характер такого переліку забезпечує гнучкість і повноту правового регулювання, дозволяючи адаптувати правозастосування до реалій конкретних справ.

Встановлено, що депортація сама по собі не є способом такої форми геноциду, як створення умов життя, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення групи, оскільки фізичне знищення слід чітко відрізняти від простого розпорошення групи або вигнання її членів. Однак депортація може кваліфікуватися як геноцид, якщо вона супроводжується умисним створенням умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи.

Встановлено, що для кваліфікації певної ситуації як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, достатньо, щоб ці умови об'єктивно мали здатність спричинити знищення принаймні частини групи; натомість фактична смерть окремих осіб унаслідок таких умов не є необхідною.

З'ясовано, що в контексті російсько-української війни дії, що полягають у блокаді населених пунктів, знищенні цивільної інфраструктури, перешкоджанні евакуації, доступу до гуманітарної допомоги і т. ін., можуть бути кваліфіковані як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, але за умови доведення спеціального наміру знищити цю групу як таку, що є ключовою складністю у доказуванні цієї форми геноциду.

Встановлено, що на відміну від інших форм геноциду, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, має колективний характер і не може обмежуватися впливом лише на одного члена захищеної групи.

**Ключові слова:** кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; міжнародні злочини; геноцид; створення для групи умов життя, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; Римський статут Міжнародного кримінального суду.

**Andrushko A.V. The creation of living conditions for a group aimed at its physical destruction, in whole or in part, as a form of genocide.**

This article explores the challenges associated with the form of genocide defined as the deliberate infliction on a group of conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part, under both international and national criminal law.

It is argued that the substitution, in paragraph 3 of Article 442(1) of the Criminal Code of Ukraine, of the phrase "calculated to" with "aimed at" narrows the alignment of this form of genocide with the international legal standards established by the 1948 Genocide Convention and the Rome Statute of the International Criminal Court. Such terminology is less precise and creates the risk of misclassifying acts that do not meet the strict legal definition of genocide. Therefore, the article concludes that it is advisable to revert to the original wording, which more accurately reflects both the objective elements of the act – deliberately inflicting conditions of life calculated to bring about the group's physical destruction – and its consistency with the specific intent to destroy the protected group as such.

The analysis shows that, unlike direct killing (an active and immediate act of physical destruction), the creation of such life conditions involves the gradual infliction of "slow death", for example through the deprivation of food, medicine, shelter, and other essentials.

It is demonstrated that the list of methods for deliberately inflicting such life-threatening conditions should not be exhaustive. These methods may vary depending on context, culture, historical circumstances, or the perpetrators' tactics. A rigid, closed list may limit the legal system's ability to respond to emerging or atypical patterns of genocidal conduct. Conversely, an open-ended list ensures greater legal flexibility and comprehensiveness.

It is established that deportation alone does not constitute this form of genocide, as physical destruction must be clearly distinguished from the mere dispersion or expulsion of group members. However, deportation may qualify as genocide if it is accompanied by the deliberate infliction of conditions of life calculated to bring about the group's physical destruction.

The article affirms that, for conduct to be qualified as this form of genocide, it is sufficient that the imposed conditions of life be objectively capable of causing the destruction of at least part of the group; the actual death of individuals is not required.

In the context of the Russian-Ukrainian war, actions such as the blockade of populated areas, destruction of civilian infrastructure, obstruction of evacuation and humanitarian access, and similar conduct may amount to the deliberate infliction of life conditions calculated to bring about the physical destruction of a protected group. However, such classification requires proving the specific intent to destroy the group as such, which remains the central evidentiary challenge.

Finally, the article emphasizes that, unlike other forms of genocide, the deliberate infliction of life conditions calculated to bring about a group's destruction is collective in nature and cannot be limited to the impact on a single group member.

**Key words:** criminal offenses against peace, human security and the international legal order; international crimes; genocide; deliberately inflicting on a group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; Rome Statute of the International Criminal Court.

**Постановка проблеми.** Незважаючи на те, що поняття геноциду було закріплене ще в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, окремі його форми, зокрема умисне створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, залишаються предметом наукових дискусій і складним питанням правозастосування.

Особлива актуальність дослідження цієї форми геноциду зумовлена подіями, що супроводжують міжнародний збройний конфлікт на території України. Зокрема, блокада російськими військами населених пунктів, знищення об'єктів життєзабезпечення, перешкоджання евакуації мирного населення та доступу до гуманітарної допомоги викликають потребу оцінки таких дій через призму міжнародного та національного кримінального права.

Крім того, актуальність цієї проблематики зростає і в контексті нещодавніх змін до Кримінального кодексу (далі – КК) України. 9 жовтня 2024 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», яким, зокрема, положення пункту 3 частини першої статті 442 КК України було викладено у такій редакції: «створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення». Зазначене формулювання потребує глибокого наукового осмислення.

**Стан опрацювання проблематики.** Дослідженню розглядуваної форми геноциду найбільше уваги приділили Claus Kreß, William Schabas, Gerhard Werle та деякі інші вчені. Водночас цілий ряд

відповідних питань досі залишається дискусійним. Окремо слід наголосити на тому, що у вітчизняній кримінально-правовій науці поки не аналізувалися згадані вище зміни до КК України.

**Мета статті** – дослідити проблемні питання такої форми геноциду, як створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, за міжнародним та національним кримінальним правом.

**Виклад основного матеріалу.** Відповідно до статті II(с) Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [1], а також статті 6(с) Римського статуту Міжнародного кримінального суду [8], однією з форм злочину геноциду визнається умисне створення для національної, етнічної, расової чи релігійної групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення (англ. оригінал: «Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part»). Водночас звернення до офіційних українських перекладів зазначених міжнародних актів засвідчує певні відмінності у формулюванні цієї форми злочину геноциду. Так, в українському перекладі Конвенції про геноцид [18] йдеться про «умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих *привести до* її повного або часткового фізичного знищення», а в українському перекладі Римського статуту МКС [23] – про «умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих *на доведення її до* повного або часткового фізичного знищення». Як видається, формулювання «привести до» та «доведення до» дещо відступають від буквального змісту англійського оригіналу («calculated to bring about»), який чітко вказує на умисний характер і спрямованість дій. Попри це, з огляду на повну граматичну і семантичну структуру наведених вище перекладених формулювань, можна дійти висновку, що в цілому вони адекватно відтворюють юридичний зміст норми і не суперечать її букві та духу.

Необхідно звернути увагу також на те, як розглядувана форма геноциду сформульована в національному кримінальному законодавстві. Донедавна у ч. 1 ст. 442 КК України йшлося про «створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення». Таке формулювання цієї форми геноциду максимально точно відповідало міжнародно-правовому. Однак 9 жовтня 2024 року український парламент прийняв Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [16], яким, зокрема, п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України викладено у такій редакції: «створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення». При цьому складно сказати, які саме міркування спонукали законодавця до внесення зазначених змін, адже у пояснювальній записці до відповідного законопроекту [22] про доцільність формулювання аналізованої форми геноциду у такій редакції не йшлося.

Навряд чи згадані вище зміни можна оцінити позитивно. У формулюванні розглядуваної форми злочину геноциду, що міститься у відповідних міжнародних актах, ключовим словосполученням є «calculated to» («розрахованих на»), яке, як видається, охоплює як об'єктивні, так і суб'єктивні елементи складу вказаного злочину. Воно вказує на усвідомлений характер дій, передбачення наслідків і досягнення їх як очікуваного результату. Цю позицію фактично поділяє й німецький професор Клаус Крес, який звертає увагу на те, що термін «calculated» («розраховані») може формально тлумачитися як такий, що вказує лише на наявність наміру знищити принаймні частину групи. Однак, на його думку, більш обґрунтованим є об'єктивне тлумачення цього терміна – як такого, що вказує на здатність відповідної поведінки реально спричинити фізичне знищення групи. Таке тлумачення, як зазначає Крес, «краще відображає мінімальні вимоги до геноцидної поведінки як об'єктивно небезпечного способу дій і дозволяє гармонійно розмежовувати різні матеріальні елементи, описані в заборонених діях, та загальні вимоги щодо наміру» [3, р. 481]. Це, в свою чергу, сприяє кращій внутрішній логічній узгодженості складу злочину геноциду та зменшує ризик правової невизначеності при кваліфікації різних форм поведінки.

Натомість словосполучення «спрямовані на» у п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України у відповідному контексті є менш юридично точним. Воно може виражати загальну цільову спрямованість, не обов'язково пов'язану з усвідомленням неминучості або високої ймовірності повного чи часткового фізичного знищення групи як наслідку. Інакше кажучи, слово «спрямовані» не завжди означає, що результат точно очікується, є неминучим або навіть високою мірою передбачуваним. Попри те, що у зазначеній нормі прямо йдеться про спрямованість на фізичне знищення групи, саме слово «спрямовані» залишає простір для тлумачення, ширшого за міжнародно-правове «calculated to bring about», яке передбачає не лише наявність спеціального геноцидного наміру (*dolus specialis*), а й усвідомлений розрахунок дій, спрямованих саме на досягнення фізичного знищення як запланованого результату. Це створює ризик кваліфікації як геноциду дій, які за своєю природою є ворожими щодо певної групи – наприклад, прийняття дискримінаційних законів, обмеження доступу до харчування чи медичних послуг, – але які насправді не спрямовані на її фізичне знищення (а, скажімо, на її

приниження, витіснення чи підкорення) і не супроводжуються доказами наявності спеціального умислу на знищення групи. У таких випадках йтиметься радше про злочини проти людяності або воєнні злочини, а не про геноцид у його строгому юридичному значенні. У зв'язку з цим доцільним є уточнення формулювання у ч. 1 ст. 442 КК України цієї форми геноциду таким чином: «створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення». Це дозволить не лише забезпечити відповідність Конвенції 1948 року та Римському статуту МКС, а й усуне ризики помилкової кваліфікації дій, що не відповідають ознакам геноциду.

Включаючи до Конвенції 1948 року таку форму геноциду, як створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, розробники цього документа зважали на конкретні приклади масового знищення груп людей у ХХ столітті, передусім під час Другої світової війни. Йдеться передовсім про нацистську політику «остаточного вирішення єврейського питання», яка включала не лише пряме вбивство мільйонів євреїв, а й створення нелюдських умов, у яких вони помирили від голоду, холоду й хвороб. В'язні нацистських концтаборів часто гинули не в газових камерах, а внаслідок неможливості вижити в нелюдських умовах [14, с. 364]. Це стувалося не лише євреїв. Інші групи – зокрема, роми, люди з інвалідністю, сексуальні меншини – також зазнавали винищення не лише шляхом убивств, а й через умови, несумісні з життям: відсутність їжі, медичної допомоги, тяжку примусову працю. Необхідно також наголосити, що умисне створення умов, які призводили до масової загибелі людей, практикувалося радянською владою. Вочевидь, найвідомішим прикладом цього є організований нею Голодомор 1932–1933 років. Причому йдеться не лише про штучно створений голод, а й про цілеспрямовані заходи, розраховані на фізичне знищення українського селянства – зокрема, занесення сіл, які «злісно саботували хлібозаготівлі», на так звану «чорну дошку» з подальшим застосуванням до них репресивних заходів. Як відомо, такі дії призвели до мільйонів смертей [див., наприклад: 17, с. 126–139; 19; 20, с. 168–179 та ін.; 24, с. 38–70]. І хоча під час ухвалення Конвенції 1948 року злочини радянського керівництва прямо не згадувалися, ці події, про які Заходу було добре відомо, вочевидь, також вплинули на формування уявлення про геноцид як про злочин, що не обмежується лише вбивством членів певної групи.

На відміну від прямого вбивства членів групи, що є активним актом фізичного знищення з негайним ефектом, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, передбачає поступове досягнення цієї мети («заподіяння повільної смерті») – зокрема, шляхом позбавлення їжі, ліків, житла тощо. На цьому наголошувалося також у практиці міжнародних судів *ad hoc*. Так, наприклад, у рішенні в справі *Prosecutor v. Akayesu* (абзац 505) підкреслювалося, що вислів «умисне створення для групи умов життя, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення» слід розуміти як такі методи знищення, за допомогою яких виконавець не вбиває членів групи безпосередньо, але які в кінцевому (остаточному) підсумку мають на меті їх фізичне знищення [12]. Аналогічні за змістом твердження містяться й в інших рішеннях, зокрема у справах *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* (абзаци 115, 116) [10], *Prosecutor v. Rutaganda* (абзац 52) [11], *Prosecutor v. Musema* (абзац 157) [9], *Prosecutor v. Stakić* (абзац 517) [4], *Prosecutor v. Brdjanin* (абзац 691) [5].

Конкретизуючи поведінку, що охоплюється розглядуваною формою геноциду, міжнародні кримінальні трибунали (МКТР, МКТЮ) вказували, що йдеться про позбавлення таких життєво необхідних благ, як їжа, одяг, житло, гігієна та медична допомога, а також про надмірне фізичне навантаження чи виснажливу працю. При цьому в одних рішеннях перелік конкретних методів (способів) умисного створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, подано без застережень щодо його невичерпності<sup>1</sup> (*Prosecutor v. Rutaganda*, абзац 52; *Prosecutor v. Musema*, абзац 157); в інших – чітко зазначається про те, що перелік є орієнтовним (неповним) і не виключає інших способів умисного створення таких умов (*Prosecutor v. Akayesu*, абзац 506; *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, абзаци 115, 116; *Prosecutor v. Stakić*, абзац 517; *Prosecutor v. Brdjanin*, абзац 691). Відповідно до схвалених Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементів злочинів, які використовуються Міжнародним кримінальним судом при тлумаченні положень Римського статуту, термін «умови життя» може включати умисне позбавлення ресурсів, необхідних для виживання, таких як їжа або медичні послуги, або систематичне виселення із постійного місця проживання, але не обмежується ними [2].

Вочевидь, перелік методів умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, не повинен бути вичерпним. Відповідні способи можуть різнитися залежно від конкретного

<sup>1</sup> У юридичній англійській мові слово *includes* зазвичай позначає відкритий (невичерпний) перелік. Однак за відсутності в тексті додаткових індикаторів (наприклад, *such as*, *inter alia*) це не завжди є очевидним, тому в перекладах часто вживається слово «зокрема» для підкреслення орієнтовного характеру переліку.

контексту, культури, історичних обставин та тактики злочинців. Жорстко фіксований вичерпний перелік таких методів може обмежувати можливості реагування на нові або нетипові форми поведінки, спрямованої на фізичне знищення групи. Натомість орієнтовний (неповний) характер такого переліку забезпечує гнучкість і повноту правового регулювання, дозволяючи адаптувати правозастосування до реалій конкретних справ.

У практиці міжнародних кримінальних трибуналів окрема увага зверталася на такий спосіб умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, як депортація. Це питання було розглянуте Судовою палатою МКТЮ у справі *Prosecutor v. Stakić*. У відповідному рішенні зазначалося: «Недостатньо лише депортувати групу або її частину. Необхідно чітко розрізняти фізичне знищення і просте розпорошення (розпад) групи. Саме по собі вигнання групи або її частини не є достатнім для кваліфікації як геноциду. Як зазначає Крес, «це залишається справедливим навіть тоді, коли вигнання можна охарактеризувати як тенденцію до розпаду групи, що набуває форми її фрагментації або асиміляції. Адже розпад групи не є тотожним фізичному знищенню». У цьому контексті Палата нагадує, що пропозицію Сирії на Шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН – включити як окремих підпункт до статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього положення про «застосування заходів, що мають на меті змусити членів групи покинути свої домівки з метою уникнення загрози подальшого жорстокого поводження» – було відхилено...» (*Prosecutor v. Stakić*, абзац 519). Таким чином, виселення (депортація) певної групи саме по собі не визнається проявом цієї форми геноциду. Подібний підхід було підтверджено у справі *Prosecutor v. Popović* (абзаци 854 і 855), де Судова палата МКТЮ дійшла висновку, що надані стороною обвинувачення докази є недостатніми для того, щоб кваліфікувати насильницьке переміщення жінок і дітей з числа боснійських мусульман із Сребрениці та Жепи як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи. Суд також зазначив, що не може дійти висновку, що умови, створені внаслідок переміщення, були об'єктивно ймовірними для призведення до знищення групи [6]. Водночас такі дії можуть підпадати під її ознаки, якщо вони супроводжуються умисним позбавленням доступу до життєво необхідних умов – зокрема, їжі, медичної допомоги, житла тощо (що, як правило, має місце у разі систематичних вигнань) – і внаслідок цього розраховані на фізичне знищення членів групи. Згадка про «систематичне виселення із постійного місця проживання» має тлумачитися з урахуванням цього підходу [3, р. 482–483; 14, с. 365]. Показовим прикладом зазначеного вище може слугувати депортація кримських татар у травні 1944 року. Як відомо, за наказом радянської влади тоді було примусово виселено понад 190 000 кримли, переважно жінок, дітей і літніх людей, до віддалених регіонів Центральної Азії. Транспортування здійснювалося в нелюдських умовах: у переповнених товарних вагонах без доступу до води, їжі та медичної допомоги, внаслідок чого тисячі людей загинули ще в дорозі. У місцях заслання кримські татари були позбавлені права вільного пересування, жили в умовах суворої ізоляції, голоду, антисанітарії та відсутності медичної допомоги. Багато з них залучалися до виснажливої примусової праці: робочий день тривав по 11–12 годин без вихідних, при цьому їм видавали лише по 200–400 грамів хліба на день – кількість, яка не покривала навіть базових фізіологічних потреб. Через брак житлових приміщень частина депортованих була змушена жити в землянках. За деякими оцінками, протягом перших кількох років загинула щонайменше чверть усього депортованого населення [див., зокрема: 13, с. 89–118; 15; 17, с. 368–371]. Все це дає підстави розглядати депортацію кримських татар як умисне створення для цієї групи таких умов життя, які були розраховані на доведення її до повного або часткового фізичного знищення.

Необхідно звернути увагу на те, що в рішенні у справі *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* (абзац 116) однією з умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи, було визнано згвалтування, за умови, що такі дії здатні призвести до знищення групи повністю або частково. Цей підхід свідчить про готовність міжнародного кримінального судочинства розглядати сексуальне насильство не лише як форму серйозної шкоди (ст. II(b) Конвенції 1948 року), але і як потенційний інструмент створення умов життя, несумісних із виживанням групи. Водночас така позиція Суду вимагає обережності у трактуванні і застосуванні. У цьому зв'язку професор Герхард Верле слушно зазначає, що «масові згвалтування не є як такими «життєвими умовами», але стають такими, якщо вони вчиняються систематично і багатократно, можливо, поряд з іншими заходами» [14, с. 365].

У доктрині міжнародного кримінального права зазначається, що створені умови життя мають об'єктивно характеризуватися як такі, що здатні призвести до фізичного знищення принаймні частини захищеної групи. Водночас фактична загибель окремих її членів унаслідок таких умов не є необхідним елементом цього злочину [14, с. 365]. Цей підхід узгоджується з практикою міжнародних кримінальних трибуналів, згідно з якою стаття II(c) Конвенції 1948 року охоплює методи знищення, що не обов'язково призводять до негайної смерті, але спрямовані на фізичне знищен-

ня групи в остаточному підсумку (див., наприклад: Prosecutor v. Akayesu, абзац 505). В рішенні у справі Prosecutor v. Krajišnik (абзац 863) додатково підкреслюється, що створені умови життя повинні бути настільки тяжкими, щоб об'єктивно призводити до фізичного знищення групи або, принаймні, мати таку тенденцію: «"ненадання належного житла, притулку, їжі, води, медичної допомоги або санітарно-гігієнічних засобів" саме по собі не становитиме об'єктивної сторони (actus reus) злочину геноциду, якщо таке позбавлення не є настільки серйозним, щоб призвести до знищення групи або мати тенденцію до цього. Життєві умови, які можуть бути визнані неналежними за низкою критеріїв, усе ж можуть виявитися достатніми для виживання групи» [7]. Таким чином, для кваліфікації певної ситуації як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, достатньо, щоб ці умови об'єктивно мали здатність спричинити знищення принаймні частини групи; натомість фактична смерть окремих осіб унаслідок таких умов не є необхідною.

У зв'язку з викладеним вище варто наголосити на серйозних труднощах, пов'язаних із доказуванням цієї форми злочину геноциду. Стороні обвинувачення необхідно довести, що створені умови життя не просто є негуманними чи неадекватними (навіть за міжнародними стандартами), а саме настільки тяжкими, що вони або призводять до фізичного знищення групи (наприклад, смерті внаслідок голоду чи відсутності медичної допомоги), або об'єктивно здатні до цього призвести – навіть якщо загибелі ще не настали. Провести межу між «неналежними за низкою критеріїв» (жорсткими, але придатними для виживання умовами) та умовами, здатними призвести до фізичного знищення, може бути вкрай складно. Ще одна складність полягає у встановленні причинного зв'язку: необхідно довести, що саме створення таких умов (а не, скажімо, бойові дії чи інші чинники) призвело або могло призвести до фізичного знищення групи. Нарешті, навіть за доказаної наявності тяжких умов, потрібно окремо довести (і це, вочевидь, найскладніше), що вони були створені саме з наміром знищити групу як таку, а не з іншою метою. При цьому спеціальний намір має охоплювати не лише сам факт створення відповідних умов, а й усвідомлення того, що ці умови ведуть до фізичного знищення захищеної групи, і бажання настання саме такого наслідку.

У цьому контексті слід згадати постанову Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"» від 14 квітня 2022 року, у якій наголошено на численних фактах, що, на думку парламенту, свідчать про створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення населення України. Йдеться, зокрема, про блокаду населених пунктів, знищення в них цивільної інфраструктури (електро-, водо- та тепlopостачання тощо) у поєднанні з перешкоджанням доступу гуманітарних вантажів та евакуації мирного населення. Внаслідок цього цивільне населення позбавляється доступу до базових потреб, необхідних для виживання, – води, їжі, тепла в холодну пору року, ліків та медичної допомоги, – що, як зазначено в документі, розраховано на заподіяння виняткових страждань і, в підсумку, фізичне знищення мирного населення в багатьох населених пунктах України [21]. З фактичного боку перелічені дії потенційно можуть бути кваліфіковані як створення умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення захищеної групи. Водночас головним викликом у доказуванні цієї форми геноциду є встановлення спеціального наміру знищити групу як таку (а не, наприклад, змусити її до капітуляції, перемогти у війні чи залякати). Тяжкі умови життя, створені в контексті збройного конфлікту, самі по собі не є геноцидом, якщо не буде доведено, що вони були умисно створені з метою знищення саме певної групи (у нашому випадку – українського народу). У цьому й полягає ключова складність. Хоча згадана постанова має важливе значення як офіційна політична позиція України, юридичне визнання відповідних дій як геноциду у розглядуваній формі вимагає ретельного збирання та оцінки доказів відповідно до стандартів міжнародного кримінального права.

На відміну від інших форм геноциду, передбачених статтею II Конвенції 1948 року та статтею 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, за своєю природою має колективний характер і не може обмежуватись впливом лише на одного члена захищеної групи. Як зазначає професор Клаус Крес, ця форма геноциду є особливою тим, що описана поведінка повинна виходити за межі індивідуального впливу й охоплювати групу в цілому або її частину [3, р. 481]. Це, як видається, впливає із самої суті поняття «умови життя», яке у розглядуваному контексті стосується середовища існування ширшої спільноти, а не окремої особи. Натомість інші форми геноциду, як-от вбивство членів захищеної групи чи заподіяння їм серйозної тілесної або психічної шкоди, можуть, за наявності спеціального наміру, бути вчинені щодо одного індивіда та все ж становити геноцид, якщо такі дії є частиною ширшої стратегії знищення групи повністю або частково.

**Висновки.** На підставі проведеного дослідження можна сформулювати такі ключові висновки:

Заміна у п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України терміна «розрахованих на» словосполученням «спрямованих на» звужує відповідність формулювання розглядуваної форми геноциду міжнародно-правовим

стандартам, закріпленим у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Така термінологія є менш точною і створює ризики некоректної кваліфікації дій, які не мають ознак геноциду в його строгому юридичному значенні. У зв'язку з цим доцільним є повернення до попереднього формулювання, яке краще відповідає міжнародно-правовому підходу до визначення цієї форми геноциду, оскільки дозволяє точніше відобразити як об'єктивні характеристики діяння – створення умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи, – так і їхню узгодженість із спеціальним наміром знищити захищену групу як таку.

На відміну від прямого вбивства членів групи, що є активним актом фізичного знищення з негайним ефектом, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, передбачає поступове досягнення цієї мети («заподіяння повільної смерті») – зокрема, шляхом позбавлення їжі, ліків, житла тощо.

Перелік методів (способів) умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, не повинен бути вичерпним. Відповідні способи можуть різнитися залежно від конкретного контексту, культури, історичних обставин та тактики злочинців. Жорстко фіксований вичерпний перелік таких методів може обмежувати можливості реагування на нові або нетипові форми поведінки, спрямованої на фізичне знищення групи. Натомість орієнтовний (неповний) характер такого переліку забезпечує гнучкість і повноту правового регулювання, дозволяючи адаптувати правозастосування до реалій конкретних справ.

Депортація сама по собі не є способом такої форми геноциду, як створення умов життя, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення групи, оскільки фізичне знищення слід чітко відрізнити від простого розпорощення групи або вигнання її членів. Однак депортація може кваліфікуватися як геноцид, якщо вона супроводжується умисним створенням умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи (як приклад – депортація кримських татар у 1944 році).

Для кваліфікації певної ситуації як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, достатньо, щоб ці умови об'єктивно мали здатність спричинити знищення принаймні частини групи; натомість фактична смерть окремих осіб унаслідок таких умов не є необхідною.

У контексті російсько-української війни дії, що полягають у блокаді населених пунктів, знищенні цивільної інфраструктури, перешкоджанні евакуації, доступу до гуманітарної допомоги і т. ін., можуть бути кваліфіковані як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, але за умови доведення спеціального наміру знищити цю групу як таку, що є ключовою складністю у доказуванні цієї форми геноциду.

На відміну від інших форм геноциду, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, має колективний характер і не може обмежуватися впливом лише на одного члена захищеної групи.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / United Nations Treaty Collection. URL: [https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg\\_no=IV-1&chapter=4&clang=\\_en](https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en).
2. Elements of Crimes / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
3. Kreß Claus. The Crime of Genocide under International Law. *International Criminal Law Review*. 2006. Volume 6. Issue 4. P. 461–502.
4. Prosecutor v. Milomir Stakić. Case No. IT-97-24-T (Trial Judgement, 31 July 2003): International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2003/en/40192>.
5. Prosecutor v. Radoslav Brdjanin. Case No. IT-99-36-T (Trial Judgement, 1 September 2004): International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/91856>.
6. Prosecutor v. Vujadin Popović (Judgment). CaseNo. IT-05-88-T (10 June 2010): International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2010/en/33661>.
7. Prosecutor v. Momčilo Krajišnik (Trial Judgment). Case: IT-00-39-T (27 September 2006): International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY); Trial Chamber II / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/91994>.
8. Rome Statute of the International Criminal Court / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>.

9. The Prosecutor v. Alfred Musema (Judgement and Sentence). Case No. ICTR-96-13-T (Judgement of: 27 January 2000): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2000/en/64129>.
10. The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana. Case ICTR-95-1-T (Trial Judgement, 21 May 1999): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1999/en/62079>.
11. The Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda (Judgement and Sentence). Case No. ICTR-96-3-T (Judgement of: 6 December 1999): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1999/en/61942>.
12. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Case No. ICTR-96-4-T (Trial Judgement. Decision of: 2 September 1998): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1998/en/19275>.
13. Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / передмова Мустафи Джемілева; післямова Рефата Чубарова. Київ: Критика, 2017. 488 с.
14. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса: Фенікс, 2011. 910 с.
15. Гамарник Н. Депортація кримських татар у спогадах та щоденникових записах очевидців подій. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2015. Вип. 3 (9). URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Hamarnyk\\_Nataliia/Deportatsiia\\_krymskykh\\_tatar\\_u\\_spodakh\\_ta\\_schodennykovykh\\_zapysakh\\_ochevydsiv\\_podii.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Hamarnyk_Nataliia/Deportatsiia_krymskykh_tatar_u_spodakh_ta_schodennykovykh_zapysakh_ochevydsiv_podii.pdf?)
16. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>.
17. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
18. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_155#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text).
19. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
20. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 239 с.
21. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”» від 14 квітня 2022 року № 2188-IX / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text>.
22. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього (№ 11484 від 15.08.2024) / Верховна Рада України. Законопроекти. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44725>.
23. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_588#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text).
24. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Laurus, 2018. 492 с.



УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.4>

## ЗРОЗУМІЛІСТЬ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

**Бодунова О.М.,**

*доктор юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри правничої лінгвістики  
Державного податкового університету  
ORCID: 0000-0001-9179-5985*

**Яцик Т.П.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
заступник директора з навчально-методичної роботи  
ННІ економічної безпеки та митної справи  
Державного податкового університету  
ORCID: 0000-0003-4207-4633*

### **Бодунова О.М., Яцик Т.П. Зрозумілість судових рішень як необхідна умова підвищення ефективності кримінального провадження в Україні.**

У статті досліджується правова природа зрозумілості судових рішень як засади кримінального провадження. Звернено увагу на те, що забезпечення зрозумілості судових рішень є ключовою передумовою реалізації принципів верховенства права, справедливості та доступу до правосуддя. У контексті кримінального провадження зрозуміле, логічно структуроване та юридично обґрунтоване судове рішення не лише гарантує права сторін, але й сприяє формуванню єдності судової практики, запобігає свавіллю та підвищує довіру суспільства до судової системи.

Розкривається зв'язок між доступністю правового змісту судового рішення та рівнем довіри до судової системи. Проаналізовано міжнародні стандарти зрозумілості рішень та національну судову практику. Обґрунтовується теза, що незрозумілість судових рішень знижує ефективність правозастосування, унеможливує належне оскарження рішень і порушує права сторін.

Зазначено, що зрозумілість судового рішення є не лише формальною вимогою, а змістовною складовою забезпечення ефективності кримінального провадження, правової визначеності та легітимності судового правозастосування в демократичній правовій державі. Тому, на нашу думку, удосконалення практики написання судових рішень можливе через: внесення до КПК України окремої норми про вимогу зрозумілості судового рішення; підвищення комунікативної компетентності суддів (навчання із правового письма); впровадження єдиного шаблону структури судового рішення з чітким поділом на частини (фактична, правова, мотивувальна, результативна); перегляд мовностилістичних стандартів – відмова від надмірної канцелярської мови, юридичних кліше та тавтологій; залучення громадськості та експертів до аналізу практики і вдосконалення форм судових актів.

Запропоновано концептуальні підходи до вдосконалення формування, структури й мови судових актів у кримінальному процесі України. Зрозумілість судового рішення є ключовим фактором, що впливає на ефективність кримінального провадження, правову визначеність та рівень довіри до судової системи. У національному правовому полі цей аспект недостатньо регламентований, що породжує суттєві виклики для сторін процесу та громадськості. Впровадження міжнародних стандартів зрозумілості, розвиток правового письма та зміна комунікаційної культури судової влади є необхідними умовами для реалізації принципів верховенства права та справедливості в Україні.

**Ключові слова:** кримінальне провадження, судове рішення, зрозумілість, правосуддя, стандарти, ефективність, правова визначеність, правнича лінгвістика, юридична термінологія.

### **Bodunova O.M., Yatsyk T.P. Comprehensibility of court decisions as a necessary condition for improving the efficiency of criminal proceedings in Ukraine.**

The article examines the legal nature of the comprehensibility of court decisions as a basis for criminal proceedings. The author emphasises that ensuring the clarity of court decisions is a key prerequisite for the implementation of the principles of the rule of law, justice and access to justice. In the context of criminal proceedings, a clear, logically structured and legally sound court decision not only guarantees the rights of the parties, but also contributes to the formation of a unified court practice, prevents arbitrariness and increases public confidence in the judicial system.

The article reveals the connection between the accessibility of the legal content of a court decision and the level of trust in the judicial system. The author analyses international standards of judicial clarity and national judicial practice. The author substantiates the thesis that unclear court decisions reduce the effectiveness of law enforcement, make it impossible to properly appeal against decisions and violate the rights of the parties.

It is noted that the comprehensibility of a court decision is not only a formal requirement, but also a substantive component of ensuring the efficiency of criminal proceedings, legal certainty and legitimacy of judicial law enforcement in a democratic state governed by the rule of law. Therefore, in our opinion, improvement of the practice of court decision writing is possible through: introduction of a separate provision in the CPC of Ukraine on the requirement of court decision clarity; enhancement of the communication competence of judges (training in legal writing); introduction of a single template of the structure of a court decision with a clear division into parts (factual, legal, motivational, and effective); revision of linguistic and stylistic standards - rejection of excessive clerical language, legal clichés and tautologies; involvement of the public and experts in the analysis of practice and

The article proposes conceptual approaches to improving the formation, structure and language of court decisions in criminal procedure of Ukraine. The clarity of a court decision is a key factor affecting the efficiency of criminal proceedings, legal certainty and the level of trust in the judicial system. This aspect is insufficiently regulated in the national legal framework, which creates significant challenges for the parties to the proceedings and the public. Implementation of international standards of clarity, development of legal writing and change of the communication culture of the judiciary are necessary for the implementation of the rule of law and justice in Ukraine.

**Key words:** criminal proceedings, court decision, clarity, justice, standards, efficiency, legal certainty, legal linguistics, legal terminology.

**Постановка проблеми.** Забезпечення зрозумілості судових рішень є ключовою передумовою реалізації принципів верховенства права, справедливості та доступу до правосуддя. У контексті кримінального провадження зрозуміле, логічно структуроване та юридично обґрунтоване судове рішення не лише гарантує права сторін, але й сприяє формуванню єдності судової практики, запобігає свавіллю та підвищує довіру суспільства до судової системи.

На сучасному етапі розвитку правової системи України питання якості й доступності викладення судових актів у кримінальних провадженнях набуває особливої актуальності. Велика кількість апеляцій і касацій свідчить не лише про незгоду зі змістом рішень, а й про їх недостатню аргументованість, ускладнене сприйняття мотивів, відсутність чіткої структури або зрозумілих правових висновків. Це створює труднощі для сторін процесу, унеможливорює ефективне оскарження, послаблює превентивну функцію правосуддя.

Крім того, європейські стандарти (зокрема, практика ЄСПЛ) висувають чіткі вимоги до мотивованості, ясності й передбачуваності судових рішень. Водночас кримінально-процесуальне законодавство України не містить чітко визначених критеріїв «зрозумілості» судового акта, що ускладнює його імплементацію на практиці.

Усе це зумовлює необхідність теоретичного осмислення поняття «зрозумілість судового рішення», розробки чітких критеріїв його змісту та форми, а також напрацювання практичних рекомендацій для вдосконалення правозастосовної діяльності судів. Таким чином, дослідження цієї проблематики має важливе значення для забезпечення ефективності кримінального провадження, реалізації права на справедливий суд і підвищення якості національного правосуддя в цілому.

**Метою дослідження** є аналіз законодавства та правозастосовної практики щодо поняття та ефективного впровадження зрозумілості судових рішень та формування пропозицій по удосконаленню законодавства та правозастосовної практики з цього питання.

**Стан опрацювання проблематики.** Дослідженню вимог, що пред'являються до судового рішення, у науковій літературі свого часу приділяли увагу такі вчені, як М. Гурвич, П. Заворотько, М. Штефан, П. Сергейко, М. Ткачов, В. Щеглов тощо.

Проблематика зрозумілості судових рішень, попри її значущість для забезпечення ефективного кримінального провадження та реалізації права на справедливий суд, недостатньо комплексно досліджена в українській правничій доктрині. Вітчизняна література переважно зосереджується на формальних вимогах до структури судового рішення, залишаючи поза увагою такі важливі аспекти, як доступність мови викладення, логічна послідовність мотивувальної частини та сприйняття рішення різними категоріями учасників процесу.

**Виклад основного матеріалу.** Згідно з ч. 6 ст. 376 Кримінального процесуального кодексу України, судові рішення повинні бути законним, обґрунтованим і вмотивованим [1]. Проте чинне процесуальне законодавство прямо не визначає вимоги щодо зрозумілості тексту рішення як окре-

мого критерію його якості. Водночас у юридичній науці зрозумілість трактується як інформаційна доступність змісту рішення, його логічна послідовність, мовна чіткість та стилістична простота викладення.

Незрозумілі, перевантажені юридичними конструкціями та термінами рішення унеможливають реальне здійснення права на захист, оскарження, а також підривають легітимність правосуддя.

З цього приводу варто зазначити, що Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово наголошував на важливості того, щоб судові рішення були не лише доступними, а й зрозумілими для сторін. У рішенні у справі *Hirvisaari v. Finland* (2001) Суд вказав, що обов'язок мотивувати рішення включає обов'язок викладати його у доступній для сприйняття формі [2; 3].

Керівні принципи Ради Європи щодо написання судових рішень (2012) також передбачають такі критерії якісного рішення:

логічна структура (вступ, виклад фактів, мотивування, висновки),  
використання простої та недвозначної мови,  
чітке викладення правових норм і фактів справи [4].

Якщо брати до уваги національну судову практику, можна зробити висновок, що в аналізі рішень судів першої та апеляційної інстанцій спостерігається значна кількість актів із надмірно складною термінологією, відсутністю логічної структури, невираженими правовими висновками. Часто судові рішення не дозволяють стороні захисту або потерпілому зрозуміти мотиви суду, що ускладнює подання ефективної апеляції або касації.

Дослідження, що були проведені Центром політико-правових реформ у 2022 році, засвідчили, що 58% опитаних адвокатів вважають судові рішення незрозумілими або недостатньо прозорими, а 42% громадян не змогли самостійно проаналізувати зміст вироку без юридичної допомоги [5].

Зрозуміле рішення повинно забезпечувати реалізацію права на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ); дозволяє стороні обвинувачення та захисту належним чином реалізовувати процесуальні права; підвищує довіру до суду, зменшуючи рівень формального оскарження та сприяє прогнозованості правозастосування та формуванню єдиної практики [6].

Натомість незрозумілі рішення часто стають підставою для скасування або зміни у вищих інстанціях, що негативно впливає на ефективність правосуддя, збільшує процесуальні витрати та знижує загальний рівень правової визначеності.

Окремої уваги потребують практичні аспекти застосування правових норм, що прямо впливають на якість та зрозумілість судових рішень у кримінальному провадженні. Зокрема, у фахових колах звертається увага на проблему преюдиційності ухвал слідчих суддів, яка часто неправильно трактується судами в подальших стадіях кримінального процесу. Слідча ухвала, що за своєю природою є проміжним процесуальним актом, не повинна автоматично наділятися преюдиційною силою щодо фактів справи, проте в окремих випадках суди некоректно надають таким рішенням ознаки встановленості юридичних фактів [7; 8].

Крім того, суттєвими залишаються зауваження до експертних висновків, які, за спостереженнями практиків, іноді формуються із застосуванням псевдонаукової термінології, не підтвердженої методологічно або технічно. Така тенденція ускладнює як розуміння експертних положень сторонами процесу, так і ефективну перевірку таких висновків судом.

Окремою складністю є використання електронних (цифрових) доказів, правова природа та процесуальний статус яких досі не отримали належного уніфікованого тлумачення. Зокрема, у практиці судів різних юрисдикцій відзначається відсутність єдиного підходу до оцінки копій електронних носіїв як рівноцінних оригіналам. Так, в одних випадках копія цифрового доказу визнається допустимою, в інших — вимагається автентифікація первинного джерела.

Зазначена проблема має не лише процесуальний, а й епістемологічний вимір, адже суд, не маючи відповідної технічної чи експертної компетенції, фактично самостійно визначає відповідь на питання, яке належить до сфери технічної експертизи. Як слушно зазначає С. Ханін, «не встановлює ж Верховний Суд дію законів Ньютона — діють вони чи ні». Вирішення подібних питань без належного експертного підтвердження суперечить принципу змагальності та несе ризики для об'єктивності судового розгляду [11].

Таким чином, неузгодженість між технічною природою електронних (цифрових) доказів та судовою оцінкою їхньої допустимості без фахового втручання ускладнює процес формування вмотивованих і зрозумілих судових рішень, особливо в умовах стрімкої диджиталізації кримінального процесу.

Однією з основних проблем є недостатня обґрунтованість рішень. В окремих випадках суди обмежуються поверховими посиланнями на загальні положення законодавства, уникаючи глибокого аналізу фактичних обставин та їх правової кваліфікації. Нерідко рішення містять лише формальне відтворення норм без встановлення зв'язку між нормою права та конкретним фактом справи.

Як наслідок, учасники провадження не отримують належного пояснення, чому саме суд дійшов до певного висновку, а вищі інстанції змушені скасовувати такі рішення через їхню процесуальну неспроможність.

Варто зазначити, що порушення структури судового рішення – одна з поширених проблем у судовій практиці. Нерідко у судових актах відсутня логічна послідовність: частини тексту повторюються, зміст розділів зміщується, висновки плутаються з фактами, а мотивування – з процесуальними діями [9; 10].

Це ускладнює сприйняття рішення як учасниками процесу, так і апеляційними інстанціями, що негативно впливає на доступ до правосуддя та реалізацію права на ефективний захист.

Як слушно зазначають деякі правники, суди іноді самостійно вирішують технічні або експертні питання, які не належать до їхньої компетенції. Йдеться, зокрема, про ситуації, коли суд оцінює копії цифрових носіїв як ідентичні оригіналам без участі технічного експерта. Такий підхід є небезпечним, оскільки суд може неправильно інтерпретувати природу доказу, що суперечить засадам змагальності та процесуальної справедливості.

Отже, під зрозумілістю судового рішення доцільно розуміти його здатність забезпечити чітке сприйняття сторонами кримінального провадження, а також іншими заінтересованими особами суті правового спору, правових позицій суду, підстав прийнятого рішення та його правових наслідків. Така властивість сприяє реалізації принципів справедливості, правової визначеності та довіри до судової влади.

Зрозуміле судове рішення має відповідати низці критеріїв:

структурна логічність – внутрішня послідовність викладу, поділ на окремі складові (вступна, описова, мотивувальна та резолютивна частини);

мотивованість – наявність обґрунтування висновків суду з посиланням на докази, правові норми та фактичні обставини справи;

мовна доступність – використання чіткої, стислої, юридично вивіреної мови без надмірної технічності чи складних конструкцій;

передбачуваність – можливість розуміння логіки правозастосування для учасників процесу та інших осіб.

**Висновки.** Таким чином, зрозумілість судового рішення є не лише формальною вимогою, а змістовною складовою забезпечення ефективності кримінального провадження, правової визначеності та легітимності судового правозастосування в демократичній правовій державі. Тому, на нашу думку, удосконалення практики написання судових рішень можливе через:

внесення до КПК України окремої норми про вимогу зрозумілості судового рішення;

підвищення комунікативної компетентності суддів (навчання із правового письма);

впровадження єдиного шаблону структури судового рішення з чітким поділом на частини (фактична, правова, мотивувальна, результативна);

перегляд мовностилістичних стандартів – відмова від надмірної канцелярської мови, юридичних кліше та тавтологій;

залучення громадськості та експертів до аналізу практики і вдосконалення форм судових актів.

Зрозумілість судового рішення є ключовим фактором, що впливає на ефективність кримінального провадження, правову визначеність та рівень довіри до судової системи. У національному правовому полі цей аспект недостатньо регламентований, що породжує суттєві виклики для сторін процесу та громадськості. Впровадження міжнародних стандартів зрозумілості, розвиток правового письма та зміна комунікаційної культури судової влади є необхідними умовами для реалізації принципів верховенства права та справедливості в Україні.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. Ст. 88.
2. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004).
3. Hirvisaari v. Finland: Judgment of the European Court of Human Rights, 27 September 2001, № 49684/99 *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>.
4. Council of Europe. Guidelines on the writing of judicial decisions. Strasbourg: CEPEJ, 2012 *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://rm.coe.int/1680747391>.
5. Центр політико-правових реформ. Звіт про результати моніторингу якості судових рішень у кримінальних справах (2022) . URL: <https://pravo.org.ua>.
6. Шевчук С. Судова правотворчість: доктрина і практика. К.: Юстініан, 2007. 472 с.
7. Лук'янчиков Є.Д. Поняття та структура судового рішення у кримінальному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 155–159.

8. Савчук О.О. Зрозумілість судових рішень як гарантія реалізації права на справедливий суд. *Вісник Академії адвокатури України*. 2021. № 1(58). С. 68–72.
9. Висновок Вищої ради правосуддя щодо застосування стандартів мотивованості судових рішень, 2020 . URL: <https://hcj.gov.ua>.
10. Тарасюк Л.Л. Проблеми зрозумілості судових рішень у національній практиці. *Юридичний вісник України*. 2023. № 2. С. 40–45.
11. Чому рішення судів стають незрозумілими навіть самим адвокатам. Офіційний сайт видання «Закон і бізнес» від 14 лютого 2025 року. URL: [https://zib.com.ua/ua/165599-chomu\\_rishennya\\_sudiv\\_stayut\\_nezrozumilimi\\_navit\\_samim\\_advok.html?fbclid=iwy2xjawlq12jlehrua2flbqixmqbicmlkete1dgxium9dddfuthdduwoyar6en45znsxnueh31utftba1lspukioa5t5tqf2zpf12pplsfinsku\\_ftl4a\\_aem\\_jfm6oaemhssv7\\_vbvkgkw](https://zib.com.ua/ua/165599-chomu_rishennya_sudiv_stayut_nezrozumilimi_navit_samim_advok.html?fbclid=iwy2xjawlq12jlehrua2flbqixmqbicmlkete1dgxium9dddfuthdduwoyar6en45znsxnueh31utftba1lspukioa5t5tqf2zpf12pplsfinsku_ftl4a_aem_jfm6oaemhssv7_vbvkgkw).

УДК 343.97: 343.775 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.5>

## ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ СИНГУЛЯРНОСТІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Гетьман Є.С.,  
адвокат,

помічник-консультант народного депутата України,  
аспірант кафедри адміністративного і кримінального права  
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара  
ORCID: 0009-0002-5710-6466

### **Гетьман Є.С. Забезпечення екологічної безпеки в умовах правової сингулярності: кримінологічний аспект.**

Стаття досліджує вплив недоліків нормативно-правового характеру, спричинених правовою сингулярністю, на протидію екологічній злочинності на тимчасово окупованих територіях України та шляхи їх подолання. Визначено, що існуючі практики не відповідають масштабам екзистенційних загроз, спричинених тимчасовою окупацією території України. Акцентовано увагу на практичній значущості кримінальної відповідальності за створення екологічно небезпечної ситуації на тимчасово окупованих територіях України, що є ключовим елементом запобігання екологічній злочинності. Висловлено думку, що розв'язання цієї проблеми можливе через осмислення явища правової сингулярності. Проведено огляд наукової літератури з тематики екологічної безпеки та правової сингулярності, із наголосом на важливості проблематики, порушеної Ю.В. Орловим у 2018 році щодо впливу правової сингулярності на кримінально-правову охорону довкілля на тимчасово окупованих територіях. У статті розглянуто реальну фабулу, пов'язану із протиправним втручанням окупантів у водні ресурси (річка Берда та підземні водоносні горизонти) на тимчасово окупованій території частини Запорізької області, та проаналізовано конкретні загрози екологічній безпеці. Досліджено недоліки нормативно-правового регулювання кримінальної карантності діянь квазікерівників, призначених окупаційною адміністрацією. Викладено позиції національних та міжнародних судових установ, а також проаналізовано положення міжнародного гуманітарного права. Запропоновано два можливих шляхи подолання наслідків правової сингулярності: пасивний (очікування змін у міжнародному гуманітарному праві) та активний (національне нормотворення). Пропоновано доповнити Кримінальний кодекс України новою статтею 441-1 «Вплив на навколишнє природне середовище внаслідок збройної агресії чи збройного конфлікту», диспозиція якої передбачає відповідальність представників держави-агресора та/або пов'язаних із нею осіб за рішення та/або дії, що призвели до заподіяння шкоди навколишньому середовищу за відсутності ознак екоциду, злочину агресії або воєнних злочинів. З кримінологічної точки зору, правова сингулярність розуміється як детермінанта екологічної злочинності, що являє собою втрату регулятивної функції правової норми (зникнення предмета правового регулювання) на тимчасово окупованих територіях України внаслідок насильницького запровадження фіктивної системи норм державою-агресором.

**Ключові слова:** військова агресія, тимчасово окупована територія, шкода навколишньому природному середовищу, екологічна злочинність, кримінальна відповідальність представників держави-окупанта.

### **Hetman Ye.S. Ensuring environmental security amidst legal singularity: a criminological aspect.**

This article investigates the impact of legal and regulatory deficiencies, caused by legal singularity, on countering environmental crime in the temporarily occupied territories of Ukraine and the approaches to overcome them. It establishes that current practices are inadequate to address the scale of existential threats posed by the temporary occupied Ukrainian territory. Emphasis is placed on the practical significance of criminal liability for creating environmentally hazardous situations in temporary occupied territories of Ukraine, which is a crucial element in preventing environmental crime. It is posited that this problem can be solved through an understanding of the phenomenon of legal singularity. A review of scientific literature on environmental security and legal singularity is presented, highlighting the importance of the issues raised by Yu.V. Orlov in 2018 regarding the influence of legal singularity on criminal law protection of the environment in temporary occupied territories. The article

examines a real case involving the unlawful interference by the occupiers in the water resources (Berda River and underground aquifers) of the temporary occupied part of Zaporizhzhia region, analyzing specific threats to environmental security. Deficiencies in the regulatory framework concerning the criminal culpability of quasi-authorities, appointed by the occupant administration are investigated. Positions of national and international judicial institutions are presented, and provisions of international humanitarian law are analyzed. Two potential approaches to overcoming the consequences of legal singularity are proposed: a passive approach (awaiting changes in international humanitarian law) and an active approach (national norm-setting). It was proposed to supplement the Criminal Code of Ukraine with a new Article 441-1, «Impact on the Natural Environment as a Result of Armed Aggression or Armed Conflict». The disposition of proposed article would establish liability for representatives of the aggressor state and/or associated persons for decisions and/or deeds that have caused environmental damage in the absence of signs of ecocide, crimes of aggression, or war crimes. From a criminological perspective, legal singularity is considered as a determinant of environmental criminality, representing the loss of the regulative function of a legal norm (the disappearance of the subject of legal regulation) in the temporary occupied territories of Ukraine due to the fictitious system of norms, forcefully imposed by the aggressor state.

**Key words:** military aggression, temporary occupied territory, environmental damage, environmental crime, criminal liability of representatives of the occupant state.

**Постановка проблеми.** Можна констатувати, що накопичений науковий матеріал з питань забезпечення екологічної безпеки є релевантним для впровадження лише в ординарних умовах відсутності загрози суверенітету та територіальній цілісності держави. Реалії, в яких перебуває Україна, продукують екзистенційні виклики та загрози, а тому потреба у пошуку нових підходів до запобігання екологічної злочинності стає нагальною, як ніколи. Однією із таких загроз є тимчасова окупація території України, під якою опинилися техногенно перевантажені та маловодні райони, екологічна ситуація в яких була критичною навіть до початку гібридної фази військової агресії.

У зв'язку із цим практичного значення набуває питання реалізації кримінальної відповідальності за створення екологічно небезпечної обстановки на тимчасово окупованих територіях України як складової запобігання екологічної злочинності. Відповідь на поставлене питання може пролягати через осмислення явища правової сингулярності.

**Мета дослідження** полягає в аналізі впливу недоліків нормативно-правового характеру, спричинених правовою сингулярністю, на протидію екологічній злочинності на тимчасово окупованих територіях України та розроблення шляхів їх подолання.

**Стан опрацювання проблематики.** Забезпечення екологічної безпеки в умовах військової агресії та воєнного стану було предметом дослідження І.О. Личенко, В.О. Кучера, І.М. Євхутич, В.М. Парасюка, О.Ю. Макаренка, Н.А. Макаренко, О.І. Червякова, Є.В. Дуліби, М.Ф. Анісімової, В.П. Кононенка, О.М. Швець, Т.А. Шевчук, А.М. Яценка, М.В. Шепітька, В.Г. Яворської та інших.

Екологічна безпека тісно пов'язана із явищем екологічної злочинності. Належний стан екологічної безпеки в державі свідчить про високий рівень ефективності заходів запобігання, і навпаки.

У той же час, кримінологія перебуває у постійному пошуку засобів адекватного впливу на об'єкти попередження екологічної злочинності. Їх динамічний та потенційний характер зумовлює потребу у перегляді сталих поглядів і опрацюванні концепцій інших наук, зокрема і такої, на перший погляд, далекої, від гуманітарної сфери системи поглядів, як сингулярність.

Вперше серед вітчизняних науковців проблема правової сингулярності була порушена у праці В.О. Тулякова, який описав її як стан, за яким імперативний концепт публічно-правового захисту прав та свобод фізичних та юридичних осіб, громади, держави може бути вщент порушеним за допомогою неконтрольованого розповсюдження диспозитивної приватності паралельного регулювання [1, с. 24].

У свою чергу, вплив сингулярності на соціальні процеси з метою прогнозування і попередження соціальних конфліктів, захисту таких процесів від злочинності вивчався кримінологами О.М. Литвиновим та Є.О. Гладковою [2, с. 52–58].

На рівні доповідей тематика кримінологічних і кримінально-правових інновацій та функціонування кримінальної юстиції в умовах сингулярності також висвітлювалася учасниками науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квітня 2021 року) [3].

Негативні соціально-правові та кримінологічні наслідки пандемії COVID-19 як основні показники сингулярності досліджувалися В.С. Батиргарєєвою [4].

Також правова сингулярність розглядалася як складова пануючої парадигми самодостатності права у порівняльному правознавстві (О.В. Ткаченко) [5].

На відміну від українських авторів, що спираються на філософські концепції, зокрема, Мартіна Гайдеґґера (Martin Heidegger) та Жилья Делеза (Gilles Deleuze), іноземні дослідники Б. Аларі (B. Alarie), Р. Маккрейт (R. McCreight), Х. Туччароне (C. Tucciarone), С. Дікін (S. Deakin), К. Марку (C. Markou) та Р. Вебер (R. Weber) обирають більш утилітарний підхід, розглядаючи правову сингулярність передусім з точки зору позитивного і негативного впливу сучасних інформаційних технологій на юридичну сферу [6; 7; 8].

У доповіді 2018 року Ю.В. Орлов торкнувся надзвичайно важливої проблеми кримінально-правової охорони довкілля в умовах правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях, надаючи цьому явищу значення стану існування та функціонування паралельної офіційної, легальної, легітимної українській правовій системі фактичної нормосистеми, що змістовно є фіктивною, недійсною, забезпечується виключно (або переважно) силою агресора – російської федерації. Позиція Ю.В. Орлова була підтримана М.Г. Максименцевим та розкрита з точки зору кримінально-правової охорони надрокористування [9, с. 268; 10, с. 177].

Варто засвідчити, що вивчення теми правової сингулярності ще потребуватиме ґрунтовних розвідок монографічного та дисертаційного рівня.

**Виклад основного матеріалу.** Погляд Ю.В. Орлова на явище правової сингулярності заслуговує на особливу увагу з огляду на реалії повномасштабної фази військової агресії російської федерації проти України та викликані нею загрози кримінологічному забезпеченню екологічної безпеки.

Як ілюстрацію ми вважаємо за необхідне навести поточну ситуацію із річкою Берда та Бердянським водосховищем, до якої призвели дії окупантів.

Станом на початок повномасштабної військової агресії російської федерації проти України Комунальне підприємство «Бердянськводоканал» Бердянської міської ради (далі – КП «Бердянськводоканал» БМР) було монополістичним виконавцем послуг з водопостачання і водовідведення у місті Бердянськ Бердянського району Запорізької області (далі – м. Бердянськ) [11].

Оскільки м. Бердянськ із 27.02.2022 тимчасово окуповане російською федерацією (далі – РФ), КП «Бердянськводоканал» БМР опинилося під фактичним контролем окупаційної адміністрації, яка створила квазіюридичну особу на основі його матеріально-технічної бази та призначає на посади квазікерівників [12; 13, с. 41; 14; 15].

У жовтні 2024 року українським інтернет-виданням Нижні Сірогози.City було оприлюднено матеріал, присвячений загрозі виникнення екологічної катастрофи у м. Бердянськ внаслідок дій РФ [16].

Повідомляється, що після припинення подачі води до міста із Каховського водосховища окупанти приступили до активного водозабору із річки Берда (90 % об'єму споживання міста станом на початок березня 2023 року) та свердловин. Вода із річки не очищується, а щодоби близько 11 тис. куб. м. добутої води втрачається через несправності на інженерних мережах [16].

Внаслідок такої діяльності обміління Бердянського водосховища та річки сягнуло критичної межі.

Характерно, що згідно з оцінкою ризиків недосягнення доброго стану, виконаної у 2020 році, екологічний стан/потенціал річки Берда вже перебував під ризиком [13, с. 230].

Тобто, цей водний об'єкт знаходиться під надзвичайним антропологічним навантаженням та потребує невідкладного екологічного оздоровлення.

Крім того, територія дельти із заплавою річки Берда входить до Ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Заплава р. Берда», утвореного у 1994 році з метою збереження водно-болотного угіддя міжнародного значення, унікальної водно-болотної і степової рослинності, охорони унікальних оселищ червонокнижних рослин і тварин [17].

У свою чергу, обміління річок має негативні наслідки, які проявляються засухами, трансформаціями природних екосистем, змінами видового складу флори і фауни [18, ст. 4].

13.06.2024 Начальник Запорізької обласної військової адміністрації повідомив, що окупанти планують використовувати артезіанську воду для заповнення зрошувальних каналів, які обмілилися після підриву росіянами греблі Каховської ГЕС [19].

Вважається, що потенційні безпосередні негативні впливи на довкілля від використання артезіанських вод з метою іригації виникають внаслідок надмірного видобутку, що перевищує швидкість їх відновлення, що може призвести до зниження рівня ґрунтових вод, осідання ґрунту, погіршення якості води та засолення прибережних районів [20, с. 128].

В цьому контексті занепокоєння викликає факт того, що у межах Запорізької області мають розвиток небезпечні екзогенні геологічні процеси – зсуви, абразія та акумуляція, переробка берегів водосховищ, підтоплення, карст, осідання земної поверхні над гірничими виробками, просідання лесових ґрунтів. На території м. Бердянськ та у районі Бердянської затоки спостерігаються активні зсуви [21, ст. 136].



20.05.2025 Бердянська міська військова адміністрація повідомила, що через критичну ситуацію з водопостачанням у Бердянську окупаційна влада намагається будь-якими засобами збільшити рівень води у Бердівському водосховищі шляхом «розчищення» річки Берда, що може призвести до нищівних наслідків для місцевої флори та фауни [22].

За ординарних обставин, вчинення подібних діянь (водозабір із річки та свердловин, втручання в річкове русло без здійснення оцінки впливу на довкілля) на підконтрольній території України керівником чи іншою відповідальною службовою особою комунального підприємства за відсутності ознак екоциду мало б кваліфікуватися за ст. 236 КК України.

Також варто врахувати позицію Верховного Суду, згідно якої, виконавчі органи місцевого самоврядування несуть пряму відповідальність за екологічну безпеку на своїх територіях і зобов'язані вживати заходи для усунення екологічних проблем (Постанова Верховного Суду від 21.06.2023 по справі № 420/2910/22) [23].

У той же час, квазідержавні органи рф, що узурпували виконання владних повноважень у м. Бердянськ та квазіпідприємство, що фактично виконує функції КП «Бердянськводоканал» БМР, відповідно до українського законодавства не мають жодного статусу (тобто прав, обов'язків та відповідальності).

Варто погодитися із позицією Ю.В. Орлова, що склад кримінального правопорушення за ст. 236 КК України передбачає наявність у спеціального суб'єкта обов'язку вживати конкретних заходів щодо забезпечення екологічної безпеки. Водночас, джерела цих обов'язків конкретних осіб виявляються нікчемними. Тому і виникає ситуація правової невизначеності, коли загроза настання суспільно небезпечних наслідків цілком реальна, бездіяльність також має місце, але достатніх підстав для кримінальної відповідальності немає [9, ст. 269].

Описана ситуація є детермінантою екологічної злочинності, оскільки недоліки нормативно-правового регулювання унеможливають подальше притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

Оцінка масштабу таких кримінальних практик є ускладненою з об'єктивних причин – ведення активних бойових дій, мінування територій, нестачі людських і технічних ресурсів.

Крім того, за інформацією Офісу Генерального прокурора, станом на 27.05.2025 в органів прокуратури відсутня як інформація про кількість облікованих воєнних кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених рф, що кваліфіковані за ст.ст. 438, 441 КК України, так і про кількість облікованих кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених на тимчасово окупованих рф територіях України, які кваліфіковані за ст.ст. 236-254 КК України, оскільки у звітності не передбачено виокремлення даних за суб'єктами вчинення кримінального правопорушення [24].

Наведене «змішування» статистичної інформації щодо екологічної злочинності без урахування специфіки воєнного стану (окупація, воєнні злочини проти довкілля) також не сприяє ефективно-му кримінологічному забезпеченню діяльності правоохоронних органів.

На думку Ю.В. Орлова, вихід полягає в альтернативному варіанті кваліфікації таких діянь – через інший об'єкт та з посиланням на норми міжнародного права (зокрема, ст. 56 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.) як джерела юридичних обов'язків окупаційної влади, для чого слід адаптувати Кримінальний кодекс України під можливості використання положень міжнародних нормативно-правових актів як джерел кримінальної протиправності. Зокрема, вчений наголошує, що в цьому контексті вже сьогодні варто вести мову про невідповідність редакції ст. 437 КК України існуючим запитам в охороні довкілля та потребу кримінально-правової охорони довкілля як факультативного додаткового об'єкту ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій (ч. 2 ст. 437 КК України) [9, с. 270].

Цілковито підтримуючи виголошену позицію щодо потреби в забезпеченні необхідних підстав для кримінальної відповідальності конкретних службових осіб окупаційної держави за злочинне спричинення шкоди довкіллю внаслідок воєнної агресії, бажаємо висловити деякі власні міркування із цього приводу [9, с. 270].

Існує погляд, що діяння з управління окупованими територіями охоплюється об'єктивною стороною кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 437 КК України [25, с. 186].

У той же час, 28.02.2024 Велика Палата Верховного Суду у постанові по справі № 415/2182/20 сформулировала висновок щодо застосування норми права, зазначивши, що діяння, визначені у статті 437 КК України, здатні вчиняти особи, які в силу службових повноважень або фактичного суспільного становища спроможні здійснювати ефективний контроль за політичними чи воєнними діями або керувати ними та/або істотно впливати на політичні, військові, економічні, фінансові, інформаційні та інші процеси у власній державі чи за її межами, та/або керувати конкретними напрямками політичних або воєнних дій [26].

За наведеного тлумачення квазікерівники підприємств на тимчасово окупованих територіях не вважатимуться суб'єктами кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 437 КК України через відносно незначний обсяг впливу на політичні, військові, економічні, фінансові, інформаційні та інші процеси у власній державі чи за її межами.

Крім того, основна проблема полягає у тому, що сучасне міжнародне гуманітарне право чітко не врегульовує питання відповідальності окупаційних сил за незабезпечення екологічної безпеки на тимчасово окупованих територіях.

Наприклад, ст. 55 Додатку до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» містить згадку лише щодо обов'язку держави-окупанта зберігати капітальну цінність лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території, оминаючи увагою інші не менш важливі компоненти довкілля [27].

У свою чергу, ст. 56 Конвенції про захист цивільного населення під час війни встановлює обов'язок держави-окупанта виключно щодо забезпечення та підтримання умов, задовільних з погляду охорони здоров'я та санітарії [28].

З одного боку, обов'язок підтримання задовільних умов з погляду охорони здоров'я та санітарії можливо пов'язати із забезпеченням належного стану довкілля, оскільки без останнього в принципі неможливе нормальне існування людини.

З іншого – за відсутності правової визначеності з цього питання встановлення наявності причинно-наслідкового зв'язку між станом здоров'я і санітарії серед окупованого населення та довкіллям покладатиметься виключно на розсуд міжнародної судової установи.

Крім того, важливим аспектом є фактори «грубості», «масштабності», «довготривалості» та «серйозності шкоди», оскільки не кожне із порушень норм міжнародного гуманітарного права вважатиметься воєнним злочином.

Тобто, навіть у випадку визнання міжнародною судовою установою незабезпечення державою-окупантом екологічної безпеки у якості порушення ст. 56 Конвенції про захист цивільного населення під час війни, питання кваліфікації таких діянь саме як воєнних злочинів залишатиметься відкритим, оскільки досліджуватиметься крізь призму ступеня їх небезпечності.

Варто зауважити, що достатньо опрацьованим у міжнародній практиці є питання відповідальності агресора за експлуатацію довкілля. Ілюстративним є рішення Міжнародного суду ООН від 09.02.2022 у справі «Воєнні дії на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди)», оголошене за результатами більш як двадцятирічного судового розгляду. Зокрема, Суд встановив, що військовослужбовці і військове керівництво збройних сил Уганди були причетні до розграбування та експлуатації природних ресурсів Демократичної Республіки Конго, і що Уганда несе відповідальність як за діяльність збройних сил в цілому, так і за поведінку окремих солдатів і офіцерів. З іншого боку, Суд встановив, що він не мав у своєму розпорядженні достовірних доказів, які б дозволили стверджувати, що із боку Уганди існувала державна політика, спрямована на експлуатацію природних ресурсів Демократичної Республіки Конго, або що військове втручання Уганди було здійснено з метою отримання доступу до конголезьких ресурсів [29].

Також, варто звернути увагу на роботу Комісії міжнародного права ООН, яка, усвідомлюючи наявність існуючих прогалин у правовому регулюванні та необхідність оновлення міжнародного гуманітарного права у дусі викликів сучасності, із 2011 року розробляє проект принципів захисту навколишнього природного середовища в умовах збройних конфліктів. Редакція проекту 2022 року містить три принципи (19–21), застосовні у випадку окупації [30].

Принцип 19 встановлює обов'язок окупаційної влади поважати та захищати навколишнє природне середовище окупованої території відповідно до чинного міжнародного права, враховувати екологічні міркування під час управління такою територією, вживати відповідні заходи для запобігання значній шкоді навколишньому природному середовищу окупованої території, включаючи шкоду, яка може негативно вплинути на здоров'я і добробут захищених осіб на окупованій території або іншим чином порушити їхні права та поважати законодавство і установи окупованої території щодо охорони навколишнього середовища [30].

Принцип 20 передбачає право держави-окупанта здійснювати управління та використовувати природні ресурси на окупованій території на користь захищеного населення цієї території та для інших законних цілей відповідно до права збройних конфліктів, у спосіб, що забезпечить їх стійке використання та мінімізацію шкоди навколишньому природному середовищу [30].

Принцип 21 зобов'язує окупаючу державу вживати відповідних заходів запобігання транскордонній шкоді [30].

Оглянувши наведений матеріал, можна дійти висновку, що на сьогодні для України існує два шляхи вирішення порушеної проблематики: 1) очікування прийняття необхідних міжнародних нормативно-правових актів, таких як П'ята Женевська конвенція, або внесення змін до чинних угод,

які б усунули прогалини щодо відповідальності держави-окупанта, що б відкрило можливість правоохоронним органам кваліфікувати діяння за ст. 438 КК України; 2) внесення змін до КК України шляхом доповнення новою статтею для забезпечення можливості здійснення необхідних процесуальних дій і притягнення до кримінальної відповідальності дійових осіб з окупаційної адміністрації.

Враховуючи актуальний стан міжнародного гуманітарного права та національної судової практики, на нашу думку видається доцільним внесення змін до Кримінального кодексу України шляхом доповнення новою статтею 441-1 із назвою «Вплив на навколишнє природне середовище внаслідок збройної агресії чи збройного конфлікту» наступного змісту:

«1. Прийняття рішень та/або вчинення дій представниками держави-агресора та/або представниками окупаційної адміністрації держави-агресора та/або представниками іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих державою-агресором та/або представниками підконтрольних держави-агресору самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України, що призвели до заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, за відсутності ознак екоциду чи злочину агресії або воєнних злочинів, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть людини, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від восьми до десяти років».

**Висновки.** Війна виявила суттєві недоліки у нормативно-правовому регулюванні кримінологічного забезпечення екологічної безпеки, що безумовно чинить детермінуючий вплив на розвиток екологічної злочинності в Україні. У той же час, повноцінне здійснення кримінологічної характеристики цього виду злочинності у контексті впливу війни неможливе в умовах активних бойових дій та тимчасової окупації території. Ситуація, в якій опинилися українська кримінологічна наука та правозастосування, пов'язується із явищем правової сингулярності, під якою ми розуміємо детермінанту екологічної злочинності, що являє собою втрату регулятивної функції правової норми (зникнення предмета правового регулювання) на тимчасово окупованих територіях України внаслідок насильницького запровадження фіктивної системи норм державою-агресором. Ключ до розв'язання накопиченого масиву проблем полягає у дослідженні реальних фактів з метою пошуку оптимальної кримінально-правової кваліфікації «сингулярних» злочинних діянь з точки зору теорії та практики міжнародного і кримінального права. На нашу думку, перспективними видаються подальші наукові розвідки щодо напрацювання ефективних міжнародно-правових механізмів подолання правової невизначеності в питаннях меж відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану довкіллю на тимчасово окупованих територіях.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Туляков В.О. Сингулярність кримінального права та державний примус. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / ред.: О.В. Козаченко, Є.Л. Стрельцов. Миколаїв, 2016. С. 23–30. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/3895ced1-c7d0-42c7-8c85-188b13076ade> (дата звернення: 14.07.2025).
2. Литвинов О.М., Гладкова Є.О. Сингулярність та її ефекти в системі кримінологічних знань. *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 2. С. 52–58.
3. Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінол. асоц. України, проф. Т.А. Денисової, м. Харків, 16 квіт. 2021 р. Харків, 2021. С. 464.
4. Батиргареева В.С. Боротьба з пандемією COVID-19 та масова свідомість населення України: до проблеми сингулярності соціально-правових і кримінологічних наслідків. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. № 42. С. 29–36.
5. Ткаченко О.В. Несамодостатність права як фундаментально-онтологічна основа правового порівняння. *Право України*. 2019. № 2019/03. С. 77. URL: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-03-077> (дата звернення: 14.07.2025).
6. Alarie B., McCreight R., Tucciarone C. The Path of Tax Law: Toward Legal Singularity. *Tax Notes Federal*. 2023. Vol. 180, no. 9. P. 1455. URL: [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=4582653](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4582653) (date of access: 14.07.2025).
7. Markou C., Deakin S. F. Is Law Computable? From Rule of Law to Legal Singularity. *SSRN Electronic Journal*. 2020. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3589184> (date of access: 14.07.2025).
8. Weber R. Will the «Legal Singularity» Hollow Out Law's Normative Core?. *Michigan Technology Law Review*. 2021. No. 27.1. P. 97. URL: <https://doi.org/10.36645/mtr.27.1.will> (date of access: 14.07.2025).

9. Орлов Ю.В. Проблеми кримінально-правової охорони довкілля в умовах правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / ред.: А.П. Гетьман та ін.; Голов. ред. В. Тацій; Заст. голов. ред. В. Борисов. Харків, 2018. С. 266–270.
10. Максименцев М.Г. Правові фактори злочинності у сфері надрокористування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 175–179. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.3.45> (дата звернення: 14.07.2025).
11. Програма фінансової підтримки комунального підприємства «Бердянськводоканал» Бердянської міської ради на 2021-2022 роки : Рішення від 25.02.2021 № 36. URL: <https://storage.googleapis.com/svoi-upload/407/260756/93eaac4c-e498-4b8c-a535-a11035153c7a.pdf> (дата звернення: 14.07.2025).
12. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ М-ва розвитку громад та територій України від 28.02.2025 № 376: станом на 7 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text> (дата звернення: 14.07.2025).
13. План управління річковим басейном річок Приазов'я на 2025-2030 роки: розпорядж. від 01.11.2024 № 1079-р. URL: [https://davr.gov.ua/fls18/PURBPryazovya7\\_ukr.pdf](https://davr.gov.ua/fls18/PURBPryazovya7_ukr.pdf) (дата звернення: 14.07.2025).
14. Повідомлення про підозру та повістки про виклик Петрова О.О. на 08.11.2023, 09.11.2023 та 10.10.2023. *Головна – Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-petrova-oo-na-08112023-09112023-ta-10102023> (дата звернення: 14.07.2025).
15. Пилипенко О. Окупаційний «Бердянськводоканал» закуповує обладнання у петербурзької фірми (документ) – Локатор Медіа. *Локатор Медіа*. URL: <https://lokatormedia.online/okupacii-berdyanskvodokanal-zakupovuiie-obladnannya-u-peterburzkoj-firmi/> (дата звернення: 14.07.2025).
16. Бердянське водосховище на межі висихання – причина екологічної катастрофи руйнування Каховської ГЕС – Нижні Сірогози.City. *Нижні Сірогози.City*. URL: <https://nsirogozy.city/articles/388753/berdyanske-vodoshovische-na-mezhi-visihannya-prichina-ekologichnoi-katastrofi-rujnuvannya-кахovskoi-ges> (дата звернення: 14.07.2025).
17. Про затвердження Положення про ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Заплава р. Берда» у новій редакції: наказ від 07.03.2012 № 137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0137737-12#n10> (дата звернення: 14.07.2025).
18. Біорізноманіття середньої течії р. Уж басейну р. Тиса: сучасний стан та антропогенні впливи / Станкевич-Волосянчук О.І., Куртяк Ф.Ф., Кіш Р.Я., Пляшечник В.І. Ужгород: РІК-У, 2023. 68 с. URL: [https://ekospha.org/wp-content/uploads/2023/09/uzh\\_river\\_biodiversity.pdf](https://ekospha.org/wp-content/uploads/2023/09/uzh_river_biodiversity.pdf) (дата звернення: 14.07.2025).
19. Нагорний Д. На ТОТ Запорізької області окупанти планують зрошувати землю артезіанською водою – Федоров. *Суспільне Запоріжжя*. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/767627-na-tot-zaporizkoj-oblasti-okupanti-planuut-zrosuvati-zemlu-artezianskou-vodou-fedorov> (дата звернення: 14.07.2025).
20. The Food and Agriculture Organization of the United Nations. Irrigation potential in Africa: a basin approach. Roma: The Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1997. 191 р. URL: <https://openknowledge.fao.org/items/57be9ea9-4aa6-4419-a910-196fb28788d2> (date of access: 14.07.2025).
21. Запорізька облдержадмін. Екологічний паспорт Запорізької області. Запоріжжя, 2022. 141 с. URL: <https://mer.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoryng/ekologichni-pasporty/> (дата звернення: 14.07.2025).
22. Криза води у Бердянську загострюється – Бердянська міська територіальна громада. *Бердянська міська територіальна громада – офіційний веб-сайт*. URL: <https://brd.gov.ua/news/221624-kriza-vodi-u-berdiansku-zagostriujetsia> (дата звернення: 14.07.2025).
23. Вронська Г. Вплив війни на довкілля України та актуальна судова практика щодо захисту навколишнього середовища. 2024. 30 с. URL: [https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new\\_folder\\_for\\_uploads/supreme/2024\\_prezent/Prezent\\_Vpluv\\_viinu\\_dovkilliya.pdf](https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Vpluv_viinu_dovkilliya.pdf) (дата звернення: 14.07.2025).
24. Офіс Генерального прокурора. Лист. 27.05.2025, № 27/3-945ВИХ-25.
25. Yurikov O.O. Counteracting planning, preparation, resolution and management aggressive war on the territory of Ukraine. *Legal Sciences and Their Role in the Development of the Legal*

- Culture Of A Modern Man*. 2022. P. 180–197. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-209-8-9> (date of access: 14.07.2025).
26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.02.2024 у справі № 415/2182/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176> (дата звернення: 14.07.2025).
27. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Конвенція Україна від 18.10.1907. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_222#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text) (дата звернення: 14.07.2025).
28. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949: станом на 23 лют. 2023 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_154#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text) (дата звернення: 14.07.2025).
29. Judgment of International court of justice of 09.02.2022 in Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). URL: <https://www.icj-cij.org/case/116> (date of access: 14.07.2025).
30. The International Law Commission. Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts. 2022. URL: [https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft\\_articles/8\\_7\\_2022.pdf](https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf) (date of access: 14.07.2025).

УДК 343.359.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.6>

## СУБ'ЄКТ ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕДАЧ ТОВАРІВ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДЕРЖАВНОМУ ЕКСПОРТНОМУ КОНТРОЛЮ

Гольдберг Н.О.,  
кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри кримінального права і процесу  
ДУ «Київський авіаційний інститут»  
ORCID: 0000-0003-1624-1944

### **Гольдберг Н.О. Суб'єкт порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю.**

У статті проведений правовий аналіз суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого статтею 333 Кримінального кодексу України. Систематизовані погляди науковців щодо визначення суб'єкта порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю – як загального, так і спеціального, обґрунтувавши доцільність розширеного тлумачення цього поняття. Визначено коло потенційних суб'єктів, які підлягають кримінальній відповідальності відповідно до статті 333 КК України. Проаналізовано судову практику, яка підтверджує доцільність врахування професійного статусу особи та форми співучасті при кваліфікації кримінального правопорушення.

Метою статті є проведення правового аналізу правового статусу суб'єкта порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю з метою удосконалення правозастосування і кваліфікації таких протиправних діянь.

В результаті проведеного дослідження зроблений висновок про те, що суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України, може бути як фізична особа, яка взагалі не має дозвільних документів на здійснення міжнародних передач контрольованих товарів, так і особа, яка має відповідні повноваження, але порушує встановлені правила, а також службова особа уповноваженого державного органу, дії якої виходять за межі наданих повноважень або суперечать інтересам служби. Такий підхід узгоджується з принципами персональної відповідальності, індивідуалізації кримінального покарання та врахування реального змісту суспільно небезпечного діяння.

За умов вчинення протиправного діяння у співучасті або в рамках організованої злочинної діяльності, роль кожного учасника має визначитися з урахуванням фактичного розподілу функцій, ступеня участі та суб'єктивної обізнаності щодо протиправності дій. У разі залучення до злочину посадових осіб органів експортного контролю такі дії можуть отримати додаткову кваліфікацію як злочини у сфері службової діяльності. Такий підхід сприятиме більш точному правозастосуванню, унеможливленню уникнення відповідальності та забезпеченню захисту інтересів національної безпеки.

**Ключові слова:** порядок здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, зовнішньоекономічна діяльність, суб'єкт кримінального правопорушення, експортний контроль, співучасть, суб'єкт кримінального правопорушення, склад кримінального правопорушення.

### **Holdberh N.O. Subject of violation of the procedure for international transfer of goods subject to state export control.**

The article provides a legal analysis of the subject of a criminal offence under Article 333 of the Criminal Code of Ukraine. It systematises the views of scholars on the definition of the subject of a violation of the procedure for international transfers of goods subject to state export control, both general and special, justifying the expediency of an expanded interpretation of this concept. It identifies the range of potential subjects who are subject to criminal liability under Article 333 of the Criminal Code of Ukraine. The judicial practice confirming the expediency of taking into account the professional status of a person and the form of complicity in the qualification of a criminal offence is analysed.

The purpose of the article is to conduct a legal analysis of the legal status of the subject of a violation of the procedure for international transfers of goods subject to state export control in order to improve the application of the law and the classification of such unlawful acts.

As a result of the study, it was concluded that the subject of a criminal offence under Article 333 of the Criminal Code of Ukraine, can be either a natural person who does not have any permits for international transfers of controlled goods, or a person who has the relevant powers but violates the established rules, as well as an official of an authorised state body whose actions go beyond the scope of their powers or contradict the interests of the service. This approach is consistent with the principles of personal responsibility, individualisation of criminal punishment and consideration of the actual content of a socially dangerous act.

In cases of unlawful acts committed in complicity or as part of organised criminal activity, the role of each participant should be determined taking into account the actual distribution of functions, the degree of participation and subjective awareness of the illegality of the actions. In the event of the involvement of officials of export control authorities in the crime, such actions may be additionally classified as crimes in the sphere of official activities. This approach will contribute to more accurate law enforcement, prevent evasion of responsibility and ensure the protection of national security interests.

**Key words:** the procedure for international transfers of goods subject to state export control, foreign economic activity, criminal offence, export control, complicity, criminal offence, elements of a criminal offence.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах зовнішньоекономічна діяльність держави є однією з ключових сфер державного розвитку, інтеграції до світового ринку, а також забезпечення обороноздатності. Зростання обсягів міжнародних передач товарів, зокрема таких, що підлягають державному експортному контролю, супроводжується підвищеним ризиком їх незаконного обігу, порушенням встановлених процедур їх передачі через кордон та норм національного і міжнародного права.

У зв'язку з цим, постає потреба в чіткому й ефективному правовому регулюванні механізмів контролю за такими передачами, зокрема – у сфері кримінально-правового реагування. Одним із проблемних аспектів, що впливає на ефективність правозастосування, є недостатня визначеність кола суб'єктів, які несуть відповідальність за порушення порядку міжнародних передач контрольованих товарів. Це створює труднощі в практиці кваліфікації діянь, пов'язаних із порушенням порядку міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання, міжнародні передачі яких підлягають державному контролю, особливо в ситуаціях, коли такі дії вчиняються у співучасті, організованими групами, за участі посадових осіб органів державної влади, або інших осіб, які відповідальні за реалізацію експортного контролю. Окрему складність становить диференціація між загальним та спеціальним суб'єктом у межах кримінального провадження: чи може бути притягнута до відповідальності особа, яка не має статусу суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності, або навпаки – посадова особа органу контролю, яка зловживає службовим становищем. У зв'язку з цим виникає потреба у правовому аналізі правового статусу суб'єкта злочину, передбаченого ст. 333 КК України, з метою удосконалення правозастосування, правової кваліфікації таких діянь.

**Метою статті** є проведення правового аналізу правового статусу суб'єкта порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю з метою удосконалення правозастосування і кваліфікації таких діянь.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблематику кримінально-правової охорони порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, а також визначення ознак та меж кримінальної відповідальності за відповідні правопорушення розглядалися в наукових працях науковців, таких як: А.О. Данилевський, С.Ю. Ільченко, О.О. Дудоров, Л.М. Кривоченко, О.М. Литвак, Р.С. Орловський, І.В. Самощенко, М.І. Хавронюк, О.В. Шамара, П.Ю. Юрченко та ін. Водночас питання щодо визначення суб'єкта порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, залишаються дискусійними та потребують глибокого теоретичного осмислення і практичного опрацювання.

**Виклад основного матеріалу.** У кримінальному праві традиційно виділяють два основних види суб'єктів злочину — загального та спеціального. Загальному суб'єкту злочину зазвичай достатньо наявності трьох основних ознак: досягнення встановленого законом віку, осудність та фізична особа. Проте окремі науковці пропонують додати четверту — вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння, яке заборонене кримінальним законом. Такий підхід заслуговує на увагу, оскільки доцільно було б говорити про суб'єкта кримінального правопорушення лише тоді, коли особа дійсно вчинила діяння, що підпадає під ознаки конкретного складу кримінального правопорушення. Це положення, до речі, прямо впливає із формулювання ч. 1 ст. 18 КК України, згідно з яким суб'єктом кримінального правопорушення визнається «фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення». Таким чином, для настання кримінальної відповідальності необхід-

но не лише наявність інших елементів складу кримінального правопорушення (об'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін), але й першочергове встановлення індивідуальних характеристик особи як суб'єкта – зокрема, її віку, осудності та фізичної природи. І лише після цього варто здійснювати аналіз об'єктивної сторони та обставин справи, щоб дійти висновку, чи саме ця особа вчинила відповідне кримінального правопорушення.

У контексті аналізу суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України, важливо враховувати як загальні положення кримінального законодавства, так і специфіку правовідносин, пов'язаних із міжнародними передачами товарів, що підлягають державному експортному контролю.

З урахуванням зазначеного, слід звернутися до авторитетної думки вітчизняних науковців, які у своїх наукових працях висвітлюють базові підходи до визначення суб'єкта такого кримінального правопорушення. Як зазначають В.В. Сташис та В.Я. Тацій «суб'єкт злочину – загальний – фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Це може бути як особа, яка взагалі не має права здійснювати міжнародні передачі зазначених товарів, так і особа, яка має право на заняття такою діяльністю, але порушує встановлений порядок. Частина 2 ст. 333 КК як кваліфікуючі ознаки передбачає вчинення особою такого самого діяння повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 3 ст. 28 та ст. 32 КК)» [1, с. 425].

У науковій літературі наявні й інші підходи до класифікації суб'єктів злочину за цією статтею, зокрема ті, що враховують специфіку їх професійного статусу. Так, В.В. Сухонос, характеризуючи суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України, поділяє «суб'єкт на загальний або спеціальний», до яких науковець відносить службових осіб спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з експортного контролю [2, с. 481]. Подібного висновку дотримується Р.С. Орловський, який уточнює можливі варіації правового статусу особи, що вчиняє відповідне правопорушення. Науковець наголошує, що це може бути «як особа, яка взагалі не має права здійснювати міжнародні передачі зазначених товарів, так і особа, яка має право на заняття такою діяльністю, але порушує встановлений порядок» [3, с. 318].

Більш деталізоване й систематизоване визначення кола потенційних суб'єктів порушення порядку здійснення міжнародних передач контрольованих товарів пропонують С.В. Грачов і О.В. Шамара. Так, науковці роблять висновок, що «це фізичні, осудні особи, які досягли 16-річного віку та мають цивільну дієздатність, на яких у силу їх статусу покладено обов'язок отримувати дозвільні документи на здійснення міжнародних передач таких товарів, насамперед громадяни-підприємці та службові особи, керівники або члени виконавчих органів суб'єктів господарювання» [4, с. 188].

Водночас не всі вітчизняні науковці погоджуються з потребою виокремлення спеціального суб'єкта: деякі дослідники, зокрема О.О. Пономарьов, відстоюють традиційний підхід. Досліджуючи суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України О.О. Пономарьов зробив висновок, що суб'єкт порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, які підлягають експортному контролю, є загальним, тобто осудною особою, яка досягла 16-річного віку [5, с. 30].

Проаналізувавши наукові погляди вітчизняних науковців щодо визначення суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України, можна зробити висновок про наявність двох основних підходів, а саме: традиційного (загальний суб'єкт) і функціонально-специфічного (виділення спеціального суб'єкта). В.В. Сташис, В.Я. Тацій та О.О. Пономарьов послідовно відстоюють загальну модель суб'єкта, яка охоплює будь-яку фізичну, осудну особу, що досягла 16-річного віку, незалежно від її професійного статусу. Водночас В.В. Сухонос, С.В. Грачов і О.В. Шамара наголошують на необхідності врахування специфіки суб'єкта в контексті регуляторних функцій держави та характеру господарської діяльності, відтак пропонують розглядати осіб, чия професійна діяльність прямо пов'язана з міжнародними передачами контрольованих товарів (зокрема підприємців, службових осіб, посадовців органів експортного контролю), як потенційних спеціальних суб'єктів.

Обґрунтовуючи наукові погляди В.В. Сухонос, С.В. Грачова і О.В. Шамари варто навести приклад судової практики. Так, у вироку Жовтневого районного суду м. Харкова від 27.02.2019 по справі № 639/842/19 розглянуто обставини вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з порушенням порядку міжнародних передач товарів військового призначення. Було встановлено, що «ОСОБА\_5, діючи з умислом, направленим на порушення встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, не будучи зареєстрованим в Державній службі експортного контролю України в якості суб'єкта здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, а також не маючи відповідних дозвільних документів з ДСЕК, вирішив здійснити міжнародне поштове відправлення з України до Російської Федерації та передати невстановленій в ході досудового розслідування особі



на ім'я ОСОБА\_6, технології подвійного використання, зокрема конструкторську документацію для модернізації електропечі опору елеваторної вакуумної «СЭВЭ-3.6/20И» [5].

Узагальнюючи думки науковців, пропонується власне визначення суб'єкта порушення порядку здійснення міжнародних передач контрольованих товарів. Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України, є фізична, осудна особа, яка досягла 16-річного віку та має цивільну дієздатність, і яка безпосередньо здійснює або сприяє здійсненню міжнародної передачі товарів, що підлягають експортному контролю, з порушенням встановленого порядку. При цьому до кола таких осіб належать як громадяни-підприємці та посадові особи суб'єктів господарювання, так і службові особи державних органів, відповідальних за здійснення експортного контролю, у разі вчинення ними відповідних дій або бездіяльності всупереч вимогам закону.

Так, О.О. Пономарьов зазначає, що «службові особи спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з експортного контролю можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення, що розглядається, вчиненого у співучасті – як організатор, пособник або підбурювач, і за наявності відповідних ознак, це може підлягати додатковій кваліфікації як кримінальне правопорушення у сфері службової діяльності» [6, с. 30]. Це положення підтверджується практикою правозастосування, зокрема й проілюстровано відповідними прикладами із судової практики.

У вироку Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 04 лютого 2022 року у справі № 102988435 розглянуто обставини вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з порушенням порядку міжнародних передач товарів військового призначення. Установлено, що група осіб, діючи організовано та за попередньою змовою, усвідомлюючи специфіку правового режиму державного експортного контролю, здійснила постачання товарів військового призначення з Російської Федерації. Зокрема, учасники групи мали достовірну інформацію про те, що продукція російського виробництва необхідна оборонним підприємствам України для виготовлення та ремонту військової техніки, проте на території України така продукція була відсутня. При цьому обвинувачені знали про існування заборон, передбачених урядовими актами, зокрема розпорядженням КМУ від 11.09.2014 № 829-р, яким обмежено державні закупівлі у суб'єктів господарювання, що мають відношення до Російської Федерації. Також вони були поінформовані про вимоги законодавства, що регулює державний контроль за передачами товарів військового призначення, зокрема необхідність отримання спеціальних дозволів від уповноважених органів (зокрема, Держекспортконтролю). Попри це, не маючи відповідних повноважень, вони утворили стійке злочинне об'єднання, у межах якого кожен виконував визначені функції, спрямовані на незаконне ввезення та розповсюдження контрольованих товарів. Метою їхніх дій було отримання прибутку всупереч вимогам національного законодавства та загрози національній безпеці [7].

Судова практика свідчить про можливість визнання суб'єктами кримінального правопорушення за ст. 333 КК України як фізичних осіб, які діють у межах або поза межами офіційних повноважень, так і в контексті співучасті, що в окремих випадках може супроводжуватись додатковою кваліфікацією за статтями, що передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності. Така посадова особа несе кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні діяння у сфері службової діяльності, яка може бути пов'язана зі сферою державного експортного контролю, а саме: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України); службове підроблення (ст. 366 КК України); службова недбалість (ст. 367 КК України); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України); незаконне збагачення (ст. 368-2 КК України), пропозиція, обіцянка або надавання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України); зловживання впливом (ст. 369-2); провокація підкупу (ст. 370 КК України).

**Висновки.** В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України, може бути як фізична особа, яка взагалі не має дозвільних документів на здійснення міжнародних передач контрольованих товарів, так і особа, яка має відповідні повноваження, але порушує встановлені правила, а також службова особа уповноваженого державного органу, дії якої виходять за межі наданих повноважень або суперечать інтересам служби. Такий підхід узгоджується з принципами персональної відповідальності, індивідуалізації кримінального покарання та врахування реального змісту суспільно небезпечного діяння.

Крім того, за умов вчинення протиправного діяння у співучасті або в рамках організованої злочинної діяльності, роль кожного учасника має визначатися з урахуванням фактичного розподілу функцій, ступеня участі та суб'єктивної обізнаності щодо незаконності дій. У разі залучення до злочину посадових осіб органів експортного контролю такі дії можуть отримати додаткову кваліфікацію як злочини у сфері службової діяльності. Такий підхід сприятиме більш точному правозастосуванню, унеможливленню уникнення відповідальності та забезпеченню захисту інтересів національної безпеки.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Сташис В.В., Тацій В.Я. Кримінальне право України: Особлива частина. Харків: Право. 2010. 608 с.
2. Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Суми: Університетська книга. 2016. 375 с.
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т./ за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 103 с. Т. 2: Особлива частина. Харків: Право. 2013. 1040 с.
4. Грачов С.В., Шамара О.В. Відповідальність за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, за кримінальним законодавством України: монографія. Київ: Видавничий дім «Артек». 2015. 286 с.
5. Вирок Жовтневий районний суд м. Харкова від 27.02.2019 у справі № 639/842/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80137762> (дата звернення: 10.07.2025 р.).
6. Пономарьов О.О. Суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК України *Економіка. Фінанси. Право*. 2024. № 8. С. 29–32.
7. Вирок Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 04.02.2022 у справі № 102988435. URL: [https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/102988435/?utm\\_source=chatgpt.com](https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/102988435/?utm_source=chatgpt.com) (дата звернення: 10.07.2025 р.).

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.7>

## ЗАПОБІГАННЯ УХИЛЕННЮ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Гончаренко А.В.,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня**вищої освіти доктора філософії**Державного податкового університету*

ORCID: 0000-0003-4804-2931

### **Гончаренко А.В. Запобігання ухиленню від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) під час війни в Україні.**

У статті досліджено актуальні проблеми запобігання ухиленню від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів у період дії воєнного стану в Україні. Визначено, що на тлі значного фіскального навантаження, спричиненого війною, наявність розгалужених схем ухилення від оподаткування продовжує становити істотну загрозу для фінансової стабільності держави. Проте позитивні тенденції у сфері цифровізації податкових процедур, зростання результативності роботи фіскальних органів, а також інтеграція в міжнародні механізми фінансової прозорості дозволяють очікувати поступове звуження масштабів тіньових операцій.

Визначено основні чинники, що зумовлюють зростання податкових правопорушень в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано сучасний стан правового регулювання у сфері запобігання ухиленню від оподаткування, охарактеризовано ключові виклики, що постають перед фіскальними органами.

Ухилення від сплати податків у період воєнного стану становить безпосередню загрозу економічній безпеці України. Ефективне запобігання податковим правопорушенням можливе лише за умови комплексного підходу, який поєднує вдосконалення правового регулювання, цифрову трансформацію фіскальної системи, підвищення ефективності діяльності контролюючих органів та формування культури відповідального платника. Розвиток податкової політики у воєнних умовах повинен бути спрямований на досягнення балансу між фіскальною стійкістю та підтримкою економічної активності.

Обґрунтовано напрями вдосконалення податкової політики з метою забезпечення економічної безпеки держави. З метою підвищення ефективності протидії ухиленню від сплати податків у період дії воєнного стану доцільно: розширити використання технологій штучного інтелекту для аналізу податкових ризиків та виявлення аномалій у звітності, удосконалити законодавчі механізми кримінальної та адміністративної відповідальності з урахуванням сучасних схем ухилення, посилити прозорість використання бюджетних коштів, зокрема тих, що спрямовуються на оборону, для підвищення довіри платників, підвищити фінансову грамотність населення щодо значення добровільного виконання податкових зобов'язань, запровадити механізми податкового стимулювання бізнесу, який зберігає діяльність в умовах війни та забезпечує зайнятість.

**Ключові слова:** податкове законодавство, податкова дисципліна, воєнний стан, економічна безпека, фіскальна політика, тіньова економіка, Бюро економічної безпеки, кримінальне правопорушення, ухилення від сплати податків.

### **Honcharenko A.V. Prevention of tax evasion, duties (mandatory payments) during the war in Ukraine.**

The article examines the current issues of preventing tax evasion, duties and other mandatory payments during the period of martial law in Ukraine. It is determined that, against the background of a significant fiscal burden caused by the war, the existence of extensive tax evasion schemes continues to pose a significant threat to the financial stability of the State. However, positive trends in the digitalisation of tax procedures, increased efficiency of fiscal authorities, and integration into international financial transparency mechanisms allow us to expect a gradual reduction in the scale of shadow operations.

The article identifies the main factors that determine the growth of tax offences in the context of armed conflict. The author analyses the current state of legal regulation in the field of tax evasion prevention and describes the key challenges faced by fiscal authorities.

Tax evasion during martial law poses a direct threat to Ukraine's economic security. Effective prevention of tax offences is only possible through a comprehensive approach that combines improved

legal regulation, digital transformation of the fiscal system, increased efficiency of regulatory authorities and the development of a responsible taxpayer culture. The development of tax policy in wartime should be aimed at achieving a balance between fiscal sustainability and support for economic activity.

The author substantiates the directions of improvement of tax policy with a view to ensuring the economic security of the State. In order to increase the effectiveness of counteracting tax evasion during martial law, it is advisable to: expand the use of artificial intelligence technologies for analyzing tax risks and identifying anomalies in reporting; improve the legislative mechanisms of criminal and administrative liability with due regard for modern evasion schemes; increase the transparency of the use of budgetary funds, in particular, those allocated for defence, to increase the trust of taxpayers; and increase the financial literacy of the population regarding the importance of voluntary taxation.

**Key words:** tax legislation, tax discipline, martial law, economic security, fiscal policy, shadow economy, Bureau of Economic Security, criminal offence, tax evasion.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України особливої уваги набуває питання забезпечення стабільного функціонування фінансової системи держави, зокрема її податкового сегмента. Податкові надходження залишаються основним джерелом фінансування національної оборони, гуманітарних потреб та загального соціально-економічного функціонування [1]. Однак війна значно ускладнила механізми адміністрування податків, створивши сприятливе середовище для ухилення від сплати податкових та інших обов'язкових платежів [3; 2]. Це зумовлює необхідність наукового переосмислення підходів до запобігання таким правопорушенням та вироблення нових інструментів державної податкової політики.

Упродовж останніх п'яти років в Україні простежується стійка тенденція до зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Згідно з аналітичними звітами Офісу Генерального прокурора, Державної податкової служби України та Бюро економічної безпеки, кількість відкритих кримінальних проваджень за ознаками злочину, передбаченого статтею 212 Кримінального кодексу України, збільшилася з 680 справ у 2019 році до 921 справи у 2023 році [4; 5].

Паралельно з кількісним зростанням проваджень фіксується й динаміка збільшення обсягів встановлених збитків. Якщо у 2019 році загальна сума недоотриманих податкових надходжень становила приблизно 10,4 млрд грн, то у 2023 році цей показник зріс до 32,1 млрд грн, що свідчить про майже триразове зростання за п'ятирічний період. Характерним є також зростання суми фактично відшкодованих державі збитків: з 1,9 млрд грн у 2019 році до 6,5 млрд грн у 2023 році, що, однак, не компенсує реальні фіскальні втрати.

Суттєвий вплив на податкову дисципліну справляє тіньова економіка, яка, за оцінками Міністерства економіки України та експертних досліджень (зокрема Transparency International та CASE Україна), протягом 2019–2023 років коливалася в межах 28–35% від ВВП. Найвищі рівні тінізації зафіксовано у 2022 році – на тлі повномасштабного вторгнення та руйнування економічної інфраструктури – коли частка тіньового сектору сягнула близько 35% ВВП [6].

За інформацією Бюро економічної безпеки, найбільш поширеними схемами ухилення від оподаткування у 2022–2023 роках стали: використання фіктивних суб'єктів господарювання, зареєстрованих на підставних осіб; заниження податкових зобов'язань при експортно-імпорتنних операціях (особливо в аграрному секторі); зловживання спрощеною системою оподаткування та податковими пільгами, запровадженими на період дії воєнного стану; незадекларований обіг пального та тіньові операції з готівкою [5].

Незважаючи на складну безпекову ситуацію, Державна податкова служба України у 2023 році продемонструвала помітне підвищення ефективності податкового контролю. Так, у межах ризикоорієнтованого підходу було проведено 4328 податкових перевірок, з яких у 88% випадків виявлено порушення. За їх результатами донараховано понад 27 млрд грн податкових зобов'язань, з яких фактично стягнуто близько 8,6 млрд грн [8; 9].

Поряд із національними зусиллями важливу роль відіграє міжнародна співпраця у сфері податкової прозорості. Відповідно до звітів Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), у 2023 році Україна покращила свої позиції у глобальному Індексі податкової прозорості, піднявшись з 79-го на 67-ме місце серед 140 країн. У рейтингу сприйняття корупції (CPI) Україна у 2023 році отримала 36 балів зі 100, що є позитивною динамікою порівняно з 2021 роком (32 бали) [6].

Таким чином, на тлі значного фіскального навантаження, спричиненого війною, наявність розгалужених схем ухилення від оподаткування продовжує становити істотну загрозу для фінансової стабільності держави. Проте позитивні тенденції у сфері цифровізації податкових процедур,

зростання результативності роботи фіскальних органів, а також інтеграція в міжнародні механізми фінансової прозорості дозволяють очікувати поступове звуження масштабів тіньових операцій.

**Метою дослідження** є аналіз заходів запобігання ухиленню від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) як на державному, так і на місцевому рівнях, формування пропозицій по удосконаленню законодавства та правозастосовної практики з цього питання.

**Стан опрацювання проблематики.** Тема **ухилення від сплати податків**, особливо в контексті війни, економічної безпеки та податкової дисципліни, є предметом досліджень багатьох українських та зарубіжних науковців С.О. Баранов, А.В. Безкревна, А.В. Бризгалін, П.М. Вавілов, А.С. Веткін, В.П. Вишневський, С.В. Глуценко, М.О. Казакова, В.М. Кміть, А.І. Крисоватий, І.М. Кріль, О.В. Мірошніченко, М.М. Нашкерська, С.І. Севрук, Н.М. Слухай, Т.Л. Томнюк, Н.І. Пархоменко, Габріель Цукман, Міхель Кін тощо.

**Виклад основного матеріалу.** Ухилення від сплати податків розглядається в юридичній літературі як протиправна поведінка платників, спрямована на уникнення виконання податкового обов'язку шляхом подання недостовірної інформації, приховування доходів або використання незаконних схем оптимізації. У період воєнного стану така поведінка набуває додаткової суспільної небезпеки, оскільки безпосередньо впливає на обороноздатність держави та підриває основи фінансової безпеки. Окрім цього, військові дії супроводжуються економічною дестабілізацією, що проявляється у скороченні обсягів виробництва, втраті активів, руйнуванні логістичних ланцюгів, міграції трудових ресурсів. Усе це створює сприятливі умови для посилення тінізації економіки. До основних форм ухилення, що актуалізувалися під час війни, належать:

використання фіктивних підприємств з метою мінімізації податкових зобов'язань;

умисне заниження бази оподаткування шляхом подання недостовірної звітності;

маніпуляції із застосуванням спрощеної системи оподаткування, передбаченої законодавством на період воєнного стану;

використання готівкового обігу з метою уникнення податкової фіксації операцій.

Наведені явища не лише зменшують дохідну частину бюджету, але й створюють недобросовісну конкуренцію, що негативно впливає на легальний бізнес-сектор.

У контексті повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України питання забезпечення належного рівня податкової дисципліни набуло особливої актуальності. В умовах воєнного стану держава зобов'язана не лише забезпечувати стале наповнення бюджету, а й мінімізувати податкові втрати, пов'язані з ухиленням від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів. З огляду на зазначене, Україна реалізує комплекс заходів, спрямованих на протидію податковим правопорушенням, адаптованих до умов воєнного часу.

Насамперед необхідно відзначити законодавчі зміни, спрямовані як на підтримку платників податків, так і на зменшення податкових ризиків. Так, з початку повномасштабного вторгнення у 2022 році були тимчасово запроваджені спрощення у сфері податкового адміністрування: зокрема, введено можливість переходу на сплату єдиного податку за ставкою 2% від обороту, скасовано окремі податкові перевірки, надано податкові пільги для суб'єктів господарювання на тимчасово окупованих територіях [1]. У подальшому, з огляду на поширення зловживань такими механізмами, було вжито заходів до поступового скасування тимчасових режимів і повернення до повноцінного податкового контролю.

У частині кримінально-правової протидії було посилено санкції за ухилення від оподаткування. Внесено зміни до ст. 212 Кримінального кодексу України щодо збільшення обсягів штрафів та передбачено можливість застосування додаткових заходів впливу до осіб, винних у масштабному ухиленні. Особливу увагу приділено боротьбі з фіктивним підприємництвом, конвертаційними центрами та неправомірним використанням статусу внутрішньо переміщеного бізнесу [2].

Окрему роль у системі протидії ухиленню відіграють інституційні зміни, насамперед активізація діяльності Бюро економічної безпеки України (БЕБ). Цей орган здійснює аналітико-оперативну роботу з виявлення податкових ризиків на основі великих масивів даних (Big Data), здійснює аудит фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання та розслідує економічні злочини, пов'язані з податковим шахрайством.

Поряд із цим, вагомим елементом державної стратегії виступає цифровізація податкової системи. Упродовж 2022–2023 років було реалізовано низку електронних інструментів, спрямованих на прозорість обігу товарів та підвищення ефективності податкового контролю: впроваджено системи е-акциз, е-аудит, удосконалено функціонал Електронного кабінету платника податків. Також розширено можливості автоматичного обміну інформацією між Державною податковою службою, Державною митною службою та іншими органами.

Не менш важливим є вектор міжнародного співробітництва у сфері боротьби з ухиленням від оподаткування. Україна поступово імплементує стандарти Організації економічного співробітни-

цтва та розвитку (OECD) у частині протидії розмиванню податкової бази та переміщенню прибутків (BEPS). Здійснюється активна взаємодія з Європейським Союзом, Міжнародним валютним фондом, FATF та іншими міжнародними інституціями. Зокрема, Україна приєдналася до системи автоматичного обміну фінансовою інформацією (CRS) та ініціативи з прозорості бенефіціарної власності [10].

У воєнний час також запроваджуються спеціальні цільові заходи контролю, які охоплюють, зокрема, аудит операцій з гуманітарною допомогою, моніторинг обігу підакцизних товарів (зокрема пального), а також аналіз ефективності використання податкових пільг. Увага фіскальних органів зосереджена на зонах підвищеного ризику, зокрема у сфері зовнішньоекономічної діяльності, аграрному секторі та ринках пального.

Підвищенню рівня добровільного виконання податкових зобов'язань сприяють інформаційні та комунікаційні кампанії, що акцентують на суспільній відповідальності бізнесу у період війни. Держава впроваджує патріотичну риторику у фіскальній політиці (на кшталт гасел «Заплати податки — наблизь перемогу») та створює репутаційні стимули для сумлінних платників [11].

Отже, в умовах воєнного стану Україна реалізує багаторівневу модель протидії ухиленню від оподаткування, що включає нормативно-правові, інституційні, технологічні та міжнародні механізми. Вказані заходи спрямовані на досягнення балансу між підтримкою економічної активності та забезпеченням стабільного бюджетного наповнення як основи фінансової та оборонної спроможності держави.

У відповідь на виклики воєнного часу держава запровадила низку механізмів, спрямованих на мінімізацію ризиків ухилення від сплати податків. Зокрема:

- запроваджено нові цифрові інструменти податкового адміністрування (електронні сервіси, автоматичне зіставлення звітності);
- посилено функціональну спроможність Бюро економічної безпеки як органу, відповідального за виявлення економічних злочинів;
- спрощено механізми обліку та звітності для суб'єктів малого бізнесу;
- впроваджено ризикоорієнтований підхід до податкового контролю.

Поряд із тим, ефективність зазначених заходів значною мірою залежить від рівня міжвідомчої координації, технічної спроможності органів контролю, рівня правосвідомості платників, а також від подолання корупційних чинників у фіскальній системі.

Україна активно імплементує міжнародні стандарти податкової прозорості, зокрема в межах ініціативи OECD щодо запобігання BEPS (Base Erosion and Profit Shifting). Співпраця з Європейським Союзом, Міжнародним валютним фондом, Світовим банком та іншими інституціями дозволяє отримувати доступ до фінансової інформації з-за кордону, гармонізувати законодавство з міжнародними вимогами, впроваджувати автоматичний обмін податковою інформацією.

Таке співробітництво сприяє підвищенню прозорості української податкової системи та створює передумови для зменшення транснаціонального ухилення.

**Висновки.** На нашу думку, з метою підвищення ефективності протидії ухиленню від сплати податків у період дії воєнного стану доцільно:

Розширити використання технологій штучного інтелекту для аналізу податкових ризиків та виявлення аномалій у звітності.

Удосконалити законодавчі механізми кримінальної та адміністративної відповідальності з урахуванням сучасних схем ухилення.

Посилити прозорість використання бюджетних коштів, зокрема тих, що спрямовуються на оборону, для підвищення довіри платників.

Підвищити фінансову грамотність населення щодо значення добровільного виконання податкових зобов'язань.

Запровадити механізми податкового стимулювання бізнесу, який зберігає діяльність в умовах війни та забезпечує зайнятість.

Ухилення від сплати податків у період воєнного стану становить безпосередню загрозу економічній безпеці України. Ефективне запобігання податковим правопорушенням можливе лише за умови комплексного підходу, який поєднує вдосконалення правового регулювання, цифрову трансформацію фіскальної системи, підвищення ефективності діяльності контролюючих органів та формування культури відповідального платника. Розвиток податкової політики у воєнних умовах повинен бути спрямований на досягнення балансу між фіскальною стійкістю та підтримкою економічної активності.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
4. Міністерство фінансів України. Роз'яснення щодо податкових змін в умовах воєнного стану. URL: <https://mof.gov.ua>.
5. Бюро економічної безпеки України. Звіт про діяльність за 2023 рік URL: <https://esbu.gov.ua>.
6. OECD. Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy. Action 1 – 2015 Final Report. OECD Publishing. URL: <https://www.oecd.org>.
7. Transparency International Ukraine. Аналіз податкової прозорості України у 2022 році. URL: <https://ti-ukraine.org>.
8. Світовий банк. Ukraine Economic Update – April 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine>.
9. Міжнародний валютний фонд. Податкова політика України в умовах війни: аналітична записка, 2023. URL: <https://www.imf.org>.
10. Пархоменко Н.І. Проблеми забезпечення податкової безпеки держави в умовах збройного конфлікту. *Фінансове право*. 2023. № 2. С. 23–31.
11. Сидоренко В.М. Фіскальна політика України в умовах воєнного стану: виклики та перспективи. *Економіка і держава*. 2023. № 4. С. 40–45.

УДК 343.91:343

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.8>

## КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНОГО ВБИВСТВА, ВЧИНЕНОГО В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

Ковальчук Д.В.,

аспірант,

юридичний факультет

Волинського національного університету ім. Лесі Українки

### **Ковальчук Д.В. Кримінологічна характеристика умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання.**

Стаття присвячена кримінологічним аспектам умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. З метою з'ясування особливостей кримінологічної характеристики умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, проаналізовано зміст обвинувальних вироків, постановлених судами України з 1 січня 2010 року по 30 червня 2025 року і розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – Реєстр). Під час моніторингу Реєстру виявлено 71 обвинувальних вироків, ухвалених за ст. 116 Кримінального кодексу України (далі – КК). З метою з'ясування кількісних та якісних вимірів цього виду вбивства проаналізовано офіційні статистичні дані (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення та результати їх розслідування, наданий Офісом Генерального прокурора) та спеціальну літературу.

У результаті аналізу встановлено дані щодо рівня цих злочинів. Зокрема, за останні 20 років у середньому щороку реєструвалось 10 вбивств, вчинених в стані сильного душевного хвилювання. Питома вага цих злочинів у структурі умисних вбивств та у структурі умисних вбивств, вчинених за пом'якшуючих обставин (статті 116-118 КК) залишалася стабільною (0,1% та 12,6% відповідно).

На основі аналізу обвинувальних вироків встановлено окремі соціально-демографічні, кримінально-правові ознаки особи злочинця. Більшість таких вбивств вчиняється членами сім'ї, як чоловіками, так і жінками. Отже, даний вид вбивства можна віднести до тих, які вчиняються на ґрунті сімейно-побутових конфліктів. Стан сильного душевного хвилювання зумовлений систематичним фізичним насильством з боку потерпілого. Соціально-правовий портрет особи злочинця можна окреслити так: це особи (як чоловіки, так і жінки), які перебувають у родинних стосунках з потерпілим, мають базову середню та профільну середню освіту, є працездатними, проте ніде не працюють і не навчаються, не мають судимості. На момент вчинення злочину не перебувають у стані сп'яніння. У вчиненому широко розкаюються та повністю визнають вину.

Зроблено певні висновки щодо закономірностей механізму злочинної поведінки, основних причин та умов цього злочину. Констатується, що основною причиною цього злочину є провокуюча поведінка потерпілого, а також те, що у більшості випадків попередньо мало місце повторне вчинення домашнього насильства, де винна особа була жертвою, а потерпілий кривдником.

**Ключові слова:** Умисне вбивство, кримінологічна характеристика, стан сильного душевного хвилювання, особа злочинця, детермінанти.

### **Kovalchuk D.V. Criminological characteristics of intentional homicide committed in a state of strong emotional disturbance.**

The article is devoted to the criminological aspects of intentional homicide committed in a state of strong emotional disturbance. In order to clarify the peculiarities of the criminological characteristics of intentional homicide committed in a state of strong emotional disturbance, the content of guilty verdicts issued by the courts of Ukraine from January 1, 2010, to June 30, 2025, and published in the Unified State Register of Court Decisions (hereinafter – the Register) was analyzed. During the monitoring of the Register, 71 guilty verdicts under Article 116 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – CC) were identified. To determine the quantitative and qualitative dimensions of this type of homicide, official statistical data (the Unified Report on Criminal Offenses and the Results of Their Investigation, provided by the Office of the Prosecutor General) and specialized literature were also analyzed.

As a result of the analysis, data on the prevalence of these crimes were established. In particular, over the past 20 years, an average of 10 homicides committed in a state of strong emotional disturbance were registered annually. The proportion of these crimes within the structure of intentional homicides and within the structure of intentional homicides committed under mitigating circumstances (Articles 116–118 of the CC) remained stable (0.1% and 12.6%, respectively).



Based on the analysis of guilty verdicts, certain socio-demographic and criminal-law characteristics of the offender were identified. Most of these homicides are committed by family members, both men and women. Therefore, this type of homicide can be classified as one arising from domestic and family conflicts. The state of strong emotional disturbance is caused by systematic physical abuse by the victim. The socio-legal profile of the offender can be described as follows: these are individuals (both men and women) who are in a family relationship with the victim, have basic or vocational secondary education, are of working age but are neither employed nor studying, and have no prior criminal convictions. At the time of committing the crime, they are not under the influence of alcohol or drugs. They express sincere remorse and fully admit their guilt.

Certain conclusions are drawn regarding the patterns of criminal behavior, as well as the main causes and conditions of this crime. It is noted that the main cause of this crime is the provocative behavior of the victim, and in most cases, there had been repeated incidents of domestic violence in which the offender was the victim, and the deceased was the abuser.

**Key words:** Intentional homicide, criminological characteristics, state of great emotional distress, personality of the offender, determinants.

**Постановка проблеми.** Помітна поширеність умисних вбивств, нестабільність їх динаміки, набуття нових негативних якісних характеристик, гранично високий рівень суспільної небезпеки, труднощі їх подолання в умовах війни - це лише небагато з того, що зумовлює нагальну потребу в поглибленому кримінологічному дослідженні цих посягань, встановленні комплексу детермінант та розробці заходів запобігання.

Хоча умисне вбивство вчинене в стані сильного душевного хвилювання і відноситься до так званих привілейованих складів умисних вбивств та має порівняно невисокі кількісні та стабільні якісні показники, проте в умовах війни збереження життя кожної людини, у тому числі шляхом запобігання умисним вбивствам набуває особливої гостроти.

**Мета дослідження:** проаналізувати особливості кримінологічної характеристики умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання.

**Стан опрацювання проблематики.** Певні аспекти цієї багатогранної проблематики у свій час розглядалися вітчизняними вченими. Це праці О.В. Авраменка, М.І. Бажанова, А.В. Байлова, В.І. Борисова, В.М. Бурдіна, В.В. Голіни, І.М. Даньшина, О.М. Джужі, А.П. Закалюка, О.М. Костенка, Р.О. Кушніренка, О.М. Литвака та ін. Однак особливості сучасного соціально-економічного та політичного стану в Україні диктують необхідність розширення і поглиблення знань щодо цієї проблеми. Недостатньо вивченими залишаються питання про особливості кримінологічної характеристики цього виду вбивства, віктимної поведінки жертви та її детермінуюче значення в механізмі злочинної поведінки.

**Виклад основного матеріалу.** Диспозицією ст. 116 КК передбачена відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, зумовленому жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого. Даний злочин належить до умисних вбивств, вчинених за пом'якшуючих обставин. Такою обставиною є перебування винної особи в стані сильного душевного хвилювання, який зумовлений поведінкою потерпілого.

Кримінологічна характеристика передбачає з'ясування питання щодо кількісно-якісних вимірів цього виду умисного вбивства. У кримінології кількісні показники визначають розміри злочинності, якісні – її склад або структуру, а також розміщення у просторі (географію злочинності) [1, с. 39]. Кількісним показником прийнято вважати рівень злочинності, який є однією з важливих характеристик будь-якого явища. Він вимірюється абсолютними величинами, які виступають в якості показника рівня. Виходячи з цього, рівень злочинності визначається загальною кількістю вчинених (статистично зареєстрованих) у певних просторово-часових межах злочинів та загальним числом осіб, які вчинили дані злочини.

Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання протягом тривалого часу характеризується незначними кількісними показниками, проте має стабільну питому вагу у структурі умисних вбивств протягом тривалого часу. Так, за 2004–2008 роки зареєстровано 143 цих вбивств, що у структурі умисних вбивств за цей період становить 0,9%. Зокрема, у 2004 році – 34, у 2005 році – 17, у 2006 році – 37, у 2007 році – 25, у 2008 році – 30. За вказаний період найбільшу кількість цих вбивств зареєстровано у Донецькій області – 37, у Запорізькій області – 15. У Тернопільській області – жодного злочину [2, с. 276].

За період 2013–2024 роки зареєстровано 59 злочинів, передбачених ст. 116 КК. Зокрема, у 2013 році – 13, у 2014 році – 4, у 2015 році – 7, у 2016 році – 7, у 2017 році – 5, у 2018 році – 6, у 2019 році – 4, у 2020 році – 7, у 2021 році – 3, у 2022 році – 1, у 2023 році – 2, у 2024 році – 1 [3].

Даний злочин, у силу своєї специфіки, має низьку латентність. Встановлення винної особи, як правило, не складає труднощів, оскільки винні особи не намагаються приховати злочин та часто після вчинення вбивства самі викликають поліцію та швидку медичну допомогу. Тому число фактично вчинених вбивств, як правило, відображається в офіційній статистиці. Так, за даними Верховного Суду у 2021 році засуджено 6 осіб, у 2022 році – 5 осіб [4].

Важливе значення для кримінологічної характеристики має такий якісний показник, як його питома вага в структурі злочинності. Доцільним з огляду на низькі кількісні показники, є визначення частки цього виду умисних вбивств у структурі умисних вбивств та у структурі привілейованих умисних вбивств. Зокрема, за 2013-2024 роки питома вага у структурі умисних вбивств становить 0,1%, а у структурі привілейованих умисних вбивств – 12,6%.

Для кримінологічної характеристики неабияке значення мають місце і спосіб учинення злочину. Ці дані сприяють у питанні пошуку причин та умов вчинення цього злочину. Аналіз даних одержаних при вивченні 71 обвинувального вироку, ухваленого за ст. 116 КК показав, що у 80% випадків місцем учинення злочину було спільне житло/прибудинкова територія винної особи та потерпілого, у 12% – це громадські місця (ринки, кафе, парки, вулиця, місце військової служби, місце роботи), 8% занедбана територія. Таким чином, місцем вчинення вбивства, переважно є спільне помешкання, що свідчить про те, що ці вбивства здебільшого вчинялись на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, а власне вбивству передували численні епізоди домашнього насильства.

Кримінологічне вивчення певного виду злочинності передбачає глибокий аналіз структури всіх її елементів, у тому числі й особи злочинця. Структура особи злочинця як відомо передбачає вивчення соціально-демографічних даних: вік, рівень освіти, рід заняття, сімейне становище, місце проживання, належність до певної соціальної групи та інші дані про соціальний статус осіб, які вчиняють злочин [5, с. 66], морально-психологічної характеристики, яка дозволяє пізнати світоглядні та моральні риси і властивості особи, її погляди, переконання, ціннісні орієнтації тощо, а також кримінально-правової характеристики, яка дає уявлення про особу злочинця з кримінально-правових позицій і охоплює якості, властиві саме злочинцю.

Як показав аналіз вироків, співвідношення між чоловіками та жінками серед осіб, які були засуджені за ст. 116 КК, становить 1 до 1. Зокрема, було засуджено 36 чоловіків та 35 жінок. Така висока питома вага жінок, на відміну від питомої ваги жінок у структурі простих та кваліфікованих видів умисних вбивств (ст. 115 КК), ще раз свідчить про сімейно-побутовий характер цього виду вбивства, передумовою якого є, у тому числі, домашнє насильство. Жінки, на відміну від чоловіків, частіше вбивали членів своєї сім'ї. Зокрема, 80% потерпілих від дій жінок – це члени їх сімей або ж їх близькі родичі, і лише 20% потерпілих – сторонні особи. Здебільшого, жінки вбивали своїх чоловіків або співмешканців (18 випадків із 34). Серед жертв жінок також: батько (4 випадки), син (3 випадки), матір (1 випадок), брат (1 випадок). І лише 7 потерпілих (4 чоловіків та 3 жінки) – це були особи, які не є членами сім'ї чи родичами, проте були знайомі із засудженою [6, с. 162].

Освітній рівень злочинців не високий, хоча на відміну від осіб, які засуджені за прості та кваліфіковані види умисних вбивств (ст. 115 КК), серед осіб, засуджених за ст. 116 КК, є невелика частка осіб, які мали вищу або фахову передвищу освіту (14%). Решта злочинців мали середню або середню спеціальну освіту.

Щодо сімейного стану злочинців на момент вчинення злочину, характерним є те, що дві третини не перебували у шлюбі. Кожен п'ятий з них мав на утриманні неповнолітніх дітей і як правило це були жінки, які вбили свої чоловіків або співмешканців.

Щодо кримінально-правових ознак злочинців слід зазначити таке. Усі особи на момент вчинення вбивства не мали судимості. Більшість осіб щиро покаялись та повністю визнали свою вину. Переважна більшість осіб (90%) не мали наркотичної або алкогольної залежності, на момент вчинення злочину не перебували у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

Щодо причин та умов умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. Відомо, що загальні процеси детермінації і причинності, що визначають злочинність в цілому, поєднуються із специфічними причинними комплексами й умовами окремих видів злочинів, у тому числі й насильницьких. Причини вчинення окремого злочину полягають у взаємодії зовнішнього і внутрішнього, зокрема проживання людини в несприятливому середовищі та деформація її особистості. При цьому, розкриття детермінант окремого злочину неповне у філософському значенні, оскільки при цьому досліджуються не всі явища дійсності, суспільство взагалі, а тільки обставини, властиві соціальному середовищу проживання людини, які призвели до вчинення одиничного (конкретного) злочину [5, с. 78].

У кримінологічній літературі обґрунтовано стверджується, що неможливо пояснити злочинну поведінку суб'єкта будь-якою однією обставиною, чинником. Проте, відносно даного виду вбивства визначальним об'єктивним чинником є віктимна поведінка потерпілого. Саме його поведін-

ка, яка полягає у систематичному жорстокому поводженні, або поводженні, що принижує честь і гідність винної особи зумовлює виникнення у останньої стану сильного душевного хвилювання, результатом чого є вчинення вбивства.

Аналіз вироків показав, що у структурі потерпілих (71 потерпілий) майже 90% це чоловіки. Третина потерпілих знаходилися у сімейних чи близьких відносинах з винною особою. Зокрема, це: чоловіки, яких вбили їхні дружини або співмешканки; дорослі діти, яких вбили батько або матір; батьки (переважно батько), яких вбили їхні син або дочка; жінки, яких вбили їх чоловіки або співмешканці. Як правило, батьки вбивали своїх дітей, які застосовували до них різні види насильства, і які мали алкогольну або наркотичну обтяженість. Серед потерпілих дітей, були винятково сини, яких вбивав переважно їх батько. Серед винних осіб кілька випадків, коли сина вбивала матір.

Так зокрема, Дніпровським районним судом було встановлено, що жінка вбила свого сина за таких обставин. Впродовж п'ятнадцяти років син проживав спільно зі своєю матір'ю, ніде офіційно не працював, збирав сміття та вторинну сировину, зловживав спиртними напоями, жорстоко поводився зі своєю матір'ю, систематично вчиняв конфлікти, які супроводжувалися погрозами її життю та здоров'ю, спричиненням побоїв, викраденням грошей та інших матеріальних цінностей. У день вбивства син, будучи в стані сильного алкогольного сп'яніння розпочав черговий конфлікт зі своєю матір'ю. У цей момент жінка, перебуваючи в стані афекту, який виник та проявився на фоні тривалої акумуляції емоційної напруги, обумовленої протиправними діями сина, що принижували її честь і гідність, задушила сина електричним кабелем [7].

Чоловіки (співмешканці) вбивали жінок (співмешканок), які зраджували, не приховуючи факт зради, часто глузуючи з чоловіка з цього приводу та проявляли при цьому агресію. Діти вбивали батьків (часто саме батька, а не матір), які застосовували до них та інших членів сім'ї фізичне та психічне насильство. Показовою у цьому контексті є справа щодо неповнолітнього учня 10 класу, який вбив свого батька. Батько протягом тривалого часу пиячив, принижував сина, висміював та бив його, матір та сестру, а приводом до вбивства стало те, що батько вимагаючи від сина решту грошей від покупок, засунув голову хлопця в унітаз і спустив воду [8].

Потерпілими також були інші особи, які знаходились у сімейних відносинах: вітчим, зять, брата, брата свого зятя. Серед тих потерпілих, які не знаходились у сімейних відносинах, переважна більшість це знайомі особи.

«Традиційною» ознакою, що характеризує особу потерпілого є систематичне вживання алкогольних напоїв та наркотичних засобів. Поведінка потерпілого по відношенню до винної особи чи інших осіб напередодні вбивства, характеризувалась жорстоким поводженням або поводженням, що принижує честь і гідність винного і мала системний характер. Так, у переважній більшості випадків (78,5%) це було фізичне насильство, що завжди поєднувалось із психічним насильством. Зокрема, це удари, побої, штовхання, шарпання за волосся та одяг, намагання опустити жертву обличчям у казан з гарячою кашею, у гарячу духовку, опускання головою в унітаз, а також спроби застосування вогнепальної та холодної зброї, які супроводжувались нецензурною лайкою, образами, погрозами фізичної розправи, обманом, переслідуванням. В інших випадках (18,5%) це було винятково психічне насильство щодо винного чи близьких йому/їй осіб (нецензурна лайка, цинічне глузування, обзивання, примушування, словесні погрози, агресивні висловлювання, які були спрямовані на приниження честі та гідності). В окремих випадках потерпілі зраджували, демонструючи факт зради, примушували до вступу в статевий зв'язок, вимагали гроші, вводили в оману. Під час вивчення вироків також зафіксовано випадки сексуального насильства над потерпілою, поєданого з побиттям (2,8%). «Негативна» поведінка потерпілого мала системний характер, яка виражалась у повторюваних епізодах – протягом кількох годин, днів, декількох місяців або років. Показовими у цьому плані, є випадки вбивства дружиною свого чоловіка чи співмешканця (25,7% від усіх випадків), який страждав алкогольною залежністю десятки років, і на цьому тлі виникали систематичні конфлікти, сварки, побиття. Непоодинокими є випадки вбивства батьком чи матір'ю своїх синів, які страждали алкогольною чи наркотичною залежністю (17,1% від усіх випадків)» [6, с. 161].

Окрім основного чинника, до комплексу детермінант умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, слід віднести й ті, які в цілому обумовлюють насильницькі некорисливі злочини. Зокрема О.М. Джужа, Ю.Ф. Іванов відносять до них такі: втрату особистої перспективи, несприятливі матеріальні та житлові умови, що провокують на агресивні дії; підвищена поширеність серед певних груп населення уявлення про припустимість насильницьких дій, стереотипів агресивно-насильницької поведінки в конфліктних ситуаціях; вплив злочинного середовища; провокаційні взаємини в сім'ї, із сусідами, товаришами по службі; несвоєчасне виявлення правоохоронними органами криміногенних сімейно-побутових ситуацій, незадовільне реагування на такі

конфлікти; нереагування на погрози розпорою щодо потерпілого й інших осіб, побої, нанесення тілесних ушкоджень, катувань, хуліганські вчинки; недоліки в діяльності правоохоронних органів у боротьбі з рецидивом злочинів; недоліки в охороні громадського порядку та безпеки громадян, профілактичної діяльності органів внутрішніх справ; неповноту виявлення осіб, які страждають на психічні захворювання чи аномалії психіки; обставини, що сприяли формуванню антигромадських угруповань молоді; недбале зберігання зброї; нереагування довколишніх на факти застосування насилля, хуліганства, іншої аморальної чи протиправної поведінки; недоліки у виховній роботі за місцем проживання та роботи, в організації дозвілля, культурного обслуговування населення та ін [9, с. 228-229].

Вивчення обвинувальних вироків, спонукає до висновку що основною ланкою детермінації умисного вбивства, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання є сімейно-побутовий конфлікт, обтяжений систематичним вживанням потерпілим алкогольних напоїв. Характерним є те, що потерпілі напередодні вбивства перебували у стані алкогольного (70%) та наркотичного сп'яніння (7%). Як правило, потерпілі декілька років до вбивства пиячили або вживали наркотичні засоби, і на цьому ґрунті у сім'ї виникали суперечки, конфлікти, бійки, сварки. Аналогічні дані надає Б.М. Головкін, який зазначає, що майже 77% посягань на життя людини вчиняється у стані сп'яніння, Між ступенем алкоголізації населення і конфліктогенністю сімейно-побутової сфери, безумовно, існують тісні кореляційні зв'язки. Для люмпенізованої частини населення пияцтво поступово заповнює вакуум духовної спустошеності і стає сенсом життя. У суспільній свідомості укоріняється привабливість алкогольного дозвілля, що зазвичай супроводжується конфліктними ситуаціями і різного роду силовими акціями [10, с. 82-83].

Окремо слід зауважити, на тому, що у значній кількості випадків мало місце домашнє насильство, саме у формі фізичного насильства. У багатьох випадках мала місце невирішена проблема житла, на тлі якої виникали конфлікти, які згодом переростали у бійки, сварки. Незадовільні житлові умови – досить вагомий чинник сімейно-побутових конфліктів, що нерідко завершуються вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти особи. За таких умов зростає емоційне відчуження між членами родини і поширюється сімейна девіація – зловживання алкоголем, наркотиками, сімейне насильство [10, с. 86].

**Висновки.** Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, протягом тривалого часу характеризується незначними кількісними показниками, проте має стабільну питому вагу у структурі умисних вбивств протягом тривалого часу. У середньому щороку за останні 20 років реєструвалось по 10 таких злочинів. Питома вага у структурі умисних вбивств (статті 115–118 КК) та у структурі умисних вбивств, вчинених за пом'якшуючих обставин (статті 116–118 КК) залишалась стабільною (0,1% та 12,6% відповідно).

Більшість таких вбивств вчиняється членами сім'ї, як чоловіками так і жінками. Отже, даний вид вбивства можна віднести до тих, які вчиняються на ґрунті сімейно-побутових конфліктів. Стан сильного душевного хвилювання у винної особи був зумовлений систематичним фізичним насильством з боку потерпілого. Соціально-правовий портрет особи злочинця можна окреслити так: це особа (як чоловіки, так і жінки), яка перебуває у родинних стосунках з потерпілим, має базову середню та профільну середню освіту, не судима. На момент вчинення злочину не перебувала у стані сп'яніння. Довгий час перебуває з потерпілим у конфліктних відносинах, який вчиняє численні акти домашнього насильства. У вчиненому розкаюється, повністю визнає вину.

Основною причиною цього злочину є віктимна (аморальна, протиправна) поведінка потерпілого, яка полягає у систематичному вчиненні домашнього насильства, де винна особа була жертвою, а потерпілий кривдником.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Литвак О.М. Держава і злочинність: *монографія*. К.: Атіка, 2004. 303 с.
2. Старко О.Л. Особливості кількісно-якісних вимірів умисних вбивств в Україні за період з 1992 р. по 2019 р. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 273–276. URL: [http://www.lsej.org.ua/4\\_2020/68.pdf](http://www.lsej.org.ua/4_2020/68.pdf).
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення та результати їх розслідування (2020–2024 рр.): *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
4. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2022 році. URL: [https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new\\_folder\\_for\\_uploads/supreme/ogliady/Analiz\\_zdisn\\_pravos\\_2022.pdf](https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_zdisn_pravos_2022.pdf).
5. Кримінологія (Загальна та Особлива частини): *Підручник* / За ред. проф. І.М. Даньшина. Х.: Право, 2003. 352 с.

6. Старко О.Л. Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання: правозастосовчий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 1. С. 159–165. URL: <http://app.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/1-2025-1.pdf>.
7. Вирок Дніпровського районного суду від 12 травня 2025 р. Справа 755/4981/25: *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128434063>.
8. Вирок Верховинського районного суду Івано-Франківської області від 13 лютого 2015 р. Справа 340/38/15-к: *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42692601>.
9. Кримінологія: *навч. посібник*. Ю.Ф. Іванов, О.М. Джужа. К: Вид. ПАЛИВОДА, 2006, 264 с.
10. Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері: *монографія*. Х.: Нове слово, 2004. 252 с.

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.9>

## ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ

**Ковальчук С.О.,**

доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики  
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту  
Національного університету «Одеська юридична академія»  
ORCID: 0000-0001-6285-099X

**Василюк А.Л.,**

кандидат юридичних наук, професор,  
професор спецкафедри № 6  
Національної академії Служби безпеки України  
ORCID: 0000-0002-1991-2179

### **Ковальчук С.О., Василюк А.Л. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки.**

Актуальність теми статті зумовлена потребою в подальшому розкритті окремих аспектів проблематики звільнення від кримінальної відповідальності, в тому числі звільнення від неї у зв'язку зі зміною обстановки. Це зумовило постановку як мети статті розкриття, на основі аналізу норм КК України, сформованої судової практики і доктринальних підходів, особливостей звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

Визначено умови звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, до яких на основі аналізу статті 48 КК України включено: 1) належність вчиненого особою діяння до числа кримінальних проступків або нетяжких злочинів за винятком діянь, вказаних у цій статті; 2) вчинення особою такого кримінального проступку або нетяжкого злочину вперше. Із урахуванням норм КК України і судової практики наведено коло випадків, за яких особа не підлягає звільненню від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, і встановлено випадки, за яких особа вважається такою, яка вчинила злочин уперше.

На основі практики ВС вказано на дві підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності за статтею 48 КК України: 1) втрату суспільної небезпечності діянням; 2) втрату суспільної небезпечності особою, яка вчинила діяння. Обґрунтовано, що зміна обстановки унаслідок втрати діянням суспільної небезпечності не залежить від волі винної особи і в переважній більшості випадків стосується не конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею, а всіх подібних діянь, а її зміна внаслідок втрати суспільної небезпечності особою залежить від волі цієї особи і стосується конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею.

Розмежовано звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки і декриміналізацію діяння. Із урахуванням доктринальних підходів вказано на доцільність відмежування зміни обстановки від опосередкованої декриміналізації. Доведено, що зміна обстановки є юридичним фактом, наявність якого призводить до виникнення в суду права звільнити особу від кримінальної відповідальності на підставі статті 48 КК України.

**Ключові слова:** кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, зміна обстановки, суспільна небезпечність, втрата суспільної небезпечності, кримінальне провадження, закриття кримінального провадження.

### **Kovalchuk S.O., Vasyliuk A.L. Exemption from criminal liability due to changes in the situation.**

The relevance of the topic of the article is stipulated by the need for further disclosure of certain aspects of the issues related to exemption from criminal liability, including exemption from criminal liability due to changes in the situation. This has led to the aim of the article to disclose, based on the analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine, established case law and doctrinal approaches, the specifics of exemption from criminal liability due to changes in the situation.

The author defines the conditions for exemption from criminal liability due to changes in the situation, which, based on the analysis of article 48 of the Criminal Code of Ukraine, include: 1) whether the act committed by the person belongs to criminal misdemeanors or minor crimes, except for the acts

specified in this article; 2) whether the person committed such a criminal misdemeanor or minor crime for the first time. Taking into account the provisions of the Criminal Code of Ukraine and case law, the author provides a range of cases in which a person is not subject to exemption from criminal liability due to a change in the situation, and identifies cases in which a person is considered to have committed a crime for the first time.

Based on the practice of the Supreme Court, there are two grounds for exemption from criminal liability under article 48 of the Criminal Code of Ukraine: 1) loss of public danger by the act; 2) loss of public danger by the person who committed the act. It is substantiated that the change in the situation due to the loss of public danger by an act does not depend on the will of the perpetrator and in the vast majority of cases does not relate to a specific criminal offense committed by a person, but to all such acts, and its change due to the loss of public danger by a person depends on the will of that person and relates to a specific criminal offense committed by a person.

A distinction is made between exemption from criminal liability due to changes in the situation and decriminalization of an act. Taking into account the doctrinal approaches, the author points out the expediency of distinguishing between the change of situation and indirect decriminalization. The author proves that a change in the situation is a legal fact which gives rise to the right of the court to release a person from criminal liability under article 48 of the Criminal Code of Ukraine.

**Key words:** criminal offense, criminal liability, exemption from criminal liability, change of circumstances, public danger, loss of public danger, criminal proceedings, closure of criminal proceedings.

**Постановка проблеми.** Ефективність кримінального провадження забезпечується досягненням його завдань, якими законодавець у статті 2 КПК України визнає захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [1]. У свою чергу, притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до відповідальності в міру її вини передбачає одразу два завдання: забезпечення невідворотності покарання та встановлення адекватної міри покарання відповідно до тяжкості кримінального правопорушення, особі, яка його вчинила, та іншим обставинам, передбаченим законодавством. Власне, на прикладі цього завдання можна встановити тісний зв'язок між галузями кримінального та кримінального процесуального права. Кримінальне право, будучи правом матеріальним, встановлює караність за кримінальні правопорушення та визначає правила призначення покарань. Однак правовим засобом реалізації кримінального права є кримінальне процесуальне право, яке відіграє допоміжну роль відносно матеріального права [2, с. 22-23]. Тісний взаємозв'язок кримінального та кримінального процесуального права простежується в межах інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Так, норми кримінального права передбачають правові підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності, а норми кримінального процесуального права встановлюють порядок такого звільнення.

Відповідно до частини 1 статті 44 КК України, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом [3]. Вичерпний перелік правових підстав звільнення від кримінальної відповідальності та, відповідно, умов його здійснення за кожної з цих підстав визначаються нормами розділу IX Загальної частини КК України. Однією з таких підстав є звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (стаття 48 КК України), актуальність теоретико-правового дослідження якої зумовлене тим, що воно є одним з найбільш складних видів такого звільнення, доктринальне тлумачення та практичне здійснення якого не позбавлене вад [4, с. 23].

**Стан опрацювання проблематики.** Теоретико-правові та практичні аспекти звільнення від кримінальної відповідальності досліджували Ю.В. Баулін, А.А. Вознюк, І.Г. Глобенко, О.А. Грищенко, О.О. Дудоров, О.О. Житний, І.Г. Івасюк, Ю.В. Луценко, О.А. Марченко, В.О. Меркулова, Д.П. Письменний, О.І. Ющик та інші вітчизняні вчені. Проведені ними наукові розвідки закладають теоретичні підвалини для визначення як теоретичних основ, пов'язаних із розкриттям правових підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності, так і практичних проблем його здійснення. Відзначаючи вагомість теоретичних досліджень зазначеної проблематики, необхідно звернути увагу на потребу в подальшому розкритті окремих її аспектів, у тому числі стосовно звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

**Метою статті** є розкриття, на основі аналізу норм КК України, сформованої судової практики і доктринальних підходів, особливостей звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

**Виклад основного матеріалу.** Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки може здійснюватися судом за наявності умов, передбачених статтею 48 КК України. Умовами звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, відповідно до вказаної статті, є: 1) належність вчиненого особою діяння до числа кримінальних проступків або нетяжких злочинів за винятком діянь, вказаних у цій статті; 2) вчинення особою такого кримінального проступку або нетяжкого злочину вперше [3].

За наявності умов, визначених статтею 48 КК України, не підлягає звільненню від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки особа, яка вчинила: 1) корупційні кримінальні правопорушення, передбачені абзацом 1 примітки до статті 45 КК України; 2) кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, визначені в абзаці 2 примітки до статті 45 КК України; 3) порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (частина 1 статті 286-1 КК України) [3].

У контексті встановлення умов звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 46 КК України, ККС ВС вказує, що такою, яка вчинила злочин уперше, слід вважати особу, котра раніше не вчиняла злочинів або раніше вчинила злочин, що вже втратив правове значення. Тобто, під вчиненням злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості вперше розуміється, що особа раніше не вчиняла будь-якого діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, а також і у випадку, якщо злочин фактично був вчинений нею хоча і не вперше, але на день його вчинення: 1) особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими КК України; 2) особа хоча і була засуджена за попередньо вчинений злочин, однак судимість була погашена або знята; 3) особа не підлягає кримінальній відповідальності, оскільки злочинність раніше вчиненого діяння скасована новим кримінальним законом (постанова від 23.01.2020 р. у справі № 455/1490/17) [5].

Звертаючись до тлумачення статті 48 КК України, Пленум ВС України свого часу вказував, що нею передбачено дві самостійні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності – втрата суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки на час розслідування чи розгляду справи в суді або діянням, або особою, яка його вчинила (пункт 7 постанови від 23.12.2005 р. № 12) [6]. На сьогодні такий підхід застосовується у практиці ККС ВС, в якій наведені підстави визначаються як умови звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (постанови від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19, від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19) [7; 8].

При цьому Пленум ВС України відзначав необхідність розмежування зміни обстановки у широкому розумінні, тобто соціальних, економічних, політичних, духовних, міжнародних, воєнних, міжнародних, природних, організаційних, виробничих та інших процесів у масштабах країни, регіону, області, міста, району, підприємства, установи, організації, та у вузькому, – тобто об'єктивних (зовнішніх) умов життя, в яких перебувала особа на час вчинення злочину та які значною мірою позначалися на її суспільній небезпечності (пункт 7 постанови від 23.12.2005 р. № 12) [6]. Зміна обстановки, наслідком якої є втрата діянням суспільної небезпечності, не залежить від волі винної особи і в переважній більшості випадків стосується не конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею, а всіх подібних діянь. На це звертає увагу ККС ВС, який наголошує, що під втратою вчиненого особою діяння суспільної небезпечності кримінальний закон розуміє істотну зміну соціально-економічних, політичних або духовних засад життєдіяльності суспільства, яка відбувається незалежно від волі винної особи і внаслідок якої втрачається суспільна небезпечність не лише конкретного злочину, а й подібних йому діянь (наприклад, скасування надзвичайного стану, перехід країни від воєнного часу до мирного або від однієї системи господарювання до іншої тощо). Такі зміни, як правило, передують рішенням законодавця декриміналізувати ті чи інші діяння, у зв'язку з чим до ухвалення такого рішення законодавчим органом суд може у справах цієї категорії застосовувати статті 48 КК України (постанова від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19) [8].

Як вказує ККС ВС, особу може бути визнано такою, що перестала бути суспільно небезпечною, у разі, коли вона сама або обстановка навколо неї зазнали таких змін, що унеможливають вчинення цією особою нового злочину. Такі зміни умов життєдіяльності особи повинні носити позитивний характер, дієво впливати на її поведінку і з великою долею ймовірності свідчити про те, що ця особа не вчинятиме у майбутньому кримінально каранних діянь. У результаті таких змін у житті істотно змінюється морально-юридична оцінка особи, у зв'язку з чим втрачається доцільність застосування до неї заходів кримінально-правового впливу (постанова від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19) [7]. Такими змінами можуть визнаватися, наприклад, призов особи на військову службу, зміна постійного місця проживання і розірвання зв'язків із кримінальним оточенням,



тяжка хвороба або нещасний випадок, унаслідок якого особа стала інвалідом, тощо. (постанова від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19) [8]. Про втрату особою суспільної небезпечності може свідчити, зокрема, її працевлаштування на момент судового розгляду, тоді як кримінальне правопорушення було вчинено особою у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, а сама вона на момент його вчинення не працювала (постанова від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19) [7]. Натомість, якщо обвинувачений залишився обіймати посаду, будучи на якій, він вчинив кримінальне правопорушення, однак був усунутий від виконання окремих посадових обов'язків, то це не свідчить про те, що така особа перестала бути суспільно небезпечною (постанова від 02.07.2020 р. у справі № 613/1202/17) [9]. Зміна обстановки, яка призводить до втрати суспільної небезпечності особою, ставиться в залежність від волі винної особи і стосується конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки потрібно розмежувати з декриміналізацією діяння, оскільки вона передбачає застосування частини 1 статті 5 КК України, відповідно до якої закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість, із закриттям кримінального провадження на підставі пункту 4 частини 1 статті 284 КПК України (у зв'язку з набранням чинності законом, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою). На відміну від декриміналізації діяння, звільнення від кримінальної відповідальності за статтю 48 КК України передбачає втрату ним суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки на час кримінального провадження, а не усунення кримінальної протиправності цього діяння шляхом її скасування.

Поряд із цим, у доктрині кримінального права слушно вказується на необхідність відмежування зміни обстановки від опосередкованої декриміналізації, за якої поліпшення правового становища того, хто вчинив злочин, стає результатом змін не кримінального закону, а тих іншогогалузевих джерел права (як правило, нормативно-правових актів), до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК України (наприклад, скасування обов'язкового платежу, що входить у систему оподаткування, скорочення переліку підакцизних товарів або видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню). У подібних ситуаціях, коли відбувається звуження обсягу злочинної поведінки, що стає результатом змін регулятивного законодавства за незмінності кримінального закону, потрібно застосовувати не частину 1 статті 5 КК України, в якій фігурує закон про кримінальну відповідальність, а частину 1 статті 58 Конституції України як норму прямої дії універсального характеру. Остання, завдяки вказівці на зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів, що скасовують відповідальність особи, охоплює і випадки опосередкованої (тобто безпосередньо не поєднаної зі зміною тексту закону про кримінальну відповідальність) декриміналізації [10, с. 141-142].

Згідно з пунктом 5 частини 1 статті 91 КПК України, обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, входять у предмет доказування у кримінальному провадженні [1]. У зв'язку з цим вони підлягають встановленню на підставі доказів із розподілом обов'язку доказування між сторонами кримінального провадження відповідно до вимог статті 92 КПК України.

Свого часу Пленум ВС України зазначав, що для застосування статті 48 КК України необхідно встановити, що після вчинення певного злочину обстановка змінилася таким чином, що вчинене діяння вже не є суспільно небезпечним (пункт 7 постанови від 23.12.2005 р. № 12) [6]. На сьогодні така позиція застосовується у практиці ККС ВС, який уточнює, що для визнання того, що на час розгляду справи в суді обстановка змінилася, суду необхідно встановити не тільки те, яка обстановка існувала під час вчинення злочину, а й те, в чому полягає її зміна на час розгляду справи, та навести в судовому рішенні конкретні дані, які свідчили б про зміну обстановки та втрату діянням суспільної небезпечності (постанова від 23.01.2020 р. у справі № 161/1390/19) [8].

Як вказує ККС ВС, збереження суспільної небезпечності вчиненого злочину на момент розгляду справи у суді не перешкоджає застосуванню статті 48 КК України у разі, коли у зв'язку зі зміною обстановки особа, яка вчинила злочин, перестала бути суспільно небезпечною (постанова від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19) [7]. У ході вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності внаслідок зміни обстановки, за якої особа перестала бути суспільно небезпечною, суд повинен навести у судовому рішенні дані, які б свідчили про таку зміну обстановки та втрату суспільної небезпечності особою. Висновок про те, що особа перестала бути суспільно небезпечною, суд повинен зробити на підставі комплексного вивчення обстановки життєдіяльності суб'єкта та її впливу на його поведінку (постанова від 02.07.2020 р. у справі № 613/1202/17) [9].

Звільнення від кримінальної відповідальності на підставі статті 48 КК України – право, а не обов'язок суду, який вирішує це питання в порядку, передбаченому КПК України (пункт 7 постанови Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 12) [5]. У разі встановлення підстави, передбаченої статтею 48 КК України, суд на основі частини 3 статті 288 КПК України своєю ухвалою закриває кримінальне провадження та звільняє підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності. І, навпаки, у разі, якщо суд дійде висновку, що внаслідок зміни обстановки втрата суспільної небезпечності не відбулася, підстави для закриття кримінального провадження за статтею 48 КК України відсутні.

**Висновки.** Викладене дозволяє дійти висновку, що звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки передбачає закриття судом кримінального провадження щодо особи внаслідок втрати цієї особою або вчиненням нею кримінальним правопорушення суспільної небезпечності через таку зміну за умов, передбачених статтею 48 КК України. Відповідно, зміна обстановки є юридичним фактом, наявність якого призводить до виникнення в суду права звільнити особу від кримінальної відповідальності на підставі статті 48 КК України. Зміна обстановки унаслідок втрати діянням суспільної небезпечності не залежить від волі винної особи і в переважній більшості випадків стосується не конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею, а всіх подібних діянь, а її зміна внаслідок втрати суспільної небезпечності особою залежить від волі цієї особи і стосується конкретного кримінального правопорушення, вчиненого нею.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за ред. С.В. Ківалова та С.І. Кравченка. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 26. С. 23–28.
5. Постанова ККС ВС від 23.01.2020 р. у справі № 455/1490/17 (провадження № 51-5233км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87179296>.
6. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: постанова Пленуму ВС України від 23.12.2005 р. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.
7. Постанова ККС ВС від 04.02.2021 р. у справі № 953/21593/19 (провадження № 51-5619км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94623743>.
8. Постанова ККС ВС від 15.04.2021 р. у справі № 161/1390/19 (провадження № 51-5089км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96377391>.
9. Постанова ККС ВС від 02.07.2020 р. у справі № 613/1202/17 (провадження № 51-871км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90202741>.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.10>

## ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ДОКТРИНА ТА РЕАЛЬНІСТЬ ПРАВозАСТОСУВАННЯ

Ляшко Д.В.,

*аспірант Навчально-наукового інституту права  
Національного університету водного господарства та природокористування,  
адвокат, керуючий партнер АО «Істина»  
ORCID: 0009-0005-0989-2839*

### **Ляшко Д.В. Правова визначеність у кримінальному праві: доктрина та реальність правозастосування.**

Метою проведеного дослідження є виявлення основних розбіжностей між доктринальним тлумаченням елементу верховенства права – принципу правової визначеності та його практичним втіленням його вимог у системі кримінального права України.

У статті проведено комплексний теоретичний аналіз принципу правової визначеності закону про кримінальну відповідальність. Розкрито основні підходи до розуміння та тлумачення поняття правової визначеності.

З'ясовано, що правова визначеність є елементом правової доктрини, запорукою справедливого судочинства та загально визнаним принципом права, який встановлює вимоги до нормативно-правових актів, щодо: логічності їх викладу, чіткості формулювання, прозорості, послідовності та передбачуваності механізму внесення змін.

Досліджено її роль у забезпеченні сталості, передбачуваності та справедливості кримінального провадження. Проаналізовано основні недоліки нормативно-правового регулювання вимог правової визначеності кримінального закону, зокрема відсутність її офіційного закріплення на рівні національних правових актів.

Опрацьовано основні наукові дослідження, кримінальне законодавство та судову практику у цій сфері.

Виокремлено основні чинники, що перешкоджають реалізації принципу правової визначеності у кримінальному праві України: недостатня чіткість правових норм, правові прогалини та колізії, нестабільність законодавства, широкі дискреційні повноваження органів влади, непослідовність результатів судового тлумачення, проблеми практичного правозастосування. Констатовано, що забезпечення визначеності закону про кримінальну відповідальність є не лише теоретичною а й дійсною практичною проблемою, яка потребує нагального вирішення.

Сформульовано висновки щодо стану забезпечення правової визначеності кримінального права України. Встановлено, що відсутність законодавчого визначення поняття правової визначеності, виокремлення та закріплення його основних елементів зумовлює його фактичну неефективність.

Наукова новизна дослідження полягає у застосуванні комплексного підходу до аналізу проблеми правової визначеності кримінального права, поєднанні теоретичних та практичних аспектів.

**Ключові слова:** закон про кримінальну відповідальність, правова визначеність, судове тлумачення, *res judicata*

### **Lyashko D.V. Legal certainty in criminal law: doctrine and reality of law enforcement.**

The purpose of the research is to identify the key discrepancies between the doctrinal interpretation of the rule of law element - the principle of legal certainty – and its practical implementation in the criminal law system of Ukraine.

The article presents a comprehensive theoretical analysis of the principle of legal certainty of the law on criminal liability. The main approaches to understanding and interpreting the concept of legal certainty are revealed.

It is established that legal certainty is an element of legal doctrine, a guarantee of fair trial and a universally recognized principle of law which establishes requirements for legal acts in terms of: logical presentation, clarity of wording, transparency, consistency and predictability of amendments.

The author examines its role in ensuring the stability, predictability and fairness of criminal proceedings. It analyzes the major shortcomings of the legal regulation of the requirements of legal certainty of criminal law, specifically the absence of its formal enshrinement in national legislation.

The main scientific studies, criminal legislation and judicial practice in this area are reviewed.

The author identifies the primary factors hindering the implementation of the principle of legal certainty in Ukrainian criminal law: insufficient clarity of legal provisions, legal gaps and conflicts, legislative

instability, broad discretionary powers of public authorities, inconsistency in judicial interpretation, and challenges in legal practice. It is stated that ensuring the certainty of the law on criminal liability is not only a theoretical issue but also a real practical problem which requires urgent solution.

The article formulates conclusions regarding the current state of legal certainty in Ukrainian criminal law. It is established that the absence of a legislative definition of the concept of legal certainty, and the failure to identify and consolidate its main elements leads to its actual ineffectiveness.

The scientific novelty of the study lies in the application of a comprehensive approach to analyzing the problem of legal certainty in criminal law, and in the combination of theoretical and practical aspects.

**Key words:** law on criminal liability, legal certainty, judicial interpretation, *res judicata*

**Постановка проблеми.** Правова визначеність, від англ. «*legal certainty*» є фундаментальним принципом юриспруденції та загальною вимогою верховенства права. Хоч цей інститут прямо не закріплений на рівні законодавства України його елементи та вимоги прослідковуються у положеннях окремих нормативних актів, міжнародних конвенцій та знаходять своє розгорнуте тлумачення у правових позиціях національних та європейських судів. У статті проаналізовано особливості реалізації принципу правової визначеності у кримінальному законодавстві, зокрема розбіжності між його доктринальним розумінням та фактичним впровадженням. Виокремлено ряд системних проблем, які свідчать про необхідність вдосконалення кримінального законодавства для забезпечення його ефективності та послідовності, зокрема: нечіткість формулювань, бланкетність диспозицій, часті та несистемні зміни правових норм, несталість судового тлумачення, зворотна дія, тощо. Обґрунтовано думку, що відсутність гарантії правової визначеності кримінального законодавства здатна зумовити несправедливість кримінального правосуддя, втрату суспільної довіри до правових механізмів та як наслідок, істотні порушення прав людини.

**Метою дослідження** є комплексний аналіз стану правової визначеності законодавства України про кримінальну відповідальність, виокремлення розбіжностей між її доктринальними положеннями та практичним втіленням.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Як загальне правове поняття правова визначеність досліджувалася багатьма вченими: А. Дайсі, В. Кернз, М. Козюброю, М. Магрело, Ю. Матвєєвою, В. Панкратовою, С. Погребняком, А. Татам, Ф. Фуллер, Ф. Хаєком та ін..

Безпосередньо питання правової визначеності кримінального права України розкриті у працях П. Андрушка, А. Музики, В. Навроцького, Н. Панченка, М. Панова, В. Тертишника, М. Хавронюка та ін. Про актуальність їх робіт свідчить розробка проекту нового Кримінального кодексу України та пов'язані з цим питання гармонізації кримінального права України зі стандартами Європейського Союзу.

Самостійним напрямком наукових досліджень, яким займалися З. Загиней-Заболотенко, О. Пушняк, Д. Скрипник, Т. Фулей та деякі інші науковці, є питання впливу на правову визначеність результатів судового тлумачення кримінального закону Верховним та Конституційним судами, темпоральних умов дії їх правових висновків, забезпечення сталості судової практики та остаточності судових рішень, в поєднанні з розумною можливістю їх перегляду у випадках виявлення нових обставин, які могли б мати істотний вплив на результат розгляду справи.

Про актуальність проблеми свідчить і наявність численних рішень Конституційного суду України, аналіз яких дозволяє не лише виокремити теоретичні проблеми правової визначеності кримінального законодавства, а й недоліки її практичної реалізації.

Віддаючи належне наведеним напрацюванням слід водночас констатувати, що питання реалізації принципів правової визначеності кримінального законодавства України залишається не розкритим, що зумовлює необхідність здійснення подальших наукових досліджень у цьому напрямку та підтверджує їх актуальність.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Правова (юридична) визначеність є вагомим елементом правової доктрини, запорукою справедливого судочинства та загальним принципом права. Вона встановлює вимоги до нормативно-правових актів, щодо логічності їх викладу, чіткості формулювання, прозорості, послідовності та передбачуваності механізму внесення змін.

Традиційний підхід до розуміння поняття правової визначеності запропонований у працях: Ф. Гаєка, А. Дайсі, Р. Дворкіна, М. Козюбри, С. Погребняка, В. Смородинського, Л. Фуллера, М. Хавронюка, тощо, відповідно до якого правова визначеність розглядається, як складовий елемент ширшого поняття – принципу верховенства права. Цей же підхід прослідковувався у рішеннях Конституційного Суду України:

«Верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно розглядати, зокрема, в контексті таких

основоположних його складових: принцип законності, принцип поділу державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду» (п. 4 Рішення Великої Палати КСУ від 22.09.2019 р. № 6-рп/2019) [10]. «Одним із елементів конституційного принципу верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями; обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної» (пп. 3.1 мотивувальної частини Рішення КСУ від 29.06.2010 № 17-рп/2010) [8].

Аналіз праць С. Головатого, В. Навроцького вказує на наявність також і іншого підходу, згідно з яким правова визначеність розглядається, як самостійний принцип права, вимога існування правових норм, їх особлива ознака.

Цікавим є те, що попри значний науковий інтерес поняття правової визначеності не закріплене на рівні законодавства України, що зумовлює можливість різного тлумачення його змісту та, як наслідок, проблеми з практичним застосуванням. На міжнародному рівні цей принцип був визнаний з прийняттям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейської конвенції з прав людини 1950 року), надалі ЄКПЛ, в статті 6 якої гарантується право на справедливий судовий розгляд, з подальшим розширеним тлумаченням її змісту у рішеннях Європейського суду з прав людини.

Загальноприйнятим можна вважати підхід до тлумачення принципу правової визначеності, закріплений у Доповіді Венеційської Комісії «Про правовладдя» від 25–26.03.2011 (CDL-AD(2011)003rev), згідно з якою «юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були зрозумілими й точними, а також, щоб їхньою метою було забезпечення передбачності ситуацій та правовідносин» [2, с. 29].

У іншому рішенні від 11-12.03.2016 року «Мірило Правовладдя» (CDL-AD(2016)007) Венеційська Комісія зазначає „передбачність означає не лише те, що приписи акта права мають бути <...> передбачними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними» [4, п. 58].

Розгорнуте наповнення змісту принципу правової визначеності здійснюється завдяки практиці Європейського суду з прав людини (надалі ЄСПЛ), яка згідно вимог ст. 9 Конституції України визнається частиною національного законодавства та є обов'язковою для застосування національними судами.

Тож, відсутність юридичного закріплення поняття принципу правової визначеності на рівні національного законодавства не звільняє Україну, як члена міжнародної спільноти, від обов'язку гарантувати його дотримання в усіх сферах правовідносин, зокрема у кримінальному провадженні.

Водночас, аналіз стану реалізації правової визначеності у національному правозастосуванні свідчить про наявність системних проблем, які прослідковуються на різних рівнях правовідносин: від прийняття правових норм до їх практичного застосування. Існування цих проблем знижує рівень довіри до правової системи, істотно ускладнює реалізацію прав та свобод людини, створює перешкоди для правосуддя.

Тож, незалежно від обраного підходу до розуміння змісту правової визначеності навряд чи можна заперечити, що вона є складним та багаторівневим поняттям, яке складається з сукупності самостійних елементів та вимог, комплексне застосування яких, власне, і дозволяє забезпечити вимоги правової визначеності. Складовими елементами цього принципу визнаються вимоги: попереднього оприлюднення правових норм, чіткості та однозначності їх змісту, сталості та передбачуваності змін, остаточності судових рішень, незворотності дії правових актів у часі, легітимних очікувань (особа повинна мати можливість реалізувати свої права та сподіватися на те, що їх буде гарантовано).

Особливо відчутною є проблема правової визначеності у сфері кримінального законодавства, яке, зважаючи на свій карний характер, мало б забезпечувати максимально чітке формулювання норм щодо меж правомірної поведінки, логічність їх викладу, прозорість умов застосування, певну передбачуваність та зрозумілий механізм змін. Суб'єкт кримінальних правовідносин повинен мати можливість розуміти межі дозволеної йому поведінки, чітко знати які дії є злочинними, усвідомлювати наслідки порушень приписів, зокрема невідворотність покарання. Будь-які неточності чи двозначності змісту норм кримінального права є неприйнятними, адже можуть спричинити істотні порушення прав людини, далеко не усі з яких можуть бути виплавлені.

Аналіз судової практики Європейського суду з прав людини у справах за участю України свідчить про наявність системних порушень принципу правової визначеності у сфері національного кримінального провадження.

Проведене дослідження дозволяє виокремити ряд викликів та проблем практичної реалізації принципу правової визначеності у кримінальному законодавстві України:

**Проблеми юридичної техніки:**

– *недостатня чіткість норм.* Диспозиції ряду статей Кримінального кодексу України (надалі ККУ) містять відкриті переліки, нечіткі формулювання та оціночні поняття (щире каяття, недбалість, опір, завідомо), щодо яких відсутнє усталене трактування та правозастосування.

Частина статей ККУ є більш ніж дискусійними. Для прикладу у ст. 255-1 ККУ встановлено кримінальну відповідальність за поширення в суспільстві злочинного впливу, яким є: «будь-які дії особи, яка завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям сприяє, спонукає, координує або здійснює інший вплив на злочинну діяльність, організовує або безпосередньо здійснює розподіл коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення такої діяльності». У вказаній нормі наявні оціночні поняття (авторитет, особисті якості чи можливості). Нею також визначено кримінальну відповідальність за дії, які не обов'язково можуть оцінюватися як злочинні («здійснює інший вплив на злочинну діяльність»). Скажімо, суб'єктами цього злочину цілком можуть стати зокрема адвокати, судді, депутати, тощо – професійна законна діяльність яких так чи інакше впливає на злочинність.

Нечітке формулювання закону в частині визначення того, які дії є злочином, зумовлює можливість його довільного (звуженого чи розширеного) тлумачення та суперечить вимогам законності кримінальної відповідальності. Згадаймо латинські вирази «nullum crimen sine lege» (ніякого злочину без закону) та «nulla poena sine lege» (ніякого покарання без закону), які стали принципами римського права та закріплені, серед іншого, в статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3], згідно з якими: не може вважатися злочинним діяння, яке не визнавалося злочином на момент його вчинення, а відповідно, не може бути покарання за нього. Або ж вираз «ubi jus incertum, ibi jus nullum» коли закон є невизначеним – закону немає. Тож чи дієюю є норма закону, за умови нечіткості її змісту?

Іншою проблемою є відсутність єдності у правозастосовній практиці, зокрема судовому тлумаченні змісту кримінально-правових норм, що створює можливість їх неоднозначного розуміння та застосування.

Слушною є позиція З. Загинеї-Заболотенко, В. Навроцького, М. Хавронюка та ін., які для подолання цієї проблеми пропонують доповнити кримінальний кодекс термінологічним розділом, у якому були б наведені визначення основних понять та принципів. Вирішення дослідженої проблеми передбачає необхідність забезпечення якості кримінального закону перш за все, шляхом покращення юридичної техніки, забезпечення логічності викладу норм, системності їх змін.

– *колізії та прогалини у законодавстві.* Йдеться про існування суперечностей між окремими нормами кримінального закону та відсутність достатнього регламентування окремих відносин, що зумовлює можливість варіативного правозастосування. Найменші прогалини у кримінальному праві здатні призвести до безкарності злочинних дій, а колізії – до несправедливого обвинувачення та притягнення до відповідальності за дії, які чітко не визначені як злочин.

Навіть при наявності електронних засобів пошуку правової інформації (які, як відомо, в Україні не є офіційними джерелами) кваліфікованому юристу потрібні багато часу та зусиль, щоб з'ясувати, чи становлять певні діяння правопорушення. Часто ці зусилля залишаються марними, якщо доводиться стикатися з ситуаціями колізії чи конкуренції правових норм, які не мають однозначного вирішення. Як тоді за таких умов можна розраховувати на те, що буде забезпечена правова визначеність, в умовах якої має жити будь-який громадянин [5, с. 62.]

– *бланкетність диспозицій кримінально-правових норм.* Стаття 92 Конституції України містить постулат, згідно з яким виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами. Статтею 3 ККУ також передбачено, що «Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України... Кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом.» Ст. 1 ККУ стверджує: «Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили».

Наведені норми формують певний декларативний принцип, згідно з яким виключно Кримінальним кодексом України, як єдиним національним кримінальним законом, визначаються межі злочинної поведінки. Очевидно такий підхід має на меті надати особі, яка ознайомилась з його змістом, чітко розуміти умовну межу, за якою її дії визнаватимуться злочинними і підлягатимуть покаранню. В дійсності ж, значна кількість статей Особливої частини ККУ містять бланкетні диспозиції, у формулюванні яких наведені посилання на інші нормативно-правові акти, які слід зауважити, також не завжди є стабільними та чіткими.

Розглянемо для прикладу статтю 263 ККУ, яка передбачає відповідальність за носіння, зберігання зброї без передбаченого законом дозволу. Цікавим є те, що національне законодавство

не містить Закону, який би регулював порядок поводження зі зброєю. Порядок надання дозволу на зброю закріплений Наказом МВС України від 21.08.1998 року № 622, який, водночас, є підзаконним нормативно правовим актом, тож не мав би застосовуватися під час правової кваліфікації дій особи за коментованою статтею ККУ. Звісно, з метою вирішення конкретної проблеми, судова практика сформуvala чітку правову позицію щодо можливості застосування згаданого наказу в якості «закону» що передбачає порядок носіння, зберігання та використання зброї.

У рішенні від 31.05.2018 у справі № 127/27182/15-к Верховний суд зауважив, що: «норма ст. 263 КК України є субсидіарною і для розуміння незаконності поводження зі зброєю, вимагає аналізу відповідного закону. При цьому поняття «закон», яке використав законодавець, має розширене тлумачення і включає в себе законодавство у цілому, в тому числі нормативні акти, що регулюють відповідні правовідносини, порушення яких утворює об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ст.263 КК України» [6].

Цікавим є те, що згодом, у Постанові від 04.12.2018 у справі № 161/3885/16-к Верховний суд, у складі іншої судової палати Касаційного кримінального суду прийшов до висновку, що: «Диспозицію частини першої статті 263 КК не можна вважати бланкетною, оскільки вона не посилається на інші закони чи нормативні акти у визначенні заборонених діянь, а визначає їх у своєму тексті» «Відсилка до іншого «закону» міститься не в диспозиції цієї норми, а у формулюванні умови, яка визначає, коли її диспозиція може бути застосована: «без передбаченого законом дозволу» [7, п. 22-23].

Звісно, ми можемо диспутувати щодо такого підходу та можливості наповнення змісту кримінально-правової норми шляхом судової правотлумачної діяльності. Проте, сама наявність можливості таких дискусій свідчить про реальність існуючої проблеми.

#### **Непослідовність судового тлумачення.**

Як бачимо, відсутність єдиного підходу до тлумачення та застосування норм кримінального права також чинить істотний вплив на передбачуваність судових рішень.

Попри те, що Верховний суд є гарантом забезпечення єдності судової практики, інколи він формує суперечливі правові позиції. Одна і та ж норма може тлумачитися по-різному в різні проміжки часу. Як наслідок, аналогічні судові справи можуть вирішуватися по-різному, що не слугує вимозі передбачуваності правозастосування та є істотним порушенням принципу правової визначеності.

#### **Нестабільність законодавства.**

До Кримінального кодексу України, з моменту його опублікування було внесено близько 270 змін. Здійснюючи аналіз законів про внесення таких змін М. Хавронюк зауважив, що значна частина з них набула чинності одночасно з їх оприлюдненням, тобто не передбачала можливості громадян ознайомитися з їх змістом, зокрема з огляду на їх обсяг та складність [12, с. 72-73].

Часті зміни кримінального законодавства спричиняють ситуацію, за якої провокористувач не встигає адаптуватися до нових вимог. Напрацьовані підходи та практика застосування норм втрачають актуальність. Існуюче судове тлумачення норм стає неефективним. Подібні зміни позбавляють правову систему передбачуваності, створюючи труднощі на усіх рівнях правозастосування.

Вказана проблема є особливо актуальною у сфері кримінального права. Як відомо, згідно з ч. 1 ст. 5 КК України «Закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі». Більше того, правило зворотної дії закону про кримінальну відповідальність поширюється і на його конкретну редакцію, яка максимально пом'якшує становище обвинуваченої особи.

Тобто, на відміну від усіх інших галузей права, де попередня редакція закону втрачає чинність одночасно з його викладенням у новій редакції (що надає законодавцю можливість пристосовувати спосіб правового регулювання до бажаної юридичної дійсності) кримінально-правові норми, які будь-яким чином поліпшують правове становище особи, завжди зберігатимуть чинність відносно цієї особи, незалежно від їх скасування чи зміни.

Загальновідомим у правовій спільності є випадок несистемного внесення змін до статті 72 ККУ якою врегульовано правила зарахування строку попереднього ув'язнення засудженого під час обчислення строку відбування ним покарання (Закон України від 26.11.2015 № 838-VIII, відомий як «Закон Савченко»). Згідно з цим законом один день попереднього ув'язнення зараховувався за два дні позбавлення волі (до того норма передбачала зарахування 1 за 1). В подальшому, Законом України від 18.05.2017 № 2046-VIII ч. 5 ст. 72 ККУ знову була змінена, фактично шляхом її повернення до попередньої редакції яка існувала до ухвалення закону Савченко. Проте, наслідком цих змін (з огляду на правило зворотної дії закону про кримінальну відповідальність, в редакції що поліпшує становище особи) стала ситуація, за якої особи, які вчинили злочин та трималися під вартою у період дії «закону Савченко» отримали право на зменшення терміну свого ув'язнення не

лише за час періоду його дії (з 24.12.2015 по 20.06.2017), а й за період після його зміни та ухвалення нового закону який регулював порядок зарахувань строків.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що правило зворотної дії закону в частині, що поліпшує становище особи, покладає на законодавця вимогу ретельного системного аналізу, прогнозування наслідків змін закону про кримінальну відповідальність. Фактично, галузь кримінального права є винятковою, адже будь-яка неточність чи двозначність норми (яка поліпшує становище підсудного) може спричинити непоправні наслідки, які не можна буде виправити звичайним внесенням змін до «неякісної» норми закону.

#### **Зловживання дискреційними повноваженнями.**

Як зазначав Ф. Гаєк: «дискреція – це шпарина, через яку може втекти свобода кожної людини» [1, с. 218]. Дійсно, використання оціночних понять без чітких критеріїв їх застосування, створює значний простір для неоднозначності. Чим ширшими є межі санкцій правової норми, тим меншою є правова визначеність щодо умов їх вибору, передбачуваності результатів розгляду справи. Право суду в окремих випадках призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, можливість звільнення від кримінальної відповідальності хоча і є доцільним, однак певною мірою порушує легітимні очікування потерпілого від злочину, вимоги правової визначеності.

Нечіткість норм та відсутність єдиної практики зумовлюють можливість довільного тлумачення та застосування закону правоохоронними органами, суддями, що може спричинити порушення прав людини а також зумовлює додаткові корупційні ризики.

Вбачається, що дискреція є необхідною, однак вона повинна бути обмеженою вимогами верховенства права (принципом розумності, пропорційності, тощо). Таким чином, доцільним є передбачення чітких законодавчих та нормозастосовних критеріїв обмеження дискреції функцій державних органів.

#### **Невідповідність національного законодавства та правозастосовної практики стандартам Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).**

Аналіз рішень ЄСПЛ щодо України дозволяє зауважити, що національне законодавство, як і практика його застосування часто не відповідають вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема статтям 7 Конвенції (немає покарання без закону) та статті 6 (право на справедливий суд). Численні рішення ЄСПЛ на користь заявників свідчать про системні порушення принципу правової визначеності та якості закону.

#### **Проблеми практичного правозастосування:**

- Безліч спорів викликає і фактичне застосування правових норм органами слідства та суду, зокрема щодо кваліфікації дій особи, визнання їх злочинними, тощо. Розглянемо для прикладу поняття необхідної оборони, зокрема правило щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності за дії вчинені в виняткових випадках, які виключають перевищення меж необхідної оборони: захист від нападу озброєної особи, групи осіб, вторгнення в житло, тощо (вимога ч. 5 ст. 36 КК України). Наведена норма є доволі чіткою та дозволяє припустити безумовне виключення кримінальної відповідальності за дії пов'язані із захистом від протиправних посягань, у випадку існування перелічених умов. Водночас, практичне застосування цієї норми свідчить про те, що в переважній більшості такі особи зазнають кримінального переслідування, набувають статусу обвинувачених у суді, піддаються процесуальному примусу. І лише за наслідками тривалого судового розгляду, за наявності кваліфікованого захисту та належного обґрунтування отримують визнання правомірності своїх дій та їх виправдання. Фактично органи слідства, розуміючи недоцільність кримінального переслідування все ж ініціюють його, перекладаючи остаточне рішення у справі на суд, створюючи додаткове навантаження.

- практичною проблемою також є застосування інституту давності притягнення до кримінальної відповідальності, яке передбачає умовну неможливість притягнення до кримінальної відповідальності після спливу визначеного ст. 49 ККУ періоду часу, з моменту вчинення карного діяння. Перебіг давності може зупинятися якщо відносно підозрюваної особи застосовувалися заходи розшуку, про які її однак не завжди інформують у передбачений законом спосіб.

Слід зауважити, що наведений перелік проблем правової визначеності у кримінальному провадженні не є вичерпним. Такі проблеми є взаємопов'язаними, існують системно та здатні посилювати одна одну, створюючи істотні перешкоди для реалізації принципу правової визначеності у кримінальному провадженні.

**Висновки.** Проведене дослідження демонструє, що проблема реалізації принципу правової визначеності кримінального законодавства України є багатоаспектною, системною та має глибокі корені. Реалізація принципу правової визначеності у кримінальному праві України є предметом активних наукових дискусій. Недотримання його вимог органами слідства та національними судами усе частіше привертає увагу ЄСПЛ, що свідчить про необхідність зміни законодавства та підходів до його застосування.



Виявлені проблеми – нечіткість формулювань кримінально-правових норм, колізії та прогалини, нестабільність законодавства, відсутність єдності у правових позиціях під час тлумачення закону про кримінальну відповідальність, невідповідність правозастосування стандартам ЄКПЛ взаємопов'язані та посилюють одна одну, створюючи стан правової невизначеності. Сукупність цих проблем призводить до зниження рівня довіри суспільства до правоохоронних органів, суду, правосуддя в цілому.

Подолання згаданих проблем вимагає комплексного підходу, який включатиме вдосконалення законодавчої техніки, стабілізацію та кодифікацію законодавства, посилення ролі Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики, моніторинг та імплементацію стандартів Європейського суду з прав людини. Лише таким чином можна забезпечити належну реалізацію принципу правової визначеності у кримінальному провадженні в Україні та зміцнити верховенство права.

Вбачається необхідність проведення подальших досліджень шляхів зміцнення принципу правової визначеності, зокрема, завдяки удосконаленню національного кримінального законодавства та затвердження єдиних підходів до формування правових позицій Верховного суду щодо умов дії кримінально-правових норм.

Водночас, не варто розглядати описані проблеми виключно з негативної сторони. Слід зауважити і про позитивні тенденції у забезпеченні правової визначеності закону про кримінальну відповідальність. Принципи права, цікаві тим, що вони є фундаментом регулювання. Вони завжди містять певний елемент неточності, можливості розвитку, доповнення змісту, зокрема шляхом їх тлумачення та практичного застосування.

Розглядаючи проблему чіткості кримінально-правових норм слід погодитися з утопічністю ідеї повного врегулювання усіх випадків застосування, сфер поширення. Суспільні відносини швидко змінюються, що виключає можливість їх досконалого попереднього врегулювання. Законодавцю доводиться шукати розумний баланс між достатнім регулюванням та надмірним формалізмом. У свою чергу, тлумачення і застосування закону залежать перш за все від юридичної практики, яка значно швидше здатна пристосовуватися до змін (той випадок коли дискреція є позитивною).

Аналіз динаміки судової практики останніх років також свідчить про те, що дедалі менше справ передається на розгляд до об'єднаної палати Верховного суду (органу який уповноважений розглядати виключні правові проблеми та формувати сталі правові позиції у разі наявності суперечливих рішень Верховного суду). Це є свідченням поступового природнього формування Верховним судом сталих правових позицій щодо тлумачення та застосування спірних кримінально-правових норм. Верховний суд є вагомим елементом у забезпеченні єдності судової практики, яку він формує природним чином, коли для цього виникає необхідність.

Таким чином, правова визначеність кримінального права, як і будь який інший правовий принцип не є довершеною сталою величиною. Її слід радше розглядати як напрямок руху, ніж як завершений факт.

Вбачається, що виключно баланс якісної законодавчої техніки, обережних та системних законодавчих змін, вираженої судової практики що базується на глибокому аналізі та доктринальному аналізі спроможні наблизити рівень правової визначеності до бажаного ідеалу.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Гаєк Ф.А. Конституція свободи / Пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.
2. Доповідь про правовладдя. Ухвалено Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) на її 86-му пленарному засіданні (CDL-AD(2011)003rev, Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001071764> (дата звернення: 05.06.2025).
3. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004). (дата звернення: 05.06.2025).
4. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій: Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Страсбург, 18 березня 2016 р. Дослідження № 711/2013. CDL-AD(2016)007. Ориг. англ. Неофіційний переклад.
5. Навроцький В., Правова визначеність і забезпечення її реалізації у кримінальному праві України. *Право України*. 2017. № 2. С. 59–67. URL: <https://salolj/18387DB> (дата звернення: 05.06.2025).
6. Постанова Верховного суду, справа № 127/27182/15-к, Київ. 31.05.2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74475834> (дата звернення: 05.06.2025).
7. Постанова Верховного суду, справа № 161/3885/16-к, Київ. 04.12.2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78628039> (дата звернення: 05.06.2025).

8. Рішення Конституційного Суду України. Справа № 17-рп/2010. Київ. 29.06.2010. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/17-rp/2010.doc> [https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6\\_p\\_2019.pdf](https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf) (дата звернення: 05.06.2025).
9. Рішення Конституційного Суду України. Справа № 6-р/2019. Київ. 20.06.2019. URL: [https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6\\_p\\_2019.pdf](https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf) (дата звернення: 05.06.2025).
10. Рішення Конституційного Суду України. Справа № 6-рп/2019. Київ. 20.07.2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2770>. (дата звернення: 05.06.2025).
11. Смородинський В.С. Правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 185–201. DOI: <https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.242858> (дата звернення: 05.06.2025).
12. Хавронюк М.І. Щодо [не]відповідності Кримінального кодексу України принципу юридичної визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 8. С. 69–84. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.8.69-84> (дата звернення: 05.06.2025).

УДК 343.97:343.37 "364"

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.11>

## КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

**Микитчик О.В.,***кандидат юридичних наук, професор,  
професор кафедри кримінального права,  
процесу та криміналістики**Київського університету інтелектуальної власності та права  
ORCID: 0000-0002-4973-2670***Іващенко В.О.,***кандидат юридичних наук, дорцент  
професор кафедри кримінології та інформаційних технологій  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0001-6076-3657*

### **Микитчик О.В., Іващенко В.О. Кримінологічна детермінація легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом в умовах воєнного стану.**

Вказується, питання визначення легалізації (відмивання) майна, отриманого в результаті злочинної діяльності, має суттєве практичне та наукове значення для загальної системи протидії злочинності. Комплексне дослідження цієї важливої проблеми не тільки з позиції кримінального права, але й кримінології сприяє попередженню кримінальних правопорушень, скоєних посадовими особами у сфері економічної діяльності.

У статті визначені детермінанти, що впливають на вчинення легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом в умовах воєнного стану. Детермінація злочинності належить до визначальних при дослідженні будь-якого з її видів, включаючи й кримінальне правопорушення, передбачене ст. 209 КК України.

Зауважено, що в контексті сучасних глобальних викликів, пов'язаних із загострення збройного конфлікту з росією, в умовах постійного технологічного та економічного прогресу, процеси легалізації набувають більш високого ступеня тяжкості та латентності, ускладнюючи їх вчасне виявлення та запобігання, а також легалізація майна сприяє утриманню незаконно набутих коштів в тішовій сфері, що впливає на фінансову стійкість та ефективність соціально-економічних систем держави.

Наголошено, що від розуміння детермінування злочинності залежить досягнення ключової мети кримінології, якою є наукове обґрунтування та вибір заходів запобігання кримінальним правопорушенням.

Визначено, що за змістом причини легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом слід класифікувати на соціально-економічні, організаційно-управлінські, політико-правові, морально-ідеологічні, військово-політичні, соціально-психологічні.

З'ясовано, що до умов, які сприяють скоєнню даного кримінального правопорушення, слід віднести явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причин, які породжують наслідок. Причини формують мотивацію до злочину; умови – створюють можливість його реалізації.

Встановлено, що сутність детермінантів кримінальних правопорушень, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) майна, одержаного злочинним шляхом, вчинених службовими особами у сфері господарської діяльності, виявляється у тому, що певні суспільні явища та процеси, впливаючи на формування негативних поглядів і установок у поєднанні з криміногенною мотивацією, зумовлюють злочинну діяльність.

**Ключові слова:** кримінальні правопорушення, злочини, злочинність, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, кримінальне право, запобігання, протидія, кримінологічна характеристика, детермінанти, сфера господарської діяльності, воєнний стан

### **Mykytchuk O.V., Ivashchenko V.O. Criminological determination of legalization (laundering) of property obtained by criminal means under martial law.**

It is indicated that the issue of determining the legalization (laundering) of property obtained as a result of criminal activity is of significant practical and scientific importance for the general system

of combating crime. A comprehensive study of this important problem not only from the perspective of criminal law, but also criminology contributes to the prevention of criminal offenses committed by officials in the sphere of economic activity.

The article identifies determinants that influence the legalization (laundering) of property obtained by criminal means under martial law. The determination of crime is one of the determining factors in the study of any of its types, including the criminal offense provided for in Article 209 of the Criminal Code of Ukraine.

It is noted that in the context of modern global challenges associated with the escalation of the armed conflict with Russia, in conditions of constant technological and economic progress, legalization processes are becoming more severe and latent, making their timely detection and prevention more difficult, and legalization of property contributes to the retention of illegally acquired funds in the shadow economy, which affects the financial stability and efficiency of the state's socio-economic systems.

It is emphasized that the achievement of the key goal of criminology, which is the scientific justification and selection of measures to prevent criminal offenses, depends on understanding the determination of crime.

It has been determined that, by their content, the reasons for the legalization (laundering) of property obtained by criminal means should be classified into socio-economic, organizational and managerial, political and legal, moral and ideological, military and political, and socio-psychological.

It has been found that the conditions that contribute to the commission of a given criminal offense include phenomena, processes, and circumstances that contribute to or create the possibility of the emergence and manifestation of causes that generate a consequence. Causes form the motivation for the crime; conditions create the possibility of its implementation.

It has been established that the essence of the determinants of criminal offenses related to the legalization (laundering) of property obtained by criminal means, committed by officials in the field of economic activity, is manifested in the fact that certain social phenomena and processes, influencing the formation of negative views and attitudes in combination with criminogenic motivation, cause criminal activity.

**Key words:** criminal offenses, crimes, criminality, legalization of proceeds of crime, legalization (laundering) of property obtained by crime, criminal law, prevention, counteraction, criminological characteristics, determinants, sphere of economic activity, martial law.

**Постановка проблеми.** Проблема детермінації легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, має велике практичне та наукове значення запобіганні злочинності загалом. Всебічне вивчення цього важливого питання, не лише з точки зору кримінального права, а й кримінології передбачає запобігання кримінальним правопорушенням, вчинених службовими особами у сфері господарської діяльності.

Актуальність дослідження легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, особливо в умовах воєнного стану, зумовлена рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників, що суттєво впливають на криміногенну ситуацію в країні.

В першу чергу, слід відмітити, що у воєнний час спостерігається різке зростання тіньової економіки. В умовах збройного конфлікту спостерігається ослаблення контролю з боку державних інституцій, що сприяє зростанню незаконних фінансових потоків та підвищенню активності кримінальних угруповань, які займаються відмиванням коштів.

Ще одним із чинників є певні корупційні ризики та розподіл фінансових потоків. Під час війни значні обсяги фінансових ресурсів направляються на оборонну сферу, гуманітарну допомогу, відновлення інфраструктури. В умовах надзвичайного управління ці ресурси можуть ставати об'єктом незаконного привласнення та подальшої легалізації.

Важливим аспектом є зміна кримінологічного профілю злочинності. Воєнний стан породжує нові форми злочинності, зокрема у сферах військових закупівель, гуманітарної допомоги, грошових переказів з-за кордону, які часто маскуються під законну економічну діяльність.

Таким чином, дослідження кримінологічних детермінант легалізації (відмивання) майна в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору. Воно сприятиме виробленню ефективних механізмів протидії, удосконаленню законодавства та підвищенню стійкості державних інститутів до фінансової злочинності в умовах надзвичайної ситуації.

**Стан опрацювання даної проблематики.** Науково-теоретичні дослідження щодо даної проблематики неодноразово розглядалася в різні періоди як у вітчизняній кримінологічній науці так і в інших галузях права, зокрема в працях: О.М. Бандурки, А.С. Беніцького, Ф.Г. Бурчака, В.К. Грищука, Л.М. Долі, О.Г. Кальмана, М.Н. Мироненка, М.І. Мельника, Є.О. Несвіта, В.М. Поповича, О.Ю. Якімова, А.В. Яковлева, П.П. Андрушка, А.Ф. Волобуєва, В.І. Галагана, Н.С. Карпова,

О.Є. Користіна, М.В. Лошицького, В.В. Чернея, С.С. Чернявського, Ю.О. Левченка, Д.М. Тичини, В.В. Василевича, А.Г. Чубенко, Д.М. Павлова, Ю.О. Волошина, А.М. Колодія, І.С. Кундельської, О.О. Дудорова та інших.

Науковці зосереджуються на вивченні причин, мотивів та механізмів відмивання майна, розробці ефективних правових та кримінальних стратегій для боротьби з цим явищем, а також впровадженні інноваційних технологій для виявлення та запобігання легалізації злочинного майна. Водночас, дослідження вище зазначених учених ґрунтувалися на попередніх періодах законодавства та сьогодні не в повному обсязі відповідають правозастосовній практиці. Окрім цього з'явилась низка нових структурно-функціональних змін, а, від так і ризиків у сфері господарської діяльності, а також військово-політичні та інші детермінанти, що виникли в умовах запровадженого правового режиму воєнного стану в Україні.

**Метою статті є** виокремлення основних детермінант легалізації (відмивання) майна в умовах воєнного стану, здійснення їх класифікації на окремі групи за відповідними критеріями.

**Виклад основного матеріалу.** Важливою умовою запобігання кримінальним правопорушенням є перш за все з'ясування причин та умов злочинності, а також обставин та факторів, які мали негативний вплив на особу до моменту вчинення нею кримінального правопорушення, під час його вчинення, та після призначення їй покарання.

Наука кримінологія під причинами злочинності розуміє соціально-психологічні обставини, які безпосередньо породжують і відтворюють злочинність та злочини як свій закономірний наслідок.

Стосовно умов злочинності, які є другим після причин видом детермінант. В літературі з кримінології широко використовуються різні терміни для опису понять «умови злочинності». Як визначають деякі науковці, «... Щодо умов, вони безпосередньо не породжують злочинність, але створюють сприятливе середовище для прояву причин, сприяючи виникненню соціально небезпечних наслідків. Умови можуть виникати через недоліки в управлінській та організаційній сферах діяльності різних галузей господарства і державного апарату» [1].

Умови, на відміну від причин, не мають у собі вродженої здатності породжувати явища або події, а виступають лише як фонові фактори, які сприяють або ускладнюють виникнення причинного наслідку [2, с. 118]. Отже, умова є фактором, який у певній мірі пасивний, вона лише сприяє створенню причинного зв'язку, але безпосередньо не призводить до виникнення злочину [3, с. 341].

Необхідно зазначити, що причини та умови злочинності визначають систему компонентів окремого виду злочинів. Більшість авторів, науковців пропонують використовувати термін «детермінація злочинності», коли йдеться про причини та умови злочинності.

На нашу думку, детермінанти, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, як правило, – це об'єктивні і суб'єктивні явища, котрі активізують психічну діяльність особи на кримінальну поведінку, та мають певний зв'язок між собою.

У контексті статті 209 КК України важливо проаналізувати, які детермінанти спричиняють чи сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, пов'язаних із легалізацією (відмиванням) майна, здобутого злочинним шляхом.

Розглянемо детальніше класифікацію причин, які сприяють вчиненню кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК України.

Соціально-економічними причини є наступні: 1) Соціально-економічна криза в державі: зростання цін, інфляція; зменшення обсягів виробництва, ріст безробіття, спад інвестицій та низька економічна активність, зростання бідності, дефіцит бюджету, зростання боргу держави, недостатність фінансування соціальних та інфраструктурних програм, зменшення обсягів інвестицій у розвиток економіки, соціальні конфлікти. 2) Наявність податкового тиску впливає на громадян і малий бізнес, , що може обмежити їхню можливість для інвестування, розвитку бізнесу чи особистого споживання. Водночас, великий податковий тиск може забезпечити державі необхідні фінансові ресурси для здійснення різних програм та функцій, включаючи громадські послуги, освіту, охорону здоров'я та безпеку. 3) Високий рівень тіньового сектору економіки: втрата податкових надходжень, сприяння корупції, порушення правил конкуренції, відсутність соціального захисту, високий рівень нелегального обігу грошових коштів та товарів створює потребу в легалізації злочинних доходів. 4) Корупція в органах державної влади та фінансовому секторі: дозволяє «прикривати» незаконне походження коштів і уникати відповідальності. Значний рівень корупції має серйозні наслідки для суспільства та держави, включаючи: зниження довіри до влади, зниження ефективності державних служб, відсутність справедливості, гальмування економічного розвитку, сприяння злочинності, в тому числі організованій, відсутність довіри на міжнародному рівні. 5) Зменшення внутрішнього валового продукту; суперечливість між економічними потребами особи і можливостями суспільства в їх задоволенні; незаконна господарська діяльність як спосіб незаконного збагачення [4, с. 308].

До організаційно-управлінських причин варто віднести: 1) Недосконалість фінансового та банківського контролю. Відсутність ефективного нагляду за транзакціями або слабкість у системах моніторингу (наприклад, DFIU – Державна служба фінансового моніторингу). 2) Недостатня взаємодія між правоохоронними органами та фінансовими інституціями. 3) Недоліки організації, функціонування та координації економічної галузі в державі, що призводить до зловживань владою, корупції, порушення правил економічної діяльності. 4) Нестабільність фінансової, валютної, податкової, митної, промислової, сільськогосподарської політики держави, що може стати причиною низького рівня довіри населення до реформ, в тому числі економічних, а також урядової політики в цілому. 5) Нерозвиненість судової влади, зокрема: недостатня незалежність, недостатня професійність, відсутність інноваційних методів роботи та сучасних технологій, корупція та вплив зовнішніх факторів, інше [5, с. 99].

До політико-правових причин належать: 1) Недоліки у виконанні урядової кримінальної і кримінологічної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, які можуть включати такі аспекти, як недостатню та недосконалу законодавчу базу; відсутність координації між різними органами правопорядку та контролю; слабку контрольованість фінансових операцій; недостатню свідомість громадськості щодо наслідків; відсутність ефективного міжнародного співробітництва; недостатність матеріальних, інтелектуальних ресурсів, фінансової підтримки та інше 2) Політика широкого введення зарубіжного досвіду господарювання, який не завжди відповідає українським реаліям через різницю в культурних, інституційних та економічних аспектах між країнами: неоднорідність ринкових характеристик та конкурентних умов; наявність великого діапазону соціальних, економічних та географічних відмінностей між країнами. 3) Протиріччя між різними гілками влади, особливо законодавчою і виконавчою, що може уповільнювати процес ухвалення рішень, сприяти політизації рішень, ускладнювати процес реформування системи, порушувати баланс влади та призводити до політичних криз, а також до втрати довіри громадськості до владних структур та політичної системи загалом. 4) Застаріле або суперечливе законодавство. Ускладнює доведення складу злочину за ст. 209 КК, особливо коли йдеться про доведення злочинного походження активів. 5) Складність розмежування легальної та нелегальної фінансової діяльності. Наприклад, у випадках, коли кошти змішані або легалізуються через посередницькі структури. 6) Відсутність упорядкованості в господарському законодавстві, яка може включати: фрагментарність та розбіжність інтерпретацій законодавства, відсутність консолідації та системності, прогалини, колізії в законодавстві, нестабільність умов бізнесу, затримки та перешкоди у вирішенні спорів.

Морально-ідеологічні причини: 1) Втрата історичних традицій і моральних цінностей, в основі яких знаходяться повага до приватної власності, чесного заробітку, чесного фінансового бізнесу, що може призвести до зменшення поваги до власності, поширення нечесних методів заробітку і бізнесу, а також зростання аморальності в суспільстві. 2) Низький рівень особистої участі населення в запобіганні злочинам в сфері економіки: 3) Втрата населенням довіри та готовності надавати підтримку правоохоронним органам, що займаються виявленням і розслідуванням корисливих злочинів: низький рівень співпраці; загроза правопорядку; посилення соціальної напруги [5, с. 101].

**До військово-політичних** причин слід віднести: 1) Здійснення транскордонних переказів валютних цінностей до країни агресора на підтримання російської армії та воєнних дій на території України, що порушує закони та суверенітет країни. Ці дії можуть бути класифіковані як фінансування ворожої діяльності, агресії чи тероризму, що порушує міжнародне право та правила міжнародних відносин. Такі дії є неприйнятними та можуть мати серйозні юридичні наслідки для осіб, які їх здійснюють. 2) Послаблення режиму фінансового моніторингу на період дії воєнного стану може бути спрямоване на деякі практичні аспекти: проведення гуманітарних операцій, фінансова підтримка військових операцій, стимулювання економіки та уникнення економічних труднощів та інше. 3) Загострення економічної ситуації. Зменшення державного контролю за фінансовими потоками, зокрема в зоні бойових дій. 4) Поява нових джерел злочинних доходів: розкрадання гуманітарної допомоги, військового спорядження, палива; корупційні схеми в закупівлях для армії або відбудови інфраструктури; торгівля краденим або незаконно переміщеним майном. 5) Послаблення контролю з боку правоохоронних органів: переорієнтація СБУ, поліції, прокуратури на завдання, пов'язані з війною, створює «вікна можливостей» для злочинців; труднощі в роботі фінансового моніторингу, аудитів і перевірок. 6) Активізація організованих злочинних угруповань: вони використовують війну як прикриття для переведення незаконних коштів, створення фіктивних підприємств, операцій із криптовалютою або офшорами. 8) Наявність великого обігу готівкових коштів. Через руйнування банківської інфраструктури у прифронтових регіонах зростає готівковий обіг, що ускладнює виявлення злочинних операцій. 9) Недостатній нагляд за міжнародною допомогою.

В умовах швидкого розподілу грантів, допомоги від донорів і міжнародних організацій можуть виникати схеми легалізації через фіктивні організації чи підприємства.

До соціально-психологічних причин, які зумовлюють кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним відмиванням майна, слід віднести наступні: 1) Недоліки правовиховної роботи з населенням: недостатня доступність інформації, складність правового мовлення, низький рівень правової грамотності, відсутність правової освіти, недостатній доступ до правової допомоги. 2) Розшарування суспільства за майновим станом, що може впливати на: доступ до освіти, адже особи з вищим соціальним статусом через фінансові можливості можуть отримувати якісну освіту, вивчати додаткові курси, навчатись в спеціалізованих приватних закладах; здоров'я та медичні послуги; можливості працевлаштування; політичну участь – рівень доступу до політичного впливу та можливостей впливати на прийняття рішень у суспільстві також може відрізнятися залежно від майнового стану. 3) Тенденція до зростання важливості володіння будь-чим і схильності демонструвати рівень свого багатства. Особи можуть прагнути демонструвати свій соціальний статус через різноманітні способи: розкішне житло, автомобілі преміум-класу, подорожі тощо. Це може бути спробою показати своє становище в суспільстві та отримати визнання. Медіа, соціальні мережі часто підсилюють ці ідеали та сприяють формуванню певних стереотипів щодо успіху, який часто асоціюється з матеріальними благами. 4) Жадібність та прагнення до наживи, що призводить до корупції та масштабної криміналізації суспільства: особи можуть використовувати свої посади чи вплив для особистої вигоди, не дотримуючись закону чи норм етики; можуть використовувати нелегальні методи, включаючи шахрайство, контрабанду, торгівлю наркотиками та інші види злочинів. 5) Правовий нігілізм, що може виявлятися у не дотриманні правил, законів та вимог; ігноруванні правових норм, що призводить до порушень громадського порядку, погіршення правопорядку, роботи державних інституцій [5, с. 103-104].

Таким чином, причини – це соціальні явища, які в бінарному зв'язку породжують і відтворюють злочинність і злочини як свій закономірний наслідок. Умови – такі явища, які самі не породжують злочинність і злочини, а сприяють, полегшують, інтенсифікують: а) формування і б) дію причини. Це різноманітні явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причини, яка породжує наслідок [6, с. 44].

Суб'єктивні умови, у контексті вчинення економічних злочинів, відносяться до негативних психологічних та моральних характеристик оточення особи кримінального правопорушника, які сприяють його неправомірним діям. Об'єктивними умовами злочинності зазвичай вважають соціальні протиріччя, які не залежать безпосередньо від свідомості чи волі населення [7, с. 180–186].

Варто зауважити, що точне визначення умов, які сприяли вчиненню злочину, потребує глибокого аналізу та узагальнення великої кількості кримінальних проваджень у певній категорії. Усунення таких умов вимагає радикальних економічних, політичних та соціальних заходів, спрямованих на вирішення проблем, виявлених під час аналізу.

Слід зауважити, що основні проблеми, на сучасному етапі, пов'язані з відсутністю контролю за фінансовими потоками в зоні бойових дій, активізація кримінального світу у зв'язку зі сприятливими умовами, скоєння економічних злочинів – усі ці фактори потребують посиленої уваги до проблеми легалізації коштів і боротьби з фінансуванням тероризму [8, с. 488].

**Висновки.** Негативні явища та процеси, що відбуваються в економічній, політичній, правовій, соціальній та інших сферах, негативно впливають і на духовно-моральний стан українського суспільства. У свідомості багатьох людей втрачена цінність продуктивної праці як джерела благополуччя та головного засобу самореалізації особистості. Причинами, які сформовані під впливом різних негативних економічних явищ і процесів, є морально-психологічна установка у свідомості особи (уявлення про можливість легко досягти збагачення обманним шляхом, участю в недобросовісних фінансових іграх, кримінальному бізнесі), яка спонукає конкретну особу на вчинення кримінального правопорушення в сфері господарської діяльності з метою збагачення.

Умовами, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, є явища, процеси, які необхідні для дії причин цього виду правопорушень, пов'язані з недоліками у законодавстві (прогалини в підзаконних актах різного рівня, недосконалість, багатозначність та різне трактування їх положень); недосконалість державного і громадського контролю за бюджетними коштами; бюрократизм; нестабільність фінансової, валютної, податкової, митної, промислової, політики держави; недоліки в реалізації державної кримінальної та кримінологічної політики в напрямі боротьби зі злочинністю в економічній сфері.

Дослідження причин і умов відмивання (легалізації) майна здобутого злочинним шляхом, сприяють аналізу і розробленню заходів, спрямованих на виявлення та припинення даного кримінального правопорушення та інших, пов'язаних з ним кримінальних правопорушень.

Отже, для ефективного запобігання злочинності важливо не лише карати, а й усувати причини та нейтралізувати умови, які ведуть до скоєння злочинів.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Курс кримінології: Особлива частина: підручник: у 2 кн. / [М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ: Юрінком-Інтер, 2001. 480 с.
2. Кримінологія : підручник / за заг. ред. Л.С. Сміяна, Ю.В. Нікітіна. Київ: Нац. акад. управління, 2010. 496 с.
3. Криміналістична профілактика економічних злочинів: наук.-практ. посіб. / [С.В. Великанов, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель та ін.]; за ред. В.А. Журавля. Харків: Харків юридичний, 2006. 236 с.
4. Протидія хабарництву у бюджетній сфері підрозділами Державної служби боротьби з економічною злочинністю : науково-практичний посібник / В.В. Коряк, В.І. Василичук, В.Р. Сливенко, Г.В. Сальков; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ, 2011. 205 с.
5. Кундельська І.С. Запобігання легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом в Україні. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024. 273 с.
6. Дунас М.О. Службові особи, які вчиняють правопорушення у сфері господарської діяльності. Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2019. С. 44–47.
7. Кисельова С.С. Причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів у сфері обігу цінних паперів, та заходи їх запобігання. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць. 2006. Вип. 11. С. 180–186.
8. Василевич В.В. Левченко Ю.О. Національна системи запобігання легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/88.pdf>.



УДК 342.5 346.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.12>

## ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Мороз Ю.А.,

кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри цивільного права та процесу  
Державного податкового університету  
ORCID: 0000-0003-3873-9751

### **Мороз Ю.А. Теоретико-правові засади кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері оподаткування.**

В умовах глобалізації економічних процесів у всьому світі, стрімкого розвитку економіки, інформатизації державних і приватних структур різко підвищується рівень злочинності у сфері оподаткування. Вчинення кримінальних правопорушень у цій сфері є особливо небезпечним явищем, адже це призводить до ненадходження до бюджету країни коштів у великих розмірах і їх привласнення кримінально протиправними елементами. Окреслено, що кримінальні правопорушення у сфері оподаткування – це незаконні дії, спрямовані на ухилення від сплати податків або інших платежів до бюджету, які порушують податкове законодавство та завдають шкоди державним фінансам. Несплата податків до бюджету платниками податків негативно впливає на економічний розвиток України, зокрема на становлення бюджетної політики, фінансування соціально важливих програм, розвиток різноманітних галузей господарства. Такі протиправні дії зумовлюють покладення тягаря оплати, зазначеного вище, на добросовісних платників податків, які своєчасно виконують свої податкові зобов'язання, що провокує соціальну напруженість у суспільстві.

У статті з'ясовано, що оподаткування – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між державою та платниками податків щодо встановлення, зміни, нарахування та сплати податків і зборів. Воно виступає предметом охорони з боку держави, а кримінальні правопорушення у цій сфері, зокрема ухилення від сплати податків, посягають на встановлений законом порядок мобілізації бюджетних коштів і тим самим завдають шкоди публічним інтересам. У разі вчинення кримінальних правопорушень у сфері оподаткування заподіюється значна матеріальна шкода державі, формуються нові злочинні угруповання, які нерідко об'єднують свої кримінально протиправні зусилля з державними або приватними структурами, в результаті чого значна частина коштів виводиться у кримінальний сектор. Досить часто такі дії супроводжуються виведенням коштів за кордон з використанням безготівкових активів, що ускладнює процес їх виявлення і, відповідно, запобігання їх вчиненню. Такі діяння призупиняють позитивні економічні процеси, нівелюють інвестиційну привабливість України, негативно впливають на суспільну свідомість громадян.

**Ключові слова:** сфера оподаткування, запобігання кримінальним правопорушенням, несплата податків, економічна безпека.

### **Moroz Yu.A. Theoretical and legal principles of criminal offenses committed in the field of taxation.**

In the context of globalization of economic processes around the world, rapid economic development, and informatization of state and private structures, the level of crime in the field of taxation is sharply increasing. The commission of criminal offenses in this area is a particularly dangerous phenomenon, as it leads to the non-receipt of large amounts of funds to the country's budget and their appropriation by criminally unlawful elements. It is outlined that criminal offenses in the field of taxation are illegal actions aimed at evading taxes or other payments to the budget, which violate tax legislation and cause damage to state finances. Failure to pay taxes to the budget by taxpayers negatively affects the economic development of Ukraine, in particular, the formation of budget policy, financing of socially important programs, and the development of various sectors of the economy. Such illegal actions lead to the imposition of the above-mentioned payment burden on conscientious taxpayers who timely fulfill their tax obligations, which provokes social tension in society.

The article explains that taxation is a set of legal norms that regulate relations between the state and taxpayers regarding the establishment, change, calculation and payment of taxes and fees. It is the subject of protection by the state, and criminal offenses in this area, in particular tax evasion, encroach on the procedure established by law for the mobilization of budget funds and thereby harm public interests. In the case of criminal offenses in the field of taxation, significant material damage

is caused to the state, new criminal groups are formed, which often combine their criminally unlawful efforts with state or private structures, as a result of which a significant part of the funds is diverted to the criminal sector. Quite often, such actions are accompanied by the withdrawal of funds abroad using non-cash assets, which complicates the process of their detection and, accordingly, prevention of their commission. Such actions suspend positive economic processes, reduce the investment attractiveness of Ukraine, and negatively affect the public consciousness of citizens.

**Key words:** taxation, prevention of criminal offenses, tax evasion, economic security.

**Постановка проблеми.** Однією з актуальних загроз економічній безпеці держави в умовах ринкової трансформації та глобалізаційних процесів виступає кримінальна податкова злочинність, яка характеризується високим рівнем латентності, організованості та значним негативним впливом на функціонування фінансової системи. Ухилення від сплати податків, зловживання у сфері податкових пільг, використання фіктивних підприємств та «тінізація» доходів є поширеними проявами порушення фіскальної дисципліни, що свідчить про нагальну потребу в удосконаленні правових засад протидії таким явищам.

Попри наявність певного правового механізму кримінально-правового впливу на податкові правопорушення, чинне законодавство України залишається фрагментарним і недостатньо адаптованим до сучасних умов економіки та практики правозастосування. Нерідко виявляються проблеми з доведенням умислу в діях суб'єктів господарювання, суперечності між нормами податкового та кримінального законодавства, а також труднощі в реалізації контрольних функцій відповідними органами.

Крім того, податкові правопорушення часто маскуються під легальні господарські операції, що ускладнює їх виявлення та кваліфікацію. Особливу складність становить виявлення та документування транскордонних схем ухилення від оподаткування, які передбачають використання офшорних юрисдикцій, фіктивних контрактів, маніпуляцій з трансфертним ціноутворенням тощо. Питання теоретико-правової природи вчинення податкових кримінальних правопорушень потребує всебічного осмислення, оскільки ефективна протидія їм можлива лише за умов комплексного врахування кримінально-правових, кримінологічних, економіко-правових та організаційних факторів.

**Метою статті є** визначення теоретико-правових засад кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері оподаткування.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Теоретичні та практичні проблеми поняття та видів кримінальних правопорушень у сфері оподаткування вивчали такі науковці: Н.І. Атаманчук, І.Є. Криницький, М.П. Кучерявенко, А.О. Монаєнко, О.А. Музика-Стефанчук, І.С. Пирога, С.С. Пирога, О.П. Рябченко, М.В. Савчин, М.Я. Сакали, В.Л. Форсюк, Н.Я. Якимчук та інші.

**Виклад основного матеріалу.** Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування характеризуються складною структурою механізму їх вчинення, що вимагає комплексного підходу до розроблення ефективних і зважених заходів їх запобігання. Це, у свою чергу, потребує залучення висококваліфікованих фахівців, які мають глибокі знання у сфері бухгалтерського обліку, банківської діяльності, фінансово-економічної документації, податкового обліку, а також міжнародних аспектів оподаткування. Зростаюча кількість випадків ухилення від сплати податків, тривалий і часто суперечливий процес реформування податкової системи в Україні, а також затягування з утворенням або реформуванням уповноважених державних органів свідчать про динамічну трансформацію податкової злочинності. Ці процеси зумовлюють появу нових форм злочинної діяльності, що становить суттєву загрозу національній безпеці держави, насамперед її економічній стабільності [1, с. 125-126].

Податкова система України, як одна з ключових інституцій державного управління, виконує не лише фіскальну, а й соціально-регулятивну функцію. Її історичні витоки сягають початкових етапів державотворення, що обумовлює її значущість у контексті державної стабільності та розвитку. З одного боку, наявний досвід нормативного закріплення податкових механізмів демонструє поступовий розвиток законодавства; з іншого – численні реформи в податковій галузі спричинили дестабілізацію у правозастосовній сфері, посилення фіскального навантаження, що, у свою чергу, створює передумови для правопорушень, зокрема кримінального характеру [2, с. 173-174]. Незважаючи на досягнення у сфері модернізації податкового регулювання, негативні тенденції – підвищення податкового тиску, відсутність стабільності, поява нових, складних для розуміння податків – знижують рівень правової культури платників податків і стимулюють ухилення. Ефективність податкових реформ значною мірою залежить від урахування історичних особливостей та національних традицій правового регулювання податкових відносин.

Як зазначає С.С. Пирога, податкові кримінальні правопорушення становлять собою специфічну групу правопорушень, які посягають на суспільні відносини, що забезпечують функціонування

фінансової системи та економічну діяльність у цілому [3, с. 525]. М.Я. Сакали трактує податкові кримінальні правопорушення як суспільно небезпечні діяння, що вчиняються з корисливою метою шляхом використання легальної підприємницької діяльності, наслідком чого стає ненадходження до державного чи місцевого бюджету, а також до цільових державних фондів, грошових коштів у формі податків, зборів та інших обов'язкових платежів [4, с. 164-165].

На думку І.Є. Криницького, податкове кримінальне правопорушення є формою посягання на податкову систему держави, спрямованою на завдання шкоди у вигляді невиконання фіскальних зобов'язань. Дослідник виокремлює низку характерних рис таких правопорушень: корисливу мотивацію, маскування під законну підприємницьку діяльність, тривалий характер вчинення, заподіяння суттєвої матеріальної шкоди публічним інтересам, а також вчинення кримінального правопорушення у фізичними або службовими особами суб'єктів господарювання. При цьому зазначається, що спільність податкових кримінальних правопорушень може бути класифікована за двома основними критеріями: кримінально-правовим та криміналістичним [5, с. 169-170].

Податкові кримінальні правопорушення у широкому сенсі слід розуміти як суспільно небезпечні, винні діяння, які безпосередньо зазіхають на публічні інтереси у сфері оподаткування та завдають їм значної шкоди, що тягне за собою кримінальну відповідальність згідно з положеннями Кримінального кодексу (далі – КК) України. Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування утворюють окрему категорію фінансової злочинності, що створює безпосередню загрозу фінансовій безпеці держави шляхом умисного порушення норм фіскального законодавства. Об'єктом зазначених правопорушень виступає встановлений законом порядок сплати податків і зборів, а також система загальнообов'язкового державного соціального страхування. У ролі суб'єктів зазвичай виступають фізичні особи – найчастіше це службові особи підприємств, які вдаються до фальсифікації фінансових документів, приховування об'єктів оподаткування або подання завідомо неправдивої інформації. Наслідками таких дій є зменшення бюджетних надходжень, стимулювання тіньової економіки та зниження довіри до податкових інституцій, що в підсумку підриває економічну стабільність держави. Ефективна протидія цим правопорушенням потребує комплексного підходу, включаючи удосконалення правових норм і підвищення якості роботи правоохоронних та контролюючих органів [6, с. 341-342].

Щодо класифікації податкових кримінальних правопорушень, у науковій літературі відсутній уніфікований підхід. Частина дослідників схильна до широкої інтерпретації, відносячи до цієї категорії різноманітні посягання у сфері фінансово-господарської діяльності, інші ж – пропонують обмежитися лише тими складами правопорушення, які безпосередньо посягають на податкову систему. Так, М.П. Кучерявенко запропонував класифікацію податкових правопорушень за групами на підставі КК України:

- перша група – діяння, які пов'язані з порушенням порядку здійснення окремих видів підприємницької діяльності. До таких відноситься порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК України).
- друга група – кримінальні правопорушення, спрямованість яких має прояв у порушенні встановленого порядку виготовлення та використання окремих видів товарів (продукції): незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК України).
- третя група – неправомірне припинення підприємницької діяльності з метою несплати податкових платежів, а саме доведення до банкрутства (ст. 219 КК України).
- четверта група – податкові кримінальні правопорушення в окремих сферах підприємницької діяльності (банківські установи, сільське господарство, промисловість тощо): ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) ст. 212 КК України); легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України).
- п'ята група – кримінальні правопорушення, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю, а саме контрабанда (ст. 201 КК України).
- шоста група – кримінальні правопорушення, які спрямовані на несплату податкових платежів шляхом безпідставного отримання податкових пільг: шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України) [7, с. 231-232; 8].

З огляду на зазначене, у науковому середовищі превалює думка про те, що кримінальні правопорушення у сфері оподаткування становлять структурний елемент ширшої категорії правопорушень у господарській діяльності. Водночас, слід зауважити, що ці правопорушення не обмежуються виключно господарською сферою, оскільки їх вчинення можливе як суб'єктами підприємництва, так і фізичними особами, які не здійснюють господарської діяльності.

Аналіз складів кримінальних правопорушень, які можна віднести до податкових правопорушень, дає підстави стверджувати, що, як зазначають науковці, більшість із них кваліфікуються як

сукупність кримінальних правопорушень — як ідеальна, так і реальна. Основне ядро таких кримінально караних посягань зазвичай не існує ізольовано, а тісно пов'язане з правопорушеннями у сфері господарської діяльності, службових злочинах та інших суміжних сферах. Такі кримінальні правопорушення, як правило, є багатоаспектними за своєю структурою і визначають загальну спрямованість протиправної поведінки правопорушників [9, с. 107-108]. До найбільш поширених кримінальних правопорушень у цій категорії належать: ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК України); незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК України); фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України) [8].

У практиці досудового розслідування податкових правопорушень часто фіксується наявність супутніх правопорушень, що виявляються паралельно з основним складом. Вони охоплюють кримінальні правопорушення у сфері економічної діяльності, зловживання владою або посадовими повноваженнями, а також інші правопорушення, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з податковими махінаціями. Серед супутніх кримінальних діянь, що зазвичай виявляються під час розслідувань у сфері оподаткування, виділяються: службові кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти власності, кримінальні правопорушення проти документального обігу.

Таким чином, податкові кримінальні правопорушення рідко мають ізольований характер і найчастіше виявляються як частина комплексної кримінально-протиправної діяльності, що вимагає міждисциплінарного підходу до їх кваліфікації та протидії. До кримінальних правопорушень, що стосуються податкової сфери та пов'язані з протиправним встановленням, запровадженням або стягненням податкових зобов'язань, належать: неправомірне встановлення або введення в дію податків; примусове стягнення податків, які не мають законного підґрунтя; незаконне звільнення окремих осіб або суб'єктів від сплати податкових зобов'язань [10, с. 111-112].

Окрему групу становлять правопорушення, які порушують права платників податків, зокрема: протиправне втручання в господарську діяльність, що проявляється, зокрема, у відмові посадової особи податкового органу зареєструвати суб'єкта господарювання, видати необхідний дозвіл або документ, а також у неправомірному блокуванні рахунків платника податків у фінансових установах; відмова у наданні або несвоєчасне надання роз'яснень з питань оподаткування, що включає порушення обов'язку посадової особи податкового органу забезпечити письмове інформування платника про його права, обов'язки, а також порядок оподаткування; розголошення конфіденційної інформації про платника податків.

Правопорушення, пов'язані з виконанням податкових обов'язків, стосуються: відкриття банківських рахунків без належної реєстрації або з порушенням процедур; здійснення готівкових розрахунків з порушенням установлених норм; порушення касової дисципліни, включаючи неналежне зберігання, оприбуткування та витрати грошових коштів; несвоєчасне або повне ухилення від подання податкової інформації та даних, необхідних для нарахування податкових зобов'язань.

До групи правопорушень, які безпосередньо впливають на наповнення дохідної частини бюджету, належать дії осіб, відповідальних за облік, адміністрування та перерахування податків. Йдеться, зокрема, про: незаконне використання коштів, що надійшли до бюджету в рахунок податків; порушення встановленого порядку стягнення податкової заборгованості та штрафних санкцій [11, с. 113-114].

Окремо слід виділити правопорушення, що порушують контрольні функції органів державної податкової служби: уникнення або затягування податкової реєстрації; створення перешкод для здійснення перевірок та інших контрольних заходів; невиконання законних вимог посадових осіб податкових органів, образи або погрози щодо них, а також пошкодження їх майна; здійснення незаконного впливу на податківців з метою перешкоджання прийняттю ними об'єктивних рішень. Правопорушення у сфері ведення бухгалтерського та податкового обліку включають: недотримання правил організації та ведення бухгалтерського обліку; надання недостовірних звітних даних; порушення порядку складання і подання звітності або навмисне ухилення від її подання. У сфері сплати податків правопорушення можуть проявлятися в зловживанні податковими пільгами, а також у несвоєчасному або повному ухиленні від сплати податків.

У науковій та правозастосовній літературі також застосовуються додаткові критерії класифікації податкових кримінальних правопорушень, зокрема: за суб'єктивним складом – з урахуванням правового статусу осіб, які вчиняють діяння; за наслідками – обсягом шкоди, завданої податковій системі; за об'єктивною стороною – поділ на діяння, пов'язані з умисним неподанням декларацій або навмисним приховуванням доходів; за суб'єктивною стороною – на правопорушення, вчинені з прямим умислом (навмисне внесення неправдивих відомостей) та з непрямым умислом (ухвалення документів без перевірки достовірності інформації); за галуззю господарської діяльності — на пра-

вопорушення, характерні для торгівлі, банківської сфери, енергетики тощо; за способом вчинення – з використанням паперових або електронних носіїв [1, с. 137-138].

Таким чином, з урахуванням позицій науковців і вимог чинного законодавства, податкові кримінальні правопорушення слід розглядати як структурно складну групу кримінальних правопорушень економічної спрямованості, що мають багатовимірну природу та високий рівень латентності. Ці правопорушення становлять одну з найбільш небезпечних форм економічної злочинності, яка характеризується високою латентністю, складною структурою механізмів вчинення та значним деструктивним впливом на фінансову стабільність держави. Їх розповсюдження підриває довіру до фіскальної системи та сприяє розвитку тіньової економіки.

Аналіз чинного кримінального законодавства України дає підстави стверджувати, що податкові кримінальні правопорушення мають складний склад, часто утворюють сукупність із господарськими та службовими правопорушеннями. Кваліфікація таких діянь потребує високого рівня професійної підготовки слідчих, прокурорів та суддів.

Правова природа податкових злочинів полягає в умисному порушенні встановленого порядку нарахування, обліку, сплати податків і зборів, а також у використанні правових прогалин і організаційної недосконалості податкової системи. Об'єктами посягань є фінансові інтереси держави, функціонування бюджетної системи, справедливість і загальність оподаткування [9, с. 121-122].

Класифікація податкових кримінальних правопорушень здійснюється за низкою критеріїв: суб'єктом злочину, способом вчинення, сферою господарської діяльності, характером умислу (прямий або непрямий), формою прояву (електронна або документальна), а також за нормативною підслідністю. Важливим є розмежування основних, споріднених і супутніх правопорушень, що дозволяє більш ефективно здійснювати процесуальне розслідування.

Удосконалення системи протидії податковим правопорушенням повинно включати: підвищення ефективності контролюючих та правоохоронних органів, спрощення податкових процедур, ліквідацію прогалин у законодавстві, розвиток інформаційно-аналітичного забезпечення та посилення інституційної спроможності фіскальних структур. Формування ефективної кримінологічної політики у сфері оподаткування вимагає інтеграції історичного, нормативного, соціально-економічного та правозастосовного аналізу, що дозволить побудувати дієву систему протидії податковій злочинності, орієнтовану на попередження правопорушень та зниження рівня економічної шкоди державі.

**Висновки.** Податкова система в Україні за час свого становлення накопичила величезний досвід законодавчого закріплення. У першу чергу це обумовлено тим, що податкова сфера піддається частим реформам, що накладає свій відбиток. Звичайно, протягом цього періоду в розвитку вітчизняної податкової сфери відбулося безліч позитивних змін. Разом із тим, з'явилися і деякі негативні тенденції (наприклад, підвищення податкових ставок, введення нових податків), які піддають сумніву ефективність всієї податкової реформи.

Класифікації податкових кримінальних правопорушень у кримінологічній літературі немає одностайної думки. Деякі вчені пропонують віднести до цієї категорії широкий перелік кримінально протиправних посягань, інші – лише деякі склади кримінальних правопорушень. Загалом науковці розглядають кримінальні правопорушення у сфері оподаткування, як складову частину кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. У юридичній літературі існує багато думок з приводу поділу податкових кримінальних правопорушень. Усі вони мають значне практичне значення, адже саме на них базується система запобігання цьому виду злочинності. Для формування цілісної та ефективної системи запобігання податкової злочинності, виявлення кореляційних зв'язків між причинами й умовами, що її породжують, характеристики особи злочинця важливим є дослідження цих питань з поділом усіх кримінальних правопорушень у сфері оподаткування на ухилення від сплати податків юридичними особами (підприємствами, установами, організаціями) та фізичними особами.

Таким чином, слід зазначити, що кримінальні правопорушення у сфері оподаткування становлять суттєву загрозу фінансовій безпеці держави, стабільності економіки та реалізації соціальних функцій держави. Їх запобігання та ефективне протидіяння вимагають чіткого нормативного врегулювання і взаємодії між контролюючими, правоохоронними та судовими органами. Теоретико-правовий аналіз норм кримінального законодавства, свідчить про наявність низки правових колізій, прогалин і нечіткості у формулюванні складів відповідних злочинів, що ускладнює процес правозастосування та створює умови для уникнення кримінальної відповідальності. Існує потреба у вдосконаленні кримінального законодавства, зокрема шляхом конкретизації об'єктивної та суб'єктивної сторін кримінальних правопорушень у сфері оподаткування, а також встановлення чітких критеріїв розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності. Удосконалення теоретико-правових засад боротьби з кримінальними правопорушеннями у сфері оподаткування є важливим елементом формування ефективної стратегії фінансової безпеки держави, що має базуватись на поєднанні правових, економічних і інституційних механізмів.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Правове регулювання управлінської та правоохоронної діяльності у сфері оподаткування: колективна монографія / за заг. ред. проф. О. П. Рябченко. Х.: Панов, 2016. 472 с.
2. Музика-Стефанчук О.А., Якимчук Н.Я. Сучасне фінансове право. Право публічних фінансів: підручник. Київ: АртЕк, 2024. 656 с.
3. Пирога С. С. Податкова система, заснована на принципі джерела. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. №80. Ч. 1. С. 523–530.
4. Сакали М.Я. Види заходів відповідальності, які застосовуються за вчинення податкових правопорушень юридичними особами. *Митна справа*. 2011. № 2 (74), ч. 2. С. 163–167.
5. Криницький І.Є. Теоретичні проблеми податкового процесу: монографія. Харків: Право, 2009. 320 с.
6. Правове регулювання економічної системи: інституції, правила, процедури: монографія / за ред. проф. М.В. Савчина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 830 с.
7. Кучерявенко М.П. Податкове право України. Академічний курс: підручник. К.: «Правова єдність», 2008. 699 с.
8. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1415>.
9. Монаєнко А.О., Атаманчук Н.І. Правове регулювання акцизного оподаткування в умовах сучасних викликів та тенденцій розвитку правової держави : монографія. Одеса: Гельветика, 2022. 276 с.
10. Пирога І.С. Правові та організаційні засади реформування податкової системи України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. 203 с.
11. Форсюк В.Л. Теоретичні проблеми реалізації принципів оподаткування: дис.... канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2021. 201 с.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.13>

## ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ, ВЧИНЕНИХ У СФЕРІ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

**Нестерова І.А.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри кримінально-правової політики  
Ужгородського національного університету  
ORCID: 0000-0003-0481-2965  
e-mail: ilyn.nesterova@uzhnu.edu.ua*

### **Нестерова І.А. Щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, вчинених у сфері туристичної діяльності.**

Визначається, що масштаби злочинності у сфері туристичної діяльності оцінити вкрай складно із за відсутності офіційної статистики стосовно окремих видів кримінальних правопорушень, вчинюваних у даній галузі. Значна кількість кримінальних правопорушень, в тому числі торгівлі людьми під прикриттям туристичної діяльності залишається латентною.

Доведено, що торгівля людьми – кримінальне правопорушення, яке не знає кордонів. З моменту повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. ця проблема набула значно складнішого характеру. Для правопорушників, які займаються відповідними оборудками, Україна є одним з головних джерел надходження «живого товару» на «чорні ринки» Європи та Азії або часто є транзитною територією.

Визначається, що останні дослідження доводять, що у сфері туризму торгівля людьми все-таки, як правило, пов'язана з сексуальною експлуатацією людини або з використанням її в порнобізнесі. Правопорушники, що займаються торгівлею людьми (переважно жінками та дітьми) іноді ховаються під вивісками туристичних фірм. При цьому такі туристичні агентства здійснюють пошук жінок, їх вербування, як правило, для зайняття проституцією за кордоном, а також організують їх відправлення.

Автор погоджується з думкою дослідників проблеми, які відзначають, що «добровольців» серед секс-працівників, зокрема й серед тих, які потрапляють за кордон за посередництвом турагентств, набагато більше, ніж жертв прямого насильства. Вербування жінок для їх використання у секс-бізнесі часто здійснюється саме через туристичні агенції. В той же час, в Єдиному державному реєстрі судових рішень вироки за ст. 149 КК України, де б фігурували представники вітчизняних туристичних фірм, практично немає, до того ж, як правило, в них вони виступають лише свідками. Однак, час від часу ЗМІ повідомляють про участь туристичних фірм в торгівлі людьми.

Зазначено, що з метою сексуальної експлуатації неповнолітніх правопорушники користуються готелями та іншими об'єктами проживання, тому що тут вони почуваються анонімними і безкарними. За зачиненими дверима готельного номера жорстоке поводження з дітьми може набувати різних форм: сексуальне насильство, проституція, порнографія або торгівля дітьми.

Автор звертає увагу на те, що розслідування торгівлі людьми, вчинюваних у даній сфері, здійснювати дуже складно (стосується насамперед розслідування торгівлі людьми, вчиненої за участі закордонних співучасників). Серед основних труднощів – відсутність міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми між Україною і державами Близького Сходу, Латинської Америки тощо, а також дороговизна поїздок за кордон для проведення там слідчих дій. Дослідження підтверджують той факт, що іноді слідство не може навіть встановити імена сутенерів та інших причетних осіб з боку приймаючої «живий товар» сторони. Це призводить до того, що закордонні співучасники торгівлі людьми уникають притягнення до кримінальної відповідальності. Через деякий час безкарні ділки підшуковують в Україні нових партнерів для ведення незаконного бізнесу.

**Ключеві слова:** туристична діяльність, туристичні агентства, незаконна діяльність, торгівля людьми, торгівля жінками, кримінальне правопорушення, сексуальна експлуатація, сексуальне насильство, транзит, порнографія.

### **Nesterova I.A. Regarding criminal offenses related to human trafficking committed in the sphere of tourism activities.**

It is determined that the scale of crime in the tourism sector is extremely difficult to assess due to the lack of official statistics on certain types of criminal offenses committed in this industry. A significant

number of criminal offenses, including human trafficking under the guise of tourism activities, remain latent.

It has been proven that human trafficking is a criminal offense that knows no borders. Since Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022, this problem has become much more complex. For offenders involved in such transactions, Ukraine is one of the main sources of "living goods" entering the "black markets" of Europe and Asia, or is often a transit territory.

It is determined that recent studies prove that in the sphere of tourism, human trafficking is still usually associated with sexual exploitation of a person or with their use in the porn business. Offenders involved in human trafficking (mainly women and children) sometimes hide under the signs of travel agencies. At the same time, such travel agencies search for women, recruit them, usually for prostitution abroad, and also organize their departure.

The author agrees with the opinion of researchers on the problem, who note that there are many more «volunteers» among sex workers, including those who go abroad through travel agencies, than victims of direct violence. Recruitment of women for use in the sex business is often carried out precisely through travel agencies. At the same time, in the Unified State Register of Court Decisions, there are practically no sentences under Article 149 of the Criminal Code of Ukraine, where representatives of domestic travel agencies appear, and, as a rule, they appear only as witnesses. However, from time to time, the media reports on the participation of travel agencies in human trafficking.

It is noted that offenders use hotels and other accommodation facilities to sexually exploit minors because they feel anonymous and unpunished there. Behind the closed doors of a hotel room, child abuse can take many forms: sexual abuse, prostitution, pornography, or child trafficking.

The author draws attention to the fact that it is very difficult to investigate human trafficking committed in this area (this primarily concerns the investigation of human trafficking committed with the participation of foreign accomplices). Among the main difficulties are the lack of intergovernmental agreements on cooperation in the field of combating human trafficking between Ukraine and the countries of the Middle East, Latin America, etc., as well as the high cost of traveling abroad to conduct investigative actions there. Studies confirm the fact that sometimes the investigation cannot even establish the names of pimps and other persons involved on the side receiving the «living commodity». This leads to the fact that foreign accomplices in human trafficking avoid criminal liability. After some time, unpunished businessmen look for new partners in Ukraine to conduct illegal business.

**Key words:** tourism, travel agencies, illegal activity, human trafficking, trafficking in women, criminal offense, sexual exploitation, sexual violence, transit, pornography.

**Постановка проблеми.** Масштаби злочинності у сфері туристичної діяльності оцінити вкрай складно. Сьогодні відсутня офіційна статистика даних про сучасний стан, структуру та тенденції злочинності у вказаній сфері. Не ведеться офіційна статистика і стосовно окремих видів кримінальних правопорушень, вчинюваних у сфері надання туристичних послуг. Значна кількість кримінальних правопорушень, вчинюваних у даній сфері, в тому числі торгівлі людьми під прикриттям туристичної діяльності залишається латентною. Тому дослідження проблеми досі залишається актуальною.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемі дослідження злочинності в сфері надання туристичних послуг, в тому числі торгівлі людьми приділяли увагу у своїх працях такі зарубіжні та вітчизняні вчені як М.Г. Вербенський, О.М. Гумін, А.Є. Гутник, Т.А. Денисова, В.О. Іващенко, Ф.М. Кадніков, В.А. Козак, О.В. Лисодєд, О.М. Литвак, М.І. Мельник, В.М. Набока, О.В. Надьон, А.М. Орлеан, В.В. Пивоваров, В.М. Підгородинський В.М. Попович, Є.Д. Скулиш, Є.Є. Шалімов та ін. Втім, незважаючи на численні наукові дослідження, окремі аспекти цієї проблеми залишаються дискусійними та потребують подальшого наукового аналізу.

З огляду на це, **метою даної статті** є дослідження особливостей кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, вчинюваних у сфері туристичної діяльності.

**Виклад матеріалу дослідження та його основні результати.** Загальновідомо, що торгівля людьми – кримінальне правопорушення, яке не знає кордонів. З моменту повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. ця проблема набула значно складнішого характеру. Навіть до вторгнення, показники торгівлі людьми в Україні вже зростали внаслідок пандемії COVID-19 та подальшого вимушеного переміщення людей з охопленої конфліктом Східної України та тимчасово окупованого Криму. Найчастіше жертвами стають найбільш вразливі групи населення – жінки і діти. Шахраї, які виступають у ролі посередників з пошуку роботи чи наймачів персоналу, можуть скористатися умовами війни з метою експлуатації тих, хто опиняється у групі ризику [1].

Для правопорушників, які займаються відповідними обладками, Україна часто є лише транзитною територією. Ділки, що займаються торгівлею людьми (переважно жінками) іноді ховаються



під вивісками туристичних агентств. При цьому такі туристичні фірми здійснюють пошук людей (здебільшого жінок), їх вербування, як правило, для зайняття проституцією за кордоном, а також організують їх відправлення. За матеріалами правоохоронних органів, кількісний склад транснаціональної групи, яка займається торгівлею жінками для використання їх в секс-бізнесі, як правило, – від 5 до 8 чоловік. Серед них: «хазяїн» (або «хазяйка»), який має за кордоном клуб, ресторан або ж утримує будинок розпусти; виконавець замовлення на поставку «сексрабінь»; сутенери; перевізники жінок з України (інколи в їх обов'язки входить зустріч та доставка жінок до місця призначення) і вербувальник – постачальник жінок для сексуальної експлуатації за кордон. Останній, здебільшого, є громадянином України [2, с. 79]. Зазвичай мігранти виїжджають з України формально на законних підставах, за наявності відповідних документів [3, с. 243]. Жодного випадку засудження представників туристичного бізнесу за вчинення незаконного переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК України) нами в доступній судовій практиці не виявлено [4, с. 59]. Як відзначають К.Б. Левченко та І.М. Трубавіна, новітньою тенденцією у торгівлі людьми є те, що вербувальники беруть на себе більше роботи: вони знаходять людей, самостійно оформляють їм документи, самі перевозять їх через кордон і передають в руки закордонних покупців, одержуючи натомість гроші, тоді як раніше вербувальники займалися лише вербуванням та оформленням документів, а інші функції брали на себе інші злочинці; в такій ситуації вербувальники часто не отримували обіцяні їм гроші [5, с. 17].

Останні дослідження доводять, що у сфері туризму торгівля людьми все-таки, як правило, пов'язана з сексуальною експлуатацією людини або з використанням її в порнобізнесі. При цьому, виходячи з положень ст. 149 КК України, яка передбачає відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини, мова йде про ті випадки (за винятком, коли вербування, переміщення, переховування, передача або одержання стосується малолітнього чи неповнолітнього), коли особа погоджується на відповідну діяльність не добровільно, а з використанням обману, шантажу чи її уразливого стану. В цьому контексті слід відзначити, що Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами, прийнята на IV сесії Генеральної Асамблеї ООН 2 грудня 1949 р. (набрала чинності 25 липня 1951 р.), виходить з того, що проституція завжди передбачає експлуатацію жінок (ст. 1). Відтак всі жінки, які за гроші надають сексуальні послуги, розглядаються як жертви експлуатації [6]. Таким чином, Конвенція не робить відмінностей між примусовою та добровільною проституцією. Як справедливо зазначає О. Надьон, у багатьох випадках – це «вимушена добровільність», вибір в умовах, коли немає іншого вибору. Переважна частина жінок, що погоджуються працювати в сфері секс-послуг, – молоді люди, які не можуть знайти заробітку на батьківщині. З огляду на це принцип добровільності виїзду людей за кордон у пошуках роботи, в т.ч. у секс-сфері, перетворюється на фікцію [7, с. 31]. На нашу думку, кримінально-правовий та соціальний аспект цієї проблеми необхідно розмежовувати.

В той же час дослідники проблеми слушно відзначають, що «добровольців» серед секс-працівників, зокрема й серед тих, які потрапляють за кордон за посередництвом турагентств, набагато більше, ніж жертв прямого насильства [3, с. 152].

За результатами останніх даних, жертвами торгівлі людьми все частіше є жінки у віці до 35 років; для роботи у секс-індустрії здебільшого вивозяться дівчата у віці 15–19 років, що свідчить про тенденції до омолодження цього бізнесу, з'являється також інформація про поширеність фактів торгівлі дітьми [9, с. 20].

За оцінками експертів МОМ, у Європі працює півмільйона іноземних повій. В Німеччині та Італії три з чотирьох проститутток – приїжджі, в Нідерландах приїжджою є кожна друга. За даними МОМ, рекрутери нелегальних мігрантів щорічно заробляють від 5 до 7 мільярдів доларів США [9, с. 19]. Жінка, яку використовують в сексіндустрії, заробляє для своїх господарів орієнтовно 350 євро на день [10, с. 30].

Торгівля людьми, звичайно, може бути пов'язана не лише з сексуальною експлуатацією, можливе також використання особи для примусової праці або примусового надання послуг, тримання її в рабстві, підневільному стані, вона може включати також залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення над людиною дослідів без її згоди тощо. Значне переміщення населення, пов'язане з війною, збільшило ризики торгівлі людьми. Національна соціальна служба зафіксувала більше випадків торгівлі людьми: у 2024 році надала 182 офіційні статуси постраждалим від торгівлі людьми (порівняно з 118 у 2023 році). Більшість випадків (123) – це комбіновані форми торгівлі людьми, 19 осіб були втягнуті у воєнний конфлікт, 15 – трудова експлуатація, 13 людей зазнали сексуального рабства [8].

За оцінками міжнародних експертів, торгівля людьми посідає третє місце за розмірами прибутків після торгівлі наркотиками і зброєю [11, с. 65]. Вчені, які досліджують дану проблему, зазначають, що Україна є одним з головних джерел надходження «живого товару» на «чорні ринки» Європи та

Азії [12, с. 99]. За свідченням консульства України в Греції, лише в Афінах та Салоніках до зайняття проституцією залучено близько 3 тисяч молодих українок, а в Туреччині їх понад 6 тисяч [11, с. 65]. При цьому, як зазначає М.Г. Вербенський, вербування жінок для їх використання у секс-бізнесі часто здійснюється саме через туристичні агенції [9, с. 20]. В той же час, в Єдиному державному реєстрі судових рішень вироків за ст. 149 КК України, де б фігурували представники вітчизняних туристичних фірм, практично немає, до того ж, як правило, в них вони виступають лише свідками. Однак, час від часу ЗМІ повідомляють про участь туристичних фірм в торгівлі людьми.

Не треба забувати про іноземців шукачів сексуальних розваг з неповнолітніми. Нажаль, такі випадки непоодинокі в Україні. К.Б. Левченко та І.М. Трубавіна відзначають, що використання дітей для сексуальних стосунків з іноземними туристами (дитячий сексуальний туризм) – це сексуальна експлуатація дитини чоловіком або жінкою, які подорожують з однієї країни до іншої (як правило, з більш розвиненої до менш розвиненої), для сексуальних зносин з дитиною. Це явище розповсюджується через можливість заможних категорій громадян подорожувати світом. Також секс-туристи користуються тим, що в багатьох країнах відсутнє або ж недосконале законодавство, за яким можна було б притягнути за це до відповідальності на батьківщині після їх повернення [5, с. 23].

За даними ЮНІСЕФ, понад 2 мільйони дітей щороку стають жертвами сексуального насильства, а за статистичними даними Європейської комісії кожна п'ята дитина стає жертвою той чи іншої форми сексуального насильства.

З метою сексуальної експлуатації неповнолітніх правопорушники користуються готелями та іншими об'єктами проживання, тому що тут вони почуваються анонімними і безкарними. За зачиненими дверима готельного номера жорстоке поводження з дітьми може набувати різних форм: сексуальне насильство, проституція, порнографія або торгівля дітьми [13]. Потерпілими від комерційної сексуальної експлуатації при цьому здебільшого стають діти-сироти, «діти вулиці» та діти з проблемних сімей [5, с. 89].

Так, у 2019 році в Одесі затримали іноземця -педофіла, який розбещував дітей в курортних містечках та знімав все на фото і відео. Чоловіка викрила кіберполіція, адже той розміщував зняте фото та відео на закритих форумах у DarkNet. Зазвичай його жертвами ставали дівчата віком від 5 до 9 років, які разом з батьками приїздили на відпочинок в Одеську область. Під час моніторингу мережі, працівники кіберполіції виявили на закритих форумах відео порнографічного характеру за участі малолітньої дівчинки. В подальшому виявилось, що на відео була 7-річна дитина, а контент було створено на території Одещини. Відтак, під час оперативних заходів поліцейські встановили 53-річного іноземця причетного до розбещення дітей та створенні дитячої порнографії [14].

Варто також зазначити, що розслідування торгівлі людьми, вчинюваних у даній сфері, здійснювати дуже складно і воно може затягнутись на тривалий час. Сказане стосується насамперед розслідування торгівлі людьми, вчиненої за участі закордонних співучасників [2, с. 78–80; 3, с. 41]. Серед основних труднощів – відсутність міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми між Україною і державами Близького Сходу, Латинської Америки тощо, а також дороговизна поїздок за кордон для проведення там слідчих дій. В.П. Корж підкреслює, що в підсумку це прирікає розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з торгівлею жінками, на односторонність, неповноту досудового розслідування чи його зупинення, закриття кримінального провадження [2, с. 79]. Дослідження підтверджують той факт, що іноді слідство не може навіть встановити імена сутенерів та інших причетних осіб з боку приймаючої «живий товар» сторони. Це призводить до того, що закордонні співучасники торгівлі людьми уникають притягнення до кримінальної відповідальності. Через деякий час безкарні ділки підшуковують в Україні нових партнерів для ведення незаконного бізнесу [4, с. 103].

**Висновки.** Отже, можемо зробити висновки, що злочинність у сфері туристичної діяльності – це негативне соціальне явище, що представляє собою сукупність суспільно небезпечних кримінально караних діянь, як правило, корисливої спрямованості, які посягають на відносини, пов'язані з наданням туристичних послуг та з порядком ведення туристичного бізнесу.

Торгівля людьми у сфері надання туристичних послуг має специфічний та переважно носить латентний характер. В механізмі вчинення торгівлі людьми туристичні компанії виступають прикриттям для здійснення відповідної злочинної діяльності, а їх представники, як правило, займаються пошуком людей (здебільшого жінок), їх вербуванням (переважно для зайняття проституцією) та переміщенням за кордон.

Заходи загально соціального спеціально-кримінологічного запобігання торгівлі людьми у даній сфері мають стратегічне значення та полягає в цілеспрямованій діяльності державних органів, громадських організацій, соціальних груп та окремих громадян, спрямованій на усунення причин та умов вказаної злочинності, а також недопущення вчинення кримінальних правопорушень на різних стадіях протиправної поведінки. З-поміж заходів, спрямованих на запобігання торгів-

лі людьми: поліпшення прикордонного контролю; вдосконалення Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та інших актів законодавства в частині удосконалення процедури виявлення і встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми; підвищення професійного рівня працівників органів державної влади, які здійснюють повноваження у сфері торгівлі людьми; впровадження Кодексу усталеної ділової практики та правил професійної етики суб'єктів туристичної діяльності; проведення активної інформаційної кампанії, спрямованої на застереження громадян від потенційної можливості стати жертвою торгівлі людьми; розвиток мережі служб з реабілітації, адаптації та допомоги жертвам торгівлі людьми тощо.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. What Is Human Trafficking? / Blue Campaign. URL: [www.dhs.gov/blue-campaign/what-human-trafficking](http://www.dhs.gov/blue-campaign/what-human-trafficking) (Дата звернення: 28.06.2025).
2. Корж В. Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами. *Право України*. 2001. № 4. С. 78–80.
3. Надьон О.В. Торговля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності: монографія. К.: Атіка, 2004. С.243.
4. Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність в сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: Видавництво ІВА, 2016. С. 59.
5. Левченко К.Б., Трубавіна І.М. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навчально-методичний посібник. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2007. С. 17.
6. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 02.12.1949 р. // Офіційний сайт Верховної ради України. URL: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995\\_162](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_162) /(дата звернення: 22.06.2025).
7. Надьон О. Міжнародна жіноча міграція: соціальний та правовий аспекти. *Право України*. 2004. № 3. С. 29–33.
8. Протидія торгівлі людьми в Україні: виклики та досягнення 2024 року/ URL <https://caritas.ua/news-en/protydiya-torgivli-lyudmy-v-ukrayini-vyklyky-ta-dosyagnennya-2024-roku/>/(дата звернення: 22.06.2025).
9. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Дніпропетровськ, 2020. С. 19-20.
10. Лизогуб Я.Г. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник. К.: Атіка, 2005. С. 30.
11. Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби): монографія. К.: Атіка, 2004. С. 65.
12. Аніщук Н. До проблеми работоргівлі жінками. *Право України*. 2002. № 9. С. 99.
13. Експлуатація та сексуальне насильство над дітьми у секторі подорожей та туризму: інформаційна брошура для працівників туристичної галузі. URL: <https://standardy.fdds.pl/upload/upload2/-pdf-1679920003-1-13.pdf> (дата звернення: 20.06.2025).
14. На курортах Одещини педофіл-іноземець розбещував дітей і знімав все на відео. URL: <https://www.volynpost.com/news/141883-na-kurortah-odeschynu-pedofil-inozemec-rozbeschuvav-ditej-i-znimav-vse-na-video> (дата звернення: 20.06.2025)

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.14>

## ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

Овсій Д.Ю.,

*здобувач кафедри кримінального права  
Національної академії внутрішніх справ*

**Овсій Д.Ю. Проблеми кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків: міжнародний досвід та можливість його застосування для України у сфері житлового будівництва.**

Податкові надходження є основним джерелом формування державного бюджету, що забезпечують фінансову основу для державних видатків. Обов'язок зі сплати податків та зборів є одним із конституційних обов'язків кожного громадянина України, згідно ст. 67 Конституції України кожна особа повинна сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Але масштабні випадки ухилення від сплати податків в Україні набули значних розмірів і створюють реальну загрозу для економіки країни, особливо в умовах повномасштабної агресії з боку російських військ. Механізм сплати податків, як своєрідний лакмус, зазнає змін під впливом політичного та соціально-економічного життя суспільства. Отже, однією з актуальних завдань сучасної держави є вдосконалення податкової політики, включаючи аспект протидії ухиленню від сплати податків. Вдосконалення податкової політики може бути спрямоване на поліпшення регулювання розслідування кримінальних порушень в цій сфері. Проте, цей процес також може включати зміни у регулюванні з метою усунення причин, що призводять до ухилення від сплати податків (превентивне регулювання).

Розглядається аналіз зарубіжного досвіду в запобіганні ухиленню від сплати податків, з особливим акцентом на сфері житлового будівництва. Зважаючи на те, що проблема забезпечення належного житла стоїть перед державою, громадами та приватними особами, і враховуючи високий попит на житло як передвоєнний, так і внаслідок значних руйнувань житлового фонду та внутрішньої міграції, можна очікувати значне зростання активності в галузі створення житла з використанням різних фінансово-інвестиційних механізмів. Важливим аспектом в процесі створення житла є визначення бази для оподаткування та вчасна сплата податків, що є обов'язковим перед державою. Проведено порівняльний аналіз досвіду країн: ФРН, США, Францію, Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Фінляндію, Королівство Люксембург, Швеція, Республіки Азербайджанську та Республіки Казахстан. Основним спільним фактором для цих країн є застосування різноманітних репресивних заходів з метою протидії ухиленню від податкового зобов'язання та відповідальності і в більшості країн, включаючи Україну, переважає репресивний підхід, спрямований на покарання винних осіб, замість вирішення кореневих причин виникнення таких кримінальних порушень.

**Ключові слова:** податок, кримінальна відповідальність, склад кримінального правопорушення, ухилення, міжнародний досвід, житлове будівництво.

**Ovsey D.Y. Problems of criminal liability for tax evasion: international experience and its applicability to Ukraine in the field of housing construction.**

Tax revenues are the main source of the state budget, providing the financial basis for government spending. The obligation to pay taxes and fees is one of the constitutional duties of every citizen of Ukraine. According to Article 67 of the Constitution of Ukraine, every person must pay taxes and fees in the manner and amounts established by law. However, large-scale tax evasion in Ukraine has reached significant proportions and poses a real threat to the country's economy, especially in the context of full-scale aggression by Russian troops. The tax payment mechanism, as a kind of litmus test, is subject to change under the influence of the political and socio-economic life of society. Therefore, one of the pressing tasks of the modern state is to improve tax policy, including the aspect of combating tax evasion. Improving tax policy can be aimed at improving the regulation of criminal investigations in this area. However, this process may also include changes in regulation aimed at eliminating the causes of tax evasion (preventive regulation).

The analysis of foreign experience in preventing tax evasion is considered, with a particular focus on the housing construction sector. Given that the problem of providing adequate housing faces the state, communities and private individuals, and considering the high demand for housing both before the war and as a result of significant destruction of the housing stock and internal migration, a significant increase in activity in the field of housing construction using various financial and investment mechanisms can be expected. An important aspect in the process of housing construction is the determination of the tax base and the timely payment of taxes, which is mandatory for the state. A comparative analysis of the experience of the following countries was conducted: Germany, the United States, France, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Finland, the Kingdom of Luxembourg, Sweden, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan. The main common factor for these countries is the use of various repressive measures to counter tax evasion and liability, and in most countries, including Ukraine, a repressive approach prevails, aimed at punishing the guilty parties, rather than addressing the root causes of such criminal offences.

**Key words:** tax, criminal liability, elements of a criminal offence, evasion, international experience, housing construction.

**Постановка проблеми.** На сьогоднішній день, в контексті житлового будівництва, виникає проблематичне питання регулювання сплати податків через наступні обставини: На виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони українська правова система інтегрується та гармонізується з законодавством Європейського союзу [1]. Зокрема, співробітництво між сторонами спрямовується на вирішення, *inter alia*, проблеми економічних злочинів, зокрема злочинів у сфері оподаткування; участь України в реорганізації системи міжнародного оподаткування. Зокрема план дій BEPS [2], який передбачає серед іншого такі кроки: посилення правил щодо контрольованих закордонних компаній, боротьба з податковими зловживаннями, пов'язаними з використанням спеціальних режимів оподаткування, трансфертне ціноутворення; значне збільшення потреби у забезпеченні житлом осіб, які його втратили або були позбавлені через військову агресію щодо України, і які не можуть його самостійно придбати; зміна механізмів залучення фінансування до житлового будівництва, в тому числі через відсутність гарантій для інвесторів (покупців); неможливість завершення будівництва значної кількості розпочати житлових проектів багатоквартирних будинків через збільшення собівартості будівництва та суттєве зменшення попиту; відсутність механізмів контролю коштів залучених від приватних інвесторів (покупців). Агресивна податкова оптимізація зі сторони забудовників виходить за межі законодавчих норм, що призводить до ухилення від сплати податків та наслідків кримінального порушення. Зокрема, з метою зменшення обсягу оподаткування, забудовники житлового будівництва використовують наступні методи: Розмивання податкової бази шляхом переміщення прибутку, включаючи процентні виплати; Штучне збільшення витрат, пов'язаних з собівартістю будівництва; переміщення податкової бази до підконтрольних суб'єктів з використанням спеціальних (спрощених або пільгових) режимів оподаткування. І це призводить до недоотримання бюджетом податків.

**Мета дослідження:** зарубіжний досвід протидії ухиленню від сплати податків у сфері житлового будівництва з метою виділення позитивних аспектів, які можуть бути використані в сучасних умовах реформування української податкової системи та вдосконалення кримінального законодавства України.

**Стан опрацювання проблеми.** Дослідження окремих питань, пов'язаних із юридичною відповідальністю за ухилення від сплати податків здійснювали такі вітчизняні вчені С.О. Баранов, Л.Т. Томнюк, К.О. Вороновська, О.В. Маслак, М.О. Матвійчук, С.С. Брехов та інші. Разом з тим, незважаючи на значний науковий та практичний інтерес до досліджуваної проблематики, процесів інтеграції та гармонізації Українського законодавства з європейським і світовим регулюванням цих правовідносин та постійну зміну податкового регулювання й механізмів залучення фінансування для житлового будівництва, але залишаються дискусійними та невирішеними питання, що є підставою для вивчення зарубіжного досвіду боротьби з ухиленням від сплати податків у сфері житлового будівництва.

**Виклад основних положень.** В сучасних умовах найактуальнішим завданням стає вдосконалення системи регулювання оподаткування та вирішення проблем несплати податків, тому необхідно розглянути зарубіжний досвід боротьби з ухиленням від сплати податків й можливостей його застосування або імплементації у національній практиці. Оскільки надходження податків є одним з основних джерел фінансування бюджету держави, ця проблема є особливо актуальною. Варто зауважити, що склади податкових правопорушень та кримінальних правопорушень у різних правових системах та сім'ях формуються по-різному, проте, цілі та правові засоби протидії ухиленню від сплати податків у всіх державах є універсальними.

Кримінальне законодавство зарубіжних країн по-різному визначає місце і роль норм про відповідальність за податкові злочини, оскільки вони розміщені у різних розділах кримінального кодексу. У юридичній літературі їх умовно об'єднують у групи: 1) за злочини проти фінансової системи (наприклад, Болгарія, Грузія, Литва); 2) економічні злочини (Республіка Азербайджан, Республіка Вірменія, Естонія, Республіка Казахстан, Китайська Народна Республіка, Республіка Молдова, Республіка Узбекистан тощо); 3) за майнові злочини (зокрема, Аргентина, Данія, Норвегія, Швейцарія). Крім того, у ФРН, США та Республіці Польща кримінальна відповідальність за податкові злочини, або за їх переважну більшість, закріплена не в кримінальному кодексі, а в нормативно-правових актах податкового законодавства [3].

У ФРН кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків врегульована Положенням про податки та платежі від 16 березня 1977 р. (у розділі 1 частини 8 фактично містяться норми матеріального кримінального права). Так, у § 369 (ч. 2) Положення визначено, щодо податкових злочинів діють загальні норми кримінального права, якщо нормами податкових законів не передбачено інше. Відповідно до § 370 злочинними визнаються такі дії: подання до податкових органів недостовірних чи неповних відомостей про факти, що належать до податків; неподання інформації, яка потрібна на оподаткування; необґрунтоване отримання податкових пільг. Менш небезпечні правопорушення розглядаються як адміністративні провini: несплата податків з необережності (§ 378 Податкового статуту, штраф до 50 тис. євро), дії, що створюють небезпеку несплати податків (§ 379 Податкового статуту, штраф до 5 тис. євро), несплата податків або невчасна їх сплата, не поєднана з обманом (§ 380 Податкового статуту, штраф до 25 тис. євро) та ін. [8]. Таким чином, німецьке законодавство не розмежує ухилення від плати податків та податкове шахрайство, тобто поняття «ухилення» розуміється у широкому значенні.

Заходи для боротьби з ухиленням від сплати податків передбачені Податковим кодексом Французької Республіки, який щорічно уточнюється під час затвердження Закону про бюджет. Як правило, до кодексу додаються два томи роз'яснень (так званих щорічних коментарів). Здійснення перевірок покладено на створені в кожному департаменті податкові центри, які направляють повідомлення платникам, вивчають декларації, що подаються в добровільному порядку. Декларацію про доходи мають подавати всі фізичні особи, незалежно від величини їх доходів. Податкові працівники здійснюють два види контролю. По-перше, так званий камеральний контроль, коли податкові працівники на своїх робочих місцях здійснюють роботу з деклараціями. Її сутність полягає в тому, що здійснюється перевірка та порівняння наявної в базі даних інформації з декларацією. У свою чергу, це дозволяє виявити наявні розбіжності, і як наслідок, інспектор звертається до платника податків, вимагаючи відповідних пояснень. У випадку, якщо ці пояснення не задовольняють податкову адміністрацію, вона може вимагати доплати податки або звернутися до інших контролюючих підрозділів для проведення більш детального контролю. Контроль з виїздом на місце зазвичай здійснюється за наявності серйозних підстав для підозр у приховуванні доходу. Особливістю податкового контролю у Франції є те, що, на відміну від українського, французький платник податків має бути попереджений про податкову перевірку, як мінімум, за 8 днів. Без попередження раптова перевірка може бути проведена лише за наявності достовірної інформації про те, що підприємство ухиляється від сплати податків. Перевірки, як правило, здійснюються за три попередні роки. Законодавство Французької Республіки не містить спеціальних положень про частоту перевірок. Лише у виняткових ситуаціях можливі повторні перевірки і то, у випадку, що є підозри на ухилення від сплати податків. Вибір підприємства, що підлягає перевірці, здійснюється за багатьма критеріями, в основі яких лежить аналіз ризику. По-перше, вибираються ті підприємства, які є потенційними порушниками, і, по-друге, використовується інформація від інформаторів. Тривалість процедури перевірки залежить від розміру підприємства: для дрібних підприємств – не більше трьох місяців, для великих терміни не встановлюються. Термін перевірки приватних осіб не може перевищувати 12 місяців. Відносини між податковим органом та платником податків будуються у формі обміну думками: кожна сторона відстоює свою правоту. Податкова адміністрація зобов'язана письмово відповідати на питання платника податків, останній може використовувати ці відповіді для свого захисту. В результаті виявлення правопорушень, податкові органи застосовують різні санкції. Санкції залежать від того, були дії платника навмисними або невмисними, а також від того, чи допомагає платник податків податковим органам. У разі простих помилок, застосовуються м'які покарання. Донарахування податків здійснюється в адміністративному порядку. Кримінальне покарання носить символічний характер, але до цієї міри вдаються все частіше, при цьому звинувачення в ухиленні від сплати податків пред'являється особисто керівнику юридичної особи. У тому випадку, якщо платник вніс зайву суму податку, відповідна різниця повертається йому, як правило, з відсотками. Зазвичай, при виявленні переплати, повернення провадиться відразу. Загалом у Французькій Республіці відмінність податкового шахрайства від звичайного шахрайства виража-

ються у характері заподіяної шкоди. Варто зауважити, що у цьому випадку мова йде не про втрату наявного майна, а про зменшення доходів держави. Норми про ухилення від сплати податків закріплено у Кодексі про податки (Code general des impots, далі – CGI) [4], а визначення «податкового шахрайства» (fraude fiscale) не охоплюється простим шахрайством (escroquerie), передбаченим Кримінальним кодексом Французької Республіки [4]. Податкове шахрайство за французьким законодавством – це: Відсутність первинних облікових документів, що відображають виробничу операцію; Фальсифікація первинних документів, що відображають господарську операцію, яка насправді немала місця; Одержання від держави необґрунтованих виплат [4]. До шахрайських засобів належать такі: Неподання декларації у зазначений строк; Приховування об'єктів оподаткування; організація неплатоспроможності та інші хитрощі, спрямовані на перешкоду стягненню податків; Інші шахрайські методи (фальсифікація витрат, оманне отримання пільг та ін) [4].

На відміну від німецького для французького податкового шахрайства необхідні дійсно прямий намір і несумлінність щодо сплати податків. Однак, хоча тягар доказування провини і лежить на обвинуваченні, суди практично не вимагають будь-яких особливо переконливих доказів. Фактично нерідко має місце об'єктивне зобов'язання, особливо щодо керівників господарських товариств [8].

Цікавий досвід Фінляндії, де засоби масової інформації щорічно публікують відомості про доходи та видатки за минулий податковий період усіх без винятку мешканців певної комуни. На підставі подібної публічної звітності, жителі можуть здійснити громадський контроль доходів один одного та інформувати податкову службу про допущені правопорушення своїх сусідів, якщо витрати останніх багато вище за фіксований розмір доходу [8].

Законодавство Королівства Люксембург не передбачає кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, а у Швейцарії податкове шахрайство кваліфікується за нормами адміністративного права. Водночас у більшості держав умисне невиконання податкових зобов'язань, що виражаються в ухиленні від сплати податків, розцінюється як суспільно небезпечне кримінальне діяння [9]. У Об'єднаному королівстві Великої Британії і Північної Ірландії правовими актами, що передбачають юридичну відповідальність за податкові правопорушення є: Закон «Про грошові платежі» 1935 р. (Money Payment Act); Закон «Про управління податками» 1970 р. (Tax Management Act); Закон «Про прибутковий та корпоративному податках» 1988 р. (Income and Corporate Tax Act); Закон «Про підробку та підробки» 1981 р. (Fraud Counterfeiting Act); Закон «Про магістратні суди» 1980 р. (Magistrates Court Act); Закон «Про фінанси» 1986 р. (Financial Service Act); Закони «Про кримінальну юстицію» 1986 р. та 1987 р. (Criminal Justice Act) та ін. Цими законами передбачена відповідальність за різні види правопорушень у сфері оподаткування. Відповідно до вимог податкового законодавства Великої Британії розробники та користувачі схем уникнення оподаткування повинні надавати інформацію про зазначені схеми до Групи боротьби з ухиленням від сплати податків Служби митних та податкових платежів Об'єднаного королівства Великої Британії і Північної Ірландії. Інформацію про податкову схему необхідно надавати у достатньому обсязі для того, щоб стало зрозуміло, як передбачається отримати очікувану податкову перевагу. Необхідно також вказати всі стадії реалізації податкової схеми та відповідні їм норми податкового законодавства Великої Британії. У відповідь податкова служба видає податковому консультанту присвоєний схемою номер, який консультант зобов'язаний повідомляти всім покупцям (користувачем) цієї схеми [9].

Кримінальний кодекс Республіки Азербайджан містить норми, що передбачають кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків. Так, відповідно до ст. 213 КК Азербайджанської Республіки, відображення громадянином у декларації свідомо спотворених даних про доходи або витрати з метою ухилення від сплати податків у значному розмірі карається штрафом у розмірі від 1000 до 2000 мінімальних розмірів оплати праці (МРОТ) чи виправними роботами терміном до одного року. Те ж діяння, вчинене у великому розмірі, карається штрафом у розмірі від 2000 до 5000 МРОТ або виправними роботами терміном до двох років, або обмеженням волі терміном до двох років, або позбавленням волі на строк до шість місяців [5]. В даному випадку під значним розміром розуміється сума від 2000 до 5000 МРОТ, а під великим розміром – понад 5000 МРОТ. Такі дії, як включення до бухгалтерських документів організації свідомо спотворених даних про прибутки або видатки з метою ухилення від сплати податку у значному розмірі, караються виправними роботами терміном до двох років чи обмеженням свободи той самий термін до одного року з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю терміном до трьох років або без такого [5]. Якщо таке діяння скоєно у великому розмірі, то воно карається обмеженням волі терміном до трьох років чи позбавленням свободи терміном до трьох років із позбавленням права займати певні посади чи займатися певною діяльністю терміном до п'яти або без такого [5]. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан передбачає кримінальну відповідальність за ухилення від сплати митних платежів, податків, спеціальних антидемпінгових, компенсаційних мит у великих розмірах [6].

Окремо варто зупинитися на аналізі положень кримінального законодавства США, оскільки існує правовий дуалізм, суть якого полягає в тому, що на території кожного штату діє право даного штату, окрім певних умов, коли застосовується федеральне право [7]. Так, у США, ухилення від сплати податків прирівнюється до тяжкого злочину та згідно з обвинувальним вироком карається штрафом від 100 тис дол. для фізичних осіб та 500 тис дол. для корпорацій або позбавлення волі на строк до 5 років, або тому й іншому одночасно, а також на особу, яка вчинила злочин покладаються всі судові витрати. У США федеральним органом податкового контролю є Служба внутрішніх доходів (СВД). На рівні суб'єктів федерації діють податкові служби штатів. Будучи структурним підрозділом Міністерства фінансів, СВД здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства і збором федеральних податків: прибуткового податку, податку на дарування, а також деяких акцизів. Діяльність СВД спрямована на забезпечення отримання державної скарбницею податкових надходжень у належному обсязі при мінімальних витратах. Кожне податкове бюро Служби внутрішніх доходів складається з 6 відділів: адміністративного, видачі ліцензій (на зайняття певним видом діяльності), обробки інформації, збору податків, контролю за правильністю сплати податків, а також слідчого відділу. Всі відомості, що надходять в СВД, вводяться в комп'ютеризовану облікову систему, автоматично обробляються і зіставляються з даними, що містяться в податкових деклараціях. Застосування при обробці інформації спеціальних математичних моделей дозволяє проводити відбір податкових декларацій для ретельної перевірки, яка згодом здійснюється податковими інспекторами.

Було б корисним врахувати досвід наступних країн: досвід Фінляндії щодо публікації декларацій за податковий період всіма громадянами України, що, у свою чергу дозволить контролювати сплату податків не лише податковими органами, а й усім населенням. Загалом з метою уникнення ухилення від сплати податків необхідно використовувати інституційні методи, зокрема, по-перше, створення комерційних пільг для підприємців з відмінною податковою репутацією; по-друге, створення умов, які стимулюють контроль одних суб'єктів оподаткування за іншими в частині сплати податків – громадський контроль; по-третє, потребує підвищення податкова культура населення – залучення податкових консультантів, подання декларації. Зокрема, варто розглянути можливість впровадження практики, подібної тій, що використовується у Фінляндії, де всі громадяни зобов'язані публікувати свої податкові декларації. Це може сприяти залученню всього населення до контролю за виконанням цього обов'язку.

Німецький досвід щодо окремого регулювання ухилення та оптимізації оподаткування, також зосередження в одних руках моніторингу і контролю за законною поведінкою та розслідування кримінальних порушень (кримінальних проступків і злочинів) щодо ухилення від сплати податків, дозволили б накопичувати досвід, методологічну базу адже законні і незаконні діяння відрізняють достатньо специфічні дії (бездіяльність) які потребують більш ретельного вивчення ніж інші злочини.

Досвід Франції щодо проведення аналітичної роботи направленої на виявлення ознак ухилення від сплати податків та корисний досвід щодо коментарів до закону про бюджет в яких роз'яснюються механізми законної (бажаної) та незаконних дій (кримінальних правопорушень) на базі практичного щорічного досвіду, в тому числі дії направлених на ускладнення виявлення ухилення від сплати податків. Дозвільним може бути стимулювання особи що співробітництва (бажаної законної поведінки або повернення до неї) вже після виявлення кримінального правопорушення - санкція знижується якщо платник податків після виявлення допомагає органам.

Досвід регулювання в Об'єднаному королівстві Великої Британії і Північної Ірландії щодо контролю податкових консультантів і розроблених ними схем дозволяє накопичувати інформацію щодо законних способів та зробити діяльність щодо законної оптимізації оподаткування більш прозорою. Розроблені такими консультантами схеми лягають в основу законної облікової політики, де відразу має бути видно планового прибутку, витрат і доходів компанії. Такий документ (облікова політика) і зараз передбачений Податковим кодексом України, проте він не є обов'язковим. І більшість компаній (в тому числі забудовників) якщо і роблять його, то виключно з загальними нормами (дублюючими Податковий кодекс України). Натомість його наявність з конкретними контрольованими податковими та іншими органами КРІ дозволило б для обох сторін скоротити час перевірки і простіше виявляти законну оптимізацію і відрізнити її від незаконних дій.

Корисним може бути застосування досвіду США щодо принципів роботи служби внутрішніх доходів, а саме - максимальні надходження при мінімальних втратах. Даний принцип відображає значення англійського слова "efficient" - робити щось добре, обережно та повноцінно, не витрачаючи часу, грошей чи енергії (doing something in a good, careful and complete way with no waste of time, money or energy). Окрім цього, безумовно корисним є автоматизація процесу аналізу обробки первинних даних декларації платників податків та безпристрасний (поза волею людини, рандомний) спосіб відбору суб'єктів, які підлягають перевірці.



**Висновки.** Аналіз міжнародного досвіду щодо кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків показує, що в зарубіжних державах на сьогодні відсутні спеціалізовані норми, що визначають кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків у сфері житлового будівництва. У той же час, доцільне державне стимулювання бажаної поведінки щодо залучення інвестицій до сфери житлового будівництва та своєчасної сплати податків в цій галузі могло б призвести до збільшення надходжень до бюджету та зменшення навантаження на аналіз та розслідування можливих кримінальних порушень. Прикладом може бути впровадження єдиного податку у сфері житлового будівництва, аналогічного тому, що використовується для аграріїв. Розмір такого податку має бути обґрунтованим економічно та передбачати відсутність податкових перевірок для тих, хто своєчасно та повністю його сплачує. Це могло б відповідати інтересам учасників ринку житлового будівництва, спрощуючи їхнє фінансове планування та оптимізацію оподаткування через перехід до більш прозорої та простішої системи, що спирається на єдиний податок, і одночасно забезпечує більшу прозорість відносно доходів перед державою. Існують загальні норми, які регулюють кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків, тому для покращення цілісності, прозорості та справедливості податкової системи загалом, а також з метою посилення боротьби з ухиленням від сплати податків та вдосконалення податкового та кримінального законодавства в сфері житлового будівництва, може бути доцільним внести зміни до статті 212 Кримінального кодексу України та врегулювати особливості та специфіку кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків в цій галузі. Головна мета таких змін - поліпшення регулювання можливих чи виявлених випадків ухилення від сплати податків.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 Верховна Рада України; Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Редакція від 25.10.2022 р. [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984\\_011#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text).
2. План дій BEPS. Або як протидіяти виведенню прибутку до «сприятливих» податкових юрисдикцій. Державна податкова служба України. Офіційний портал <https://kyiv.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/print-395333.html>.
3. Кримінальне право зарубіжних країн: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету / В.П. Сабадаш. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 82 с.
4. Code general des impôts. URL: [https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte\\_lc/LEGITEXT000006069577](https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069577).
5. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки від 30.12.1999 р. № 787-IQ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.11.2022 г.). URL: [https://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=30420353&pos=448;-38#pos=448;-38](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353&pos=448;-38#pos=448;-38).
6. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан. URL: [https://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=31575252](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252).
7. Жмур Ю.М. Характеристика кримінального права США. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія: «Економіка і право». 2016. Випуск 31. С.123–128.
8. Міжнародний досвід боротьби з ухиленням від оподаткування та розмиванням податкової бази: висновки та рецепти для України. URL: [https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-05/mizhnar\\_dosv-1761d.pdf](https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-05/mizhnar_dosv-1761d.pdf).
9. Council Directive (EU) 2016/1164 of 12 July 2016 laying down rules against tax avoidance practices that directly affect the functioning of the internal market / The Council Of The European Union. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016L1164>.

УДК 343.2:341.4(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.15>

## КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ТА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ

Плутецька К.М.,  
кандидатка юридичних наук,  
доцентка кафедри кримінального права  
та правоохоронної діяльності  
Запорізького національного університету

Ковтун К.О.,  
викладачка кафедри кримінального права  
та правоохоронної діяльності  
Запорізького національного університету

**Плутецька К.М., Ковтун К.О. Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за національним та міжнародним кримінальним правом.**

У статті здійснено комплексний аналіз кримінальної відповідальності військових командирів, осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за злочини, вчинені підлеглими, у світлі міжнародного та національного кримінального права. Актуальність дослідження зумовлена довготривалою війною, яку веде російська федерація проти України, що загострює питання притягнення до відповідальності не лише безпосередніх виконавців, але й командирів та начальників, які не забезпечили належного контролю за діями своїх підлеглих. У роботі здійснено порівняльно-правовий аналіз положень статті 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду та нової статті 31–1 Кримінального кодексу України (доповнено КК України 24 жовтня 2024 року). Досліджено юридичну природу командної відповідальності як особливої форми індивідуальної відповідальності, що настає не за співучасть у злочинах, а за бездіяльність. Висвітлено критерії встановлення фактичного командування і контролю, ступінь обізнаності щодо злочинів підлеглих (знав, повинен був знати, міг знати, свідомо ігнорував), а також обов'язки щодо запобігання, припинення чи повідомлення компетентних органів про вчинення злочину. Виокремлено відмінності у формулюваннях національної та міжнародної нормативної бази, зокрема в частині обсягу обов'язків командирів, ступеня доказування знання про злочин, можливостей вжиття заходів та оцінки об'єктивних обставин. Визначено, що Римський статут встановлює суворіші підходи, ніж КК України, особливо в частині стандартизації меж контролю. Проаналізовано правові та практичні труднощі притягнення до відповідальності командирів нерегулярних формувань, добровольчих батальйонів і приватних військових структур. Враховано напрацювання міжнародних трибуналів (ICTY, ICTR) у контексті тлумачення та доведення командної відповідальності. Зроблено висновок, що попри загальну гармонізацію українського законодавства з міжнародними нормами, зміст окремих понять потребує додаткового уточнення, а доказові стандарти – посилення для ефективного переслідування злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту.

**Ключові слова:** командна відповідальність, військовий командир, фактичне командування і контроль, міжнародне кримінальне право, Римський статут, воєнні злочини, злочини підлеглих, недотримання обов'язків контролю, свідоме ігнорування, належний контроль.

**Plutytska K.M., Kovtun K.O. Criminal responsibility of military commanders, persons effectively acting as commanders, and other superiors under national and international criminal law.**

The article presents a comprehensive analysis of the criminal liability of military commanders, individuals effectively exercising command authority, and other superiors for offenses committed by subordinates, under both international and national criminal law. The study is driven by the protracted armed conflict initiated by the Russian Federation against Ukraine, which underscores the necessity of not only prosecuting direct perpetrators but also leaders and superiors who failed to implement proper control over their subordinates. Using a comparative legal framework, the paper evaluates Article 28 of

the Rome Statute of the International Criminal Court and the newly enacted Article 31–1 of the Criminal Code of Ukraine (amended on 24 October 2024).

It addresses the legal nature of command responsibility as a unique mode of individual criminal liability arising from omission—rather than co-perpetration. The work outlines the criteria for establishing effective command and control, evaluates the standards of awareness concerning subordinate misconduct (knowledge, constructive knowledge, potential knowledge, or conscious disregard), and investigates obligations to prevent, halt, or report crimes to competent authorities. Notably, it highlights divergences in phrasing between the national and international provisions—especially with regards to the scope of a commander’s duty, standards of proof for knowledge, ability to act, and consideration of objective situational factors.

The analysis demonstrates that the Rome Statute adopts a more stringent approach, particularly concerning the definition and assessment of effective control. Moreover, the article explores practical and legal challenges in holding command figures accountable within irregular military structures, including volunteer battalions and private military enterprises. It also draws on jurisprudence from international tribunals (such as ICTY and ICTR) in interpreting and establishing command liability.

Ultimately, while the Ukrainian legislative framework exhibits broad alignment with international standards, the article concludes that clearer definitions of effective and proper control and stronger evidentiary requirements are essential for the practical enforcement of command accountability in contemporary armed conflict settings.

**Key words:** command responsibility, military commander, effective command and control, international criminal law, Rome Statute, war crimes, subordinate crimes, failure to exercise control properly, wilful blindness, proper control.

**Постановка проблеми.** З огляду на триваючу війну російської федерації проти України, питання кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників набуває особливої актуальності. Військові командири та інші начальники відіграють ключову роль у підтриманні дисципліни, контролю за діями підлеглих і запобіганні порушенням норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. Однак, незважаючи на їхню відповідальність, у багатьох випадках вони можуть уникати покарання за воєнні злочини, вчинені підлеглими, що ускладнює забезпечення справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Проблема правового регулювання командної відповідальності полягає в складності визначення меж такої відповідальності, форм вини, а також підстав для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які займають керівні посади у військових структурах. Римський статут Міжнародного кримінального суду закладає загальні принципи, які були імplementовані у національне законодавство шляхом доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК України) статтею 31–1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників» згідно із Законом № 4012–IX від 09.10.2024 [1; 2; 3].

Дослідження теоретичних та практичних аспектів кримінальної відповідальності командирів та інших начальників за воєнні злочини є важливим і необхідним для вдосконалення правових механізмів, що сприятимуть реалізації відповідальності та ефективності кримінального переслідування.

**Метою даного дослідження** є всебічний аналіз правових засад кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за національним та міжнародним кримінальним правом. Зокрема, дослідження має на меті виявити загальні принципи, підстави та умови притягнення до кримінальної відповідальності зазначених осіб за злочини, вчинені підлеглими, а також окреслити проблемні питання та розбіжності у національних і міжнародних нормативно-правових актах.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблема кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників в Україні почала отримувати активну увагу дослідників у контексті гармонізації національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами та у зв’язку з сучасними викликами, зокрема війною російської федерації проти України.

Питання кримінальної відповідальності зазначених категорій осіб досліджували такі українські вчені, як І. Присяжнюк, Б. Калиновський, О. Процюк, О. Марін, А. Вознюк, Т. Кравчук. О. Джурич аналізував міжнародну практику притягнення до кримінальної відповідальності військових командирів. А. Градецький приділяв увагу питанням кримінальної відповідальності командирів за вчинення злочинів підлеглими в нормах міжнародного кримінального права.

Разом із тим, попри наявні напрацювання, багато важливих аспектів залишаються недостатньо дослідженими. Серед них — визначення меж «фактичної влади і контролю» в контексті різних форм

збройних формувань; розмежування командної відповідальності та інститутів співучасті і службової недбалості. Крім того, у вітчизняній науці ще недостатньо комплексно аналізується практика міжнародних трибуналів (зокрема ICTY та ICTR), які сформували важливі підходи до встановлення командної відповідальності, що мають значення і для правозастосування в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Інститут кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників формується на перетині національного кримінального права України та міжнародного кримінального права. Його нормативною основою виступають, з одного боку, положення статті 31–1 КК України, а з іншого — стаття 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі — МКС).

Командна відповідальність (command responsibility) є особливою формою індивідуальної кримінальної відповідальності, яка виникає внаслідок невиконання командиром чи начальником своїх обов'язків щодо запобігання або припинення злочинних дій підлеглих. Ця відповідальність не отожднюється зі співучастю у злочинах підлеглих, оскільки вона базується не на участі у вчиненні злочину, а на недотриманні обов'язків контролю.

Згідно з Римським статутом, командир несе відповідальність, якщо:

- він (вона) мав (мала) фактичне командування і контроль або, залежно від обставин, фактичну владу і контроль;
- знав або за обставин, що існували на той момент, повинен був знати, що ці сили вчиняли або мали намір вчинити злочини;
- не вжив (не вжила) всіх необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення таких дій або для передачі цього питання компетентним органам для розслідування та кримінального переслідування.

Подібні підходи закріплено і в українському законодавстві, зокрема у статті 31–1 КК України, яка чітко диференціює:

- військового командира (особа, яка на законних підставах уповноважена здійснювати командування та контроль над однією чи більше підлеглими особами, які беруть участь у бойових діях та належать до Збройних Сил держави);
- іншу особу, яка фактично діє як військовий командир (особа, під владою та контролем якої у зв'язку з веденням бойових дій перебувають одна чи більше підлеглих осіб, які беруть участь у бойових діях та не належать до Збройних Сил держави);
- інших начальників (особа, яка обіймає посаду чи перебуває у становищі, що надає владні повноваження (владу) та контроль над однією чи більше підлеглими особами).

Як зазначає О. Марін, усі три категорії осіб, які можуть бути притягнуті до відповідальності за міжнародні злочини, вчинені їхніми підлеглими згідно з нормами міжнародного кримінального права (військові командири, особи, які фактично виконують функції військових командирів, та інші начальники), підпадають під визначення «посадових осіб іноземних держав» відповідно до ч. 3 ст. 18 та п. 2–1 до ст. 364 КК України. Це дає підстави вважати їх службовими особами і в межах кримінально-правової кваліфікації, зокрема у складі злочину, передбаченого ст. 364 КК України — «Зловживання владою або службовим становищем» [4, с. 230].

Коло злочинів, за які настає кримінальна відповідальність командирів та інших начальників за Римським статутом МКС, збігається з КК України (геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, агресія, застосування зброї масового знищення). Зазначимо, що застосування зброї масового знищення охоплюється ст. 8 Римського статуту МКС «Воєнні злочини».

Відповідно до КК України, «військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності... якщо... знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин...». Натомість у Римському статуті МКС у цьому аспекті наявна відмінність: «...такий військовий командир чи така особа або знала, або за існуючих обставин на той момент повинна була знати, що ці сили вчиняли чи мали намір вчинити такі злочини». Таким чином, вимоги Римського статуту МКС дещо жорсткіші за норми КК України: ним не береться до уваги те, що військовий командир або особа, яка фактично діє як військовий командир / начальник, можуть не знати про злочинну поведінку підлеглих, натомість значення має, чи повинні вони були знати про таку поведінку чи ні. Як справедливо зазначають Б. Калиновський та О. Процюк, використання словосполучення «і міг знати» у національному законодавстві є обґрунтованим уточненням, оскільки воно забезпечує дотримання принципу справедливості під час притягнення осіб до кримінальної відповідальності. Такий підхід дозволяє враховувати об'єктивні умови, які могли впливати на спроможність командира знати про вчинення злочину [5, с. 85].

У ст. 31–1 КК України передбачено обов'язок військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир / начальник, вжити дії, «які повинен був і міг вжити у межах

своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентному органу». На нашу думку, притаманне національному кримінальному праву формулювання «повинен був і міг» може трактуватися дещо м'якше, ніж аналогічна норма Римського статуту МКС, де йдеться про невжиття всіх необхідних і розумних заходів «у межах його або її повноважень для недопущення чи припинення їх учинення або для передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування».

Серед найбільш дискусійних є питання встановлення меж «фактичного командування і контролю». Це особливо складно щодо нерегулярних збройних формувань, добровольчих батальйонів, приватних військових компаній або колабораціоністських структур під час збройного конфлікту. Практика міжнародних трибуналів (справи Блазкіча, Хала, Делаліча тощо) виробила критерії визначення контролю: можливість віддавати накази, здійснювати дисциплінарні заходи, планувати операції та реально впливати на дії підлеглих.

Іншим важливим аспектом є різниця у стандарті знання: для військових командирів застосовується критерій «знав або повинен був знати / міг знати» (у національному кримінальному праві), тоді як для начальників існує ще й критерій «свідомого ігнорування».

Також складними залишаються питання доведення того, що командир міг вжити ефективних заходів у конкретних умовах; обмежень у фактичній здатності отримувати достовірну інформацію в умовах бойових дій; співвідношення командної відповідальності зі службовою недбалістю, халатністю чи співучастю.

Досліджуючи позицію Міжнародного кримінального суду, А. Градецький дійшов висновку, що вона є послідовною в цьому плані. Міжнародний кримінальний суд проводить чітке розмежування між командною відповідальністю за невжиття належних заходів щодо запобігання або припинення злочинів, учинених підлеглими, та співучастю у таких злочинах. МКС формує окремі критерії для кваліфікації співучасті. Зокрема, щодо об'єктивної сторони співучасті, необхідною є наявність декількох осіб, об'єднаних спільним планом, спрямованим на вчинення міжнародного злочину, а також істотного внеску кожного зі співучасників у реалізацію цього плану. У контексті суб'єктивної сторони МКС вимагає, щоб кожна особа, яка залучається як співучасник, відповідала всім психічним елементам (формам вини), передбаченим у складі відповідного злочину. Таким чином, співучасть передбачає не лише наявність загального задуму, а й активну поведінку, що істотно вплинула на досягнення злочинного результату [6, с. 189].

Крім того, як зазначає О. Джурич, принцип доведення вини, індивідуальна суб'єктивна відповідальність і право на справедливий судовий розгляд становлять фундамент як міжнародного, так і національного кримінального права. Реалізація права на законне судочинство неможлива без об'єктивного встановлення факту вини та мотивів вчинення кримінального правопорушення. І навпаки, для забезпечення справедливого судового процесу необхідно з'ясувати, чи мала місце вина і які мотиви стояли за злочином. Водночас елемент командної відповідальності, який ґрунтується на відсутності умислу – а саме у випадках несвідомої необережності – важко поєднується з суттю міжнародних кримінальних злочинів, які за своєю природою є умисними (як, наприклад, геноцид). Командна відповідальність, таким чином, розташовується «на межі між несвідомою необережністю та усвідомленою виною», що потребує особливої уваги при її застосуванні [7, с. 97-98].

**Висновки.** Інститут командної відповідальності становить важливий правовий механізм у структурі міжнародного та національного кримінального права, спрямований на забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів. Він покликаний гарантувати, що особи, які займають керівні посади у військових структурах, не уникнуть кримінальної відповідальності у випадках невжиття належних заходів щодо запобігання або припинення міжнародних злочинів, учинених підлеглими.

Аналіз положень статті 31-1 КК України та статті 28 Римського статуту МКС свідчить про існування загальних принципів командної відповідальності в обох системах, зокрема щодо фактичного контролю, обов'язку знати про вчинення злочинів та обов'язку діяти для їх недопущення. Водночас національне законодавство в окремих аспектах демонструє відмінності у трактуванні меж відповідальності та обсягу вини (зокрема, через використання формулювання «повинен був і міг знати»), що потребує подальшої доктринальної та правозастосовної конкретизації.

Ключовими проблемними питаннями залишаються: визначення меж «фактичного командування і контролю», особливо у випадках залучення нерегулярних формувань, добровольчих батальйонів або приватних військових компаній; співвідношення командної відповідальності зі співучастю, службовою недбалістю та халатністю; формування чітких критеріїв «належного контролю» та доказування фактичної можливості командира вжити необхідних заходів у конкретних умовах бойових дій.

Командна відповідальність як форма індивідуальної кримінальної відповідальності, не може отожднюватися з відповідальністю за дії підлеглих *per se*. Її реалізація вимагає встановлення причинного зв'язку між бездіяльністю командира або начальника та вчиненням злочину, а також доведення обов'язку і реальної можливості діяти. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність дотримання високих стандартів доказування і підтверджує складність правозастосування у цій сфері.

Узагальнюючи, слід зазначити, що інститут командної відповідальності є невід'ємною частиною концепції невідворотності покарання за міжнародні злочини й потребує подальшого розвитку як на доктринальному, так і на практичному рівнях.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 07.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n4092> (дата звернення: 28.06.2025).
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. Дата оновлення: 21.08.2024. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_588#n243](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n243) (дата звернення: 28.06.2025).
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text> (дата звернення: 28.06.2025).
4. Марін О.К. Особливості кримінальної відповідальності військових командирів та інших начальників за міжнародні злочини, вчинені їх підлеглими. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: матеріали Міжнародної науково практичної конференції (Львів, 21 жовтня 2022 року). Львів, 2022. С. 226–230.
5. Калиновський Б.В., Процюк О.В. Актуальні питання кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 28 листоп. 2024 р.). Київ, 2024. С. 81–89.
6. Градецький А.В. Кримінальна відповідальність командирів за вчинення злочинів підлеглими в нормах міжнародного права. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації*: зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С. 188–189.
7. Джурич О. Кримінальна відповідальність військових командирів (міжнародна правова практика). *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 96–98.

УДК 343.13:351.74:004.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.16>

## АВТОМАТИЗАЦІЯ ТА АЛГОРИТМІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

**Попович О.В.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри загальнотеоретичної  
юриспруденції та прав людини  
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту  
Національного університету «Одеська юридична академія»  
ORCID: 0000-0002-6778-4714*

**Томаш Л.В.,**

*кандидат юридичних наук,  
директор Буковинської державної  
сільськогосподарської дослідної станції  
Інституту сільського господарства  
Карпатського регіону НААН  
ORCID: 0000-0003-4649-2672*

### **Попович О.В., Томаш Л.В. Автоматизація та алгоритмізація кримінально-правової кваліфікації в умовах цифрової трансформації правозастосування.**

Стаття присвячена теоретичним і прикладним аспектам кримінально-правової кваліфікації в умовах цифрової трансформації правозастосування. Підкреслено, що цифрові технології значно впливають на кримінально-правову сферу, змінюючи підходи до аналізу суспільно небезпечних діянь. Визначено, що кримінально-правова кваліфікація є ключовим елементом механізму кримінально-правового впливу, оскільки забезпечує юридичну оцінку діяння та є основою для притягнення особи до відповідальності чи звільнення від неї.

Розглянуто різні підходи до розуміння кваліфікації, наголошено на її складності й багатогранності. Встановлено, що розвиток цифрових технологій створює перспективи автоматизації правозастосування, зокрема процесу кваліфікації. Водночас підкреслено існування значних ризиків, пов'язаних із формалізацією ознак складу кримінального правопорушення, більшість з яких має оціночний характер і не піддається однозначному алгоритмуванню.

Зазначено, що алгоритмічні системи здатні аналізувати лише формалізовані дані, але не можуть враховувати психологічні мотиви чи соціальний контекст, які часто мають визначальне значення для правильної кримінально-правової оцінки діяння. Окреслено проблему так званого «чорного ящика» алгоритмів, коли навіть розробники не здатні пояснити логіку ухвалених системою рішень, що суперечить вимогам кримінального права щодо мотивування кожного вироку.

Проаналізовано приклади застосування алгоритмічних технологій у кримінальному судочинстві інших країн, де такі системи використовуються здебільшого для аналітики, прогнозування ризиків чи допомоги у прийнятті рішень, однак поки не здійснюють повноцінної правової кваліфікації діянь. В Україні впровадження цифрових технологій у цій сфері перебуває на початковій стадії й обмежується здебільшого автоматизацією адміністративних процедур без безпосереднього застосування алгоритмів для кваліфікації кримінально каранних діянь.

Обґрунтовано необхідність розробки методології, яка дозволить чітко розмежувати ознаки, придатні для алгоритмізації, від тих, що потребують оцінки людини. Наголошено на важливості створення правових механізмів для забезпечення прозорості роботи алгоритмів, можливості перевірки їх рішень та гарантій захисту прав учасників кримінального провадження. Зроблено висновок, що впровадження цифрових технологій у кримінально-правову кваліфікацію можливе лише за умов дотримання балансу між технологічним розвитком і принципами справедливості, правової визначеності та захисту прав людини. Подальші дослідження мають бути зосереджені на створенні змішаних моделей правозастосування, де алгоритми відіграватимуть допоміжну роль, а остаточні рішення залишатимуться за правниками.

**Ключові слова:** автоматизація, алгоритмізація, алгоритмічні системи, електронне правосуддя, кримінальне право, кримінально-правова кваліфікація, кримінально-правова політика, правова

визначеність, правові стандарти, правозастосування, правоохоронна діяльність, ризики цифровізації, суб'єкт кваліфікації, цифрові технології, цифровізація, штучний інтелект.

**Popovych O.V., Tomash L.V. Automation and algorithmization of criminal law qualification in the context of digital transformation of law enforcement.**

The article is devoted to the theoretical and practical aspects of criminal law qualification in the context of the digitalization of the legal system. It is emphasized that digital technologies significantly impact the sphere of criminal law, transforming approaches to the analysis of acts that bear legal significance. It is established that criminal law qualification constitutes a key element within the mechanism of criminal law regulation, as it ensures the legal assessment of an act and serves as the basis for holding a person criminally liable or exempting them from such liability.

Various approaches to understanding the concept of qualification are examined, with an emphasis on its complexity and multifaceted nature. It is determined that the development of digital technologies creates prospects for the automation of law enforcement, particularly the process of legal qualification. At the same time, significant risks are highlighted, associated with the formalization of the elements of a criminal offense, many of which possess an evaluative character and are not amenable to unequivocal algorithmization.

It is noted that algorithmic systems are capable of analyzing only formalized data, yet cannot account for psychological motives or social context, which often play a decisive role in the proper legal assessment of an act. The problem of the so-called "black box" phenomenon of algorithms is outlined, whereby even developers are sometimes unable to explain the reasoning underlying the decisions generated by the system, which contradicts the requirements of criminal law concerning the obligation to provide reasons for each judgment.

Examples of the use of algorithmic technologies in criminal justice systems of other countries are analyzed, where such systems are primarily employed for analytics, risk prediction, or supporting decision-making, but have not yet performed full-fledged legal qualification of criminal acts. In Ukraine, the implementation of digital technologies in this sphere remains at an initial stage and is mainly limited to the automation of administrative procedures without the direct application of algorithms for the qualification of criminally punishable acts.

The necessity is substantiated for developing a methodology that would clearly distinguish between characteristics suitable for algorithmization and those requiring human evaluation. The importance is underscored of establishing legal mechanisms to ensure the transparency of algorithmic functioning, the possibility of reviewing their decisions, and the protection of the rights of participants in criminal proceedings. It is concluded that the implementation of digital technologies in criminal law qualification is possible only under the condition of maintaining a balance between technological progress and the principles of justice, legal certainty, and human rights protection. Further research should focus on the creation of hybrid models of law enforcement, wherein algorithms play an auxiliary role while final decisions remain within the competence of legal professionals.

**Key words:** algorithmic systems, algorithmization, artificial intelligence, automation, criminal law policy, criminal law qualification, criminal law, digital technologies, digitalization risks, digitalization, electronic justice, law enforcement activity, law enforcement, legal certainty, legal standards, subject of qualification.

**Постановка проблеми.** Сучасний етап розвитку правової системи визначається не лише загальною тенденцією до цифровізації, а й зростаючим значенням інформаційних технологій у сфері правозастосування. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність переосмислення традиційних теоретичних підходів до інституту кримінально-правової кваліфікації та обґрунтування можливості її як автоматизації, так і алгоритмізації з використанням цифрових технологій.

Швидкий прогрес штучного інтелекту, машинного навчання та експертних правових систем відкриває нові можливості для розробки алгоритмів, які здатні здійснювати кримінально-правову кваліфікацію на основі формалізованих ознак складів кримінальних правопорушень. Це створює передумови для підвищення ефективності правозастосування, пришвидшення ухвалення рішень і зменшення впливу на них суб'єктивних факторів. Водночас такі процеси пов'язані зі складними викликами, серед яких – необхідність точного відображення оціночних понять кримінального права, дотримання принципів диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання, а також забезпечення фундаментальних прав і свобод людини, зокрема права на справедливий судовий розгляд.

У підсумку, проблематика зводиться до пошуку оптимального співвідношення між ефективністю кримінально-правового захисту суспільства та дотриманням принципів правової визначеності,



справедливості й гуманізму. Разом з тим, відсутність в українській науці комплексних досліджень щодо автоматизації процесу кримінально-правової кваліфікації, а також недостатнє впровадження подібних технологічних рішень на практиці визначають як наукову, так і прикладну значущість обраної теми.

Отже, вивчення теоретичних і практичних аспектів автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації є актуальним завданням сучасної кримінально-правової науки, спрямованим на удосконалення інструментів правозастосування в умовах цифрової трансформації суспільних відносин.

**Метою дослідження** є комплексний аналіз теоретичних і практичних основ автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації в умовах цифрових змін, виявлення потенційних можливостей, переваг і ризиків впровадження цифрових технологій у процес кваліфікації кримінально-караних діянь, а також підготовка науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та методологічного забезпечення цього процесу з урахуванням принципів кримінального права та дотримання прав людини.

**Стан опрацювання проблематики.** Останніми роками спостерігається зростання інтересу наукової спільноти до впливу цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, на розвиток кримінального права. Це зумовлено прагненням підвищити ефективність правозастосування за умови дотримання принципів правової визначеності та справедливості.

Теоретичні основи цифровізації кримінально-правової сфери, зокрема питання можливості визнання штучного інтелекту учасником кримінально-правових відносин та його роль у трансформації механізмів кримінально-правового регулювання, досліджували такі вчені, як С.Ф. Денисов, В.Г. Павлов, О.Є. Радутний та О.І. Гафич. У своїх працях вони аналізують проблеми визначення правового статусу штучного інтелекту, обґрунтовують перспективи кримінальної відповідальності за дії автономних цифрових систем, а також досліджують вплив цифрових технологій на концепцію складу кримінального правопорушення та розвиток кримінально-правової політики.

У сфері кримінального процесу цифровізація та алгоритмізація дедалі частіше розглядаються як засоби оптимізації досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. Дослідження О.О. Торбаса, С.М. Атаманчука, С.В. Подкопаєва, І.В. Басисти та А.В. Гутник присвячені використанню штучного інтелекту для автоматизованого аналізу доказової інформації, прогнозування результатів кримінального провадження, функціонуванню електронних систем управління процесуальними діями, а також питанням допустимості та оцінки цифрових доказів. Практичні аспекти алгоритмізації досудового розслідування стали об'єктом уваги також Г.К. Авдєєвої та В.О. Коновалової, які досліджують можливості інтеграції експертних систем та інноваційних цифрових технологій у кримінальне провадження, з огляду на підвищення ефективності та забезпечення об'єктивності кримінально-процесуальної діяльності.

У криміналістиці науковий інтерес зосереджується на вивченні потенціалу цифрових технологій та алгоритмічних рішень для удосконалення процесів виявлення, фіксації, дослідження та інтерпретації доказів. О.М. Дуфенюк та Д.І. Клепка аналізують застосування цифрових інструментів у криміналістичній діяльності, а також їхній вплив на тактику проведення слідчих дій і розробку криміналістичних методик.

Попри існування окремих досліджень, комплексний аналіз специфіки автоматизації та алгоритмізації саме кримінально-правової кваліфікації, визначення її правових меж, критеріїв допустимості алгоритмічних рішень і ризиків для прав людини в кримінально-правовій доктрині досі не проводився. Більшість робіт мають фрагментарний характер і зосереджуються переважно на загальних питаннях цифровізації кримінального права або кримінального процесу. Тож питання автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації вимагає подальшого ґрунтовного опрацювання, включаючи розробку теоретичних основ, законодавчих підходів і практичних механізмів впровадження алгоритмічних технологій у кримінально-правову сферу. Саме це й визначає актуальність обраної теми.

**Виклад основного матеріалу.** У XXI столітті цифровізація стала визначальним трендом суспільного розвитку, що трансформує всі без винятку галузі права, зокрема кримінальне. Цифрові технології дедалі відчутніше впливають на механізм функціонування правової системи, зокрема шляхом автоматизації правозастосовних процедур і впровадження електронних систем у сферу кримінальної юстиції.

Особливе місце в цьому процесі займає інститут кримінально-правової кваліфікації як центральний елемент механізму кримінально-правового впливу, що забезпечує ідентифікацію кримінально-протиправних посягань та реалізацію кримінальної відповідальності.

Поняття «кваліфікація» посідає одне з ключових місць у теорії кримінального права та широко використовується у правозастосовній діяльності. Його розглядають як процес, що полягає у діяль-

ності компетентних суб'єктів, спрямованій на встановлення відповідності між фактичними обставинами вчиненого діяння та ознаками складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом, а також як результат такої діяльності, що знаходить відображення у відповідних процесуальних документах.

Доктрина кримінального права пропонує значну кількість визначень терміну «кваліфікація кримінальних правопорушень». Як зазначають Т.Б. Ніколаєнко та В.А. Омельчук, одні науковці формулюють власні, оригінальні визначення цього поняття, тоді як інші лише інтерпретують або уточнюють уже наявні дефініції, викладені в науковій літературі [1, с. 22]. Найчастіше поняття кваліфікації трактується як: «1) встановлення відповідності конкретного діяння ознакам того чи іншого кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом; 2) вибір чи підшукування відповідного кримінального закону і підведення під нього злочину, що інкримінується особі; 3) встановлення і юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння і ознаками складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінально-правовою нормою; 4) самостійний логічний процес визначення юридичної оцінки кримінального правопорушення, рішення про яку знаходить своє закріплення у відповідних юридичних актах (процесуальних документах), що тягнуть правові наслідки; 5) кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, вибір і застосування до нього тієї кримінально-правової норми, яка найповніше описує його ознаки; 6) правозастосовна діяльність щодо застосування кримінально-правових норм до конкретного випадку вчинення суспільно небезпечного діяння» [1, с. 21].

У науковій літературі зустрічається і широке розуміння кримінально-правової кваліфікації, яка співвідноситься із кваліфікацією кримінальних правопорушень як родове й видове поняття. Так, В.О. Навроцький вважає, що кримінально-правова кваліфікація має значно ширший зміст, оскільки охоплює не лише оцінку суспільно небезпечних діянь, які утворюють склад кримінального правопорушення, а й діяння осіб, визнаних неосудними, або вчинені в умовах необхідної оборони, затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, чи за інших обставин, що виключають кримінальну протиправність [2, с. 6–12].

Натомість М.І. Панов висловлює протилежну позицію, вважаючи, що кримінальне право регулює виключно відносини, пов'язані з кримінальними правопорушеннями та застосуванням покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру за їх вчинення. Відтак, об'єктом кваліфікації, на його думку, можуть бути лише діяння, прямо визначені законом як кримінально протиправні. Інші діяння, навіть якщо вони мають ознаки суспільної небезпечності, наприклад дії осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, неосудних осіб чи дії, що вчиняються у стані необхідної оборони або крайньої необхідності, не повинні визнаватися об'єктом кримінально-правової кваліфікації. Учений наголошує на потребі чіткого розмежування між кримінальними правопорушеннями та іншими діяннями, які можуть мати зовнішню схожість із ними, але за своєю суттю є правомірними [3, с. 15].

В.В. Антипов і В.І. Антипов дотримуються ширшого розуміння кримінально-правової кваліфікації. На їхню думку, кримінально-правова кваліфікація може завершуватися як висновком про наявність складу кримінального правопорушення (наприклад, визначення таємного заволодіння чужим майном як крадіжки), так і висновком про відсутність у діяч чи бездіяльності особи ознак складу кримінального правопорушення, що інколи веде до кваліфікації діяння як адміністративного проступку (наприклад, дрібне викрадення чужого майна) [4, с. 6].

Особливе значення має те, що проєкт Кримінального кодексу України від 02.04.2025 р. вперше на нормативному рівні формулює визначення поняття кримінально-правової кваліфікації. Згідно з положеннями розділу 2.10 цього проєкту, кваліфікація кримінального правопорушення розглядається як встановлення статті (її частини, пункту) цього Кодексу, яка передбачає вчинене діяння як кримінальне правопорушення (з уточненням його складу, ступеня тяжкості, стадії вчинення, форми співучасті) або як діяння, що не є кримінальним правопорушенням. При цьому визначено, що кваліфікація завершується складанням так званої формули кваліфікації, яка містить посилання на конкретні положення Спеціальної частини Кодексу, а за потреби – на стадію вчинення, форму співучасті чи обставини, які впливають на ступінь тяжкості діяння [5]. Це визначення має велике значення, адже вперше кодифікує доктринальне розуміння кваліфікації на рівні нормативного акта, створюючи передумови для єдності правозастосовної практики та потенційної алгоритмізації цього процесу.

Проведений аналіз різних наукових підходів дає підстави стверджувати, що поняття кримінально-правової кваліфікації є багатогранним і не зводиться лише до встановлення складу кримінального правопорушення, а охоплює ширший спектр діянь та обставин, які мають значення для кримінально-правової оцінки. Це зумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на уточнення теоретичних основ кваліфікаційної діяльності та розробку методологічних підходів до її алгоритмізації.

У зв'язку з розвитком цифрових технологій дедалі актуальнішим стає питання, чи можливо формалізувати процедури кримінально-правової кваліфікації настільки, щоб окремі її етапи могли бути алгоритмізовані або навіть автоматизовані. Для цього необхідно чітко розмежувати два поняття – алгоритмізацію та автоматизацію, які часто помилково ототожнюють, хоча вони виконують різні функції у цифрових правових процесах.

Алгоритмізація – це процес формалізації діяльності чи процедур шляхом побудови чітких послідовностей дій (алгоритмів), які дозволяють виконати певне завдання або дійти визначеного результату. У сфері права алгоритмізація означає спробу перетворити юридичні норми чи оціночні поняття на структуровані правила або критерії, придатні для обробки людиною чи автоматизованою системою.

Автоматизація – це технологічний процес, під час якого виконання певних дій передається від людини до технічних засобів або програмного забезпечення. Вона реалізує алгоритми на практиці та зменшує участь людини у виконанні рутинних або складних завдань. У правовій сфері автоматизація охоплює електронний документообіг, автоматичне генерування юридичних документів чи попередній аналіз даних для підтримки ухвалення рішень.

Взаємозв'язок між алгоритмізацією та автоматизацією полягає в тому, що алгоритмізація є передумовою автоматизації. Перш ніж процес можна автоматизувати, його слід формалізувати та описати як алгоритм. Без чіткої алгоритмізації автоматизація правових процедур технічно неможлива або становить значний ризик через ймовірність помилок чи неправильних рішень. Це особливо актуально у сфері кримінально-правової кваліфікації, де значна частина понять має оціночний характер і потребує індивідуальної правової оцінки.

Технології штучного інтелекту та алгоритмічної обробки даних поступово проникають у сферу кримінального судочинства. У світі вже існують проекти створення експертних систем та аналітичних інструментів, які допомагають учасникам кримінального процесу, зокрема прокурорам, аналізувати обставини справи чи оцінювати ризики повторного правопорушення. Наприклад, у США тестуються системи, що підтримують ухвалення рішень у кримінальному провадженні, однак ці системи поки що не здійснюють повноцінної правової кваліфікації діянь. Алгоритмічні технології здатні опрацьовувати лише ті дані та обставини, які можна формалізувати та виразити у вигляді чітких правил або математичних моделей. Натомість вони не спроможні адекватно враховувати психологічні мотиви, суб'єктивні переживання чи індивідуальні обставини, що часто мають визначальне значення для правильного розуміння правової природи діяння.

В Україні впровадження автоматизованих систем у сфері кримінально-правової кваліфікації наразі перебуває на початковій стадії. Існуючі проекти Державної судової адміністрації України пов'язані переважно з автоматизацією рутинних адміністративних процедур, таких як електронний документообіг чи функціонування системи «Електронний суд» [6]. У Звіті ДСА України за 2021 рік, наприклад, ідеться про розвиток підсистем електронного документообігу та єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, однак питання застосування алгоритмів безпосередньо для кримінально-правової кваліфікації поки не піднімалося [6]. Це обумовлено як технічними, так і правовими та методологічними викликами.

Однією з головних проблем залишається формалізація ознак складу кримінального правопорушення, більшість з яких мають оціночний характер. У кримінальному законодавстві широко використовуються поняття, що не мають чіткого кількісного визначення і потребують індивідуальної оцінки з урахуванням конкретних обставин справи, зокрема такі, як «особлива жорстокість» (ч. 2 ст. 115 КК України), «значна шкода» (ст. 191 КК України) чи «злісне невиконання обов'язків» (ст. 389 КК України). Сучасні алгоритмічні системи, незважаючи на значний прогрес у сфері штучного інтелекту, поки що не здатні належним чином інтерпретувати такі оціночні категорії без ризику спрощення чи помилкової правової кваліфікації. Крім того, навіть найскладніші алгоритмічні системи залишаються інструментами обробки формалізованих даних і не здатні повною мірою враховувати психологічні мотиви, соціальний контекст або індивідуальні особливості правосвідомості правозастосовця, що нерідко є визначальними у процесі кваліфікації кримінально-протиправних діянь. Це створює ризики надмірної схематизації правової оцінки діянь, що потенційно суперечить принципам справедливості, диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання.

Іншим викликом є ризик упередженості алгоритмів (*algorithmic bias*). Алгоритми, навчені на даних правозастосовної практики, можуть відтворювати уже існуючі упередження в системі кримінальної юстиції, що призводить до дискримінаційних або несправедливих рішень. Це підтверджується сучасними дослідженнями, які вказують на небезпеку перенесення соціальних стереотипів та інституційних упереджень у алгоритмічні моделі [7, с. 548].

Слід також звернути увагу і на те, що використання алгоритмічних систем у кримінально-правовій сфері стикається також з проблемою правової невизначеності. Як слушно зауважує R. Binns,

суттєвою небезпекою є явище так званого «чорного ящика» алгоритмів, коли навіть розробники системи не можуть пояснити, як саме штучний інтелект дійшов певного висновку [7, с. 550]. Така ситуація є неприйнятною у сфері кримінального права, де вимагається ретельне мотивування кожного правового рішення. Невизначеність алгоритмічних систем створює ризик порушення гарантій справедливого судового розгляду, адже система, яка не здатна пояснити логіку свого рішення, не відповідає принципу змагальності, оскільки обвинувачений не має змоги ефективно оспорювати підстави для висновків алгоритму.

Водночас ігнорувати потенційні можливості цифрових технологій у сфері кримінально-правової кваліфікації було б недоцільно. Використання алгоритмічних інструментів здатне значно підвищити швидкість та точність опрацювання великих масивів даних, сприяти виявленню типових схем злочинної діяльності, уніфікації правозастосовної практики та зменшити ризик людських помилок на етапі попереднього аналізу справи. Проте, як справедливо відзначає більшість дослідників, автоматизація кримінально-правової кваліфікації має залишатися допоміжним інструментом, а не замінювати професійну діяльність правника.

У цьому контексті актуальною є розробка комплексної методології формалізації кримінально-правових понять, яка передбачала б диференціацію між ознаками, що підлягають об'єктивному визначенню і можуть бути алгоритмізовані, та такими, які вимагають суб'єктивної оцінки. Важливим є законодавче врегулювання стандартів прозорості алгоритмів, створення механізмів їх аудиту, визначення меж їх застосування, а також закріплення гарантій захисту прав учасників кримінального провадження. Особливої уваги потребує розроблення нормативних запобіжників, які забезпечуватимуть дотримання прав обвинуваченого та принципу презумпції невинуватості.

**Висновки.** Таким чином, успішне впровадження цифрових технологій у сферу кримінально-правової кваліфікації можливе лише за умов глибокої міждисциплінарної взаємодії правників, програмістів, соціологів, психологів, фахівців з етики, а також на основі чіткої нормативної бази, яка забезпечує баланс між технологічним розвитком та дотриманням фундаментальних прав і свобод людини. Питання автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації є перспективним, однак надзвичайно складним напрямом розвитку кримінально-правової науки та практики, що вимагає подальших глибинних досліджень, спрямованих на створення теоретичних і методологічних засад, визначення меж допустимого застосування штучного інтелекту, а також розробку правових механізмів контролю за його функціонуванням. Подальші наукові пошуки повинні зосередитися на формуванні змішаних моделей правозастосування, в яких алгоритмічні рішення працюватимуть у тісному зв'язку з людським інтелектом.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Ніколаєнко Т.Б., Омельчук В.А. Кваліфікація кримінальних правопорушень: актуальні проблеми: підручник. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2022. 504 с.
2. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
3. Основи кваліфікації кримінальних правопорушень: навчальний посібник / М.І. Панов, С.О. Харитонов, О.О. Володіна та ін.; за ред. М.І. Панова та С.О. Харитонова. Київ: Норма права, 2023. 460 с.
4. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Топчія, наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
5. Проєкт Кримінального кодексу України станом на 02.04.2025 року (дата звернення: 12.07.2025). URL: <https://surl.li/zlvnzo> (дата звернення: 12.07.2025).
6. Звіт Державної судової адміністрації України за 2021 рік. URL: [https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new\\_folder\\_for\\_uploads/dsa/2021.pdf](https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf) (дата звернення: 07.07.2025).
7. Binns R. Algorithmic Accountability and Public Reason. *Philosophy & Technology*. 2018. Vol. 31, № 4. P. 543–556. DOI: 10.1007/s13347-017-0263-5.

## ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ: ВИКЛИКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Татаренко Г.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,  
професор кафедри публічного та приватного права  
Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля  
ORCID: 0000-0001-6291-4455*

Татаренко І.В.,

*аспірант кафедри публічного та приватного права  
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля  
ORCID: 0000-0002-7320-4237*

### **Татаренко Г.В., Татаренко І.В. Воєнні злочини проти дітей у контексті гібридної агресії: виклики кримінально-правового захисту.**

Стаття присвячена комплексному аналізу воєнних злочинів проти дітей у контексті сучасної гібридної війни, що триває внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Дослідження акцентує увагу на багатовимірності загроз, з якими стикаються діти під час збройного конфлікту: від фізичних форм насильства, депортації, примусового переміщення до вербування, інформаційного впливу й цифрової експлуатації. У роботі розглянуто динаміку змін у правовому регулюванні, зокрема прийняття Верховною Радою України Закону № 12170 та впровадження нової статті 448 Кримінального кодексу України – «Воєнні злочини проти дітей». Запровадження цієї норми аналізується крізь призму міжнародно-правових зобов'язань України відповідно до Римського статуту, Женевських конвенцій та Конвенції ООН про права дитини. Особливу увагу приділено цифровому виміру гібридної війни, що вимагає переосмислення традиційних механізмів кримінально-правового реагування. На основі аналізу задокументованих випадків залучення неповнолітніх до розвідки, диверсій та інших форм співпраці з агресором через онлайн-платформи (TikTok, Telegram, Roblox, Discord) автори обґрунтовують необхідність адаптації кримінального законодавства до умов цифрової трансформації збройних конфліктів. Водночас, науковий огляд демонструє, що в українському експертному середовищі вже сформовано потужний корпус думок щодо вдосконалення законодавства. Зокрема, піднімаються питання конкуренції кримінально-правових норм, розширення кола суб'єктів злочину, уніфікації санкцій та закріплення безстроковості притягнення до відповідальності. Особливий акцент зроблено на міжнародно-правових механізмах: арештних ордерах МКС щодо високопосадовців РФ, резолюціях ПАРЄ, позиції Комісії ООН, а також прикладах національного законодавства країн ЄС, Канади, Великої Британії. Стаття підкреслює необхідність системної міждисциплінарної відповіді на виклики, що поєднують воєнне, правове, гуманітарне та цифрове виміри. У підсумку формулюються пропозиції щодо подальшого удосконалення кримінального права України з урахуванням міжнародних стандартів, цифрових загроз та потреб практичного правозастосування в умовах збройного конфлікту.

**Ключові слова:** гібридна війна, діти, воєнні злочини, кримінальне право, міжнародне гуманітарне право, Міжнародний кримінальний суд, цифрова безпека.

### **Tatarenko H.V., Tatarenko I.V. War crimes against children in the context of hybrid aggression: challenges of criminal law protection.**

The article presents a comprehensive legal analysis of war crimes committed against children within the framework of hybrid warfare, with a particular focus on the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The study explores the multi-dimensional threats facing children in armed conflict, including physical violence, forced deportation, unlawful displacement, recruitment into armed formations, and systematic manipulation through digital platforms. Emphasis is placed on the evolving nature of warfare, where traditional military tactics are supplemented with psychological and cyber tools that target the youngest and most vulnerable population group-children.

Special attention is devoted to recent legislative developments in Ukraine, notably the adoption of Law No. 12170 and the introduction of Article 448 of the Criminal Code of Ukraine – «War Crimes against Children». This legal innovation is analyzed in light of Ukraine's obligations under international humanitarian law, particularly the Rome Statute of the International Criminal Court, the Geneva

Conventions of 1949 and their Additional Protocols, and the UN Convention on the Rights of the Child. The article demonstrates how these legal frameworks are being gradually integrated into national legislation to ensure the criminal accountability of those responsible for crimes against children during armed conflict.

The article also highlights the digital dimension of hybrid warfare, revealing how children are increasingly subjected to influence operations and recruitment via online platforms such as TikTok, Telegram, Roblox, and Discord. These practices often blur the line between virtual gaming and real-world military involvement, as minors are incentivized to share geolocation data, photograph strategic objects, or carry out information-related missions. The systematic use of such tactics by aggressor-state actors underscores the need to update domestic criminal law to reflect the realities of cyber-mediated warfare and digital exploitation.

A critical review of recent Ukrainian legal scholarship reveals a growing awareness of the need for legislative clarity, expanded subject categories of criminal liability, harmonized sanctions, and the elimination of statutes of limitations for war crimes against children. The article further examines international accountability mechanisms, including arrest warrants issued by the ICC, the classification of child deportations as acts of genocide by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, and key statements by the United Nations Independent International Commission of Inquiry.

In conclusion, the authors argue for a multidimensional and interdisciplinary approach to child protection during war, combining criminal, humanitarian, cyber, and educational measures. Only such an integrated strategy can ensure real justice and sustainable protection for children affected by armed conflict in the 21st century.

**Key words:** hybrid warfare, children, war crimes, criminal law, international humanitarian law, International Criminal Court, digital security.

**Постановка проблеми.** Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну створило безпрецедентні виклики у сфері захисту прав дитини. У період воєнного конфлікту саме діти стали однією з найуразливіших категорій населення, і масштаби загроз, спрямованих проти них, набули системного характеру. Станом на 18 червня 2025 року державна платформа «Діти війни» зафіксувала 19 546 випадків депортації українських дітей - це лише підтвержені епізоди, задокументовані в рамках ініціативи *Bring Kids Back*. Окрім того, за оцінками відкритих джерел, озвучених у т. зв. офіційній риторичній країни-агресора, близько 744 тисяч дітей було депортовано або примусово переміщено з територій активних бойових дій або тимчасово окупованих регіонів України [1]. Ця статистика підтверджує серйозний і всеохопний характер явища та свідчить про навмисну політику агресора, спрямовану на викорінення української ідентичності в наймолодших поколіннях через зміну середовища, мови, культурного простору й правового статусу.

Паралельно з цим, українські правоохоронні органи активно розслідують факти вчинення воєнних злочинів проти дітей. Як повідомив Офіс Генерального прокурора України, станом на середину 2024 року було відкрито понад 3 800 кримінальних проваджень за такими злочинами. У межах цих розслідувань 54 особам було оголошено про підозру, а 31 особа вже засуджена [2]. Загалом до суду направлено понад 5 700 обвинувальних актів щодо злочинів, пов'язаних із неповнолітніми, з яких понад 2 000 завершилися обвинувальними вироками. Така статистика відображає не лише масштаб злочинної активності проти дітей у зоні воєнного конфлікту, а й високу пріоритетність, яку держава надає цьому питанню на рівні кримінального переслідування. Однак очевидно, що навіть за умов такої процесуальної активності, наявна правова система потребує адаптації до викликів, які диктує гібридна війна, зокрема - її цифровий компонент.

В умовах гібридної війни, що охоплює як фізичну, так і інформаційно-цифрову площину, діти стають особливо вразливими до маніпуляцій, вербування та втягування у протиправну діяльність з боку ворожих структур. Встановлені факти засвідчують, що агресор дедалі активніше використовує можливості цифрових технологій для цілеспрямованого впливу на неповнолітніх, порушуючи як норми міжнародного гуманітарного права, так і стандарти захисту прав дитини.

Зокрема, СБУ та Національна поліція вже задокументували низку резонансних випадків залучення дітей до диверсійних та розвідувальних дій. У Харкові було виявлено й знешкоджено дві злочинні групи, сформовані російськими спецслужбами, які склалися виключно з підлітків віком 15-16 років. Під виглядом «квест-ігор» дітям доручалося здійснювати фотофіксацію військових об'єктів, коригувати вогонь по цивільній інфраструктурі та навіть готувати диверсії [3].

Ці інциденти є лише частиною ширшого феномену. За даними Кіберполіції України, лише у першій половині 2024 року було зафіксовано щонайменше 12 випадків втягування дітей віком від 13 років у злочинну діяльність через платформи TikTok, Telegram та онлайн-ігри. Нерідко дітям пропонували «легкий заробіток» або «призи» за виконання простих, на перший погляд, завдань -

надсилення геолокацій, фотографій мостів, вокзалів, складів тощо. У такий спосіб ворог не лише отримував інформацію, а й створював ілюзію гри, що розмивало межу між реальністю й віртуальністю [4].

**Мета дослідження** полягає у всебічному аналізі воєнних злочинів, скоєних проти дітей у контексті гібридної агресії, з акцентом на новітні форми цифрового впливу, а також у визначенні актуальних викликів для кримінально-правового захисту неповнолітніх.

**Стан опрацювання проблематики.** Останні роки в українській та міжнародній науковій літературі спостерігається посилення інтересу до проблеми воєнних злочинів проти дітей, зумовлене масштабами збройної агресії Російської Федерації. Особливу увагу дослідники приділяють новим формам злочинності в умовах гібридної війни, що поєднує фізичні та інформаційно-цифрові загрози, включно з депортацією, вербуванням та маніпулятивним впливом на дітей.

В. Чаюн зосереджується на юридичній значущості введення до Кримінального кодексу України спеціальної статті 448, що встановлює відповідальність за воєнні злочини проти дітей [5]. Науковець звертає увагу на ризики нормативного дублювання, обмежене коло потенційних суб'єктів злочину, а також на необхідність урахування цифрових форм втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність. Автор підкреслює, що в умовах гібридної агресії держава потребує модернізованих кримінально-правових механізмів реагування.

О.Г. Кобан розглядає питання воєнних злочинів проти дітей у площині міжнародного гуманітарного та кримінального права, кваліфікуючи такі дії, як депортація, примусова зміна громадянства та вербування, як прояви геноциду [6]. Авторка акцентує на необхідності імплементації положень Римського статуту до національного законодавства та забезпечення стабільної взаємодії України з Міжнародним кримінальним судом. Також запропоновано визнавати цифрові механізми залучення дітей елементом складу воєнного злочину.

М.М. Сірант і С.І. Маркін наголошують, що традиційні моделі захисту дітей не здатні забезпечити ефективну протидію новітнім загрозам гібридної війни. Вчені закликають до створення ювенальних кіберпідрозділів, здатних протистояти онлайн-вербуванню та деструктивному впливу [7]. У тому ж напрямі Р. В. Іванюк пропонує розглядати використання образу дитини в інформаційній війні як окрему форму насильства, що потребує міждисциплінарного підходу в оцінці й реагуванні [8].

Л.Р. Наливайко аналізує недоліки нормативного врегулювання правового статусу дитини-жертви війни, зокрема в аспекті повернення з територій окупації та репатріації [9]. І.В. Балтакса акцентує увагу на необхідності дотримання конституційного обов'язку держави щодо охорони культурної, мовної та особистісної ідентичності дитини навіть за умов окупації. Науковиця пропонує імплементувати принцип «найкращих інтересів дитини» як засадничий елемент усіх процесуальних процедур, пов'язаних із воєнними злочинами [10].

О.Я. Ковальчук порушує питання цифрового виміру агресії, підкреслюючи небезпеку, яку становлять соціальні мережі та ігрові платформи, що використовуються для залучення неповнолітніх до незаконної діяльності. У зв'язку з цим, автор обґрунтовує доцільність створення реєстру воєнних злочинів у кіберпросторі та розроблення відповідного кримінального регулювання для притягнення до відповідальності осіб, які використовують дітей у межах цифрових операцій агресора [11].

К.Є. Алієва та Г.В. Татаренко аналізують проблеми кваліфікації злочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях України, зокрема щодо порушень прав дітей. Авторки підкреслюють необхідність оновлення кримінального законодавства, включно з розмежуванням терористичних актів і воєнних злочинів, визнанням посягання на право на життя як окремого складу злочину та впровадження механізмів документування таких діянь за участі міжнародних організацій [12].

**Виклад основного матеріалу.** Таким чином, сучасні дослідження демонструють глибоке усвідомлення багатовимірності воєнних злочинів проти дітей. У центрі наукової уваги - поєднання фізичних злочинів із цифровим впливом, необхідність законодавчої деталізації, інституційного реагування та адаптації національного кримінального права до стандартів міжнародного гуманітарного правопорядку. Особливої актуальності набуває питання транснаціонального цифрового впливу, який часто слугує інструментом залучення неповнолітніх до протиправної діяльності. Проблема виходить за межі національної юрисдикції та набуває міжнародного масштабу. За повідомленням представника корпорації Microsoft, озвученим у квітні 2023 року, російські агенти здійснювали спроби проникнення до дитячих спільнот у популярних онлайн-платформах, зокрема *Minecraft*, *Discord*, *Roblox*, із метою вербування, збору інформації та психологічного впливу [13]. Зафіксовано спроби маскування пропагандистських меседжів під нібито дружні запрошення до ігрових груп, де під виглядом «рольових місій» дітям нав'язували інформаційні сценарії з ознаками радикалізації.

Занепокоєння викликає використання дітьми смартфонних ігор з елементами доповненої реальності: гравцям пропонується зробити фото об'єктів у місті або на околицях в обмін на віртуальні

винагороди. У результаті – створюється детальна база зображень місцевості з прив'язкою до гео-локації, яка потрапляє до ворожих структур без усвідомлення цього дітьми [13].

Враховуючи викладене, міжнародне право має адаптуватися до нових форм цифрових загроз. Згідно з Римським статутом МКС (ст. 8), вербування неповнолітніх до участі в збройних діях є воєнним злочином, незалежно від способу його здійснення - фізичного чи цифрового [14]. Отже, залучення дітей до бойових дій чи пов'язаних із ними операцій (розвідка, коригування вогню, логістичне забезпечення) через соціальні мережі та мобільні ігри належить до сфери міжнародної кримінальної юрисдикції. Цифровий простір постає як новітній театр воєнних дій, де діти опиняються не лише в ролі жертв, а й стають об'єктами цілеспрямованої експлуатації. Сукупність задокументованих випадків депортацій, злочинів проти дітей, їх втягнення у бойові дії або розвідувальні операції, а також масового маніпулятивного впливу через інтернет-платформи формує контекст системної небезпеки. У цих умовах надзвичайно важливим є глибокий науковий аналіз кримінально-правових механізмів захисту дітей у воєнний час, із урахуванням новітніх форм злочинності, які поширюються в цифровому середовищі. Законодавча та доктринальна відповідь на ці виклики має спиратися на міжнародні стандарти, українську практику кримінального переслідування та досвід попередніх збройних конфліктів. Інакше кажучи, обґрунтування теми є не лише правовим чи гуманітарним завданням, а елементом стратегії збереження національного майбутнього.

Міжнародне гуманітарне право встановлює чіткі й безкомпромісні заборони на депортацію, переміщення та вербування дітей у контексті збройних конфліктів. Згідно зі статтею 49 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949), «...забороняється, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави» [15]. Ця норма охоплює дітей як осіб, що підлягають особливому гуманітарному захисту відповідно до МГП.

Крім того, стаття 50 тієї ж Конвенції покладає на окупаційну державу обов'язок вживати всіх заходів, аби «забезпечити ідентичність, релігійні переконання, родинні зв'язки і національну належність дітей, які перебувають під захистом» [15]. Також прямо забороняється призов або вербування таких дітей до збройних формувань окупанта.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій (1977) та Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини (2000) закріплюють заборону на участь дітей у збройних конфліктах, зокрема встановлюють 15 років як мінімальний вік для вербування до збройних сил. Протокол II до Женевських конвенцій, який стосується неміжнародних збройних конфліктів, також прямо забороняє вербування та участь осіб, молодших 15 років, у воєнних діях.

Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС), що є основним джерелом сучасного міжнародного кримінального права, містить окремі положення, присвячені злочинам проти дітей. Стаття 8 Римського статуту включає до переліку воєнних злочинів «вербування або примусову мобілізацію дітей, які не досягли 15 років, для участі у воєнних діях» [14]. Водночас стаття 7, що визначає склад злочинів проти людяності, кваліфікує депортацію або насильницьке переміщення цивільного населення - включно з дітьми - як засіб переслідування певної групи на етнічному, культурному чи національному ґрунті.

Ці положення були застосовані в історично значимій справі *Прокурор проти Томаса Любанги Діло* – першому вирокі МКС, винесеному в 2012 році. Обвинувачений, ватажок збройного угруповання в Демократичній Республіці Конго, був засуджений за вербування і використання дітей-солдатів, що стало практичним прецедентом у застосуванні норм МГП щодо захисту дітей у конфліктних зонах [16]. Суд прямо підкреслив, що діти є суб'єктами особливого міжнародного захисту, і їх залучення до збройного конфлікту, незалежно від їхньої «добровільності», становить воєнний злочин.

Актуальне підтвердження ефективності цих норм ми бачимо в арештних ордерах, виданих 17 березня 2023 року Міжнародним кримінальним судом щодо президента рф Путіна та дитячого омбудсмена М. Львової-Белової. Вказаним особам інкримінується «незаконне переміщення дітей з окупованих територій України до Російської Федерації», що згідно з правовою кваліфікацією МКС становить воєнний злочин відповідно до ст. 8(2)(а)(vii) Римського статуту [17].

Більше того, Парламентська асамблея Ради Європи в своїй Резолюції від 27 квітня 2023 року визнала дії російської федерації з масової депортації українських дітей *актом геноциду*, адже примусове переміщення дітей з національної групи є однією з форм геноцидних дій згідно зі статтею II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього [18].

Отже, норми міжнародного гуманітарного і кримінального права однозначно трактують депортацію, примусове переміщення та вербування дітей як тяжкі міжнародні злочини. Ці акти не лише порушують принципи захисту цивільного населення, а й підривають основи міжнародного право-



порядку. В умовах триваючої агресії проти України ефективне застосування міжнародно-правових механізмів, зокрема юрисдикції МКС, набуває не лише правового, а й морального значення - як вияв справедливості й солідарності цивілізованого світу з дітьми, що стали жертвами війни.

У національних правових системах розвинених країн діє чіткий та багаторівневий правовий механізм захисту дітей від участі у збройних конфліктах, депортації, а також інформаційно-пропагандистського впливу. У законодавстві більшості держав Європейського Союзу, зокрема Німеччини, Франції, Нідерландів, Італії, передбачено кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх до збройних формувань, примусове розлучення з родиною, участь у збройних конфліктах та воєнну пропаганду, особливо коли це стосується дитини. Так, німецький Кримінальний кодекс передбачає окрему кваліфікацію для залучення дітей до воєнних дій або збройних угруповань як частину складу воєнного злочину. Французький Кримінальний кодекс (ст. 461-26) містить аналогічну норму, підкріплену додатковими положеннями щодо злочинів проти людяності, що включають депортацію та масове переміщення цивільного населення, включно з неповнолітніми.

На рівні міжнародного кримінального права зазначені діяння традиційно класифікуються як тяжкі міжнародні злочини (статті 7, 8 Статуту МКС) вербування неповнолітніх до участі в збройному конфлікті та їх примусова депортація з територій конфлікту становлять воєнний злочин та злочин проти людяності. Саме в цьому контексті було розцінено дії російської федерації щодо українських дітей – депортацію, розлучення з родинами, зміну громадянства та наступне «усиновлення» – що стало предметом кримінального переслідування МКС та видання ордерів на арешт високопосадовців РФ, включаючи президента Путіна і дитячу омбудсменку Львову-Белову.

Юриспруденція міжнародних кримінальних трибуналів – зокрема Нюрнберзького трибуналу, Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (ICTY) та Руандійського трибуналу (ICTR) – підтверджує особливий статус дитини як суб'єкта міжнародного захисту. Насильницька депортація дітей неодноразово визнавалася у рішеннях цих трибуналів як форма злочину проти людяності, зокрема коли вона здійснювалася з метою зміни етнічної, релігійної або національної ідентичності, а також як геноцид - у випадках зумисного знищення групи шляхом «переміщення її дітей в іншу групу».

У цифрову епоху країни з розвиненими демократіями дедалі активніше впроваджують законодавчі та адміністративні заходи протидії новітнім загрозам, включно з інтернет-вербуванням неповнолітніх. У Великій Британії ухвалено Закон про безпеку в Інтернеті (Online Safety Act), який вимагає від провайдерів соціальних платформ блокування терористичного контенту, спрямованого на радикалізацію молоді. Аналогічна ініціатива діє в Канаді, де спецслужби й освітні структури координують кампанії із цифрової безпеки дітей, включаючи виявлення вербувальників у соціальних мережах та ігрових платформах. У країнах ЄС освітні програми на рівні Європейської комісії передбачають системну цифрову грамотність учнів, зокрема розпізнавання дезінформації та ознак маніпуляцій у мережі.

У свою чергу, російська федерація системно використовує гуманітарну риторику для прикриття злочинних практик депортації українських дітей, подаючи їхні дії як «евакуацію» або «захист сиріт», хоча такі дії супроводжуються зміною громадянства, інформаційною ізоляцією, заборонаю на використання української мови та фактичним усиновленням без згоди батьків чи законного представника. Ці практики зазнають одностайного засудження на міжнародному рівні.

Вагомим політичним і юридичним сигналом стала спільна заява майже 50 країн - членів ООН, оприлюднена у квітні 2023 року під час засідання Ради Безпеки, де примусове переміщення українських дітей було названо «*порушенням норм міжнародного гуманітарного права, що потребує невідкладної реакції*» [19]. Ця заява засвідчує, що цивілізований світ визнає неприпустимість таких дій і сприймає злочини проти дітей не лише як частину гуманітарної катастрофи, а як атаку на майбутнє цілої нації.

Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень прав людини у контексті збройного конфлікту в Україні неодноразово фіксувала грубі порушення міжнародного гуманітарного права, пов'язані з насильницькими діями проти дітей. У своїй офіційній доповіді за результатами розслідувань, проведених на тимчасово окупованих територіях України, Комісія навела задокументовані факти примусового вивезення неповнолітніх до російської федерації та випадки незаконного усиновлення. Зокрема, йдеться про встановлений випадок, коли лідер політичної партії «Справедливая Росія», 70-річний Сергій Миронов узяв за доньку викрадену з Херсонського обласного будинку дитини 10-місячну дівчинку й змінив її особисті дані [20].

Доповідь Комісії наголошує, що подібні дії не мають випадкового або фрагментарного характеру. Навпаки, вони є частиною систематичної політики, яку російські структури впроваджують за заздальгідь спланованими сценаріями: через організовані перевезення, створення «гуманітарних коридорів» без згоди української сторони, приховану зміну громадянства дітей, їхню передачу в

російські родини або інституції з наступною інкорпорацією у культурне, мовне й правове поле держави-окупанта. Цей ланцюг дій – від фізичного вивезення до юридичного асимілювання – в оцінках міжнародних експертів підпадає під кваліфікацію не лише воєнного злочину, але й потенційно злочину проти людяності або навіть елемента геноцидної практики – з огляду на цілеспрямовану зміну ідентичності дітей, їхнє роз'єднання з національним середовищем і фактичне вилучення з української соціокультурної спільноти.

Ця оцінка Комісії ООН є надзвичайно важливою, оскільки вказує не лише на факт порушення Женевських конвенцій і Римського статуту, але й засвідчує системність, повторюваність і програмність цих дій, що в праві є основоположними ознаками кваліфікації діянь як *mass atrocity crimes*. За логікою міжнародного кримінального правосуддя, саме ці ознаки – організований характер, спрямованість проти певної категорії населення (дітей громадян України), використання державних інституцій держави-агресора – створюють передумови для порушення кримінального провадження не лише проти виконавців, але й проти осіб, які віддавали накази чи створювали умови для реалізації цієї політики. Таким чином, незалежна Комісія ООН не лише встановлює фактичні обставини, а й формулює правову кваліфікацію відповідно до усталених норм міжнародного гуманітарного та кримінального права.

Ці висновки підтримують подальшу діяльність Міжнародного кримінального суду, який, спираючись на зібрані докази, вже видав ордери на арешт високопосадових представників РФ за фактом незаконного переміщення дітей. Таким чином, юридична кваліфікація дій російських посадовців у частині депортації українських дітей із тимчасово окупованих територій отримує не лише моральне, а й правове підтвердження у міжнародному правовому полі.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що міжнародне право, національні кримінальні кодекси та судова практика провідних країн демонструють наявність чіткої правової та моральної межі щодо неприпустимості будь-якого насильства проти дітей у збройних конфліктах. Такий досвід має бути орієнтиром для вдосконалення українського законодавства та зміцнення міждержавної співпраці у сфері притягнення до відповідальності за воєнні злочини, особливо – у цифрову епоху, де межа між фізичним насильством і кіберзлочинном дедалі більше розмивається.

У відповідь на масштабні злочини, вчинені проти дітей у контексті збройної агресії РФ, Україна здійснила вагомий крок у напрямку посилення кримінально-правового захисту неповнолітніх. 17 червня 2025 року Верховна Рада України ухвалила Закон № 12170 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України», яким Кодекс доповнено окремим розділом, присвяченим воєнним злочинам проти дітей [21]. Центральною новелою стало запровадження нової статті 448 КК України – «Воєнні злочини проти дітей», що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне переміщення, депортацію, невинуватну затримку репатріації, а також вербування або використання дітей у збройних силах іноземної держави.

Згідно з позицією віцепікерки Верховної Ради О. Кондратюк, така ініціатива прямо впливає з положень міжнародного гуманітарного права, зокрема частини 2 статті 49 IV Женевської конвенції, яка визначає депортацію цивільного населення з окупованих територій як воєнний злочин [22]. З аналогічною позицією виступили міжнародні правозахисні комісії, які зазначають, що навмисна затримка повернення дітей на батьківщину також підпадає під визначення воєнного злочину.

Введення окремого розділу та статті 448 є логічним кроком у рамках реалізації міжнародних зобов'язань України за Римським статуттом, Женевськими конвенціями, Конвенцією ООН про права дитини та її Факультативними протоколами, які вимагають спеціального захисту дітей у збройних конфліктах. Відтак, ці зміни мають не лише символічне, а й практичне значення, утворюючи невідворотність покарання за злочини проти найуразливішої категорії населення – дітей.

Суттєвим досягненням новел є те, що злочини проти дітей тепер чітко виокремлено в кримінально-правовому полі, що посилює їхню інституційну вагу. Так, нова редакція статей 438 («Порушення законів та звичаїв війни»), 442 («Геноцид») і 442<sup>1</sup> («Злочини проти людяності») доповнюється положеннями про особливий склад злочинів, учинених щодо дітей, а введення статті 448 дозволяє кваліфікувати злочини не загально, а з урахуванням вікової вразливості постраждалих.

Закон прямо вказує на те, що депортація та незаконне переміщення дітей в умовах війни караються позбавленням волі на строк від 8 до 12 років. Такий крок, на думку провідних експертів, підвищує правову визначеність і сприяє формуванню практики невідворотності покарання. Закон також повністю відповідає рекомендаціям Комітету ООН з прав дитини, який наполягає на криміналізації вербування осіб до 18 років, включно з їхнім використанням у невоєнних цілях – наприклад, у розвідці чи пропаганді [23].

З огляду на сучасні виклики, експерти схвально оцінюють підвищену медійну увагу до цієї теми, що посилює ефект правозастосування. Такий підхід сприяє не лише правовій відповідальності, але й формує довіру до державних інституцій та підтверджує імідж України як правової держави, що дотримується міжнародного гуманітарного права.

Водночас у науковому середовищі та експертному дискурсі висловлюються низка обґрунтованих зауважень до нової регламентації. По-перше, деякі з діянь, передбачених ст. 448 (депортація, переміщення, вербування), уже покриваються чинними статтями 438 та 442<sup>1</sup> КК України [24]. Це створює ризик конкуренції норм та ускладнює їх коректне застосування на практиці без спеціальних вказівок щодо співвідношення складів.

Зокрема, стаття 442-1 прямо передбачає кримінальну відповідальність за переміщення або розміщення дітей на території держави-агресора, а також їх вербування чи використання у воєнних діях у межах реалізації агресивної політики. Таким чином, ідеться про фактичне дублювання кримінально-караних діянь у різних статтях Особливої частини КК України.

Конкретна конкуренція норм може виникати, наприклад, у випадках примусового вивезення дітей із тимчасово окупованих територій до держави-агресора для подальшого усиновлення або розміщення у прийомних родинах. Такі діяння можуть водночас підпадати під ознаки «незаконного переміщення або депортації дитини» у статті 438 КК (як воєнного злочину) та «переміщення дитини на територію держави-агресора» у статті 442<sup>1</sup> КК (як спеціальної норми, що описує елементи геноцидної політики).

Відповідно до ст. 33 КК України конкуренція загальної та спеціальної норми має вирішуватися шляхом застосування спеціальної норми, яка більш детально визначає ознаки складу злочину та враховує специфічні обставини його вчинення. У цьому контексті стаття 442<sup>1</sup> КК виступає як *lex specialis* щодо статті 438 КК, оскільки описує специфічні діяння у зв'язку з агресивною політикою держави-агресора, зокрема спрямованою на зміну етнічної ідентичності дітей через примусове усиновлення чи культурну асиміляцію.

Проте така конкуренція на практиці породжує низку складнощів. Для застосування статті 442<sup>1</sup> КК необхідним буде доведення спеціального наміру суб'єкта злочину, пов'язаного з реалізацією геноцидної політики або політики асиміляції. Це підвищує вимоги до слідства щодо збирання доказів, що підтверджують не лише сам факт переміщення дитини, але й його цільовий характер. Водночас, без чітких роз'яснень щодо співвідношення зазначених норм виникатиме ризик дублювання обвинувачень або правової невизначеності під час кваліфікації діянь.

Така ситуація вимагає від законодавця або практики правозастосування вироблення чітких критеріїв розмежування застосування загальної статті 438 КК і спеціальної статті 442<sup>1</sup> КК. Зокрема, пропонується враховувати мотиви та цілі вчинення злочину: застосовувати статтю 442<sup>1</sup> у разі доведення наміру на асиміляцію чи знищення національної ідентичності дітей, а статтю 438 – у випадках інших форм незаконного переміщення або депортації без спеціального мотиву. Такий підхід дозволив би уникнути правової колізії та забезпечити більш передбачуване і послідовне застосування кримінального закону.

По-друге, передбачене покарання у вигляді 8-12 років позбавлення волі є менш суворим, ніж санкції за аналогічні діяння стосовно інших цивільних осіб (7–15 років за ст. 442<sup>1</sup>), що виглядає як непропорційне зменшення відповідальності у випадку з дітьми – попри те, що саме ця категорія осіб потребує найсуворішого захисту.

Внесення діянь щодо дітей як додаткового елементу диспозиції статті 438 КК виглядає не-системним рішенням з погляду законодавчої техніки. На відміну від усталеного підходу, коли діяння проти дітей кваліфікуються як окрема частина статті або як кваліфікована ознака складу злочину, зміни до 438 просто додають ці діяння до переліку «інших порушень законів та звичаїв війни». Така конструкція не забезпечує чіткої ієрархії складів злочинів за об'єктом посягання і не враховує особливий статус дітей як особливо вразливої групи у міжнародному гуманітарному праві.

Без окремої частини або спеціальної статті, присвяченої злочинам проти дітей у збройних конфліктах, виникає ризик фрагментації кримінально-правового захисту та конкуренції норм, коли одна й та сама поведінка може підпадати під кілька статей без чітких критеріїв розмежування. Це ускладнює єдність та передбачуваність правозастосування, а також гармонізацію національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами, які визнають дітей особливо захищеною категорією цивільного населення.

По-третє, вказане в статті поняття «*невиправдана затримка репатріації*» не має чіткого юридичного визначення, що може призвести до непослідовної практики його застосування судами. Також звуження кола суб'єктів злочину лише до «представників іноземної держави» залишає поза увагою потенційно винних – колаборантів, найманців, приватних осіб, що діяли від імені агресора або у його інтересах.

По-четверте, у запропонованій редакції статті ККУ використовується юридична конструкція «незаконні переміщення або депортація дитини» без належного визначення змісту цих понять. Така конструкція виглядає надто загальною і залишає поза увагою важливі елементи, які традиційно закріплюються у міжнародному гуманітарному праві. Зокрема, не визначено, що саме має

вважатися «незаконним» переміщенням у контексті збройного конфлікту, які критерії відрізняють його від дозволеної евакуації або переміщення з міркувань безпеки. Це створює ризик довільного і непослідовного тлумачення таких діянь під час правозастосування.

Міжнародне гуманітарне право містить усталені дефініції та критерії для оцінки переміщення цивільного населення. Наприклад, IV Женевська конвенція 1949 р. (ст. 49) прямо забороняє «примусову індивідуальну або масову пересилку чи депортацію» з окупованої території, однак дозволяє евакуації з міркувань безпеки населення [15]. Аналогічно, Римський статут Міжнародного кримінального суду кваліфікує депортацію або насильницьке переміщення населення як злочини лише у випадках, коли вони здійснюються без підстав, передбачених міжнародним правом. Ці формулювання демонструють, що міжнародне право надає значення конкретним виняткам і контексту, чого бракує у національній нормі.

Відсутність таких визначальних ознак у тексті Кримінального кодексу України може ускладнити як встановлення складу злочину під час досудового розслідування, так і доказування у суді. Це підвищує ризик неоднорідної практики та порушення принципу правової визначеності у кримінальному праві. Крім того, неузгодженість формулювань із міжнародними стандартами може стати перешкодою для співпраці з міжнародними слідчими та судами, зокрема Міжнародним кримінальним судом, у контексті документування та переслідування воєнних злочинів.

Для усунення цих проблем доцільно передбачити в національному законодавстві більш деталізоване визначення понять «незаконне переміщення» та «депортація дитини», з урахуванням відповідних міжнародно-правових зобов'язань України. Наприклад, можна було б закріпити, що під такими діями розуміється переміщення через державний кордон або з окупованої території без згоди законних представників дитини, крім випадків евакуації чи переміщення, здійсненого з міркувань безпеки відповідно до міжнародного гуманітарного права. Це підвищило б юридичну визначеність норми, сприяло б її ефективному правозастосуванню та забезпечило відповідність міжнародним стандартам.

По-п'яте, варто зауважити, що закон не передбачає спеціальних положень щодо строків давності, хоча злочини проти дітей у контексті війни, як і інші воєнні злочини, мають бути непідсудними часовим обмеженням згідно з міжнародною практикою.

Очікується, що введення спеціальної статті 448 дозволить пришвидшити розгляд таких справ, забезпечити чітку кваліфікацію та полегшити співпрацю з міжнародними юрисдикціями, включно з МКС.

Однак ефективна реалізація цих норм потребує комплексного доопрацювання, що включає, передусім, уточнення термінології шляхом законодавчого визначення поняття «невиправдана затримка репатріації» з детальним зазначенням строків, процедур та виняткових обставин, які можуть вплинути на застосування цієї категорії.

По-шосте, актуальним є питання уніфікації санкцій, що передбачає перегляд строку позбавлення волі з метою підвищення верхньої межі до 15 років як засобу забезпечення суворості покарання, пропорційної тяжкості вчинених діянь. Водночас важливим аспектом є розширення суб'єктного складу, що дозволить охопити не лише представників іноземної держави, але й колаборантів, найманців, а також працівників підконтрольних агресору утворень, які брали участь у вчиненні злочинів проти дітей. Завершальним компонентом удосконалення має стати закріплення безстроковості переслідування таких злочинів, тобто встановлення спеціального режиму відсутності строків давності для усіх воєнних злочинів, учинених проти дітей у контексті збройного конфлікту.

На перспективу – у цифровому вимірі актуальним є впровадження комплексної стратегії кіберзахисту дітей, яка має включати: розробку освітніх програм з цифрової грамотності та критичного мислення; створення спеціального підрозділу з моніторингу мережевого середовища на предмет вербування неповнолітніх; встановлення інституційної співпраці з ІТ-компаніями щодо виявлення та блокування деструктивного контенту.

**Висновки.** Запровадження вказаних заходів дозволить не лише адаптувати українське кримінальне право до стандартів міжнародного гуманітарного права, а й забезпечити практичну реалізацію захисту дітей як однієї з найвразливіших категорій населення в умовах війни.

Таким чином, українське законодавство демонструє чітку тенденцію до гармонізації з міжнародними стандартами захисту дітей у період збройного конфлікту. Ухвалення окремої статті 448 Кримінального кодексу України та відповідне оновлення інших норм щодо воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності засвідчують прагнення держави не лише реагувати на факти масових порушень, а й створити ефективну юридичну інфраструктуру для їх попередження, розслідування та притягнення винних до відповідальності.

Разом із тим, для досягнення реального правового захисту неповнолітніх недостатньо лише нормативного оновлення. Необхідним є комплексне, міждисциплінарне впровадження новел – із

урахуванням специфіки сучасної гібридної війни, зокрема її цифрового виміру. Саме цифрове середовище, в якому відбувається інформаційне, психологічне й ідеологічне втягнення дітей у воєнні процеси (через соцмережі, онлайн-ігри, закриті чати), потребує окремої уваги на рівні кримінального аналізу, оперативного реагування та міжвідомчої координації.

Превентивні заходи, спрямовані на підвищення цифрової обізнаності неповнолітніх, моніторинг інтернет-контенту, освітні кампанії та ефективну співпрацю з платформами цифрових сервісів, повинні діяти у взаємозв'язку з правовими інструментами, що вже запроваджені. Лише синергія кримінально-правових, інформаційних та гуманітарних заходів дозволить ефективно протистояти спробам втягнення дітей у протиправні дії, а також забезпечити справжній захист їхніх прав в умовах війни.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діти війни. Офіційний портал Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: <https://childrenofwar.gov.ua>.
2. Дані про злочини проти дітей внаслідок збройної агресії Росії. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3796454-u-bazi-ditej-vijni-znahodatsa-dani-pro-ponad-19500-deportovanih-ditej.html>.
3. Russia FSB relies on Ukrainian minors for criminal activities disguised as «quest games». Security Affairs. 17 Dec 2024. – URL: <https://securityaffairs.com/172052/intelligence/fsb-relies-on-ukrainian-minors-for-criminal-activities-disguised-as-quest-games.html>.
4. Спецслужби РФ вербують українських підлітків для диверсій. Суспільне. 6 липня 2024. URL: <https://susplne.media/rivne/779627-pidlitki-nesut-vidpovidalnist-ak-dorosli-policejskij-iz-rivnensini-rozpoviv-ak-vberegiti-ditej-vid-verbuvanna>.
5. Чаюн В. Відповідальність за депортацію та використання дітей у війні: що зміниться в законі. *Юридична практика*. 08.04.2025. URL: <https://pravo.ua/vidpovidalnist-za-deportatsiiu-ta-vykorystannia-ditei-u-viini-shcho-zminytsia-v-zakoni>.
6. Кобан О.Г. Військові злочини проти дітей: правові аспекти та практика притягнення до відповідальності. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 3(33). С. 559–570. DOI: 10.52058/2786-6300-2025-3(33)-559-570. УДК: 341.322-053.2/.7.
7. Сірант М.М., Маркін С.І. Захист прав дитини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 694–696. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-2/172.
8. Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 77–81. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.11.
9. Іванюк Р.В. Проблеми захисту прав жінок та дітей від насильства в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. – С. 40–43. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-3/6.
10. Балтакса І.В. Проблеми забезпечення прав та гарантій дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Актуальні проблеми публічного та приватного права: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17 жовтня 2023 р.) / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: НУБіП України, 2023. С. 17–19. URL: [https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u169/zbirnik\\_17.10.pdf](https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u169/zbirnik_17.10.pdf).
11. Ковальчук О.Я. Гарантування відповідальності Росії за воєнні злочини в Україні: інформаційно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 105(2). С. 149–159. DOI: 10.32631/v.2024.2.37.
12. Алієва К.Є., Татаренко Г.В. Проблеми правового захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб в умовах збройного конфлікту. *Правові та економічні засади реформування системи органів державної влади і правосуддя в умовах інтеграції до європейської спільноти: проблеми та перспективи*: монографія / [Колектив авторів]; за ред. Г.В. Татаренко. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 43–56. 208 с.
13. Microsoft: російські спецслужби вербували дітей через онлайн-ігри. 6262.com.ua. 2023. 5 квітня. URL: <https://www.6262.com.ua/news/3589911/microsoft-rosijski-specsluzbi-verbuvati-ditej-cerez-onlajn-igri>, вільний. Дата звернення: 18.06.2025.
14. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3909-20>.
15. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Верховна Рада України. Офіційний вебсайт. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/go/995\\_154](https://zakon.rada.gov.ua/go/995_154).
16. The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. Міжнародний кримінальний суд. 2012. Вердикт від 14 березня 2012 р. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/LubangaEng.pdf>.

17. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. 17 березня 2023. International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>.
18. Депортація та насильницьке переміщення українських дітей і цивільних осіб до Російської Федерації або на тимчасово окуповані українські території: створення умов для їх безпечного повернення, припинення цих злочинів і притягнення винних до відповідальності: Резолюція 2495 (2023) . Парламентська асамблея Ради Європи. 2023. 27 квітня. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31776/html>.
19. Joint Statement in response to the Russian Federation's Arria-formula meeting on the unlawful forced deportation of children by the Russian Federation in Ukraine. Permanent Mission of Finland to the UN. 2023. 5 April. Спільна заява від імені Андорри, Австрії, Канади, України та ще майже 50 держав щодо примусового вивезення українських дітей – воєнного злочину. URL: <https://finlandabroad.fi/.../joint-statement-in-response-to-the-russian-federation-s-arria-formula-meeting-on-the-unlawful-forced-deportation-of-children-by-the-russian-federation-in-ukraine/384951>.
20. Reuters. *How Russian officials and their collaborators spirit away Ukraine's children*. Reuters Investigates. Kherson–New York–London. 11 січня 2024. URL: <https://www.reuters.com/investigates/special-report/ukraine-crisis-children>.
21. Верховна Рада України. Парламент прийняв Закон України від 17 червня 2025 року № 12170 «Про внесення змін до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях». Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 18 червня 2025. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/263134.html>.
22. Кондратюк О. Є. Воєнні злочини проти дітей мають отримати спеціальну правову кваліфікацію. Інтерфакс-Україна. 16 червня 2025. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1026860.html>.
23. Комітет ООН з прав дитини. Conclusion Observations on the combined third and fourth periodic reports of Ukraine (CRC/C/UKR/CO/3-4). Geneva, 21 April 2011. U.N. Doc. CRC/C/UKR/CO/3-4. Concluding observations adopted 28 Jan. 2011. URL: <https://www.refworld.org/policy/polrec/crc/2011/en/39476>.
24. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III (ред. від 07.06.2025). База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.18>

## КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

Ткаченко А.О.,

викладач кафедри права  
Дніпровського гуманітарного університету,  
член Асоціації правників України  
ORCID 0009-0001-5237-9660

Ткаченко П.І.,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін  
Дніпровського державного університету внутрішніх справ  
ORCID 0000-0002-2378-8895

**Ткаченко А.О., Ткаченко П.І. Кваліфікуючі ознаки порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.**

Статтю присвячено кримінально-правовому аналізу кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. Здійснено теоретичне розкриття змісту поняття «кваліфікуючі ознаки» у кримінальному праві та його значення для правильної правової кваліфікації кримінально-караного діяння. На основі системного аналізу диспозицій статті 406 Кримінального кодексу України визначено та охарактеризовано ряд кваліфікуючих і особливо кваліфікуючих ознак складу злочину.

У межах дослідження виокремлено кваліфікуючі ознаки, передбачені частиною 2 статті 406 Кримінального кодексу України, до яких віднесено: порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в завданні побоїв чи вчиненні іншого насильства щодо кількох осіб, заподіяння легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, знущання або глумлення над військовослужбовцем.

Окрему увагу приділено тлумаченню та змістовному наповненню зазначених ознак, зокрема: вчинення злочину щодо кількох осіб, легкі тілесні ушкодження та середньої тяжкості тілесні ушкодження як окремі форми кваліфікуючих наслідків. Особливу увагу зосереджено на визначенні понять «знущання» та «глумлення», їхній правовій природі, змісту та значенню у контексті порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. Розкрито їхню роль у формуванні об'єктивної сторони складу злочину.

Визначено особливо кваліфікуючі ознаки злочину, зокрема такі, що містяться в частині 3 статті 406 Кримінального кодексу України, а саме: вчинення злочину групою осіб, вчинення злочину із застосуванням зброї, спричинення тяжких наслідків, а саме заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження або смерті; доведення до самогубства; знищення чи пошкодження майна, що спричинило значну матеріальну шкоду; самовільне залишення військової частини або місця служби чи дезертирство; самокалічення потерпілого; зрив виконання бойового завдання; масові безпорядки; порушення нормальної роботи (служби) відповідних підрозділів. За результатом аналізу судової практики, з метою ілюстративного прикладу наведено резонансні справи, у яких злочин було вчинено щодо кількох потерпілих військовослужбовців та із застосуванням зброї.

У результаті проведеного кримінально-правового дослідження обґрунтовано, що правильне розуміння та застосування кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак злочину, передбаченого статтею 406 Кримінального кодексу України, є необхідною умовою забезпечення законності, ефективності кримінально-правової охорони військової дисципліни та статутного порядку у Збройних Силах України.

**Ключові слова:** порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, дієвість, військові злочини, кримінально-правова характеристика, кваліфікуючі ознаки.

**Tkachenko A.O., Tkachenko P.I. Qualifying signs of violation of statutory rules of relations between servicemen in the absence of subordination relations.**

The article is devoted to the criminal-legal analysis of the qualifying and especially qualifying features of the violation of the statutory rules of relations between servicemen in the absence of a relationship

of subordination between them. A theoretical disclosure of the content of the concept of «qualifying features» in criminal law and its significance for the correct legal qualification of a criminal act has been carried out. Based on a systematic analysis of the provisions of Article 406 of the Criminal Code of Ukraine, a number of qualifying and especially qualifying features of the composition of the crime have been identified and characterized.

The study identifies the qualifying features provided for in Part 2 of Article 406 of the Criminal Code of Ukraine, which include: violation of the statutory rules of relations between servicemen in the absence of a relationship of subordination between them, which manifested itself in the infliction of beatings or other violence against several persons, causing minor or moderate bodily injuries, mockery or mockery of a serviceman.

Special attention is paid to the interpretation and meaningful filling of the specified signs, in particular: commission of a crime against several persons, minor bodily injuries and moderate bodily injuries as separate forms of qualifying consequences. Particular attention is focused on the definition of the concepts of «bullying» and «humiliation», their legal nature, content and meaning in the context of violation of the statutory rules of relations between military personnel. Their role in the formation of the objective side of the crime is revealed.

Particularly qualifying signs of a crime are determined, in particular those contained in Part 3 of Article 406 of the Criminal Code of Ukraine, namely: commission of a crime by a group of persons, commission of a crime with the use of weapons, causing serious consequences, namely causing serious bodily injury or death to the victim; inducing suicide; destruction or damage to property, which caused significant material damage; unauthorized abandonment of a military unit or place of service or desertion; self-mutilation of the victim; failure to fulfill a combat mission; mass riots; disruption of the normal work (service) of the relevant units. Based on the analysis of judicial practice, for the purpose of an illustrative example, high-profile cases are given in which a crime was committed against several injured servicemen and with the use of weapons.

As a result of the criminal law study, it was substantiated that the correct understanding and application of the qualifying and especially qualifying features of a crime provided for in Article 406 of the Criminal Code of Ukraine is a necessary condition for ensuring the legality and effectiveness of criminal law protection of military discipline and statutory order in the Armed Forces of Ukraine.

**Key words:** violation of the statutory rules of relations between servicemen, hazing, military crimes, criminal law characteristics, qualifying features.

**Постановка проблеми.** В умовах сучасних викликів нагальною потребою є забезпечення високого рівня обороноздатності Збройних Сил України, що зумовлює актуальність питань підтримання військової дисципліни та правопорядку у військовому середовищі. Одним із чинників, який негативно впливає на внутрішню стабільність та функціонування військових підрозділів, є порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. Вчинення таких злочинів, передбачених статтею 406 Кримінального кодексу України (далі – КК України), здебільшого обумовлюється наявністю негативних військових традицій, особистісних конфліктів, тривалим пригніченим психологічним мікрокліматом у окремих колективах, зловживанням неформальним авторитетом. Сукупність зазначених чинників сприяє формуванню напруженої морально-психологічної атмосфери у військових колективах, що, у свою чергу, підриває обороноздатність, знижує рівень бойової готовності та порушує функціональну злагодженість військових підрозділів [1, с. 274].

Попри зростаючу увагу до протидії військовій злочинності в умовах запровадження правового режиму – воєнного стану, саме кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями залишається недостатньо розробленою у науковій доктрині. Це зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення та практичного вдосконалення кримінально-правових підходів до визначення та застосування таких ознак.

**Стан опрацювання проблематики.** Питанню кримінально-правової характеристики злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби приділили увагу у свої працях такі вітчизняні вчені, як О.М. Артеменко, Г.М. Анісімов, М.Б. Головка, А.В. Градецький, Н.А. Дмитренко, О.В. Дуйловський, М.І. Карпенко, М.Г. Колодяжний, М.І. Мельник, М.І. Панов, М.М. Сенько, Г.П. Серєда, О.С. Ткачук, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, В.А. Шершенькова, О.О. Шкута та інші. Проте існуючі наукові напрацювання здебільшого зосереджені на кримінально-правовій характеристиці злочинів проти встановленого порядку проходження військової служби, тоді як саме кримінально-правова характеристика кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями залишається недостатньо дослідженою.



В умовах дії правового режиму – воєнного стану виникають нові форми та способи порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, що потребує оновленого кримінально-правового осмислення диспозиції ст. 406 КК України, уточнення змісту її кваліфікуючих ознак.

**Метою статті** є кримінально-правове дослідження кваліфікуючих ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

**Виклад основного матеріалу.** Досліджуючи проблематику злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби варто наголосити, що поширення таких створює не аби які негативні наслідки, які в глобальному вимірі впливають на становлений нормалізований психологічний мікроклімат, бойовий дух військовослужбовців, а разом з тим й рівень обороноздатності окремо взятого військового підрозділу, а також створюють загрозу національній безпеці держави. Злочини проти встановленого порядку проходження військової служби, як-от самовільне залишення військової частини або місця служби набувають стрімкої негативної тенденції протягом останніх десяти років, яскраво виражена кримінологічна картина такої тенденції має місце протягом останніх трьох років, в умовах дії правового режиму – воєнного стану, що в свою чергу підвищує рівень суспільної небезпеки. Не варто забувати й про першопричини таких злочинів, серед яких можуть бути інші види кримінальних правопорушень. Так, науково обґрунтовано, що одним із детермінантів самовільного залишення військової частини або місця служби є порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Дана теорія пояснюється тим, що потерпілий від т.зв. «дідівщини» вчиняє втечу із підрозділу, де мають місце ознаки насильства, знущання, глумлення тощо [2, с. 282].

Нестатутні відносини у військових колективах беруть свої витoki за часів існування радянської армії. Так, перша згадка про нестатутні відносини з'явилася у 1919 році, де троє військовослужбовців останнього року служби, дозволили собі вчинити побой по відношенню до молодшого солдата, що призвело до загибелі останнього. Причиною бійки постала відмова молодого бійця виконувати роботу, яка була покладена на військовослужбовців останнього року служби. За законами тих часів винні в смерті солдата були розстріляні. Саме з тих часів зародилася так звана «дідівщина», яка і по сьогодні знаходить своє місце в лавах українського війська. Вказане негативне явище полягає в побудові неофіційних, ієрархічних систем стосунків в яких сторонами найчастіше виступають військовослужбовці першого та останнього років служби але не виключенням є й офіцерський склад, який також знає, а й іноді користується «дідівщиною» задля власного спрощення виконання службових обов'язків [1, с. 276; 2, с. 281].

Нестатутні відносини – це гостре протистояння закону і беззаконню, обов'язку, честі і безчестя. Тому проблема нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями продовжує залишатися гострою, дискредитує статутний порядок і військові формування в очах народу України. З метою якнайшвидшого викорінення і зменшення до мінімуму нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями, ця робота офіцерського складу в будь-якому військовому колективі повинна будуватися перш за все на основі ідейного виховання, роз'яснення і впровадження в життя і побут воїнів принципів моралі і вимог статутів Збройних Сил України [3, с. 51; 2, с. 282].

Задля дослідження кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак складу злочину, передбаченого ст. 406 КК України, вважаємо за доцільне навести визначення поняття «склад злочину». Так, склад злочину – це сукупність встановлених у законі про кримінальну відповідальність юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочин. Склад злочину завжди є юридичним поняттям про злочин певного виду, в якому об'єднані їхні найбільш істотні, типові та універсальні ознаки. Склад злочину можна класифікувати за різними критеріями, зокрема за ступенем суспільної небезпечності; за структурою, тобто за способом опису ознак складу в законі; за особливістю законодавчого конструювання. За ступенем суспільної небезпечності (тяжкості) розрізняють:

1) простий (іноді його називають «основний») склад злочину, якому властиві основні ознаки злочину і він не містить ні обтяжуючих (кваліфікуючих), ні пом'якшуючих обставин;

2) склад злочину із кваліфікуючими ознаками, які обтяжують відповідальність і впливають на кваліфікацію;

3) склад злочину із особливо кваліфікуючими (особливо обтяжуючими) обставинами, що надають злочину особливої суспільної небезпечності;

4) склад злочину із пом'якшуючими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину [4, с. 879-880].

Стосовно кваліфікуючих ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості можливо зазначити, що ч. 2 ст. 406 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вчинення злочину щодо кількох осіб, заподіяння легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, знущання або глумлення над військовослужбовцем.

Вчинення злочину щодо кількох осіб означає, що дії, передбачені ч. 1 ст. 406 КК України, були вчинені щодо двох або більше потерпілих незалежно від наявності чи відсутності розриву в часі між такими діями [5, с. 1011].

Середньої тяжкості тілесні ушкодження – це умисне тілесне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у ст. 121 КК України, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину. Тривалий розлад здоров'я виявляється у порушенні функцій будь-якого органу (зору, слуху, язика, ноги, руки тощо). Відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, як тривалий слід розуміти розлад здоров'я строком понад 3 тижні (більше ніж 21 день) [6]. Водночас, значною стійкою втратою працездатності менш як на одну третину слід розуміти втрату загальної працездатності від 10% до 33%. Стійка втрата працездатності на одну третину і більше є ознакою тяжкого тілесного ушкодження [5, с. 312].

Легке тілесне ушкодження – це ушкодження, що має незначні скороминучі, тривалістю не більше 6 днів наслідки (синець, подряпина тощо). Водночас, для легких тілесних ушкоджень можуть бути характерні наслідки у вигляді короткочасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності. Так, короткочасним слід вважати розлад здоров'я тривалістю понад 6 днів, але не більше 3 тижнів. Під незначною стійкою втратою працездатності слід розуміти втрату загальної працездатності до 10%. Відсоток втрати працездатності визначається судово-медичною експертизою на підставі нормативних стандартів Міністерства охорони здоров'я України [5, с. 314].

Водночас, знущання або глумлення над військовослужбовцем полягає в тому, що насильство, яке застосовується до потерпілого, має образливий для нього характер, принижує його честь і гідність, спричиняє йому особливі фізичні чи моральні страждання, є свідченням жорстокого поводження з ним [5, с. 1011].

Так, наприклад, в Одеській області, будучи військовослужбовцем військово-морських сил Збройних Сил України (*старший матрос\_1*), знаходячись в спальному приміщенні казарми, вжив спиртні напої. Відтак, (*старший матрос\_1*) усвідомлюючи протиправний характер своїх дій їх суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, вчинив порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, прагнучи продемонструвати свою уявну перевагу, утвердити власний авторитет у військовому колективі, у проміжок часу з 01 год. 00 хв. до 04 год. 00 хв.: перебуваючи у спальному приміщенні наніс (*матросу\_6*) не менше 70 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, не менше 40 ударів в область живота, 10 ударів в область правої та лівої ключиці та не менше 3 ударів коліном правої ноги в область голови, наніс (*матросу\_8*) не менше 45 ударів правою рукою в область грудної клітини та живіт, 5 ударів ліктем правої руки в область лівого підребер'я, наніс (*матросу\_11*) 4 удари кулаками обох рук в область грудної клітини, 1 удар правою рукою та 1 удар ліктем правої руки в ліву сторону грудної клітини (в область серця), 3 удари долонями обох рук по обличчю, наніс (*матросу\_12*) 8 ударів кулаками обох рук в область центру грудної клітини, 3 удари кулаками обох рук в ліву сторону грудної клітини по ребрам, 1 удар долонею лівої руки по правій стороні обличчя, наніс (*матросу\_7*) не менше 10 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, 1 удар долонею правої руки в ліву сторону обличчя, 1 удар правою ногою в ліву сторону грудної клітини по ребрам, наніс (*матросу\_9*) 10 ударів кулаком правої руки в область грудної клітини, 8 ударів долонею правої руки по лівій стороні обличчя, 2 удари правою ногою по голові в ділянку затылку, наніс (*матросу\_10*) 10 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, 10 ударів долонями обох рук по обличчю, 1 удар правою ногою в ліву сторону грудної клітини по ребрам, що заподіяло кожному вище зазначеному потерпілому фізичний біль, моральні страждання та тілесні ушкодження. 01.07.2019 року Комінтернівський районний суд Одеської області визнав військовослужбовця військово-морських сил Збройних Сил України (*старшого матроса\_1*) винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 406 КК України та призначив йому покарання, з урахуванням ст. 60, ч. 1 ст. 69 КК України, у виді арешту строком на 4 (чотири) місяці з утриманням гауптвахті. Запобіжний захід відносно засудженого до набрання вироком законної сили залишили попередній – тримання під вартою з утриманням на гауптвахті [7].

Особливо кваліфікуючі ознаки складу злочину, передбаченого ст. 406 КК України, закріплені у ч. 3 цієї статті. Вони охоплюють обставини, за яких протиправне, кримінально-каране діяння вчиняється групою осіб, із застосуванням зброї або спричиняє тяжкі наслідки, що істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння [5, с. 1011-1012].

Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості вчинене групою осіб, характеризується такими ознаками: 1) участь кількох (два або більше) виконавців (військовослужбовців); 2) відсутність попередньої змови. У цьому об'єднанні бракує розподілу ролей, тобто всі винні військовослужбовці виступають як виконавці. Водночас,

можливий «технічний розподіл функцій, коли кілька військовослужбовців розподіляють функції у процесі спільного виконання об'єктивної сторони. Змова досягається після початку виконання об'єктивної сторони, а саме в процесі вчинення злочину й здебільшого виявляється у спільних усвідомленнях і погоджених діях учасників групи стосовно одного того самого потерпілого чи потерпілих, взаємній допомозі тощо. Злочинна діяльність одного виконавця може долучатися до злочину, який вже розпочато іншим (іншими), але до його закінчення або припинення. Один співучасник має сприяти вчиненню злочину іншому, а останній усвідомлювати й сприймати його. Інакше це не співучасть [5, с. 99].

Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості вчинене із застосуванням зброї. Як зброю в цьому випадку слід розуміти будь-які предмети, призначені для ураження живої цілі або знищення чи пошкодження матеріальних об'єктів. Такими предметами можуть виступати як вогнепальна, так і холодна зброя, вибухові пристрої, вибухові речовини тощо. У свою чергу, застосування означає, що перелічені предмети використовуються особою під час порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, незалежно від того, чи була в дійсності заподіяна шкода здоров'ю потерпілого чи потерпілих. При цьому треба враховувати, що зброя має застосовуватися саме для фізичного чи психічного впливу на потерпілого [5, с. 1008].

Резонансний випадок трапився на Івано-Франківщині. Саме так, військовослужбовець Національної гвардії України солдат (*особа\_б*) 16.04.2023 року приблизно о 22 год. 49 хв. під час несення служби у добовому наряді в умовах воєнного стану, попередньо взявши із ставниці з вогнепальною зброєю закріплений за ним автомат АК-74, у порушення вимог ст.ст. 3, 17, 28, 68 Конституції України, ст.ст. 11, 20, 21, 22, 49, 50, 128 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, ст. 1–4 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, без встановлених законодавством підстав, діючи умисно та протиправно, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки у вигляді заподіяння тілесних ушкоджень та бажаючи їх настання, з метою прояву уявної переваги та порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, за відсутності відносин підлеглості, здійснив один постріл із закріпленого за ним автомата АК-74 в напрямку групи солдат, в результаті чого влучив в передпліччя правої руки солдата (*особа\_4*), спричинивши останньому тілесні ушкодження у вигляді травми правого передпліччя з наскрізною раною в нижній третині правої променевої кістки, які відносяться до тілесних ушкоджень середнього ступеню тяжкості, що викликали тривалий розлад здоров'я і не є небезпечні для життя в момент спричинення. Осудність обвинуваченого військовослужбовця (*особа\_б*) доводиться, висновком судово-психіатричної експертизи яким встановлено, що військовослужбовець (*особа\_б*) на період часу, що відноситься до інкримінованих йому протиправних дій та на даний час будь-якими психічними розладами не страждає і не страждав. На період часу, що відноситься до інкримінованого йому злочину, так і на даний час, підекспертний (*особа\_б*) перебував в стані, при якому був здатний в повній мірі усвідомлювати свої дії та керувати ними. Застосування примусових заходів медичного характеру підекспертний (*особа\_б*) не потребує. 14 грудня 2023 року Тисменицький районний суд Івано-Франківської області визнав винним військовослужбовця (*особа\_б*) у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 406 КК України та призначив йому покарання у виді позбавлення волі на строк три роки [8].

Спричинення тяжких наслідків як особливо кваліфікуюча ознака в даному контексті може виявитися в наступному: заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження або смерті; доведення до самогубства; знищення чи пошкодження майна, що спричинило значну матеріальну шкоду; самовільне залишення військової частини або місця служби чи дезертирство; самокалічення потерпілого; зрив виконання бойового завдання; масові безпорядки; порушення нормальної роботи (служби) відповідних підрозділів [5, с. 1012].

З огляду на тяжкі наслідки злочину, можливо зазначити, що дане кримінальне правопорушення становить суттєву загрозу внутрішній дисципліні, організаційній злагодженості та боєздатності військового підрозділу. Систематичне виникнення нестатутних взаємин у військовому середовищі має деструктивний вплив та може спричинити критичні порушення оперативної злагодженості, що у ширшому безпековому вимірі здатне створювати ризики для обороноздатності. Особливої загрози набуває порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості в умовах бойової обстановки, коли його наслідком стає зрив виконання бойового завдання, що, у свою чергу, може мати незворотний, системно руйнівний характер для ведення воєнних та оборонних дій.

Окремо варто наголосити, що поширення випадків самовільного залишення військової частини або місця служби військовослужбовцями, які стали жертвами нестатутних взаємовідносин, становить серйозну загрозу для забезпечення належного рівня обороноздатності Збройних Сил України та може мати дестабілізуючий вплив на систему військового управління.

**Висновки.** Проаналізувавши кваліфікуючі ознаки порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, можна виокремити ключові та характерні риси, які свідчать про підвищений рівень суспільної небезпечності таких діянь. Дані ознаки значно посилюють ступінь покарання і формують кваліфіковані склади злочину, що відображає їхню особливу загрозу внутрішній дисципліні, правопорядку і боєздатності окремо взятого підрозділу в якому наявні прояви нестатутних взаємин.

Щодо кваліфікуючих ознак, варто відзначити, що ч. 2 ст. 406 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вчинення злочину, який полягає у заподіянні шкоди кільком особам, нанесенні легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, а також знуцанні чи глумленні над військовослужбовцем. Водночас, особливо кваліфікуючі ознаки складу злочину, передбаченого ст. 406 КК України, визначені в частині третій цієї норми. Вони охоплюють випадки, коли протиправне, кримінально-каране діяння вчиняється групою осіб, із застосуванням зброї або спричиняє тяжкі наслідки, що суттєво підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння.

Спричинення тяжких наслідків як особливо кваліфікуюча ознака у цьому контексті може проявлятися у різних формах, зокрема: заподіянні потерпілому тяжкого тілесного ушкодження або смерті; доведенні особи до самогубства; знищенні чи пошкодженні майна, що призвело до значної матеріальної шкоди; самовільному залишенні військової частини або місця служби, а також дезертирстві; самокаліченні потерпілого; зриві виконання бойового завдання; організації масових безпорядків; та порушенні нормальної діяльності (служби) відповідних підрозділів.

З огляду на вищевикладене, зокрема потенційно тяжкі наслідки та специфіку конструкції норми кримінально-правової заборони, подальшого наукового розвитку знаходить питання врегулювання кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості вчинене в умовах особливого періоду, воєнного стану або бойовій обстановці.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Ткаченко П.І. Кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Нове українське право*. 2025. № 2. С. 274–283.
2. Ткаченко П.І. Нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями як детермінант самовільного залишення військової частини або місця служби. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 277–287.
3. Карпенко М.І. Причини і запобігання насильницьких злочинів військовослужбовців. *Юридична наука*. 2012. № 11. С. 42–55.
4. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Харків : Право, 2016 – Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. – 2017. – 1064 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
6. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>. (Дата звернення: 06.07.2025).
7. Вирок Комінтернівського районного суду Одеської області від 01.07.2019. Справа № 504/1620/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83485864>. (Дата звернення: 12.07.2025).
8. Вирок Тисменицького районного суду Івано-Франківської області у справі № 352/2100/23 від 14.12.2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115641252>. (Дата звернення 19.04.2025).

---

## РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

---

УДК 343.985.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.19>

### ОМБУДСМЕН З ПИТАНЬ РОЗВІДКИ: ДОСВІД ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ В УКРАЇНІ

Албул С.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,  
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності  
навчально-наукового інституту підготовки фахівців для  
підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України  
Одеського державного університету внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-3253-9225  
e-mail: omaxy@ukr.net*

#### **Албул С.В. Омбудсмен з питань розвідки: досвід Литовської Республіки в контексті становлення кримінальної розвідки в Україні.**

У статті проаналізовано питання щодо функціонування в Литовській Республіці інституту омбудсмена з розвідки. Здійснено компаративний аналіз чинного законодавства Литовської Республіки з питань нагляду за дотриманням прав і свобод людини під час здійснення розвідувальної діяльності. Наголошується, що на теперішній час в країнах ЄС, зокрема в Литовській Республіці, запроваджено особливий вид державної діяльності – кримінальна розвідка, яка спрямована на превенцію злочинної діяльності; виявлення злочинної діяльності, а також осіб, які готують, вчинюють або вчинили злочинні діяння; захист осіб від злочинного впливу тощо. Традиційні механізми нагляду за дотриманням прав і свобод людини, які існували раніше – відомчий контроль, прокурорський нагляд, судовий контроль тощо, – хоча і продовжували застосовуватися, але виявляли ознаки бюрократичної тяганини, що призводило до ускладнення процедур отримання відповідних дозволів на проведення негласних заходів, втрати часу та унеможливлення реалізації принципу наступальності у протидії злочинності. З метою формування сучасних механізмів нагляду за дотриманням прав і свобод людини під час здійснення кримінальної розвідки, в Литовській Республіці був запроваджений інститут спеціалізованого омбудсмена. На теперішній час в Україні здійснюється розроблення законопроекту про кримінальну розвідку як систему гласних і негласних пошукових, розшукових заходів і засобів, що ґрунтуються на аналітиці, спрямованих на своєчасне запобігання, виявлення та нейтралізацію реальних і потенційних загроз національним інтересам України, забезпечення поступової адаптації законодавства України до права ЄС, поетапної трансформації оперативно-розшукової діяльності до кримінальної розвідки. Наголошено, що вивчення досвіду Литовської Республіки щодо функціонування інституту омбудсмена з розвідки сприятиме формуванню в Україні сучасної та дієвої системи забезпечення прав і свобод людини під час здійснення кримінальної розвідки.

**Ключові слова:** кримінальна розвідка, омбудсмен, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова компаративістика, права людини, протидія злочинності.

#### **Albul S.V. Ombudsman for intelligence: the experience of the Republic of Lithuania in the context of the development of criminal intelligence in Ukraine.**

The article analyzes the functioning of the intelligence ombudsman institution in the Republic of Lithuania. The author makes a comparative analysis of the current legislation of the Republic of Lithuania on oversight of human rights and freedoms in the course of intelligence activities. It is emphasized that currently, the EU countries, in particular, the Republic of Lithuania, have introduced a special type of state activity - criminal intelligence - aimed at preventing criminal activity; detecting criminal activity,

as well as persons who prepare, commit or have committed criminal acts; protecting persons from criminal influence, etc. The traditional mechanisms of supervision over the observance of human rights and freedoms that existed before - departmental control, prosecutorial supervision, judicial control, etc. - although still in use, showed signs of bureaucratic red tape, which led to complicated procedures for obtaining appropriate permits for covert actions, wasted time and made it impossible to implement the principle of offensive counteraction to crime. In order to create modern mechanisms for overseeing the observance of human rights and freedoms in the course of criminal intelligence, the Republic of Lithuania has introduced the institution of a specialized ombudsman. Currently, Ukraine is developing a draft law on criminal intelligence as a system of overt and covert search and detective measures and means based on analytics aimed at timely prevention, detection and neutralization of real and potential threats to the national interests of Ukraine, ensuring gradual adaptation of Ukrainian legislation to EU law, and gradual transformation of operational and investigative activities into criminal intelligence. It is emphasized that studying the experience of the Republic of Lithuania in the functioning of the intelligence ombudsman institution will contribute to the formation of a modern and effective system of ensuring human rights and freedoms in the course of criminal intelligence in Ukraine.

**Key words:** criminal intelligence, ombudsman, operational and investigative activities, operational and investigative comparative studies, human rights, crime prevention.

**Постановка проблеми.** В умовах повномасштабної збройної агресії з боку російської федерації вітчизняні соціально-політичні реалії, виклики та загрози, вимагають системного реагування, адекватної трансформації усього сектору безпеки, а також включення цієї системи у сферу політичних пріоритетів держави [1, с. 2]. Планом заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р. (п. 1.7.1) передбачено розроблення та подання до Верховної Ради України законопроекту про кримінальну розвідку (Criminal Intelligence) як систему гласних і негласних пошукових, розшукових заходів і засобів, що ґрунтуються на аналітиці, спрямованих на своєчасне запобігання, виявлення та нейтралізацію реальних і потенційних загроз національним інтересам України, забезпечення поступової адаптації законодавства України до права ЄС, поетапної трансформації оперативно-розшукової діяльності до кримінальної розвідки [2]. На теперішній час міжвідомчою робочою групою здійснюється опрацювання проекту Закону України «Про кримінальну розвідку», який концептуально замінить Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». Серед значної кількості проблемних аспектів формування правової бази кримінальної розвідки в Україні (концепти, дефініції, науковий тезаурус тощо), суттєву роль відіграє розуміння та вироблення нових підходів до забезпечення прав і свобод людини під час здійснення кримінальної розвідки.

**Метою статті** є здійснення компаративного аналізу законодавства Литовської Республіки щодо функціонування інституту омбудсмена з питань розвідки, визначення перспектив імплементації його положень в національне законодавство України, а також можливостей формування сучасних механізмів забезпечення прав і свобод людини під час здійснення кримінальної розвідки.

**Стан опрацювання проблематики.** В Україні проблемні аспекти забезпечення прав і свобод людини під час здійснення оперативно-розшукової та розвідувальної діяльності досліджувалися багатьма вченими, серед яких Л.І. Аркуша, О.М. Бандурка, В.І. Василичук, М.Л. Грібов, В.В. Дараган, О.В. Кириченко, О.І. Козаченко, С.С. Кудінов, С.І. Мінченко, А.В. Мовчан, Д.Й. Никифорчук, С.В. Пеньков, С.І. Пічкуренько, М.А. Погорецький, О.О. Подобний, В.Є. Тарасенко, Д.М. Цехан, В.В. Шендрік та іншими. Наукові здобутки вказаних науковців знайшли своє відображення у нормах чинного оперативно-розшукового законодавства та відомчих нормативних актів. Разом із тим, формування нової парадигми кримінальної розвідки потребує і нових механізмів забезпечення прав і свобод людини. На наш погляд, вирішенню означених питань сприятиме компаративний аналіз та вивчення наявного досвіду країн ЄС, зокрема Литовської Республіки, де на законодавчому рівні закріплено функціонування інституту омбудсмена з питань розвідки.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз сучасної європейської та світової правоохоронної практики свідчить, що більшість розвинених країн йдуть шляхом чіткого розгалуження кримінальної процесуальної діяльності та кримінальної розвідки – діяльності з отримання, добування, аналітичного оброблення та прогнозування інформації про злочинність, її інфраструктуру, окремі злочини та осіб, що до них причетні [3, с. 180; 4]. У 2012 році Сеймом Литовської Республіки було прийнято Закон «Про кримінальну розвідку», який з 1 січня 2013 року набрав чинності [5]. Слід наголосити, що прийняття вказаного правового акту фактично стало підґрунтям концептуальних змін теоретичної та праксеологічної парадигм оперативно-розшукової та розвідувальної діяльності

Литовської Республіки. Відтоді під кримінальною розвідкою стали розуміти діяльність спеціально уповноважених суб'єктів щодо збирання, фіксації та використання наявної інформації про об'єкти кримінальної розвідки. При цьому, об'єктами кримінальної розвідки виступають злочинні діяння, що вчинені, вчинюються або готуються, особи, які вчинили, вчинюють або готують ці злочини, активні дії цих осіб щодо нейтралізації кримінальної розвідки, інші особи та факти, що пов'язані з державною безпекою. У свою чергу, завданнями кримінальної розвідки у Литовській Республіці виступають: превенція злочинної діяльності; виявлення злочинної діяльності, а також осіб, які готують, вчинюють або вчинили злочинні діяння; захист осіб від злочинного впливу; пошук осіб, які переховуються від досудового розслідування та суду, від відбування покарань та осіб, що зникли без вісті; пошук речей, грошових коштів, цінних паперів, іншого майна, пов'язаного із злочинною діяльністю; забезпечення внутрішньої безпеки суб'єктів кримінальної розвідки [5; 6, с. 36]. Кримінальна розвідка стала дієвим засобом забезпечення внутрішньої безпеки держави [7, с. 97].

Визнаючи прогресивність та наукову обґрунтованість прийняття вказаного закону, його практичну дієвість, що було підтверджено отриманими позитивними результатами правоохоронної діяльності в Литовській Республіці, одночасно постали питання щодо запровадження сучасних підходів до забезпечення прав і свобод людини під час здійснення розвідки, зокрема кримінальної [8, с. 41]. Традиційні, усталені механізми, які існували раніше – відомчий контроль, прокурорський нагляд, судовий контроль тощо, – хоча і продовжували застосовуватися, але виявляли ознаки бюрократичної тяганини, що призводило до ускладнення процедур отримання відповідних дозволів на проведення негласних заходів, втрати часу та унеможливлення реалізації принципу наступальності у протидії злочинності. З метою встановлення реального, дієвого, позавідомчого та незалежного контролю за розвідувальною діяльністю в державі, у тому числі кримінальної розвідкою, Сеймом Литовської Республіки в грудні 2021 року було прийнято Закон «Про омбудсмена з питань розвідки» («Republic of Lithuania Law on the Intelligence Ombudspersons») [8], а також створено відповідний державний орган – Офіс омбудсмена з питань розвідки [9]. Слід зазначити, що незважаючи на нетривалий період функціонування в Литовській Республіці інституту омбудсмена з питань розвідки, досвід правового регулювання вказаного напрямку державної діяльності є позитивним та таким, що потребує аналізу в частині можливості подальшої імплементації та формування сучасних механізмів забезпечення прав і свобод людини, враховуючи активні процеси становлення в Україні кримінальної розвідки.

Омбудсмен з питань розвідки є державною посадовою особою, яка призначається Сеймом, є йому підзвітною та здійснює незалежний нагляд за дотриманням законів розвідувальними органами в частині забезпечення прав і свобод людини [9]. Основними пріоритетами діяльності омбудсмена з розвідки є:

- нагляд за дотриманням прав і свобод людини у діяльності розвідувальних органів шляхом здійснення перевірок та розслідувань, розгляду звернень та скарг громадян, а також повідомлень співробітників розвідки;
- здійснення нагляду за законністю обробки персональних даних розвідувальними органами з метою забезпечення національної безпеки та оборони;
- розроблення методичних рекомендацій, надання консультацій у галузі забезпечення прав і свобод людини, а також опрацювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства з питань прав і свобод людини та захисту персональних даних;
- офіційне оприлюднення інформації щодо захисту прав і свобод людини під час здійснення розвідувальної діяльності [10].

Законодавством встановлені чіткі вимоги щодо кандидатів на посаду омбудсмена з питань розвідки. Ним може бути призначена особа, яка є громадянином Литовської Республіки, має бездоганну репутацію відповідно до вимог державної служби, має освітній ступінь магістра та досвід роботи не менш десяти років у сфері національної безпеки і оборони, та/чи захисту прав і свобод громадян, а також відповідає вимогам, встановленим правовими актами щодо надання допуску до державної таємниці. Примітно, що обов'язковою умовою для призначення є те, що кандидат на вказану посаду протягом останніх п'яти років до внесення його кандидатури до Сейму не був державним політиком [9].

Особі, яка призначена на посаду омбудсмена з питань розвідки та склала відповідну присягу, заборонено:

- перебувати в членстві в політичних партіях, бути політичним агітатором або спонсором політичних агітаторів;
- брати участь у зібраннях та/або інших публічних заходах політичних партій, політичних діячів, які виказують будь-які політичні погляди або вимоги, та безпосередньо підтримувати політичних діячів;

- бути власником, засновником, учасником, входити до органів управління приватної або публічної юридичної особи;
- працювати у будь-яких приватних або державних організаціях, установах, підприємствах та отримувати винагороду, крім винагороди за педагогічну та творчу діяльність;
- займатися економічною, комерційною або індивідуальною трудовою діяльністю;
- брати участь у страйках або пікетуваннях;
- створювати професійні союзи, бути їх членами та брати участь у їх діяльності;
- приймати подарунки, пропозиції подарунків або послуг, якщо це може викликати конфлікт суспільних або приватних інтересів.

Омбудсмен з питань розвідки не може відвідувати іноземні держави або території, на яких чиняться військові конфлікти, або інші держави та території з метою, не пов'язаною з виконанням функціональних обов'язків, якщо його/її присутність там може призвести до настання шкоди національній безпеці або інтересам Литовської Республіки [9].

Омбудсмен з питань розвідки зобов'язаний:

- здійснювати постійний нагляд за законністю у діяльності розвідувальних органів, посадових осіб розвідки та щодо рішень, які ними приймаються;
- оцінювати законність методів збирання розвідувальної інформації та іншої діяльності розвідувальних органів та посадових осіб розвідки;
- виявляти факти зловживань з боку посадових осіб розвідки, бюрократизму, факти порушень прав і свобод громадян, їх законних інтересів, порушень вимог щодо оброблення персональних даних у сфері національної безпеки і оборони, а також інших можливих порушень прав і свобод людини у сфері державного управління;
- здійснювати перевірки встановленого порядку оброблення персональних даних у сфері національної безпеки і оборони;
- розглядати звернення та скарги громадян, а також співробітників розвідки;
- виносити подання до розвідувальних органів щодо усунення умов та причин виявлених порушень, а також їх недопущення у майбутньому;
- у разі виявлення ознак кримінальних правопорушень звертатися до органів досудового розслідування та/або прокурора;
- розроблювати та надавати розвідувальним органам методичні рекомендації та/або консультації з питань забезпечення прав і свобод громадян під час здійснення розвідувальної діяльності;
- надавати Сейму оцінки та звіти, а також регулярно інформувати громадськість про результати своєї діяльності [9].

Реалізуючи свої повноваження, омбудсмен з питань розвідки має право:

- з метою виконання функціональних обов'язків безперешкодно входити у службові та інші приміщення, на території, транспортні засоби та інші об'єкти, які перебувають у власності або використовуються розвідувальними органами;
- ознайомлюватися та вивчати відомості, документи, що містять інформацію, яка відноситься до державної таємниці, крім відомостей щодо персональних даних штатних та позаштатних негласних працівників, а також інформації, отриманої від іноземних партнерів розвідки;
- витребувати та отримувати відомості, документи, що містять інформацію, яка відноситься до державної таємниці, крім відомостей щодо персональних даних штатних та позаштатних негласних працівників, а також інформації, отриманої від іноземних партнерів розвідки;
- отримувати та розглядати клопотання від керівників розвідувальних органів або уповноважених заступників про проведення розвідувальних заходів, які здійснюються за дозволом суду;
- отримувати письмові та/або усні пояснення від співробітників розвідувальних органів та інших осіб, що мають значення для проведення розслідувань порушень, виявлених омбудсменом з питань розвідки;
- складати протоколи про адміністративні правопорушення, прийняття рішення по яких віднесено до його повноважень;
- звертатися до адміністративного суду з клопотанням про проведення перевірок відповідності адміністративних нормативних актів (або їх частин) чинному законодавству;
- звертатися в установленому законом порядку з запитом до суду, інших державних та муніципальних органів, підприємств, установ та організації, а також окремих осіб з питань, що віднесено до його компетенції;
- отримувати вмотивовані ухвали судів про дозвіл на проведення розвідувальних заходів;
- вносити в межах своєї компетенції Президенту Республіки, Сейму, Уряду та іншим державним органам пропозиції щодо вдосконалення правових актів з питань діяльності розвідувальних органів та забезпечення дотримання прав і свобод громадян, захисту персональних даних, які оброблюються з метою забезпечення національної безпеки і оборони [9].



Закон Литовської Республіки «Про омбудсмена з питань розвідки» закріплює право вказаної посадової особи здійснювати певний вид розслідувань. Слід наголосити, що мова тут не йде про досудове розслідування кримінальних проваджень. Розслідування омбудсмена з питань розвідки означає процедуру, яка включає оцінку законності діяльності розвідувальних органів та/або посадових осіб розвідувальних органів, перевірку фактів щодо можливих зловживань наданими їм повноваженнями під час організації та здійснення розвідувальних заходів, оброблення персональних даних в частині захисту прав і свобод громадян. При цьому, омбудсмен з питань розвідки проводить зазначені розслідування: з власної ініціативи, якщо під час ініціативних перевірок виявить ознаки зловживань з боку розвідувальних органів або посадових осіб цих органів, ознаки порушення прав і свобод громадян під час організації та здійснення розвідувальних заходів, ознаки порушення вимог щодо оброблення персональних даних, або інших порушень прав і свобод громадян у сфері державного управління; за матеріалами, які надійшли з розвідувальних органів та/або від окремих співробітників розвідувальних органів; за матеріалами заяв, звернень та/чи повідомлень громадян [9].

Під час проведення розслідування омбудсмена з питань розвідки, на його вимогу розвідувальні органи та/або співробітники розвідувальних органів у встановлені терміни зобов'язані надати йому інформацію, документи, пояснення та інші матеріали, які є необхідними для здійснення ним своїх функцій. Рішення омбудсмена з питань розвідки за матеріалами розслідування має бути розглянуте розвідувальним органом, якому воно адресоване, та проінформувати за результатами перевірки про прийняті рішення. Така інформація надається омбудсмену з питань розвідки негайно після прийняття рішень про заходи, але не пізніше 30 діб з моменту отримання рішення. Посадові особи розвідувальних органів, які не виконали законні вимоги омбудсмена з питань розвідки, можуть бути притягнуті до відповідальності [9].

Аналіз правових засад функціонування в Литовській Республіці інституту омбудсмена з питань розвідки, на нашу думку, дає підстави стверджувати, що його запровадження поступово стає дієвим інструментом забезпечення прав і свобод громадян.

**Висновки.** На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що на сьогодні, унаслідок розширення спектру викликів і загроз, збройної агресії російської федерації, характер безпечного середовища в Україні, висуває вимоги до новелізації системи забезпечення національної безпеки. Одним з елементів такої системи має стати формування правових основ та подальше становлення кримінальної розвідки в нашій державі. У свою чергу, науковий аналіз та обґрунтування доцільності та можливості запровадження інституту спеціалізованого омбудсмена з питань розвідки сприятиме поступовій адаптації законодавства України до права ЄС, а також виробленню нових механізмів забезпечення прав і свобод людини.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Албул С.В. Оперативно-розшукова діяльність: сучасні доктринальні та праксеологічні концепти. *Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції*: колективна монографія. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2024. С. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-1>.
2. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 07.03.2025 р. № 272). URL: <https://surl.lt/kguytz> (дата звернення 01.06.2025 р.).
3. Албул С.В. Кримінальна розвідка: світовий досвід в умовах сучасних євроінтеграційних процесів України. *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov: Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie (27-28 novembra 2015)*. – Časť 1. – Bratislava: Paneuropska vysoka skola. Fakulta prava, 2015. Р. 180–183.
4. Оперативно-розшукова компаративістика: монографія / О.М. Бандурка, М.М. Перепелиця, О.В. Манжай, В.В. Шендрік. Х.: Золота миля, 2013. 351 с.
5. Про кримінальну розвідку: Закон Литовської Республіки від 02.10.2012 № XI-2234. URL: <https://surl.li/smkvcl> (дата звернення 01.06.2025).
6. Албул С.В. Методологія кримінальної розвідки: теоретико-праксеологічний дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 34–37.
7. Пічкуренко С.І. Розвідувальна діяльність як складова забезпечення внутрішньої безпеки. *Бюлетень з обміну досвідом роботи МВС України*. 2010. № 184. С. 94–101.
8. Вітик Ю.І. Міжнародно-правові стандарти поліцейської діяльності у сфері забезпечення дотримання прав і свобод людини. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 7 (35). Vol. 3. С. 39–45.

9. Republic of Lithuania Law on the Intelligence Ombudspersons: 23 December 2021 № XIV-868 (as last amended on 22 June 2023 – № XIV-2090). URL: <https://surl.lt/vybaer> (дата звернення 01.06.2025).
10. Intelligence Ombudsman Office of the Republic of Lithuania. URL: <https://www.zki.lt/> (дата звернення 01.06.2025).

УДК 343.1+343.21

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.20>

## ДОСВІД ВІРМЕНІЇ ТА ГРУЗІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ

**Вознюк А.А.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
заслужений діяч науки і техніки України,  
завідувач науково-дослідної лабораторії  
з проблем протидії злочинності  
навчально-наукового інституту поліцейської діяльності  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-3352-5626*

### **Вознюк А.А. Досвід Вірменії та Грузії у забезпеченні кримінально-правової протидії організованій злочинності.**

У статті досліджено досвід Вірменії та Грузії щодо вдосконалення кримінально-правових механізмів протидії організованій злочинності та злочинному впливу. Проведено порівняльний аналіз підходів цих держав до криміналізації феномену злочинного впливу та боротьби з механізмами його соціального відтворення. Особливу увагу приділено правовому регулюванню діяльності «угруповань, що є носіями кримінальної субкультури» (Кримінальний кодекс Вірменії), а також криміналізації статусу «вора в законі» (Кримінальний кодекс Грузії), які відображають різні моделі реагування на стійкі форми організованої злочинності. Встановлено, що модель Вірменії має комплексний характер і спрямована на охоплення не лише конкретної злочинної діяльності, а й структурної організації та ідеології злочинного середовища. Грузинський підхід демонструє жорстку криміналізацію символічного статусу як джерела латентного злочинного впливу, водночас викликаючи сумніви щодо відповідності принципам юридичної визначеності та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

У ході дослідження обґрунтовано, що чинна редакція примітки 1 до ст. 255 Кримінального кодексу України, яка визначає злочинний вплив переважно через функціональні ознаки, потребує доповнення більш глибокими характеристиками, які відображають субкультурний, ідеологічний та організаційний вимір цього явища. Запропоновано розширити дефініцію злочинного впливу шляхом включення ознак, пов'язаних із встановленням норм злочинної субкультури, вирішенням конфліктів неправовими методами, наданням кримінального статусу в межах ієрархії. Окремо проаналізовано механізми спеціальної цивільної конфіскації майна, запроваджені в Грузії, які дають змогу ефективно усувати фінансову основу злочинного середовища. Аргументовано доцільність запровадження подібних механізмів в Україні.

Також звернуто увагу на відсутність у чинному законодавстві України належних заохочувальних норм щодо спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі злочинним впливом (крім ст. 255 КК України), що обмежує можливості послаблення організованих злочинних структур. Запропоновано внести зміни до ст. 255-1 і ст. 255-3 КК України, передбачивши можливість звільнення від кримінальної відповідальності у разі добровільної відмови від злочинної діяльності та сприяння органам правопорядку.

**Ключові слова:** злочинний вплив, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, співучасть, кваліфікація, кваліфікуючі обставини, кримінальна субкультура, майно, цивільна конфіскація, необґрунтовані активи, криміналізація, авторитет, протидія.

### **Vozniuk A.A. The experience of Armenia and Georgia in ensuring criminal-legal counteraction to organized crime.**

This article examines the experience of Armenia and Georgia in refining criminal law mechanisms to combat organized crime and criminal influence. A comparative analysis is conducted of these countries' approaches to the criminalization of criminal influence and the mechanisms underpinning its social reproduction. Particular attention is given to the legal regulation of «groups that are bearers of criminal subculture» (Criminal Code of Armenia) and the criminalization of the «thief-in-law» status (Criminal Code of Georgia), representing two distinct models for addressing persistent forms of organized crime. It is established that the Armenian model employs a comprehensive approach targeting not only specific

criminal acts, but also the structural organization and ideology of the criminal milieu. Conversely, the Georgian approach enforces strict criminalization of symbolic status as a source of latent criminal influence, though it raises concerns about its compliance with the principles of legal certainty and individualized liability.

The study substantiates that the current version of Article 255-1 of the Criminal Code of Ukraine – primarily focused on functional criteria – requires enhancement with deeper characteristics reflecting subcultural, ideological, and organizational dimensions. It proposes expanding the definition of criminal influence to include elements related to the establishment of criminal subcultural norms, resolution of conflicts through unlawful means, and conferral of criminal status within a criminal hierarchy. Additionally, the article analyzes Georgia's special mechanisms for civil confiscation of property, which effectively undermine the financial foundations of criminal entities, and argues for the implementation of similar mechanisms in Ukraine.

Attention is drawn to the absence of sufficient incentivizing provisions in the current Ukrainian legislation – beyond Article 255 – that recognize special grounds for exemption from criminal liability in crimes involving criminal influence. This gap limits the potential to weaken organized criminal structures from within. Consequently, the article proposes amending Articles 255-1 and 255-3 of the Criminal Code of Ukraine to introduce the possibility of exemption from criminal liability in cases of voluntary renunciation of criminal activity and cooperation with law enforcement agencies.

**Key words:** criminal influence, criminal liability, criminal offense, complicity, qualification, aggravating circumstances, criminal subculture, property, civil confiscation, unexplained assets, criminalization, authority, counteraction.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах еволюції організованої злочинності та глобалізації її проявів ключового значення набуває вдосконалення кримінально-правових інструментів протидії злочинному впливу як особливо стійкій формі кримінальної поведінки. Важливо розуміти, що, як слушно зауважують вчені, мафії – це не просто кримінальні утворення, які можна перемогти посиленням правоохоронних органів. Натомість, вони є соціально-економічними явищами, що виникають у відповідь на неспроможність легітимних інститутів ефективно керувати територіями, в'язницями та ринками [1]. Саме тому особливої уваги потребує правове реагування на феномен злочинної субкультури – системи норм, ієрархії та практик, що підривають авторитет державної влади та формують паралельну кримінальну юрисдикцію, передусім у пенітенціарному середовищі. Злочинна субкультура є не лише джерелом вторинної криміналізації, а й чинником, який сприяє транснаціональному поширенню організованої злочинності.

У цьому контексті порівняльно-правовий аналіз підходів різних держав до криміналізації злочинного впливу має важливе значення для розвитку національної доктрини кримінального права. Особливу цінність становить досвід країн, що пройшли шлях глибокої реформи кримінального законодавства у сфері протидії організованій злочинності та злочинній субкультурі – зокрема, Грузії та Вірменії.

У *Кримінальному кодексі Грузії* (далі – КК Грузії) вперше на пострадянському просторі було запроваджено модель криміналізації самого факту перебування особи у статусі «вора в законі», що стало важливим практичним інструментом деідеологізації злочинного середовища. Натомість у *Кримінальному кодексі Вірменії* (далі – КК Вірменії) сформовано концепцію «угруповання, що є носієм кримінальної субкультури», яка дає змогу більш комплексно охоплювати як організовані форми злочинної діяльності, так і соціальні механізми їх відтворення.

Для українського законодавця ці моделі становлять особливий науковий і практичний інтерес. У новітній редакції статей 255–255-3 *Кримінального кодексу України* (далі – КК України) вже започатковано системне законодавче регулювання протидії злочинному впливу. Водночас визначення злочинного впливу та підстави кримінальної відповідальності за його встановлення або поширення зазнали серйозної критики з боку науковців [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Лунали навіть пропозиції щодо вилучення ст. 255-1 з тексту КК України [10, с. 233; 11, с. 44–51]. Тому аналіз зарубіжного досвіду відкриває додаткові напрями для подальшого вдосконалення цього блоку норм.

**Метою цієї статті** є комплексне дослідження законодавчих моделей Вірменії та Грузії у сфері кримінально-правової протидії організованій злочинності й злочинній субкультурі, а також формулювання на цій основі обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення українського кримінального законодавства. Особливу увагу приділено аналізу дефініцій злочинного впливу та його ознак; підходів до криміналізації лідерства у злочинному середовищі; а також механізмів спеціального звільнення від кримінальної відповідальності як інструменту деструкції злочинних об'єднань.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання протидії злочинному впливу та злочинній субкультурі в межах організованої злочинності посідають вагомe місце у сучасній доктрині криміналь-

ного права. В українській науці цій проблематиці присвячено праці таких авторів, як О.О. Бахуринська, В.О. Гацелюк, Л.М. Демидова, О.О. Дудоров, О.О. Кваша, І.В. Красницький, С.Г. Киренко, В.В. Малюк, Р.О. Мовчан, А.О. Нікітін, О.В. Околіт, С.О. Павленко, В.Г. Севрук, У.В. Терех, П.Л. Фріс, І.П. Фріс, С.С. Чернявський, Г.З. Яремко та інші. Проте в українській науці досвід Вірменії та Грузії у цій сфері ще не отримав належного глибокого висвітлення.

Необхідність системного вивчення цієї проблематики з урахуванням зарубіжного досвіду зумовлюється як практичними викликами (посилення злочинної субкультури у місцях несвободи, поширення злочинного впливу на цивільне суспільство), так і потребами розвитку національної кримінально-правової політики.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз зарубіжного досвіду криміналізації злочинного впливу та протидії злочинній субкультури має важливе значення для вдосконалення національної правової політики України у сфері боротьби з організованою злочинністю. У цьому контексті особливий інтерес становлять моделі, розроблені в правових системах Вірменії та Грузії, які демонструють різні підходи до правового визначення феномена злочинного впливу, його криміналізації та механізмів притягнення до відповідальності учасників злочинного середовища. Дослідження цих моделей дає змогу виокремити перспективні напрями подальшого розвитку українського кримінального законодавства та сформулювати рекомендації щодо його удосконалення.

**І. Угруповання, що є носієм кримінальної субкультури (ст. 323, 324 КК Вірменії), та злочинний вплив (ст. 255-1 КК України): досвід Вірменії та перспективи вдосконалення КК України**

У сучасному кримінальному праві одним із ключових інструментів протидії організованій злочинності є інститут злочинного впливу. Відповідно до примітки 1 до ст. 255 КК України, під злочинним впливом розуміються будь-які дії особи, яка завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям сприяє, спонукає, координує або здійснює інший вплив на злочинну діяльність, організовує або безпосередньо здійснює розподіл коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення такої діяльності [12].

Водночас таке визначення має переважно функціональний характер і не охоплює низки ознак, які розкривають глибинну соціально-правову природу злочинного впливу як явища, що має системну, ідеологічну та субкультурну складову.

Має рацію У.В. Терех в тому, що злочинний вплив слід розглядати також як форму пропаганди кримінально-протиправної діяльності, спрямованої на утвердження та популяризацію кримінальних ідеологій у суспільстві. Такі дії сприяють зміцненню позицій злочинних організацій, створенню відповідних структур та формуванню кримінальної субкультури, яка підтримує і відтворює такий спосіб життя [13].

З огляду на зазначене, заслуговує на увагу підхід, реалізований у КК Вірменії, де ст. 323 і 324 встановлюють кримінальну відповідальність за створення, керівництво та участь в угрупованні, що є носієм кримінальної субкультури, яка існує поряд із відповідальністю за аналогічні діяння, пов'язані зі злочинними організаціями. Таке нормативне вирішення можна розглядати як альтернативу конструкції злочинного впливу, закріпленої у ст. 255-1 КК України. Вірменський підхід передбачає криміналізацію факту належності до спільноти, що функціонує за нормами злочинної ієрархії, подібно до ч. 1 ст. 223-1 КК Грузії, яка встановлює відповідальність за перебування особи у статусі «злочинця в законі».

Відповідно до ч. 3 ст. 323 КК Республіки Вірменія, угрупованням, що є носієм кримінальної субкультури (так званого «злочинського світу»), визнається об'єднання осіб, між якими встановлена кримінальна ієрархія та ієрархічні міжособистісні відносини, яке діє згідно з прийнятими та визначеними ним правилами поведінки, що суперечать обов'язковим нормам, установленим державою, або передбаченим законом формам їх реалізації, з метою вчинення злочину, сприяння його вчиненню, залучення інших осіб до його вчинення, вирішення публічних чи приватних спорів (питань) шляхом насильства, погроз, примусу або інших незаконних дій, а також одержання незаконної вигоди чи іншої переваги [14].

Концептуальна новизна такого підходу полягає в тому, що він охоплює не лише кримінальні дії, а й ідейну, організаційну та нормативну структуру злочинності. Це створює можливість притягнення до відповідальності не тільки за конкретні злочинні дії, а й за саму участь у формуванні кримінального середовища. Такий підхід є особливо значущим для української правової системи з огляду на сучасні виклики, пов'язані з функціонуванням так званого «злочинського світу» та поширенням злочинної субкультури, зокрема в установах виконання покарань.

Безумовно, така законодавча конструкція є важливим кроком у напрямі протидії організованій злочинності, зорієнтованої на нейтралізацію впливу кримінальної субкультури. Водночас вона має і певні вразливі місця. Зокрема, для притягнення до кримінальної відповідальності особи як

учасника відповідного угруповання необхідно довести не лише факт її участі, а й факт існування самого об'єднання, яке відповідає всім установленим законом ознакам. Недоведення хоча б однієї з таких ознак унеможлиблює кваліфікацію дій особи за відповідною статтею.

На підставі аналізу дефініції «угруповання, що є носієм кримінальної субкультури», сформульованої в КК Вірменії, можна виокремити низку ознак, які доцільно розглядати як прояви злочинного впливу в розумінні КК України.

*1. Встановлення правил поведінки, що суперечать обов'язковим нормам, установленим державою, або передбаченим законом формам їх реалізації.*

Під цим діянням слід розуміти формування або нав'язування учасниками угруповання власної системи нормативних приписів, що суперечать чинному законодавству та підміняють його легітимні механізми регулювання суспільних відносин. Йдеться про створення альтернативного, несанкціонованого державою нормативного порядку, який покликаний регулювати поведінку як членів угруповання, так і осіб поза його межами через запровадження норм так званої «кримінальної субкультури» або «понятійного права».

*За результатами аналізу судової практики до таких правил можна віднести:*

*визначення злочинних каст, у яких перебували засуджені (зокрема, «мужики», «козли»), а також переведення з однієї касті в іншу за вчинення дій, що виходять за межі «злочинської моралі»; доведення до засуджених вимог утримання та визначення, до якої касті належатиме засуджений; контроль за дотриманням правил поведінки відповідно до «злочинських законів» і «кримінальних традицій» та забезпечення їх виконання;*

*розподіл обов'язків між ув'язненими, зокрема призначення осіб для виконання побутових робіт (прибирання камери, приготування їжі тощо);*

*прийняття рішень щодо незаконної передачі ув'язненим засобів зв'язку та ведення обліку мобільних телефонів, які перебували у користуванні засуджених;*

*організація збору та розподілу коштів, зокрема здобутих злочинним шляхом, забезпечення повнення так званого «злочинського общака» (фонду взаємодопомоги в злочинному середовищі), а також підтримання фінансової допомоги («гріву») особам, які відбувають покарання [15; 16; 17].*

Такі правила, як правило:

- ґрунтуються на ієрархічній структурі, неформальному авторитеті та репресивному контролю;
- суперечать положенням законів та підзаконних нормативно-правових актів;
- реалізуються шляхом насильства, погроз чи інших неправових засобів, а не через визначені законом процедури;

- поширюються на різні сфери – розподіл майна, вирішення конфліктів, застосування «дисциплінарних» санкцій, висування або «обрання» представників тощо.

Зазначена ознака відображає претензію злочинного угруповання на здійснення квазіправотворчої функції, тобто фактичне формування паралельної системи «права», що підриває принцип верховенства права і ставить під сумнів легітимну юрисдикцію держави. Саме в цьому полягає підвищена суспільна небезпека таких об'єднань, навіть за відсутності у їхніх діях ознак конкретного кримінального правопорушення у вузькому розумінні.

*2. Вирішення публічних чи приватних питань шляхом насильства, погроз, примусу або інших незаконних дій.*

Це діяння полягає у неправомірному втручанні у врегулювання публічних чи приватних питань із застосуванням насильства, погроз, примусу або інших незаконних дій. Наприклад, у вироках українських судів зазначається, що суб'єкт злочинного впливу вирішував спори, які виникали між засудженими з огляду на неписані кримінальні «закони», «поняття», виступаючи у таких випадках у ролі «мирового судді», визначав обґрунтованість претензій і ухвалював рішення щодо необхідності покарання винного та його виду [16; 17].

Зазначена ознака свідчить про узурпацію таким угрупованням функцій держави, передусім у частині врегулювання суспільних відносин, що мають правове значення. Йдеться про фактичну підміну суду, арбітражу чи інших уповноважених органів, нав'язування власної юрисдикції над учасниками угруповання, а в окремих випадках – і над особами, які формально до нього не належать. Таким чином формується квазіправова система «вирішення питань», заснована не на законі, а на домінуванні, страху та авторитеті злочинного середовища.

До таких дій, зокрема, належать:

- так звані «розбірки» щодо боргів або інших зобов'язань;
- насильницьке «вирішення» спорів між третіми особами;
- примус до передачі майна чи прийняття зобов'язань без правових підстав;
- вплив на прийняття приватних або службових рішень, пов'язаних з майном, бізнесом, родинними чи суспільно-політичними інтересами;

– забезпечення «послуг» з примусового встановлення контактів, отримання інформації, організації зустрічей або нав'язування певних варіантів поведінки.

Особливо небезпечною є здатність таких дій виходити за межі внутрішнього середовища угруповання, поширюючись на ширші соціальні сфери та підриваючи принципи правопорядку і легітимного урегулювання конфліктів.

### *3. Наділення кримінальним статусом у межах кримінальної ієрархії.*

Прояв цієї ознаки полягає у визнанні за окремими особами особливого становища в структурі злочинного угруповання, заснованого не на правових підставах, а на внутрішніх «поняттях» кримінальної субкультури. Такий статус забезпечує неофіційну, але реальну можливість впливати на інших осіб, координувати їхню поведінку, ухвалювати обов'язкові для виконання рішення, а також формувати правила та застосовувати санкції за їх порушення.

*У вирокі Садгірського районного суду м. Чернівці від 1 травня 2024 р. зазначено, що встановлення впливу полягає у формуванні ієрархічної структури, у якій винний набуває влади над потерпілим (підлеглим, особою нижчого рангу), внаслідок чого може нав'язувати свою волю всім, хто від нього залежить, – безпосередньо чи через посередників. Поширення впливу полягає у залученні нових «підлеглих» до вже існуючої ієрархічної структури кримінальної громади. З цією метою можуть застосовуватися методи психологічного впливу, залякування, колективне цькування, погрози, насильство [16].*

*У вирокі Богунського районного суду м. Житомира від 1 квітня 2025 р. зазначено, що Особа-3, після отримання статусу «смотрящего», взяв на себе всю повноту неформальної влади у камері № 302 СІЗО при ДУ «Житомирська УВП (№ 8)» [17].*

Наділення певним статусом у межах кримінальної ієрархії означає, що:

- кримінальна ієрархія функціонує як неформальна система розподілу ролей, яка ґрунтується на авторитеті, насильстві, «досвіді» або статусному «висвяченні» («коронуванні»);
- статус у цій системі надається поза межами будь-яких законних процедур, але визнається всередині угруповання і в злочинному середовищі загалом;
- особи з таким статусом виконують функції арбітрів, координаторів або наглядачів («смотрящих»), застосовуючи примус, страх чи інші форми підпорядкування.

Наявність такої структури свідчить про високий рівень організованості угруповання та здатність відтворювати кримінальну субкультуру навіть без фактичного вчинення злочинів. Статусність у межах ієрархії легітимує неформальну владу, яка забезпечує внутрішній контроль та зовнішній вплив, що підриває авторитет державних інституцій.

*Таким чином, до проявів злочинного впливу у розумінні примітки 1 до ст. 255 КК України доцільно віднести: 1) встановлення або поширення правил поведінки, що суперечать нормам законодавства України; 2) вирішення питань публічного або приватного характеру із застосуванням насильства, погроз, примусу чи інших протиправних дій; 3) визнання або наділення особи кримінальним статусом у межах злочинної ієрархії.*

Запровадження вказаних ознак до дефініції злочинного впливу дасть змогу глибше відобразити його соціально-правову природу<sup>1</sup>, підвищити результативність протидії злочинній субкультурі, зокрема в установах виконання покарань, і наблизити кримінальне законодавство України до реалій сучасної організованої злочинності. Модель, реалізована у КК Вірменії, демонструє ефективний підхід до боротьби не лише з конкретними злочинами, а й із самою системою кримінальної ідеології, тому заслуговує на ретельне вивчення та поступове впровадження в національну правову систему як інструмент деідеологізації кримінального середовища.

## **II. Перебування особи у статусі «вора в законі» (ч. 2 ст. 223-1 КК Грузії)**

У межах трансформації кримінального права пострадянських держав спостерігається тенденція до жорсткої криміналізації лідерів злочинного середовища, зокрема осіб, які мають статус так званих «ворів у законі». Особливо показовим є приклад Грузії, яка ще на початку 2000-х років запровадила модель протидії злочинній субкультурі шляхом криміналізації самого факту перебування особи у статусі «зłodія в законі». Частина друга ст. 223-1 КК Грузії встановлює кримінальну відповідальність саме за перебування в такому статусі: «Перебування особи в статусі «зłodія в законі» карається позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років, штрафом або без нього» [20].

Ключова особливість цієї норми полягає у тому, що підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності є сам факт перебування у відповідному статусі, без необхідності доведення вчинення будь-яких конкретних дій. Такий підхід ілюструє конструкцію формального складу

<sup>1</sup> Вчені слушно наголошують на тому, що ст. 255-1 КК України не охоплюються усі форми злочинного впливу [18, с. 290; 19, с. 78].

злочину, за якої не вимагається встановлення суспільно небезпечних наслідків або підготовки до протиправної діяльності.

З позицій сучасної доктрини українського кримінального права така конструкція викликає обґрунтовані сумніви щодо відповідності принципу юридичної визначеності та фундаментальних засад кримінальної відповідальності, зокрема:

- принципу суспільної небезпечності кримінально-карального діяння (*nullum crimen sine actu reus*) – кримінальна відповідальність настає лише за суспільно небезпечне діяння;
- презумпції невинуватості – особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в передбаченому законом порядку;
- принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності – відповідальність настає лише за особисте суспільно небезпечне діяння.

Водночас грузинський законодавець обґрунтовує таку криміналізацію особливою роллю «вора в законі» у структурі організованої злочинності. Така особа, навіть без безпосередньої участі у конкретних діях, здійснює неформальне керівництво, санкціонує конфлікти, контролює фінансові потоки, підтримує внутрішню дисципліну злочинного середовища. Відтак сам статус розглядається як джерело латентного злочинного впливу, що, на думку законодавця, становить достатню підставу для криміналізації.

На відміну від такого підходу, КК України не передбачає кримінальної відповідальності за сам факт перебування у статусі суб'єкта злочинного впливу (як і за факт перебування особи у будь-якому іншому статусі). Українське законодавство орієнтоване на криміналізацію активної суспільно небезпечної поведінки, а не символічного статусу. Зокрема, передбачено відповідальність за: створення злочинної організації, керівництво нею або її структурними частинами, участь у ній, а також за створення злочинної спільноти чи керівництво нею, якщо такі дії вчинені особою, яка здійснює злочинний вплив або перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «вора в законі» (ч. 5 ст. 255 КК України), встановлення або поширення злочинного впливу (ст. 255-1 КК України), а також організацію, сприяння або участь у злочинному зібранні «сходці» (ст. 255-2 КК України).

Таким чином, український законодавець фокусується не на формальному статусі особи, а на конкретних формах реалізації злочинного впливу. Такий підхід є більш збалансованим з точки зору принципу вини та верховенства права. Водночас він створює істотні труднощі для правозастосування, оскільки потребує доведення не лише авторитету особи, а й того, як саме цей авторитет використовувався у злочинній діяльності.

Особливу складність становлять випадки опосередкованого злочинного впливу, характерного насамперед для пенітенціарної системи, де управління здійснюється через символічну владу, а не прямі накази. Особа зі статусом «вора в законі», не будучи формальним членом злочинної організації, може санкціонувати або забороняти «сходки», вирішувати конфлікти, впливати на застосування насильства чи бойкоту. Такі дії – попри їхню об'єктивну суспільну небезпеку – не завжди охоплюються диспозиціями ст. 255 або ст. 27 КК України і можуть залишатися поза межами кримінально-правової реакції.

У цьому контексті ч. 2 ст. 223-1 КК Грузії є прикладом жорсткої законодавчої реакції на явище кримінального лідерства, яка, хоч і виявилася ефективною в конкретному національному середовищі, породжує сумніви щодо відповідності міжнародним стандартам прав людини та принципам кримінальної відповідальності.

У контексті поєднання ефективної протидії злочинному впливу з дотриманням принципів кримінального права оптимальним для України видається не криміналізація самого статусу, а законодавче визначення використання статусу суб'єкта підвищеного злочинного впливу (зокрема «вора в законі») як кваліфікуючої ознаки складу злочину або обтяжуючої обставини. З цією метою доцільно внести зміни до ст. 255-1, 255-2, 255-3 КК України шляхом передбачення відповідних положень, які охоплювали б дії особи, що використовує зазначений статус під час вчинення правопорушень, передбачених цими статтями.

Запровадження такої норми дозволило б забезпечити диференціацію кримінальної відповідальності з урахуванням підвищеної суспільної небезпеки дій, вчинених із використанням неформального авторитету, символічної влади та впливу на кримінальне середовище.

### **III. Конфіскаційні механізми та правовий режим майна, пов'язаного з діяльністю злочинного середовища: досвід Грузії**

Важливим інструментом протидії організованій злочинності у грузинському законодавстві є спеціальні положення щодо правового режиму майна, пов'язаного з діяльністю «злочинного світу», рекетирських структур і наркоторговців. Ці положення закріплено в Законі Грузії «Про організовану злочинність та рекет» від 20 грудня 2005 р., із подальшими редакціями 2018 та 2025 рр. [21].



Особливість грузинського підходу полягає у комплексному правовому регулюванні конфіскації майна, що прямо або опосередковано походить із діяльності злочинного середовища. Стаття 5 цього закону чітко визначає коло активів, які можуть бути піддані конфіскації, а саме:

- майно, отримане внаслідок рекетирської діяльності або доходи, одержані від нього;
- майно учасника «злочинського світу» / «злочинця в законі», а також майно, яким він фактично користується через членів сім'ї або пов'язаних осіб;
- майно наркоторговця або доходи, одержані від такого майна.

Відсутність документальних підтверджень або інших доказів законного походження такого майна є достатньою підставою для його конфіскації за умови наявності доказів зв'язку особи з організованою злочинністю. Ці положення застосовуються як до безпосередніх учасників злочинного середовища, так і до їхніх родичів та пов'язаних осіб (ст. 4 закону), що мінімізує можливість формального відчуження активів з метою уникнення конфіскації.

Законодавець передбачає чітку процедуру цивільної конфіскації відповідного майна за правилами Цивільного процесуального кодексу Грузії. Такий підхід істотно підвищує ефективність правового впливу на економічну базу злочинного середовища – усуваючи один із головних чинників його стійкості й відтворення.

В основі цивільної конфіскації – презумпція винуватості, яка частково або в повному її обсязі діє в деяких іноземних країнах, її застосовують у протидії корупції та організованій злочинності [22, с. 83].

Австралія була однією з перших країн, яка запровадила положення про необґрунтоване багатство як частину свого режиму вилучення майна без вироку суду. Майно має бути конфісковане, якщо власник майна не здатен довести його законне походження. Це стало механізмом боротьби з тяжкою та організованою злочинністю шляхом позбавлення тих, хто займався незаконною діяльністю, їхніх незаконно отриманих прибутків [23].

Відповідно до ст. 72 КК Швейцарії, суд виносить постанову про конфіскацію всіх активів, які знаходяться в розпорядженні злочинної організації. У разі якщо активи знаходяться у власності особи, яка бере участь чи підтримує злочинну організацію (ст. 260ter), їх прирівнюють до таких, що знаходяться у власності організації до тих пір, поки не буде доведено протилежне [24].

Для кримінального законодавства України ця модель становить значний інтерес. Хоча в Україні запроваджено інститут спеціальної конфіскації, він передбачає конфіскацію грошей, цінностей та іншого майна одержаного внаслідок вчинення кримінального правопорушення, доходів від такого майна, а також конфіскацію грошей, цінностей та іншого майна, що були предметом кримінального правопорушення (ст. 96-2 КК України). Водночас досвід Грузії демонструє переваги паралельного механізму цивільної конфіскації, що дозволяє:

- оперативно вилучати активи, які не мають підтвердженого законного походження;
- забезпечувати правову відповідальність за використання злочинного впливу навіть у разі неможливості притягнення особи до кримінальної відповідальності (через символічний статус, страх свідків тощо);
- запобігати легалізації коштів і майна, здобутих унаслідок діяльності злочинного середовища.

З урахуванням зростаючої фінансової потужності організованої злочинності в Україні доцільно розглянути перспективу запровадження у вітчизняне законодавство аналогічного інструменту – у вигляді спеціальної цивільної процедури конфіскації майна, пов'язаного зі «злочинним світом», суб'єктами підвищеного злочинного впливу та організованими злочинними об'єднаннями, за зразком цивільної конфіскації необґрунтованих активів, передбаченої статтями 290–292 Цивільного процесуального кодексу України.

Такий підхід дозволить істотно підвищити ефективність протидії злочинному впливу не лише у кримінально-правовому, а й у майново-фінансовому вимірі.

#### **IV. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочинний вплив**

Важливим елементом протидії організованій злочинності є не лише криміналізація участі у злочинних об'єднаннях, а й створення механізмів, що стимулюють добровільну відмову від такої діяльності та сприяють співпраці з органами правопорядку. Одним із дієвих інструментів є звільнення від кримінальної відповідальності за умови активного сприяння викриттю організованих злочинних структур.

Відповідно до ч. 6 ст. 255 КК України, особа, за винятком організатора або керівника злочинної організації, може бути звільнена від кримінальної відповідальності за участь у злочинній організації (частини друга або третя цієї статті), якщо до моменту повідомлення їй про підозру вона добровільно повідомила про створення такої організації або свою участь у ній і активно сприяла її розкриттю [12]. Така норма спрямована на дестабілізацію злочинного середовища шляхом внутрішньої демобілізації його учасників і підвищення ефективності розслідувань

Подібні підходи закріплено й у законодавстві пострадянських держав, зокрема Вірменії та Грузії, що дає змогу оцінити національну модель у порівняльно-правовому аспекті.

Так, ч. 4 ст. 324 КК Вірменії передбачає звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка добровільно повідомила компетентні органи про свою участь в угрупованні, що є носієм кримінальної субкультури, і сприяла припиненню його діяльності. Водночас у разі наявності в діях цієї особи ознак іншого злочину вона підлягає відповідній відповідальності [14].

КК Грузії містить низку спеціальних норм щодо звільнення від кримінальної відповідальності у справах, пов'язаних зі злочинним впливом. Зокрема, примітка до статті 223-1 встановлює можливість звільнення особи, яка добровільно повідомила про членство в «злочинському світі», якщо її співпраця сприяла встановленню особи, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин, або створила істотні умови для його розкриття, за умови відсутності в її діях ознак іншого злочину. Аналогічні положення закріплено у примітках до статті 223-3 (підтримка діяльності «злочинського світу») та статті 223-4 (звернення до «вора в законі»), що підкреслює системний характер підходу грузинського законодавця [20].

Усі ці положення мають спільні риси: добровільність повідомлення, активне сприяння припиненню діяльності злочинного об'єднання або розкриттю тяжкого злочину, а також відсутність у діях особи складу іншого злочину.

Водночас чинне українське законодавство не містить подібних норм щодо діянь, передбачених ст. 255-1 КК України (встановлення або поширення злочинного впливу) та ст. 255-3 КК України (звернення за застосуванням злочинного впливу).

У.В. Терех цілком обґрунтовано пропонувала доповнити ст. 255-1 КК України ч. 4, яка встановлювала б підстави для звільнення від кримінальної відповідальності за діяння, передбачені частинами першою та другою цієї статті. Згідно з цією концепцією, таке звільнення можливе у випадках, коли особа до повідомлення їй про підозру добровільно відмовилася від подальшої злочинної діяльності, повідомила про злочин, сприяла запобіганню або припиненню злочинного впливу чи надала інформацію, що дозволила встановити особу суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «злочинного лідера» [13, с. 205].

Запровадження подібних норм до статей ст. 255-1, 255-3 КК України дозволило б: розширити інструменти деструкції злочинних структур зсередини; посилити мотивацію до співпраці учасників злочинного середовища з органами правопорядку; гармонізувати національне кримінальне законодавство з кращими міжнародними практиками протидії організованій злочинності.

**Висновки.** 1. Аналіз законодавчих моделей Вірменії та України у сфері кримінально-правової протидії організованій злочинності виявляє істотні доктринальні та практичні розбіжності у підходах до визначення та криміналізації феномену злочинного впливу. Концепція «угруповання, що є носієм кримінальної субкультури», закріплена у ст. 323 і 324 КК Вірменії, дозволяє охоплювати не лише окремі прояви злочинної діяльності, а й соціально-організаційні механізми функціонування злочинного середовища – його ідеологічну основу, ієрархічну структуру, субкультурний вплив на поведінку як членів угруповання, так і осіб поза його межами.

На відміну від цього, чинна редакція примітки 1 до ст. 255 КК України визначає злочинний вплив переважно через функціональні характеристики індивідуальних дій (сприяння, спонукання, координація злочинної діяльності тощо), без урахування глибинних ідеологічних та субкультурних елементів цього явища. Такий підхід обмежує ефективність правової протидії злочинній субкультурі як одній з найбільш стійких форм організованої злочинності, що відтворюється у суспільстві та особливо – у пенітенціарному середовищі.

У цьому контексті для вдосконалення українського кримінального законодавства доцільним є розширення змісту дефініції злочинного впливу за рахунок включення таких ознак: 1) встановлення або поширення правил поведінки, що суперечать нормам законодавства України; 2) вирішення питань публічного або приватного характеру із застосуванням насильства, погроз, примусу чи інших протиправних дій; 3) визнання або наділення особи кримінальним статусом у межах злочинної ієрархії.

Імплементация такого підходу дасть можливість: точніше відобразити соціально-правову природу злочинного впливу; забезпечити адекватну кримінально-правову реакцію на організовані форми злочинної субкультури; підвищити ефективність протидії сучасним проявам організованої злочинності, особливо в умовах пенітенціарних установ.

2. Аналіз грузинської моделі криміналізації статусу «вора в законі» засвідчує її ефективність для деідеологізації злочинного середовища, водночас викликаючи сумніви щодо відповідності базовим принципам кримінального права (принципу суспільно небезпечного діяння, презумпції невинуватості, індивідуалізації кримінальної відповідальності).

Українське законодавство, яке фокусується на криміналізації конкретної суспільно небезпечної поведінки, демонструє більш збалансований підхід, однак потребує вдосконалення для підвищення ефективності боротьби з латентними формами злочинного впливу.

Доцільним є запровадження у ст. 255-1, 255-2 та 255-3 КК України положень, що враховували б використання статусу суб'єкта підвищеного злочинного впливу як кваліфікуючої ознаки, що забезпечить належну диференціацію відповідальності та підвищить ефективність протидії організованій злочинності.

3. Досвід Грузії у врегулюванні конфіскаційних механізмів щодо майна, пов'язаного з діяльністю організованої злочинності та «злочинського світу», свідчить про високу ефективність паралельних правових інструментів, що охоплюють як кримінальну, так і цивільну відповідальність. Такий підхід забезпечує системний удар по економічній основі злочинного впливу, унеможливорює легалізацію доходів злочинного походження та істотно обмежує ресурси, необхідні для підтримання ієрархії й субкультури злочинного середовища.

Для України запровадження подібної моделі спеціальної цивільної конфіскації, з урахуванням міжнародних стандартів і принципів справедливого судочинства, є перспективним напрямом удосконалення законодавства у сфері протидії організованій злочинності. Такий крок дозволив би створити більш дієву й цілісну систему правового реагування на виклики, пов'язані зі зростанням фінансового впливу організованих злочинних структур у сучасних умовах.

4. Порівняльний аналіз показує, що впровадження спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі злочинним впливом, є важливим і ефективним інструментом для підризу стійкості організованих злочинних структур. У законодавстві Вірменії та Грузії такі положення застосовуються системно й охоплюють не лише участь у злочинному об'єднанні, а й членство в «злочинському світі», підтримку діяльності «злочинського світу» та звернення до «вора в законі». Українське законодавство наразі передбачає таку можливість лише для ст. 255 КК України, що звужує потенціал впливу цього механізму. Запровадження відповідних норм у ст. 255-1 і ст. 255-3 КК України сприятиме послабленню організованих злочинних структур, підвищенню ефективності правозастосування та відповідатиме кращим міжнародним практикам протидії організованій злочинності.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Varese F., Lonsky J., Podvysotskiy Y. The resilience of the Russian mafia: an empirical study. *The British Journal of Criminology*. 2021. Vol. 61(1). P. 143–166. DOI: <https://doi.org/10.1093/bjc/azaa053>.
2. Вознюк А. Протидія організованій злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 176–194. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2020.1.18>.
3. Вознюк А.А. Встановлення або поширення злочинного впливу: актуальні питання кримінальної відповідальності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 3 (17). С. 21–39. DOI: 10.34015/2523-4552.2021.3.03.
4. Вознюк А., Дудоров О. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою: аналіз законодавчих новел. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021: Альманах наукових праць / за ред. Є.Л. Стрельцова, О.В. Козаченка, О.М. Мусиченко*. Миколаїв: МІП НУ ОЮА, 2021. С. 21–31.
5. Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ: ВАІТЕ, 2021. 228 с.
6. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правова протидія діяльності організованих злочинних об'єднань: аналіз законодавчих новел, визначення перспектив. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 152–167. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.15>.
7. Кваша О.О. Вдосконалення законодавства у сфері протидії організованим формам злочинності: ілюзії та реальність. *Правова держава*. 2021. Вип. 32. С. 394–403.
8. Міневич О.І. Поняття та види правових помилок: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2021. 237 с.
9. Околіт О.В. Кримінальна відповідальність за створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2023. 272 с.
10. Нікітін А.О. Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані зі злочинним впливом: дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2024. 288 с.
11. Нікітін А.О. Злочинний вплив та доцільність його збереження у новому Кримінальному кодексі України. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2021. № 7. С. 44–51. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.44-51>.

12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (станом на 1 травня 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
13. Терех У.В. Кримінальна відповідальність за встановлення або поширення злочинного впливу в Україні: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Львів, 2025. 228 с.
14. Кримінальний кодекс Республіки Вірменія від 5 травня 2021 р. (станом на 1 квітня 2025 р.). URL: <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=154256>.
15. Вирок Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 14 лют. 2025 р. у справі № 676/1013/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125175053>.
16. Вирок Садгирського районного суду м. Чернівці від 1 трав. 2024 р. у справі № 722/1455/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118745168>.
17. Вирок Богунського районного суду міста Житомира від 1 квіт. 2025 р. у справі № 295/4502/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126247517>.
18. Красницький І.В., Яремко Г.З. «Злочинний менеджмент»: огляд об'єктивних ознак злочинного впливу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. Ч. 4. С. 284–291. (Серія «Право»). DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.43>.
19. Нікітін А.О. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі злочинним впливом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. № 80 (2), 2023. С. 77–84. (Серія «Право»). DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.11>.
20. Кримінальний кодекс Грузії від 22 липня 1999 р. № 2287-нд. (станом на 16 квітня 2025 р.). URL: <https://surl.li/pxlfvg>.
21. Закон Грузії «Про організовану злочинність та рекет» від 20 грудня 2005 р. № 2354-RS (станом на 16 квітня 2025 р.). URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/27814?publication=2>.
22. Чернявський С., Вознюк А. Зарубіжний досвід правової протидії незаконному збагаченню. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. Вип. 17 (1). С. 79–89. DOI: <https://doi.org/10.33270/04191701.79>.
23. Booz A.H. Comparative Evaluation of Unexplained Wealth Orders, prepared for the US Department of Justice. *National Institute of Justice, Final Report*. 2011. October 31, 2012. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/237163.pdf>.
24. Кримінальний кодекс Швейцарії від 21 груд. 1937 р. (станом на 01.01.2025). URL: [https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757\\_781\\_799/de](https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.21>

## КРИТЕРІЇ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ВІДСТОРОНЕННЯ ОСОБИ ВІД ПОСАДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

**Волобуєв А.Ф.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри кримінально-правових дисциплін  
Дніпровського державного університету внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0001-9419-7446*

### **Волобуєв А.Ф. Критерії прийняття та оцінки рішення про відсторонення особи від посади у кримінальному провадженні.**

В статті досліджується правовий інститут відсторонення від посади, як одного із заходів забезпечення кримінального провадження, та його зв'язку з подібними інститутами інших галузей права. Підкреслюється, що відсторонення від посади є обмеженням одного з найважливіших конституційних прав людини – права на працю і заробітну плату. Таке обмеження може стати предметом оскарження як в національних судах, так й Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ). З огляду на це звертається увага, що процесуальне рішення щодо відсторонення від посади повинно відповідати вимогам правомірності і необхідності. У зв'язку з цим метою дослідження поставлено визначення на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових досліджень і практики застосування відсторонення від посади критеріїв його правомірності і необхідності. Для досягнення мети визначені процесуальні умови і вимоги, дотримання яких забезпечує правомірність прийняття рішення про відсторонення від посади: ознаки особи, яка може бути відсторонена від посади; статус службової особи, як підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні злочину; мета відсторонення від посади; статус суб'єктів прийняття процесуального рішення; учасники даної процедури доказування; строки відсторонення від посади; порядок виконання рішення. Констатується, що наведені положення є формально-правовими критеріями прийняття та оцінки рішення про відсторонення особи від посади у кримінальному провадженні. Окрім них визначені наслідкові критерії такого рішення, до яких віднесені: можливі негативні наслідки публічного характеру (зупинка функціонування юридичної особи, втрата роботи персоналом, втрата державою платника податків); негативні наслідки приватного характеру (втрата роботи і погіршення матеріального стану підозрюваного, обвинуваченого, членів його сім'ї). Підкреслюється обов'язок суб'єкта, наділеного правом відсторонення особи від посади у кримінальному провадженні, враховувати формально-процесуальні і наслідкові чинники (критерії). Їх недотримання є предметом оскарження, у тому числі в ЄСПЛ.

**Ключові слова:** право на працю, право на заробітну плату, службова особа, перешкоджання кримінальному провадженню, відсторонення від посади, негативні наслідки.

### **Volobuev A.F. Criteria for creation and evaluation a decision to remove a person from office in criminal proceedings.**

The article examines the legal institution of removal from office as one of the measures to ensure criminal proceedings. Its connection with similar institutions in other branches of law is established. It is emphasized that removal from office is a restriction of one of the most important constitutional human rights - the right to work and wages. Such a restriction may be subject to appeal in national courts and the European Court of Human Rights (ECHR). In view of this, attention is drawn to the fact that a procedural decision on removal from office must meet the requirements of legality and necessity. In this regard, the purpose of the study is to determine, based on the analysis of regulatory legal acts, scientific research and the practice of applying removal from office, the criteria for its legality and necessity. To achieve the goal, procedural conditions and requirements have been defined, compliance with which ensures the legitimacy of making a decision on removal from office: characteristics of a person who may be removed from office; status of an official as a suspect or accused of committing a crime; purpose of removal from office; status of subjects of making a procedural decision; participants in this evidentiary procedure; terms of removal from office; procedure for executing the decision. It is noted that the above provisions are formal and legal criteria for making and evaluating a decision on removing a person from office in criminal proceedings. In addition, consequential criteria for such a decision have been defined, which include: possible negative consequences of a public nature (cessation

of the functioning of a legal entity, loss of employment by personnel, loss of taxpayer status by the state); negative consequences of a private nature (loss of employment and deterioration of the financial situation of the suspect, accused, and members of his family). The obligation of the entity empowered to remove a person from office in criminal proceedings to take into account formal, procedural and consequential factors (criteria) is emphasized. Their non-compliance is subject to appeal, including in the ECHR.

**Key words:** right to work, right to salary, official, obstruction of criminal proceedings, removal from office, negative consequences.

**Постановка проблеми.** В системі заходів забезпечення кримінального провадження особливе місце займає відсторонення від посади, оскільки торкається обмеження одного з найважливіших прав людини – права на працю і на заробітну плату. Таке право забезпечується, зокрема конституційним захистом від незаконного звільнення (ст. 43 Конституції України). Подібний інститут існує й в інших галузях права, що вимагає їх розмежування в теорії і практиці правозастосування. Так, Кодексом законів про працю України передбачено право роботодавця на тимчасове відсторонення працівника від виконання обов'язків, покладених на нього трудовим договором. Таке право надається у разі створення працівником небезпеки заподіяння шкоди на виробництві чи інших негативних наслідків: появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів та ін. (ст. 46 КЗпПУ). В Законі України «Про державну службу» передбачається можливість відсторонення державного службовця від виконання посадових обов'язків у разі наявності обставин, що дають підстави вважати, що такий державний службовець, зокрема може: знищити чи підробити речі і документи, які мають суттєве значення для дисциплінарного провадження; здійснювати протиправний тиск на підлеглих, погрожувати звільненням з роботи; перешкоджати в інший спосіб об'єктивному вивченню обставин вчинення дисциплінарного проступку (ч. 2 ст. 72). В Кодексі України про адміністративні правопорушення міститься додатковий вид адміністративного стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (статті 24, 25 КУпАП).

В Кримінальному процесуальному кодексі України передбачено тимчасове відсторонення від посади, як захід забезпечення кримінального провадження, та регламентовано порядок його застосування (п. 5 ч. 2 ст. 131, 154–158 КПКУ). Оскільки відсторонення від посади може бути здійснено щодо особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, виникає питання щодо обґрунтованості такого обмеження прав людини, вирішення якого може стати предметом розгляду в ЄСПЛ з точки зору його правомірності та необхідності.

**Метою статті** є визначення на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових досліджень і практики застосування відсторонення від посади критеріїв його правомірності та необхідності.

**Стан опрацювання проблематики.** Після оновлення кримінального процесуального законодавства України в 2012 р. застосування такого засобу забезпечення кримінального провадження, як відсторонення від посади, стало предметом досліджень, зокрема І.В. Глов'юк [1], Ю.М. Дьоміна [2], В.А. Завтура [3], С.М. Ісланкіна [4, 5], С. Кирича, М. Луцького [6], В.О. Кучера, О.Я. Криштафовича [7], Л.В. Радущкої [8], В.І. Сліпченка [9], О.Г. Шило [10] та ін. В працях авторів були сформульовані важливі положення щодо сутності відсторонення від посади, правових підстав та умов його застосування. Водночас поза належної уваги залишилися окремі правові наслідки прийняття такого процесуального рішення у кримінальному провадженні, які можуть стати предметом оскарження в ЄСПЛ. Зокрема, актуальним є питання оплати праці у випадку відсторонення посадовця від виконання службових обов'язків, яке може бути життєво важливим для нього та його сім'ї.

**Викладення основного матеріалу.** Аналіз положень п. 4 ч. 2 ст. 131, 154–158 КПКУ, судової практики та наукових публікацій щодо застосування такого засобу забезпечення кримінального провадження, як відсторонення від посади, надає підстави для наступних умовиводів.

1. *Особою, до якої може застосовуватися інститут відсторонення від посади за встановленою процедурою є спеціальний суб'єкт – службова особа.* Згідно ст. 18 ККУ, а також у п. 1 примітки до ст. 364 ККУ службовими є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом. В окрему категорію службових осіб виділені: особи, що призначаються на посаду Президентом

України; Директор Національного агентства з питань запобігання корупції, Голова Національного агентства з питань запобігання корупції, його заступник (ч. 3 ст. 154, ч. 1 ст. 155 КПКУ); судді, відсторонення яких віднесено до компетенції Вищої ради правосуддя (ст. 155-1 КПКУ).

2. Відсторонення від посади може застосовуватися тільки щодо особи, яка у кримінальному провадженні має статус підозрюваного чи обвинуваченого у вчиненні злочину за вмотивованим клопотанням сторони обвинувачення (ч. 1 ст. 154, ст. 155 КПКУ). Тобто вказаний інститут може бути застосований як під час досудового розслідування (після вручення особі повідомлення про підозру), так і під час судового провадження у справі про вчинення злочину, що визначається відповідною кримінально-правовою кваліфікацією.

3. Метою процесуального рішення щодо відсторонення особи від посади може бути: припинення кримінального правопорушення; припинення або запобігання перешкоджання кримінальному провадженню особою, яка перебуваючи на посаді може використовувати свої службові повноваження для знищення чи підроблення речей і документів, впливати незаконними засобами на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином (ч. 1 ст. 157 КПКУ). Мета відсторонення від посади може поглинатися ізоляційним запобіжним заходом (цілодобовий домашній арешт, тримання під вартою).

4. Уповноваженим суб'єктом прийняття рішення про відсторонення особи від посади за загальним порядком є слідчий суддя під час досудового розслідування і суд під час судового провадження (ч. 2 ст. 154 КПКУ). Щодо службових осіб, які призначаються на посаду Президентом України, рішення про відсторонення від посади приймається Президентом України, а щодо суддів - Вищою радою правосуддя (ч. 3 ст. 154, ч. 1 ст. 155-1 КПКУ).

5. Рішення щодо відсторонення особи від посади повинно спиратися на достатні докази, які вказують на вчинення особою злочину (п. 2 ч. 2 ст. 157 КПКУ), продовження нею кримінальної діяльності або здійснення протиправного перешкоджання кримінальному провадженню чи наявності у неї такої можливості (ч. 1 ст. 157 КПКУ). Йдеться про обов'язковість наведення стороною обвинувачення не своїх припущень, а реальних і достатніх підстав для переконання суб'єкта прийняття рішення в необхідності такого заходу забезпечення кримінального провадження. Для цього сторона обвинувачення повинна довести, що обсяг повноважень службової особи надає їй можливість безпосередньо або опосередковано: знищити чи підробити речі і документи, які мають суттєве значення для досудового розслідування; незаконними засобами впливати на свідків та інших учасників кримінального провадження; протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином. За відсутності обґрунтованих доводів сторони обвинувачення й слідчий суддя не вправі приймати рішення щодо відсторонення службової особи від посади [8, с. 71].

6. Під час розгляду клопотання слідчий суддя, суд має право за клопотанням сторін кримінального провадження або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про відсторонення від посади (ч. 3 ст. 156 КПКУ). Це означає, що розгляд клопотання сторони обвинувачення є елементом змагальної процедури доказування, в якій окрім сторони обвинувачення приймає участь й сторона захисту, яка має право на спростування аргументів обвинувачення і подання клопотань щодо їх дослідження слідчим суддею, судом. Відтак копію клопотання про відсторонення від посади, а також матеріали, що обґрунтовують його, сторона обвинувачення перед зверненням до слідчого судді або суду має надати стороні захисту. Це потрібно, щоби ця сторона, ознайомившись з документами, мала можливість під час розгляду клопотання сформулювати позицію захисту і подати слідчому судді (суду) відповідні докази щодо обставин, викладених слідчим (прокурором) [2, с. 234].

7. Строк відсторонення від посади не може бути більше двох місяців. Строк може бути продовжено відповідно до вимог статті 158 КПКУ (ч. 2 ст. 154 КПКУ). Це означає, що відсторонення від посади є тимчасовим заходом забезпечення кримінального провадження, а відтак й тимчасовим обмеженням права підозрюваного, обвинуваченого на працю на певні посаді. Але не можна погодитися з Л.В. Радуцькою, що два місяці є максимальним строком [8, с. 74], адже він може продовжуватися й обмежень у такому продовженні не встановлено. Фактично строк може продовжуватися до закінчення терміну досудового розслідування і судового провадження. Дотримуючись презумпції невинуватості, яка є важливою гарантією дотримання прав підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному процесі та обов'язковою складовою справедливого судового розгляду, цілком логічним є припущення, що посада повинна зберігатися за особою на весь строк її відсторонення. Таке припущення ґрунтується на ймовірності як зміни кримінально-правової кваліфікації правопорушення на кримінальний проступок, так і постановлення виправдувального вироку судом першої чи апеляційної інстанції.

8. Копія ухвали про відсторонення від посади надсилається особі, яка звернулася з відповідним клопотанням, підозрюваному чи обвинуваченому, іншим заінтересованим особам не пізніше дня,

наступного за днем її постановлення, та підлягає негайному виконанню в порядку, передбаченому для виконання судових рішень (ч. 4 ст. 157 КПКУ). Видається, що під «іншими заінтересованими особами» мається на увазі роботодавець (керівник підприємства, державної служби або суб'єкт призначення особи на посаду), на якого й покладається виконання рішення про відсторонення від посади.

Наведені положення є формально-правовими критеріями прийняття рішення про відсторонення особи від посади у кримінальному провадженні з метою усунення реальної або можливої протидії (перешкоджання) провадженню з використанням посадових повноважень. Але разом з ними суб'єкт прийняття такого рішення відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 157 КПКУ повинен враховувати й наслідки відсторонення від посади для інших осіб. Закон не розкриває змісту таких наслідків, але вони містяться в окремих ухвалах слідчих суддів, судів, які піддаються аналізу та оцінці авторами наукових публікацій. Оскільки такі оцінки мають суб'єктивний характер та є досить дискусійними, то пропонується розглядати наслідки відсторонення від посади, як окрему групу критеріїв прийняття рішення про відсторонення особи від посади.

1. *Наслідки публічного характеру.* Такими можуть бути негативні наслідки для органу державної влади чи місцевого самоврядування, підприємства, установи чи організації, де працює особа, що відсторонюється від посади. Наприклад, негативні наслідки може мати відсторонення від посади підозрюваного, який на протязі багатьох років одночасно був засновником і керівником підприємства чи організації. Його усунення від виконання посадових обов'язків, які можуть бути життєво важливими (унікальними) для діяльності підприємства, може суттєво погіршити результати господарської діяльності чи взагалі зумовити її припинення [6]. Від цього постраждають не тільки працівники підприємства, які втратять роботу, але й держава у зв'язку з втратою платника податків, що повинно братися до уваги при прийнятті рішення щодо відсторонення такої особи від посади.

2. *Наслідки приватного характеру.* Такими можуть бути, зокрема погіршення матеріального стану як самого підозрюваного (обвинуваченого), так і членів його сім'ї. Адже в особи, відносно якої приймається рішення про відсторонення від посади, на утриманні можуть знаходитися непрацездатні члени сім'ї (малолітні діти, хвора дружина/чоловік, батьки-інваліди похилого віку та ін.). Судова практика свідчить, що на такі обставини звертається увага. Так, до Вищого антикорупційного суду надійшло клопотання детектива НАБУ про застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді відсторонення від посади на два місяці до ОСОБИ\_5, яка працювала керівником департаменту доступу до публічної інформації в Офісі Президента України. ОСОБИ\_5 було повідомлено про підозру у заволодінні чужим майном в особливо великих розмірах шляхом обману (шахрайства) та підбурювання до надання неправомірної вигоди службовим особам у сумі 300 000 доларів США за працевлаштування до Акціонерного товариства «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України». Підозрюваній було обрано запобіжний захід у виді тримання під домашнім арештом в нічний час доби (з 23.00 до 6.00). Таким чином ОСОБА\_5 мала можливість перебувати на своєму робочому місці та виконувати обов'язки керівника вказаного департаменту. В клопотанні про відсторонення від посади було наведено докази, які слугували підставою для повідомлення про підозру у вчиненні злочинів передбачених ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 190, ч. 4 ст. 27, ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 369 ККУ, а також, що ОСОБА\_5 може перешкоджати досудовому розслідуванню, використовуючи свої службові повноваження. Сторона захисту оспорювала доводи сторони обвинувачення, а також посилялася на негативні наслідки відсторонення від посади, оскільки це мало зменшити сімейний дохід ОСОБИ\_5 (з урахуванням арешту майна підозрюваної), у якої була малолітня дитина. Слідча суддя, проаналізувавши доводи сторін і прийнявши до уваги наявність у підозрюваної малолітньої дитини, постановила ухвалу про задоволення клопотання детектива НАБУ частково – про відсторонення ОСОБИ\_5 від посади строком на один місяць [11].

Врахування наслідків приватного характеру окремими дослідниками вважається неактуальним у зв'язку з пріоритетністю публічних інтересів (мається на увазі досягнення мети відсторонення від посади - запобігання перешкоджанню розслідуванню). При цьому як аргумент використовується «короткочасність» вказаного процесуального рішення, що не може суттєво позначитися на приватних інтересах [3, с. 79]. Але, як зазначалося, ця короткочасність стосується тільки первинної ухвали щодо відсторонення від посади, яка в порядку ст. 158 КПКУ в наступному може періодично продовжуватися без обмеження строку. Також потрібно нагадати, що відсторонення від посади пов'язано з позбавленням особи права отримувати заробітну плату, що з точки зору дотримання презумпції невинуватості може стати предметом розгляду в ЄСПЛ. Так, у справі «Коргун проти України» ЄСПЛ розглядав скаргу заявника за п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції на незаконне позбавлення його заробітної плати і ненаведення національними судами достатнього обґрунтування своїх рішень (скарга була задоволена, хоча і частково) [12].



**Висновки.** Підсумовуючи викладене, можна зробити наступні висновки:

1) відсторонення від посади є одним із заходів забезпечення кримінального провадження, який суттєво обмежує конституційне право особи на працю та отримання заробітної плати, що може бути оскаржено як в національних судах, так й в ЄСПЛ;

2) процедура прийняття процесуального рішення щодо відсторонення від посади є елементом доказування і здійснюється на основі змагальності сторін;

3) критеріями прийняття та оцінки рішення про тимчасове відсторонення особи від посади з точки зору його правомірності і необхідності є дотримання встановлених процесуальних умов і процедур (формально-правовий критерій) і прийняття до уваги можливих негативних наслідків публічного і приватного характеру (наслідковий критерій).

Стаття не претендує на всеосяжність вирішення проблематики відсторонення від посади, як одного із заходів забезпечення кримінального провадження. Зокрема, видаються необхідними дослідження стосовно усунення неузгодженостей між нормами глави 14 КПКУ, в які у різні роки вносилися зміни (щодо категорій посадових осіб, суб'єктів прийняття процесуального рішення, максимального строку його продовження та ін.).

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Гловюк І.В. Загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження: питання системності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 87–92.
2. Дьомін Ю.М. Відсторонення від посади як один із заходів забезпечення кримінального провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 232–237.
3. Завтур В.А. Розгляд та вирішення слідчим суддею клопотання про відсторонення від посади: питання предмета доказування. *Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики*: зб. тез доповідей V Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 8 лип. 2016 р.). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2016. С. 78–80. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/18f5e149-8062-4160-a8d8-cdaa967667d0/content>.
4. Ісланкін С.М. Підстави та процесуальний порядок відсторонення від посади в кримінальному процесі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 355–360. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.64>.
5. Ісланкін С.М. Відсторонення від посади в системі заходів забезпечення кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 746–749. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/180>.
6. Кирич С., Луцький М. (2018) Відсторонення від посади: нові підходи для заперечення та оскарження. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/vidstoronennya-vid-posadi-novi-pidhodi-dlya-zaperechennya-ta-oskarzhennya.html>.
7. Кучер В.О., Криштафович О.Я. Участь захисника під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 1–2. С. 41–71. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.1-2/41-71>.
8. Радущка Л.В. Відсторонення від посади. В кн.: Слідчий суддя: актуальні питання діяльності: науково-практичний посіб./кол. авторів; за заг. ред. О.С. Короткової, І.С. Шаповалової. Київ, 2024. С. 70–75.
9. Сліпченко В.І. Заходи забезпечення кримінального провадження: процесуальний порядок, особливості та проблеми застосування під час досудового розслідування: методичні рекомендації. Дніпропетровськ: ДДУВС. 2014. 82 с.
10. Шило О.Г. Заходи забезпечення кримінального провадження: поняття, класифікація, підстави і порядок застосування. В кн.: Кримінальний процес підручник / за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. С. 276–282.
11. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 20 січня 2020 року у справі № 991/448/20 (провадження 1-кц/991/451/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87173921>.
12. Справа «Коргун проти України» (Заява № 68907/14). Страсбург 14 грудня 2023 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_j15#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_j15#Text).

УДК 351.746.1:343.3:007.51(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.22>

## ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «КРИТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА» У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЗАГРОЗАМ НА ЇЇ ОБ'ЄКТАХ

Герасименко О.М.,

кандидат юридичних наук, докторант,

Національна академія Служби безпеки України

ORCID: 0009-0005-5078-3829

### Герасименко О.М. Генеза поняття «критична інфраструктура» у контексті протидії Службою безпеки України загрозам на її об'єктах.

Стаття присвячена аналізу генези поняття «критична інфраструктура» в українському правовому полі та визначенню ролі протидії СБУ кримінальним правопорушенням на її об'єктах у системі забезпечення національної безпеки. У контексті гібридної війни, кіберзагроз і зростаючої вразливості систем життєзабезпечення України поняття терміну «критична інфраструктура» набуло вагомого юридичного та кримінологічного значення. У статті досліджено еволюцію терміну від його початкового використання у військовій термінології до сучасного розуміння як комплексу фізичних і віртуальних систем, що забезпечують стабільність функціонування держави, суспільства та економіки.

На основі аналізу міжнародного досвіду, зокрема законодавства США та Європейського Союзу, простежено становлення концепції критичної інфраструктури, починаючи з 1980-х років, коли в США було визначено її як сукупність взаємопов'язаних елементів, що підтримують суспільну структуру, до сучасних європейських підходів, які акцентують увагу на мультисекторальності та запобіганні каскадним ефектам. В Україні формування поняття почалося пізніше, його формування зумовлене історичними особливостями пострадянського розвитку та сучасними викликами та загрозами. Ключовими етапами стали видання «Зеленої книги» (2015) та прийняття Закону України «Про критичну інфраструктуру» (2021), які імплементували ризик-орієнтований підхід до визначення та захисту критичної інфраструктури.

Особлива увага приділена кримінально-правовим аспектам захисту об'єктів критичної інфраструктури. У статті проаналізовано сучасні загрози, зокрема тероризм, диверсії та кібератаки, які становлять екзистенційну небезпеку для національної безпеки України. Запропоновано класифікацію злочинів проти критичної інфраструктури за критеріями спрямованості, технологічного вектора та ступеня каскадності наслідків. Акцентовано увагу на необхідності вдосконалення тактики забезпечення розслідувань, зокрема шляхом застосування цифрової форензики, вибухотехнічної експертизи та міжнародного співробітництва. Визначено прогалини у чинному законодавстві, зокрема відсутність спеціальних норм для кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти критичної інфраструктури, та запропоновано низку заходів для їх усунення, включаючи кодифікацію методик категоризації об'єктів, створення спеціалізованих груп процесуального керівництва та вдосконалення підготовки кадрів.

Підкреслено, що генеза поняття «критична інфраструктура» в Україні відображає перехід від економічного до комплексного кримінально-правового розуміння. Запропоновано інтегрований ризик-орієнтований підхід, який поєднує системно-функціональну та секторно-категоріальну класифікацію для ефективного захисту критичної інфраструктури та протидії злочинним посяганням.

**Ключові слова:** критична інфраструктура, національна безпека, кримінальні правопорушення, кіберзагрози, тероризм, криміналістичне забезпечення, ризик-орієнтований підхід.

### Herasymenko O.M. Genesis of the concept of "critical infrastructure" in the context of the security service of ukraine's counteraction to threats at its facilities.

The article is devoted to the analysis of the genesis of the concept of «critical infrastructure» in the Ukrainian legal field and the definition of the role of the SBU in countering criminal offenses at its facilities in the system of ensuring national security. In the context of hybrid warfare, cyber threats and the growing vulnerability of Ukraine's life support systems, the concept of the term "critical infrastructure" has acquired significant legal and criminological significance. The article examines the evolution of the term from its initial use in military terminology to its modern understanding as a complex of physical and virtual systems that ensure the stable functioning of the state, society and economy.

Based on the analysis of international experience, in particular the legislation of the USA and the European Union, the formation of the concept of critical infrastructure is traced, starting from the 1980s, when in the USA it was defined as a set of interconnected elements that support the social structure, to modern European approaches that emphasize multisectorality and the prevention of cascading effects. In Ukraine, the formation of the concept began later, its formation is due to the historical features of post-Soviet development and modern challenges and threats. The key stages were the publication of the "Green Book" (2015) and the adoption of the Law of Ukraine "On Critical Infrastructure" (2021), which implemented a risk-oriented approach to the definition and protection of critical infrastructure.

Particular attention is paid to the criminal law aspects of protecting critical infrastructure facilities. The article analyzes modern threats, in particular terrorism, sabotage and cyberattacks, which pose an existential threat to the national security of Ukraine. A classification of crimes against critical infrastructure is proposed according to the criteria of focus, technological vector and degree of cascading consequences. Attention is focused on the need to improve the tactics of ensuring investigations, in particular through the use of digital forensics, explosives examination and international cooperation. Gaps in the current legislation are identified, in particular the lack of special norms for criminal liability for encroachment on critical infrastructure facilities, and a number of measures are proposed to eliminate them, including the codification of methods for categorizing facilities, the creation of specialized procedural management groups, and the improvement of personnel training. It is emphasized that the genesis of the concept of «critical infrastructure» in Ukraine reflects the transition from an economic to a comprehensive criminal-legal understanding. An integrated risk-oriented approach is proposed, which combines system-functional and sector-categorical classification for effective protection of critical infrastructure and counteraction to criminal encroachment.

**Key words:** critical infrastructure, national security, criminal offenses, cyber threats, terrorism, forensic support, risk-oriented approach.

**Постановка проблеми.** Україна вступила у третє десятиліття XXI століття в умовах впливу реальних загроз національній безпеці і зростаючої вразливості ключових елементів систем життєзабезпечення. За цих обставин поняття «критична інфраструктура» вийшло за межі техніко-економічного дискурсу й набуло вагомого юридичного і кримінологічного змісту як індикатор загроз національній безпеці. У зв'язку з цим постає необхідність глибокого осмислення генези цього поняття в українському правовому полі та аналізу місця протидії СБУ кримінальним посяганням на її об'єкти, як складової державної політики.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблематиці визначення поняття «критична інфраструктура», формування національної системи її захисту присвячено чимало наукових досліджень. Зокрема, Л. Арсенович дослідив інструментарій підвищення цифрової компетентності фахівців у сфері публічного управління захистом критичної інфраструктури (2024 р.) [1]; М. Бажанов ще в кінці 1990-х років окреслив загрози тероризму та інші виклики безпеці, що можуть впливати на стратегічно важливі об'єкти (1998 р.) [2]. Авторський внесок зробив О.В. Батюк, який у своїй монографії проаналізував криміналістичне забезпечення протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури (2021 р.) [3]. Системне уявлення про кадрове забезпечення у цій сфері подано у роботі С. Белая, І. Євтушенка та В. Мацюка (2021 р.) [4], тоді як О. Васильєв звернув увагу на інфраструктурну підтримку регіонального розвитку в умовах загальнонаціональної безпеки (2007 р.) [5]. Проблемам кіберзагроз і кіберзахисту критичної інфраструктури присвячено низку праць, серед яких – дослідження М. Делембовського, В. Ткаченка і Д. Мельника (2024 р.) [6], О. Довганя та І. Чернухіна (2012 р.) [7], а також публікації, що висвітлюють кримінально-правові аспекти розслідування правопорушень проти критичних об'єктів – зокрема праця І. Єфіменка, В. Сліпченка та А. Вашка (2023 р.) [8] та огляд науково-практичних підходів у статті С. Кучерини і Д. Олейнікова (2021 р.) [14]. Окрему увагу приділено нормативно-правовому забезпеченню функціонування та захисту критичної інфраструктури, зокрема у працях М. Коваліва з колективом (2021 р.) [10], М. Ковалю та ін. (2023 р.) [11], Я. Курбанова (2016 р.) [13] і С. Ліпкана (2001 р.) [16]. Системні проблеми адміністративно-правового регулювання проаналізував С. Теленик (2021 р.) [21], а феномен кібератак в умовах війни – К. Черевко і Д. Пашнєв (2024 р.) [23].

Однак попри наявність численних наукових досліджень, присвячених формуванню системи захисту критичної інфраструктури в Україні, питання генези самого поняття «критична інфраструктура», а також визначення місця протидії СБУ кримінальним правопорушенням на відповідних об'єктах у національній системі їх захисту від загроз та у забезпеченні національної безпеки України, на теоретико-правовому рівні залишаються недостатньо розробленими.

**Метою дослідження** є з'ясування особливостей становлення та розвитку поняття «критична інфраструктура» в українському правовому полі, а також визначення ролі та значення протидії

СБУ кримінальним правопорушенням на її об'єктах у національній системі їх захисту від загроз та у забезпеченні національної безпеки України.

**Виклад основного матеріалу.** Поняття «критична інфраструктура», як засвідчує історико-науковий аналіз, зазнало суттєвої еволюції – від вузького розуміння комплексу тилових споруд у військовій термінології до надзвичайно широкого багаторівневого конструкта, що охоплює комплекс матеріальних і віртуальних систем, від яких залежить стабільність функціонування держави, суспільства, економіки та інших життєво важливих сфер. Перші концепції критичної інфраструктури (далі – КІ) у світовому дослідницькому обігу з'явилися у середині ХХ ст., а розширене трактування цього терміну сформувалося в економічній літературі як сукупність галузей, що забезпечують базові потреби суспільного відтворення.

Так, термін «інфраструктура» походить від латинських слів «infra» (нижче, під) та «structura» (будівля, розташування) і спочатку використовувався у військовому контексті для позначення тилових споруд, що забезпечували діяльність збройних сил [18, с. 269, 580]. У 1940–1950-х роках це поняття поступово перейшло в економічну сферу, охоплюючи широкий спектр галузей, таких як транспорт, енергетика, зв'язок, водопостачання тощо. У США вперше на національному рівні про критичну інфраструктуру заговорили у 1980-х роках, коли Національна дослідницька рада визначила її як сукупність взаємопов'язаних елементів, що підтримують цілісність суспільної структури, включаючи автомагістралі, мости, аеропорти, системи водопостачання та телекомунікації [32]. Остаточне формування концепції відбулося у 1996 році, коли в американському законодавстві було закріплено розуміння критичної інфраструктури як фізичних і віртуальних систем, порушення яких може мати катастрофічні наслідки для національної безпеки, економіки та здоров'я населення.

Ще наприкінці ХХ ст. було окреслено поняття «critical infrastructure» у зв'язку з посиленням терористичних, техногенних і природних загроз, яке тлумачилось як система фізичних чи віртуальних об'єктів, порушення функціонування яких може призвести до згубних наслідків для оборони, економіки, безпеки та здоров'я нації [34]. Ця ідея була покладена в основу формування американської політики захисту критичної інфраструктури, що передбачала, зокрема, прийняття відповідних актів – зокрема, Critical Infrastructure Information Act (2002) [27], створення окремих агентств у структурі Department of Homeland Security, розвиток міжсекторальної взаємодії та інформаційного обміну.

Значного розвитку це поняття набуло в дослідженнях Р. Нурксе, П. Розенштейна-Родана, А. Хіршмана та ін., які розглядали інфраструктуру як ланку, що обслуговує економіку, що створює умови для стабільного функціонування виробничих систем [29; 30; 31].

У Європейському Союзі поняття почало активно вживатися наприкінці 1990-х років, зокрема у Великобританії, де акцент робився на захисті телекомунікацій, фінансового сектору та енергетики, а з 2004 року було започатковано Європейську програму захисту критичної інфраструктури (ERCIP), яка визначила її як об'єкти, системи та послуги, життєво важливі для суспільства [28], а також Директиву 2008/114/ЄС, де закріплено процедури ідентифікації та критерії «суттєвого впливу» для віднесення об'єктів до статусу європейської критичної інфраструктури. Директива Ради 2008/114/ЄС визначає критичну інфраструктуру як об'єкти, системи чи їх частини, функціонування яких має вирішальне значення для підтримання життєво важливих суспільних функцій, безпеки, добробуту населення [26]. В європейському дискурсі особлива увага приділяється мультисекторальності, міждержавному співробітництву, взаємозалежності ОКІ та запобіганню каскадних (доміно-) ефектів у разі їх ураження.

Таким чином, міжнародний досвід демонструє, що критична інфраструктура наразі розглядається як основа функціонування держави, а її захист та забезпечення безпеки є пріоритетом національної політики.

В Україні формування поняття «критична інфраструктура» відбувалося значно пізніше, що зумовлено як історичними особливостями розвитку держави, так і сучасними викликами. Як зазначається в наукових працях, питання захисту ключових ОКІ постало ще на початку 1990-х років, однак системний підхід до цього почав формуватися лише у 2010-х роках [13].

Українські дослідники пропонують трактувати критичну інфраструктуру як упорядковану єдність функціональних елементів і відносин, здатних забезпечити безперервне функціонування соціально-економічної системи та розвиток суспільства [24]. Як бачимо, сучасний науковий дискурс дедалі частіше акцентує увагу на необхідності системного підходу до інфраструктури, підкреслюючи її взаємозалежність, багатовекторність і вплив на всі основні сфери життєдіяльності держави.

Важливим кроком стало видання у 2015 році «Зеленої книги з питань захисту критичної інфраструктури в Україні», підготовленої Національним інститутом стратегічних досліджень, де було систематизовано наукові підходи до визначення цього поняття як систем і ресурсів, порушення яких призводить до серйозних негативних наслідків для суспільства та національної безпеки. Положен-

ня зазначеної книги містить формулювання КІ як «системи й ресурси, порушення функціонування яких спричиняє найсерйозніші негативні наслідки для життєдіяльності суспільства та національної безпеки» [9]. Українське законодавство, імплементуючи європейський ризик-орієнтований підхід, обрало широку, секторальну типологію: від енергетики й транспорту до фінансів, інформаційних мереж та охорони здоров'я. Вона охоплює, зокрема, електро- та газотранспортні системи, атомну енергетику, мережі зв'язку, системи е-урядування, а також масштабні харчові й агропромислові ланцюги. Водночас акцент робиться не лише на фізичному, а й на інформаційному та кіберпросторовому вимірах, що відображає зростання частки кіберзлочинів, спрямованих проти автоматизованих систем керування виробництвом та інфраструктурою.

Подальший нормативний розвиток відбувався через включення категорії КІ до Стратегії національної безпеки (2015) [22], а кульмінацією став Закон України «Про критичну інфраструктуру» 2021 р., що визначив КІ як «системи та ресурси, фізичні чи віртуальні, порушення яких спричиняє найсерйозніші наслідки для життєдіяльності суспільства та національної безпеки» [19]. Законодворець імплементував європейську формулу ризик-орієнтованого підходу, проте залишився на етапі загальних декларацій щодо кримінально-правової охорони її об'єктів відповідними суб'єктами.

Таким чином метою державної політики у сфері захисту від загроз критичної інфраструктури є забезпечення безпеки ОКІ, запобігання проявам несанкціонованого втручання в їх функціонування, прогнозування та запобігання кризовим ситуаціям на об'єктах критичної інфраструктури. До завдань формування і реалізації державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури належать запобігання проявам несанкціонованого втручання в її функціонування, прогнозування та попередження кризових ситуацій на об'єктах критичної інфраструктури, що порушують безпеку КІ.

Варто відзначити, що провідні українські дослідники пропонують різні концептуальні ракурси генези КІ. О. В. Васильєв трактує її передусім як «систему функціональних елементів і відносин», покликаних реалізувати інтереси групи економічних суб'єктів; його дефініція підкреслює процесуальний, динамічний характер інфраструктури та акцентує роль взаємодії «суб'єкт – об'єкт» у соціо-економічній системі [5, с. 23]. І. І. Чуницька, розширюючи цей підхід, вводить ознаку «органічної упорядкованої єдності», наголошуючи, що інфраструктура здатна не лише обслуговувати, а й «включатися» у суспільний розвиток, продукуючи нову соціальну якість [24, с. 252]. Натомість О.Д. Довгань і І.О. Чернухін пропонують ієрархічно-родову класифікацію об'єктів КІ: від технологічно керованих енергетичних та промислових вузлів до інформаційних систем Збройних сил; автори підкреслюють потребу диференційованого режиму охорони, але залишають відкритим питання критеріїв «небезпеки наслідків» у кожній категорії [7, с. 29, 31].

Тобто дискусія між цими підходами точиться навколо двох осей: (1) «структура – функція – ризик» і (2) «конститутивний елемент – нормативний статус». Системно-функціональний підхід (Васильєв – Чуницька) має перевагу інтегрального бачення й дозволяє врахувати міжсекторальні зв'язки, що критично важливо з погляду каскадних ефектів. Однак він ризикує залишити поза увагою формально-правові критерії віднесення об'єкта до КІ, що ускладнює правозастосування. Натомість родово-класифікаційна модель (Довгань – Чернухін) зручна для організації державного реєстру КІ та встановлення режимів охорони, але потребує гнучкого механізму періодичного перегляду категорій – інакше класифікація консервативно відстає від технологічної еволюції. Базована на директиві ЄС система оцінювання «масштаб + тяжкість наслідків» (географічне охоплення, демографічні та економічні збитки, екологічний і політичний ефект, тривалість шоку) пропонує третю вісь для синтезу: вона поєднує ризик-орієнтовану матрицю з нормативною визначеністю критеріїв.

На наш погляд, зважаючи на сучасні загрози, найбільш перспективним видається саме інтегрований ризик-орієнтований підхід, що комбінує мережеву, системно-функціональну оптику з юридичною чіткістю секторно-категоріальної класифікації.

Кримінально-правова площина проблеми формує другий тематичний пласт генези концепції КІ: від усвідомлення соціальної цінності об'єкта до криміналізації зазіхань на нього. У вітчизняному законодавстві базовим каркасом виступають ст.ст. 113, 194, 258, 277, 278, 279, 292, 361–363 КК України, які охоплюють терористичні акти, диверсії, руйнування шляхів сполучення та об'єктів енергетики, атаки на транспорт і засоби зв'язку. Науковий дискурс вирізняє щонайменше три позиції. Перша (В.А. Ліпкан) говорить про «злочини з елементами тероризму» як широку групу, що включає не лише прямі теракти, а й підготовку, фінансування, створення умов для них [16, с. 9]. Друга (А.М. Лисенко) пропонує легальний перелік статей КК, де терористична мета стає кваліфікуючою ознакою; цей підхід забезпечує ясність, але частково ігнорує змінювану природу загроз [15]. Третя, критична позиція (М.І. Бажанов) відхиляє термін «злочини терористичної спрямованості» як надто розмитий і застерігає від штучного розширення складу, відстоюючи принцип легальності та передбачуваності кримінального закону [2]. Найбільш продуктивним видається компромісний

варіант: ядром має залишатися чіткий перелік злочинів проти КІ, однак їх зміст слід коригувати через бланкетні відсилання до актуального переліку секторів КІ, сформований урядом.

Зазначене вище утворює науково-правову рамку, в межах якої Служба безпеки України (далі – СБУ) відіграє ключову роль у протидії загрозам на об'єктах КІ. Слід відзначити, що СБУ має ексклюзивні повноваження щодо протидії терористичним актам, кіберзагрозам, диверсіям та іншим протиправним діям. У практичній площині СБУ реалізує моделі протидії кримінальним правопорушенням, в яких використовуються взаємопов'язані компоненти: об'єкт, обстановка, порушник. Це дає можливість побудувати систему протидії СБУ кримінальним посяганням на ОКІ. Науковий аналіз функцій СБУ підтверджує, що остання спроможна активно запобігати, виявляти, припиняти і здійснювати досудове розслідування кримінальних посягань на об'єкти критичної інфраструктури, використовуючи інструментарій контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності, превентивного кримінально-правового реагування, проведення спецоперацій і взаємодію з іншими державними інститутами та інше. Наприклад, поширеними є випадки коли під час досудового розслідування необхідно встановлювати цілий комплекс фактичних даних, що виходять за межі традиційного кола обставин. До них належать: масштабність наслідків, зокрема географічне охоплення території; наявність взаємозв'язку між пошкодженим елементом КІ та іншими системами (для виявлення каскадних ефектів); тривалість шкідливого впливу; ступінь вразливості об'єкта; тяжкість наслідків для економічної безпеки, життя і здоров'я населення, екології, обороноздатності та політичної стабільності [3, с. 41]. Розуміння місця та значення об'єкта в загальній системі КІ дозволяє встановити справжній умисел злочинців, який може бути спрямований не на сам об'єкт, а на спричинення більш віддалених та масштабних наслідків. Розслідування злочинів на ОКІ, особливо пов'язаних з кібератаками, неможливе без залучення спеціалістів у галузі інформаційних технологій, інженерії, енергетики тощо. Складність виявлення та фіксації цифрових слідів, необхідність аналізу складних технологічних процесів, а також транскордонний характер багатьох злочинів вимагають розвитку міжнародного співробітництва та вдосконалення механізмів надання правової допомоги.

Таким чином, протидія кримінальним правопорушенням на ОКІ – це синергія зусиль законодавця, що створює адекватну правову базу, правоохоронних органів, що здійснюють оперативно-слідчу діяльність, та науковців-криміналістів, які розробляють методики розслідування цих складних злочинів [8].

Наразі посягання на об'єкт критичної інфраструктури, яке вчиняється у кіберпросторі шляхом втручання в інформаційну інфраструктуру, розглядається як сукупність злочинів, хоча, і це цілком очевидно, вони співвідносяться як суспільно небезпечне діяння та спосіб його вчинення [14]. Це вказує на спорадичність кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури та може призвести до формування неоднорідної слідчо-судової практики з цих питань.

Ефективна кримінально-правова протидія неможлива без чіткого розуміння та класифікації загроз, на які вона має реагувати. Законодавство України передбачає кваліфікацію злочинних посягань на об'єкти критичної інфраструктури за різними статтями КК України. Зокрема, це стосується статті 113 (Диверсія), статті 258 (Терористичний акт), статей 361-363 (Кіберзлочини), статті 194 (Умисне знищення майна) тощо [12].

Загрози КІ є різноманітними за своєю природою та джерелами походження. У нормативних документах ЄС та наукових працях їх зазвичай поділяють на кілька основних груп: природні небезпеки, техногенні аварії та зловмисні дії. Остання група, що включає тероризм, диверсії, злочинну діяльність та кібератаки має пряме відношення до сфери кримінального права. В умовах воєнного стану саме зловмисні дії становлять екзистенційну загрозу для національної КІ [33] та національної безпеки України.

Особливу небезпеку становить тероризм та злочини терористичної спрямованості. Об'єкти КІ, такі як атомні електростанції, греблі ГЕС, великі транспортні вузли чи хімічні підприємства, є привабливими цілями для терористів, оскільки атака на них може спричинити каскадні ефекти та масові жертви. У науковому середовищі триває дискусія щодо доцільності вживання терміну «злочини терористичної спрямованості». Деякі вчені, зокрема М.І. Бажанов, вважали його занадто розмитим для кримінального права [2]. Однак міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, зокрема Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму, оперують поняттям «терористичний злочин», що легітимізує такий підхід [17]. Важливо, що Рада Безпеки ООН за ініціативи України ухвалила Резолюцію 2341 (2017), яка закликає держави забезпечити кримінальну відповідальність за терористичні атаки на об'єкти КІ [20].

Надзвичайно актуальною загрозою є кібератаки. Повсюдна цифровізація та впровадження автоматизованих систем управління технологічними процесами (АСУ ТП) на ОКІ робить їх вразливими до зламів. Кібератаки можуть бути спрямовані на виведення з ладу енергетичних систем, пору-

шення роботи транспорту, фінансових установ, державних реєстрів [10]. Ця загроза посилюється тим, що кібератаки можуть здійснюватися дистанційно, транскордонно та мати за мету не лише завдання прямої шкоди, але й ведення інформаційної війни та промислового шпигунства. Відсутність єдиної міжнародної термінології щодо понять «кіберпростір» та «кібербезпека» ускладнює вироблення спільних механізмів протидії.

Не можна ігнорувати й загрози фізичного впливу, як зовнішнього (підпали, вибухи, обстріли), так і внутрішнього, коли зловмисником виступає працівник об'єкта, що умисно порушує технологічні процеси. Особливо варто виділити біологічні загрози, актуальність яких продемонструвала пандемія COVID-19. Навмисне поширення небезпечних патогенів може паралізувати роботу ключових секторів економіки та суспільного життя. Усі ці зловмисні дії, що посягають на безпеку КІ, вимагають адекватної криміналізації та ефективних механізмів розслідування. Розуміння специфіки кожної загрози дозволяє слідчим та прокурорам правильно визначати обставини злочину, висувати обґрунтовані версії та обирати належні криміналістичні засоби для збору доказів.

Таким чином саме кримінальне право займає спеціальне місце в системі захисту критичної інфраструктури, що передбачає відповідальність за злочини проти держави, тероризм, диверсії, умисне знищення чи пошкодження об'єктів критичної інфраструктури. Дослідники С.Є. Кучерина та Д.О. Олейніков у своєму науковому аналізі сучасного стану норм кримінального права, які встановлюють кримінальну відповідальність за посягання на об'єкти критичної інфраструктури, аргументовано довели, що чинний рівень кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури є недостатнім та безсистемним [14]. Це зумовлено тим, що чинне кримінальне законодавство не передбачає індивідуалізованого підходу до критичної інфраструктури загалом і її об'єктів зокрема, а також не відображає сучасного стану розвитку організаційно-правових основ функціонування критичної інфраструктури. Крім того, кримінальний процес не містить індивідуалізованої тактики та підходів досудового розслідування кримінальних посягань на об'єкти критичної інфраструктури України, що на нашу думку впливає на ефективність з протидії СБУ кримінальним посяганням на ОКІ. Отже в системі протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ існує ряд недоліків, які потребують системного опрацювання та вирішення науковим шляхом.

Так, кримінальні правопорушення проти КІ поділяються на дві великі групи: посягання з використанням засобів кібернетичного впливу та злочини фізичного характеру, зокрема диверсії, терористичні акти, крадіжки обладнання чи матеріалів [23]. Укладаючи криміналістичну типологію, пропонуємо систематизувати такі правопорушення за трьома критеріями: спрямованість (державна, публічна, приватна КІ), технологічний вектор атаки та ступінь каскадності наслідків.

Наразі традиційні інструменти кримінального права доповнюються спеціальними режимами. Зокрема, у ст. 113 КК України посилено відповідальність за диверсію, якщо її об'єктом є КІ; новелою 2024 р. у ст. 361-2 конкретизовано кваліфікуючі ознаки несанкціонованого втручання в інформаційні системи об'єктів КІ, що відображає імплементацію положень Будапештської конвенції про кіберзлочинність [12]. Одночасно адміністративні санкції у сфері техногенної безпеки використовуються як запобіжник проти недбалості операторів та постачальників послуг [21]. Однак ця діяльність є недостатньою для організації ефективної протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ і потребує подальшого опрацювання.

Криміналістичне забезпечення превентивної діяльності полягає у необхідності розроблення методик виявлення і усунення умов, що сприяють скоєнню злочинів, а також у створенні реєстру криміногенних ризик-факторів специфічних для кожного сектору КІ. У вузькоінженерному аспекті системи відеоаналітики на базі штучного інтелекту дозволяють зменшити час реагування на вторгнення до енергетичних об'єктів, а використання LIDAR-моніторингу забезпечує об'єктивне документування обстрілів інфраструктури [25].

Спеціальне місце повинно відводиться процедурі огляду місця події на об'єктах КІ. Практика воєнного часу вимагає залучення інженерно-технічних підрозділів ЗСУ для первинного розмінування, після чого слідчо-оперативна група здійснює фіксацію пошкоджень програмно-апаратними комплексами тривимірного сканування [11]. Доказова база формується з урахуванням принципу неперервності життєвого циклу цифрових слідів, що передбачає їхню бекапізацію в хмарних репозитаріях із подвійним шифруванням [10].

Підвищення ефективності протидії неможливе без фахових кадрів. Вітчизняні дослідження підтверджують брак комплексної освітньої програми з безпеки КІ; усе ще превалує фрагментарна підготовка ІТ-спеціалістів та силовиків [4]. За пропозиціями експертної групи при МВС, освітня траєкторія має включати модулі криміналістичного забезпечення кіберрозслідувань, інженерного захисту об'єктів та crisis-management, що гарантуватиме міждисциплінарний характер підготовки [1].

У доктрині закордонного права превалує підхід про невіддільність кримінально-правового режиму КІ від концепції національної стійкості. Українська практика дедалі ширше застосовує прин-

цип proportionality of harm, коли тяжкість покарання корелює зі ступенем порушення безперервності послуг [33]. Так, за навмисне виведення з ладу вузлової підстанції електромережі, що спричинило масове відключення, суди кваліфікують дії за сукупністю ст. 258 та 361-4 КК із кумуляцією санкцій.

«Ефективна кримінально-правова охорона об'єктів критичної інфраструктури неможлива без синхронізації технологічних бар'єрів та процесуальних інструментів фіксації та аналізу доказів, інакше будь-яка вразливість мережі перетворюється на правову лакуну» [6].

Таким чином, державна політика у сфері захисту критичної інфраструктури, зокрема в частині протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ, має базуватися на синтезі наукових підходів, ризик-орієнтаційної моделі, технічного моніторингу, кримінально-правової протидії, що дозволяє гарантувати запобігання, виявлення, припинення та досудове розслідування кримінальних посягань на ОКІ, безперервність функціонування критичних систем, зниження рівня загрози для життєдіяльності суспільства, що в цілому забезпечить сприятливий для розвитку держави рівень національної безпеки.

**Висновки.** Генеза поняття «критична інфраструктура» (КІ) демонструє трансформацію від економічного терміну до комплексної правової категорії, що є ключовою для національної безпеки. Формування концепції КІ в Україні прискорилося у 2010-х роках під впливом загроз. «Зелена книга» (2015) та Закон «Про критичну інфраструктуру» (2021) закріпили ризик-орієнтований підхід, визначивши КІ як систему об'єктів, порушення яких загрожує суспільству та державі. Протидія СБУ кримінальним правопорушенням на об'єктах КІ є частиною системи їх захисту від загроз, що поєднує правове регулювання та організаційні заходи діяльності сил та засобів СБУ. Однак чинне кримінальне законодавство, кримінальне процесуальне законодавство залишається фрагментарно врегульованим, бракує спеціальних норм для КІ, що ускладнює слідчу практику.

Протидія СБУ кримінальним посяганням на ОКІ займає особливе місце в загальній системі забезпечення національної безпеки України, становлячи один з ключових елементів комплексного підходу до захисту від кримінальних посягань на об'єкти критичної інфраструктури. Саме ця діяльність СБУ є частиною ширшої системи заходів, що охоплюють правове регулювання, фізичну охорону, технічне обладнання, кіберзахист, інформаційне реагування, моніторинг і прогнозування загроз, а також взаємодію між державними органами, органами місцевого самоврядування та приватними операторами критичної інфраструктури.

З огляду на зростання загроз від кримінальних посягань на об'єкти критичної інфраструктури, актуальною видається необхідність розроблення цілісної державної концепції протидії кримінальним правопорушенням на таких об'єктах. Така концепція має ґрунтуватися на міждисциплінарному, ризик-орієнтованому підході та охоплювати нормативно-правові, організаційно-процесуальні, технічні й кадрові механізми протидії. Її реалізація повинна забезпечити належне функціонування системи запобігання, виявлення, припинення та досудове розслідування кримінальних посягань на ОКІ, з урахуванням специфіки галузей, до яких належать такі об'єкти. Концепція має стати основою для подальшого вдосконалення кримінального законодавства, розроблення спеціалізованих методичних документів, а також забезпечення ефективної взаємодії між правоохоронними органами, суб'єктами національної безпеки і оборони та національної системи захисту критичної інфраструктури.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні теоретичних, правових та організаційно-тактичних засад протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ, адаптації міжнародних стандартів.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арсенович Л. Інструментарій підвищення рівня цифрової компетентності фахівців національної системи захисту критичної інфраструктури у публічному управлінні. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2024. № 2(74). С. 7–16. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2\(74\)-1](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2(74)-1).
2. Бажанов М. Науковий семінар з проблем боротьби з тероризмом та злочинами терористичної спрямованості. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4. С. 215.
3. Батюк О.В. Криміналістичне забезпечення протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури: монографія. Луцьк: Гадак Ж.В.: Волиньполіграф, 2021. 455 с.
4. Белай С.В., Євтушенко І.В., Мацюк В.В. Теоретико-методологічні засади підготовки кадрів у сфері захисту критичної інфраструктури України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2021. № 2. С. 342–350. URL: <http://vdu-nuczu.net/ua/11-ukr/storinkaavtora/180-belaj-s-v-evtushenko-i-v-matsyuk-v-v-teoretiko-metodologichni-zasadi-pidgotovki-kadriv-u-sferi-zakhistu-kritichnoji-infrastrukturi-ukrajini> (дата звернення: 27.06.2025).



5. Васильєв О.В. Методологія і практика інфраструктурного забезпечення функціонування і розвитку регіонів України: монографія. Харків : ХНАМГ, 2007. С. 23.
6. Делембовський М., Ткаченко В., Мельник Д. Захист критичної інфраструктури України від кібератак. *Grail of Science*. 2024. № 41. С. 277–281. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.05.07.2024.043>.
7. Довгань О.Д., Чернухін І.О. Організаційно-правові засади побудови системи захисту критичної інфраструктури від кібернетичних атак. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 2(9). С. 29–31.
8. Єфіменко І., Сліпченко В., Вашко А. Критична інфраструктура як об'єкт злочинного посягання: загальна характеристика й особливості організації розслідування. URL: <https://lawscience.com.ua/uk/journals/tom-28-2-2023/kritichna-infrastruktura-yak-ob-yekt-zlochinnogo-posyagannya-zagalna-kharakteristika-y-osoblivosti-organizatsiyi-rozsliduvannya> (дата звернення: 27.06.2025).
9. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні: аналітична доповідь / Д.С. Бірюков та ін. Київ: НІСД, 2015. 35 с.
10. Ковалів М., Скриньковський Р., Назар Ю., Єсімов С., Красницький І., Кайдрович Х., Князь С., Кемська Ю. Правове забезпечення кібербезпеки критичної інформаційної інфраструктури України. *Traektorія Nauki = Path of Science*. 2021. Vol. 7, № 4. С. 2011–2018.
11. Коваль М.В., Коваль В.В., Коцюруба В.І., Білик А.С. Організаційно-технічні засади побудови системи інженерного захисту об'єктів критичної інфраструктури енергетичної галузі України. *Наука і оборона*. 2023. С. 11–16.
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 27.06.2025).
13. Курбанов Я.Л. Забезпечення природно-техногенної безпеки в Україні і проблема визначення поняття «критична інфраструктура». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 151.
14. Кучерина С.Є., Олейніков Д.О. Сучасний стан кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури. *Інформація і право*. 2021. № 1. С. 90–98. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr\\_2021\\_1\\_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2021_1_12) (дата звернення: 27.06.2025).
15. Лисенко А.М. Аналіз розвитку антитерористичного законодавства в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 327–333. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs\\_2011\\_4\\_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2011_4_47) (дата звернення: 27.06.2025).
16. Ліпкан В.А. Кримінальний тероризм і система безпеки підприємства. *Недержавна система безпеки підприємства як суб'єкт національної безпеки України*. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2001. С. 9.
17. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму : Міжнародний документ від 16.05.2005 р. № 994\_838. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_712#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text) (дата звернення: 27.06.2025).
18. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 сл. і словосполучень / за ред. Л.І. Шевченко. Київ: АРІЙ, 2008. 672 с.
19. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
20. Рада Безпеки ООН ухвалила українську резолюцію та провела відкриті дебати щодо захисту критичної інфраструктури від терористичних атак. URL: <https://mfa.gov.ua/news/54673-rada-bezpeki-oon-uhvalila-ukrajinsyku-rezolyuciju-ta-provela-vidkriti-debati-shhodo-zahistu-kritichnoji-infrastrukturi-vid-teroristichnih-atak> (дата звернення: 27.06.2025).
21. Теленик С.С. Адміністративно-правове регулювання державної системи захисту критичної інфраструктури України. URL: [http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07\\_2021/Telenyk.pdf](http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2021/Telenyk.pdf) (дата звернення: 27.06.2025).
22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 27.06.2025).
23. Черевко К., Пашнев Д. Кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури в умовах ведення війни: ключові поняття. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 31(1). С. 209–219. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.15>.
24. Чуницька І. І. Інфраструктура фінансового ринку України: поняття, функції, та еволюція статусу. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2014. № 9. С. 252.
25. Bubela T., Melnyk M., Nazarovets O., Rudyk Y. Аналіз визначень та нормативних вимог системи захисту об'єкта критичної інфраструктури. *Вісник Львівського державного університету без-*

- пеки життєдіяльності. 2024. № 29. С. 119–127. DOI: <https://doi.org/10.32447/20784643.29.2024.13>.
26. Council Directive 2008/114/EC of 8 December 2008 on the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection. *Official Journal of the European Union*. 2008. L 345/75. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/114/oj> (дата звернення: 27.06.2025).
  27. Critical Infrastructure Information Act of 2002 («CII Act»). URL: <https://www.fas.org/sgp/crs/RL31762.pdf> (дата звернення: 27.06.2025).
  28. European Programme for Critical Infrastructure Protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legissum:l33260> (дата звернення: 27.06.2025).
  29. Hirschman A.O. National Power and the Structure of Foreign Trade. 1945.
  30. Nurkse R. Trade and Development / Editors: R. Kattel, J.A. Kregel, E.S. Reinert. London, New York: Anthem, 2009. 504 p.
  31. Rosenstain-Rodan P.N. The Notes of the Theory of the «Big Bush» in Economic Development for Latin America. London, New York, 1961.
  32. Smetana M. Protection of critical infrastructure. Approaches of the European Union states to determination of critical infrastructure elements. HSB. Technical University of Ostrava, 2014/15.
  33. Strahnitskyi Y. Institutional transformations in the direction of increasing the effectiveness of the state policy of critical infrastructure protection. *Public Administration and Regional Development*. 2024. № 23. P. 28–51. DOI: <https://doi.org/10.34132/pard2024.23.02>.
  34. Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism (USA PATRIOT ACT) ACT OF 2001. URL: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-107publ56/html/PLAW-107publ56.htm> (дата звернення: 27.06.2025).

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.23>

## СПОСІБ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Горобець О.В.,  
здобувач ПВНЗ «Європейський університет»  
ORCID: 0009-0003-7244-3652

### Горобець О.В. Спосіб зловживання владою або службовим становищем як елемент криміналістичної характеристики.

У статті здійснено комплексне криміналістичне дослідження способу зловживання владою або службовим становищем як одного з ключових елементів криміналістичної характеристики відповідної категорії злочинів. Обґрунтовано доцільність розгляду способу вчинення службового правопорушення як взаємопов'язаної сукупності дій, прийомів і методів, які використовує винна особа як на стадії підготовки та вчинення злочину, так і на його посткримінальному етапі (етапі приховування).

Здійснено класифікацію способів зловживання владою за формами реалізації: активною (включаючи видання індивідуальних актів, фактичні владні волевиявлення без документального оформлення), пасивною (протиправна бездіяльність), а також змішаною (комбінованою) формою, що поєднує обидва підходи. На основі аналізу судово-слідчої практики встановлено, що абсолютна більшість випадків зловживання владою або службовим становищем відбувається за допомогою активних протиправних дій службових осіб (91% від загальної кількості досліджених кримінальних проваджень, з них: в 63% – прийняттям індивідуального акта службовою особою; в 7% – владними волевиявленнями, які формально не оформлюються як індивідуальний акт).

Запропоновано поділ способів зловживання владою або службовим становищем на повноструктурні (включають три етапи злочинної діяльності) та неповноструктурні (з відсутніми або спрощеними компонентами). Окрему увагу приділено етапу підготовки до вчинення зловживання, в межах якого розглянуто відособлені групи дій направлені на: підготовку умов безпосереднього вчинення злочину; визначення способу і послідовності безпосереднього вчинення злочину; планування та прогнозування варіантів розвитку протиправної події; визначення способів і методів приховування злочину; пошук і підбір так званої передкримінальної ситуації; аналіз і визначення реальних умов для вчинення злочину. Проаналізовано найбільш поширені способи приховування зловживання владою або службовим становищем, зокрема: спотворення бухгалтерської, статистичної та іншої звітної документації; знищення або умисна втрата управлінської чи службової документації; дача неправдивих показань; підкуп; переведення обізнаних осіб на інші посади, їх звільнення, дискредитація. Висновки статті мають значну практичну цінність для підвищення ефективності виявлення, кваліфікації та розслідування злочинів, передбачених ст. 364 КК України.

**Ключові слова:** зловживання владою, службове становище, криміналістична характеристика, спосіб вчинення злочину, протиправні дії, протиправна бездіяльність, підготовка до злочину, вчинення злочину, приховування злочину, службовий злочин, службова особа.

### Gorobets O.V. Abuse of power or official position as an element of criminalistic characterization.

The article provides a comprehensive criminalistic study of abuse of power or official position as one of the key elements of criminalistic characterization of the relevant category of crimes. The expediency of considering the method of committing an official offense as an interrelated set of actions, techniques, and methods used by the guilty person both at the stage of preparation and commission of the crime and at its post-criminal stage (the stage of concealment) is substantiated.

The methods of abuse of power are classified according to the forms of implementation: active (including the issuance of individual acts, actual expressions of will without documentary formalization), passive (unlawful inaction), and mixed (combined) forms, which combine both approaches. Based on an analysis of judicial and investigative practice, it has been established that the vast majority of cases of abuse of power or official position occur through active unlawful actions by officials (91% of the total number of criminal proceedings investigated); in 63% of cases, through the adoption of an individual act by an official; in 7% of cases, by authoritative expressions of will that are not formally documented as individual acts.

It is proposed to divide the methods of abuse of power or official position into fully structured (including three stages of criminal activity) and partially structured (with missing or simplified components). Particular attention is paid to the stage of preparation for the abuse, within which separate groups of actions are considered aimed at: preparing the conditions for the direct commission of the crime; determining the method and sequence of the direct commission of the crime; planning and forecasting options for the development of the unlawful event; determining the ways and methods of concealing the crime; searching for and selecting a so-called pre-criminal situation; analyzing and determining the real conditions for committing a crime. The most common ways of concealing abuse of power or official position are analyzed, in particular: distortion of accounting, statistical, and other reporting documentation; destruction or intentional loss of management or official documentation; giving false testimony; bribery; transferring knowledgeable persons to other positions, dismissing them, discrediting them. The conclusions of the article are of considerable practical value for improving the effectiveness of detecting, qualifying, and investigating crimes under Article 364 of the Criminal Code of Ukraine.

**Key words:** abuse of power, official position, criminalistic characteristics, method of committing a crime, unlawful actions, unlawful inaction, preparation for a crime, commission of a crime, concealment of a crime, official crime, official.

**Постановка проблеми.** Відомості про спосіб вчинення злочину розглядають як один з ключових компонентів структурної моделі криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. Спосіб є невід'ємним елементом, який тісно пов'язаний з іншими характеристиками суспільно небезпечного винного діяння – особою злочинця, обстановкою (час та місце вчинення), предметом, метою та мотивом тощо. Спосіб вчинення злочину визначається умовами зовнішнього середовища і психофізичними властивостями особи, системою взаємопов'язаних дій (діяльність) з підготовки, вчинення і приховування злочину, пов'язаних з використанням знарядь і засобів, умов місця і часу, що відповідають меті вчинених дій. Саме спосіб забезпечує фактичну реалізацію злочинного наміру особи злочинця, визначає характер суспільно небезпечних наслідків, впливає на форму приховування злочину.

У криміналістичному аспекті під способом вчинення злочину прийнято розуміти сукупність найбільш стійких і типових прийомів, методів, за допомогою яких особа реалізує протиправну поведінку, спрямовану на досягнення злочинного результату. Реалізація може бути як активною, так і пасивною, разовою або систематичною, і, як правило, відображає ступінь організованості, підготовленості та досвідченості злочинця. Відзначимо, що в деяких випадках елементи способу вчинення злочину прямо або опосередковано регламентовані кримінально-правовою нормою, проте більшою мірою спосіб проявляється на рівні фактичних обставин – як відображення індивідуального підходу особи до реалізації злочинного задуму.

Особлива увага в рамках криміналістичної характеристики приділяється тим елементам способу, які надають діям особи унікальні, індивідуалізуючі риси. Йдеться про вибір конкретного методу впливу, про профіль використання службових повноважень у порушенні охоронюваних законом прав та інтересів окремих громадян, або державних чи громадських інтересів, або інтересів юридичних осіб, про форми приховування слідів протиправної діяльності та механізми легалізації її наслідків. Ці особливості здебільшого знаходять відображення в об'єктивній дійсності як сліди. У науці сліди злочинної діяльності поділяють на дві категорії: матеріальні – залишаються на матеріально фіксованих об'єктах (документах), а також ідеальні – відображені в пам'яті окремих осіб, які безпосередньо чи опосередковано причетні до злочину або пов'язані з його наслідками. Носії слідової інформації злочинів у сфері службової діяльності, умовно можна поділити на такі групи: 1) документи; 2) інші речі матеріального світу, на які спрямоване злочинне посягання (предмет), знаряддя чи засоби злочинів у сфері службової діяльності; 3) електронно-цифрові сліди; 4) пам'ять людей [1, с. 31]. Виявлення та аналіз наявних слідів злочину, дозволяє не лише визначити злочинний характер події, її наслідки, а й з'ясувати способи досягнення злочинної мети, що має важливе значення для всебічного, повного та об'єктивного дослідження усіх обставин злочинної події [2, с. 109]. Отже, спосіб вчинення злочину служить найважливішим джерелом криміналістично значущої інформації, що сприяє цілеспрямованому плануванню розслідування, встановленню обставин справи та ідентифікації особи злочинця.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Кримінально-процесуальне значення способу вчинення злочину ґрунтується на тому, що відповідно до ст. 91 КПК України спосіб розглядається як частина події кримінального правопорушення і входить до числа обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. На сьогодні можна стверджувати, що цей елемент є найбільш розробленим і йому в криміналістиці приділяли комплексну увагу відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, такі як: Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, С.О. Голунський, Т.В. Дубно, Г.Г. Зуйков, О.Н. Ко-

лесниченко, В.В. Пясковський, В.Г. Танасевич, В.В. Тіщенко, І.М. Якимов та ін. Проте дослідженню безпосередньо способу зловживання владою або службовим становищем присвячено недостатньо уваги, що актуалізує представлену наукову статтю.

**Метою статті є** розкриття способу зловживання владою або службовим становищем як елементу криміналістичної характеристики.

**Виклад основного матеріалу.** Структура способу вчинення злочину може бути представлена у вигляді комплексу певних дій. Виходячи з того, які дії включаються в цей комплекс, можна виділити дві наукові позиції. Згідно з першою позицією категорія «спосіб вчинення злочину» використовується у вузькому сенсі і включає в себе дії, пов'язані тільки з безпосереднім вчиненням злочину. Друга позиція трактує аналізовану нами категорію в широкому сенсі, вона передбачає включення в неї наступних елементів:

- дій з підготовки злочину;
- дій з безпосереднього вчинення злочину;
- дій з приховування злочину.

Що стосується приховування злочину, то варто зазначити, що останнім часом з'явилися дослідження, в яких допускається незалежне, самостійне існування способу підготовки злочину і способу приховування злочину (що не входять до способу його вчинення), як елементів злочинної діяльності. Відповідно зазначається, що вони, як самостійні елементи, перебувають у кореляційній залежності з іншими елементами злочинної діяльності, в тому числі і властивостями особи злочинця. Наприклад, М.П. Гутерман виявив взаємозв'язок способу приховування злочину з такими властивостями особи, як стать, вік, наявність судимості, освітній рівень [3]. Не заперечуючи право на існування таких думок, ми не поділяємо позицію вчених про самостійне значення, як способу приховування злочину, так і способу підготовки злочину. Також негативно ставимося до розробки приватних криміналістичних теорій – теорії підготовки до злочинної діяльності та теорії приховування злочинної діяльності.

Виходячи з вищезазначеного, найбільш вдало, на наш погляд, сформулював поняття способу вчинення злочину Г.Г. Зуйков, визначивши його як взаємопов'язану систему дій з підготовки, вчинення та приховування суспільно небезпечного діяння, детермінованих умовами зовнішнього середовища та властивостями особи, які можуть бути пов'язані з використанням відповідних знарядь, засобів, умов місця і часу [5, с. 16-17]. Отже, ми дотримуємося позиції, згідно з якою, спосіб вчинення злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем, складають взаємопов'язані дії, прийоми та методи, які використовує винна особа як на стадії підготовки та вчинення злочину, так і на його посткримінальному етапі (етапі приховування).

Аналіз судово-слідчої практики свідчить про те, що зловживання владою або службовим становищем зазвичай вчиняються за допомогою активних дій. Такі дії характеризуються широким розмаїттям форм реалізації, проте їх об'єднує загальна ознака – навмисне використання службових повноважень всупереч інтересам служби, що, по суті, є виходом за межі (перевищенням меж) наданих їй влади або службових повноважень. Нагадаємо, що обов'язковою умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 364 КК України є встановлення того, що дії винної особи були зумовлені її службовим становищем та перебували у безпосередньому зв'язку з її службовими повноваженнями, що безпосередньо походять від службового становища винного, виконуваних функцій і наданих повноважень. Цей спосіб вчинення злочину за своєю суттю полягає не у простому невиконанні покладеного обов'язку, а у застосуванні наданих повноважень проти покладеного обов'язку, всупереч інтересам служби та становить фактично зраду обов'язку [6]. У криміналістичному аспекті найбільш типовими формами прояву зловживання владою або службовим становищем є наступні:

- порушення фінансової, трудової та службової дисципліни, що виражається в ігноруванні встановлених правил, процедур та обов'язків, що регулюють порядок здійснення службової діяльності;
- використання бюджетних та інших цільових грошових коштів;
- вчинення дій, спрямованих на введення в оману або обман контрольно-ревізійних органів;
- реалізація товарно-матеріальних цінностей підприємства за заниженими, завідомо невігідними для організації цінами;
- передача в оренду або інше користування приміщень, транспортних засобів, обладнання та іншого майна за завідомо заниженими ставками оплати або без відповідних підстав;
- укладення від імені установи, організації договорів, які завідомо завдають економічної шкоди або ставлять установу, організацію в невігідне становище, сприяючи незаконному отриманню вигоди;
- підготовка, прийняття та видання індивідуальних актів, які порушують охоронювані законом

права та інтереси окремих громадян, або державні чи громадські інтереси, або інтереси юридичних осіб;

- умисні дії щодо приховування фактів розкрадань, нестач, незаконного списання майна тощо;
- безпідставна передача майна органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного чи комунального підприємства у користування фізичним або юридичним особам без належного оформлення, на безоплатній основі або за явно необґрунтованою ціною;
- видача службових документів, які містять завідомо неправдиві, перекручені або неповні відомості, що не відображають реальний стан справ;
- використання праці підлеглих працівників, службових транспортних засобів, машин, механізмів, виробничих і адміністративних приміщень в особистих цілях, без відшкодування витрат і належного оформлення таких дій;
- незаконне відшкодування з коштів установи, організації вартості невиконаних робіт, ненаданих послуг та непоставлених товарів тощо.

Наведені вище форми прояву зловживання владою або службовим становищем далеко не вичерпують весь спектр можливих протиправних дій, проте відображають типові криміналістично значущі прояви таких злочинів. Їх вивчення дозволяє не тільки сформулювати уявлення про механізм злочинної поведінки, але й допомагає розробити оптимальну тактику слідчих (розшукових) дій, спрямовану на виявлення всіх обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Раніше ми зазначали, що зловживання владою або службовим становищем, як правило, характеризується переважно активною формою поведінки, вираженою в конкретних протиправних діях. Однак судово-слідча практика свідчить, що не менш значущою є і пасивна форма зловживання (протиправна бездіяльність). Велика Палата Верховного Суду у своїх постановках неодноразово зазначала, що протиправну бездіяльність суб'єкта владних повноважень необхідно розуміти як зовнішню форму поведінки (діяння) цього суб'єкта, що полягає (проявляється) у неприйнятті рішення чи в нездійсненні юридично значимих й обов'язкових дій на користь заінтересованих осіб, які на підставі закону та/або іншого нормативно-правового регулювання віднесені до компетенції суб'єкта владних повноважень, були об'єктивно необхідними і реально можливими для реалізації, але фактично не були здійснені. Водночас для визнання бездіяльності протиправною недостатньо одного лише факту несвоєчасного виконання обов'язкових дій, а важливими є також конкретні причини, умови та обставини, через які дії, що підлягали обов'язковому виконанню відповідно до закону, фактично не були виконані чи були виконані з порушенням строків. Значення мають юридичний зміст, значимість, тривалість і межі бездіяльності, фактичні підстави її припинення, а також шкідливість бездіяльності для прав та інтересів особи [7]. Загалом така бездіяльність проявляється, насамперед, в ігноруванні встановлених процедур, затягуванні термінів прийняття важливих рішень, неприйнятті заходів щодо запобігання негативним наслідкам, що в кінцевому підсумку призводить до заподіяння такими діями істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Особливістю активної та пасивної форм протиправної поведінки у випадках зловживання владою або службовим становищем є їх пряма обумовленість службовим становищем винної особи. Злочинна дія або бездіяльність, як правило, вчиняється в межах зовні законної і формально правомірної діяльності, що істотно ускладнює виявлення і доказування злочинного умислу. Службові особи часто вчиняють протиправні діяння, маскуючи їх під легітимні управлінські рішення або виправдовуючи свою пасивність формальними бюрократичними процедурами. У таких умовах дії та бездіяльність службових осіб зовні можуть не відрізнятися від повсякденної законної діяльності, що робить криміналістичне встановлення ознак зловживання владою або службовим становищем особливо складним завданням.

Тісний взаємозв'язок між протиправними діями (бездіяльністю) і службовим становищем винного неминує тягнути за собою порушення підзаконних актів і спеціальних норм, що регламентують діяльність службової особи. Наслідки таких порушень виявляються в різних матеріальних слідах (у широкому сенсі), які фіксуються в письмових розпорядженнях, наказах, звітах, висновках, бухгалтерських документах, на електронних носіях, а також відображаються в показаннях свідків і результатах службових перевірок. Виявлення та вивчення таких слідів має важливе криміналістичне значення. По-перше, вони дають можливість скласти об'єктивне уявлення про характер допущених службових порушень, механізм їх реалізації, а також дозволяють встановити часові та просторові рамки вчинення протиправних діянь. По-друге, аналіз матеріальних слідів сприяє точному визначенню способу вчинення злочину, виявленню осіб, які брали участь або були обізнані про протиправну діяльність, а також встановленню причинно-наслідкового зв'язку між діями (бездіяльністю) службової особи та негативними наслідками, які настали. Все це в сукупності істотно

полегшує завдання щодо доказування вини, дозволяє підвищити ефективність розслідування і забезпечує реалізацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Результати аналізу судово-слідчої практики свідчать про те, що абсолютна більшість випадків зловживання владою або службовим становищем відбувається за допомогою активних протиправних дій службових осіб (91% від загальної кількості досліджених кримінальних проваджень). Разом з тим, пасивна форма, що виявляється в протиправній бездіяльності, фіксувалася в 5% випадків. Так, вироком Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 26.08.2024 р. по справі № 991/3966/20 [8], було визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК України Особа\_6. Суд встановив, що Особа\_6 умисно використав надані йому, як народному депутату України, гарантії щодо забезпечення житлом всупереч інтересам служби та не повідомив про втрату ним з 01.03.2017 р. підстав для отримання компенсації за рахунок державного бюджету України вартості винайму готельного номера з метою подальшого безоплатного отримання без законних на те підстав у користування готельного номера у ДП «Готельний комплекс «Київ», чим спричинив тяжкі наслідки охоронюваним законом державним інтересам в особі Управління справами Верховної Ради України. Діяння Особа\_6 було кваліфіковано зловживанням гарантією, передбаченою ч. 2 ст. 35 Закону України «Про статус народного депутата України», представником влади, що є зловживанням владою. Суд встановив, що бездіяльність Особа\_6 перебувала у безпосередньому причинному зв'язку із наслідками у вигляді безпідставного вибуття з державного бюджету грошових коштів у розмірі 361,54 тис. грн. Змішана форма – поєднання активних і пасивних форм поведінки – відзначалася в 4% вивчених матеріалів кримінальних проваджень.

При детальному аналізі активної форми зловживання владою або службовим становищем було встановлено, що вона в здебільшого (63%) виражається в прийнятті індивідуального акта службовою особою. Важливо підкреслити, що законодавче визначення поняття «індивідуальний акт» міститься в Кодексі адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Згідно Кодексу, індивідуальний акт є актом (рішенням) суб'єкта владних повноважень, виданим (прийнятим) на виконання владних управлінських функцій або в порядку надання адміністративних послуг, який стосується прав або інтересів визначеної в акті особи або осіб, та дія якого вичерпується його виконанням або має визначений строк [9]. На практиці «класичним» проявом активної форми зловживання владою або службовим становищем через прийняття індивідуального акта є протиправне видання службовою особою власного розпорядчого документа з метою одержання неправомірної вигоди. В якості характерного прикладу наведемо вирок Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 10.08.2021 р. по справі № 385/866/21 [10], яким службову особу (Особа\_3) – головного лікаря комунального некомерційного підприємства «Гайворонська центральна районна лікарня» – було визнано винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК України. Судом було встановлено, що Особа\_3, в період часу з вересня по грудень 2020 року та за січень 2021 року, власноруч підписала відповідні накази про нарахування собі, як особі, яка перебувала на посаді головного лікаря комунального некомерційного підприємства «Гайворонська центральна районна лікарня» Гайворонської районної ради, щомісячних премій на загальну суму 120 тис. грн., чим завдала істотної шкоди охоронюваним законом державним інтересам та інтересам зазначеного комунального некомерційного підприємства на вказану суму, яка в сто і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян. Особа\_3 усвідомлювала, що згідно з умовами (п. 3.4) укладеного контракту, подібні премії можуть надаватися виключно на підставі спільного розпорядження голови районної ради та районної державної адміністрації. Відсутність такого погодження не стала перешкодою для прийняття індивідуальних актів, спрямованих на особисте збагачення, що, відповідно до законодавства, і було кваліфіковано як зловживання владою та службовим становищем.

В 7 % випадків зловживання владою або службовим становищем здійснюється шляхом активних протиправних дій, які формально не оформляють як індивідуальний акт, проте являють собою владне волевиявлення службової особи і призводять до порушення охоронюваних законом прав та інтересів окремих громадян, або державних чи громадських інтересів, або інтересів юридичних осіб. Зокрема, владні волевиявлення спрямовувались на: фальсифікацію документів, умисне знищення або приховування офіційної документації, внесення завідомо неправдивих, спотворених відомостей до спеціальних баз даних та інформаційних систем, незаконну передачу грошових коштів та майна, виділення ресурсів без дотримання необхідних процедур і нормативів тощо. Показовим прикладом зловживання владою або службовим становищем шляхом активних протиправних дій, які формально не оформляють як індивідуальний акт є справа № 366/1113/20 [11], в якій головний інженер ДСП «Північна Пуща» (Особа\_11) прибувши наприкінці жовтня 2017 року на територію адміністративно і технічно підлеглого йому ремонтно-транспортного відділу ДСП «Північна

Пуща» у відселене село Залісся зони відчуження, де діючи умисно, з метою одержання неправомірної вигоди для ДСП «Північна Пуща», використовуючи своє службове становище всупереч інтересам служби, надав вказівку механіку даного підрозділу Особа\_13 на організацію робіт персоналу та техніки ремонтно-транспортного відділу по розукомплектуванню автомобільної техніки, яка розташована на території Луб'янського лісництва ДСП «Північна Пуща». Особа\_11 достовірно знаючи про те, що техніка, яка знаходиться на території Луб'янського лісництва ДСП «Північна Пуща» не належить їх підприємству, запевнив при цьому механіка ремонтно-транспортного відділу ДСП «Північна Пуща» (Особа\_13), що вона є власністю ДСП «Північна Пуща». Зокрема Особа\_11 надав вказівку демонтувати із автомобіля марки «КрАЗ 255Б1» (д.н.з. Номер\_2) маніпулятор «Atlas 105.1» в зборі з підрамником, кардани, роздатку; із самохідної машини марки «Hervester valmet 911» ротатор робочого органу механізму та перевезти вищевказане до ремонтно-транспортного відділу, де встановити на автомобіль марки «КрАЗ 250» (д.н.з. Номер\_3), який належить ДСП «Північна Пуща» для його подальшого використання у процесі лісозаготівлі у найкоротший строк. Особа\_13 не будучи повіреним у злочинні наміри Особа\_11, вважаючи, що отримана ним вказівка не несе кримінального характеру, разом із підлеглим персоналом ремонтно-транспортного відділу прибули на територію Луб'янського лісництва ДСП «Північна Пуща», де здійснили демонтаж вказаних механізмів. Надалі виконуючи вказівку головного інженера ДСП «Північна Пуща», персоналом ремонтно-транспортного відділу ДСП «Північна Пуща» маніпулятор марки «Atlas 105.1» в зборі з підрамником було встановлено на автомобіль марки «КрАЗ 250» та поставлено на позабалансовий рахунок, а кардани, роздатку із автомобіля марки «КрАЗ 255Б1» та ротатор робочого органу механізму із самохідної машини марки «Hervester valmet 911» помістили до одного із підсобних приміщень ремонтно-транспортного відділу ДСП «Північна Пуща». За період з листопада 2017 по 15.11.2018 р. за допомогою маніпулятора марки «Atlas 105.1», який було встановлено на автомобіль марки «КрАЗ 250», ДСП «Північна Пуща» здійснювало свою виробничу діяльність. У результаті даного діяння потерпілому Особа\_9 заподіяно матеріальну шкоду на суму 156024,42 грн., яка у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Таким робом, головний інженер ДСП «Північна Пуща», використовуючи свої владні повноваження, умисно вчинив активні протиправні дії, які не були формально зафіксовані як окремий акт, проте являли собою його владне волевиявлення та призвели до істотної шкоди власнику обладнання на суму понад 156 тис. грн.

Що стосується решти випадків (близько 30%), то зловживання владою або службовим становищем здійснюється комбіновано, як шляхом прийняття індивідуального акта посадовою особою, так і шляхом активних протиправних дій, які формально не оформлялися як індивідуальний акт. Показовим прикладом комбінованого зловживання службовим становищем, в тому числі із використанням ієрархії підлеглих працівників є справа № 757/55923/16-к [12], у межах якої директор ТОВ «ЗТМК» (Особа\_7) був визнаний винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 364 КК України. Особа\_7, діючи з корисливих мотивів та в інтересах третьої особи, реалізувала комплекс дій, спрямованих на витрату коштів очолюваного підприємства в обхід установчих документів і статутних зобов'язань. Маючи у розпорядженні інвестиційні кошти в сумі 110 млн. дол. США, передбачені для модернізації виробництва, Особа\_7 уклав договір поруки, відповідно до якого ТОВ «ЗТМК» фактично взяло на себе погашення заборгованості державного підприємства-попередника перед ВАТ «Запоріжжяобленерго» за постачання електроенергії, хоча відповідно до умов договору про створення товариства таке зобов'язання покладалося виключно на інвестора. Усвідомлюючи протиправність власних дій та їхні наслідки, Особа\_7 задіяв підлеглих працівників бухгалтерії, надавши їм відповідні усні розпорядження про здійснення банківських переказів на загальну суму понад 18 млн. грн. Застосована директором ТОВ «ЗТМК» схема зловживання включала свідоме використання службового становища, інсценування господарських операцій за формальними договорами та маніпулятивне застосування внутрішньої адміністративної вертикалі. Незважаючи на те, що споживачем електроенергії було інше підприємство, витрати були покладені на новоутворене товариство, що й призвело до втрати активу в особливо великому розмірі. У цій справі зловживання владою було не лише способом вирішення економічного зобов'язання на користь сторонньої юридичної особи, але й супроводжувалося чітким розподілом ролей, централізованим прийняттям рішень керівником та формальною легітимацією протиправних дій через підписи підлеглих осіб.

Продовжуючи дослідження способів зловживання владою або службовим становищем, необхідно звернутися до прийнятої в криміналістичній науці класифікації способів вчинення злочинів на повноструктурні та неповноструктурні. Дана класифікація базується на уявленні про те, що спосіб злочину зазвичай має складну внутрішню структуру і включає в себе три логічно взаємопов'язані етапи: підготовку, безпосереднє вчинення злочину і подальше приховування його слідів. Водночас кожен з перерахованих етапів відображає специфічні особливості поведінки злочинця, його цілі,



рівень підготовки та адаптацію до умов вчинення протиправного діяння. В межах повноструктурного способу прийнято виділяти: 1) підготовчі дії, що включають в себе заходи з попереднього планування злочину, підбору та перевірки необхідних знарядь і засобів, вивчення умов і порядку вчинення протиправних дій, підготовку документів та інших об'єктів, необхідних для досягнення злочинної мети; 2) характерні ознаки та види використовуваних знарядь і допоміжних засобів: це, зокрема, документи, технічні пристрої, службові повноваження, інформаційні системи та ресурси, які активно використовуються в злочинній діяльності; 3) поведінку злочинця на стадії вчинення злочину, тобто конкретні дії, безпосередньо спрямовані на досягнення злочинного результату; 4) заходи щодо приховування слідів злочину, які включають знищення, спотворення документів, підробку інформації, створення помилкових версій, введення в оману контролюючих органів і свідків.

На відміну від повноструктурних способів, неповноструктурні характеризуються тим, що в них відсутній один або декілька з перерахованих елементів, або вони представлені в неповному або спрощеному вигляді. Виключення окремих елементів відбувається залежно від обставин конкретної ситуації та особливостей намірів злочинця. Наприклад, у ряді випадків службова особа може не вживати заходів щодо приховування слідів свого протиправного діяння, покладаючись на складність виявлення і доказування свого умислу, або, навпаки, нехтувати попередньою підготовкою.

Проведений нами аналіз судово-слідчої практики у кримінальних провадженнях, пов'язаних із зловживаннями владою або службовим становищем, показав, що в переважній більшості випадків (близько 92%) спосіб вчинення таких злочинів характеризується повноструктурністю, тобто включає не тільки дії, безпосередньо спрямовані на досягнення протиправного результату, а й попередню підготовку та подальше приховування злочинної діяльності. Водночас особливо значущу роль підготовча стадія відігравала в тих ситуаціях, коли зловживання владою або службовим становищем здійснювалося в сукупності з іншими злочинами (наприклад, з привласненням, розтратою, підробленням документів, службовим підробленням тощо). Подібні дані свідчать про високий ступінь організованості та усвідомленості дій осіб, які зловживають владою або службовим становищем, а також про їх прагнення мінімізувати ризики виявлення протиправної діяльності. Показовим прикладом реалізації повноструктурного способу вчинення зловживання владою або службовим становищем може слугувати справа № 991/9143/20 [13], у межах якої інженера 2 категорії відділу матеріально-технічного забезпечення Бердянської філії державного підприємства «Адміністрація морських портів України» було засуджено за зловживання службовим становищем та службове підроблення. Службова особа, діючи у складі групи за попередньою змовою, впродовж тривалого часу брала участь у реалізації злочинного плану, який охоплював: 1) підготовчий етап – фальсифікація тендерної процедури, погодження завідомо неконкурентної пропозиції з боку підконтрольного постачальника, складання замовлення на товар, що не відповідав тендерній документації; 2) етап вчинення – підписання видаткової накладної, акту приймання-передачі та рахунків на оплату при фактичній відсутності поставки автокрану, що призвело до нанесення збитків державному підприємству «Адміністрація морських портів України» в сумі 2,490 млн. грн.; 3) етап приховування слідів – оформлення акта про виявлені дефекти, що мав легалізувати фіктивну поставку товару, а також складання «акта заміни» для симулювання цивільно-правових відносин. Наведений приклад підтверджує висновок про високо інтелектуальний рівень протиправної діяльності, що притаманний більшості випадків зловживань владою або службовим становищем.

Підготовка як самостійний, важливий і необхідний елемент способу вчинення зловживання владою або службовим становищем являє собою складний комплекс взаємопов'язаних дій, що вживаються службовою особою ще до моменту безпосередньої реалізації злочинного наміру. У криміналістичному аспекті даний комплекс дій спрямований на створення оптимальних умов для вчинення і подальшого успішного приховування злочину, а також мінімізацію ризику його викриття правоохоронними або контролюючими органами.

У загальному вигляді підготовчий етап зловживання владою або службовим становищем включає наступні групи дій:

Підготовка умов безпосереднього вчинення злочину, що полягає в глибокому і детальному вивченні службовою особою своїх прав, обов'язків і повноважень, передбачених законом, підзаконними актами та посадовими інструкціями, з виявленням можливих прогалин та колізій в нормативному регулюванні. На цьому етапі особа прагне максимально повно з'ясувати механізми функціонування конкретного органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного чи комунального підприємства, ретельно аналізує діловодство та його недоліки, а також вивчає слабкі місця в організаційно-управлінських процесах. Особлива увага приділяється створенню специфічного психологічного клімату в колективі, формуванню системи «кругової поруки» та вивченню особистості керівника, колег з метою виявлення можливих співучасників або осіб, схильних не перешкоджати протиправним діям.

Визначення способу і послідовності безпосереднього вчинення злочину, що включає вибір оптимального, найбільш безпечного і ефективного методу реалізації протиправного задуму, продумування послідовності конкретних дій або бездіяльності, а також аналіз необхідності залучення до злочинної схеми інших осіб з використанням їх службових повноважень. На цьому етапі також визначається найбільш підходящий час і місце для вчинення злочину з урахуванням мінімізації ризику його виявлення і максимально можливої ефективності.

Планування та прогнозування варіантів розвитку протиправної події, що передбачає аналіз ймовірних сценаріїв розвитку ситуації, вибір найбільш ефективних методів маніпулювання особами, здатними перешкодити реалізації злочинного плану або виявити вчинені зловживання. Подібні дії включають в себе підбір конкретних інструментів впливу (переконання, навіювання, погрози, шантаж тощо), які будуть використовуватися в процесі маніпулювання тією чи іншою особою.

Визначення способів і методів приховування злочину, що передбачає попереднє планування заходів щодо маскуванню протиправних дій, знищення або фальсифікації документів, інформаційних носіїв, створення алібі, формування неправдивих версій події, а також підбір осіб, які можуть дати завідомо неправдиві показання. На даному етапі службові особи також оцінюють можливі негативні наслідки в разі виявлення злочину і планують заходи щодо їх мінімізації.

Пошук і підбір так званої передкримінальної ситуації, при якій фізична або юридична особа, що вступає у взаємодію зі службовою особою (наприклад, звертається з проханням, заявою, клопотанням тощо), опиняється в умовах, завідомо не вигідних для неї, і при яких її охоронювані законом права та інтереси можуть бути порушені. Це дозволяє службовому злочинцю представити свої дії як формально виправдані обставинами, що істотно ускладнює виявлення і доказування протиправного умислу.

Аналіз і визначення реальних умов для вчинення зловживання владою або службовим становищем, що включає детальне вивчення поточної ситуації в установі або організації, можливостей внутрішнього і зовнішнього контролю, а також ймовірності викриття злочину правоохоронними або контролюючими органами. На основі такого аналізу особа остаточно оцінює ризик реалізації протиправного діяння і приймає рішення про його вчинення.

Отже, підготовчий етап зловживання владою або службовим становищем має критичне значення для успішного вчинення та приховування злочину, оскільки саме на цьому етапі формується основа для подальшої реалізації протиправного задуму. Комплексність і ретельність підготовчих дій безпосередньо пов'язані з рівнем професійної компетентності службової особи, її досвідом і ступенем обізнаності про службові процеси, що істотно ускладнює завдання правоохоронних органів щодо виявлення, розкриття та розслідування службових злочинів.

Переходячи до розгляду способів приховування зловживання владою або службовим становищем, необхідно підкреслити, що результати практики розслідування таких злочинів однозначно свідчать про те, що абсолютна більшість службових злочинців заздалегідь продумують і реалізують цілий комплекс заходів, спрямованих як на маскуванню самого факту протиправного діяння, так і на приховування своєї особистої участі в ньому. Саме тому криміналістична характеристика даної категорії злочинів повинна включати не тільки опис типових прийомів і методів приховування, а й виявлення механізмів їх реалізації на всіх етапах вчинення злочину, від підготовки до завершення протиправних дій. Такий підхід вимагає аналізу цілісної системи заходів, що вживаються злочинцем для забезпечення власної безпеки та мінімізації ризиків розкриття його злочинної діяльності.

Як раніше вже зазначалося, особи, які зловживають владою або службовим становищем зазвичай приділяють особливу увагу створенню зовнішньої видимості законної та легітимної діяльності. Для цього вони ретельно вибирають час і місце вчинення протиправних дій, намагаються діяти максимально конфіденційно, уникаючи присутності сторонніх осіб і можливих свідків-очевидців. Особливу роль у процесі приховування відіграє маскуванню отриманих в результаті злочинної діяльності матеріальних вигод. Наприклад, грошові кошти, що отримуються службовими особами, оформляються як «спонсорська допомога» або інші добровільні внески, які в подальшому не відображаються в бухгалтерській та звітній документації, або оформляються з порушенням чинного законодавства. На підставі проведеного аналізу судово-слідчої практики нами були виділені основні способи приховування злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем. Зокрема, до найбільш поширених належать:

Спотворення бухгалтерської, статистичної та іншої звітної документації. Подібні дії полягають в умисному внесенні до звітності недостовірних відомостей, завищенні або заниженні показників, зміні реальних економічних і фінансових даних з метою приховати факти неправомірного використання коштів і майна, а також маскуванню протиправних фінансових операцій.

Знищення або умисна втрата управлінської чи службової документації. Такі дії спрямовані на повне усунення або істотне ускладнення доступу правоохоронних органів до доказів вчиненого

злочину. Документи можуть бути фізично знищені, загублені, інформація видалена з баз даних, що перешкоджає проведенню ефективного розслідування.

Дача неправдивих показань. Службові особи, як правило, намагаються спотворити реальні обставини вчинення злочину, вигадують різні виправдання своїм діям, висувають версії про помилкове звинувачення, прагнучи таким робом відвернути увагу слідства і створити умови для припинення кримінального переслідування.

Підкуп. Спосіб включає як пряме матеріальне стимулювання, так і інші форми впливу (наприклад, обіцянка кар'єрного просування або надання інших пільг), спрямовані на забезпечення мовчання або дачу неправдивих показань з боку осіб, обізнаних про вчинений злочин.

Переведення обізнаних осіб на інші посади, їх звільнення, дискредитація. Застосовувані заходи спрямовані на мінімізацію ризику витоку інформації, перешкоджання розкриттю фактів злочинної діяльності та обмеження доступу правоохоронних органів до об'єктивних джерел інформації.

Слід підкреслити, що перераховані способи приховування не є вичерпними і можуть використовуватися службовими злочинцями, як окремо, так і в поєднанні, утворюючи систему комплексної протидії розслідуванню. Водночас вибір конкретних способів приховування залежить від характеру вчиненого діяння, особливостей особи злочинця, його професійної підготовки та службового становища.

**Висновки.** Узагальнюючи вище викладене слід зазначити, що проблема способу вчинення злочину у юридичній науці є багатоаспектною та складною. Визначення загального поняття цього елемента залишається предметом наукових дискусій, оскільки в криміналістичній літературі спостерігається розбіжність підходів щодо його сутності, змісту та меж. Різні науковці по-різному інтерпретують поняття способу вчинення злочину, що свідчить про наявність теоретичних невизначеностей та потребу подальшого дослідження цього питання. На основі аналізу теоретичних джерел, нами зроблено спробу визначити поняття способу вчинення досліджуваних видів злочинів. Під ним ми розуміємо взаємопов'язані дії, прийоми та методи, які використовує винна особа як на стадії підготовки та вчинення злочину, так і на його посткримінальному етапі (етапі приховування).

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боднар В.Є. Типові сліди злочинів у сфері службової діяльності, учинених працівниками Національної поліції України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, 2019. № 1 (17). С. 30–35.
2. Рівчаченко О.А. Слідова картина злочинів, вчинених щодо обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. *Криміналістичний вісник*, 2016. № 1 (25). С. 109–114.
3. Гутерман М.П. Зависимость способа сокрытия преступления от личности преступника. *Криміналістическая сущность, средства и методы установления способов сокрытия преступлений*. М.: Академия МВД СССР, 1987. С. 29–43.
4. Габрелян А.Ю. Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Колективна наукова монографія «Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття»*. Видання 2. Вінниця, 2021–2022. С. 2–18. URL: <https://doi.org/10.36074/paaaseeirdfegcc.ed-2.01> (дата звернення: 15.07.2025).
5. Зуйков Г.Г. Криміналістическое учение о способе совершения преступления. *Социалистическая законность*, 1971. № 11. С. 14–19.
6. Постанова Верховного Суду Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 13.12.2021 р. по справі № 766/16775/17 (провадження № 51-5049 км 19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102010739> (дата звернення: 15.07.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2025 р. по справі № 9901/524/21 (провадження № 11-278зai24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125063539> (дата звернення: 15.07.2025).
8. Вирок Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 26.08.2024 р. по справі № 991/3966/20 (провадження № 11-кп/991/33/24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121196819> (дата звернення: 15.07.2025).
9. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.
10. Вирок Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 10.08.2021 р. по справі № 385/866/21 (провадження № 1-кп/385/87/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98881809> (дата звернення: 15.07.2025).

11. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 04.11.2021 р. по справі № 366/1113/20 (провадження № 1-кп/366/50/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100806688> (дата звернення: 15.07.2025).
12. Вирок Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23.12.2022 р. по справі № 757/55923/16-к (провадження № 11-кп/991/18/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108044951> (дата звернення: 15.07.2025).
13. Вирок Вищого антикорупційного суду від 05.03.2021 р. по справі № 991/9143/20 (провадження № 1-кп/991/82/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95385343> (дата звернення: 15.07.2025).
14. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
15. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
16. Габрелян А.Ю. Недоліки законопроекту № 3139. *Верховенство Права*, 2020. № 1. С. 36–43.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.24>

## ТЕНДЕНЦІЇ У НАУКОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПО НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

**Гребенюк А.В.,**

*старший викладач спеціальної кафедри – 8  
Навчально-наукового інституту державної безпеки  
Національної академії служби безпеки України  
ORCID: 0000-0002-9494-2642*

**Старушкевич А.В.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри права та економіко-фінансової безпеки  
Академії рекреаційних технологій і права  
ORCID: 0000-0001-7659-6646*

### **Гребенюк А.В., Старушкевич А.В. Тенденції у науковому дослідженні проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії розслідуванню злочинної діяльності.**

В статті показано, що актуальність дослідження проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії злочинної діяльності, зумовлена невисоким рівнем розкриття окремих видів кримінальних правопорушень. Що інколи пов'язано із неналежною якістю досудового розслідування, ігноруванням криміналістичних рекомендацій, зокрема й щодо проведення криміналістичних комплексів (тактичних операцій та комбінацій) в умовах виниклої складної слідчої ситуації.

Метою здійсненого авторами дослідження є хронологічний аналіз стану наукового дослідження проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії розслідуванню злочинної діяльності. Виокремлення основних тенденцій у наукових дослідженнях окресленої проблематики.

Автори дійшли висновків, що у сучасній криміналістиці сформована та активно розробляється окрема теорія тактичних операцій. Науковцями у публікаціях в цілому погоджене стале поняття тактичної операції, як комплексу слідчих, оперативно-розшукових, організаційних і інших процесуальних дій, здійснюваних за єдиним планом, декількома на те уповноваженими посадовими й іншими особами, з метою розв'язання тактичної задачі (встановлення обставин, які мають значення для розслідування), при суворому дотриманні вимог кримінального процесуального законодавства.

Принципами тактичних операцій, зазвичай виокремлюють: індивідуальність у підготовці та безпосередній реалізації кожної операції; сталість (інваріантність), рухомість (варіантність, лабільність), упорядкованість, ієрархічність, оптимальність, адаптованість структури операції; здійснення криміналістичного аналізу розслідуваного кримінального правопорушення при підготовці до операції; комплексність підготовки та реалізації тактичної операції тощо.

Серед обов'язкових структурних елементів тактичної операції виділяють: мету операції, її суб'єктів, засоби досягнення мети операції, процес організації й безпосередньої реалізації операції, її результат. Реалізація тактичної операції передбачає послідовні взаємозв'язані етапи.

Показано, що в кінці 90-х років минулого століття розпочалося розроблення цілеспрямованих тактичних операцій, які б розв'язували окремі тактичні задачі під час протидії розслідуванню злочинів. А на початку триваючого століття науковці все частіше почали пропонувати типові тактичні операції. У другому десятилітті поточного століття у вітчизняній криміналістиці сформувалася чітка тенденція до розроблення окремої криміналістичної теорії – «теорії тактичних операцій».

**Ключові слова:** тенденції криміналістики, перешкоджання розслідуванню, тактичні операції, злочинна діяльність, нейтралізація протидії розслідуванню, криміналістична тактика, тактико-криміналістичні засоби.

### **Grebenyuk A.V., Starushkevych A.V. Trends in scientific research of problems of tactical operations to neutralize counteraction to the investigation of criminal activity.**

The article shows that the relevance of studying the problems of tactical operations to neutralize the counteraction to criminal activity is due to the low level of disclosure of certain types of criminal offenses. Which is sometimes associated with the inadequate quality of the pre-trial investigation,

ignoring criminalistics recommendations, in particular regarding the conduct of criminalistics complexes (tactical operations and combinations) in the conditions of the emerging complex investigative situation.

The purpose of the study carried out by the authors is a chronological analysis of the state of scientific research on the problems of tactical operations to neutralize the counteraction to the investigation of criminal activity. Identification of the main trends in scientific research on the outlined issues.

The authors concluded that in modern criminalistics a separate theory of tactical operations has been formed and is being actively developed. Scientists in their publications generally agree on a stable concept of a tactical operation as a complex of investigative, operational-search, organizational and other procedural actions carried out according to a single plan by several authorized officials and other persons, in order to solve a tactical problem (establish circumstances that are important for the investigation), while strictly adhering to the requirements of criminal procedural legislation.

The principles of tactical operations usually include: individuality in the preparation and direct implementation of each operation; constancy (invariance), mobility (variability, lability), orderliness, hierarchy, optimality, adaptability of the structure of the operation; carrying out a criminalistics analysis of the investigated criminal offense in preparation for the operation; the complexity of the preparation and implementation of a tactical operation, etc.

Among the mandatory structural elements of a tactical operation are: the purpose of the operation, its subjects, means of achieving the purpose of the operation, the process of organizing and directly implementing the operation, its result. The implementation of a tactical operation involves successive interconnected stages.

It is shown that in the late 90s of the last century, the development of purposeful tactical operations began, which would solve individual tactical tasks during the counteraction to the investigation of crimes. And at the beginning of the current century, scientists increasingly began to offer typical tactical operations. In the second decade of the current century, a clear tendency was formed in domestic criminology to develop a separate criminalistics theory – the «theory of tactical operations».

**Key words:** trends in criminalistics, obstruction of investigation, tactical operations, criminal activity, neutralization of resistance to investigation, criminalistics tactics, tactical-criminalistics means.

**Постановка проблеми.** Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень завжди була характерною для злочинної діяльності. Здійснюючи злочинну діяльність її суб'єкти зазвичай не просто сподіваються, що їм вдасться уникнути покарання, вони активно діють з метою ухилитися від нього.

Проблема протидії розслідуванню злочинної діяльності загострилася в період «перебудови» та соціальних негараздів на пострадянському просторі, наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Само тоді ця проблема набула характеру соціального явища, що безпосередньо було пов'язано з поширенням організованої злочинної діяльності та супутньої їй корупції в органах влади і державного управління, включаючи судові та правоохоронні органи. Саме в той період у криміналістичній науці розпочалися суттєві наукові дослідження проблем протидії розслідуванню злочинної діяльності.

В останні роки підвищення професійного рівня злочинців поєднується із пошуком ефективних заходів активної протидії розслідуванню, спрямування слідства хибним шляхом або прогнозованого формування складної слідчої ситуації під час досудового розслідування злочинної діяльності.

Аналіз правозастосовної практики в Україні свідчить, що у низці випадків, невисокий рівень розкриття окремих видів кримінальних правопорушень пов'язаний із неналежною якістю досудового розслідування, ігноруванням криміналістичних рекомендацій, зокрема й щодо проведення криміналістичних комплексів (тактичних операцій та комбінацій) в умовах виниклої складної слідчої ситуації. Все це зумовлює актуальність дослідження проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії злочинної діяльності.

**Метою дослідження** є хронологічний аналіз стану наукового дослідження проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії розслідуванню злочинної діяльності.

**Стан опрацювання проблематики.** Аналіз наукового дослідження проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії розслідуванню злочинної діяльності здійснювали у своїх монографіях та дисертаційних роботах В.М. Варцаба [1], О.Ю. Гавріляк [2], В.А. Журавель [3], С.Ф. Здоровко [4], В.С. Кузьмічов [5], М.В. Проценко [6], З.Р. Сулейманова [7], В.В. Тіщенко [8], К.О. Чеплинський [9], С.С. Чернявський [10], В.Ю. Шепітько [11], Р.М. Шехавцов [12], Б.В. Щур [13] та інші науковці. Однак, більшість з цих публікацій розкривали окремі аспекти проблеми, стосувалися періоду дії кримінально-процесуального законодавства, яке на даний час не є діючим, розглядалися стосовно окремих видів кримінальних правопорушень, ґрунтувалися на аналізі слідчої практики початку 2000-х років.

**Виклад основного матеріалу.** Ще у 80-х роках минулого століття у спеціалізованому курсі криміналістики, що вийшов друком за редакцією М.В. Салтевського зазначалося, що тактичні операції дозволяють слідчому цілеспрямовано розробляти систему дій (слідчих, оперативних та ін.) для попередження, запобігання злочинам, чинити вплив на обвинувачених, які дають неправдиві показання, фальсифікують докази, тощо. Тактичні операції рекомендувалися у криміналістиці як засоби попередження та викриття протидії слідству з боку підозрюваного [14, с. 206].

У 90-х роках минулого століття розпочалося розроблення цілеспрямованих тактичних операцій, які б вирішували окремі тактичні задачі під час протидії розслідуванню злочинів. Так, одним з перших І.В. Постіка розробив загальні положення тактичної операції «Встановлення алібі», на основі розроблень німецьких криміналістів, з використанням схеми «місце – час – особа – дії» [15].

Саме у цей період В.П. Бахін наголошував, що кожному розслідуванню протиставляється протидія, і в цій боротьбі кожна сторона використовує свої тактичні прийоми досягнення цілей. Тому для того щоб тактично грамотно вести розслідування, необхідно знати тактику дій злочинців і мати арсенал достатніх засобів виявлення та нейтралізації їх тактичних хитрощів [16, с. 12, 13]. Вже в аналізований період тактичні операції увійшли до тактичних засобів слідчого і широко рекомендувалися науковцями для розв'язання тактичних завдань розслідування злочинів, поряд з іншими такими засобами – тактичними прийомами і тактичними комбінаціями.

Так, Г.А. Матусовський рекомендував у системі плану розслідування економічних злочинів виділяти криміналістичні операції та проведення інших комплексів слідчих та організаційних дій, оперативно-розшукових заходів, пов'язаних: 1) з розшуком, затриманням на місці злочину членів організованих злочинних угруповань; 2) із встановленням місць приховування майна, документів, нейтралізацією протидії розкриттю злочинів; 3) охороною оперативної та слідчої інформації про хід розслідування [17, с. 371]. А С.Ф. Денисюк слушно зазначав, що навіть під час планування такої тактичної операції як «груповий обшук», важливо передбачити заходи безпеки, реальний захист учасників цих слідчих дій, що ним пов'язується з реальністю чинення збройного опору членами злочинної організованої групи. На його думку, вкрай доцільним є проведення тактичної операції, що пов'язана з усуненням протидії [18, с. 220].

На початку 2000-х років В.Ю. Шепітько пропонував типізацію тактичних операцій при розслідуванні злочинів організованих груп і злочинних організацій. На його переконання, особливого значення у цьому плані набуває тактична операція «Нейтралізація протидії розслідуванню злочину» [19, с. 63]. А В.С. Кузьмічов зазначав, що на різних етапах розслідування протидія виступає саме такою, яка проявляється фактично (відмова давати показання, повідомлення неправдивої інформації тощо) і такою, яка є реально можливою, обумовленою поведінкою злочинця в момент учинення злочину. У першому випадку сам факт здійснення протидії є підставою і приводом до вибору відповідної тактики дій слідчого, у тому числі використання тактичних засобів подолання протидії розслідуванню. У другій ситуації необхідність застосування зазначених засобів повинна визначатися з урахуванням ступеня можливості чинення протидії [5, с. 20].

На той період вже були криміналістичні рекомендації проводити тактичні операції не лише за умови протидії розслідуванню, але й за її відсутності [20, с. 24].

Відмітимо слушність думки О.Ю. Булулукова, що тактичні операції багато в чому обумовлюються слідчою ситуацією, характер і вид якої опосередковано, через версії, що висуваються, впливають насамперед на завдання, для вирішення яких проводяться операції. Загальною метою суб'єктів, які реалізують різні способи приховування злочинів, є ухилення від відповідальності за їх вчинення. Науковцем пропонується до складу тактичної операції «особа злочинця» включати слідчі дії спрямовані на виявлення ознак знищення, маскування, зміни, фальсифікації слідів злочину [21, с. 71, 73].

На початку століття вчені-криміналісти все частіше звертаються до формування типових тактичних операцій. Практично кожен науковець, який здійснював побудову окремої криміналістичної методики розслідування, серед результатів своєї праці пропонував типові тактичні операції. Так, В.В. Тищенко при розслідуванні корисливо-насильницьких злочинів серед тактичних операцій називає: «Перевірка алібі підозрюваного», «Викриття інсценування» [22, с. 25]. А В.Ю. Шепітько, в курсі лекцій по криміналістиці зазначає, що при розслідуванні тих чи інших злочинів можуть бути виокремлені тактичні операції відповідно до проміжних завдань, які мають умовне позначення: «Нейтралізація протидій розслідуванню злочинів», «Захист доказів» та ін. [23, с. 147-148]. Дещо ускладнену ієрархію типових тактичних операцій при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами, пропонує С.Ф. Здоровко. Він вважає, що простежується взаємозв'язок тактичних завдань розслідування і тактичних операцій. Причому в межах вирішення проміжних завдань розслідування, крім інших, пропонуються такі тактичні операції групи «Усунення протидії розслідуванню», як «Захист свідків», «Захист доказів» [4, с. 126-140; 24, с. 3-5].

Вже на початку 2000-х років у публікаціях науковців простежується чіткий зв'язок між тактичними операціями і тактичними задачами. Так, В.В. Тіщенко у своїй дисертації зазначає, що в ході розслідування корисливо-насильницьких злочинів, особливо на його наступному етапі, виникає коло завдань, які потребують свого вирішення, як правило, за допомогою тактичних операцій – комплексу відповідних слідчих, оперативно-розшукових і організаційних, дій. Такими завданнями крім іншого є перевірка алібі підозрюваного (обвинуваченого) [22, с. 25].

Крім того, науковці виокремлюють тактичні операції, що є характерними для тих чи інших видів (груп) злочинів. Так, на думку В.М. Варцаби, найбільш важливими тактичними операціями, які мають специфічний характер при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами (незалежно від видової спрямованості злочину), є (крім інших): «Корумповані зв'язки організованої групи» [1, с. 93]. У цьому питанні також слід погодитися з Є.В. Гавриляк, яка зазначає, що при розслідуванні вимагання, особливо на їхньому початковому етапі, слідчому необхідно спрямовувати свої дії як на встановлення обставин події злочину, так і на виявлення і нейтралізацію різних форм і способів протидії розслідуванню з боку організованої групи. Ефективному вирішенню цих завдань сприяє проведення тактичних операцій. При цьому під тактичною операцією нею розуміється система тактичних прийомів, що здійснюються в рамках окремої слідчої дії, або сукупність слідчих, оперативно-розшукових, організаційних дій, спрямованих на вирішення окремих тактичних завдань. Серед таких тактичних операцій виокремлені «Нейтралізація протидії розслідуванню», а також вужчі за обсягом тактичних задач – «Викриття осіб у дачі завідомо неправдивих показань» [25, с. 47, 51].

Крім того, поширення набули дослідження в яких розроблялися тактичні операції спрямовані на вирішення окремих (локальних) тактичних задач спрямованих на нейтралізацію протидії розслідуванню неоднорідних видів (груп) злочинів. Так, на думку В.В. Юсупова перевірка заяви про алібі передбачає певний комплекс взаємозв'язаних та узгоджених процесуальних, тактичних та організаційних заходів, тому встановлення алібі, є окремою тактичною операцією слідчого [26, с. 169]. Розвиваючи наведені положення, В.Ю. Шепітько, на наш погляд, слушно зазначає, що розроблення теорії тактичних операцій передбачає розгляд окремих їх видів та визначення внутрішнього змісту. Найбільш розробленими тактичними операціями, крім інших є: «Перевірка алібі підозрюваного», «Пошук трупа, прихованого злочинцем» та ін. На його думку, при розслідуванні тих чи інших злочинів можуть бути виокремлені тактичні операції у відповідності до проміжних завдань та мають умовне позначення, зокрема: «Нейтралізація протидій розслідуванню злочинів», «Захист доказів» та ін. [11, с. 180-181]. На думку В.Ю. Шепітька, з якою не можна не погодитися, «оптимізація слідчої діяльності передбачає розроблення і пропонування типових тактичних операцій як найбільш ефективних комплексів слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів стосовно проміжних завдань та слідчих ситуацій. Типові тактичні операції являють собою доцільні програми дій слідчого, вони виконують важливу методичну функцію і дозволяють обирати правильний напрям у розслідуванні» [27, с. 183]. Відмітимо слушність думки, щодо доцільності розроблення теорії тактичних операцій, яка передбачає розгляд окремих їх видів та визначення внутрішнього змісту.

У цей же період В.А. Журавель критично віднісся до пропозицій розробляти «глобальні» для розслідування злочинів тактичні операції, та конструктивно, на нашу думку, запропонував розв'язувати за їх допомогою лише одну проміжну тактичну задачу. Так, на його думку, вирішення таких завдань, як встановлення й розшук злочинця, його викриття, а тим більше збирання доказової інформації аж ніяк не можна віднести до розряду тактичних, оскільки вони є головними (стратегічними) завданнями всього досудового слідства. На досягнення саме цих завдань спрямовані усі процесуальні, тактичні, організаційні засоби, що є у розпорядженні слідчого. Тому вони не можуть бути реалізовані суто тактичними засобами, тобто за рахунок проведення тактичних операцій. На думку В.А. Журавеля тактичними операціями, зокрема, можуть бути визнані такі, як «Викриття неправди в показаннях підозрюваного», «Перевірка посилань на алібі» тощо. Саме зазначені операції є засобом реалізації тактичного рішення, яке приймається з урахуванням тактичного завдання, а останнє, в свою чергу, виходить зі слідчої ситуації, що складалася. Тому на думку науковця тактичні операції є вибіркоковими, ситуаційно зумовленими утвореннями, які займають проміжну ланку серед елементів оптимальної системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, доповнюють їх і спрямовані на вирішення лише одного проміжного завдання. Серед таких тактичних операцій виокремлено, зокрема, «Викриття неправди в показаннях підозрюваного» [28, с. 270-271].

А.Ф. Волобуєв та М.В. Проценко, у розвиток ідей В.А. Журавеля, під час розслідування організованої злочинної діяльності запропонували розробляти тактичні операції, які розв'язують суто локальні тактичні задачі з комплексу протидії розслідуванню злочинів. До таких тактичних операцій ними віднесені: «Забезпечення збереження речових доказів» – спрямована на випередження зло-



чинців у намаганні знищення, утаювання, маскування або фальсифікації доказів під час проведення досудового розслідування [29, с. 107-108]; «Захист свідків і потерпілих» – спрямована на убезпечення від впливу членів організованих злочинних груп свідків і потерпілих з метою спонукання їх до утаювання відомих їм фактів або дачі неправдивих свідчень [29, с. 108-109]; «Засоби масової інформації» – спрямована на попередження намагання організованих злочинців протидіяти розслідуванню шляхом публікації замовлених статей, телепередач, в яких ставиться під сумнів законність початку досудового розслідування та ведення слідства стосовно окремих осіб [29, с. 109]; «Нейтралізація внутрішніх корупціонерів» – спрямована на нейтралізацію можливого втручання в процес розслідування злочину корумпованих працівників правоохоронних органів [29, с. 109-110]; «Безпека» – спрямована на усунення можливості впливу організованих злочинних груп безпосередньо на членів слідчо-оперативної групи [29, с. 110-111]. Згодом М.В. Проценко розширив перелік вище пропонуєваних тактичних операцій ще двома: «Попередження зникнення підозрюваного» – спрямована на випередження раптового від'їзду (втечі) співучасників злочину, які потрапили або можуть потрапити в поле зору правоохоронних органів; «Нейтралізація зовнішніх корупціонерів» – спрямована на нейтралізацію можливого втручання в процес розслідування злочину корумпованих представників органів державної влади і місцевого самоврядування [6, с. 13-14].

Схожий перелік типових тактичних операцій був запропонований В.Д. Берназом та М.В. Салтєвським, які вважали, що активну протидію розслідуванню з боку організованих злочинних груп ефективно можливо подолати при проведенні цілеспрямованих тактичних операцій. На їх думку практикою розроблені та проводяться такі найбільш типові тактичні операції: «Забезпечення збереження речових доказів»; «Попередження зникнення підозрюваного»; «Захист свідків і потерпілих та інших суб'єктів кримінального процесу»; «Засоби масової інформації»; «Нейтралізація зовнішніх корупціонерів»; «Нейтралізація внутрішніх корупціонерів»; «Безпека»; «Звільнення заручників, викрадених осіб або насильно утримуваних громадян»; «Слідча таємниця» [30, с. 430-431].

У дисертації «Тактичні операції при розслідуванні підроблення грошей» В.С. Богачук зазначає, що з «метою ухилення від притягнення до кримінальної відповідальності винні, особливо організовані злочинні угруповання, використовують дві основні форми протидії: а) вплив на слідчого (підкуп, шантаж, введення в дію корумпованих зв'язків), б) вплив на доказову базу. В останньому випадку ефективним є встановлення, в ході реалізації тактичної операції, того або іншого доказового факту шляхом використання різних джерел і засобів доказування». На його думку в ході тактичної операції «Викриття і подолання протидії розслідуванню злочинів» під час розслідування підроблення грошей, виявленню й викриттю неправдивого показання й самообмови сприяє проведення допитів, очних ставок, відтворення обстановки і обставин події у формі перевірки показань на місці. За допомогою сукупності тактичних прийомів можна виявити й запобігти сумлінній омані, утаюванню частини інформації або її перекручуванню, оскільки показання допитуваних осіб, з різних причин, не завжди відповідають реальній дійсності, обставинам розслідуваної справи. З цією метою доцільне проведення повторних допитів, слідчих оглядів, пред'явлення для впізнання, судових експертиз, а також оперативно-розшукових заходів [31, с. 172-173].

У дисертаційному дослідженні «Тактичні основи забезпечення досудового розслідування» К.О. Чаплинський до основних рис досудового розслідування відніс, крім іншого: здійснення діяльності в умовах протидії досудовому розслідуванню; суворо визначене коло засобів доказування; тактичне забезпечення провадження слідчих та інших процесуальних дій; здійснення діяльності для розв'язання завдань кримінального судочинства [9, с. 27]. Зважаючи на зростання злочинності, підвищення рівня її організованості, активізації протидії розслідуванню, ним запропоноване негайне розроблення та впровадження у правоохоронну діяльність найновітніших і апробованих наукових методів для її подолання, насамперед, у діяльність органів досудового розслідування. Науковцем наголошено на важливості тактичного забезпечення протидії злочинності, розробленні програм реалізації наукових досягнень, розширення можливостей їх використання при розслідуванні злочинів. Цілком справедливо підмічено, що «сьогодні тактика досудового розслідування формується в умовах жорсткої протидії. Зважаючи на це, для якісної реалізації завдань кримінального судочинства тактика розслідування злочинів повинна постійно забезпечуватися новітніми засобами та методами, що ґрунтуються на використанні досягнень як самої науки криміналістики, так і інших галузей знань, для подолання такої протидії» [9, с. 27].

Певний науковий інтерес викликає позиція О.В. Олішевського та С.М. Краснянського до криміналістичних засобів подолання протидії розслідуванню у формі приховування даних про подію злочину та причетних до нього осіб віднести розроблювані або пристосовані для потреб розслідування злочинів методи, тактичні операції, прийоми й технічні засоби, що сприяють пізнанню обставин події злочину та пов'язаних з ним конкретних супутніх йому явищ. Науковцями пропонується реалізовувати під час досудового розслідування тактичні операції під назвами: «Захист слідчого

(дізнавача) від звинувачення у вчиненні злочину», «Захист свідка» та «Захист доказів». На думку цих авторів: «кожна із названих операцій може проводитися залежно від обставин паралельно та у сукупності підвищити надійність захисту від обвинувачення слідчого з боку учасників процесу у застосуванні «незаконних» методів ведення слідства, а також захисту свідків та доказів від незаконного впливу» [32, с. 88, 92]. Щодо тактичної операції «Викриття і подолання протидії розслідуванню злочинів», то дослідники вважають, що вона лише називається як необхідна, однак «не містить чіткої системи належних дій та заходів. Тому її можна віднести до одних із перспективних напрямів наукових досліджень» [32, с. 88, 92]. Щодо відсутності чіткої системи дій та заходів у тактичній операції «Викриття і подолання протидії розслідуванню злочинів» ми цілком погоджуємося, однак сумнівною є пропозиції щодо її перспективності у майбутніх наукових дослідженнях. Адже цілком зрозуміло, що така операція не може розв'язувати локальної тактичної задачі є характерною для безлічі ситуативно обумовлених випадків протидії розслідуванню та для різних його етапів.

Хоча окремі науковці здійснювали спроби розробляти «глобальні» тактичні операції типу «Нейтралізація протидії розслідуванню». Так З.Р. Сулейманова в авторефераті до дисертаційного дослідження «Тактичні операції при розслідуванні незаконного збуту наркотичних засобів» зазначила, що дисертантом виокремлені та систематизовані слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційні заходи, які реалізуються комплексно в ході тактичної операції «Нейтралізація протидії розслідуванню» з метою нейтралізації протидії розслідуванню незаконного збуту наркотичних засобів [7, с. 12]. Схожої думки дотримується Р.Л. Степанюк який пропонує типову тактичну операцію «Нейтралізація протидії розслідуванню», яка, на його думку, у найбільш загальному вигляді включає комплекс заходів, спрямованих на своєчасне виявлення спроб протидіяти розслідуванню, за можливістю запобігання їм, а в інших випадках – подолання. На думку науковця форми і способи такої протидії настільки різноманітні, що «вимагають організації різних варіантів наведеної тактичної операції: запобігання спробам знищити документи та інші докази злочину; недопущення зовнішнього втручання в процес розслідування; нейтралізація протиправних дій захисників; нейтралізація впливу на суб'єктів процесу; нейтралізація впливу на учасників процесу; нейтралізація спроб утворити негативну суспільну думку навколо процесу розслідування за допомогою засобів масової інформації тощо» [33, с. 206]. Як бачимо Р.Л. Степанюк пропонує однією типовою тактичною операцією розв'язувати низку різноманітних тактичних задач, що на нашу думку є неприйнятним.

І все ж більшість науковців схиляються до локального характеру аналізованих тактичних операцій. Так, автори курсу лекцій «Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів» зазначають, що забезпечення захисту доказів від впливу зацікавлених осіб, що може виразитися у їх знищенні, прихованні, маскуванні чи фальсифікації. З цією метою слідчий застосовує тактичні операції для захисту джерел доказової інформації (вербальної чи невербально), припинення чи нейтралізації дій осіб, які чинять протиправний вплив на доказову інформацію чи її джерело, створення умов, несприятливих для протидіючої сторони [34, с. 79]. Активним прибічником цієї позиції є В.М. Шевчук, який класифікуючи тактичні операції за тактичними завданнями, що ними вирішуються, до таких завдань відносить: нейтралізацію протидії розслідуванню з боку заінтересованих осіб, перевірку алібі, упередження негативного впливу з боку підозрюваного (обвинуваченого) та ін. На його думку саме тактичні завдання розслідування розглядаються як визначальні детермінанти щодо обрання того чи іншого комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових або інших заходів. Виділення й дослідження тактичних операцій за рівнем вирішуваних завдань розслідування виступають ключовим напрямом системних досліджень тактичних комплексів. Правильне визначення типових тактичних завдань є тією основою, яка дозволяє сформулювати тактичні операції й визначити їх оптимальність [35, с. 190].

У 2013 році В.М. Шевчук оприлюднив результати анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБУ яким був визначений перелік тактичних операцій, які найбільш часто застосовуються у практиці розслідування злочинів. До цього переліку, крім інших, увійшли такі операції як: «Перевірка алібі підозрюваного» (80%); «Перевірка обмови» (12,8%); «Перевірка самообмови» (16%); «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб» (74%); «Усунення негативного впливу з боку підозрюваного» (18%); «Захист доказів» (38,3%); «Захист потерпілих» (36%); «Захист свідків» (33,4%) [36, с. 258]. На нашу думку, В.М. Шевчук цілком слушно вважає, що: «Типові тактичні операції необхідно розглядати як продукт наукової діяльності, який являє собою своєрідну інформаційну модель, що відбиває структуру і технологію (логіку, хронологію) реалізації цих криміналістичних комплексів відповідно до виду злочину, етапу розслідування, слідчої ситуації та тактичного завдання. Використання інформації, яка міститься у вказаних моделях, дозволяє слідчим ефективно вирішувати загальні та ситуаційно зумовлені питання при організації та здійсненні тактичних операцій під час провадження по конкретним кримінальним спра-

вам (провадженням)». І далі: «Типові тактичні операції мають бути максимально «прив'язані» до типових слідчих ситуацій і виходити із тактичних завдань, що постають перед слідчим (суддею)». При цьому: «здійснення кримінального провадження передбачає використання не тільки типових засобів, а й атипових. Ось чому в діяльності з розслідування злочинів слідчий мають застосовувати творчий підхід» [36, с. 258].

Ще одним найбільш дискутованим питанням в теорії тактичних операцій є їх класифікація. В.М. Шевчук пропонує класифікаційними підставами розподілу тактичних операцій такі: зміст: а) базова (універсальна); б) специфічна (упредметнена). На його думку базові (універсальні) тактичні операції мають розроблятися на більш узагальненій теоретичній та емпіричній основі, вони є типовими для кримінальних правопорушень різних видів (наприклад, «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб», «Перевірка алібі» та деякі інші). Науковець констатує, що за тактичними завданнями, що вирішуються, операції поділяють на: «Здолання опору», «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку заінтересованих осіб», «Перевірка алібі», «Упередження негативного впливу з боку підозрюваного» та ін. [35, с. 188, 190]. При цьому, головною підставою типізації тактичних операцій він пропонує репрезентативну множину однорідних тактичних завдань, що повторюються. На його думку, тактичне завдання у більшості випадків обумовлює назву тактичної операції [36, с. 258].

Цілком погоджуємося із думкою В.М. Шевчука, що типізація – це завжди процес спрощення, схематизації, абстрагування. У свою чергу здійснення кримінального провадження передбачає використання не тільки типових засобів, а й атипових. Тому в діяльності з розслідування злочинів слідчий мають застосовувати творчий підхід. Набір типових тактичних операцій є за своєю суттю типовою програмою розслідування певного виду (підвиду) злочинів, тому при їх створенні доцільно врахувати рекомендації з планування розслідування злочинів у цілому, в тому числі й з організації взаємодії слідчих із працівниками оперативних служб органів внутрішніх справ. Саме тому, на думку В.М. Шевчука для збільшення інформативності типових тактичних операцій до їх структури необхідно включати відомості про тактичне завдання, мету, коло учасників і засоби здійснення, тобто системи слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів у їх субординаційній послідовності. Обмеженість інформаційного наповнення типових тактичних операцій лише їх назвою на сьогодні не задовольняє потреби а ні теорії, а ні практики [36, с. 258].

В одній із публікацій цього ж періоду В.М. Шевчук зазначає, що незважаючи на достатньо позитивний досвід інформатизації слідчої діяльності останнім часом, необхідно констатувати нагальну потребу у подальшому вдосконаленні розроблюваних інформаційних систем і створенні належних умов для їх успішної реалізації. Виходячи з того, що «АРМ слідчого» – це система відкритого типу, що дає можливість включати в базу даних нові відомості й коригувати існуючі, В.М. Шевчук пропонує доповнити програмно-інформаційну систему «АРМ слідчого «Інсайт»» окремим модулем «Тактичні операції», передбачивши його у блоці «Криміналістичні методики». На його думку, модуль «Тактичні операції» має складатися з двох рівнів, компонентів: 1) загальні тактичні операції, які можна застосовувати при розслідуванні будь-якого кримінального правопорушення, зокрема «Перевірка алібі підозрюваного», «Перевірка обмови», «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб» та ін.; 2) предметні тактичні операції, що провадяться при розслідуванні окремих видів злочинів [37, с. 183-184]. Неприйнятною, на нашу думку, є пропозиція В.М. Шевчука щодо створення АРМ судді, де передбачити модуль «Тактичні операції». Навряд чи суддя зможе стати суб'єктом розроблення чи реалізації тактичної операції. На судових стадіях немає притаманних досудовому розслідуванню слідчих (розшукових), оперативно-розшукових дій, організаційних, ревізійних тощо заходів. Лише судовими діями реалізувати тактичну операцію фактично неможливо. Та й сумнівною є законність використання подібного тактичного засобу на судових стадіях.

В останнє десятиліття науковцями підготовлено низку дисертаційних досліджень та статей, в яких, під час розслідування різних видів кримінальних правопорушень пропонується проводити тактичні операції спрямовані на подолання чи нейтралізацію протидії розслідуванню.

Так О.Ю. Гавріляк у дисертаційному дослідженні «Тактичні операції при розслідуванні вимагань» пропонує розробляти тактичну операцію «Нейтралізація протидії розслідуванню злочину», спрямовану на подолання протидії розслідуванню, і в її межах здійснювати розроблення «комплексу тактичних прийомів психологічного впливу на підозрюваного» [2, с. 13]. Комплекс або поєднання тактичних прийомів є ознакою тактичної комбінації. Проведення тактичних комбінацій в межах реалізації тактичних операцій є прийнятним. Однак не зрозуміло з якою метою О.Ю. Гавріляк пропонує здійснювати «психологічний вплив на підозрюваного»? І чи дійсно для розв'язання такої вкрай «вузької» тактичної задачі є потреба проводити тактичну операцію. Адже така тактична задача зазвичай, розв'язується одним або низкою тактичних прийомів, рідше тактичною комбінацією, як комплексом тактичних прийомів, що мають єдину мету.

На думку С.О. Саїнчина під час досудового розслідування умисного вбивства малолітньої дитини доцільно проводити такі види тактичних операцій: «Викриття неправдивого алібі», «Виявлення доказів готування інсценування», «Нейтралізація негативного впливу сторонніх осіб на хід розслідування», «Перевірка алібі підозрюваного», «Спонування до дачі правдивих показань» тощо [38, с. 15].

Аналіз практики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), дозволив М.О. Ларкіну виокремити тактичні операції, у проведенні яких може виникнути необхідність, зумовлена розвитком слідчої ситуації та специфікою злочинних проявів, зокрема «Захист свідка», «Нейтралізація протидії розслідуванню» [39, с. 189-190]. Щодо тактичної операції «Нейтралізація протидії розслідуванню», то автор зазначає: враховуючи резонансність кримінальної активності неформальної молоді, органи слідства в більш ніж 60% випадків стикаються з різноманітними формами протидії розслідуванню щодо: 1) учасників кримінального провадження (наприклад, спроби впливу на потерпілого, свідка, експерта, перекладача, слідчого, прокурора шляхом погроз, підкупу тощо); 2) обставин учинення злочину (намагання знищити окремі сліди, заплутати слідство шляхом надання неправдивої інформації, підроблених чи сфальсифікованих документів тощо). М.О. Ларкін погоджується, що нейтралізація протидії розслідуванню має складатися із двох основних етапів: 1) виявлення здійснюваної або такої, що готується, протидії; 2) її подолання та саме нейтралізації. Це, на думку науковця, й зумовлює структурні компоненти тактичної операції, яка спрямована на нейтралізацію протидії розслідуванню. Такими компонентами ним пропонуються: проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів; проведення слідчих (розшукових) дій; вжиття заходів щодо безпеки учасників кримінального провадження; направлення запитів до різних підприємств, установ, організацій тощо; проведення прес-конференцій тощо [39, с. 189-190].

На наш погляд, дискусійний характер мають пропозиції В.Д. Пчолкіна та О.В. Федосова під час розслідування злочинів економічної спрямованості, крім інших проводити тактичні операції під назвою: «Нейтралізація протидії розслідуванню», «Захист доказів», «Забезпечення безпеки учасників кримінального процесу». На думку науковців важливе місце посідає типова тактична операція «Нейтралізація протидії розслідуванню», яка в найбільш загальному вигляді включає комплекс заходів, спрямованих на своєчасне виявлення протидії розслідуванню та її нейтралізацію. У свою чергу, форми і способи такої протидії є різноманітними і вимагають організації різних варіантів наведеної тактичної операції з метою, як-от: упередження спроб знищити документи та інші докази злочину; недопущення зовнішнього втручання в процес розслідування, у тому числі з використанням корумпованих зв'язків; нейтралізація протиправних дій захисників; впливу на суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження; протидія впливу на учасників кримінального провадження; нейтралізація спроб утворити негативну суспільну думку навколо процесу досудового розслідування за допомогою засобів масової інформації тощо [40, с. 269-271]. Як бачимо, самі розробники пропозиції погоджуються, що способи протидії розслідуванню є різними, тому тактичні задачі розв'язуються тактичною операцією різні, тому об'єднувати їх під однією назвою «Нейтралізація протидії розслідуванню» є нелогічним.

У даному контексті відмітимо слухність думки І.О. Завидняка, який вважає, що тактичні операції спрямовані на подолання та нейтралізацію протидії розслідуванню кримінальних правопорушень, вчинених з використанням сучасних інформаційних технологій, включають у себе комплекс гласних та негласних слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів, тактичні особливості яких обумовлені характером протидії розслідуванню і специфікою її суб'єктів [41, с. 164].

Розглядаючи витoki концепції тактичної операції В.А. Журавель зазначає, що вона є: 1) сукупністю тактичних засобів реалізації методів розслідування; 2) засобом реалізації взаємодії слідчого з органами дізнання, державними установами й організаціями, окремими громадянами, необхідність у чому виникає при вирішенні завдань розслідування; 3) організаційним і тактичним засобом ліквідації протидії з боку правопорушника; 4) засобом алгоритмізації процесу розслідування злочинів; 5) засобом реалізації тактичних прийомів, що вимагають сукупності дій слідчого та представників інших органів [42, с. 308-309]. При цьому науковець стверджує, що концепція тактичних операцій є досить «ною категорією», з чим погодитися важко, адже ця концепція була запропонована ще на початку 70-х років минулого століття (А.В. Дулов, 1979 р.; В.І. Шиканов, 1975 р.) і плідно досліджувалася як в радянській криміналістиці так і сучасній вітчизняній. А дискусії щодо доцільності розроблення таких «комплексних засобів» у радянській криміналістиці розпочалися ще у 1964 році [43, с. 8], а перші паростки щодо розроблення криміналістичних комплексів проглядаються ще за часів Руської Правди (XI – XIII ст.), коли засобами розшуку підозрюваних осіб у вчиненні злочину були «заклич», «звід», «гоніння сліду» [43, с. 11].

В одному із нещодавно опублікованих посібників В.В. Тіщенко та О.О. Подобний визначаючи поняття тактичної операції доходять висновку, що вона є «поєднанням однойменних і різноймен-

них слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації». На їх думку «тактична операція передбачає вирішення тактичного (проміжного) завдання. При розслідуванні тих чи інших злочинів, крім інших проводиться тактична операція «захист доказів». Розглядаючи питання реалізації матеріалів негласного розслідування корисливо-насильницьких організованих злочинних угруповань, В.В. Тіщенко та О.О. Подобний констатують, що така «реалізація матеріалів» здійснюється у «формах оперативно-розшукової або тактичної операцій». При цьому структурними елементами таких операцій, що передбачаються їх планами, зазвичай є: «дії із затримання розроблюваних; заходи щодо забезпечення ефективності обшуків; заходи схилення затриманих до правдивих показань тощо» [44, с. 110, 191-192].

Зусиллями вчених-криміналістів України, за останні два десятиліття, зроблено багато щодо розвитку концепції «тактичної операції». У цьому контексті варто згадати вагомі публікації П.Д. Біленчука [45]; В.С. Богачука [46; 47]; О.Ю. Гавріляк [48]; В.А. Журавеля [49]; С.Ф. Здоровка [4]; Д.О. Карабанова [50; 51]; В.О. Коновалової [52]; В.І. Перкіна [45; 53]; В.М. Шевчука [43; 54; 55; 56; 57; 58]; В.Ю. Шепітька [27; 59] та інших науковців, які розробляли в основному прикладні аспекти даної наукової теорії.

**Висновки.** Аналізуючи ці дослідження, ми можемо зробити наступні висновки.

У сучасній криміналістиці сформована та активно розробляється окрема теорія тактичних операцій. Науковцями у публікаціях в цілому погоджене стале поняття тактичної операції, як комплексу слідчих, оперативно-розшукових, організаційних і інших процесуальних дій, здійснюваних за єдиним планом, декількома на те уповноваженими посадовими й іншими особами, з метою розв'язання тактичної задачі (встановлення обставин, які мають значення для розслідування), при суворому дотриманні вимог кримінального процесуального законодавства.

Ознаками «тактичної операції» науковці зазвичай вказують: – погоджені, скоординовані, систематизовані іноді різні за характером та змістом дії, що підпорядковані єдиній меті; – підготовка і реалізація операції за єдиним планом; – керівна роль слідчого із залученням інших осіб, що виконують самостійні завдання операції; – обумовленість розроблюваної операції слідчою ситуацією; – реалізація операції уповноваженими на те особами за участі громадськості; – законність дій, що реалізуються в ході операції, передбачення їх кримінально-процесуальним законодавством та регламентація підзаконними нормативними актами; – спрямування операції на досягнення загальної мети розслідування; – розв'язання операцією однієї локальної тактичної задачі, яке зазвичай окреслюється обставиною, яку необхідно встановити в ході розслідування; – типовість тактичних задач, що розв'язуються в ході операції; – програмно-алгоритмічний характер реалізуємих в ході операції дій; – стикування і координування дій учасників операції; – службова роль операції в структурі методики розслідування.

Принципами тактичних операцій виокремлюють такі: – індивідуальність у підготовці та безпосередній реалізації кожної операції; – сталість (інваріантність), рухомість (варіантність, лабільність), упорядкованість, ієрархічність, оптимальність, адаптованість структури операції; – здійснення криміналістичного аналізу розслідуваного кримінального правопорушення при підготовці до операції; – комплексність підготовки та реалізації тактичної операції; – суворе організованість тактичної операції; – повне використання можливостей суб'єктів для досягнення мети операції; – динамічність операції; – поєднання колегіальності і єдиноначальності при підготовці та реалізації операції; – обов'язкове завершення операції процесуальною фіксацією отриманих результатів.

Серед обов'язкових структурних елементів тактичної операції можна виділити: мету операції, її суб'єктів, засоби досягнення мети операції, процес організації й безпосередньої реалізації операції, її результат.

Реалізація тактичної операції передбачає послідовні взаємозв'язані етапи: 1) аналіз і оцінка слідчої ситуації; 2) постановка тактичного завдання і визначення мети операції; 3) ухвалення рішення про проведення операції; 4) створення моделі операції та програми її реалізації; 5) реалізація комплексу дій, які входять до складу операції; 6) процесуальне оформлення операції; 7) оцінка її результатів.

З огляду на викладене можна дійти висновку, що соціальні негаразди, поширення організованої злочинної діяльності та корупції на пострадянському просторі в 80-х – на початку 90-х років ХХ століття суттєво інтенсифікували наукові дослідження проблем протидії розслідуванню злочинної діяльності. В кінці 90-х років минулого століття розпочалося розроблення цілеспрямованих тактичних операцій, які б розв'язували окремі тактичні задачі під час протидії розслідуванню злочинів. А на початку триваючого століття науковці все частіше почали пропонувати типові тактичних операцій, і практично кожен науковець, який здійснював розроблення окремої криміналістичної методики, серед результатів своєї праці пропонував типові тактичні операції зокрема і ті, що спря-

мовані на розв'язання тактичних задач протидії розслідуванню кримінальних правопорушень. Вже в цей період, у публікаціях науковців-криміналістів простежується чіткий зв'язок між тактичними операціями і тактичними задачами, що постають перед слідчим в ході розслідування.

У другому десятилітті поточного століття у вітчизняній криміналістиці сформувалася чітка тенденція до розроблення окремої криміналістичної теорії – «теорії тактичних операцій». Наповнення такої теорії передбачає: класифікацію та типізування тактичних операцій; систематизацію тактичних задач розслідування, які розв'язуються за допомогою таких операцій; наповнення типових тактичних операцій конкретним змістом; розроблення типової структури тактичних операцій, з виокремленням їх етапів; дослідження впливу слідчих ситуацій на окремі види тактичних операцій; розроблення криміналістичних рекомендацій щодо використання при підготовці тактичних операцій технологічного підходу, методу моделювання, програмно-цільового методу; включення до автоматизованого робочого місця слідчого (АРМ-слідчого) окремих модулів, які б містили інформацію про типові тактичні операції, спрямовані на нейтралізацію та подолання протидії розслідування кримінальних правопорушень.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами: (Тактико-психологічні основи). Харків: Гриф, 2004. 109 с.
2. Гавріляк О.Ю. Тактичні операції при розслідуванні вимагань: автореф. дис. ... кан. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2014. 21 с.
3. Журавель В. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан: монографія. Харків: Право, 2021. 448 с.
4. Здоровко С.Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції): монографія. Харків: Гриф, 2004. 176 с.
5. Кузьмічов В.С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів: монографія. Київ: НАВСУ – НВТ «Правник», 2000. 450 с.
6. Проценко М.В. Особливості розслідування злочинів, вчинених організованими групами, у криміналістичній методиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2008. 16 с.
7. Сулейманова З.Р. Тактичні операції при розслідуванні незаконного збуту наркотичних засобів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 20 с.
8. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс. 2007. 260 с.
9. Чаплинський К.О. Тактичні основи забезпечення досудового розслідування: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпропетровськ, 2011. 36 с.
10. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
11. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 432 с.
12. Шехавцов Р.М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і способи їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2003. 20 с.
13. Щур Б.В. Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків. 2005. 20 с.
14. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального образования): учебник / Бахин В.П., Белкин Р.С., Биленчук П.Д. и др.; отв. ред. М.В. Салтевский. Киев: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. 383 с.
15. Постіка І.В. Загальні положення тактичної операції «встановлення алібі». *Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів*: збірник наук. праць. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1996. С. 70–79.
16. Бахин В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция. Симферополь: Таврический экологический ин-т, 1999. 34 с.
17. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков: Консум, 1999. 480 с.
18. Денисюк С.Ф. О тактической операции «групповой обыск» и ее роли в расследовании преступлений, совершаемых организованными преступными группами. *Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності*: матеріали міжнар. наукт-практ. конференції (м. Харків, 15-16 груд. 1998 р.). Харків: НЮАУ імені Ярослава Мудрого, 1999. С. 218–220.

19. Шепитько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 2000. 88 с.
20. Рахимбеков Р.М. Тактико-криминалистические проблемы расследования преступлений в условиях дефицита информации: автореф. дис. ... на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. Алматы, 2000. 27 с.
21. Булулуков О.Ю. Тактическая операция «Личность преступника» в расследовании убийств при отсутствии трупа. *Проблеми законності*. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2001. Вип. 49. С. 166–175.
22. Тищенко В.В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2003. 34 с.
23. Шепитько В.Ю. Криміналістика: курс лекцій. Харьков: Одиссей, 2003. 352 с.
24. Здоровко С.Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: метод. рек. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 48 с.
25. Гавриляк Е.В. Проблемы организации и проведения отдельных тактических операций при расследовании вымогательств, совершенных организованными группами. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-ти річчя незалежності України*. Спеціальний випуск: у 2-х частинах. Луганськ: ЛАВС РВВ. 2005. Ч. 2. С. 46–52.
26. Юсупов В. Тактична операція «встановлення алібі». *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 4. С. 167–169.
27. Шепитько В. Проблеми формування та застосування типових тактичних операцій у слідчій діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1 (48). Харків: Право, 2007. С. 175–184.
28. Журавель В.А. Планування та прогнозування організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю: збірник наук. праць*. Харків: Вид-во «Кроссрод», 2008. Вип. 15. С. 266–273.
29. Волобуев А.Ф., Проценко М. В. Тактичні операції при розслідуванні злочинів, учинених організованими групами. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 40. С. 103–111. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs\\_2008\\_40\\_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_40_17) (дата звернення: 01.06.2024).
30. Берназ В.Д., Салтевський М.В. Криміналістика: навч. посібник. Одеса: ОДУВС, 2010. 460 с.
31. Богачук В.С. Тактичні операції при розслідуванні підроблення грошей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 258 с.
32. Олішевський О.В. Краснянський С.М. Тактичні операції, пов'язані з подоланням протидії розслідуванню. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 87–93. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs\\_2011\\_3\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2011_3_15) (дата звернення: 01.06.2024).
33. Степанюк Р.Л. Типові тактичні операції в методиці розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері. *Право і Безпека*. 2012. № 1. С. 204–208. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rib\\_2012\\_1\\_46](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rib_2012_1_46) (дата звернення: 01.06.2024).
34. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: курс лекцій / Весельський В.К., Іщенко А.В., Кузьмічов В.С. та ін. Київ: НАВС, 2011. 178 с.
35. Шевчук В.М. Проблеми криміналістичної класифікації тактичних операцій. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав, наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Ін-т вивч. пробл. злочинності Нац. акад. прав, наук України*. Харків: Право, 2012. Вип. 24. С. 180–192.
36. Шевчук В.М. Типові тактичні операції у структурі криміналістичної методики. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Харків: ХНУ, 2013. № 1082. С. 256–260.
37. Шевчук В.М. Проблеми реалізації тактичних операцій і впровадження «автоматизованого робочого місця слідчого». *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 174–185.
38. Сاینчин С.О. Досудове розслідування умисного вбивства малолітньої дитини: організація і тактика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2014. 20 с.
39. Ларкін М.О. Тактичні операції під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (1). С. 189–192. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjiv\\_2019\\_4\(1\)\\_39](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjiv_2019_4(1)_39) (дата звернення: 01.06.2024).
40. Пчолкін В.Д., Федосов О.В. Тактичні операції при розслідуванні злочинів економічної спрямованості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 4. С. 265–277. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs\\_2019\\_4\\_27](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2019_4_27) (дата звернення: 01.06.2024).

41. Завидняк І.О. Тактичні операції, спрямовані на подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень вчинених із використанням сучасних інформаційних технологій. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 15. С. 159–166. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp\\_2019\\_15\\_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2019_15_19) (дата звернення: 05.06.2024).
42. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2012. 304 с.
43. Шевчук В.М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2013. 440 с.
44. Тіщенко В.В., Подобний О.О. Криміналістика: навчально-методичний посібник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.
45. Біленчук П.Д., Перкін В.І. Тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції в розслідуванні злочинів: навч. посібник. Київ: УАВС, 1996. 32 с.
46. Богачук В.С. Тактична операція «Виявлення і подолання протидії розслідуванню злочинів» під час розслідування підроблення грошей. *Право і суспільство*. 2010. № 4. С. 18–23.
47. Богачук В.С. Тактичні операції при розслідуванні підроблення грошей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. Київ, 2010. 20 с.
48. Гавріляк О.Ю. Проблемні питання визначення поняття «Тактична операція». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. Луганськ: ЛДУВС, 2008. Вип. 1. С. 67–71.
49. Журавель В.А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2006. Вип. 6. С. 30–36.
50. Карабанов Д.О. Ознаки та поняття тактичної операції. *Міліція України*. 2010. № 7-8: додаток «Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених»: науково-практичний збірник. № 93. С. 6–11.
51. Карабанов Д.О. Поняття тактичної операції як комплексного криміналістичного засобу. *Право і суспільство*. 2011. № 4. С. 200–207.
52. Коновалова В.О. Початкові слідчі дії і тактичні операції при розслідуванні злочинів у сфері економіки. *Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності*. Харків, 1999. С. 39–40.
53. Перкін В.І., Ковальова В.В. Принципи та класифікація тактичних операцій у криміналістиці. *Право і суспільство*. 2006. № 2. С. 150–155.
54. Шевчук В.М. Організаційна функція тактичних операцій. *Юридична наука: наук. юрид. журнал*. Київ: Нац. акад. управління, 2011. Вип. 1. С. 177–180.
55. Шевчук В.М. Понятие тактической операции: научные взгляды и теоретические подходы. *Митна справа*. 2004. № 5. С. 52–58.
56. Шевчук В.М. Тактическая операция: понятие и ее признаки. *Митна справа*. 2004. № 6. С. 63–71.
57. Шевчук В.М. Теоретичні основи формування та реалізації тактичних операцій у криміналістиці: автореф. дис. ... канд. д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 58 с.
58. Шевчук В.М. Теоретичні проблеми тактичних операцій в криміналістиці. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* Одеса, 2003. Вип. 20. С. 55–61.
59. Шепітько В.Ю. Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць*. Харків: Вид-во «Кросс-срод», 2007. Вип. 14. С. 194–199.



УДК 343.138(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.25>

## КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСТАВ ВІДКЛАДЕННЯ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Гуртієва Л.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0001-5347-4718

### **Гуртієва Л.М. Класифікація підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду у кримінальному провадженні України.**

Стаття присвячена уточненню та доповненню класифікації підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду, яка була викладена автором у 2013 році. За основу класифікації взято окремі ознаки кримінальної процесуальної форми (належної процедури судового розгляду) та виокремлено чотири основні класифікаційні групи.

Перша група – це обставини, які пов'язані з: (1) неприбуттям в судове засідання сторони або інших учасників кримінального провадження, участь яких є обов'язковою; (2) необхідністю залучення певних учасників судового провадження, які раніше не приймали участь у судовому засіданні, у випадках, передбачених законом. Зокрема, у разі: (2.1.) заміни учасника судового провадження на іншого за наявності причин, які унеможливають його подальшу участь у кримінальному провадженні (такі причини виникли або стали відомі під час судового засідання); (2.2.) зміни загального порядку кримінального провадження на особливий; (2.3.) залучення захисника за призначенням та підготовки його до захисту у разі видалення обвинуваченого з зали судового засідання.

Друга група – це обставини, які пов'язані з: (1) прийняттям прокурором рішення щодо публічного обвинувачення або застосування заходів кримінально-правового характеру; (2) забезпеченням прав учасників кримінального провадження, законних інтересів яких стосується таке рішення прокурора.

Третя група – це обставини, які пов'язані з необхідністю проведення процесуальних дій, спрямованих на збирання та перевірку доказів. З огляду на пункти 5–7 ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу України йдеться про: 1) проведення дослідження речових доказів за місцем їх знаходження, огляду на місці; 2) проведення експертизи; 3) надання доступу до речей чи документів або доручення проведення слідчих (розшукових) дій.

Четверта група – це обставини, які пов'язані із забезпеченням здійснення правосуддя «судом, встановленим законом» та його складової – «законного складу суду». Наприклад, у зв'язку з необхідністю: (1) формування нового складу суду у випадках, передбачених законом; (2) вирішення питання про передання кримінального провадження з одного суду до іншого.

Наголошено, що у ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу України вказано підстави відкладення судового засідання, проте їх перелік не є вичерпним.

**Ключові слова:** Кримінальний процесуальний кодекс України, судовий розгляд, відкладення судового засідання, практика Верховного Суду, класифікація підстав відкладення судового засідання.

### **Gurtieva L.M. Classification of the grounds for postponement of a court session at the stage of trial in criminal proceedings of Ukraine.**

The article is devoted to clarification and supplementation of the classification of grounds for postponement of a court hearing at the stage of trial, which was presented by the author in 2013. The classification is based on certain features of the criminal procedural form (due process of law) and four main classification groups are identified.

The first group includes circumstances related to: (1) failure to appear at the court hearing by a party or other participants to criminal proceedings whose participation is mandatory; (2) the need to involve certain participants to court proceedings who have not previously participated in the court hearing in cases provided for by law. In particular, in the case of: (2.1) replacement of a participant in the court proceedings with another one if there are reasons that make it impossible for him/her to participate further in the criminal proceedings (such reasons arose or became known during the court

hearing); (2.2) change of the general procedure of criminal proceedings to a special procedure; (2.3) engagement of a defense counsel by appointment and preparation of the defense in case of removal of the accused from the courtroom.

The second group includes circumstances related to: (1) the prosecutor's decision to make a public prosecution or to apply criminal law measures; (2) ensuring the rights of participants in criminal proceedings whose legitimate interests are affected by such a decision of the prosecutor.

The third group includes circumstances related to the need to conduct procedural actions aimed at collecting and verifying evidence. In view of paragraphs 5-7 of Part 2 of Article 322 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, this refers to: 1) examination of material evidence at the place of its location, on-site inspection; 2) examination; 3) granting access to things or documents or ordering investigative (search) actions.

The fourth group includes circumstances related to ensuring the administration of justice by a «court established by law» and its component, the «legal composition of the court». For example, in connection with the need: (1) to form a new court in cases provided for by law; (2) to resolve the issue of transferring criminal proceedings from one court to another.

It is emphasized that Part 2 of Article 322 of the Criminal Procedure Code of Ukraine specifies the grounds for postponement of a court hearing, but their list is not exhaustive.

**Key words:** the Criminal Procedure Code of Ukraine, court hearing, postponement of a court hearing, Supreme Court practice, classification of grounds for postponement of a court hearing.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах євроінтеграційного процесу все більш актуальним стає завдання щодо приведення національного законодавства, (у тому числі, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі - КПК) [1]) та практики його застосування відповідно до міжнародних та європейських стандартів. Вказане зумовлює необхідність перегляду та вдосконалення основних інститутів національного кримінального процесуального права, одним із яких є інститут відкладення судового засідання.

Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ) неодноразово висловлював позицію, згідно з якою відкладення розгляду справи має бути з об'єктивних причин і не суперечити дотриманню розгляду справи у розумні строки [2 та ін.].<sup>1</sup>

Під час судового провадження у першій інстанції суд може постановити ухвалу про відкладення судового засідання як на стадії підготовчого провадження, так і на стадії судового розгляду. Підстави постановлення ухвали про відкладення судового засідання цілком доречно класифікувати<sup>2</sup> на певні групи. Вибір критеріїв класифікації визначається її практичними цілями. Класифікація підстави відкладення судового засідання виступає важливим науковим засобом пізнання їх сутності (характерних ознак) та видів.

**Аналіз сучасних наукових досліджень** дозволяє дійти висновку, що види підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду досліджували, зокрема: Н.Р. Бобечко [5], Н.В. Глинська [6], І.В. Гловюк, О.В. Єні, О.П. Кучинська, О.В. Капліна, А.В. Лапкін, Ю.М. Матейко та інші вчені. Окремо слід зазначити дисертаційне дослідження Т.Б. Сенік (2023) [7] та публікації суддів (В. Данко [8], В. Земляного [9] та ін.), прокурорів (А.В. Дромбінського [10] та ін.).

Вказану проблематику частково ми також розглядали. Зокрема, звертали увагу, що перелік підстав відкладення судового засідання, закріплений у ч. 2 ст. 322 КПК, не є вичерпним як щодо стадії підготовчого провадження, так і стадії судового розгляду [11, с. 88-89; 12]. Крім того, критично оцінюємо позицію, яка висловлена в юридичній літературі [9, с. 93; 13, с. 545; 14, с. 679] та окремих постановках Верховного Суду [15; 16], що «статтею 322 КПК України <...> визначено вичерпний перелік випадків відкладення судового засідання, які не вважаються порушенням безперервності судового розгляду». (Обґрунтування див.: [12]).

Питання про класифікацію судових рішень доволі докладно розглянуто у докторській дисертації Н.В. Глинської [6, с. 32-54 та ін.], а класифікацію підстав відкладення судового засідання - у дисертаційному дослідженні Т.Б. Сенік [7, с. 57-147], монографії Т.Б. Сенік та Н.Р. Бобечко [5, с. 54-154]. У юридичній літературі підстави відкладення судового засідання дослідники класифіку-

<sup>1</sup> Так, у рішенні у справі «Цихановський проти України» (Tsykhanovsky v. Ukraine) ЄСПЛ зазначив, що «саме національні суди мають створювати умови для того, щоб судове провадження було швидким та ефективним. Зокрема, національні суди мають вирішувати, чи відкласти судове засідання за клопотанням сторін, а також чи вживати якісь дії щодо сторін, чия поведінка спричинила невиправдані затримки у провадженні <...>» [2, п. 23 та ін.]. Така позиція застосовується і в практиці Верховного Суду [3, п. 14 та ін.].

<sup>2</sup> За словниковою інтерпретацією «класифікація – 1. Дія за знач. класифікувати. 2. Система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями»; поняття терміну «класифікувати» надано як «розподіляти предмети, явища або поняття на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями; групувати» [4, с. 544].

ють за різними критеріями: 1) за рівнем імперативності на обов'язкові (імперативні) та дискреційні [11, с. 89; 17, с. 72 та ін.] (іноді зазначають як обов'язкове і факультативне (умовне) відкладення судового розгляду [5, с. 67-68; 7, с. 69-70]); 2) залежно від поведінки, волевиявлення суб'єктів кримінального провадження на суб'єктивні та об'єктивні [5, с. 72; 7, с. 73]; 3) залежно від ініціатора відкладення судового розгляду (за ініціативи суду та з ініціативи інших учасників кримінального провадження [5, с. 73; 6, с. 38-40; 7, с. 74]) та ін.

Свого часу (2013) [11, с. 89-92] ми надали класифікацію, в якій виокремили три групи обставин (підстав відкладення судового засідання), що пов'язані з:

1) неприбуттям сторони або інших учасників кримінального провадження в судове засідання, що вказано у п. 1 ч. 2 ст. 322 КПК та деталізовано в окремих положеннях статей 323-327 КПК;

2) прийняттям прокурором рішення про відмову від підтримання державного обвинувачення, зміну обвинувачення або висунення додаткового обвинувачення (пункти 2-4 ч. 2 ст. 322 КПК). Звернули увагу, що є необхідність відкласти судове засідання у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 338 КПК, якщо потерпілий висловить згоду на підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі. Висловили пропозицію доповнити редакцію положень п. 4 ч. 2 ст. 322 КПК [11, с. 92];

3) необхідністю проведення процесуальних дій, спрямованих на збирання та перевірку доказів (пункти 5-7 ч. 2 ст. 322 КПК).

Такий підхід до класифікації підстав відкладення судового засідання, у цілому, було підтримано деякими вченими (Н.Р. Бобечко, Т.Б. Сенік [5, с. 60-61; 7, с. 62-63]).<sup>1</sup> Водночас, подальші наукові розвідки обумовили необхідність уточнення та доповнення висловленої раніше позиції (2013) з урахуванням оновленого національного законодавства та судової практики.

**Метою нашого дослідження** є уточнення власної позиції щодо класифікації підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду.

**Виклад основного матеріалу.** Перш за все, зазначимо, що питання про підстави прийняття судових рішень є дискусійним в юридичній літературі. На наше переконання, підставою прийняття будь-якого судового рішення є наявність обставин (фактичних обставин, фактів), які передбачені в законі [18, с. 238]. Такий підхід цілком відповідає як положенням КПК (ч. 2 ст. 91 КПК, ч. 3 ст. 370 КПК та ін.), так і Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень, у якому вказано: «<...> судове рішення повинно містити дослідження фактичних обставин та питань права, що лежать в основі спору» [19, п. 42].

На наш погляд, виправданою як з наукової, так і практичної точки зору, є класифікація підстави відкладення судового засідання у взаємозв'язку з окремими ознаками кримінальної процесуальної форми. Такий підхід спрямовано на забезпечення належної процедури судового розгляду.

У контексті уточнення класифікації підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду (2013) [11, с. 89-92], вважаємо можливим виокремити чотири основні класифікаційні групи.

**Перша група** – це обставини, які пов'язані з участю сторін та інших учасників кримінального провадження, а точніше – з неприбуттям в судове засідання сторони або учасників кримінального провадження, участь яких є обов'язковою та/або необхідністю їх залучення (у тому числі заміни) у випадках, передбачених законом. Так, суд відкладає судове засідання внаслідок

1) неприбуття сторони або інших учасників кримінального провадження, участь яких є обов'язковою (п. 1 ч. 2 ст. 322 КПК, окремі положення ст.ст. 323-327 КПК). (Зазначимо, що це питання ми розглядали, коментуючи статті 323-327 КПК [13, с. 546-556]);

2) залучення певних учасників судового провадження, які раніше не приймали участь у судовому засіданні, у випадках, передбачених законом (якщо їх участь є обов'язковою). Зокрема, у разі:

(2.1.) заміни учасника судового провадження на іншого за наявності причин, які унеможливають його подальшу участь у кримінальному провадженні (такі причини виникли або стали відомі під час судового засідання). Наприклад, заміни прокурора через задоволення заяви про його відвід та ін. (ч. 2 ст. 324 КПК, ч. 3 ст. 37 КПК). Або заміни захисника, якщо його подальша участь неможлива (ч. 3 ст. 324 КПК), у тому числі через задоволення заяви про його відвід, тяжку хворобу; у випадках, якщо захисник відмовився від виконання своїх обов'язків (ч. 4 ст. 47 КПК), якщо обвинувачений відмовився від захисника (ст. 54 КПК) [8], та ін.;

(2.2.) зміни загального порядку кримінального провадження на особливий (спеціальний). На-

<sup>1</sup> Крім того, автори надали власне бачення розглядуваного питання та виокремили такі класифікаційні групи підстав відкладення судового розгляду: 1) у зв'язку з неприбуттям чи вибуттям суб'єктів кримінального провадження; 2) для забезпечення реалізації прав учасників судового провадження; 3) з метою забезпечення процесу доказування; 4) у зв'язку із застосуванням заходів процесуального примусу до учасників судового провадження [5 та 7, розділ 2].

приклад, на: а) спеціальне судове провадження за відсутності обвинуваченого (*in absentia*), що потребує залучення захисника (п. 8 ч. 2 ст. 52 КПК, ч. 3 ст. 323 КПК); б) порядок, передбачений главою 39 КПК, що потребує залучення захисника (ст. 362 КПК, п. 5 ч. 2 ст. 52 КПК, ст. 507 КПК, ч. 1 ст. 512 КПК); в) кримінальне провадження на підставі угоди (глава 35 КПК), зокрема, з моменту ініціювання укладення угоди про визнання винуватості необхідно залучити захисника (п. 9 ч. 2 ст. 52 КПК); г) початок провадження щодо юридичної особи (глава 37-1 КПК), що потребує залучення представника (захисника)<sup>1</sup> юридичної особи (ч. 1 ст. 483-2 КПК, ч. 4 ст. 483-2 КПК);

(2.3.) залучення захисника за призначенням та підготовки його до захисту у разі видалення обвинуваченого з зали судового засідання (ч. 1 ст. 330 КПК).

**Друга група** – це обставини, які пов'язані з: (1) прийняттям прокурором рішення щодо публічного обвинувачення або застосування заходів кримінально-правового характеру та (2) забезпеченням прав учасників кримінального провадження, законних інтересів яких стосується таке рішення прокурора.

З огляду на положення п. 2 ч. 2 ст. 322 КПК йдеться про прийняття прокурором рішення про відмову від підтримання державного<sup>2</sup> обвинувачення, зміну обвинувачення або висунення додаткового обвинувачення. Водночас, звернемо увагу на наступне. По-перше, у п. 2 ч. 2 ст. 322 КПК не передбачена можливість відкладення судового засідання внаслідок складення та погодження прокурором процесуальних документів про початок провадження щодо юридичної особи. Проте, таке передбачено у ч. 1 ст. 341 КПК.

По-друге, виникають питання: чи може прокурор прийняти рішення про відмову або зміну клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру? Чи потребує таке рішення погодження з прокурором вищого рівня? Вказані питання у КПК чітко не врегульовані, частково ми їх розглядали, наводили обґрунтування своєї позиції [21, с. 400-401; 22, с. 398-399; 23].<sup>2</sup> Убачається, що такі рішення прокурор може прийняти і вони потребують погодження з прокурором вищого рівня. Відповідно, суд повинен відкласти судове засідання у зв'язку з необхідністю: 1) складення та погодження прокурором відповідних процесуальних документів; 2) підготовки захисту особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру від зміненого клопотання; 3) підготовки потерпілого (його представника, законного представника), якщо потерпілий висловить згоду на відстоювання своєї правової позиції щодо вчиненого суспільно-небезпечного діяння.

У КПК передбачено, що суд відкладає судове засідання внаслідок:

1) складення та погодження прокурором процесуальних документів щодо відмови від підтримання публічного обвинувачення, зміни обвинувачення або висунення додаткового обвинувачення (п. 2 ч. 2 ст. 322), початку провадження щодо юридичної особи (ч. 1 ст. 341 КПК);

2) підготовки захисту обвинуваченого від зміненого чи додаткового обвинувачення (п. 3 ч. 2 ст. 322 КПК, ч. 4 ст. 338 КПК, ч. 2 ст. 339 КПК);

3) підготовки представника (захисника) юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження до судового розгляду, у разі задоволення клопотання прокурора про початок провадження щодо юридичної особи (ч. 2 ст. 339 КПК). Водночас, вказана підстава не передбачена у ч. 2 ст. 322 КПК;

4) підготовки та складання досудової доповіді у разі зміни прокурором ступеня тяжкості злочину з тяжкого чи особливо тяжкого на злочин, передбачений ч. 2 ст. 314-1 КПК (ч. 5 ст. 338 КПК). Водночас, вказана підстава не передбачена у ч. 2 ст. 322 КПК;

<sup>1</sup> За ч. 4 ст. 483-2 КПК у разі відсутності представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження, визначеного юридичною особою, суд зобов'язан забезпечити участь захисника.

<sup>2</sup> У своїй практиці Велика Палата Верховного Суду звертала увагу, що кримінальне процесуальне законодавство (зокрема, п. 3 ч. 1 ст. 3 КПК та ін., п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України № 1697-VII «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р.) оперує поняттям «державне обвинувачення». Статтями 129, 131-1 Конституції України передбачено, що конституційною функцією прокурора і засадою судочинства є підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді. Отже, термінологія Конституції України та галузевого кримінального процесуального законодавства відрізняється визначенням такої функції прокуратури, як підтримання обвинувачення в суді [20].

<sup>3</sup> Серед іншого, звертали увагу, що в практиці ЄСПЛ тлумачення поняття «кримінальне обвинувачення» має «автономне» значення; розглядається як універсальне поняття, яке є наслідком будь-яких діянь протиправного характеру; не пов'язується тільки з обвинувальним актом; застосовується за наявності трьох критеріїв Енгеля: 1) передбачено у національному праві, 2) визначено коло адресатів, 3) критерій форми і тяжкості правових наслідків для адресата [24]. Ці критерії є альтернативними, а не сукупними [25, п. 31]. На наш погляд, наявність вказаних критеріїв спостерігаються у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів виховного та медичного характеру. Крім того, слід враховувати, що особливі порядки засновані на загальних принципах кримінального провадження; у випадках, коли положення КПК не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 КПК (ч. 6 ст. 9 КПК).

5) підготовки потерпілого для підтримання обвинувачення в суді, якщо прокурор відмовився від підтримання публічного обвинувачення (п. 4 ч. 2 ст. 322 КПК, ч. 3 ст. 340 КПК).<sup>1</sup>

**Третя група** - це обставини, які пов'язані з необхідністю проведення процесуальних дій, спрямованих на збирання та перевірку доказів:

1) проведення дослідження речових доказів за місцем їх знаходження, огляду на місці (п. 5 ч. 2 ст. 322 КПК);

2) проведення експертизи у випадках та порядку, передбачених ст. 332 КПК (п. 6 ч. 2 ст. 322 КПК);

3) надання доступу до речей чи документів або доручення проведення слідчих (розшукових) дій у випадках та порядку, передбачених ст. 333 КПК (п. 7 ч. 2 ст. 322 КПК).

Звернемо увагу, що під час підготовчого провадження з метою підготовки до судового розгляду суд може витребувати певні речі та документи (п. 4 ч. 2 ст. 314 КПК), проте такого повноваження суду під час судового розгляду у КПК чітко не передбачено, що, на наш погляд, є прогалиною. Убачається, що повноваження суду стосовно витребування речей та документів має бути чітко передбачено у нормах КПК, які регулюють порядок судового розгляду.

На наше переконання, доцільно виокремити ще **четверту групу** підстав відкладення судового засідання – це обставини, які пов'язані із забезпеченням здійснення правосуддя «судом, встановленим законом» та його складової – «законного складу суду».

Зазначимо, що до поняття «суд, встановлений законом» входять такі положення, як: а) наявність повноважень у судді, належний склад суду; б) наявність достатніх повноважень для розгляду певної категорії справ та ухвалення відповідних рішень; в) повноважний склад суду (в т.ч. дотримання правил автоматизованого розподілу справ); г) дотримання усіх правил підсудності [28, с. 114].

Процесуальні питання, які пов'язані із забезпеченням здійснення правосуддя «судом, встановленим законом», зазвичай, суд вирішує на стадії підготовчого провадження. Водночас, і на стадії судового розгляду може виникнути ситуація, яка потребує їх вирішення та відкладення судового засідання у зв'язку з необхідністю:

1) формування нового складу суду у випадках, передбачених законом. Зокрема, у разі:

(1.1.) заміни судді (суддів, присяжних) на іншого за наявності причин, які унеможливають його (їх) подальшу участь у кримінальному провадженні (такі причини виникли або стали відомі під час судового засідання). Наприклад, заміни судді через задоволення заяви про його відвід (ч. 2 та 3 ст. 82 КПК), тяжку хворобу (інфаркт під час судового засідання) та ін. [8; 10<sup>2</sup> та ін.].

Крім того, у судовій практиці непоодинокими є випадки, коли суддя, який здійснює судове провадження одноособово, у разі заявленні йому відводу, відкладає судові засідання для виконання вимог ч. 3 ст. 35 КПК та розгляду такої заяви іншим суддею цього ж суду (ч. 1 ст. 81 КПК) [29, с. 119];

(1.2.) зміни обвинувачення прокурором на більш тяжке, що потребує залучення ще двох суддів (якщо до зміни обвинувачення судові провадження здійснювалось судом одноособово) або залучення присяжних (за клопотанням обвинуваченого у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 31 КПК).<sup>3</sup>

2) необхідності вирішення питання про направлення кримінального провадження з одного суду до іншого (ч. 1 ст. 34 КПК), тобто вирішення питання про визначення підсудності, у зв'язку з чим суд першої інстанції звертається з відповідним поданням<sup>4</sup> до суду вищої інстанції, що передбачено у ч. 2 та 3 ст. 34 КПК.

<sup>1</sup> Ми вже обґрунтовували позицію, що є необхідність відкласти судовий розгляд (або зробити перерву) також у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 338 КПК, якщо потерпілий висловить згоду на підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі [12, с. 65]. Крім того, такий підхід відповідає практиці Конституційного Суду України [26, п. 3.1.], Верховного Суду [27, п. 34, п. 47]. Проте, вказаний випадок не передбачено як підстава відкладення судового засідання ані у ч. 2 ст. 322 КПК, ані у ч. 3 ст. 338 КПК.

<sup>2</sup> У юридичній літературі (Дромбінський А.В. та ін.) звертається увага, що в офіційних звітах судових органів не деталізують ситуації, за яких судовий розгляд відкладається через відставку судді, припинення його повноважень тощо. Хоча ці причини відкладення розгляду справ є найбільш розповсюдженими [10, с. 348].

<sup>3</sup> Оскільки в зв'язку із зміною обвинувачення прокурором на більш тяжке в стадії судового розгляду може виникнути ситуація, коли потрібно буде змінити склад суду, вбачається необхідним передбачити у КПК механізм такої зміни.

<sup>4</sup> Зауважимо, що судові рішення у формі подання про визначення підсудності суд першої інстанції може прийняти на стадії підготовчого провадження (п. 4 ч. 3 ст. 314 КПК, ч. 2 ст. 34 КПК). На стадії судового розгляду також може виникнути необхідність прийняття такого рішення у разі неможливості здійснювати відповідним судом правосуддя. Зокрема, ліквідовано суд або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який здійснював судові провадження (п. 4 ч. 1 ст. 34 КПК); надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру, епідемії, епізоотії, режим воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції та ін. (ч. 1 ст. 34 КПК). Водночас, ані у главі 29 КПК («Судові рішення»), ані у главі 28 КПК («Судовий розгляд») не закріплено такого виду судового рішення як подання та порядку його ухвалення. Отже, на наш погляд, існує необхідність узгодження положень ч. 2 ст. 110 КПК, ст. 369 КПК та ч. 1, ч. 2 ст. 34 КПК та врегулювання порядку прийняття судового рішення у формі подання про визначення підсудності на стадії судового розгляду. Вирішення зазначених проблемних ситуацій сприятиме забезпеченню ухвалення законного підсумкового рішення стадії судового розгляду [30, с. 902-903].

У юридичній літературі (стосовно стадії підготовчого провадження) зазначається, що кримінальне провадження «зупиняється на час, необхідний для прийняття рішення апеляційним судом або ВС» [17, с. 116]. На наш погляд, точніше буде вести мову, що кримінальне провадження (судове провадження) відкладається на час, необхідний для прийняття рішення апеляційним судом або Верховним Судом.

**Висновки.** Критерій класифікації підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду за окремими ознаками кримінальної процесуальної форми (належної процедури судового розгляду) знайшов підтримки в юридичній літературі та подальшого наукового дослідження.

Наша позиція щодо класифікації підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду (2013) набула уточнення та доповнення:

- уточнення в частині загальної характеристики першої та другої класифікаційної групи;
- доповнення в частині видів підстав відкладення судового засідання, які складають першу та другу класифікаційну групу;
- доповнення в частині кількості основних класифікаційних груп. Запропонована четверта класифікаційна група, яку складають обставини, що пов'язані із забезпеченням здійснення правосуддя «судом, встановленим законом» та його складової - «законного складу суду».

Викладені у статті положення додатково обґрунтовують позицію (яка вже була висловлена): підстави відкладення судового засідання вказані як у ч. 2 ст. 322 КПК, так і в інших нормах КПК. Деякі підстави відкладення судового засідання походять зі змісту правових положень в частині забезпечення реалізації прав учасників судового провадження та засад кримінального судочинства.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 08.07.2025).
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Цихановський проти України» (Tsykhanovsky v. Ukraine) від 06.09.2007 р., Заява № 3572/03. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_333#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_333#Text).
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.10.2021 р. у справі № 11-250cap21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829979>.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, 1728 с.
5. Відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні: Монографія. / Т.Б. Сенік, Н.Р. Бобечко. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2024. 220 с.
6. Глинська Н.В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2015. 462 с.
7. Сенік Т.Б. Відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні: дис. ... доктора філософії: 081 «Право». Львів, 2023. 241 с.
8. Данко В. Причини тривалого розгляду кримінальних проваджень та можливі шляхи виходу із ситуації. *Судово-юридична газета*. Блог. 01.03.2021. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/194632-prichini-trivalogo-rozglyadu-kriminalnikh-provazhen-ta-mozhlivi-shlyakhi-vikhodu-iz-situatsiyi>.
9. Земляной В. Дозоване правосуддя, або що заважає суду дотримуватися безперервності судового процесу у кримінальних провадженнях. *Слово Національної школи суддів України*. 2015. № 3. С. 88–93.
10. Дромбінський А.В. Чинники, які призводять до порушення розумних строків судового розгляду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 347–350.
11. Гуртієва Л. Законодательное закрепление оснований отложения уголовного производства судом первой инстанции в новом УПК Украины. *Юридичний вісник*. 2013. № 1. С. 87–94.
12. Гуртієва Л.М. Підстави відкладення судового засідання на стадії судового розгляду у кримінальному провадженні України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3, частина 3, 2025. С. 63–67.
13. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С.В. Ківалова та С.І. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.С. Шумила. К.: Юстініан, 2012. 1224 с.
15. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02.03.2023 р. у справі № 128/3148/17 (провадження № 51-2152 км 22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109433433>.

16. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 05.05.2022 р. у справі № 686/18493/20 (провадження № 51-54 км 22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104232656>.
17. Бабаєва О.В. Підготовче провадження у системі стадій кримінального процесу України: монографія /О.В. Бабаєва; [наук. Ред. О.Г. Шило]. Харків: Право, 2020. 272 с.
18. Гуртієва Л.М. Наукові концепції підстав прийняття судових рішень у кримінальному судочинстві. Молодий вчений. 2016. № 7. С. 238-241.
19. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: <http://www.zakon2.rada.gov.ua>.
20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 404/6160/16-к (провадження № 13-22к19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82885726>.
21. Гуртієва Л.М. Межі судового розгляду кримінальної справи за колом осіб: аналіз законодавчого врегулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2022. С. 399-402.
22. Гуртієва Л.М. Право суду змінити обвинувачення під час ухвалення підсумкового рішення судового розгляду: аналіз законодавчого регулювання. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 394-400.
23. Гуртієва Л.М. Деякі проблемні питання визначення меж судового розгляду. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 383-386.*
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Енгель та інші проти Нідерландів» (Engel and Others v. the Netherlands) від 08.06.1976 р., Заява № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57479%22%5D%7D>; [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/SO2825.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2825.html).
25. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Зіліберберг проти Молдови» (Ziliberberg v. Moldova) від 01.02.2005 р., Заява № 61821/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-68119%22%5D%7D>.
26. Рішення Конституційного Суду України від 25.04.2012 р. № 11-рп/2012 (справа № 1-12/2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text>.
27. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 р. у справі № 288/1158/16-к (провадження № 13-28к19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245>.
28. Навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя». К.: ВАІТЕ, 2017. 192 с.
29. Абібуллаєв Е. Відвід слідчого судді, судді чи суду у кримінальному провадженні. *Слово Національної школи суддів України*. 2016. № 2. С. 117-128.
30. Гуртієва Л.М. Види судових рішень суду першої інстанції в кримінальному провадженні України. *Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року: ідеологія та практика правозастосування*: колективна монографія / За заг. ред. Ю.П. Аленіна; відпов. За вип. І.В. Гловюк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 888-914.

УДК: 343.9:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.26>

## ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА ТА МІЖНАРОДНА ПРОТИДІЯ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ)

Діденко О.В.

аспірант Державного податкового університету

ORCID: 0009-0005-1273-7514

### **Діденко О.В. Цифрова криміналістика та міжнародна протидія кіберзлочинності (на прикладі електронної торгівлі).**

Стаття присвячена проблемі міжнародної кримінально-правової протидії кібершахрайству в електронній торгівлі, яке розглядається як особливий прояв високотехнологічної злочинності у сфері підприємництва. Увагу акцентовано на тому, що традиційні інструменти виявлення та розслідування шахрайства не відповідають сучасним викликам цифрового середовища, зокрема транснаціональному характеру таких злочинів, використанню шкідливого програмного забезпечення, цифрових платформ, інструментів анонімізації та високому рівню латентності.

Особливу увагу приділено необхідності посилення міжнародного співробітництва у сфері боротьби з кіберзлочинністю, створення узгоджених правових механізмів та спільних баз даних, а також налагодженню ефективного та оперативного обміну інформацією між правоохоронними органами різних держав. У цьому контексті розкрито значення Будапештської конвенції про кіберзлочинність як універсального інструмента для гармонізації кримінального законодавства держав-учасниць і забезпечення спільного реагування на цифрові загрози.

У роботі проаналізовано значення цифрової криміналістики та електронних доказів у процесі документування та доведення фактів кібершахрайства. Підкреслено, що для забезпечення належної доказової сили таких матеріалів необхідно дотримуватись міжнародних стандартів допустимості, достовірності, автентичності й відтворюваності. Автор звертає увагу на наявні прогалини в національному правовому регулюванні, які ускладнюють ефективне використання цифрових доказів у кримінальному провадженні.

Цифрова криміналістика є напрямом криміналістичної науки, що спеціалізується на виявленні, збиранні, збереженні, аналізі та презентації цифрових доказів, вилучених із електронних пристроїв, комп'ютерних мереж чи цифрових середовищ. Її основне призначення – сприяння розслідуванню злочинів, зокрема тих, що мають кібернетичну природу. Цей напрям охоплює методи і засоби ідентифікації, вилучення та тлумачення даних із комп'ютерів, мобільних пристроїв, серверів, хмарних технологій та інших джерел, із забезпеченням їх правової валідності для подальшого використання у судових процесах. Усі процеси при цьому здійснюються з дотриманням вимог захисту персональних даних і поваги до прав людини.

Зроблено висновок, що ефективна протидія шахрайству в електронній торгівлі потребує оновлення підходів на національному рівні, а також активної участі України в міжнародних ініціативах, спрямованих на боротьбу з кіберзлочинністю, з одночасним удосконаленням кримінально-процесуальних механізмів роботи з цифровими доказами.

**Ключові слова:** шахрайство в електронній торгівлі, Будапештська конвенція про кіберзлочинність, цифрова криміналістика.

### **Didenko O.V. Digital forensics and international counteraction to cybercrime (based on the example of e-commerce).**

The article is devoted to the pressing issue of international criminal law counteraction to cyber fraud in electronic commerce, which is considered a specific manifestation of high-tech crime in the field of entrepreneurship. The author emphasizes that traditional tools for detecting, qualifying, and investigating fraud do not meet the modern challenges of the digital environment, particularly its transnational nature, the use of malicious software, digital platforms, anonymization tools, and the high level of latency. The need to develop a specialized criminal law approach to such acts is substantiated, taking into account new forms of criminal behavior in the online space.

Special attention is paid to the necessity of strengthening international cooperation in combating cybercrime, creating harmonized legal mechanisms and joint databases, as well as establishing effective and rapid information exchange between law enforcement agencies of different countries. In



this context, the importance of the Budapest Convention on Cybercrime is highlighted as a universal instrument for harmonizing the criminal laws of participating states and ensuring a coordinated response to digital threats.

The paper provides a detailed analysis of the significance of digital forensics and electronic evidence in documenting and proving acts of cyber fraud. It is emphasized that in order to ensure the proper evidentiary value of such materials, it is necessary to comply with international standards of admissibility, reliability, authenticity, and reproducibility. The author draws attention to existing gaps in national legal regulation that hinder the effective use of digital evidence in criminal proceedings.

Digital forensics is a branch of forensic science focused on the identification, collection, preservation, analysis, and presentation of digital evidence obtained from electronic devices, computer networks, or digital environments. Its primary purpose is to support the investigation of crimes, particularly cybercrimes. This field encompasses methods and techniques for identifying, extracting, and interpreting data from computers, mobile devices, servers, cloud storage, and other sources, ensuring their legal validity for use in judicial proceedings. All procedures are carried out in compliance with data protection standards and the principles of respect for human rights and privacy.

The conclusion is drawn that effective counteraction to fraud in electronic commerce requires the modernization of national approaches, as well as Ukraine's active participation in international initiatives aimed at combating cybercrime, accompanied by the improvement of criminal procedural mechanisms for handling digital evidence.

**Key words:** E-commerce fraud, Budapest Convention on Cybercrime, digital forensics.

**Постановка проблеми.** Активна цифровізація підприємницької діяльності, зростання обсягів електронної торгівлі та трансформація способів надання товарів і послуг спричинили появу нових викликів у сфері боротьби зі злочинністю. Одним із найбільш динамічних і водночас складних для виявлення явищ став стрімкий розвиток кібершахрайства в онлайн-торгівлі. Цей вид високотехнологічного злочину відзначається транснаціональним характером, анонімністю правопорушників, складністю ідентифікації джерел та напрямів фінансових транзакцій, використанням шкідливого програмного забезпечення. Наявна правозастосовна практика виявляє істотні прогалини у національному та міжнародному законодавстві, зокрема щодо кваліфікації таких злочинів, збору доказів, а також взаємодії між державами в умовах кіберпростору.

Попри наявність міжнародних інструментів, таких як Будапештська конвенція про кіберзлочинність, процес інтеграції уніфікованих стандартів міжнародного співробітництва залишається неповним і потребує суттєвого посилення. Водночас розвиток цифрової криміналістики відкриває нові можливості для виявлення й доведення кібершахрайства, однак вимагає дотримання високих стандартів достовірності, допустимості й відтворюваності електронних доказів. У таких умовах виникає потреба у комплексному міждисциплінарному дослідженні, спрямованому на удосконалення кримінально-правового механізму протидії кіберзлочинності у сфері підприємництва, з урахуванням цифрової специфіки, міжнародного досвіду та практики доказування.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні розглядали Д. Грицишен, В. Зуєв, М. Смирнов, В. Волошина, А. Підгородинська, В. Яремчук. Проблеми кіберзлочинності та кібершахрайства досліджували О. Бодунова, М. Думчиков, Н. Сметаніна, Т. Діброва, Д. Пісенко, С. Харитонов та інші.

**Мета статті** – дослідити особливості кібершахрайства в електронній торгівлі як окремого різновиду кіберзлочинності у сфері підприємництва та обґрунтувати сучасні підходи до міжнародної кримінально-правової протидії цим злочинам із урахуванням можливостей цифрової криміналістики, міжнародного співробітництва та уніфікації стандартів електронних доказів.

**Цілі статті:** з'ясувати кримінально-правову природу шахрайства в електронній торгівлі, визначити його особливості; проаналізувати нормативно-правові засади міжнародної співпраці у сфері протидії кіберзлочинності, зокрема роль Будапештської конвенції та її додаткових протоколів у створенні єдиної системи кримінального переслідування у цифровому просторі; розкрити значення цифрової криміналістики в процесі виявлення та аналізу цифрових доказів, визначити її місце в структурі криміналістичної науки та основні методологічні засади застосування; визначити умови ефективного використання цифрової криміналістики та електронних доказів.

**Методологія.** У процесі написання статті було використано комплекс методів наукового пізнання, які забезпечили міждисциплінарний характер дослідження та дозволили досягти поставленої мети. Філософсько-діалектичний метод сприяв аналізу розвитку цифрових технологій і трансформації форм злочинності у цифровому середовищі, зокрема кібершахрайства в електронній торгівлі, в контексті глобалізації та цифровізації суспільства. Формально-логічний метод був застосований для з'ясування ознак і правової природи кібершахрайства, визначення структурних елементів

цифрової криміналістики та електронних доказів. Спеціально-юридичний метод дозволив здійснити системний аналіз міжнародно-правових актів, зокрема положень Будапештської конвенції та її додаткових протоколів, а також норм національного законодавства, що регулюють питання доказування у сфері кіберзлочинності. Порівняльно-правовий метод дав змогу зіставити підходи до розслідування кіберзлочинів у різних юрисдикціях, що стало основою для формування рекомендацій щодо уніфікації стандартів доказування. Емпіричний метод був використаний для аналізу актуальної практики застосування цифрової криміналістики та міжнародного співробітництва у сфері протидії кіберзлочинності. Сукупне застосування вказаних методів забезпечило глибоке наукове осмислення теми дослідження й обґрунтування висновків, що мають як теоретичне, так і прикладне значення.

**Виклад основного матеріалу.** У сфері кримінально-правової науки та практики правоохоронної діяльності дедалі більшої актуальності набуває проблема кваліфікації та протидії злочинам, що вчиняються у кіберпросторі. З огляду на способи їх реалізації, такі кримінальні правопорушення можуть бути типологізовані за характерними механізмами вчинення на кілька ключових категорій:

- неправомірний доступ до інформаційно-телекомунікаційних систем і мереж – полягає у несанкціонованому проникненні в комп'ютерні системи чи мережі з метою отримання, зміни, блокування або знищення інформації;
- розроблення, використання, поширення та збут шкідливого програмного забезпечення – охоплює створення та обіг шкідливих програмних засобів (вірусів, троянських програм, шпигунського ПЗ), призначених для ураження інформаційних систем, викрадення даних або порушення їхньої цілісності та функціонування;
- протиправне створення, використання, розповсюдження або збут матеріалів, заборонених до публічного обігу – включає поширення через цифрові платформи інформації, що містить дитячу порнографію, пропаганду насильства, терористичних актів, заклики до ворожнечі або іншого контенту, забороненого чинним законодавством;
- порушення авторських і суміжних прав у мережі Інтернет – полягає в незаконному відтворенні, поширенні або іншим несанкціонованим використанні об'єктів інтелектуальної власності (творів, музики, фільмів, програмного забезпечення) без згоди правовласників;
- шахрайство з використанням цифрових пристроїв – охоплює різноманітні форми обману, які реалізуються через Інтернет або інші цифрові засоби, зокрема фішинг, створення фіктивних онлайн-магазинів, шахрайські інвестиційні платформи тощо;
- крадіжка в кіберпросторі – включає незаконне заволодіння грошовими коштами, криптовалютою або персональними даними користувачів через використання кіберзасобів, у тому числі шляхом злому систем, зараження вірусами чи маніпуляцій з даними;
- здійснення комерційної діяльності без державної реєстрації фізичної особи-підприємця – передбачає надання товарів або послуг через мережу Інтернет без належної юридичної реєстрації, що є порушенням податкового та господарського законодавства [1, с. 288].

В умовах цифровізації суспільства злочинність все більше зміщується в онлайн-сферу. Той факт, що Інтернет не має кордонів, дозволяє надавати електронні послуги з будь-якої точки світу без фізичної присутності постачальника в країні, де ці послуги споживаються. Однак Інтернет також може бути використаний як засіб вчинення або сприяння вчиненню злочинів. Зі зростанням комп'ютеризації з'являється нове явище – вчинення злочинів за допомогою комп'ютерних технологій. Це явище часто називається «комп'ютерною злочинністю», «кіберзлочинністю», «інформаційно-технологічною злочинністю» або «високотехнологічною злочинністю» [10, с. 701].

Узагальнення зазначених категорій дозволяє сформувати цілісне уявлення про найбільш поширені моделі кіберзлочинної діяльності та, відповідно, створити передумови для більш ефективної протидії цим загрозам у межах кримінального права. Оскільки за результатами опитування українських респондентів у рамках Всесвітнього дослідження економічних злочинів та шахрайства 2020 року, звертається увага на зростання обсягу шахрайства [16], є необхідність дослідити зазначену проблему.

Шахрайство, що полягає у заволодінні чужим майном або отриманні права на нього через обман чи зловживання довірою, є злочином, який швидко адаптується до соціально-економічних змін в Україні. З огляду на розвиток ринкових відносин і впровадження сучасних технологій у різні сфери суспільного життя, такі кримінальні правопорушення проявляються у різноманітних формах [4, с. 213-214]. Зокрема, треба констатувати настання нового етапу розвитку злочинності у сфері інформаційних технологій, що відзначається активним застосуванням засобів масової інформації для спотворення достовірної інформації, а також значним поширенням кібершахрайства [2, с. 444]. У таких умовах активно розвивається шахрайство у сфері електронної торгівлі, передбачене частиною 3 статті 190 Кримінального кодексу України [7]. Цей вид злочинів характеризується

низкою особливостей: недостатнім рівнем контролю з боку суспільства та правоохоронних органів, що ускладнює їх виявлення; високим інтелектуальним рівнем виконання, оскільки злочинці використовують складні технічні схеми; значною латентністю, адже багато жертв не повідомляють про такі випадки через сором чи недовіру до системи правосуддя; мінімальним ризиком для правопорушників через анонімність у цифровому просторі; а також порівняно легким досягненням злочинного результату. Ці фактори створюють сприятливе середовище для поширення кіберзлочинності, що потребує вдосконалення правових і технічних механізмів протидії [8, с. 503].

Кібершахрайство являє собою окремий вид кримінального правопорушення, який відрізняється від традиційного шахрайства і виник у процесі еволюції злочинної діяльності під впливом розвитку інформаційних технологій. Цей вид злочину характеризується застосуванням нових, раніше не досліджених методів, що стали можливими завдяки цифровим технологіям, хоча за своєю структурою та складом кібершахрайство має схожість із класичним шахрайством [15, с. 547], адже також передбачає обман чи зловживання довірою з метою заволодіння чужим майном або майновими правами. Такі методи включають, зокрема, фішинг, створення фальшивих вебсайтів, використання шкідливого програмного забезпечення чи соціальну інженерію, що дозволяє зловмисникам діяти анонімно та на відстані, ускладнюючи їх виявлення та притягнення до відповідальності.

З огляду на те, що шахрайство у сфері електронної торгівлі відбувається в кіберпросторі, необхідно проаналізувати особливості правового регулювання відповідної сфери життєдіяльності суспільства. Згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», національна система кібербезпеки визначається як комплексна сукупність суб'єктів, які відповідають за кібербезпеку, та взаємопов'язаних заходів різного спрямування. Ці заходи охоплюють політичні, науково-технічні, інформаційні та освітні ініціативи, а також організаційні, правові, оперативно-розшукові, розвідувальні, контррозвідувальні, оборонні й інженерно-технічні дії. Крім того, система включає заходи криптографічного й технічного захисту національних інформаційних ресурсів, а також кіберзахист об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, таких як державні інформаційні системи, фінансові платформи та енергетичні мережі, що є ключовими для функціонування держави та економічної безпеки [13]. А відповідно до п. 11 с. 1 ст. 1 зазначеного Закону, кіберпростір – це середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та / або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та / або інших глобальних мереж передачі даних [13].

Оскільки кіберпростір є віртуальним середовищем, що забезпечує комунікації та суспільні відносини через глобальні мережі, а національна система кібербезпеки охоплює широкий спектр заходів для захисту інформаційних ресурсів і критичної інфраструктури, логічним є створення необхідної основи для протидії кіберзлочинам. Такий багатогранний підхід спрямований на запобігання кіберзлочинам, зокрема шахрайству в електронній торгівлі, та забезпечення стабільності цифрового середовища [17, с. 502-503]. Це є важливим, оскільки електронна комерція в Інтернеті майже повністю покладається на фінансові установи, які виступають у ролі довірених третіх сторін при обробці електронних платежів. Хоча така система працює достатньо добре для більшості транзакцій, вона все ж має вади, притаманні моделі, що базується на довірі. Цілковито незворотні транзакції неможливі, оскільки фінансові установи змушені виступати посередниками у вирішенні спорів. Це підвищує вартість обробки транзакцій, обмежуючи мінімально доцільну суму переказу та унеможлиблюючи дрібні повсякденні платежі. Крім того, втрачається можливість здійснення незворотних платежів за незворотні послуги. Через ризик скасування транзакцій зростає потреба у взаємній довірі. Продавці змушені бути обережними щодо покупців, вимагаючи від них більше інформації, ніж це було б потрібно в іншому випадку. Певний відсоток шахрайства визнається неминучим [21].

У численних випадках після вчинення протиправного діяння на місці події зберігаються матеріальні сліди, так само і інформація в електронно-обчислювальній техніці, яка була задіяна для здійснення злочину. Такі сліди можуть включати фізичні докази, наприклад, відбитки пальців, документи чи предмети, а також цифрові дані, як-от записи в комп'ютерних системах, історія транзакцій, листування чи логи доступу, що дозволяють правоохоронним органам ідентифікувати злочинця та реконструювати обставини правопорушення [9, с. 158].

У контексті дослідження протидії злочинності у сфері підприємництва, зокрема шахрайства в онлайн-торгівлі, важливе значення має використання цифрових доказів та методів цифрової криміналістики. Наукова робоча група з цифрових доказів (SWGDE), до складу якої входять представники правоохоронних органів, науковці та комерційні організації у сфері цифрової криміналістики, визначає цифрові докази як інформацію з доказовим значенням, що зберігається або передається у бінарній формі, розробляючи міждисциплінарні стандарти для їх виявлення, збереження та ана-

лізу [Див.: 10, с. 700]. Цифрова криміналістика розглядається як процес отримання, збереження, аналізу та документування електронно збереженої інформації з використанням науково обґрунтованих методів, що характеризуються надійністю, верифікованістю та відтворюваністю, для забезпечення їх застосування у судових провадженнях, зокрема у справах, пов'язаних із шахрайством в онлайн-торгівлі. У цьому процесі ключовими є принципи, які застосовуються на всіх етапах дослідження – від збору даних до їх аналізу та підготовки звітів. Однак у розслідуванні шахрайських схем в онлайн-торгівлі, де методи цифрової криміналістики використовуються як інструмент, основний акцент робиться на ідентифікації та вилученні інформації, що може бути отримана з різноманітних цифрових джерел, таких як комп'ютери, мобільні пристрої, платформи електронної торгівлі, соціальні мережі чи інші цифрові платформи, які часто використовуються зловмисниками для вчинення шахрайських дій. Такий підхід стимулює розвиток інноваційних методів пошуку релевантної інформації, що є критично важливою для виявлення схем шахрайства, таких як фіктивні продажі, підробка платіжних даних чи маніпуляції з відгуками. Інформація, отримана в процесі цифрового розслідування, може бути передана для подальшого аналізу в рамках цифрової криміналістики, але для цього вона повинна відповідати суворим вимогам наукового методу та правилам допустимості доказів у суді. Водночас результати, отримані за допомогою цифрової криміналістики, можуть слугувати основою для цифрових розслідувань, сприяючи ефективній протидії шахрайству в онлайн-торгівлі та підвищенню якості доказової бази у кримінальних провадженнях [23]. Але це можливо тільки за умови ефективного міжнародного співробітництва, зокрема, можливості здійснення оперативного обміну інформацією: зростаючий рівень транскордонної злочинності зумовлює необхідність оперативної та ефективної взаємодії між компетентними органами різних держав. У відповідь на ці виклики міжнародна правова спільнота дедалі частіше вдається до укладення міжвідомчих угод і формування гнучких механізмів інформаційного обміну, що дозволяє пришвидшити отримання процесуально значущих даних та забезпечити реальний доступ до правосуддя в умовах, коли традиційні канали співпраці не завжди відповідають сучасним потребам [5, с. 611]. Таким чином, цифрова криміналістика – це галузь криміналістичної науки, що займається збором, аналізом, збереженням і представленням цифрових доказів, отриманих з електронних пристроїв, мереж або цифрових середовищ, з метою розслідування злочинів, зокрема кіберзлочинів. Вона включає методики ідентифікації, вилучення та інтерпретації даних з комп'ютерів, смартфонів, серверів, хмарних сховищ тощо, забезпечуючи їх юридичну достовірність для використання в судових процесах, при цьому дотримуючись принципів захисту прав людини та конфіденційності.

Організована злочинність за своєю сутністю долає національні кордони, набуваючи транснаціонального характеру. Унаслідок цього жодна держава не здатна самостійно ефективно розслідувати та притягувати до відповідальності за злочинні дії без підтримки інших країн, які або зазнають впливу цих діянь, або через які вони поширюються. Для дієвої протидії необхідні спільні зусилля та співпраця як на двосторонньому, так і на міжнародному рівні. Щоб досягти значних результатів і запобігти розробці та реалізації злочинних планів, така співпраця повинна бути активною й багатосторонньою [12, с. 6]. Міжнародне співробітництво у кримінальному судочинстві є комплексним правовим інститутом і включає як норми кримінального процесуального законодавства, що регламентують власні кримінальні провадження у зв'язку із таким співробітництвом, та і норми міжнародного права [11, с. 17].

Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії злочинам організується за такими критеріями: за напрямками (презентаційна, навчально-освітня, технічна допомога, інші види підтримки, пряма взаємодія); за формами реалізації (через встановлення інформаційно-комунікаційних каналів, договірні відносини, спільні правоохоронні заходи); за суб'єктами (шляхом утворення міжнародних правоохоронних організацій (глобального та регіонального рівня), міжвідомча співпраця (на рівні відомств або через міжнародні організації); за участю окремих осіб (офіцери зв'язку, особисті контакти). У практичній діяльності розрізняють два способи обміну інформацією: формальний і неформальний. Перший відбувається через офіційні документальні канали, які використовуються для отримання або надсилання офіційних документів, пов'язаних із економічною злочинністю чи особами, які її вчинили. Натомість неформальний обмін інформацією здійснюється за допомогою недокументальних засобів зв'язку, таких як телефонні розмови, електронні листи або інші способи передачі даних через мережу Інтернет [3, с. 47-48]. Міжнародна співпраця країн Європи та України у галузі криміналістики завжди була плідною та ефективною: іноземні спеціалісти надавали великий спектр різноманітної допомоги як у проведенні окремих видів судових експертиз так і ділилися досвідом щодо використання криміналістичних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень [18, с. 214].

Ключову роль у виявленні злочинних схем, ідентифікації суб'єктів правопорушень та попередженні протиправних дій відіграє обмін інформацією, що вимагає налагодження чітких механізмів

взаємодії на національному та міжнародному рівнях. Саме тому виникає потреба в уніфікованих міжнародних стандартах, які б регулювали обмін інформацією у сфері боротьби зі злочинами, особливо в цифровому просторі.

Будапештська конвенція про кіберзлочинність, також відома як Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Convention on Cybercrime, Council of Europe), є першим міжнародним договором, який було відкрито для підписання 23 листопада 2001 року з метою протидії злочинам у сфері Інтернету та комп'ютерних мереж (кіберзлочинності). Цей документ розробили у відповідь на зростання кіберзлочинів наприкінці 1990-х років, спричинене широким поширенням використання Інтернету. На квітень 2023 року до Конвенції приєдналися 68 держав (ратифікована Україною 07.09.2005) [14]. Конвенція, сприяючи уніфікації стандартів розслідування та переслідування кіберзлочинів, має на меті: забезпечити баланс між ефективною роботою правоохоронних органів і захистом основних прав людини; створити основу для взаємодопомоги між державами у питаннях кібербезпеки; надати можливість країнам обмінюватися даними та ресурсами під час розслідування кіберзлочинів; узгодити національні законодавства та зміцнити співпрацю у транснаціональних відносинах у сфері кібербезпеки [6].

Зазначена конвенція виходить за рамки звичайного юридичного документа, який встановлює кримінальну відповідальність за кіберзлочини, визначає процесуальні механізми для збору електронних доказів і створює правові засади для міжнародної взаємодії. Завдяки діяльності Комітету з питань Конвенції про кіберзлочинність (Т-СУ) та Офісу програми з кіберзлочинності Ради Європи (С-PROC), вона слугує універсальною платформою, що сприяє обміну досвідом і налагодженню контактів, спрощуючи співпрацю в конкретних ситуаціях, зокрема в екстрених випадках, навіть якщо це виходить за межі її прямих положень. Хоча будь-яка країна може застосовувати Конвенцію як основу для розробки національного законодавства, статус сторони відкриває додаткові можливості: використання її як правової бази для міжнародної співпраці, участь у розробці нових настанов чи протоколів, доступ до мережі контактних пунктів в режимі 24/7, посилення взаємодії з приватним сектором, а також пріоритетність для країн-учасниць і тих, що прагнуть приєднатися. Відкрита для підписання в Будапешті в листопаді 2001 року, Конвенція про кіберзлочинність вважається ключовим міжнародним договором у сфері боротьби з кіберзлочинами та роботи з електронними доказами. Вона охоплює: (i) криміналізацію діянь, таких як незаконний доступ, втручання в дані чи системи, комп'ютерне шахрайство та дитяча порнографія; (ii) процесуальні інструменти для розслідування кіберзлочинів і збору електронних доказів у кримінальних провадженнях; (iii) ефективні механізми міжнародної співпраці. Конвенція балансує між ідеєю вільного Інтернету, де інформація поширюється без перешкод, та необхідністю дієвої кримінально-правової реакції на зловживання цифровими технологіями. При цьому обмеження чітко визначені: розслідуються лише конкретні злочини, а доступ до даних відбувається з урахуванням прав людини та верховенства права. Розроблена країнами Ради Європи спільно з Канадою, Японією, ПАР і США, Конвенція відкрита для приєднання будь-якої держави, і дедалі більше країн з Африки, Америки та Азійсько-Тихоокеанського регіону долучаються до неї для посилення своєї кримінальної юстиції в справах, пов'язаних із кіберзлочинами. Держави, які є сторонами, підписали документ або отримали запрошення приєднатися, беруть участь у роботі Комітету Т-СУ як члени чи спостерігачі. Т-СУ, зокрема, аналізує виконання Конвенції, розробляє роз'яснення та створює додаткові правові інструменти. Конвенцію також підтримують проекти з розбудови потенціалу, які координує Офіс С-PROC у Румунії, допомагаючи країнам по всьому світу розвивати спроможності для розслідування, переслідування та судового розгляду кіберзлочинів відповідно до стандартів Конвенції та рекомендацій Т-СУ. Таким чином, Будапештська конвенція є не лише юридичним документом, а й ефективним інструментом глобальної взаємодії [24].

Оскільки кіберзлочинність поширюється, а отримання доказів, які можуть зберігатися в іноземних або невідомих юрисдикціях, ускладнюється транскордонними обмеженнями [22] і з метою удосконалення дії зазначеного міжнародного договору, в ЄС був розроблений Другий Додатковий Протокол до Конвенції про кіберзлочинність щодо посиленої співпраці та розкриття електронних доказів (CETS № 224), який відповідає на цей виклик і надає інструменти для посиленої співпраці та розкриття електронних доказів, такі як пряма співпраця з постачальниками послуг та реєстраторами, ефективні засоби отримання інформації про абонентів та даних про трафік, негайна співпраця в надзвичайних ситуаціях або спільні розслідування, які підпадають під систему прав людини та верховенства права, включаючи гарантії захисту даних [20].

Конвенція про кіберзлочинність (ETS № 185) є першим міжнародним договором про злочини, скоєні через Інтернет та інші комп'ютерні мережі, що стосується, зокрема, порушень авторських прав, комп'ютерного шахрайства, дитячої порнографії та порушень мережевої безпеки. Вона також містить низку повноважень та процедур, таких як пошук у комп'ютерних мережах та перехоплення.

Його головна мета, викладена у преамбулі, полягає у проведенні спільної кримінальної політики, спрямованої на захист суспільства від кіберзлочинності, зокрема шляхом прийняття відповідного законодавства та сприяння міжнародній співпраці [19].

27 червня 2016 року Україна уклала Угоду про співпрацю з Європейською організацією з питань юстиції (Євроюстом), створеною у березні 2002 року для підвищення ефективності роботи правоохоронних органів країн ЄС у розслідуванні та судовому переслідуванні особливо небезпечних кримінальних правопорушень. Проблемним є те, що положення Угоди не включають норм, які б повністю та вичерпно регулювали права й обов'язки сторін. У кількох статтях Угоди (ст. 1, 3, 4, 5, 6, 18) є посилання на положення Рішення Ради Європейського Союзу від 28 лютого 2002 року – документа, прийнятого третьою стороною без участі України. При цьому в Угоді відсутнє застереження, що для її цілей положення цього Рішення застосовуватимуться виключно в редакції, чинній на момент укладення Угоди. Таким чином, будь-які зміни до цих положень, що відбуватимуться без участі, згоди чи волі України, призводитимуть до зміни обсягу прав та обов'язків України за цією Угодою без її відома. Як бачимо, інтереси України в контексті цієї Угоди суттєво вразливі через її правову невизначеність та залежність від зовнішніх нормативних актів. Угода не забезпечує повного і вичерпного регулювання прав та обов'язків сторін, а відсилки до Рішення Ради Європейського Союзу від 28 лютого 2002 року створюють ризик односторонньої зміни умов без участі України, внаслідок чого вона втрачає контроль над обсягом своїх зобов'язань, що може негативно вплинути на її правову та економічну стабільність.

Таким чином, міжнародна протидія кіберзлочинності, зокрема у сфері електронної торгівлі, полягає у формуванні комплексної системи співпраці між державами, спрямованої на уніфікацію правових стандартів, оперативний обмін інформацією та забезпечення доступу до електронних доказів. Ключовим інструментом виступає Будапештська конвенція про кіберзлочинність, яка встановлює юридичні та процесуальні засади для транснаціональної взаємодії. Її положення доповнюються Другим Додатковим Протоколом, що передбачає механізми прямої співпраці з постачальниками цифрових послуг і спрощений доступ до даних. Міжнародне співробітництво також реалізується через договірні відносини, такі як Угода України з Євроюстом, яка, попри недоліки, розширює можливості обміну релевантною інформацією. Таким чином, ефективна протидія кібершахрайству в електронній торгівлі можлива лише за умов інтеграції цифрової криміналістики, належної правової регламентації та скоординованої взаємодії міждержавних структур.

#### **Висновки:**

1. Кібершахрайство в електронній торгівлі є окремим видом високотехнологічного злочину, що потребує окремого кримінально-правового підходу через особливості його здійснення – транснаціональний характер, анонімність правопорушників, використання шкідливого ПЗ та цифрових платформ, високу латентність і мінімальні ризики викриття. Це зумовлює потребу в оновленні інструментів кримінально-правової кваліфікації та засобів виявлення таких злочинів.

2. Міжнародна протидія кіберзлочинності в електронній торгівлі базується на уніфікації правових стандартів, швидкому обміні інформацією та доступі до цифрових доказів. Ключову роль у цьому відіграє Будапештська конвенція та її додаткові протоколи, які формують правову основу для транснаціональної взаємодії й кримінального переслідування кібершахрайства.

3. Цифрова криміналістика – це галузь криміналістичної науки, що займається збором, аналізом, збереженням і представленням цифрових доказів, отриманих з електронних пристроїв, мереж або цифрових середовищ, з метою розслідування злочинів, зокрема кіберзлочинів. Вона включає методики ідентифікації, вилучення та інтерпретації даних з комп'ютерів, смартфонів, серверів, хмарних сховищ тощо, забезпечуючи їх юридичну достовірність для використання в судових процесах, при цьому дотримуючись принципів захисту прав людини та конфіденційності.

4. Цифрова криміналістика та електронні докази є ключовими засобами виявлення й доведення кіберзлочинів, зокрема шахрайства в онлайн-торгівлі. Проте їх ефективне використання можливе лише за умови дотримання стандартів достовірності, допустимості та відтворюваності доказової інформації, що потребує подальшої розробки національних нормативних актів і узгодження з міжнародними підходами до доказування у сфері цифрових злочинів.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Думчиков М.О. Криміналістична типологізація кримінальних правопорушень у кіберпросторі. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 287–290. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.49>.
2. Бодунова О.М. Історико-правові аспекти виникнення злочинності у сфері інформаційних технологій. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 1. С. 441–445. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.76>.

3. Грицишен Д.О. Міжнародна співпраця в сфері запобігання та протидії економічній злочинності: державно-управлінський аспект. *Економічний вісник*. 2020. № 4. С. 36–50. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/72.036>.
4. Заяць К.Д., Заяць Д.Д. Особливості розслідування шахрайств, що маскуються під оболонкою цивільних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 101(2) Part 1. С. 213–224. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.20>.
5. Зуєв В.В. Тенденції міжнародного співробітництва України у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 608–612. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/144>.
6. Карвацька С. Будапештська конвенція про кіберзлочинність як основний міжнародно – правовий стандарт щодо кіберзлочинності. *Юридичний факультет Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича*. 27.02.2025. URL: <https://law.chnu.edu.ua/budapeshtska-konventsiiia-pro-kiberzlochynnist> (дата звернення: 06.06.2025).
7. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 06.06.2025).
8. Кулик О.І. Поняття і елементи господарської правосуб'єктності постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 5. С. 282–287. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.45>.
9. Лепей М.В. Наукові дискусії щодо проведення різних видів огляду під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 105(2) (Part 1). С. 158–166. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.15>.
10. Матіс Я. Деякі аспекти кримінальних доказів та цифрових доказів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 2. С. 699–704. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.116>.
11. Міжнародне співробітництво у кримінальному судочинстві: навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / уклад.: М.І. Смирнов, В.К. Волошина, А.В. Підгородинська; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. 165 с. URL: [https://document.kdu.edu.ua/info\\_zab/081\\_2048.pdf](https://document.kdu.edu.ua/info_zab/081_2048.pdf) (дата звернення: 06.06.2025).
12. Посібник з міжнародного співробітництва та інформаційного обміну. Керівництво для співробітників регулятивних, судових та правоохоронних органів. Комісія Британських Віргінських островів. 2013. 43 с. URL: [https://star.worldbank.org/sites/star/files/bvi\\_international\\_cooperation\\_handbook\\_2013\\_ukraine\\_version.pdf](https://star.worldbank.org/sites/star/files/bvi_international_cooperation_handbook_2013_ukraine_version.pdf) (дата звернення: 06.06.2025).
13. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 06.06.2025).
14. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 07.09.2005 № 2824-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-15#Text>.
15. Сметаніна Н.В., Діброва Т.А., Пісенко Д.О. Кіберзлочинність та кібершахрайство в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. С. 546–549.
16. Третяк А., Рябова Д. Результати опитування українських респондентів у рамках Всесвітнього дослідження економічних злочинів та шахрайства 2020 року: основні тенденції – зростання обсягу шахрайства та економічних злочинів. Європейська Бізнес Асоціація. 01.12.2020. URL: <https://eba.com.ua/ader-haber-yurydychnyj-radnyk-svitovogo-banku-z-reformuvannya-pensijnoyi-systemy-ukrayiny/> (дата звернення: 06.06.2025).
17. Харитонов С.О. Суб'єкти запобігання шахрайству у сфері електронної торгівлі. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 5. С. 502–505. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.90>.
18. Яремчук В.О. Міжнародна співпраця у галузі криміналістики та судової експертизи в умовах війни. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (3 листопада 2023 року) / упор. Р.М. Шехавцов*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 214–215.
19. Details of Treaty No.185. Convention on Cybercrime (ETS No. 185). An official website of the European Union. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=185> (дата звернення: 06.06.2025).
20. Details of Treaty No.224. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). An official website of the European Union. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=224> (дата звернення: 06.06.2025).

21. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Bitcoin Project. *Investopedia*. URL: <https://www.investopedia.com/terms/c/cryptocurrency.asp#citation-8> (дата звернення: 06.06.2025).
22. Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). An official website of the European Union. URL: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol> (дата звернення: 06.06.2025).
23. SWGDE: Digital and Multimedia Evidence (Digital Forensics) as a Forensic Science Discipline. 05.09.2014. URL: <https://www.swgde.org/14-f-001/> (дата звернення: 06.06.2025).
24. The Budapest Convention on Cybercrime: benefits and impact in practice. Cybercrime Convention Committee (T-CY). Strasbourg, 13 July 2020. URL: <https://rm.coe.int/t-cy-2020-16-bc-benefits-rep-provisional/16809ef6ac> (дата звернення: 06.06.2025).



УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.27>

## ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД)

Дяченко Е.В.,

*аспірант Київського міжнародного університету,  
адвокат, директор юридичної компанії «Праволекс»*

ORCID: 0009-0007-5211-1510

### **Дяченко Е.В. Історія становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі (імперський період).**

У статті досліджується історія становлення та розвитку запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (арешту) в кримінальному процесі імперського періоду. Аналізується нормативно-правова база, що регулювала застосування арешту в XVIII-XIX ст., а також визначаються ключові тенденції змін правового регулювання інституту запобіжних заходів.

Встановлено, що інститут запобіжних заходів протягом майже всього імперського періоду розвивався в умовах домінування інквізиційної моделі правосуддя, авторитарної логіки кримінальної політики та пріоритетності репресивних підходів до розслідування злочинів.

Соборне Уложення 1649 року поклало початок законодавчому оформленню тримання під вартою як універсального способу забезпечення участі підозрюваного в дізнанні, не передбачаючи чіткого розмежування між адміністративним і кримінально-процесуальним затриманням та арештом. У період абсолютизму арешт став не тільки основним, але й фактично єдиним інструментом попередньої ізоляції обвинуваченого, що сприяло масовим зловживанням з боку адміністративних і поліцейських органів. Незважаючи на реформи, розпочаті Катериною II та Олександром I, тримання під вартою продовжувало залишатися домінуючою і часто довільно застосовуваною запобіжною мірою. Зусилля, що вживалися для вирішення цієї проблеми, мали загалом декларативний характер і не супроводжувалися ефективними механізмами їх реалізації та контролю. Метою тримання під вартою в таких умовах було не забезпечення явки особи до суду або запобігання можливому ухиленню особи від органів поліції, а скоріше створення психологічно і фізично виснажливих умов, що спонукають її до визнання провини.

Статут кримінального судочинства 1864 року став значним кроком вперед у процесуальній регламентації застосування запобіжних заходів, у становленні принципів змагальності кримінального процесу, недоторканності особи тощо. Однак навіть і його межах тримання під вартою залишилось надмірно централізованим, обмежуючим права людини. Захід зберігав риси інструменту тиску на обвинуваченого (підозрюваного), а не являв собою винятково інструмент забезпечення правосуддя.

**Ключові слова:** кримінальний процес, запобіжні заходи, тримання під вартою, арешт, взяття під варту, імперський період.

### **Diachenko E.V. History of the formation and development of the preventive measure «detention» in criminal proceedings (imperial period).**

The article examines the history of formation and development of the preventive measure in the form of detention (arrest) in the criminal procedure of the imperial period. The author analyzes the legal framework which regulated the use of arrest in the eighteenth and nineteenth centuries, and also identifies the key trends in the legal regulation of the preventive measures institute.

The author establishes that the institution of preventive measures throughout the entire imperial period developed under the dominance of the inquisitorial model of justice, the authoritarian logic of criminal policy and the priority of repressive approaches to crime investigation.

The 1649 Code of Conciliar Laws marked the beginning of the legislative formalization of detention as a universal way to ensure the participation of a suspect in an investigation, without providing for a clear distinction between administrative and criminal procedural detention and arrest. During the period of absolutism, arrest became not only the main, but in fact the only instrument of pre-trial isolation of the accused, which contributed to massive abuses by administrative and police authorities. Despite the reforms initiated by Catherine II and Alexander I, detention continued to be the dominant and often arbitrarily applied preventive measure. The efforts made to address this problem were generally declarative in nature and were not accompanied by effective mechanisms for their implementation and

control. The purpose of detention in such conditions was not to ensure a person's appearance in court or to prevent possible evasion of the police, but rather to create psychologically and physically exhausting conditions that would encourage a person to admit guilt.

The Statute of Criminal Procedure of 1864 was a significant step forward in the procedural regulation of the application of preventive measures, in the establishment of the principles of adversarial criminal proceedings, personal inviolability, etc. However, even within its limits, detention remained excessively centralized and restrictive of human rights. The measure retained the features of an instrument of pressure on the accused (suspect), rather than being an exclusively justice-oriented tool.

**Key words:** criminal procedure, preventive measures, detention, arrest, custody, imperial period.

**Постановка проблеми.** У царині правових наук ретроспективний аналіз виступає невід'ємним методологічним прийомом, оскільки дає змогу простежити витoki, еволюцію та закономірності розвитку різноманітних явищ. Звернення до історичної перспективи необхідне для формування повноцінних і об'єктивних теоретичних узагальнень, висновків і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики. Це особливо актуально під час вивчення фундаментальних правових інститутів, що склалися історично і зберігають спадкоємність із минулим. Саме до таких інститутів належить інститут запобіжних заходів, чиї витoki сягають у далеке минуле і нерозривно пов'язані з історико-правовими традиціями, що сформувалися на території України задовго до сучасного етапу її державності.

Виняткову увагу в історії інституту запобіжних заходів слід приділити аналізу його розвитку в імперський період, особливо в контексті становлення такого запобіжного заходу як «тримання під вартою». Дослідження історії розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в імперський період дасть змогу не тільки зрозуміти природу та причини сучасних законодавчих і практичних підходів, а й виявити тенденції, помилки та позитивний досвід, які можуть бути використані в процесі реформування сучасного кримінального процесуального законодавства.

**Стан опрацювання проблематики.** Існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів, безпосередньо присвячених запобіжним заходам та їх розвитку. Назвемо таких вчених, як: В.Д. Бринцев, А.І. Бородулін, В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевий, О.І. Галаган, В.С. Зеленецький, О.П. Кучинська, Ю.Ф. Кравченко, Г.К. Кожевников, О.В. Капліна, В.І. Маринів, Л.М. Москвич, С.В. Слінько, В.В. Сташис, В.М. Тertiшник, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін. Однак науковцями недостатньо розкриті особливості виникнення та еволюції запобіжного заходу «тримання під вартою» з урахуванням особливостей перебування українських земель в складі Російської Імперії.

**Мета статті** полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального процесу та історико-правових аспектів аналізу законодавства з'ясувати юридичну природу становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі імперського періоду.

**Виклад основного матеріалу.** Із середини XVII ст. значна частина сучасної Лівобережної України (Гетьманщина) потрапила під управління Російського Царства, яке в 1721 році перетворилося на Російську Імперію. Російська Імперія з дня свого заснування і до ліквідації в 1917 році почала об'єднувати під своїм прапором все більше територій, які на сьогодні знаходяться в складі України. Даний історичний факт призвів до того, що починаючи з середини XVII ст. на значну частину українських територій поширилася дія Соборного Уложення і наступних нормативно-правових актів Російської Імперії [1].

Відповідно до положень Соборного Уложення 1649 року [2] злочин сприймався як загроза суспільству і державному устрою, а покарання – як справедлива і неминуча кара за скоєне зло. Кримінальне переслідування мало виражений публічний характер, а сам процес був інквізиційного типу, що передбачало відсутність змагальності, активну роль суду і обмежені права обвинуваченого. У цей період переважаючим заходом, який можна віднести до запобіжних у сучасному його розумінні, поступово стає поміщення у в'язницю. В умовах недосконалості слідчої процедури ув'язнення часто були надмірно тривалими і могли досягати двох-трьох років. Відомі випадки, коли представники влади (губернські старости, воеводи) свідомо ув'язнювали завідомо невинних кріпаків, розраховуючи, що таким робом вдасться вплинути на їх поміщиків, схиливши до видачі реального злочинця. Акт не містив чіткого процедурного розмежування між затриманням особи та поміщенням її у в'язницю. Саме ж ув'язнення фактично розглядалося як спосіб позбавлення особи волі, спрямований, перш за все, на забезпечення її участі в розшуку та дізнанні.

Загалом з середини XVII ст. затримання особи в місцевій правовій традиції починає поступово виступати в двох формах: як засіб забезпечення участі підозрюваного в розшукових діях і як превентивний захід щодо осіб, поведінка яких викликала підозру у влади. Це свідчить про поступове зародження передумов для формування в кримінальному процесі інституту запобіжних заходів.

Ситуація із застосуванням поміщення у в'язницю (триманням під вартою) істотно погіршується в період формування і зміцнення абсолютної монархії, оскільки саме тоді розшукове (інквізиційне) судочинство досягає свого найбільшого розквіту і отримує максимальну законодавчу підтримку. Особливо значущим у цьому контексті є Указ Петра I «Про скасування в судових справах очних ставок, про введення, замість них, розпитування та розшуку, про свідків, про відвід їх, про присягу, про покарання за лжесвідків і митні гроші» від 21.02.1697 р. Даним актом цар фактично встановив обов'язковість інквізиційного провадження практично по всіх категоріях кримінальних справ. Вводився жорсткий порядок розшукового слідства, побудованого на принципах активної слідчої ролі суду, обмеженості прав обвинувачених і широкого використання заходів примусу, включаючи арешти. Законодавчі ініціативи Петра I були доповнені і розвинені в наступному акті – «Короткому зображенні процесів та судових тяжб» від 26.04.1715 р., орієнтованому на регламентацію порядку військового судочинства. Документ деталізував і конкретизував положення Указу від 21.02.1697 р., що, в кінцевому підсумку, сприяло повсюдному застосуванню жорстких процесуальних методів не тільки щодо військовослужбовців, а й інших категорій населення.

Результатом посилення кримінально-процесуальної політики стало помітне розширення практики застосування триманням під вартою. Згідно з чинними на той момент правилами, цей захід формально міг застосовуватися щодо осіб, які «зізналися у провіні» або «були викриті у злочині». Однак на практиці, внаслідок недостатньої чіткості формулювань і довільності тлумачень, це означало можливість затримання і арешту практично будь-якої особи, не тільки підозрюваної у скоєнні злочину, але і такої, що не викликає довіри. Підкреслимо, що право поміщати обвинувачених під варту на етапі слідства і суду належало широкому колу посадових осіб – сищикам, представникам поліцейських структур і військової влади. Такий підхід фактично стирав межу між адміністративним і кримінально-процесуальним затриманням і арештом.

Відсутність у законодавстві чітко сформульованих критеріїв, що визначають порядок вибору запобіжного заходу з урахуванням тяжкості скоєного злочину, характерологічних рис особистості особи, наявності у обвинуваченого постійного місця проживання, попередніх судимостей та інших обставин, призводила до довільного і часто репресивного застосування триманням під вартою. В умовах відсутності інституційного контролю та розвинених механізмів судового оскарження найбільш прийнятним, а по суті – найпростішим і найзручнішим для представників влади заходом ставало тримання під вартою. Масове і часто необґрунтоване застосування тримання під вартою сприяло систематичним порушенням прав людини державою. Не маючи достатніх правових гарантій, підозрювані (обвинувачені) утримувалися в умовах, нерідко значно гірших, ніж ті, в яких перебували вже засуджені особи. Відсутність стандартів утримання, затягування термінів розслідування, нестача місць у в'язницях перетворювали тримання під вартою не стільки на процесуальну міру, скільки на фактичну форму позасудового покарання.

Отже, аналіз нормативно-правових актів, прийнятих у період правління Петра I, свідчить про те, що законодавець, посилюючи авторитарні та репресивні риси кримінального процесу, свідомо чи несвідомо відмовляється проводити чітке розмежування між окремими формами обмеження свободи. В результаті подібної правової невизначеності «тримання під вартою» набуває рис універсального інструменту впливу на громадян, який активно використовується державою в особі спеціальних органів для контролю і придушення будь-яких форм соціальної напруженості або невдоволення.

Істотний внесок в еволюцію інституту запобіжних заходів зробила Катерина II. В епоху її правління були видані законодавчі акти, які закріпили значні зміни в процесі застосування тримання під вартою: Комісія зі складання проекту нового Уложення від 30.07.1767 р. (Наказ), Установи для управління губерній Всеросійської імперії від 07.11.1775 р. і Статут Благочинства або Поліцейський від 08.04.1782 р. Так, у Наказі, а згодом і в Статуті Благочинства, вперше був деталізований перелік доказів, наявність яких ставала обов'язковою умовою для взяття особи під варту. Ця новація ґрунтувалася на теорії формальних доказів, згідно з якою встановлення достатності та переконливості доказів для застосування заходів примусу не могло залишатися суто на розсуд представника влади, оскільки це могло призвести до свавілля та зловживань. Законодавець, таким чином, сам брав на себе відповідальність визначити необхідні критерії та доказові стандарти, що, безсумнівно, було значним кроком вперед в упорядкуванні процесу застосування запобіжних заходів. Не менш важливим є положення, закріплене в Наказі, згідно з яким цілі застосування запобіжних заходів принципово відрізнялися від цілей кримінального покарання. Вперше настільки явно підкреслювалося, що тримання під вартою не повинно бути надмірним, оскільки воно за своєю суттю є жорстоким заходом, і його тривалість слід звести до мінімально необхідного терміну. Отже, Катерина II заклала в законодавстві прогресивну для того часу думку про необхідність мінімізації та гуманізації тримання під вартою.

Що стосується Установ, то вони передбачили створення в кожній імперській губернії совісного суду (ст. 401). Одним з ключових завдань цих судів був розгляд скарг узятих під варту та затриманих осіб, що представляло собою спробу ввести в Російській Імперії аналог інституту «*habeas corpus*». Habeas Corpus Act, прийнятий в Англії ще в 1679 році [3], встановлював фундаментальну гарантію особистої свободи, надаючи кожному заарештованому право на оскарження взяття під варту в суді і право на судовий розгляд обґрунтованості арешту. Створення совісного суду мало стати аналогом англійської інституції і, незважаючи на очевидні обмеження (наприклад, совісний суд не міг приймати скарги від осіб, звинувачених у тяжких злочинах, таких як образа царської особи, вбивство, розбій або крадіжка), сприяти посиленню судового контролю за законністю та обґрунтованістю арештів. Як показала практика, совісний суд не виправдав покладених на нього очікувань, він не зміг повною мірою реалізувати свої завдання і не користувався необхідним авторитетом ні в суспільстві, ні серед представників влади. Совісний суд мав скоріше формальні повноваження, а його рішення про визнання арештів незаконними часто ігнорувалися органами влади. Таким чином, совісний суд не зміг надати ефективного захисту узятим під варту та затриманим особам.

Процедура звернення зі скаргами на незаконне ув'язнення до совісного суду застосовувалася на практиці вкрай рідко. Причиною тому була не тільки відсутність авторитету суду, а й цілий комплекс інших факторів: був відсутній повноцінний правовий механізм реалізації заарештованими права на оскарження свого ув'язнення; законодавством не передбачався обов'язок поліцейських органів роз'яснювати затриманим можливість подання скарги; не були чітко регламентовані терміни і порядок подання скарг до суду; повністю були відсутні гарантії відповідальності посадових осіб за невиконання приписів совісного суду. Все це призводило до того, що найбільш поширеним і використовуваним запобіжним заходом лишалося саме тримання під вартою. Ба більше, терміни утримання заарештованих продовжували збільшуватись. Законодавець намагався вирішити цю проблему. Зокрема, ст.ст. 188 і 207 Установ для управління губерній наказували вищим земським і повітовим судам завершувати розгляд кримінальних справ, пов'язаних з утриманням обвинувачених під вартою, протягом чотирьох місяців («в один термін»). До того ж законодавчо встановлювалася відповідальність суддів за необґрунтоване затягування таких справ: якщо справа не була завершена протягом «трьох термінів» (один рік), суддя міг втратити річну платню, яка спрямовувалася на компенсацію збитків потерпілому, його спадкоємцям або на підтримку шкіл. Однак дана норма мала істотний недолік, що полягав у її декларативному характері. В умовах масової неписьменності населення і відсутності ефективного механізму інформування ув'язнених про свої права, реалізація норми була поставлена в пряму залежність від письмових скарг самих заарештованих.

Певне поліпшення наявної ситуації відбулося з введенням інституту прокурорів у губерніях і повітах. Ст.ст. 405 і 408 Установ для управління губерній прямо наказували прокурорам здійснювати контроль за умовами утримання осіб, які перебувають під вартою, а також за своєчасним завершенням справ, передбачаючи необхідність максимально швидкого вирішення питання про подальшу долю затриманого: або його відправлення до суду, або звільнення. Хоча це нововведення і не вирішило повністю проблеми свавілля і тривалого тримання під вартою, воно стало важливим кроком на шляху до встановлення хоча б мінімального процесуального та адміністративного контролю за застосуванням аналізованого запобіжного заходу.

Загалом Катериною II неодноразово робилися спроби усунути сформовані в Російській Імперії недоліки розслідування злочинів, викликані надмірно широким і часто довільним застосуванням тримання під вартою. Однак всі «катеринівські ініціативи», незважаючи на їх зовнішньо прогресивний характер, не привели до принципової зміни ситуації в кращу сторону. Основними причинами відсутності реальних позитивних змін стали непослідовність і фрагментарність законодавства, декларативність багатьох норм, відсутність системності та всебічності їх застосування.

По-перше, за якісним і кількісним змістом введені процесуальні гарантії були явно недостатніми для досягнення значного позитивного ефекту і не могли забезпечити ефективного захисту обвинувачених від незаконного тримання під вартою. В результаті законодавчі новели найчастіше носили формальний характер, що виключало можливість говорити про серйозні досягнення в області дотримання прав людини в кримінальному процесі.

По-друге, введені Катериною II норми не супроводжувалися механізмами їх реалізації, що особливо яскраво проявлялося у відсутності ефективною відповідальності за їх порушення. На практиці посадові особи, відповідальні за дотримання закону, практично не несли ніякої відчутної відповідальності за неналежне виконання своїх обов'язків, довільне тримання під вартою, перевищення повноважень та інші зловживання. Така ситуація була неминучою в умовах відсутності чіткої системи санкцій, що істотно знижувало мотивацію представників органів влади до дотримання законності.

По-третє, ефективність контролю за застосуванням запобіжних заходів значно обмежувалася слабкою централізацією управління. Місцеві структури не перебували в суворому підпорядкуванні центральної влади, внаслідок чого нагляд за їхньою діяльністю був вкрай ускладненим. Це означало відсутність найважливіших гарантій дотримання законності – єдності правозастосування та ефективного нагляду за діяльністю органів слідства і суду.

По-четверте, обвинувачені, як і раніше, перебували у вкрай уразливому становищі і практично не мали можливостей захищати свої права. Часто вони навіть не знали про суть пред'явленого їм обвинувачення, не були здатні через масову неписьменність і правову необізнаність оскаржити незаконні дії посадових осіб. Ця обставина повністю позбавляла заарештованих можливості ефективно протистояти зловживанням і довільному застосуванню запобіжних заходів.

Нарешті, найважливішою причиною, що перешкоджала формуванню нового, гуманістичного підходу до ролі та цілей тримання під вартою, залишалася незмінність методології, техніки та тактики розслідування злочинів. В умовах відсутності сучасних методів і засобів доказування головним доказом, як і раніше, вважалося зізнання обвинуваченого, яке часто отримували під тиском. Це сприяло збереженню традиційного підходу до запобіжного заходу «тримання під вартою» як ефективного інструменту примусу до визнання провини і розкриття злочинів, тим самим консервуючи стару, репресивну модель слідства і суду, гальмуючи розвиток правових гарантій захисту прав людини в кримінальному процесі.

Слід особливо підкреслити, що проблема надмірних термінів тримання під вартою не втрачала своєї актуальності десятиліттями. Вона залишалася однією з найгостріших і невіршених, як у теоретичному, так і в практичному аспекті. З цією проблемою зіткнулися послідовно Олександр I, Микола I і Олександр II, кожен з яких вживав певних заходів, спрямованих на її врегулювання. Однак всі зусилля виявилися або неефективними, або приводили лише до часткових, тимчасових поліпшень. Показовою в цьому контексті є ситуація, що склалася в роки правління Олександра I, коли кількість заарештованих осіб досягла 127 тисяч. Усвідомлюючи системний характер проблеми, імператор видав розпорядження Сенату про необхідність невідкладного і позачергового розгляду справ арештантів. Ба більше, за несвоєчасний розгляд справ вводився захід дисциплінарної відповідальності – штраф у розмірі  $\frac{1}{3}$  посадового окладу судді. Однак ця ініціатива, будучи недостатньо інституційно підкріпленою, породила побічні ефекти: щоб уникнути санкцій, суди почали приховувати наявність заарештованих осіб в офіційній статистиці, що, зі свого боку, спотворювало реальну картину і перешкоджало виробленню ефективної державної політики в сфері кримінального судочинства.

Не призвело до вирішення наведеної проблеми і реформування кримінально-процесуального законодавства. Незважаючи на те, що Звід законів Російської імперії 1832 року [2] вперше систематизував кримінально-процесуальні норми і заснував змішану модель кримінального процесу, реальний стан справ істотно не змінився. Звід законів закріпив перелік запобіжних заходів, а також встановив загальні умови і підстави для їх застосування. Так, обрання конкретного запобіжного заходу залежало від тяжкості звинувачення, сили доказів та класової приналежності особи. Останній критерій особливо наочно відображає соціально-стратифіковану природу кримінальної юстиції Російської Імперії, в рамках якої запобіжні заходи застосовувалися з очевидною дискримінацією щодо нижчих станів. Здебільшого введена регламентація була спрямована на формування у органів слідства і суду більш відповідального, економного і обґрунтованого ставлення до застосування запобіжних заходів. Закон передбачав можливість утримання обвинуваченого у в'язниці або при поліції тільки за наявності однієї з таких умов: якщо за інкриміноване діяння передбачалася санкція у вигляді позбавлення всіх прав стану або якщо обвинувачений не міг надати поручителя.

В розглянутий історичний період поліцейські органи поєднували в собі функції як адміністративного нагляду, так і органів дізнання та попереднього слідства. В результаті відсутності належного контролю і чіткого розподілу процесуальних повноважень широко практикувалися довільні затримання, довільне продовження тримання під вартою, а також ігнорування процесуальних термінів. Відомі випадки, коли особи, одного разу поміщені до в'язниці, буквально «забувалися» і перебували під вартою без вироку суду по 10-12 років. Об'єктивні статистичні дані свідчать про масштабність і хронічний характер цієї проблеми. Так, якщо в 1825 році загальна кількість заарештованих осіб на території Російської Імперії становила близько 127 тисяч, то к 1850 року вона зросла до 335 тисяч. Подібна динаміка дозволяє говорити не стільки про реальне зростання рівня злочинності, скільки про системну практику надмірного і необґрунтованого застосування аналізованого запобіжного заходу.

Слід констатувати, що кримінальний процес продовжував зберігати стійкі інквізиційні риси: основним джерелом доказів вважалося зізнання обвинуваченого, а самі методи розслідування мало

чим відрізнялися від практик, що застосовувалися протягом попередніх століть. Незважаючи на формальну заборону тортур, законодавство містило норми, які узаконювали застосування психологічного тиску. Допускалося використання різних маніпулятивних методів, спрямованих на отримання зізнання – із залученням священнослужителів, з обіцянками пом'якшення покарання тощо. Законодавство прямо стверджувало, що «зізнання – найкращий доказ усього світу», що лише посилювало значимість тримання під вартою як способу схилення особи до самозвинувачення. Метою тримання під вартою в таких умовах було не забезпечення явки особи до суду або запобігання можливому ухиленню особи від органів поліції, а скоріше створення психологічно і фізично виснажливих умов, що спонукають її до визнання провини. Жорсткий, принизливий і нелюдський режим тримання в тюремних установах лише сприяв цій практиці.

Важливо також підкреслити, що заарештована особа фактично не мала жодних юридичних засобів для захисту своїх прав. Обвинувачені не були наділені правом на захисника на ранніх стадіях процесу, не могли оскаржувати дії поліції, не мали доступу до матеріалів справи, а найголовніше – не мали механізмів оскарження обрання запобіжного заходу. Терміни утримання під вартою законом не регламентувалися, що призводило до того, що попереднє ув'язнення нерідко тривало роками. Арешт з тимчасового процесуального заходу перетворювався на форму тривалого позасудового позбавлення волі. Певна стабілізація відбулась лише з введенням у 1860 році інституту судових слідчих. Застосування всіх запобіжних заходів, за винятком короточасного адміністративного затримання, було вилучено з компетенції поліції і передано до відання судових слідчих – представників вже не виконавчої, а судової влади. Ця реформа мала істотне значення для становлення більш правового підходу до використання запобіжних заходів і сприяла, принаймні формально, посиленню судового контролю за обмеженням прав і свобод особи.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини XIX ст. мали значний вплив на трансформацію кримінального судочинства в Російській Імперії, сприяючи формуванню принципово нового типу кримінального процесу. Найповніше новація проявили себе в Статуті кримінального судочинства 1864 року [2], який став першим системним і кодифікованим актом, орієнтованим на принципи законності, правової визначеності та захисту прав людини. Одним з найважливіших досягнень Статуту стало нормативне закріплення принципу недоторканності особи. Вперше в історії вітчизняного кримінально-процесуального законодавства він отримав пряме текстуальне вираження (ст.ст. 8 і 9 Статуту). В контексті розвитку положень принципу у загальних розділах Статуту були сформульовані процесуальні гарантії, спрямовані на реалізацію недоторканності особи (ст.ст. 10 і 11), що свідчило про перехід до більш правозахисної моделі кримінального судочинства. Істотні зміни торкнулися і інституту запобіжних заходів. Класифікація злочинів в Статуті кримінального судочинства ґрунтувалася на характері санкції, передбаченої за конкретне діяння, що дало можливість систематизувати та ієрархізувати запобіжні заходи залежно від ступінь тяжкості вчиненого правопорушення. Статут виділив три групи злочинів, для кожної з яких визначалися граничні запобіжні заходи. Серед них ув'язнення займало важливе місце і регулювалося комплексом норм, що містились в ст.ст. 416, 419 і 421 (щодо цілей і умов застосування арешту), а також ст.ст. 430–432, 561 і 584, що мали регламентуючий характер. Статут конкретизував категорії осіб, до яких міг бути застосований цей запобіжний захід. Так, тримання під вартою застосовувалось лише щодо обвинувачених у скоєнні таких злочинів, за які піддавалися або утриманню в тюрмі з позбавленням усіх особливих прав і переваг, або ув'язненню в арештанському відділенні, або заслання на проживання в сибірські або віддалені губернії з позбавленням усіх особливих прав і переваг, або ж, нарешті, покаранням кримінальним, як то: заслання на поселення або на каторжні роботи з позбавленням усіх прав стану (ст. 419). До того ж тримання під вартою допускалося і стосовно тих, хто вчинив менш тяжкі злочини (ст. 420) – бродяг – осіб, які не мали осілого місця проживання, що відбивало не тільки кримінально-процесуальну, а й соціальну функцію інституту запобіжних заходів, спрямовану на контроль за «неблагонадійними» елементами.

Окремої уваги заслуговує правове становище неповнолітніх у контексті застосування до них запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Закон допускав можливість утримання під вартою дітей та підлітків віком від 10 до 17 років, у тому числі тих, хто вчинив суспільно небезпечні діяння «з нерозуміння». Водночас передбачалися особливі форми ізоляції: такі неповнолітні могли бути поміщені в притулки, колонії для малолітніх злочинців або монастирі відповідного віросповідання. Ця норма ілюструє спроби законодавця поєднати каральний і виховний підходи, що було характерно для політики Імперії щодо неповнолітніх правопорушників. Продовжувала діяти норма, запозичена зі Зводу законів Російської імперії 1832 року, що забороняла тримання під вартою вагітних жінок і жінок з немовлятами, що свідчить про прагнення держави розвивати на правозастосовному рівні принцип гуманізму.

На відміну від раніше діючих кодифікованих актів, Статут кримінального судочинства 1864 року [2] вперше в достатній мірі регламентував порядок реалізації обвинуваченим свого права на оскарження постанови судового слідчого про застосування запобіжного заходу. Так, відповідно до ст. 501 Статуту, особа, поміщена під варту, отримувала право брати участь у розгляді власної скарги, що свідчило про наявність елементів процесуальної змагальності в кримінальному процесі. Проте при всій прогресивності зазначеної норми, законодавець не передбачив участі захисника в процедурі оскарження запобіжного заходу. Ні на стадії подання скарги, ні в момент її судового розгляду фігура захисника не була процесуально обов'язковою, що перешкоджало повноцінній реалізації в процесі принципу змагальності.

Органом, наділеним повноваженнями щодо обрання, зміни або скасування запобіжних заходів, став судовий слідчий. Усі процесуальні рішення, пов'язані із запобіжними заходами, слідчий оформлював у вигляді спеціальної постанови (ухвали), про що він був зобов'язаний негайно повідомити найближчого прокурора. Згідно зі Статутом, прокурор мав право вимагати від слідчого застосування більш м'якого запобіжного заходу. У цьому випадку рішення прокурора було обов'язковим для слідчого. До того ж прокурор мав можливість сам обрати або змінити запобіжний захід при складанні обвинувального висновку і направленні справи до суду (ст.ст. 283–285).

Особливо показово, що Статут не передбачав граничних термінів тримання під вартою, залишивши це питання поза рамками формального регулювання. Незважаючи на це, в після-реформний період спостерігалось фактичне скорочення тривалості ув'язнення в порівнянні з дореформеною практикою. Так, за даними судової статистики, близько 48,7% всіх осіб, які утримувалися під вартою, перебували в ізоляції менше одного року, 39% – один рік, 11% – два роки, 0,9% – три роки, і лише 0,4% – більше трьох років. Хоча ці цифри демонструють відносне поліпшення, слід враховувати, що відсутність чітких часових рамок, як і раніше, дозволяла практикувати надмірно тривале тримання під вартою в окремих випадках. Ба більше, одним з ключових недоліків Статуту залишалося те, що терміни попереднього ув'язнення не зараховувалися до терміну остаточного кримінального покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Така норма не тільки порушувала принцип справедливості, але й сприяла де-факто подвійному покаранню обвинуваченого. Лише законом від 17.02.1910 р. ця несправедливість була частково усунена: було допущено можливість зарахування строків попереднього ув'язнення до строку остаточного покарання, проте це рішення залишалося на розсуд суду і не мало обов'язкового характеру.

Загалом судово-правова реформа 1864 року дійсно мала глибокий вплив на трансформацію кримінального процесу Російської Імперії. Введені процесуальні гарантії, перерозподіл повноважень між слідством, прокуратурою і судом, посилення ролі прокурорського нагляду і формалізація порядку застосування запобіжних заходів сприяли впорядкуванню і раціоналізації практики застосування тримання під вартою. Об'єктивним підтвердженням цього є скорочення числа осіб, які перебували під вартою. Так, в 1898 році їх кількість знизилась до 23 тисяч. Водночас взяття під варту зберігало провідну роль у забезпеченні присутності обвинуваченого під час проведення слідства та судового розгляду кримінальних справ. Фактично воно застосовувалося до кожної третьої обвинуваченої особи.

**Висновки.** Проведений історико-правовий аналіз становлення і розвитку запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в кримінальному процесі імперського періоду дозволяє стверджувати, що інститут запобіжних заходів протягом усього періоду розвивався в умовах домінування інквізиційної моделі правосуддя, авторитарної логіки кримінальної політики та пріоритетності репресивних підходів до розслідування злочинів. Соборне Уложення 1649 року поклато початок законодавчому оформленню тримання під вартою як універсального способу забезпечення участі підозрюваного в дізнанні, не передбачаючи чіткого розмежування між адміністративним і кримінально-процесуальним затриманням та арештом. У період абсолютизму арешт став не тільки основним, але й фактично єдиним інструментом попередньої ізоляції обвинуваченого, що сприяло масовим зловживанням з боку адміністративних і поліцейських органів. Незважаючи на реформи, розпочаті Катериною II та Олександром I, тримання під вартою продовжувало залишатися домінуючою і часто довільно застосовуваною запобіжною мірою. Зусилля, що вживалися для вирішення цієї проблеми, мали загалом декларативний характер і не супроводжувалися ефективними механізмами їх реалізації та контролю. Статут кримінального судочинства 1864 року став значним кроком вперед у процесуальній регламентації застосування запобіжних заходів, у становленні принципів змагальності кримінального процесу, недоторканності особи тощо. Однак навіть і його межах тримання під вартою залишилось надмірно централізованим, обмежуючим права людини. Захід зберігав риси інструменту тиску на обвинуваченого (підозрюваного), а не являв собою винятково інструмент забезпечення правосуддя.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
2. Повне зібрання законів Російської імперії. URL: [https://nlr.ru/e-res/law\\_r/content.html](https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html) (дата звернення: 16.06.2025).
3. Паталаха І.О. Судові гарантії прав людини в конституційних актах Великобританії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2024. Том 1. № 85. С. 220–224.
4. Габрелян А.Ю. Особливості функціонування міжнародних стратегічних альянсів в IT-сфері. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 1/2. С. 490–498.
5. Габрелян А.Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 601–610.
6. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
7. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
8. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
9. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
10. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.



УДК 343.1:343.98:355.02

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.28>

## ПОЧАТОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОДАЛЬШЕ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Загородній Є.О.,

аспірант кафедри кримінальної юстиції ННІПП

Національної академії внутрішніх справ,

адвокат

ORCID: 0009-0007-4891-5938

### **Загородній Є.О. Початок кримінального провадження та подальше проведення окремих слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану.**

У науковій статті здійснено всебічний та комплексний аналіз особливостей правового регулювання кримінального процесу в Україні в умовах правового режиму воєнного стану, який було запроваджено на всій території держави з 24 лютого 2022 року у зв'язку з початком широкомасштабної збройної агресії з боку російської федерації. Основну увагу приділено дослідженню ключових нормативно-правових змін, які були внесені до кримінального процесуального законодавства України з метою забезпечення безперервності здійснення досудового розслідування та функціонування органів правопорядку в умовах бойових дій, тимчасової окупації окремих територій, нестабільного функціонування державних інституцій, а також реальної загрози життю і здоров'ю учасників кримінального провадження. У межах дослідження проаналізовано новели Кримінального процесуального кодексу України, зокрема положення статті 615 КПК України, що визначає особливий порядок ініціювання досудового розслідування, проведення та фіксації слідчих (розшукових) дій за обмеженого або повністю відсутнього доступу до територій, унеможливлення оперативної роботи слідчих підрозділів, а також проблеми, що виникають у зв'язку з цим. Окремо розглянуто положення законів України № 2111-IX, № 2201-IX та № 2462-IX, якими впроваджено тимчасові механізми гнучкості та адаптації кримінального процесу до реалій воєнного стану. Особливу увагу в статті приділено аналізу зміненого порядку застосування запобіжних заходів, зокрема взяття під варту, а також особливостям реалізації процесуальних прав підозрюваних, потерпілих, їх захисників, адвокатів і прокурорів в умовах надзвичайної правової ситуації. Висвітлено як позитивні аспекти адаптації кримінального процесу до умов війни, так і проблемні питання правозастосовної практики, зокрема ризику зловживань з боку правоохоронних органів, ослаблення судового контролю та можливе порушення принципу змагальності. У статті зроблено акценти на важливості дотримання балансу між потребою в ефективному функціонуванні органів досудового розслідування та обов'язком держави гарантувати дотримання конституційних прав і свобод людини. На завершення сформульовано висновки щодо необхідності подальшого удосконалення кримінального процесуального законодавства України, його гармонізації з міжнародними стандартами прав людини та принципами верховенства права, з урахуванням специфіки правового режиму воєнного стану.

**Ключові слова:** воєнний стан, агресія російської федерації, кримінальне провадження, слідчі дії, Кримінальний процесуальний кодекс.

### **Zahorodniy Y.O. Initiation of criminal proceedings and further conduct of certain investigative (search) actions under martial law**

The scientific article provides a comprehensive and in-depth analysis of the peculiarities of legal regulation of the criminal procedure in Ukraine under the legal regime of martial law, which was introduced throughout the territory of the state on February 24, 2022, in response to the full-scale armed aggression launched by the Russian Federation. The study focuses primarily on examining the key legal and regulatory changes introduced into Ukraine's criminal procedural legislation with the aim of ensuring the continuity of pre-trial investigation and the functioning of law enforcement agencies under the conditions of active hostilities, temporary occupation of certain territories, unstable operation of state institutions, and real threats to the life and health of participants in criminal proceedings. Within the framework of the study, the article analyzes the amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine, particularly Article 615, which establishes a special procedure for initiating pre-trial investigations, conducting and recording investigative (search) actions in conditions of limited or

entirely absent access to territories, as well as the inability of investigative units to operate effectively. The article also examines the provisions of Laws of Ukraine No 2111-IX, No. 2201-IX, and No. 2462-IX, which introduced temporary mechanisms of flexibility and adaptation of the criminal process to the realities of martial law. Special attention is devoted to analyzing the modified procedure for applying preventive measures, particularly detention, as well as to the specific features of exercising the procedural rights of suspects, victims, their defenders, attorneys, and prosecutors under extraordinary legal circumstances. The article highlights both the positive aspects of adapting the criminal procedure to wartime conditions and the problematic issues of law enforcement practices, including risks of abuse by law enforcement bodies, weakening of judicial oversight, and potential violations of the principle of adversarial proceedings. Emphasis is placed on the importance of maintaining a balance between the need for effective operation of pre-trial investigation bodies and the state's duty to ensure the observance of constitutional human rights and freedoms. The article concludes by outlining the necessity of further improving Ukraine's criminal procedural legislation, harmonizing it with international human rights standards and the principles of the rule of law, while taking into account the specifics of the martial law regime.

**Key words:** martial law, aggression of the Russian Federation, criminal proceedings, investigative actions.

**Постановка проблеми.** Збройна агресія російської федерації (рф) проти України та запровадження у зв'язку з цим правового режиму воєнного стану істотно трансформували умови функціонування системи кримінальної юстиції. Зокрема, на практиці виникають значні труднощі з реєстрацією кримінальних правопорушень, належною фіксацією обставин події, оперативністю реагування та проведенням окремих слідчих (розшукових) дій. Доступ до місця події може бути обмеженим або небезпечним, частина територій тимчасово окупована, а учасники кримінального провадження – недоступні або позбавлені можливості ефективного захисту своїх прав.

За таких умов особливої актуальності набуває питання правового забезпечення початку кримінального провадження та допустимості використання доказів, здобутих за спрощеними або надзвичайними процедурами. Постає необхідність збереження балансу між ефективністю досудового розслідування і дотриманням конституційних гарантій, включаючи право на справедливий суд, презумпцію невинуватості та захист від незаконного втручання в особисте життя.

Таким чином, існує потреба у комплексному науковому аналізі нормативно-правового регулювання і практики реалізації окремих слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану.

**Метою статті є** з'ясування особливостей початку кримінального провадження та проведення окремих слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, зумовленого збройною агресією рф, а також визначення шляхів удосконалення відповідної правозастосовної практики.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання початку кримінального провадження та здійснення окремих слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану є предметом дослідження низки сучасних науковців та практиків. У своїх роботах окреслену проблематику досліджували Авзалова Д. та Вичавка В., які проаналізували особливості проведення слідчих (розшукових) дій під час дії воєнного стану. Істотний внесок у розробку теми зробили також Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В. та Завтур В., які у своєму науково-практичному коментарі до Розділу IX – 1 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України розглянули особливий режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану.

Окремі процесуальні аспекти проведення слідчих розшукових дій в умовах дії воєнного стану проаналізував Марченко О.А., звертаючи увагу на актуальні проблеми правозастосування в умовах обмежених ресурсів та специфіки роботи правоохоронних органів. Крім того, практичні аспекти функціонування кримінального процесу в умовах воєнного стану висвітлено в публікаціях адвоката Гловюк І., яка акцентує увагу на застосуванні особливого режиму кримінального провадження з урахуванням новел законодавства та практики.

**Виклад основного матеріалу.** Введення воєнного стану на всій території України з 24 лютого 2022 року Указом Президента України № 64/2022, який згодом було неодноразово продовжено – кардинально змінило правовий ландшафт держави, зокрема й сферу кримінальної юстиції. Цей особливий правовий режим, що передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, створює нові, безпрецедентні виклики для нормального функціонування кримінального провадження.

Інститут здійснення кримінального провадження в умовах особливих правових режимів, впроваджений у 2014 році, виник у відповідь на неможливість ефективного проведення досудового розслідування за нормами чинного кримінального процесуального законодавства, розрахованого на мирний час.

Проте навіть ці правові механізми виявилися недостатніми у контексті широкомасштабного збройного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року. У зв'язку з цим, 3 березня 2022 року Верховна Рада України ухвалила законопроект № 2111-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо додаткового регулювання діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану», який набрав чинності 8 березня 2022 року [9].

Ці зміни спрямовані на удосконалення кримінального процесуального законодавства з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану. Зокрема, законодавчими новаціями були внесені зміни до статті 615 КПК України, що передбачають:

- визначення рівня прокурора, який уповноважений здійснювати повноваження слідчого судді, передбачені відповідною статтею, наділивши таким правом керівника відповідного органу прокуратури;
- розширення переліку злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України, за якими може застосовуватися тримання під вартою строком до 30 днів відповідно до зазначеної статті; до цього переліку включено такі статті: 115 (умисне вбивство), 121 (умисне тяжке тілесне ушкодження), 127 (катування), 146 (незаконне позбавлення волі або викрадення людини), 146-1 (насильницьке зникнення), 147 (захоплення заручників), 152 (згвалтування), 186 (грабіж), 187 (розбій) та інші;
- врегулювання початку досудового розслідування та фіксації руху кримінального провадження у випадках відсутності доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР);
- надання можливості прокурору продовжувати строки досудового розслідування та тримання під вартою з обов'язковим повідомленням про такі рішення відповідного суду, визначеного Державною судовою адміністрацією України;
- встановлення неможливості звернення з обвинувальним актом до суду у зв'язку з військовими діями як підстави для зупинення кримінального провадження з подальшим його відновленням;
- унормування питання продовження строків тримання під вартою у разі неможливості проведення підготовчого судового засідання або судового розгляду;
- запровадження можливості судового оскарження рішень прокурора, ухвалених відповідно до статті 615 КПК [8].

Окрім законопроекту № 2111-IX від 3 березня 2022 року, 14 квітня 2022 року Верховна Рада ухвалила Закон України № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану», який набрав чинності з 1 травня 2022 року [10]. Цим Законом було впроваджено комплекс змін – як процедурних, так і організаційних – спрямованих на адаптацію кримінального провадження до реалій широкомасштабної агресії та, зокрема, забезпечення оперативного початку досудового розслідування, проведення слідчих (розшукових) дій в умовах, коли неможливо використовувати стандартний адміністративно-технічний інструментарій.

Насамперед, оновлення розділу IX-1 КПК формалізувало право слідчого, дізнавача або прокурора самостійно ухвалювати постанову про початок кримінального провадження навіть без доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що у звичайних умовах прямо суперечило б вимогам статті 214 КПК України (щодо обов'язку негайного внесення відомостей до ЄРДР). Натомість у період дії воєнного стану передбачено, що ці відомості можуть бути внесені до реєстру при першій технічній можливості, із можливістю негайної фіксації місця події та початку розслідування [4]. Закон водночас деталізував правила фіксації слідчих (розшукових) дій: тепер дозволяється використовувати будь-які доступні технічні засоби (відео-, аудіо-) з обов'язковим протоколюванням результатів не пізніше ніж через 72 години після проведення дії, навіть без участі понятих – якщо їх залучення технічно чи фізично неможливе.

Ключові зміни також торкнулися повноважень у сфері забезпечення запобіжних заходів: керівник прокуратури тепер може виконувати функції слідчого судді у випадку, коли останній не має технічної можливості діяти (у рамках статей 186, 187, 190 та інших), а досудове утримання без рішення суду може тривати до 216 годин (практично 9 діб). До того ж виключено обмеження щодо проведення слідчих дій у нічний час, а призов або мобілізація обвинуваченого чи його серйозне захворювання стали підставами для зупинення досудового або судового провадження [6].

Важливо також те, що зміни спрямовані на збереження балансу між гнучкістю механізмів правосуддя й правами людини. Як зазначала адвокат Ірина Гловюк, особливий режим застосовується виключно на територіях, де державою оголошено воєнний стан, «з урахуванням загальних засад кримінального провадження» та лише у необхідних межах [7].

27 липня 2022 року Верховна Рада ухвалила Закон України № 2462-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудо-

вого розслідування в умовах воєнного стану», який набрав чинності з 25 серпня 2022 року [11]. Закон № 2462-IX спрямований на глибше адаптування кримінального процесу до воєнних умов. Еволюція положень ст. 615–615-1 КПК, що регулюють особливий режим провадження, отримала низку доповнень. Зокрема, розширено перелік випадків затримання без ухвали слідчого судді: окрім раніше встановлених підстав, тепер достатньо обґрунтувати можливість втечі з метою ухилення від відповідальності. Визначено, що тримання під вартою може здійснюватися з використанням відеозв'язку, а у разі технічної неможливості – підозрювана особа негайно звільняється. Такі норми забезпечують оперативність дій, зберігаючи при цьому правові гарантії [3].

Ще одним важливим нововведенням стало впорядкування статусу померлих осіб, щодо яких було зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру, але через смерть їх не повідомлено. Закон формалізує такі особи як сторони кримінального провадження, що дозволяє продовжувати провадження для їхньої реабілітації або документального зафіксування обставин смерті.

Уточнено також процедуру освідування, включно з оглядом одягу і вимогою, щоб слідчу дію проводила особа тієї ж статі. Запровадження таких норм підкреслює, що навіть у кризових умовах правова техніка має залишатися орієнтованою на індивідуальні гарантії.

Крім того, Законом № 2462-IX унормовано компетенцію слідчих і прокурорів щодо видачі трупів після проведення судово-медичних експертиз, визначено підстави для закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю особи та юрисдикцію суду у період воєнного стану – зокрема, обвинувальні акти або клопотання можуть розглядатися судами за територіальною приналежністю чи у суді, де розслідування фактично завершено. На практиці Закон № 2462-IX став логічним продовженням попередніх ініціатив: він не лише узагальнив вже наявні практики – як-от затримання через відеозв'язок або без явки до суду, але й вивів на нормативний рівень нові моделі правового регулювання, адаптовані до умов воєнного часу. Це ще один етап у побудові збалансованої, проте гнучкої правозастосовної моделі, здатної реагувати на виклики воєнного стану без шкоди для правових гарантій.

Закон № 3341-IX від 24 серпня 2023 року вніс суттєві зміни до статей 219 та 615 КПК України, що стосуються особливостей обчислення строків досудового розслідування в умовах воєнного стану. Ці зміни відображають стратегічну пріоритизацію розслідування найтяжчих злочинів, вчинених в умовах війни.

Зокрема, строк досудового розслідування з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР (або винесення постанови про початок досудового розслідування за статтею 615 КПК) до дня повідомлення особі про підозру не обчислюється у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтями 437–439 Кримінального кодексу України (планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни; порушення законів та звичаїв війни; застосування зброї масового знищення) чи частиною першою статті 442 КК (геноцид). Аналогічно, загальний строк досудового розслідування не обчислюється при об'єднанні кримінальних проваджень, якщо хоча б одне з них стосується злочинів, передбачених зазначеними статтями 437–439 чи частиною першою статті 442 КК. Крім того, у кримінальних провадженнях, в яких з моменту внесення відомостей до ЄРДР та на дату введення воєнного стану жодній особі не було повідомлено про підозру, строк від дати введення воєнного стану до дати його припинення чи скасування не включається до загальних строків, передбачених частиною другою статті 219 КПК [12].

Слідчі (розшукові) дії (СРД) є фундаментальним інструментом у кримінальному провадженні, спрямованим на отримання (збирання) або перевірку вже одержаних доказів у конкретному кримінальному провадженні. Підставами для їх проведення є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення мети СРД. Відповідно до ч. 4 ст. 223 КПК України не допускається проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (із 22-ої години до 6-ої години) за виключенням невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може мати наслідком втрату слідів кримінального правопорушення або втечу підозрюваного, а також окрім здійснення кримінального провадження у порядку, що встановлений ст. 615 КПК України. Виходячи з цього, законодавець за допомогою внесення змін надав змогу слідчим та прокурорам проводити слідчі та розшукові дії цілодобово в умовах воєнного стану [5], що є позитивним моментом, оскільки не завжди є можливість здійснювати слідчі (розшукові) дії у визначений законом час [1].

Допити проводяться за загальними правилами ст. 224 КПК, зокрема не більше 2 год. без перерви і 8 год. за день, обов'язкове роз'яснення прав і участь захисника і відео / аудіофіксація. Особливий режим (ч. 11 ст. 615 КПК) дозволяє використовувати допити без депонування слідчим суддею лише за умови відеофіксації та присутності захисника; інакше докази недопустимі. Це узгоджується з практикою ЄСПЛ (справа «Сітневський та Чайковський проти України») щодо права на захист і справедливість [13].

Тимчасовий доступ до речей і документів (ТДРД) передається прокурору у вигляді постанови, за умови неможливості залучення слідчого судді. Якщо предметами є таємниці або персональні дані – потрібне погодження керівника прокуратури. Добровільна передача від потерпілого скасовує необхідність судової ухвали.

Особливістю є також доступ до інформації, що містить охоронювану законом таємницю. Відповідно до пункту 20-7 Розділу IX «Перехідні положення» КПК України, під час дії надзвичайного або воєнного стану ТДРД у випадках, визначених пунктами 2, 5, 7, 8 частини 1 статті 162 КПК (що стосуються лікарської / банківської таємниці, інформації від операторів телекомунікацій, персональних даних), здійснюється на підставі постанови прокурора, погодженої з керівником прокуратури [2].

Призначення експертизи виступає як важливий слідчий інститут, що забезпечує набуття спеціалізованих знань, необхідних для обґрунтування фактів, суттєвих для кримінального провадження. Загальною нормативною основою для обов'язкового призначення експертизи є визначення характеру та ступеня тілесних ушкоджень, психічного стану особи, а також встановлення віку при відсутності документальних підтверджень. У кримінальному процесуальному контексті експертизи мають обов'язковий характер при необхідності з'ясування причин смерті, визначення тяжкості й природи тілесних ушкоджень, а також психічного стану підозрюваного у разі сумнівів щодо його осудності.

В умовах запровадження воєнного стану, незважаючи на незмінність базових принципів експертної діяльності, виникають специфічні регуляторні та організаційні особливості, що мають на меті адаптацію правозастосування до умов підвищеної нестабільності та ризику втрати доказової бази. Зокрема, частина 14 статті 615 КПК України встановлює обов'язок зберігання копій матеріалів кримінальних проваджень, розслідування яких проводиться в умовах воєнного стану, у електронній формі у відповідальних осіб – дізнавача, слідчого чи прокурора. Це положення виступає ключовим механізмом забезпечення збереження доказової інформації в умовах підвищеного ризику її втрати або знищення внаслідок бойових дій, сприяючи підвищенню цифрової стійкості та надійності кримінального провадження.

Крім того, у контексті судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану було прийнято відповідний нормативний акт – наказ Міністерства юстиції України від 14 березня 2022 року «Про деякі питання забезпечення судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану», що регламентує організаційні та процедурні аспекти проведення експертиз у надзвичайних обставинах. Цей Наказ відображає системний підхід до адаптації судово-експертної практики, спрямований на забезпечення її безперервності, оперативності та правової належності в умовах воєнного конфлікту.

**Висновки.** Проведений комплексний аналіз нормативно-правових змін у кримінальному процесуальному законодавстві України, спрямованих на адаптацію початку кримінального провадження та проведення окремих слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, засвідчує значні зусилля держави щодо забезпечення безперервності та ефективності досудового розслідування в надзвичайних обставинах. Законодавчі новели, зокрема зміни до статті 615 КПК України та прийняття Законів № 2111-IX, № 2201-IX, № 2462-IX і № 3341-IX, надали правоохоронним органам можливість оперативно реагувати на виклики, пов'язані з обмеженим доступом до місць події, ускладненим збором доказів, тимчасовою окупацією територій і загрозою життю учасників кримінального процесу.

Важливим елементом адаптації стала імплементація гнучких процедур, таких як початок провадження без негайного внесення до ЄРДР, застосування відеофіксації слідчих дій, проведення допитів у спрощеному режимі за наявності захисника, можливість тримання під вартою з використанням відеозв'язку, а також розширення повноважень керівників прокуратури у питаннях запобіжних заходів. Водночас, нормативне врегулювання тимчасового доступу до речей і документів, особливостей призначення судово-експертних досліджень і збереження доказової бази в електронній формі забезпечує баланс між оперативністю та дотриманням процесуальних гарантій.

Однак аналіз також виявив певні проблемні аспекти, зокрема ризику зловживань через послаблення судового контролю, недостатню регламентацію окремих процедурних моментів і потребу у підвищенні цифрової безпеки кримінальних проваджень. Збереження конституційних гарантій, у тому числі права на справедливий суд і презумпції невинуватості, залишається пріоритетом навіть у надзвичайних умовах, що потребує подальшого законодавчого удосконалення та практичного впровадження відповідних механізмів контролю.

Отже, результати дослідження підтверджують необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання початку кримінального провадження та проведення слідчих дій в умовах воєнного стану, а запропоновані рекомендації спрямовані на підвищення ефективності досудового розслідування при одночасному забезпеченні захисту прав і свобод учасників кримінального процесу відповідно до принципів верховенства права та міжнародних стандартів.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Авзалова Д., Вичавка В. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *International scientific journal «Grail of Science»*. No 31 (September, 2023). С. 136–141.
2. Більше повноважень прокурорам: тимчасовий доступ до речей і документів в умовах воєнного стану. *Більше повноважень прокурорам: тимчасовий доступ до речей і документів в умовах воєнного стану | Поради юриста*. URL: <https://porady.org.ua/bilshe-povnovazhen-prokuroram-tymchasovyy-dostup-do-rechey-i-dokumentiv-v-umovakh-voynnoho-stanu> (дата звернення: 27.06.2025).
3. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX – 1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання (станом на 30 грудня 2022 р.). Дніпро-Львів-Одеса-Харків. 2023. 82 с.
4. Детальніше про зміни до кримінального процесуального кодексу України. *Правозахисники України*. URL: <https://www.diac.org.ua/detal-n-she-pro-zm-ni-do-krim-nal-nogo-protsesualnogo-kodeksu-ukrajini> (дата звернення: 27.06.2025).
5. Марченко О.А. Деякі процесуальні особливості проведення слідчих розшукових дій в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11 / 2022. 661–665с. URL: [http://lsej.org.ua/11\\_2022/160.pdf](http://lsej.org.ua/11_2022/160.pdf).
6. Набули чинності закони, які стосуються кримінального провадження в умовах війни. *Ковельський міськрайонний суд Волинської області*. URL: <https://kv.vl.court.gov.ua/sud0306/pres-centr/novyny/1273311/> (дата звернення: 27.06.2025).
7. Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану: адвокат Ірина Гловюк. *Вища школа адвокатури НААУ*. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/osoblivii-rezim-kriminalnogo-provadhennia-v-umovah-vojennoho-stanu-advokat-irina-gloviuk> (дата звернення: 27.06.2025).
8. Особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Адвокати Львів, юристи Львова – юридична компанія Бачинський і партнери*. URL: <https://juresprudence.com.ua/osoblyvosti-kryminalnogo-provadhennya-v-umovah-voynnoho-stanu/> (дата звернення: 27.06.2025).
9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 № 2111-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
10. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
11. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану : Закон України від 27.07.2022 № 2462-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
12. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей обчислення строків досудового розслідування в умовах воєнного стану: Закон України від 23.08.2023 № 3341-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-20#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
13. Справа «Сітневський та Чайковський проти України» (Заяви № 48016/06 та № 7817/07): Європейський суд з прав людини; Рішення від 10.11.2016. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_b91#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b91#Text) (дата звернення: 27.06.2025).

УДК 343.126.1 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.29>

## ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ СКАСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

**Іваницький С.О.,**

доктор юридичних наук, доцент  
професор кафедри кримінального процесу  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-8426-100X

**Морозов Д.А.,**

кандидат юридичних наук, доцент  
доцент кафедри кримінального аналізу  
та інформаційних технологій  
Одеського державного  
університету внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-1114-9033

**Скапоущенко О.Д.,**

кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри оперативно-розшукової  
діяльності та національної безпеки  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0009-0006-4328-6637

### **Іваницький С.О., Морозов Д.А., Скапоущенко О.Д. Щодо окремих питань скасування запобіжного заходу у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану.**

У статті здійснено всебічний аналіз теоретичних та практичних аспектів скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби за призовом під час мобілізації. Розглянуто проблеми реалізації приписів ст. 616 КПК України. Звернуто увагу на недостатній правовій урегульованості питання щодо суб'єкта, який повинен надавати дозвіл на етапування особи до відповідної військово-лікарської комісії, а також суб'єкта, який уповноважений надавати направлення на медичний огляд військовослужбовців.

З метою конкретизації процесуального порядку скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби аргументовано доцільність доповнення частини 1 статті 616 КПК України абзацем 6 наступного змісту: "Дозвіл на етапування особи до відповідної військово-лікарської комісії для проходження медичного огляду й визначення ступеня придатності до несення військової служби надається слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту або прокурора".

У роботі було звернуто увагу, що приписи Кримінального процесуального кодексу України наділяють слідчого суддю й суд різним правовим статусом. Авторами статті було вказано на недолік правової регламентації Положення про Військово-лікарську експертизу, який полягає у тому, що суд може видавати направлення на проходження ВЛК стосовно обвинуваченого, а слідчий суддя позбавлений можливості це зробити щодо підозрюваного.

Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до п. 6.1 Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затвердженого Наказом Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402, зокрема, доповнення цього пункту після слова "слідчим" словами "слідчим суддею".

Зроблено висновок, що підвищення ефективності механізму кадрового забезпечення сил безпеки та оборони й вирішення проблемних питань скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби за призовом під час мобілізації лежить в площині реалізації комплексного підходу щодо внесення запропонованих в цій роботі змін до Кримінального процесуального кодексу України та відомчого законодавства.

**Ключові слова:** запобіжний захід, кримінальне провадження, воєнний стан, мобілізація, слідчий суддя, суд, військово-лікарська комісія, тримання під вартою, прокурор, слідчий.

**Ivanitsky S.O., Morozov D.A., Skapouschenko O.D. On certain issues of cancellation of preventive measures in criminal proceedings under martial law.**

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of cancellation of preventive measures in the form of arrest for the purpose of completing (continuing) military service by conscription during mobilization. The problems of realization the provisions of Article 616 of the Criminal Procedure Code of Ukraine were considered. Attention was drawn to the insufficient legal regulation of the issue of the subject that must give permission to transfer a person to the relevant military medical commission, as well as the subject authorized to provide a referral for a medical examination of military personnel.

The author argued the advisability of supplementing part one of Article 616 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with paragraph six of the following content: «Permission to transport a person to the appropriate military medical commission to undergo a medical examination and determine the degree of suitability for military service is granted by the investigative judge, the court at the request of the defense or the prosecutor.»

The work drew attention to the fact that the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine grant the investigative judge and the court different legal status. The authors of the article pointed out the shortcoming of the legal regulation of the Regulation on military medical examination, which consists in the fact that the court can issue a referral for the passage to the MMK in relation to the accused, and the investigative judge is deprived of the opportunity to do this in relation to the suspect.

Proposals were formulated to amend paragraph 6.1 of the Regulation on military medical examination in the Armed Forces of Ukraine, approved by Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 14.08.2008 No. 402, in particular, adding the words "investigative judge" to this paragraph after the word "investigator".

It was concluded that increasing the efficiency of the mechanism for staffing the security and defense forces and resolving the problematic issues of abolishing the preventive measure in the form of arrest for the purpose of completing (continuing) military service by conscription during mobilization lies in the implementation of a comprehensive approach to introducing the amendments proposed in this work to the Criminal Procedure Code of Ukraine and departmental legislation.

**Key words:** preventive measure, criminal proceedings, martial law, mobilization, investigative judge, court, military medical commission, arrest, prosecutor, investigator.

**Постановка проблеми.** Російська військова агресія проти України, на жаль, набула характеру війни на виснаження, для перемоги в якій, серед іншого, критично важливо забезпечити ефективне функціонування механізму кадрового поповнення особового складу сил безпеки та оборони, ширше залучення додаткових людських ресурсів, мобілізацію прихованих резервів.

Усвідомлюючи довготривалу перспективу російської загрози, український законодавець ще на початку 2022 року в ст. 616 КПК України встановив, що у разі введення воєнного стану, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України підозрюваний, обвинувачений, який під час досудового розслідування або судового розгляду тримається під вартою, крім тих, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України, умисного вбивства двох або більше осіб або вчиненого з особливою жорстокістю, або поєднаного із зґвалтуванням або сексуальним насильством, або особливо тяжких корупційних кримінальних правопорушень чи у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 152–156<sup>1</sup>, 258–258<sup>6</sup>, ч. 4 ст. 286<sup>1</sup>, ст. 348 КК України, а також підозрюваний, обвинувачений, який згідно з п.п. 1 п. 3 прим. до ст. 368 КК України на момент вчинення кримінального правопорушення займав особливо відповідальне становище, має право звернутися до прокурора з клопотанням про ініціювання перед слідчим суддею або судом питання про скасування цього запобіжного заходу для продовження та/або проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період та/або військової служби за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського та офіцерського складу [1].

На практиці застосування цієї норми супроводжується низкою труднощів й прогалин, які обмежують її потенціал в частині належного комплектування ЗСУ новими категоріями оборонців.

**Стан дослідження.** Не зважаючи на те, що до вказаних питань зверталось чимало науковців, зокрема, Гаркуша А.Г. [2], Гловюк І.В., Дяченко Е.В.[3], Лісняк А.І. [4], Омельченко О.Є. [5], Фоміна Т.Г. [6], Тетерятник Г.К., Погорецький М.А., Хотинська-Нор О.З. та інші вчені, однак значна частина теоретичних розвідок за цим напрямом були здійснені до моменту прийняття закону № 3902-IX від 20.08.2024 й внесення змін до ст. 616 КПК України, що з урахуванням динаміки правового регулювання й потреби усунення наявних прогалин актуалізує необхідність подальших наукових пошуків у цій сфері.



**Метою статті** є науковий аналіз проблемних аспектів скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби за призовом під час мобілізації, а також формулювання пропозицій щодо їх вирішення.

**Виклад основного матеріалу.** Під час практичного застосування згаданої вище норми кримінального процесуального закону було виявлено ряд проблем, адже згідно абз. 4 ч. 1 ст. 616 КПК України відповідне клопотання прокурора про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для продовження та/або проходження військової служби за призовом під час мобілізації, серед іншого, повинно обов'язково містити висновок про придатність особи до несення військової служби в умовах воєнного стану.

Чинне законодавство передбачає, що висновок про придатність особи до несення військової служби надається за результатами медичного огляду відповідною військово-лікарською комісією (далі – ВЛК).

Разом з тим, підозрюваний (обвинувачений), який ініціює скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для продовження та/або проходження військової служби, перебуває в місці, де його свободу обмежено (слідчі ізолятори, гауптвахти тощо). Тож для проходження медогляду ВЛК йому потрібно в межах правової процедури на певний період легально покинути режимне приміщення СІЗО. Водночас кримінальний процесуальний закон чітко не визначає суб'єкта, який уповноважений прийняти рішення про надання дозволу підозрюваному (обвинуваченому) тимчасово залишити СІЗО для проходження медогляду ВЛК й процедурні аспекти його застосування. Це утруднює можливість реалізації принципу правової визначеності як важливої складової засади верховенства права, призводить до різних підходів на практиці й певним чином стримує потенціал ст. 616 КПК України щодо поповнення лав ЗСУ новими категоріями мобілізованих [7, с. 217].

Очевидно, що процесуальне рішення про надання дозволу підозрюваному (обвинуваченому) на проходження медогляду для визначення ступеня придатності до несення військової служби має прийматися у формі ухвали тим же суб'єктом, який наділений компетенцією на застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, – слідчим суддею, судом.

Варто підтримати підхід, що формується за цим напрямом в судовій практиці [8; 9], й передбачає надання судом дозволу на етапування (доставку) обвинуваченого до ВЛК для проходження медичного огляду й визначення ступеня придатності до несення військової служби в умовах воєнного стану.

З метою конкретизації процесуального порядку скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби вбачається за доцільне доповнити частину 1 статті 616 КПК України абзацем 6 наступного змісту: "Дозвіл на етапування особи до відповідної військово-лікарської комісії для проходження медичного огляду й визначення ступеня придатності до несення військової служби надається слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту або прокурора"[7, с. 218].

Слід зазначити, що до вказаного висновку ми дійшли на початку 2025 року під час обговорення своїх роздумів та пропозицій на профільній міжнародній науково-практичній конференції "Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки", проте розвиток правозастосовної практики за цим напрямом у середині цього року засвідчив недостатність такого кроку.

Так, окрім суб'єкта, який надасть дозвіл на етапування особи до відповідної ВЛК, на практиці додатково постало й питання про суб'єкта, який надаватиме направлення на медичний огляд [10], зокрема, такій категорії осіб, як військовослужбовці (ті, що самовільно залишили частину, тощо).

Згідно ст. 70 Основ законодавства України про охорону здоров'я військово-лікарська експертиза здійснюється військово-лікарськими комісіями, які створюються при територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки, а також при закладах охорони здоров'я Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, за потреби - інших органів або військових формувань сектору безпеки і оборони, визначених частиною 2 статті 12 Закону України «Про національну безпеку України», при цьому ВЛК також можуть створюватися при державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Порядок організації та проведення військово-лікарської експертизи встановлюється Кабінетом Міністрів України [11].

Відповідно до п. 6.1 Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затвердженого Наказом Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402 направлення на медичний огляд військовослужбовців проводиться: прямими начальниками від командира окремої частини, йому рівних та вище, штатних ВЛК, керівниками ТЦК та СП, начальниками (керівниками) закладів охорони здоров'я за місцем лікування, органів військового управління та підрозділів Військової служби правопорядку Збройних Сил України, органами прокуратури, слідчим, судом у порядку та з метою, визначеними цим Положенням [12].

Аналізуючи вказані приписи законодавства, слідчий суддя Салтівського районного суду міста Харкова відмовив у задоволенні клопотання адвоката-захисника про направлення підозрюваного на проходження військово-лікарської комісії у кримінальному провадженні № 620251700200005346.

В основу своєї позиції слідчий суддя поклав метод буквального тлумачення вищенаведеної норми Положення про ВЛК, звернувши увагу, що «направлення на медичний огляд військовослужбовців може бути здійснено судом, проте не слідчим суддею. Терміни слідчий суддя, суд визначені у пунктах 18, 20–22 ч. 1 ст. 3 КПК України. Терміни слідчий суддя та суд не є рівнозначними. З погляду на це можна дійти висновку, що військовослужбовець може бути направлений на медичний огляд судом під час розгляду судового спору, предметом якого може бути, наприклад, висновок ВЛК, з яким не погоджується військовослужбовець чи відмова начальника, командира, керівника відповідної установи у направленні на медичний огляд, тощо, або ж судом під час розгляду кримінального провадження по суті»[13].

Із формальних підстав з аргументацією слідчого судді Салтівського районного суду міста Харкова важко не погодитися, адже приписи КПК України наділяють слідчого суддю й суд різним правовим статусом.

Очевидно, що має місце недолік правової регламентації на рівні підзаконного нормативно-правового акту (Положення про ВЛЕ), адже суд може видавати направлення на проходження ВЛК щодо обвинуваченого, а слідчий суддя позбавлений можливості це зробити щодо підозрюваного.

Корегування такого диспропорційного викладу нормативного матеріалу вимагає внесення змін до п. 6.1 Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затвердженого Наказом Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402, зокрема, доповнення цього пункту після слова «слідчим» словами «слідчим суддею».

**Висновки.** Таким чином, усунення прогалин і незбалансованості правового механізму скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби за призовом під час мобілізації лежить в площині реалізації комплексного підходу щодо внесення змін до КПК України та відомчого законодавства.

По-перше, необхідно доповнити частину 1 статті 616 Кримінального процесуального кодексу України абзацем б наступного змісту: «Дозвіл на етапування особи до відповідної військово-лікарської комісії для проходження медичного огляду й визначення ступеня придатності до несення військової служби надається слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту або прокурора».

По-друге, слід доповнити пункт 6.1 Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затвердженого Наказом Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402, після слова «слідчим» словами «слідчим суддею».

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: прийн. 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>.
2. Гаркуша А.Г. Скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в умовах воєнного стану в контексті ст. 616 КПК України. *Право і Безпека*. 2022. № 3. С. 37–47.
3. Дяченко Е.В. Застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період дії воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 810–815.
4. Лісняк А.І. Скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період у порядку частини 1 статті 616 Кримінального процесуального кодексу України, умови застосування та проблемні питання у реалізації. *Право України*. 2022. № 6. С. 128–138.
5. Омельченко О.Є. Практичні питання процесуального порядку апеляційного оскарження ухвал слідчих суддів першої інстанції щодо обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою або про продовження строку тримання під вартою. *Науковий вісник НДІ проблем досудового розслідування*. 2025. № 1. С. 126–136.
6. Фоміна Т.Г. Скасування запобіжного заходу у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу підозрюваного, обвинуваченого для обміну як військовополоненого: процесуальний порядок і проблемні питання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 194–205.
7. Іваницький С.О. Проблеми скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження (продовження) військової служби за призовом під час мобілізації. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (21 лютого 2025 року) / упоряд. У.О. Цмоць*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 217–218.

8. Ухвала Козелецького районного суду Чернігівської області від 16 січня 2025 року, провадження № 1-кп/734/63/25, справа № 734/1670/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124456692>.
9. Ухвала Київського районного суду м. Полтави від 07 січня 2025 року, провадження № 1-кп/552/82/25, справа № 552/6546/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124246426>.
10. Ухвала Покровського районного суду міста Кривого Рогу від 13 травня 2025 року, провадження № 1-кп/212/345/25, справа № 229/8220/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127387536>.
11. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
12. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: Наказ Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>.
13. Ухвала Салтівського районного суду міста Харкова від 09 червня 2025 року, провадження № 1-кп/643/3045/25, справа № 643/8781/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128061016>.

УДК 159.9:355.58

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.30>

## ФОРМУВАННЯ СТІЙКОЇ ПСИХІКИ ПІД ЧАС ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

**Кагдіна І.Ф.,**

*здобувач вищої освіти першого, (бакалаврського) рівня,  
факультет підготовки фахівців  
для органів досудового розслідування  
Національної поліції України  
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

**Лопаєва О.М.,**

*старший викладач кафедри вогневої підготовки  
Дніпровського державного університету внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0003-1132-9357*

**Карпенко О.М.,**

*викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки  
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0003-0643-3205*

### **Кагдіна І.Ф., Лопаєва О.М., Карпенко О.М. Формування стійкої психіки під час вогневої підготовки в умовах війни.**

У статті досліджено психологічні аспекти формування стійкої психіки військовослужбовців під час проходження вогневої підготовки в умовах воєнного стану. Обґрунтовано значення психічної стійкості як критичного чинника бойової ефективності особового складу. Проаналізовано сучасні методи психологічної підготовки в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, з урахуванням положень Стратегії національної безпеки України, Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а також Закону України «Про національний спротив». Особлива увага приділяється правовим засадам створення безпечних і ефективних умов для психофізіологічної адаптації військовослужбовців до бойових дій, зокрема під час вогневої підготовки. Визначено ключові чинники, що впливають на психічну стабільність, зокрема індивідуально-психологічні характеристики, якість командування, рівень підготовки та наявність системної психологічної підтримки. Запропоновано практичні рекомендації щодо удосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення психологічної стійкості в умовах тривалого військового протистояння. Додатково розглянуто вплив бойового стресу на здатність військовослужбовців швидко адаптуватися до екстремальних ситуацій. Показано, що своєчасне виявлення ознак психологічного виснаження дозволяє ефективніше застосовувати профілактичні заходи. Розвиток стресостійкості має базуватися на поєднанні правових гарантій, індивідуальної психокорекції та групової психологічної підтримки. Важливим аспектом залишається підготовка командирів до вчасного реагування на психологічні труднощі підлеглих. Такий підхід сприяє збереженню боєздатності та морального духу в умовах постійної бойової загрози.

Окрім цього, підкреслено необхідність інтеграції психологічної складової у всі етапи бойової підготовки, починаючи з базового навчання й завершуючи активною участю у бойових діях. Акцентовано увагу на важливості регулярного моніторингу психологічного стану військовослужбовців за участі кваліфікованих військових психологів.

**Ключові слова:** психічна стійкість, вогнева підготовка, воєнний стан, військовослужбовець, психологічна адаптація, бойова ефективність, правове регулювання.

### **Kahdina I.F., Lopaeva O.M., Karpenko O.M. Development of psychological resilience during firearms training under wartime conditions.**

The article explores the psychological aspects of developing a resilient psyche in military personnel during firearms training under martial law conditions. The importance of mental resilience is substantiated as a critical factor in the combat effectiveness of the personnel. Modern methods of psychological training in the Armed Forces of Ukraine and other military formations are analyzed, taking into account the provisions of the National Security Strategy of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Social and Legal Protection of Military Servicemen and Their Families,» and the Law of Ukraine «On National

Resistance.» Special attention is paid to the legal foundations for creating safe and effective conditions for the psychophysiological adaptation of military personnel to combat, particularly during firearms training. Key factors influencing psychological stability are identified, including individual psychological characteristics, the quality of leadership, training level, and the presence of systemic psychological support. Practical recommendations are proposed for improving regulatory mechanisms to ensure psychological resilience under prolonged military confrontation. Additionally, the impact of combat stress on a servicemember's ability to adapt quickly to extreme situations is examined. It is shown that timely identification of signs of psychological exhaustion enables more effective implementation of preventive measures. The development of stress resilience should be based on a combination of legal guarantees, individual psychocorrection, and group psychological support. A vital aspect remains the preparation of commanders to respond promptly to the psychological challenges of their subordinates. This approach helps preserve combat readiness and morale under constant threat of combat. Furthermore, the necessity of integrating the psychological component into all stages of combat training is emphasized—from basic instruction to active participation in hostilities. Attention is drawn to the importance of regular psychological condition monitoring by qualified military psychologists.

**Key words:** psychological resilience, firearms training, martial law, military personnel, psychological adaptation, combat effectiveness, legal regulation.

Сучасна воєнна агресія Російської Федерації проти України, що триває з 2014 року та загострилася з лютого 2022 року, актуалізувала необхідність поглибленого вивчення психофізіологічної готовності військовослужбовців до виконання бойових завдань. Одним із критично важливих елементів бойової підготовки є формування психічної стійкості під час вогневих тренувань, особливо в умовах реальних бойових дій. Згідно з Законом України «Про основи національного спротиву» та Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу», забезпечення належного рівня морально-психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України визнається складовою національної безпеки.

У зв'язку з цим, формування стресостійкості, емоційного контролю та здатності діяти в екстремальних умовах має не лише прикладне, але й стратегічне значення. Науковий інтерес викликає комплексне дослідження механізмів, що забезпечують розвиток стійкої психіки у військовослужбовців в процесі вогневої підготовки, а також вивчення чинників, які впливають на ефективність психологічної адаптації до бойових умов.

**Актуальність.** Збройна агресія проти України, що триває з 2014 року і набула повномасштабного характеру у 2022 році, висунула нові виклики перед системою національної безпеки та оборони, зокрема у сфері психологічної підготовки військовослужбовців. Вогнева підготовка, яка є одним із ключових елементів бойового навчання, відбувається в умовах значного психоемоційного навантаження, що вимагає формування у військових високого рівня психічної стійкості та здатності діяти ефективно під впливом стресу, ризику для життя та інтенсивного бойового тиску.

Згідно з положеннями статті 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, а отже, збереження психічного здоров'я військовослужбовців є обов'язком держави. У свою чергу, стаття 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» гарантує створення належних умов для психологічного забезпечення військової служби. Відповідно до цього, формування стійкої психіки в процесі професійної підготовки, зокрема вогневої, набуває не лише військово-практичного, але й правового значення.

Крім того, концептуальні засади розвитку сектору безпеки і оборони, закріплені у Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України №392/2020), передбачають необхідність інтеграції психологічної підготовки в систему бойової готовності, зокрема в умовах гібридної війни та тривалого бойового протистояння. Психологічна стійкість персоналу Збройних Сил України є стратегічним ресурсом держави, що безпосередньо впливає на успішність виконання бойових завдань і рівень бойового духу армії.

У цьому контексті, наукове дослідження механізмів і чинників формування стійкої психіки під час вогневої підготовки в умовах війни є вкрай актуальним. Воно сприятиме не лише вдосконаленню підходів до бойової підготовки, а й розвитку національної системи психопрофілактики, що відповідає сучасним викликам воєнного часу та міжнародним стандартам захисту прав військовослужбовців.

**Постановка проблеми.** З початком повномасштабної збройної агресії проти України перед військовими підрозділами постало завдання забезпечення не лише фізичної, а й психологічної готовності особового складу до виконання бойових завдань. Особливої уваги потребує формування стійкої психіки під час вогневої підготовки, яка супроводжується високим рівнем психоемоційного

навантаження. В умовах тривалого військового протистояння психологічна стійкість стає критичним чинником бойової ефективності військовослужбовців. Проте нормативно-правові, організаційні та науково-методичні механізми забезпечення цієї стійкості досі залишаються недостатньо розробленими, що зумовлює потребу в комплексному дослідженні цієї проблематики.

**Метою цієї статті** є аналіз теоретичних засад, практичних методик та законодавчих аспектів формування психічної стійкості військовослужбовців у процесі вогневої підготовки в умовах збройного конфлікту. Особлива увага приділяється положенням статті 11 Закону України «Про психологічну допомогу», яка визначає право осіб, залучених до виконання військового обов'язку, на отримання психологічної підтримки та відновлення психічного здоров'я, що створює нормативну базу для дослідження цієї проблематики.

Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких **завдань**:

1. Проаналізувати нормативно-правову базу України.
2. Дослідити теоретичні підходи до поняття «психічна стійкість» та її складових у контексті військової діяльності, з урахуванням сучасних психологічних концепцій.
3. Оцінити вплив бойового стресу, екстремальних умов та інтенсивності навантаження на психоемоційний стан.

**Стан опрацювання проблематики.** Окремі аспекти психічної стійкості військовослужбовців досліджувались у працях сучасних українських науковців, таких як О. Ткаченко, І. Герасименко, Н. Кравченко, які акцентують на важливості морально-психологічної підготовки в умовах бойових дій. У дослідженнях В. Рибалки та С. Крамаренка розглядаються психофізіологічні механізми адаптації особистості до екстремальних умов. Водночас більшість досліджень зосереджуються на загальних аспектах психологічної підготовки, залишаючи поза увагою специфіку вогневої підготовки як стресогенного компонента бойового навчання. Недостатньо також проаналізовано правові засади, що регламентують психологічне забезпечення у процесі вогневої підготовки військових.

**Виклад основного матеріалу.** Психічна стійкість – це сукупність особистісних властивостей, що забезпечують ефективну поведінку в екстремальних умовах, здатність контролювати емоції, адаптуватися до стресу та зберігати бойову готовність. В українському законодавстві поняття психічної стійкості прямо не закріплено, однак її формування опосередковано регулюється рядом нормативно-правових актів.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 2 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», держава забезпечує умови для підготовки та підтримки морально-психологічного стану особового складу [1]. Крім того, згідно з наказом Міністерства оборони України № 170 від 30.05.2017 року «Про затвердження Положення про організацію морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України», під час бойової підготовки передбачено впровадження заходів психологічного впливу, спрямованих на розвиток адаптивності до бойового стресу [2].

Вогнева підготовка – це невід'ємна складова бойової підготовки, що включає тренування зі стрілецької зброї, дій під вогнем, знищення цілей у різних умовах. Особливість цього виду підготовки полягає в наявності умов, максимально наближених до бойових, що нерідко провокує стрес, тривогу, паніку, особливо у новобранців, окрім цього вона максимально імітує реальні бойові ситуації, створюючи атмосферу постійного ризику, гучних звуків, несподіваних подразників та часових обмежень. Такі умови нерідко провокують розвиток гострих емоційних реакцій – страху, дезорієнтації, тривоги, паніки, особливо у осіб без досвіду бойових дій.

У процесі тренувань з вогневої підготовки, військовослужбовці стикаються не лише з фізичними навантаженнями, а й із високим рівнем психоемоційного напруження, що вимагає здатності до самоконтролю, швидкого прийняття рішень, утримання уваги та адекватного реагування в стресових умовах. Тому вогнева підготовка має бути не просто технічним етапом навчання, а інтегрованою частиною психофізіологічного формування бойової готовності. Саме вона є своєрідним «психологічним фільтром», який дозволяє виявити рівень психічної витривалості військовослужбовця до реальних бойових загроз і стресових факторів.

Таким чином, вогнева підготовка виконує не лише прикладну функцію – формування навичок володіння зброєю, але й психодіагностичну та психотренувальну, сприяючи поступовому підвищенню адаптаційних можливостей особового складу.

Наукові дослідження свідчать, що інтенсивна вогнева підготовка без належної психопідготовки може призвести до формування гострих стресових реакцій, а в окремих випадках – посттравматичних стресових розладів (ПТСР) [3]. Отже, необхідною умовою ефективного проведення вогневої підготовки є її інтеграція з психотренінгами, адаптаційними вправами та відновлювальними заходами.

Окрім того, важливим фактором запобігання розвитку ПТСР є своєчасна діагностика психоемоційного стану військовослужбовців ще до початку інтенсивного бойового навчання. Це передбачає

попередню психодіагностику, виявлення осіб із підвищеним ризиком дезадаптації та включення їх до спеціалізованих програм психологічного супроводу. Практика свідчить, що використання універсальних підходів у підготовці не завжди дає бажаний результат, адже кожен військовий має індивідуальні особливості реагування на стрес і навантаження. Тому виникає потреба у персоналізованій психопідготовці, яка враховує як базовий рівень психічної стабільності, так і потенціал до відновлення.

Формування стійкої психіки має базуватися на врахуванні індивідуальних особливостей військовослужбовців. Особливе значення мають рівень емоційної стабільності, стресостійкості, здатність до саморегуляції та концентрації уваги. У дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів (А. Маслоу, Р. Лазарус, В. Морозов, С. Кримський) відзначається, що адаптація до бойового стресу можлива за умови систематичної психофізичної підготовки [4].

Одним з важливих чинників є впровадження інтегрованого підходу, який поєднує психофізичну, морально-вольову та когнітивну підготовку військовослужбовців. Зокрема, ефективними вважаються програми, які включають практичні елементи моделювання бойових ситуацій, індивідуальну психодіагностику, а також розвиток навичок самоспостереження та самопомоги в умовах стресу.

Наявність психологів у бойових підрозділах значно підвищує шанси на своєчасне виявлення ознак дезадаптації та надання відповідної допомоги. Оскільки за відсутності психолога поруч, проблеми які виникають не мають місця вивільнитись назовні. Це стає причиною замовчування проблем та накопичення негативу, суму, злості, розпачу та моральних хвилювань, які згодом можуть призвести до емоційного вибуху та нашкодити оточуючим або призвести до грубого порушення.

У практиці Збройних Сил України ефективно зарекомендували себе методики бойового дихання, когнітивно-поведінкової терапії, біофідбеку (biofeedback), які використовуються в процесі тренувань для регулювання психоемоційного стану військових [5].

Поряд з практичними техніками, важливу роль у формуванні психічної стійкості відіграє нормативно-правове забезпечення, що визначає напрями та зміст морально-психологічної підготовки. Чітке регламентування процедур підготовки, присутність психопрофілактичних заходів у програмі навчання та наявність відповідного кадрового забезпечення створюють умови для системного розвитку психостійкості в особового складу. Зокрема, сучасні стандарти бойової підготовки мають інтегрувати психологічний компонент на рівні з технічною та тактичною підготовкою.

Наказом Міністерства оборони України № 492 від 15.09.2020 року затверджено Концепцію розвитку системи морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України до 2025 року, яка передбачає створення ефективної системи психопідготовки, у тому числі під час вогневої підготовки [6].

Важливо зазначити, що концептуальні документи, на кшталт зазначеної Концепції, не лише визначають загальні цілі розвитку морально-психологічного забезпечення, але й закладають основу для впровадження структурованих програм психологічної підтримки, тренінгів із саморегуляції, кризового втручання та профілактики бойового стресу. Згідно з цією Концепцією, заплановано розширення штатів військових психологів, посилення їхньої присутності безпосередньо у бойових частинах, що забезпечує безперервний моніторинг психоемоційного стану військових. Крім того, документом передбачено адаптацію західних підходів до підготовки, зокрема досвіду країн НАТО, які вже давно впроваджують системи комплексного психологічного супроводу під час тактичних тренувань.

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачає обов'язкову участь військовослужбовців у комплексних тренуваннях, у межах яких мають проводитися як фізичні, так і психологічні тренінги (ст. 8) [7]. Особливу увагу закон приділяє початковій військовій підготовці, яка повинна включати елементи формування психостійкості.

Серед методів, що довели свою ефективність у формуванні психічної стійкості, виділяються:

- Стрес-інокуляція (SIT) - тренування у контрольованих стресових ситуаціях, з поступовим ускладненням сценаріїв;
- Імітаційне моделювання бойових дій – створення умов, максимально наближених до реальних;
- Навчання через рефлексію – аналіз дій після кожного заняття, з виявленням психологічних труднощів;
- Групова психотерапія – сприяє зниженню тривожності і підвищенню довіри у підрозділі;
- Індивідуальні бесіди з психологом – з метою діагностики та профілактики дезадаптації.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1057 від 27 грудня 2017 року «Про порядок проведення психологічної реабілітації учасників бойових дій», важливою складовою формування та підтримання психічної стійкості є заходи психологічної реабілітації після інтенсивних бойових чи навчальних навантажень [8].

Реабілітація має бути безперервною, починаючи з передбойового періоду та завершуючи етапом повернення до мирного життя. До неї залучаються не лише психологи, а й медики, капелани, соціальні працівники.

**Висновки.** Формування стійкої психіки військовослужбовців під час вогневої підготовки є ключовим чинником забезпечення їхньої ефективності, витривалості та безпеки в умовах бойових дій. Війна створює надзвичайно складне середовище для психологічного стану особового складу, тому завдання підготовки має виходити за межі суто технічних і тактичних навичок - воно повинно включати системну психопідготовку. Сучасні підходи до бойової підготовки передбачають не лише розвиток фізичної витривалості та навичок стрільби, але й цілеспрямоване формування здатності протистояти бойовому стресу, зберігати самоконтроль і діяти злагоджено у кризових ситуаціях.

Нормативно-правова база України створює умови для розвитку психологічної стійкості у військах, проте реалізація таких положень на практиці потребує подальшого вдосконалення. Актуальним є впровадження методик стрес-інокуляції, тренінгів у моделюваних бойових умовах, групової та індивідуальної психологічної роботи, а також обов'язкових реабілітаційних заходів після інтенсивних тренувань.

Стійка психіка формується не одноразово, а в результаті тривалої системної роботи, що охоплює навчання, супровід і відновлення. Ефективна психологічна підготовка сприяє підвищенню боєздатності армії, зменшенню кількості випадків психологічних зривів і посттравматичних розладів серед військовослужбовців. У перспективі важливим завданням є створення єдиної державної програми з інтеграції психопідготовки у всі рівні військового вишколу та забезпечення її методичного супроводу.

Отже, формування стійкої психіки в умовах вогневої підготовки - це не лише педагогічне або психологічне завдання, а комплексне державне питання, яке потребує міждисциплінарного підходу, відповідного фінансування та політичної волі.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 15, ст. 190.
2. Про затвердження Положення про організацію морально-психологічного забезпечення у ЗСУ: Наказ МОУ № 170 від 30.05.2017 року «URL: <https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2018/04/183-%D0%9D%D0%93%D0%A8-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%9C%D0%9F%D0%97.pdf>». (дата звернення 01.06.2025).
3. Бутов С.Є., Решко С.М., Ємчук О.І. Теоретичні та практичні аспекти тактичної підготовки працівників міліції до застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї в екстремальних ситуаціях під час виконання службових обов'язків. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 2. С. 102–114.
4. Казначеев Д.Г., Лопаєва О.М. Особливості формування психологічної стійкості і готовності працівників поліції у процесі навчання з вогневої підготовки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 82–85.
5. Лопаєва О.М. Сучасний підхід до навчання поліцейським діям в екстремальних умовах, *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* 2018. № 4. С. 110–112.
6. Про затвердження Концепції розвитку системи МПЗ ЗСУ до 2025 року: Наказ МОУ № 492 від 15.09.2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/2004> (дата звернення 26.05.2025).
7. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 27, ст. 385.
8. Про порядок проведення психологічної реабілітації учасників бойових дій: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017. № 1057. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-п> (дата звернення 26.05.2025).



УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.31>

## ПРОВОКАЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОСОБЛИВОСТІ РІШЕНЬ ЄСПЛ ЩОДО УКРАЇНИ

**Капліна О.В.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
завідувачка кафедри кримінального процесу  
Національного юридичного університету  
імені Ярослава Мудрого  
ORCID: 0000-0002-3654-673X*

### **Капліна О.В. Провокація у кримінальному провадженні: особливості рішень ЄСПЛ щодо України.**

Стаття присвячена аналізу проблеми провокації (підбурювання) у кримінальному процесі, зокрема, особливостям рішень Європейського суду з прав людини щодо України. Актуальність цієї теми зумовлена трансформацією підходів до захисту прав особи та збільшення в національній практиці випадків, де порушується баланс між інтересами правосуддя та допустимими межами діяльності органів охорони правопорядку. Автор відзначає, що питання провокації нині перебувають у центрі уваги сучасної української правничої доктрині, однак досі не стали предметом ґрунтовного дослідження на рівні дисертацій чи монографій, що ускладнює формування цілісного доктринального підґрунтя. З огляду на те, що значний внесок у формування концептуальних засад розуміння провокації, визначення її характерних ознак, поняття, розробку матеріальних і процесуальних критеріїв зробив ЄСПЛ, автор звертається до аналізу справ ЄСПЛ щодо України, зокрема, «Яхимович проти України», «Любченко проти України», «Берлізев проти України» та за підсумками їх аналізу наголошує, що ЄСПЛ послідовно дотримується позиції, згідно з якою заперечення особи факту вчинення злочину, мотивованого провокацією, має вирішальне значення для юридичної оцінки справи. Цей підхід демонструють рішення ЄСПЛ «Любченко проти України» та «Берлізев проти України», де невизнання винуватості обвинуваченими, водночас із констатацією факту провокації з боку органів досудового розслідування, призвело до визнання справи неприйнятною відповідно до ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Натомість у випадках, коли особа визнає себе винною, втім заявляє «цей злочин не був би вчинений, якби не провокація» має протилежний ефект. Особливістю справи «Яхимович проти України» є те, що заявник не визнав себе винним під час судового розгляду, втім ЄСПЛ, розглянувши справу та з огляду на сукупність процесуальних недоліків, та характер захисту, який був використаний, не виключив справу з категорії «справ про провокацію злочину», розглянувши її по суті та визнав порушення ЄКПЛ. На підставі осмислення аргументації Суду у справах щодо України робиться висновок про важливість уважного аналізу мотивів рішень ЄСПЛ з урахуванням індивідуальних обставин кожної справи, що, своєю чергою, сприятиме формуванню орієнтирів для побудови ефективної правової позиції у справах про провокацію та водночас актуалізує обговорення питання про відхід Суду від усталеної практики, відповідно до якої визнання вини обвинуваченим вважалось умовою прийнятності скарги.

**Ключові слова:** провокація злочину; підбурювання до вчинення кримінального правопорушення; практика ЄСПЛ; право на справедливий суд у кримінальному провадженні; доказування; захист у кримінальному провадженні.

### **Kaplina O.V. Incitement in criminal proceedings: features of ECtHR judgments against Ukraine.**

The article is devoted to analysing the issue of incitement in criminal proceedings, with a particular focus on the specific features of the European Court of Human Rights (ECtHR) judgments against Ukraine. The relevance of this topic stems from the transformation in approaches to the protection of individual rights and the increasing number of cases in national practice where the balance between the interests of justice and the permissible limits of law enforcement activity is violated. The author notes that the issue of incitement is currently at the forefront of contemporary Ukrainian legal doctrine. However, it has not yet become the subject of thorough research at the level of dissertations or monographs, which complicates the formation of a comprehensive doctrinal foundation. Given the significant contribution of the ECtHR in shaping the conceptual foundations of understanding incitement – its defining characteristics, concept, and the development of material and procedural criteria – the author turns to an analysis of ECtHR cases concerning Ukraine, in particular: Yakhymovych v. Ukraine,

Liubchenko v. Ukraine, and Berlizev v. Ukraine. Based on this analysis, the article emphasises that the ECtHR consistently adheres to the position that a person's denial of committing a crime, when such crime was provoked, is of decisive importance for the legal assessment of the case. This approach is demonstrated in the ECtHR rulings in Liubchenko v. Ukraine and Berlizev v. Ukraine, where the defendants' denial of guilt – combined with confirmation of incitement by pre-trial investigation bodies – led to the inadmissibility of the case under Article 6 §1 of the European Convention on Human Rights (ECHR). Conversely, in cases where the individual admits guilt but claims that "the crime would not have been committed if not for the incitement," the effect is the opposite. A notable feature of the case Yakhymovych v. Ukraine is that the applicant did not plead guilty during the trial; however, the ECtHR reviewed the case and, considering the procedural shortcomings and the nature of the defence used, did not exclude the case from the category of "incitement cases." The Court considered the case on the merits and found a violation of the ECHR. Based on the Court's reasoning in the cases concerning Ukraine, the article concludes that it is essential to conduct a careful analysis of the motives behind ECtHR decisions, taking into account the individual circumstances of each case. This, in turn, will help establish effective legal strategies in incitement-related cases and also highlights the need to discuss the Court's departure from its established practice, according to which the accused's admission of guilt was considered a prerequisite for the admissibility of a complaint.

**Key words:** crime of incitement; incitement to commit a criminal offense; ECtHR case law; right to a fair trial in criminal proceedings; evidence; defence in criminal proceedings.

**Постановка проблеми.** Проблема провокації (підбурювання) у кримінальному процесі в останні роки набула особливої актуальності, що зумовлено як трансформацією підходів до захисту прав особи у кримінальному провадженні, так і збільшенням тих випадків, де порушується баланс між інтересами правосуддя та допустимими межами здійснюваної правоохоронної діяльності. Вагомий внесок у формування концептуальних засад розуміння провокації, визначення її характерних ознак, а також у розробку матеріальних і процесуальних критеріїв здійснив Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). Показовою у цьому контексті є справа «Teixeira de Castro v. Portugal» (рішення від 9 червня 1998 р. [1], в якій ЄСПЛ вперше проаналізував питання провокації, розробив сформулював її приблизні ознаки, сформував принципово важливий підхід, що переконливо засвідчив: попри очевидні виклики, спричинені зростанням організованої злочинності, застосування відповідних заходів не може нівелювати пріоритет права на справедливий судовий розгляд, забезпечення якого залишається непохитною засадою правової держави та не підлягає принесенню в жертву міркуванням доцільності. Загальні вимоги справедливості, що містяться у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, мають застосовуватися у провадженнях щодо всіх кримінальних справ: від найпростіших до найбільш заплутаних. Суспільним інтересом не можна виправдати використання доказів, здобутих шляхом підбурювання з боку поліції [1, п. 36].

Також серед майже 40 справ ЄСПЛ щодо провокування під час проведення досудового розслідування, можна згадати ключові. Наприклад, Раманаускас проти Литви («Раманаускас проти Литви» №1 від 5 лютого 2008 р, скарга № 74420/01 [2].; «Раманаускас проти Литви №2» (Ramanauskas v. Lithuania (№ 2) №55146/14 від 20.02.2018) [3], в яких ЄСПЛ сформулював визначення поняття провокації: «Поліцейське підбурювання (провокація) проявляється, коли задіяні офіцери чи особи, що діють за їх інструкціями, не обмежуються розслідуванням у переважно пасивній манері, а здійснюють такий вплив на суб'єкта, що підбурює його вчинити злочин, який би не був вчинений за інших обставин, з метою встановити порушення та забезпечити докази та розпочати кримінальне провадження...» [2, п. 55]. В інших рішеннях, зокрема, Vannikova v. Russia (справа № 18757/06 від 04.11.2010 р.) [4] ЄСПЛ розробив матеріальний та процесуальний тести на провокацію (§§ 37–50), які згодом були вдосконалені у справі Матанович проти Хорватії (№ 2742/12, §§ 123–135, від 4 квітня 2017 р.) [5]. В окремій думці до рішення «Лагутін та інші проти Росії» суддя ЄСПЛ від Португалії Пауло Пінто де Альбукерке, аналізуючи обставини справи, на основі чинних європейських стандартів сформулював низку рекомендацій для держав, покликаних слугувати орієнтирами у побудові національного законодавства. Ці рекомендації спрямовані на забезпечення ефективного балансу між дотриманням прав людини, збором допустимих доказів та боротьбою зі злочинністю з огляду на актуальні концептуальні підходи до правозастосування [6, с. 348–353].

**Стан опрацювання проблематики.** У сучасній українській правничій доктрині питання провокації у кримінальному провадженні також перебувають у центрі фахової уваги, набуваючи особливої актуальності в контексті правозастосовної практики та гарантування прав людини. Лише за останні декілька років доктринальні розробки збільшилися за рахунок праць таких вчених та практиків, представників наук кримінального циклу, як Д. Аббасова, Р. Бабанли, О. Бабікова, О. Бабікова, Т. Гук, Д. Головін, О. Гура, І. Гловюк, Ю. Гродецький, О. Дудоров, Г. Новицький,

М. Погорецький, С. Тагієв, Я. Тализіна, І. Федоренко, С. Фомін, М. Хавронюк, А. Штерн, С. Шульгін та інші. Разом з тим варто зазначити, що, попри наявність окремих концептуальних напрацювань у межах наукової дискусії — переважно у форматі статей — питання провокації в кримінальному провадженні досі не стало предметом ґрунтовного дослідження на рівні дисертацій та монографій, що ускладнює формування цілісного доктринального підґрунтя в національній правовій системі, не створює цілісної теоретичної основи для всебічного розуміння цього явища. Отже відсутність глибоких теоретичних системних розвідок лише підсилює науковий інтерес до різних аспектів проблеми та прагнення заповнити прогалини у цій сфері. Хотілося б висловити сподівання на появу в найближчому майбутньому комплексного дослідження, заснованого на аналізі практики Європейського суду з прав людини та Верховного Суду, що здатне озброїти правозастосовну діяльність сучасним доктринальним підґрунтям.

Необхідність формування сучасної національної судової практики щодо оцінки скарг на провокацію (підбурювання) до вчинення кримінального правопорушення, недопустимість провокування осіб органами досудового розслідування, потреба погляду на будівництво лінії захисту по справах про провокацію стороною захисту та прагнення гарантувати права людини в кримінальному процесі актуалізують звернення до практики ЄСПЛ щодо України та спонукають до її глибшого осмислення та звернення до тих питань, що є предметом нашого дослідження та окреслені його назвою.

Отже, **метою** статті є аналіз рішень ЄСПЛ щодо України у справах про провокацію (підбурювання) до вчинення кримінального правопорушення, їх осмислення з метою визначення особливостей підходів Суду, викладених у справі «Яхимович проти України» [7]. Поставлена мета обумовила наступні завдання: розглянути рішення ЄСПЛ щодо України, в яких порушувалися питання провокації, та з'ясувати їх значення для національної судової та адвокатської практики; проаналізувати причини неприйнятності скарг українських заявників; окреслити можливі підходи до вибудовування лінії захисту у справах про провокацію.

У межах реалізації поставленої мети й завдань у статті застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні **методи дослідження**. Ключовим став діалектичний метод, який забезпечив цілісний і системний розгляд проблеми провокації у кримінальному провадженні, дозволивши розглянути підходи ЄСПЛ до цього феномену в динаміці, прослідкувати еволюцію правових позицій Суду, типові підходи Суду та їх вплив на формування вітчизняної практики, зміну акцентів у рішеннях ЄСПЛ щодо України, що надало можливість осмислити сучасні виклики у сфері захисту прав людини в контексті провокації. З метою пошуку нових теоретичних та практичних рішень використано евристичний метод, який дав змогу звернути увагу на формування підходів до побудови позиції сторони захисту у відповідних справах. Системно-структурний метод сприяв виявленню зв'язків між судовими прецедентами та особливостями сучасного вітчизняного правозастосування. У межах дослідження автором застосовано також герменевтичний метод, способи та прийоми якого дозволили усвідомити підходи суддів ЄСПЛ до тлумачення українських кейсів, пов'язаних із провокацією. Завдяки йому вдалося виявити смислові акценти суддів ЄСПЛ, закладені у судові формулювання, судді Г. Юдківської, яка висловила окрему думку, проаналізувати контексти прийняття рішень та визначити їх правозастосовне значення для української практики.

Застосування герменевтичного методу, у поєднанні з діалектичним, евристичним, системно-структурним та іншими, забезпечило не лише багатовимірність погляду на проблему, а й глибину розуміння правових механізмів захисту від провокації. Комплексне використання зазначених методів у взаємозв'язку та взаємозалежності забезпечило повноту, об'єктивність і новизну отриманих наукових результатів.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Першою справою проти України, в межах якої було здійснено розгляд питань провокації, стала справа «Яхимович проти України» (Yakhymovych v. Ukraine, заява № 23476/15), ухвалена 16 грудня 2021 року [7]. Попри те, що раніше українські громадяни зверталися до ЄСПЛ зі скаргами на провокацію, відповідні заяви були визнані неприйнятними.

Зокрема, в справі «Олександр Васильович Любченко проти України» «Aleksandr Vasilyevich Lyubchenko against Ukraine» від 31 травня 2016 р. [8] обставини були наступні. Вироком суду від 19 лютого 2002 року деякий К. був засуджений до трьох з половиною років позбавлення волі умовно з випробувальним терміном два роки. У червні-вересні 2003 року він не з'являвся на двотижневу реєстрацію до інспектора з питань нагляду за умовно засудженими нібито з медичних причин, у тому числі через госпіталізацію. За порушення вимог закону співробітник служби пробації (заявник) представив клопотання щодо заміни випробувального строку К. на позбавлення волі. Суд відклав розгляд справи до 19 листопада, вимагаючи від К. документи про госпіталізацію.

13 листопада К. заявив прокурору, що 10 листопада заявник запропонував йому вирішити питання про покарання за 200 доларів США. Того ж дня прокуратура розпочала розслідування: пра-

цівники міліції позначили банкноти люмінесцентною рідиною та передали їх К., який увійшов до кабінету заявника та через кілька хвилин повідомив, що передав гроші. Під час обшуку на руці заявника виявили сліди люмінесцентної речовини, а у його сейфі – помічені купюри.

Стосовно заявника того ж дня обрали запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, а 15 листопада йому пред'явили обвинувачення у вимаганні та отриманні хабаря. 21 січня 2004 року районний суд повернув справу на додаткове розслідування у зв'язку з необхідністю перевірки банкнот, а також представлення аудіозапису отримання неправомірної вигоди. Згодом районний суд виправдав Любченко, встановивши, що дії міліції були проведені з порушенням закону. 6 травня 2005 року апеляційний суд скасував виправдувальний вирок і визнав заявника винним у хабарництві, засудивши його до трьох років ув'язнення з конфіскацією майна. Суд послався на показання К., протоколи вилучення мічених банкнот та висновок експерта. 30 червня 2005 року Верховний С України залишив в силі рішення суду апеляційної інстанції, втім скоротив строк ув'язнення заявника до одного року.

Любченко звернувся до ЄСПЛ та скаржився за п. 4 і 5 ст. 5 ЄКПЛ та статтями 2 і 3 Протоколу № 7 на те, що його засудження ґрунтувалося на незаконно отриманих доказах і хабарі, отриманому внаслідок провокації, а також на те, що органи влади знищили докази, які могли б довести його невинуватість, до початку судового розгляду його кримінальної справи.

В контексті логіки нашого розгляду звернемо увагу на ключові аспекти, що стосуються заяви Любченко про провокацію та оцінку цієї заяви ЄСПЛ. Зокрема, Суд, вказав, що беручи до уваги всі обставини, він «не переконаний, що ситуація, яка розглядається, підпадає під категорію «справ про втягнення у злочинну діяльність» ... Хоча заявник висловлював свої скарги, використовуючи термін «провокація», видається, що по суті він скаржився на те, що його «підставили». Дійсно, заявник ніколи не зізнавався у вимаганні або отриманні хабаря. Навпаки, як на національному рівні, так і в Суді він заперечував, що обговорював це питання з К., і послідовно стверджував, що правоохоронці та К. підкинули гроші в сейф і сфальсифікували докази з метою його засудження за корупційне правопорушення. Таким чином, ця справа суттєво відрізняється від справ, розглянутих Судом раніше щодо стверджуваного підбурювання заявників органами влади, які примушували їх до вчинення злочинів, які не були б вчинені в іншому випадку... Таким чином, посилення заявника на прецедентне право, що стосується стверджуваного підбурювання, є помилковим [8, п. 33].

Суд підкреслив, що у будь-якому разі що ніщо в матеріалах справи або в заявах сторін не вказує на те, що К. працював на правоохоронні органи або співпрацював з ними до проведення негласної операції 13 листопада 2003 року, і що, згідно з висновками національного суду, злочин вимагання хабаря вже було скоєно до цієї дати. Міліція втрутилася лише тоді, коли К. повідомив про злочин. Хоча роль К. у негласній операції можна порівняти з роллю «поліцейського агента», національні суди встановили, що він став «агентом» лише після того, як заявник вимагав хабар» [8, п. 34].

ЄСПЛ зазначив, що засудження заявника базувалося на численних доказах, а національні суди розглянули доводи заявника та відхилили їх, зазначивши достатні підстави для своїх рішень. Їхні рішення, з погляду Суду, не видавалися свавільними або явно необґрунтованими. Суд не виявив жодних серйозних недоліків у процесі прийняття рішень судами, які могли б зробити судовий розгляд справи заявника несправедливим, а з цього випливає, що його заява є явно необґрунтованою і має була відхилена [8, п. 41-42].

Друга справа «Берлізев проти України» ( *Berlizev v. Ukraine*, заява № 43571/12) [9] була розглянута 8 липня 2021 р. та набула статусу остаточної 8 жовтня 2021 р. Громадянин України Вадим Берлізев звернувся до ЄСПЛ в 2012 р. Обставини справи полягали в наступному. В. Берлізев обіймав посаду заступника Головного державного інспектора праці у Тернопільській області. У період з 30 березня до 07 квітня 2010 року заявник кілька разів обговорював із директором приватного підприємства Г. порушення трудового законодавства, причому останній неодноразово пропонував неофіційне вирішення питання з грошовою винагородою, але заявник відмовлявся. 07 квітня 2010 року Г., який був колишнім працівником міліції, подав скаргу, звинувачуючи заявника у вимаганні 3000 грн. в обмін на приховування порушень норм трудового законодавства. Того ж дня слідчий порушив кримінальну справу, а міліція передала Г. мічені банкноти для нібито передачі заявнику та з метою фіксування злочину встановили камеру для відеофіксації. Пізніше Г. повідомив правоохоронців, що передав гроші заявнику, після чого співробітники міліції увійшли до кабінету Берлізева, знайшли мічені банкноти у шухляді столу заявника, виявили сліди люмінесцентної речовини на його пальці, зробили змиви з руки. Згодом йому було пред'явлено обвинувачення в одержанні хабаря.

Суд визнав заявника винним в отриманні неправомірної вигоди та засудив до п'яти років позбавлення волі з випробуванням. Основою для вироку стали показання Г., працівників міліції та по-нятих, відеозапис, що містив фрагменти розмови, де Г. згадував суму грошей, висновок експерта,

в якому зазначалося, що марлевий тампон, яким були зроблені змиви з рук заявника, містив сліди люмінесцентної речовини, протокол огляду кабінету заявника, в якому зазначалося про неможливість дістати до шухляди столу, не піднявшись зі стільця, на якому сидів Г.

Під час судового розгляду заявник заперечував вину, стверджуючи, що ніколи не вимагав хабаря, відхилив неодноразові пропозиції Г., гроші були підкинуті.

Заявник подав касаційну скаргу, заявивши, що Г. неодноразово підбурював його до отримання хабаря, а потім підкинув гроші. Він доводив, що Г., колишній працівник міліції, був знайомий з правоохоронцем, який проводив слідчу дію, що відеозйомка була незаконною, оскільки не санкціонована судом, а інші процесуальні порушення вимагали скасування вироку.

24 січня 2012 року Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ залишив вирок без змін, визнавши, що всі факти ґрунтуються на належним чином оцінених доказах та відхилив скаргу заявника, зазначивши, що порушення процесуальних норм були несуттєвими і не вплинули на законність судового рішення.

У векторі нашого аналізу ми зупинимося лише на стверджуваних заявником порушеннях ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - ЄКПЛ) [10]. В цьому аспекті заявник скаржився за статтями 6 та 13 Конвенції, що (а) його визнали винним в результаті провокації працівників міліції; (б) його вирок ґрунтувався на незаконно отриманому доказі під час проведення негласної слідчої дії працівниками міліції, а його важливий та доречний аргумент стосовно недопустимості цього доказу не був належним чином розглянутий на національному рівні.

ЄСПЛ в цьому контексті зазначив, що «з точки зору фактів Суд вважає непослідовним *заперечення заявником вчинення злочину та одночасне висунення ним скарги, що його спровокували його вчинити*. Захист від провокації обов'язково передбачає, що обвинувачений *визнає вчинення інкримінованих йому дій*, але стверджує, що вони були наслідком незаконного підбурювання з боку працівників міліції. Однак, як вбачається з доводів заявника, він *повністю заперечував свою причетність до злочину*, що, на думку Суду, перешкодило йому висунути обґрунтовану скаргу на «таємного агента-підбурювача» (agent provocateur) (курсів автора – О.К.).

ЄСПЛ пославшись на вже розглянуту справу «Любченко проти України» ((Lyubchenko v. Ukraine), заява № 34640/05, пункт 33, від 31 травня 2016 року) (п. 45)), зазначив, що розглядувана справа Берлізев проти України суттєво відрізняється від розглянутих Судом раніше справ щодо стверджуваної провокації органами державної влади, які підбурили особу до вчинення правопорушень, які за інших обставин не були б вчинені. У зв'язку з цим, ЄСПЛ відхилив скаргу заявника щодо «таємного агента-підбурювача» (agent provocateur) як явно необґрунтовану за підпунктом «а» пункту 3 та пунктом 4 статті 35 Конвенції [10].

Таким чином, хотілося б звернути увагу на те, що ЄСПЛ послідовно дотримується позиції, згідно з якою заперечення особи факту вчинення злочину, мотивованого провокацією, має вирішальне значення для юридичної оцінки справи. Обидві вищепроаналізовані справи щодо України й демонструють цей підхід: невизнання винуватості обвинуваченими, водночас із констатацією факту провокації з боку органів досудового розслідування, призвело до визнання справи неприйнятною відповідно до ч. 1 ст. 6 Конвенції. Натомість у випадках, коли особа визнає себе винною, втім заявляє «цей злочин не був би вчинений, якби не провокація» має протилежний ефект.

Зрештою, звернемося до першого Рішенням ЄСПЛ щодо України «Яхимович проти України» (Yakhymovych v. Ukraine, заява № 23476/15) від 16 грудня 2021 р., яке безумовно має певні особливості, на яких ми зупинимося [7].

Яхимович О.І. мав конфлікт із деяким С., якого звинувачував у незаконному привласненні його житла. Всі спроби повернути майно в судовому порядку виявилися безуспішними. Згодом Яхимович звернувся до такого собі Ч., друга сім'ї, спочатку з проханням знайти осіб для побиття С., а згодом – для його вбивства. Після звільнення з в'язанці у 2012 році Ч. попросив Яхимовича позичити йому одяг, після чого останній нагадав про своє прохання щодо пошуку людини, яка вб'є С. Однак, Ч. повідомив міліцію про це прохання, і правоохоронці організували операцію за участю інформатора І.

3 квітня 2012 року заявник «найняв» І. для вчинення «вбивства» С. за 2 000 грн, передавши частину грошей того ж дня. 5 квітня, після отримання постановної фотографії нібито вбитого С., Яхимович передав решту коштів – що й стало фінальною ланкою у ланцюгу викриття. Невдовзі його було затримано. У суді Яхимович заперечував свою вину, стверджуючи, що його «підставили». Він заявляв, що гроші передав І. на прохання Ч. Суд першої інстанції не зміг допитати І., оскільки він перебував під вартою та мав «нерозсекречений» статус.

3 жовтня 2013 року суд визнав заявника винним в організації замаху на вбивство та засудив до 11 років позбавлення волі. Вирок ґрунтувався на показаннях І. та Ч., відеозаписах розмов, а також інших матеріалах досудового розслідування.

Яхимович подав апеляційну скаргу, стверджуючи, що став жертвою провокації працівників міліції, які через «таємного агента» підбурили його до замовлення вбивства С. Він заявляв, що не прагнув убивства, а лише пасивно погоджувався з цією ідеєю під тиском. Записи розмов свідчили про наполегливі умовляння І., тоді як Яхимович безпосередньо не ініціював вчинення злочину. 24 грудня 2013 року суд апеляційної інстанції залишив вирок без змін, але перекваліфікував дії Яхимовича з «організатора» на «підбурювача» та зменшив строк ув'язнення до десяти років.

Яхимович подав касаційну скаргу, повторивши свої аргументи щодо провокації. Він також зазначив, що суди нижчестоящих інстанцій не допитали І., хоча його показання суперечили записам їх розмов.

27 листопада 2014 року Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ залишив вирок у силі, зазначивши, що факт провокації не був доказаний, а сукупність представлених стороною обвинувачення доказів достатньо підтверджують вину Яхимовича. Суд встановив, що останній сам ініціював вчинення злочину, обговорював винагороду, вказав адресу С. і намагався забезпечити собі алібі.

В ЄСПЛ заявник – Яхимович зазначав, що став жертвою провокації працівників міліції, а також не мав можливості допитати свідка сторони обвинувачення І. під час судового розгляду, а відтак щодо нього було порушення п. 1 та підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, адже, як відомо: «1. Кожен має право на справедливий ... розгляд його справи...судом,...який.. встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення... 3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:...(d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення».

Не вдаючись до детального аналізу аргументів, наведених Урядом України та Судом, варто звернути увагу на специфіку справи «Яхимович проти України», яка полягає в тому, що Яхимович, подібно заявникам по справам «Берлізев проти України» та «Любченко проти України», в судовому розгляді у суді першої інстанції заперечував свою вину та наполягав на тому, що його «підставили». Вперше питання про провокацію було порушено стороною захисту лише на етапі апеляційного (п. 12 Рішення), а згодом — касаційного перегляду (п. 14 Рішення), після зміни стороною захисту первинної позиції. Як зазначалося автором вище, ЄСПЛ послідовно дотримується підходу, згідно з яким заперечення факту вчинення злочину, мотивованого провокацією, має ключове значення для юридичної кваліфікації справи. Ті випадки, де обвинувачені не визнавали своєї вини, водночас стверджуючи про провокацію з боку органів досудового розслідування, розглядалися Судом як неприйнятні відповідно до частини першої статті 6 ЄКПЛ. Натомість у ситуаціях, коли особа визнає себе винною, але водночас вказує на детермінуючу роль провокації (мовляв, «злочин не був би вчинений, якби не провокація»), ЄСПЛ розглядає ці справи як прийнятні та підлягаючі сутнісному розгляду.

ЄСПЛ, однак, у п. 46 Рішення «Яхимович проти України» [7] зазначив, що «Суд зауважує, що упродовж провадження заявник послідовно, прямо чи *опосередковано*, висував скаргу на провокацію. Хоча заявник *не визнав своєї вини у вчиненні інкримінованого йому злочину*, характер захисту, який він використав (див. пункт 9), не виключав справу заявника з категорії «справ про провокацію злочину» (див. в якості протилежного прикладу рішення у справі «Берлізев проти України» (Berlizev v. Ukraine), заява № 43571/12, пункт 46, від 08 липня 2021 року)». (курсів автора – О.К.) Що стосується характеру захисту, який було використано Яхимовичем, то не визнаючи себе винним, він пояснював, що не хотів убивати С., не замовляв його вбивства та заплатив гроші І. на прохання Ч., щоб допомогти першому оплатити поїздку. Саме Ч. ненавидів С. і розповідав Яхимовичу, що хотів помститися йому. «Заявник вважав, що Ч. та І. підставили його, і саме І. запропонував вбити С. І. поведився агресивно та настирливо. Коли І. наполегливо тиснув на заявника, щоб той організував вбивство С., заявник уникав згоди на це і не давав прямої відповіді, оскільки боявся І., якого йому представили як особу із судимістю за вчинення тяжкого злочину» [7, п. 9.]

Зважаючи на цю аргументацію, справа була визнана прийнятною, розглянута судом та за підсумками розгляду визнано порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. При її розгляді суд звернув увагу на те, що Яхимович був засуджений як підбурювач, а не організатор злочину (п. 13, 20, 28, 52 Рішення), проаналізував процесуальний аспект підбурювання, акцентував на тому, що національні суди не проявили належну старанність у прагненні допитати тих, хто відігравав ключову роль в оперативній комбінації, належним чином не розглянули твердження заявника про підбурювання працівників міліції, та зазначив, що «хоча наведених процесуальних недоліків, взятих окремо, могло бути недостатньо, щоб підірвати загальну справедливість кримінального провадження щодо заявника, у сукупності вони мали такий ефект» [7, п. 57–62]. Отже було констатовано порушення п. 1 ст. 6

Конвенції у зв'язку з неналежним розглядом національними судами скарги заявника на підбурювання працівників міліції.

Проведений аналіз Рішень ЄСПЛ дозволяє дійти наступних **висновків**. Тривалий час ЄСПЛ, розглядаючи справи про провокацію, послідовно дотримувався підходу, за яким юридична оцінка справи істотно залежала від того, чи заперечує обвинувачений сам факт вчинення злочину, з посиланням на провокацію. Увага зверталася на те, що якщо обвинувачений не визнавав вину, але водночас заявляв про провокацію з боку органів досудового розслідування, Суд кваліфікував такі справи як неприйнятні відповідно до пункту 1 статті 6 ЄКПЛ. Натомість у випадках, коли особа визнавала свою участь у злочині, але стверджувала, що вирішальну роль у його вчиненні відігравала провокація, ЄСПЛ визнавав справу прийнятною та переходив до її розгляду по суті. Особливістю справи «Яхимович проти України» є те, що заявник не визнав себе винним під час судового розгляду в першій інстанції, втім ЄСПЛ, розглянув справу та з огляду на сукупність процесуальних недоліків, та характер захисту, який був використаний, не виключив справу з категорії «справа про провокацію злочину», розглянув її по суті та визнав порушення ЄКПЛ. Осмислення аргументації Суду у цієї справі обумовлює уважність аналізу правниками мотивів рішень ЄСПЛ з урахуванням індивідуальних обставин кожної справи. Такій досвід є доволі цінним для сторони захисту та сприятиме формуванню орієнтирів для побудови ефективної правової позиції у справах про провокацію та водночас актуалізує обговорення питання про можливий відхід Суду від усталеної практики, відповідно до якої визнання вини обвинуваченим вважалося умовою прийнятності скарги про провокацію та її розгляду.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Рішення ЄСПЛ у справі «Тешейро (Текшейра) де Каштро проти Португалії» (Teixeira de Castro v. Portugal) від 09 червня 1998 р., скарга № 44/1997/828/1034. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58193%22%5D%7D>.
2. Рішення ЄСПЛ у справі «Раманаускас проти Литви» (Ramanauskas v. Lithuania) від 05 лютого 2008 р, скарга № 74420/01. URL: <https://cutt.ly/MUCYNxh>.
3. Рішення ЄСПЛ у справі «Раманаускас проти Литви (№ 2)» (Ramanauskas v. Lithuania № 2) від 20 лютого 2018 р., скарга № 55146/14. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Ramanauskas%20v.%20Lithuania%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-180850%22%5D%7D>.
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Баннікова проти Росії» («Bannikova v. Russia») від 04 листопада 2010 р., скарга № 18757/06. URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589>.
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Матанович проти Хорватії» (Matanović v. Croatia) від 04 квітня 2017 р., скарга № 2742/12. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-172466%22%5D%7D>.
6. Пінто де Альбукерке Пауло. Окрема думка. Шлях до справедливості / Пауло Пінто де Альбукерке ; [пер. з англ. та фр. В. А. Капліної ; упоряд., авт. передм. О.В. Капліна]. Харків: Право, 2020. 552 с.
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Яхимович проти України» від 16.12.2021. Остаточне 09 травня 2022 р., скарга № 23476/15. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_h14#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h14#Text).
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Олександр Васильович Любченко проти України» («Aleksandr Vasilyevich Lyubchenko against Ukraine») від 31 травня 2016 р., скарга № 34640/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164473>.
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Берлізев проти України» («Berlizev v. Ukraine») від 8 липня 2021 р., заява № 43571/12. Остаточне 09 жовтня 2021 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_g82#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g82#Text).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text).

УДК 340.12.342.7.001.36

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.32>

## КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Копча В.В.,

доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри кримінально-правової політики  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»  
ORCID: 0000 0001 9888 1464

### **Копча В.В. Криміналістична характеристика щодо розслідування крадіжок, під час воєнного стану.**

Зазначається, на сьогодні актуальним є вивчення способів приховування злочинів, зокрема крадіжок, оскільки правопорушники активно використовують різні методи з метою знищення, фальсифікації або маскуванню слідів на місці події. Зокрема, застосовуються рукавички, обробка долонь лаком чи знежирювальними речовинами, використання взуття непритаманного розміру або типу (наприклад, жіночого), зміна зовнішнього вигляду викрадених предметів чи їхнього призначення.

Вказується, як встановлено практикою, що основними елементами криміналістичної характеристики крадіжок (ст. 185 КК України) є: а) спосіб учинення крадіжок; б) предмет злочинного посягання; в) типова слідова картина; г) особа злочинця; д) особа потерпілого.

Зазначається, що способи учинення крадіжок, як правило можна впровадити, що поняттям «крадіжка» охоплюється значне коло злочинів, що відрізняються один від одного предметом злочинного посягання, способом учинення і приховування, місцем реалізації злочинного задуму тощо. До числа типових дій злочинців з підготовки до вчинення крадіжки слід віднести: вибір об'єкта крадіжки, у тому числі і майбутнього потерпілого; вивчення об'єкта крадіжки й обстановки, в якій злочинцю доведеться діяти; вибір найбільш ефективного способу безпосереднього заволодіння майном, а також підготовка необхідних технічних засобів, що полегшують здійснення злочинного наміру; вибір способу приховування слідів крадіжки, в тому числі приховування чи збут викрадених речей; попередню змову між співучасниками крадіжки, розподіл ролей і визначення ролі кожного у майбутньому злочині, а також при необхідності забезпечення «алібі».

Виявлено, що в практичній роботі найбільш поширеними є крадіжки з приміщень. Вони мають багату спільного: схожий характер слідів і знарядь злочину, схожість обставин учинення та інше, що дозволяє згрупувати способи безпосереднього проникнення до приміщення: першу групу способів учинення крадіжок з приміщень складають дії, вчинені із застосуванням технічних засобів, що полегшують реалізацію злочинного наміру: другу групу складають способи вчинення крадіжок майна, матеріальних цінностей з приміщень, доступ до яких є відносно вільним.

Доведено напрямки виконання процесуальних дій з метою приховування крадіжок злочинцями вживаються заходи для маскуванню, знищення і фальсифікації слідів на місці злочину.

**Ключові слова:** криміналістична характеристика, кримінальний кодекс України, розслідування крадіжок, воєнний стан, дотримання законності.

### **Kopcha V.V. Forensic characteristics of thefts during martial law.**

It is noted that today it is relevant to study the methods of concealing crimes, in particular thefts, since offenders actively use various methods to destroy, falsify or mask traces at the scene of the crime. In particular, gloves are used, palms are treated with varnish or degreasing substances, shoes of an unusual size or type (for example, women's), changing the appearance of stolen items or their purpose.

As established by practice, the main elements of the forensic characteristics of thefts (Article 185 of the Criminal Code of Ukraine) are: a) the method of committing thefts; b) the subject of the criminal offense; c) a typical trace pattern; d) the identity of the criminal; e) the identity of the victim.

However, it can be noted that the methods of committing thefts, as a rule, can be introduced, that the concept of «theft» covers a significant range of crimes that differ from each other in the subject of the criminal offense, the method of committing and concealing, the place of implementation of the criminal plan, etc. Typical actions of criminals in preparation for committing theft include: choosing the object of theft, including the future victim; studying the object of theft and the situation in which the criminal will have to act; selection of the most effective method of direct seizure of property, as well as preparation of the necessary technical means that facilitate the implementation of the criminal



intent; selection of a method of concealing traces of theft, including concealing or selling stolen items; preliminary collusion between accomplices in the theft, distribution of roles and determination of the role of each in the future crime, as well as, if necessary, provision of an «alibi».

It was found that in practical work the most common are thefts from premises. They have much in common: the similar nature of traces and tools of burglary, similarity of circumstances of commission, and so on, which allows us to group the methods of direct penetration into the premises: the first group of methods of committing thefts from premises consists of actions committed with the use of technical means that facilitate the implementation of the criminal intent: the second group consists of methods of committing thefts of property, material values from premises, access to which is relatively free.

The directions of procedural actions for the purpose of concealing thefts by criminals are proven: measures are taken to mask, destroy and falsify traces at the crime scene.

**Key words:** forensic characteristics, Criminal Code of Ukraine, investigation of thefts, martial law, observance of the law.

**Постановка проблеми.** На сьогоднішній день дослідження фактів, щодо приховування злочинів, а саме крадіжок так як правопорушниками вживаються різні заходи, щодо приховування або знищення та фальсифікації слідів на місці злочину, де застосовуються рукавички, покриття долонь рук лаком або знежирюючим розчином, взуття більшого розміру або жіноче, зміна зовнішнього вигляду або призначення предмета крадіжки. Окрім цього, предмет крадіжки, знищення маркувальних і номерних знаків, обмова співучасників, створення фальшивих алібі тощо); швидкий збут викраденого або його приховання на певний час; викидання викраденого майна у випадку виникнення небезпеки викриття; за дачу неправдивих показань, відмова від дачі показань; вплив на очевидців, свідків, потерпілих з метою дачі ними неправдивих показань або відмови від дачі показань тощо.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В правовій науці деякі напрями, що стосуються предмету злочинного посягання, під час квартирних крадіжок, як правило, викрадаються: гроші, цінні папери, вироби з коштовних металів та каменю, антикваріат, сучасні технічні пристрої, одяг, взуття та інші предмети господарсько-побутового призначення. Також предметом кишенькових крадіжок є гроші, коштовності та невеликі технічні пристрої, які викрадають з кишень, сумок, портфелів тощо. Сферою комунального господарства предметами крадіжок є каналізаційні люки, будинкові лічильники, агрегати ліфтів, металеві елементи споруд, обладнання в трансформаторних підстанціях тощо.

**Постановка запитання.** Визначення предмета крадіжки під час розслідування конкретного злочину під час воєнного стану, сприяє встановленню інших його елементів, зокрема окремих характеристик особи злочинця, обстановки вчинення тощо. Типовою та слідовою картиною, можна вважати механізм утворення слідів під час учинення крадіжок обумовлюється характером взаємодії злочинця з оточуючою матеріальною обстановкою.

**Мета дослідження.** Автор ставить собі за мету, що місце вчинення крадіжки, як правило, залишаються сліди: злочинця (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень, мікрочастинок одягу і взуття, запахові сліди тощо); знарядь злочину (сліди «віджиму» дверей, примусового відкриття запірних пристроїв, сліди дії агресивної рідини тощо).

**Виклад основного матеріалу.** Загалом за достатню поширеність правопорушники (злочинці), які як правило вчиняють крадіжки, умовно поділяють на дві групи: професійні крадії, для яких крадіжки є основним джерелом існування. Як правило, такі особи раніше судимі за аналогічні злочини. Ці особи мають певну спеціалізацію; особи, які вчинили крадіжку вперше, або вчиняють їх нерегулярно внаслідок конкретних обставин: по-перше, сприятливих умов для вчинення крадіжки; по-друге, дані особи допускають можливість вчинення інших аморальних вчинків. Ці особи, як правило, діють спонтанно, не професійно, викрадають предмети, що перебувають без нагляду. [1, с. 118].

За даними криміналістичної характеристики крадіжок свідчать про якісні зміни злочинного середовища. Також спостерігається значне омолодження квартирних злодіїв, середній вік яких складає 24 роки лиши п'ятий з числа засуджених за крадіжки був старше 28 років. У той же час серед засуджених за крадіжки державного і колективного майна вдвічі більше питома вага осіб середнього віку (32–47 років). Майже половина крадіжок учиняється злочинними групами з розподілом ролей між їх членами і відповідною «технологією» підготовки, вчинення і приховання даних злочинів (наводка, збирання інформації, відпрацювання плану, розподіл функцій виконання, збут краденого тощо). Особа потерпілого. Взаємозв'язок «злочинець або потерпілий» часто посідає ключове місце у виявленні різноманітних обставин [3, с. 397].

Вивченням щодо криміналістичної характеристики крадіжок головним чином акумулюється інформація про потерпілого та його поведінку, що дозволяє отримати уявлення про специфіку його взаємовідносин зі злочинцем, спосіб виникнення цього зв'язку. Даним напрямком можна визначити, щодо, важливого значення набувають відомості про потерпілого, якими міг скористатися злочинець під час підготовки і вчинення крадіжки. Слідчий поліції проводить початковий етап розслідування крадіжок, і під час розслідування крадіжок необхідно встановити такі основні обставини: факт таємного викрадення майна; місце, час та умови вчинення крадіжки; предмет крадіжки, його вартість, особливі ознаки; спосіб учинення крадіжки, технічні засоби, які були застосовані для таємного викрадення і приховання; тривалість перебування і конкретні дії злочинця на місці крадіжки; особа, яка вчинила крадіжку, мотиви її поведінки; наявність злочинної групи та роль кожного з її членів; спосіб, час і місце збуту вкраденого; обставини, що сприяли вчиненню крадіжки; обставини, що впливають на ступінь і характер вини особи.

Щодо початкового етапу розслідування крадіжок найбільш типовим є такі слідчі ситуації: факт крадіжки встановлено і підозрюваного затримано з речовими доказами або за «гарячими слідами». Основне тактичне завдання в даній ситуації зафіксувати сліди злочину. Типові загальні версії у вказаній ситуації: а) злочин вчинила затримана особа; б) злочину не було повідомлення помилкове або неправдиве (затриманий придбав майно та володіє правами на нього тощо). Крім того, висувуються та перевіряються окремі версії про обставини розслідуваної події (наявність співучасників, щодо ролі кожного із них, тощо).

Метою перевірки цих версій проводяться такі слідчі (розшукові) дії: особистий обшук; огляд одягу, речей, вилучених у затриманого, а також його допит. Далі слід допитати свідків, потерпілого, посадових або матеріально відповідальних осіб, що дозволить отримати важливу доказову інформацію про обставини крадіжки, та її виявлення, учасників та обставини затримання підозрюваного, коло осіб, поінформованих про розслідувану подію, опис викраденого майна. Після виконання вказаних слідчих (розшукових) дій слідчий проводить огляд місця події (завчасно забезпечивши його охорону), в тому числі й місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до розслідуваної крадіжки [6, с.474].

Початковий етап розслідування в даній ситуації закінчується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого; пред'явленням для впізнання потерпілому або матеріально відповідальній особі майна (матеріальних цінностей), вилучених у підозрюваного; призначенням криміналістичних експертиз. Факт крадіжки встановлено, є відомості про особу злочинця (або групу злочинців), проте ніхто не затриманий. Дії слідчого мають відзначитися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової інформації шляхом короткого опитування очевидців про кількість, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців, в якому напрямку вони зникли, можливі місця їх знаходження, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після чого негайно здійснюється переслідування підозрюваного (групи осіб) за «гарячими слідами». Зокрема, здійснюються тактичні операції: «Розшук злочинця», «Затримання за «гарячими слідами», «Розшук викраденого майна», «Встановлення свідків», які включають в себе різноманітні слідчі (розшукові) дії.

У випадках, коли в результаті проведення названих тактичних операцій підозрюваного встановлено і затримано, надалі необхідно дотримуватися порядку дій слідчого, викладеного щодо до першої слідчої ситуації. Якщо ж підозрювана в крадіжці особа не буде встановлена, в подальшому проводяться огляд місця події, допити свідків і потерпілого, результати яких для встановлення зниклого злочинця і викраденого майна мають суттєве значення. Різні факти крадіжок встановлено, але дані про злочинця відсутні. Така слідча ситуація в інформаційному плані є найменш сприятливою, а в організаційному найскладнішою. Основні завдання встановлення особи, яка вчинила крадіжку, і виявлення викраденого майна. Для цього можуть проводитися тактичні операції «Збирання відомостей про злочинця» і «Розшук викраденого майна». Для початкового етапу розслідування крадіжок характерні також певні типові слідчі версії. Так, при розслідуванні крадіжок державного чи колективного майна, вчинених шляхом проникнення до приміщення, висувуються наступні версії: крадіжку вчинив працівник даного об'єкта або особа, яка охороняла даний об'єкт; крадіжку вчинила стороння особа; крадіжку вчинила стороння особа за участю або при сприянні працівника об'єкта; крадіжку вчинила стороння особа, але факт крадіжки використано матеріально відповідальною особою для приховання недостачі або присвоєння інших цінностей, що є у її розпорядженні; крадіжку вчинила стороння особа при сприянні матеріально відповідальної особи, яка намагається приховати нестачу; крадіжку зі зломом інсценувала матеріально відповідальна особа з метою приховання нестачі або ухилення від сплати податків. [11, с. 284].

Під час розслідування крадіжок особистого майна громадян, які вчинено з квартир, будинків, дач, характерні такі типові версії: – щодо події злочину: крадіжка дійсно мала місце; крадіжки фактично не було, а заявник помиляється стосовно події злочину; крадіжка інсценована заявником з метою приховання факту втрати чи розтрати довірених на зберігання документів, коштовностей, зброї тощо; щодо осіб, причетних до вчинення крадіжки, то вона вчинена: однією особою чи злочинною групою; особою з числа родичів потерпілого; особою, обізнаною про місце знаходження викраденого; особою, яка володіє певними навичками; особою, яка раніше проводила певні роботи у потерпілого або побувала в його квартирі з іншого приводу. Проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування крадіжок, огляд місця події під час розслідування крадіжок є однією з найбільш інформативних слідчих (розшукових) дій. Основною метою огляду є відшукання слідів самого злочинця та слідів знарядь злему, транспортних засобів. Результати огляду дозволяють побудувати версії та спланувати подальші дії щодо їх перевірки. До виїзду на місце події необхідно забезпечити його охорону та визначитися, з учасниками огляду (поняті, інспектор-криміналіст, спеціаліст-кінолог, співробітник оперативного підрозділу, посадові і матеріально відповідальні особи, потерпілі, свідки тощо).

Процесуальною особою на місці події першочергово обстежують місце проникнення злочинця до майна: двері, вікна, балкони, дахи, стелі, підлоги, засувні пристрої, їх розміщення і стан. Для організації розшуку підозрюваного звертається увага на пошук і вилучення мікрослідів, залишених злочинцем на місці події. Це можуть бути частинки бруду, фарби, пилу, крові, волокна рукавичок, одягу тощо. Іноді з метою ускладнити розслідування злочинці посипають підлогу тютюном, молотим перцем, поливають сильно пахучою рідиною, бензином, сумішшю на ефірній або ацетоновій основі. Частинки тютюну, перцю, інших мікрослідів, а також предмети з запахом вилучаються і ретельно пакуються. Під час огляду місця події по даній категорії кримінальних проваджень виявляються і фіксуються негативні обставини, що вказують на можливе інсценування крадіжки, а також встановлюються наступні фактичні дані: хто вчинив крадіжку, скільки осіб брало участь у реалізації злочинного наміру, їх прикмети; шляхи підходу до місця крадіжки і його залишення, транспортний засіб, використаний злочинцем; чим і як давно здійснено злом, чи був злочинець достатньо досвідчений, які його фізична сила і звички, тривалість крадіжки, сліди злочинця і його дії на місці злочину, а також сліди, які могли залишитися на самому злочинцеві, його одязі, знаряддях злочину; предмети злочинного посягання, а також способи їх винесення, вивезення, приховання. Допит потерпілих. Під час допиту потерпілих необхідно встановити наступні обставини: що саме викрадено, ознаки викраденого (паспорти, товарні чеки, фотографії цих речей), чи залишились у потерпілого речі, аналогічні викраденим; де знаходилися викрадені речі, хто знав про їх існування, місцезнаходження; час виявлення і вчинення крадіжки, за яких обставин вона вчинена; які умови полегшили вчинення крадіжки і хто міг знати про ці сприятливі умови; кого потерпілий підозрює у вчиненні крадіжки; хто із сторонніх осіб був перед крадіжкою у нього в квартирі (будинку, іншому приміщенні) і виявив інтерес до його майна. Якщо під час огляду або з інших підстав виникла версія про інсценування крадіжки матеріально відповідальною особою з метою приховати факт розкрадання, під час допиту додатково необхідно з'ясувати: де перебувала ця особа і чим займалася в час, коли була вчинена крадіжка; як давно працює на цьому підприємстві; які зауваження були по роботі, чи були недостачі товарноматеріальних цінностей, причини їх виникнення, ким вони виявлені, яких заходів було вжито для відшкодування шкоди; чи підозрює кого-небудь допитуваний у вчиненні крадіжки, на якій підставі [13, с. 244].

У даному випадку обов'язково призначається інвентаризація. Під час допиту свідків встановлюються дані про прикмети підозрюваного; час і спосіб учинення крадіжки; про сліди або предмети, які залишили злочинці на місці злочину; викрадені цінності та їх індивідуальні особливості; про напрямок, в якому зникли злочинці, транспортні засоби тощо. Сусіди можуть дати показання про час вчинення крадіжки; підозрюваних та їх прикмети; про обставини, за яких була виявлена крадіжка; про осіб, які заходили в квартиру або з'являлися біля будинку напередодні крадіжки. Допитуючи осіб, які затримали злочинця на місці злочину, потрібно встановити, за яких обставин вони його помітили; що навело їх на думку про вчинення ним крадіжки; які дії були вжиті ними для затримання; як поведив себе затриманий (чи чинив опір, намагався втекти, позбутися викраденого майна); чи не було у нього співучасників. Працівники комісійних магазинів можуть повідомити прикмети зовнішності осіб, які здали на комісію речі з числа викрадених. Допитуючи сторожів, слід з'ясувати час заступання їх на зміну; місцеперебування під час чергування; коли і ким виявлена крадіжка; чи не відлучалися вони з посту, коли і куди саме. Допит підозрюваного проводиться після затримання і особистого обшуку. Необхідно запропонувати допитуваному розповісти про факт крадіжки; пояснити, коли, в зв'язку з чим виник намір учинити крадіжку; чи була підготовка до неї; хто сприяв крадіжці або знав про неї; як вчинена крадіжка; чи використовувалися технічні за-

соби і які саме; що було викрадено; де воно приховане, а якщо продане, то кому, де, на яку суму; чи витрачені ці гроші; чи були спільники, хто саме, їх місцезнаходження. Об'єктивність показань підозрюваного підтверджується результатами пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту [15, с. 66].

**Висновки.** В ході здійсненого аналізу, щодо призначення і проведення експертиз, під час розслідування крадіжок, експертизи що призначаються, можуть бути поділені на дві групи: а) ті, що призначаються для ідентифікації злочинця, знарядь злочину, взуття, транспортних засобів (або їх частин), дослідження способу подолання перешкод, укриття сховищ; б) ті, що призначаються для дослідження викраденого майна. До першої групи належать, наприклад, дактилоскопічна експертиза, судово-медична, трасологічна (в тому числі встановлення цілого за частинами), експертиза слідів нашарування тощо. До другої групи належать товарознавча, хімічна і біологічна експертизи.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іщенко А.В., Пясковський В.В., Самодін А.В. та ін. Криміналістика у питаннях і відповідях : навч. посіб. К.: ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури», 2016. 118 с.
2. Кобилянський О.Л., Кофанов А.В. Криміналістика : конспект лекцій. К.: Держ. ун-т інфраструктури та технологій, Укр. ДГРІ, 2019. 380 с.
3. Криміналістика (курс лекцій): навч. посібн. М.Ю. Будзієвський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг та ін. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 397 с.
4. Криміналістика у питаннях та відповідях: навч. посіб. А.В. Іщенко, В.В. Пясковський, А.В. Самодін, Ю.М. Черноус та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 118 с.
5. Криміналістика. Академічний курс: підручник Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 504 с. 6. Криміналістика: навчальний посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. в двох частинах. Частина II: Криміналістична тактика. Методика розслідування Б.Є. Лук'янчиков, Є.Д. Лук'янчиков, С.Ю. Петряєв. К.: Нац. тех. ун-т України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського». 2017. 474 с.
7. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.О. Чаплинський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг та ін. 2-е вид, перероб. і допов. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
8. Криміналістика: підручник В.В. Пясковський, В.К. Весельський, А.В. Іщенко та ін. К.: Центр учбової літератури, 2015. 704 с.
9. Криміналістика: підручник Р.І. Благута, О.І. Гарасимів, О.М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. 3-тє вид, переробл. та допов. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.
10. Криміналістика: підручник Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, О.О. Подобний, В.В. Тіщенко та ін.; за ред. В.В. Тіщенка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 556 с.
11. Копча В.В., Копча Н.В. Криміналістична техніка, тактика і методика: Навчальний посібник. м. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 284 с.
12. Криміналістика: підручник В.В. Пясковський, Ю.М. Черноус, А.В. Самодін та ін.; за заг. ред. В.В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
13. Криміналістична тактика: навч. посіб. за ред. М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої. Київ: Алерта, 2016. 244 с.
14. Курс лекцій з криміналістики / О.А. Кириченко, Т.О. Коросташова, Ю.О. Ланцедова, О.С. Тунтула, В.С. Шаповалова; за наук. ред. О.А. Кириченка. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 348 с.
15. Організація і тактика одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб: навч. посіб. С.С. Чернявський, О.О. Алексеєв, І.А. Жалдак та ін. Київ: НАВС, 2016. 66 с.
16. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. О.О. Алексеєв, В.К. Весельський, В.В. Пясковський. 2-ге вид. перероб. та доп. К.: ЦУЛ, 2014. 320 с.
17. Салтевський М.В. Криміналістика : підручник. Ч. 2. Харків: Консум, 2001. 528 с.
18. Тактика проведення слідчого експерименту під час досудового розслідування: метод. рек. П.Є. Антонюк, А.О. Антощук, В.В. Пясковський, А.В. Самодін та ін. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 70 с. 285 Д.

УДК 343.1(477)(043.3)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.33>

## НЕВІДКЛАДНИЙ ОБШУК: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ

Кравець Ю.І.,  
доктор філософії,  
суддя Одеського апеляційного суду  
ORCID: 0009-0002-0923-1756

### Кравець Ю.І. Невідкладний обшук: проблемні питання правозастосовної практики.

У статті здійснено комплексний аналіз теоретичних та прикладних аспектів проведення невідкладного обшуку в кримінальному провадженні. Досліджено проблемні питання, що виникають у правозастосовній практиці в контексті прийняття 07 жовтня 2024 року Постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 466/525/22 (провадження № 51-7310кмо23). Констатовано, що правовою передумовою прийняття Об'єднаною палатою ККС ВС згаданої вище Постанови стала наявність неоднозначної, суперечливої практики судів, в тому числі суду касаційної інстанції, щодо тлумачення такої поширеної підстави для проведення невідкладного обшуку, як необхідність врятування майна. Звернуто увагу, що вказана позиція ОП ККС ВС досить прямолінійно визначила можливість проведення невідкладного обшуку з метою «врятування майна», й, водночас, актуалізувала питання удосконалення механізму запобігання використанню такої процедури як загального правила.

Зроблено висновок, що мінімізація потенційних негативних наслідків некоректного використання ч. 3 ст. 233 КПК України лежить в площині дієвого застосування правових запобіжників, окреслених у вказаній Постанові ОП ККС ВС, серед яких дотримання вимог щодо додаткової й чіткої аргументації позиції органів кримінального переслідування, зокрема, у клопотанні про надання дозволу на обшук у порядку ч. 3 ст. 233 КПК, наданих на його обґрунтування матеріалах, в ухвалі слідчого судді, постановлений *ex post factum*, має бути вказано, які саме обставини на момент проникнення свідчили, що зволікання може спричинити знищення речових доказів, що відомості про загрозу їх знищення, втрати давали підстави сприймати її як реальну.

Аргументовано, що перелік організаційно-методичних заходів, які повинні сприяти забезпеченню законності й обґрунтованості невідкладних обшуків, має включати проведення додаткового навчання (підвищення кваліфікації) працівників, які залучаються до їх проведення, актуалізацію та удосконалення типових форм процесуальних документів, що використовуються для легалізації таких обшуків, зокрема й тих, що направляються через інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування (iКейс), корегування й поширення кращого досвіду (передових практик), наприклад, змісту широко застосовуваних в НАБУ й інших правоохоронних органах практичного посібника й мобільного додатку "Стандарти досудового розслідування", проведення спільних заходів професійного розвитку (навчально-практичні семінари, тренінги тощо) за участю представників органів досудового розслідування, прокуратури й суду, забезпечення більш відповідального й принципового підходу з боку керівного та фахового складу органів досудового розслідування та прокуратури.

**Ключові слова:** кримінальне провадження, обшук, невідкладний обшук, слідчий суддя, майно, речові докази, слідча (розшукова) дія.

### Kravets J.I. Urgent search: problematic issues of law enforcement practice.

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and applied aspects of conducting an urgent search in criminal proceedings. The article examines the problematic issues that have arisen in law enforcement practice in the context of the adoption of the Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of October 7, 2024 in case No. 466/525/22. The author stated that the legal prerequisite for the adoption of the above-mentioned Resolution by the Joint Chamber of the CCC of the Supreme Court was the presence of ambiguous, contradictory practice of the courts, including the court of cassation, regarding the interpretation of such a common basis for conducting an urgent search as the need to save property.

It was concluded that minimization of potential negative consequences of incorrect use of part 3 of article 233 of the Criminal Procedure Code of Ukraine lies in the plane of effective application of legal safeguards specified in the said Resolution of the UC CCC of the Supreme Court, including compliance with the requirements regarding additional and clear argumentation of the position of the criminal prosecution

authorities, in particular, in a petition for permission to conduct a search in accordance with part 3 of article 233 of the Criminal Procedure Code, the materials provided to substantiate it, in the determination of the investigating judge, issued ex post factum, it should be indicated what circumstances at the time of penetration indicated that delay could entail the destruction of material evidence, that information about the threat of their destruction, loss gave grounds to perceive it as real.

The author argued that maintaining a balance between the need to ensure efficiency and legality in criminal proceedings during urgent searches includes the need to further improve the standard forms of procedural documents used to legalize such searches ex post factum, conduct additional joint professional development activities, adjust teaching and methodological materials and electronic applications, and ensure a more responsible and principled approach on the part of the management and professional staff of pre-trial investigation bodies and the prosecutor's office.

**Key words:** criminal proceedings, search, urgent search, investigative judge, property, material evidence, investigative (search) action.

**Постановка проблеми.** Значна частина ключових доказів у кримінальному провадженні збирається за допомогою такої слідчої (розшукової) дії як обшук. Серед різних видів обшуку за деякими категоріями кримінальних правопорушень (у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, у сфері службової діяльності тощо) особливе значення мають саме невідкладні обшуки.

Однією з важливих новел правозастосовної практики в цій сфері стало прийняття 07 жовтня 2024 року Постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 466/525/22 (провадження № 51-7310км23), в якій було розглянуто низку проблемних питань.

Разом з тим, ухвалення будь-якого правозастосовного акту, як відомо, не завжди тягне завершення тривалої теоретичної дискусії, а наявність окремих думок суддів у справі № 466/525/22 підкреслює важливість аналізу спірних питань, що постали у зв'язку з проведенням невідкладних обшуків.

**Стан дослідження.** Попри те, що до цієї тематики зверталось чимало вчених, зокрема, Дроздов О.М., Глинська Н.В. [1], Семенюк О.А. [2], Смірнов О.С. [3], Тарасюк С.М. [4;5], Терещук С.С. [6], Тетерятник Г.К., Торбас О.О., Погорецький М.А., Цуцкірідзе М.С., Шаренко С.Л., Шевчишен А.В. та інші дослідники, проте в теорії дотепер відсутній єдиний підхід щодо ряду базових засад проведення обшуку без ухвали слідчого судді, а в практичній діяльності залишаються численні труднощі й ризики під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

**Метою статті** є науковий аналіз проблемних аспектів проведення невідкладних обшуків у кримінальному провадженні й формулювання рекомендацій щодо їх усунення.

**Виклад основного матеріалу.** Правовою передумовою прийняття Об'єднаною палатою ККС ВС згаданої вище Постанови стала наявність неоднозначної, суперечливої практики судів, в тому числі суду касаційної інстанції, щодо тлумачення такої поширеної підстави для проведення невідкладного обшуку, як необхідність врятування майна. Найбільш проблемним виявилось питання, чи охоплюється "необхідність віднайти і вилучити об'єкти, які можуть бути речовими доказами", переліком винятків, встановлених ч. 3 ст. 233 КПК для проведення невідкладного обшуку, зокрема, потребою "врятування майна".

За одними правозастосовними позиціями, з метою забезпечення виконання завдань кримінального провадження у невідкладних випадках, пов'язаних із загрозою знищення майна (доказової інформації), КПК дозволяє проводити огляд, обшук житла чи іншого володіння особи до постановлення ухвали слідчого судді із застосуванням судового контролю post factum.

Так, колегія суддів Третьої судової палати ККС ВС у постанові від 06 вересня 2023 року (справа № 688/647/19, провадження № 51-2840км23) визнала неспроможними посилання сторони захисту на відсутність підстав, визначених ч. 3 ст. 233 КПК, та дійшла висновку, що з положеннями вказаної норми цілком узгоджується те, що підставою для задоволення клопотання є врятування майна, яке є знаряддям, засобом або предметом злочину і яке могло бути знищено [7].

Збіжний висновок міститься в постанові Третьої судової палати ККС ВС від 18 жовтня 2023 року (справа № 303/3224/20, провадження № 51-3342км20), де Верховний Суд погодився з висновками апеляційного суду щодо допустимості результатів обшуку житла, оскільки ця слідча (розшукова) дія, у зв'язку з тим, що місце передачі грошових коштів ситуативно було змінено, мала невідкладний характер, а у подальшому сторона обвинувачення отримала дозвіл слідчого судді на проведення обшуку. Так само колегія суддів Першої судової палати ККС ВС у постанові від 27 лютого 2024 року (справа № 185/4212/21, провадження № 51-7440км23) визнала обґрунтованими правозастосовні підходи, за якими є правомірним проведення обшуку як невідкладного, де невідкладність полягає в необхідності вилучення грошових коштів, отриманих як неправомірна вигода

(предмета кримінального правопорушення), і вказала, що це охоплюється винятком, установленим ч. 3 ст. 233 КПК.

Разом із тим, колегія суддів Першої судової палати ККС ВС у постанові від 08 квітня 2021 року (справа № 573/2028/19, провадження № 51-1535км20) виходила з того, що не відноситься до підстав проведення невідкладного обшуку необхідність відшукування викрадених речей та одягу, які можуть бути використані як докази. Колегія суддів дійшла переконання, що обшук було проведено без достатніх правових підстав, з огляду на що погодилася із судами попередніх інстанцій про недопустимість доказів, отриманих за його результатами, навіть з урахуванням того, що обшук було легалізовано ухвалою слідчого судді.

Аналогічно колегія суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду в постанові від 01 листопада 2023 року (справа № 462/3127/22, провадження № 51-4879км23) дійшла висновку, що унеможливлення знищення доказів, фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, збереження доказової бази не є підставами для проникнення до житла чи іншого володіння особи до постановлення ухвали слідчим суддею, адже такі обставини не входять до переліку тих невідкладних випадків, про які йдеться в ч. 3 ст. 233 КПК [7].

Наявність згаданих вище неоднакових підходів ККС ВС спонукала Об'єднану палату цього органу сформулювати чіткий правовий висновок (в контексті застосування ч. 3 ст. 233 КПК України) у справі № 466/525/22, у відповідності із яким слідчий, дізнавач, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи в невідкладних випадках, зокрема, з метою врятування матеріальних об'єктів (майна), що потенційно можуть мати значення речових доказів у кримінальному провадженні, від прогнозованого знищення, втрати.

В одній з окремих думок судді щодо вказаної правової позиції ОП ККС ВС з цього приводу звернуто увагу, що знак рівняння між «врятуванням майна» і «виявленням та вилученням доказів», поставлений цією постановою, практично зітер межу між ординарним обшуком, який має проводитися на підставі судового рішення, і невідкладних обшуків; і це загрожує перетворенню винятку на правило [8].

Отже, вказана позиція ОП ККС ВС, з одного боку, досить прямолінійно визначила можливість проведення згаданої слідчої дії з метою «врятування майна», але й, з іншої сторони, актуалізувала питання удосконалення механізму запобігання використанню такої процедури як загального правила. Попередження необґрунтованого застосування екстраординарного порядку проведення обшуку, як убачається, вимагає окремої уваги й комплексного підходу як на практиці, так й в теорії.

З нашої точки зору, повністю виключити вищенаведені ризики неналежного використання дискреційних повноважень навряд чи вдасться, водночас варто враховувати низку обставин.

По-перше, буквальне тлумачення використовуваних у конституційному, цивільному та кримінальному процесуальному законодавстві понять «речі», «майно», «речові докази», «документи» свідчить, що речові докази та документи в кримінальному процесі можуть охоплюватися поняттям «майно», яке згадується в ч. 3 ст. 233 КПК України, а врятування майна є однією з альтернативних легальних дій, що допускаються під час проведення невідкладного обшуку для відвернення загрози пошкодження або знищення такого різновиду майна.

По-друге, мінімізація потенційних негативних наслідків некоректного використання ч. 3 ст. 233 КПК України лежить передусім в площині дієвого застосування правових запобіжників, окреслених у згаданій Постанові ОП ККС ВС, серед яких дотримання вимог щодо додаткової й чіткої аргументації позиції органів кримінального переслідування, зокрема, у клопотанні про надання дозволу на обшук у порядку ч. 3 ст. 233 КПК, наданих на його обґрунтування матеріалах, в ухвалі слідчого судді, постановленій *ex post factum*, має бути вказано, які саме обставини на момент проникнення свідчили, що зволікання може спричинити знищення речових доказів, що відомості про загрозу їх знищення, втрати давали підстави сприймати її як реальну. В аспекті реалізації правил ч. 3 ст. 233 КПК, недотримання вказаних вище приписів закону, невиконання вимоги про невідкладне звернення до слідчого судді з клопотанням про проведення обшуку, за відсутності об'єктивних перешкод звернутися з відповідним клопотанням якнайшвидше після закінчення проведення слідчої розшукової дії, є підставою до відмови слідчим суддею в легалізації обшуку *ex post factum* [7].

Пряма згадка у Постанові ОП ККС ВС на обов'язок слідчого судді відмовити в легалізації обшуку *ex post factum* за відсутності у відповідному клопотанні та доданих матеріалах окремих відомостей підвищує значення організаційно-методичних та контрольних заходів, що мають супроводжувати його проведення.

Серед організаційно-методичних заходів, що повинні сприяти забезпеченню законності й обґрунтованості невідкладних обшуків, слід відзначити необхідність проведення додаткового навчання (підвищення кваліфікації) працівників, які залучаються до їх проведення, актуалізації та

удосконалення типових форм процесуальних документів, що використовуються для легалізації таких обшуків, зокрема й тих, що направляються через інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування (iКейс), корегування й поширення кращого досвіду (передових практик), наприклад, змісту широко застосовуваних в НАБУ й інших правоохоронних органах практичного посібника [9] й мобільного додатку "Стандарти досудового розслідування".

Проведене автором в процесі професійної діяльності вибіркоче опитування різних категорій правозастосувачів показало, що далеко не всі з них обізнані із новими правовими позиціями ККС ВС, що визначає доцільність проведення спільних заходів професійного розвитку (навчально-практичні семінари, тренінги тощо) за участю представників органів досудового розслідування, прокуратури й суду.

Підвищення ефективності контрольних-наглядних заходів на цій ділянці передбачає необхідність забезпечення більш відповідального, систематичного й принципового підходу на відомчому (керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання) та позавідомчому рівнях (керівник органу прокуратури, процесуальний керівник).

Нехтування чи применшення важливості вищенаведених заходів може потягнути визнання ключових доказів недопустимими.

**Висновки.** Таким чином, дотримання балансу між необхідністю забезпечення оперативності й законності в кримінальному провадженні під час проведення невідкладних обшуків включає необхідність подальшого удосконалення типових форм процесуальних документів, що використовуються для легалізації таких обшуків *ex post factum*, проведення додаткових спільних заходів професійного розвитку, корегування навчально-методичних документів та відповідних електронних додатків, забезпечення більш відповідального й принципового підходу з боку керівного та фахового складу органів досудового розслідування та прокуратури.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дроздов О.М., Глинська Н.В. Невідкладний обшук: у пошуках балансу між ефективністю та дотриманням прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 612–624. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/105.pdf>.
2. Семенюк О.А. Особливості участі спеціаліста в обшуку під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 639–643. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/114.pdf>.
3. Смірнов О.С. Обшук у кримінальному провадженні. Дис. на здоб. наук. ступ. вищ. осв. докт. філос. Кропивницький, 2023. 250 с. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/09/dys-smirnov-os.pdf>.
4. Тарасюк С.М. Невідкладне проникнення у житло чи інше володіння особи. Вагомість підстав у судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 564–567. URL: [http://www.lsej.org.ua/1\\_2024/136.pdf](http://www.lsej.org.ua/1_2024/136.pdf).
5. Тарасюк С. Проблеми дотримання конституційних прав та законності при проведенні обшуку. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 270–278. URL: [http://yurvisnyk.in.ua/v3\\_2024/3\\_2024.pdf](http://yurvisnyk.in.ua/v3_2024/3_2024.pdf).
6. Терещук С.С. Окремі процесуальні аспекти проведення обшуку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 644–647. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/115.pdf>.
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07 жовтня 2024 року у справі № 466/525/22 (провадження № 51-7310кмо23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272945>.
8. Окрема думка судді у справі № 466/525/22, провадження № 51-7310кмо23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122543834>.
9. Стандарти досудового розслідування. Практичний посібник URL: <https://justtalk.com.ua/post/standarti-dosudovogo-rozsliduvannya-praktichnij-posibnik>.



УДК 343.132

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.34>

## ПОСТАНОВА ПРОКУРОРА ПРО ПРОВЕДЕННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ: ВИМОГИ ДО СТРУКТУРИ І ЗМІСТУ ТА ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ

Крет Г.Р.,

доктор юридичних наук, професор,  
суддя Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду  
ORCID: 0000-0002-4906-4799

### **Крет Г.Р. Постанова прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину: вимоги до структури і змісту та значення в контексті встановлення допустимості доказів.**

Актуальність теми статті зумовлена тим, що проблематика ухвалення прокурором рішення про проведення контролю за вчиненням злочину досліджена недостатньо повно, що вказує на необхідність в її поглибленому дослідженні, в тому числі шляхом встановлення вимог до структури і змісту цього рішення та впливу їх недотримання на допустимість доказів, отриманих у ході проведення зазначеної негласної слідчої (розшукової) дії. Це зумовило постановку як мети статті розкриття, на основі аналізу норм кримінального процесуального законодавства та релевантної судової практики, вимог до структури і змісту постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину та з'ясування їх значення в контексті встановлення допустимості доказів.

Розкрито вимоги до структури постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину, яка повинна складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної та описової. Обґрунтовано, що за своїм змістом зазначена постанова має відповідати загальним вимогам до такого процесуального рішення, передбаченим вказаною нормою, та спеціальним вимогам як до постанови слідчого, прокурора про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, так і до постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину (частина 5 статті 246, стаття 251 і частина 7 статті 271 КПК України). Із урахуванням норм кримінального процесуального закону визначено вимоги до змісту вступної, мотивувальної та описової частин постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину.

На основі дослідження судової практики встановлено значення вимог до структури і змісту постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину в контексті встановлення допустимості доказів. Доведено, що відсутність у матеріалах кримінального провадження постанови про проведення контролю за вчиненням злочину становить підставу визнання недопустимими доказів, отриманих у ході проведення зазначеної негласної слідчої (розшукової) дії, а недотримання вимог до структури і змісту цієї постанови у переважній більшості випадків не призводить до визнання доказів недопустимими.

**Ключові слова:** кримінальне провадження, контроль за вчиненням злочину, постанова, прокурор, докази, допустимість доказів, визнання доказів недопустимими.

### **Kret G.R. The prosecutor's resolution on control over the commission of a crime: requirements to the structure and content and significance in the context of establishing the admissibility of evidence.**

The relevance of the article's topic is due to the fact that the issue of the prosecutor's resolution to conduct control over the commission of a crime has not been fully explored, and this indicates the need for its in-depth study, including by establishing the requirements to the structure and content of this decision and the impact of their non-compliance on the admissibility of evidence obtained in the course of the said covert investigative (research) action. This has led to the aim of the article to disclose, based on the analysis of the provisions of criminal procedure legislation and relevant case law, the requirements to the structure and content of the prosecutor's resolution to control the commission of a crime and to clarify their significance in the context of establishing the admissibility of evidence.

The author reveals the requirements for the structure of the prosecutor's resolution on control over the commission of a crime, which should consist of three parts: introductory, motivational and descriptive. It is substantiated that in terms of its content, the said resolution must meet the general requirements for such a procedural decision provided for by the said provision, and the special requirements for both the investigator's and prosecutor's resolution on conducting covert investigative

(research) actions and the prosecutor's resolution on control over the commission of a crime (part 5 of article 246, article 251 and part 7 of article 271 of the Criminal Procedural Code of Ukraine). Taking into account the provisions of the criminal procedure law, the author defines the requirements to the content of the introductory, motivational and descriptive parts of the prosecutor's resolution on control over the commission of a crime.

Based on the study of case law, the author establishes the significance of the requirements to the structure and content of the prosecutor's resolution on control over the commission of a crime in the context of establishing the admissibility of evidence. It is proved that the absence of a resolution on control over the commission of a crime in the criminal proceedings is the basis for declaring inadmissible the evidence obtained in the course of the said covert investigative (research) action, and non-compliance with the requirements to the structure and content of this resolution in the vast majority of cases does not lead to the inadmissibility of evidence.

**Key words:** criminal proceedings, control over the commission of a crime, resolution, prosecutor, evidence, admissibility of evidence, recognition of evidence as inadmissible.

**Постановка проблеми.** Контроль за вчиненням злочину полягає у проведенні дій, що спрямовані на імітування скоєння тяжкого або особливо тяжкого злочину чи його контрольоване вчинення, здійснюються за наявності достатніх підстав вважати, що такий злочин готується або вчиняється, та спрямовані на запобігання йому або фіксацію факту його вчинення та особи, яка його скоїла. У доктрині кримінального процесу наголошується, що фактично контроль за вчиненням злочину є проведенням комплексу негласних слідчих (розшукових) дій із метою безпосередньої прихованої фіксації вчинення особою (групою осіб) готування тяжкого чи особливо тяжкого злочину та/або замаху на такий злочин із подальшим затриманням цієї особи (осіб) у порядку, передбаченому статтею 208 КПК України, та невідкладним проведенням слідчих (розшукових) дій, необхідних для закріплення доказової інформації. Комплекс негласних слідчих (розшукових) дій, проваджуваних у межах контролю за вчиненням злочину, вирізняється тим, що він сполучається з інсценуванням дій (подій, обстановки), які відповідають злочинному задуму певної особи (осіб) та/або можуть свідчити про його виконання [1, с. 7].

**Стан опрацювання проблематики.** Дослідженню теоретико-правових і практичних аспектів проведення контролю за вчиненням злочину присвячена істотна увага вчених. Зокрема, до розкриття підстав і порядку проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії та фіксації її ходу і результатів звертаються Л.І. Аркуша, Р.І. Благута, С.О. Гриненко, М.Л. Грібов, О.М. Дроздов, О.В. Капліна, В.А. Колесник, С.С. Кудінов, Є.Д. Лук'янчиков, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва, Є.Д. Скулиш, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, С.Б. Фомін, Р.М. Шехавцов та інші вітчизняні науковці. Водночас, проблематика ухвалення прокурором рішення про проведення контролю за вчиненням злочину досліджена недостатньо повно, що зумовлює необхідність в її поглибленому дослідженні, в тому числі шляхом встановлення вимог до структури і змісту цього рішення та впливу їх недотримання на допустимість доказів, отриманих у ході проведення зазначеної негласної слідчої (розшукової) дії.

**Метою статті** є розкриття, на основі аналізу норм кримінального процесуального законодавства та релевантної судової практики, вимог до структури і змісту постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину та з'ясування їх значення в контексті встановлення допустимості доказів.

**Виклад основного матеріалу.** Контроль за вчиненням злочину проводиться на підставі постанови прокурора за наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин (частини 2, 4 статті 246, частина 1 статті 271 КПК України) [2]. Постанова прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину за структурою та змістом повинна відповідати загальним вимогам до такого процесуального рішення, передбаченим частинами 5, 6 статті 110 КПК України, і містити відомості, визначені частиною 5 статті 246, статтею 251 і частиною 7 статті 271 КПК України.

Із урахуванням наведених норм, вказана постанова прокурора за своєю структурою має складатися з трьох частин: 1) вступної, в якій наводяться відомості про: місце і час її прийняття; прізвище, ім'я, по батькові, посаду прокурора, який прийняв постанову; найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) КК України; 2) мотивувальної, яка повинна містити: відомості про особу, щодо якої проводиться контроль за вчиненням злочину; обґрунтування прийнятої постанови, у тому числі обґрунтування неможливості отримання відомостей про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, в інший спосіб; виклад обставин, які свідчать про відсутність під час негласної слідчої (розшукової) дії провокування особи на вчинення злочину;

3) резолютивної, в якій зазначаються відомості про: форму, в якій проводитиметься контроль за вчиненням злочину; місце, мету та строк проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії; особу, яка буде її проводити; спеціальні імітаційні засоби, які використовуватимуться під час проведення контролю за вчиненням злочину.

Постанова про проведення контролю за вчиненням злочину виготовляється на офіційному бланку та підписується прокурором, який її прийняв (частина 6 статті 110 КПК України) [2], підлягає засекречуванню в порядку, визначеному Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5, зберіганню з дотриманням вимог законодавства у сфері охорони державної таємниці щодо секретного діловодства та долученню до матеріалів кримінального провадження після розсекречення (пункти 5.1, пункт 5.6, 5.7, 5.27, 5.29 розділу V вказаної Інструкції) [3].

У судовій практиці звертається увага на обов'язковість долучення постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину до матеріалів кримінального провадження. Так, ККС ВС наголошує, що за відсутності в матеріалах провадження постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину неможливо встановити, в якій формі вона мала бути проведена, чи передбачала використання спеціальних імітаційних засобів, кому було доручено її проведення та чи було дотримано в цьому випадку порядок і тактику її проведення відповідно до вимог законодавства, наслідком чого є визнання протоколу про результати контролю за вчиненням злочину та протоколу огляду з додатками недопустимими доказами (постанова від 27.02.2019 р. у справі № 753/19835/14-к) [4]. Відзначаючи обов'язковість перевірки судами першої та апеляційної інстанцій наявності постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину, ККС ВС вказує, що протокол про результати цієї негласної слідчої (розшукової) дії не може замінити рішення прокурора про її проведення (постанова від 24.01.2019 р. у справі № 344/16316/15-к) [5].

Крім того, в судовій практиці акцентується увага на вагомості вимоги частини 7 статті 271 КПК України стосовно викладення в постанові прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину обставин, які свідчать про відсутність під час цієї негласної слідчої (розшукової) дії провокування особи на вчинення злочину. Так, ККС ВС відзначає обґрунтованість рішень судів першої та апеляційної інстанцій, які в разі ненаведення в постанові про проведення контролю за вчиненням злочину зазначених обставин, як того вимагає пункт 1 частини 7 статті 271 КПК України, визнають протокол за результатами проведення цієї процесуальної дії недопустимим доказом (постанова від 22.11.2018 р. у справі № 263/6618/15-к) [6].

Натомість, незазначення в постанові прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину рішення щодо вручення грошових коштів, як відзначає ККС ВС, не є процесуальним порушенням, яке тягне за собою недопустимість результатів негласної слідчої (розшукової) дії, оскільки, по-перше, факт вручення ідентифікованих коштів безперечно підтверджено підписами понятих у протоколах огляду, помітки та вручення заздалегідь ідентифікованих засобів – грошових купюр з додатками та показаннями одного з цих понятих, допитаного як свідка в суді першої інстанції, та, по-друге, КПК України не вимагає викладення з повною деталізацією проведення негласної слідчої (розшукової) дії у постанові про здійснення контролю за вчиненням злочину (постанова від 16.11.2023 р. у справі № 629/4665/15-к) [7].

Так само не призводить до визнання недопустимими доказами результатів контролю за вчиненням злочину незазначення в постанові прокурора тривалості цієї негласної слідчої (розшукової) дії в разі її негайного проведення. Як вказує ККС ВС, з огляду на те, що контроль за вчиненням злочину проведено фактично негайно після винесення відповідної постанови у порядку, встановленому в КПК України щодо здійснення таких негласних слідчих (розшукових) дій, відсутність в постанові прокурора відомостей про строк її виконання не можна вважати тим порушенням вимог кримінального процесуального закону, яке є істотним, і в цьому провадженні не впливає на допустимість доказів, здобутих на виконання процесуального рішення прокурора в межах строку, визначеного законом (постанова від 28.09.2022 р. у справі № 225/373/21) [8].

Постанова про проведення контролю за вчиненням злочину приймається прокурором окремо стосовно кожного тяжкого чи особливо тяжкого злочину, про готування вчинення або вчинення якого в нього наявні достатні підстави [9, с. 190].

За наявності в прокурора відомостей про готування до вчинення або вчинення продовжуваного або триваючого злочину, а також за наявності в особи (осіб) єдиного злочинного умислу, зміст якого охоплює вчинення кожного з інкримінованих діянь, прокурором приймається одна постанова про проведення контролю за вчиненням злочину. Так, ККС ВС відзначає, що засудженому інкримінувалося одержання неправомірної вигоди частинами, що є продовжуваним злочином і виключає повторність чи сукупність злочинів. Виходячи з цього, апеляційний суд дійшов слушного висновку

про необґрунтованість доводів сторони захисту про те, що дозволи слідчих суддів на проведення негласної слідчої (розшукової) дії після передачі засудженому другої частини неправомірної вигоди нібито втратили чинність, оскільки вказані дозволи надавалися з метою розкриття продовжуваного кримінального правопорушення (постанова від 07.12.2022 р. у справі № 385/619/16) [10].

Наведене стосується й інших випадків учинення інкримінованих злочинних діянь, які об'єднані єдиним злочинним умислом і не становлять повторності або сукупності злочинів. Як наголошує ОП ККС ВС, у випадку проведення негласної слідчої (розшукової) дії – контроль за вчиненням злочину, передбаченого статтею 307 КК України, законодавець дозволяє не припиняти виявлений злочин, а спостерігати за його вчиненням до завершення і допускати вчинення нових діянь, які виступають окремими ланками кримінального ланцюга й об'єднані єдиним злочинним наміром, з тим, щоб розкрити ті, що лежать в основі вже виявлених (постанова від 25.09.2023 р. у справі № 208/2160/18) [11]. У таких випадках прокурором також приймається одна постанова про проведення контролю за вчиненням злочину.

І, навпаки, за відсутності у прокурора відомостей про наявність ознак продовжуваного або триваючого кримінального правопорушення, а також за відсутності єдиного умислу, зміст якого охоплює вчинення кожного з інкримінованих діянь, стосовно кожного з них прокурором приймається самостійна постанова про проведення контролю за вчиненням злочину. Як наголошує ККС ВС, негласна слідча (розшукова) дія – контроль за вчиненням двох самостійних окремих злочинів (за відсутності в органі досудового розслідування відомостей про наявність ознак продовжуваного або триваючого кримінального правопорушення, за відсутності єдиного умислу, зміст якого охоплює вчинення кожного з інкримінованих діянь), кожен із яких, на переконання слідчого, прокурора, містить ознаки самостійного одиничного злочину, які лише за правилами їх юридичної оцінки кваліфікуються за частиною 2 статті 307 КК України (за так званої у кримінальному праві розірваної повторності тотожних злочинів) і за приписами статті 33 КК України не містять ознак сукупності, має бути здійснений на підставі окремої постанови прокурора щодо кожного кримінального правопорушення. Недотримання вказаного порядку збирання доказів під час здійснення кримінального провадження, за приписами статті 86 КПК України у їх взаємозв'язку з положеннями частини 4 статті 246, статті 271 КПК України, є безумовною підставою до визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок проведення негласної слідчої (розшукової) дії (постанова від 22.03.2023 р. у справі № 161/1921/20) [12].

Постанова прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину додається до його доручення на проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії (пункт 3.4 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5) [3]. Із урахуванням частини 3 статті 110, частини 4 статті 246 і статті 251 КПК України, постанова є єдиним процесуальним рішенням прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину. У зв'язку з цим у практиці ККС ВС наголошується, що проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії на підставі доручення прокурора суперечить приписам статей 246 і 251 КПК України (постанова від 07.10.2020 р. у справі № 628/3400/15) [13].

Помилкове зазначення в дорученні слідчого, прокурора оперативному підрозділу іншої форми контролю за вчиненням злочину, ніж та, що вказана в постанові про проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії (наприклад, спеціальний слідчий експеримент замість оперативної закупки) не є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону та не може призводити до визнання результатів його проведення недопустимими доказами, якщо контроль за вчиненням злочину був проведений у формі, яка вказана в постанові, доданий до доручення. Зокрема, з цих мотивів ККС ВС вказує на безпідставність визнання судом апеляційної інстанції обґрунтованими висновків суду першої інстанції про те, що доручення слідчого містить вимогу про проведення негласної слідчої (розшукової) дії в іншій формі, ніж зазначена в постанові, а також визнання ним на цій підставі недопустимими доказами результатами проведеної негласної слідчої (розшукової) дії та похідних доказів (постанова від 23.06.2021 р. у справі № 743/1041/18) [14].

**Висновки.** Викладене дозволяє дійти висновку, що постанова прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину за своєю структурою повинна складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної та описової, що відповідає загальним вимогам до постанови дізнавача, слідчого, прокурора, визначеним у частині 5 статті 110 КПК України. За своїм змістом зазначена постанова має відповідати загальним вимогам до такого процесуального рішення, передбаченим вказаною нормою, та спеціальним вимогам як до постанови слідчого, прокурора про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, так і до постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину (частина 5 статті 246, стаття 251 і частина 7 статті 271 КПК України). Відсутність у матеріалах кримінального провадження постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням

злочину призводить до визнання недопустимими доказів, отриманих у ході проведення зазначеної негласної слідчої (розшукової) дії. Натомість, оцінка істотності порушення вимог кримінального процесуального закону внаслідок недотримання вимог до структури і змісту цієї постанови здійснюється з урахуванням вимог статті 87 КПК України, у зв'язку з чим у переважній більшості випадків недотримання таких вимог не призводить до визнання доказів недопустимими.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Грібов М.Л. Забезпечення законності контролю за вчиненням корупційних злочинів, пов'язаних із підкупом: методичні рекомендації. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2022. 44 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: інструкція, затверджена наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
4. Постанова ККС ВС від 27.02.2019 р. у справі № 753/19835/14-к (провадження № 51-6192км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80183442.A>
5. Постанова ККС ВС від 24.01.2019 р. у справі № 344/16316/15-к (провадження № 51-1736км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79439770>.
6. Постанова ККС ВС від 22.11.2018 р. у справі № 263/6618/15-к (провадження № 51-1893км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78297744>.
7. Постанова ККС ВС від 16.11.2023 р. у справі № 629/4665/15-к (провадження № 51-2821км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115061801>.
8. Постанова ККС ВС від 28.09.2022 р. у справі № 225/373/21 (провадження № 51-227км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558702>.
9. Ковальчук С.О., Крет Г.Р. Науково-практичний коментар до Глави 21 Кримінального процесуального кодексу України «Негласні слідчі (розшукові) дії». Київ: Прецедент, 2024. 244 с.
10. Постанова ККС ВС від 07.12.2022 р. у справі № 385/619/16 (провадження № 51-2496км21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107834205>.
11. Постанова ОП ККС ВС від 25.09.2023 р. у справі № 208/2160/18 (провадження № 51-1868км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817314>.
12. Постанова ККС ВС від 22.03.2023 р. у справі № 161/1921/20 (провадження № 51-3024км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109810013>.
13. Постанова ККС ВС від 07.10.2020 р. у справі № 628/3400/15 (провадження № 51-2110км20). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92173713>.
14. Постанова ККС ВС від 23.06.2021 р. у справі № 743/1041/18 (провадження № 51-196км21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926617>.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.35>

## ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ Й ФІКСАЦІЇ ЦИФРОВИХ СЛІДІВ ПІД ЧАС ОГЛЯДУ МОБІЛЬНИХ ЗАСОБІВ ЗВ'ЯЗКУ

Курман О.В.,  
кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри криміналістики,  
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого  
ORCID: 0000-0002-5432-7215

### Курман О.В. Особливості та проблеми виявлення і фіксації цифрових слідів під час огляду мобільних засобів зв'язку.

Статтю присвячено особливостям та проблемам виявлення і фіксації цифрових слідів під час огляду мобільних засобів зв'язку. Сліди, що утворюються під час вчинення злочинів із використанням мобільних засобів зв'язку, – це інформація, зафіксована у цифровому форматі, яка міститься в різного роду цифрових пристроях, призначених для створення, оброблення, зберігання та передавання такої інформації, є причинно пов'язаною з подією кримінального правопорушення та дає змогу встановити як обставини вчиненого злочину, так і особу злочинця. Такі сліди в криміналістиці отримали назву цифрових.

Цифрові сліди можуть зберігатися як у операторів і провайдерів телекомунікацій, так і в самому мобільному телефоні (смартфоні). Будь-які дії злочинця, потерпілого чи інших осіб, які користуються послугами мобільного зв'язку, знаходять відображення на серверах оператора. Такий процес збирання, аналізу та систематизації інформації має назву білінг. Завдяки білінгу слідчий може отримати інформацію щодо: 1) номера SIM-картки абонента; 2) IMEI-номера мобільного пристрою; 3) дати, часу і тривалості виклику; 4) номера абонента, що здійснив виклик; 5) номера абонента, якого викликали; 6) імені абонента, якщо він верифікований; 7) вартості розмови; 8) номера базової станції на початку розмови; 9) номера базової станції наприкінці розмови.

У статті також розглянуто алгоритми рекомендованих дій слідчого під час безпосереднього огляду мобільного засобу зв'язку та запропоновано конкретні кроки щодо фіксації цифрових слідів, виявлених під час роботи з технічним засобом. Паралельно в роботі висвітлено деякі проблеми, пов'язані з використанням криміналістичних програмно-технічних комплексів. Зокрема, це пов'язано з тим, що засоби захисту смартфонів постійно вдосконалюються, відповідно – ускладнюється процес їх розблокування та вилучення даних. У разі випуску виробником нових версій протоколів безпеки операційних систем iOS і Android та їхнього оновлення на смартфоні виникають труднощі із реалізацією повного функціоналу програмно-апаратних комплексів мобільної криміналістики, а подекуди – й неможливість розшифрування даних.

**Ключові слова:** цифрові сліди, розслідування кримінальних правопорушень, слідчий огляд, методика розслідування, білінг, технічні засоби мобільної криміналістики, алгоритми дій слідчого, взаємодія зі спеціалістом.

### Kurman O.V. Peculiarities and problems of detecting and recording digital traces during the inspection of mobile communication devices.

The article explores the peculiarities and challenges of detecting and recording digital traces during the inspection of mobile communication devices. Digital traces left in the course of crimes involving mobile communications consist of information recorded in digital format and stored on various devices used for the creation, processing, storage, and transmission of that information. These traces are causally linked to the criminal event and can help establish both the circumstances of the crime and the identity of the perpetrator. In forensic science, such evidence is referred to as digital traces.

These traces may be stored both on the servers of telecommunications operators and providers, as well as directly on the mobile device (e.g., smartphone). Any actions performed by the offender, victim, or other individuals using mobile communication services are typically recorded on the operator's servers. This process of collecting, analyzing, and organizing communication data is known as billing. Through billing records, an investigator can obtain the following information: 1) the SIM card number of the subscriber; 2) the IMEI number of the mobile device; 3) the date, time, and duration of each call; 4) the number of the calling subscriber; 5) the number of the called subscriber; 6) the name of the subscriber associated with the number (if verified); 7) the cost of the call; 8) the ID of the base station at the beginning of the call; 9) the ID of the base station at the end of the call.

The article also outlines recommended procedures for investigators conducting direct inspections of mobile communication devices and proposes specific steps for properly recording any digital traces discovered during such operations. At the same time, it highlights several challenges associated with the use of forensic software and hardware systems. A significant issue lies in the constant evolution of smartphone security features. When manufacturers release updated security protocols for iOS or Android and apply them to devices, it becomes increasingly difficult – if not impossible – for forensic tools to unlock the device or decrypt the data. This limits the effectiveness of current mobile forensic technologies.

**Key words:** digital traces, criminal offence investigation, investigative examination, investigative methodology, billing, technical tools of mobile forensics, investigator's action algorithms, cooperation with a specialist

Постановка проблеми.

**Постановка проблеми.** Розвиток науково-технічного прогресу, використання штучного інтелекту, упровадження сучасних досягнень науки і техніки в практику вчинення кримінальних правопорушень зумовлює необхідність вдосконалення науково-методичного та техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, одним із пріоритетних напрямів якого стає використання спеціальних знань і спеціальної криміналістичної техніки.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблеми виявлення, фіксації та дослідження специфічних слідів в цифровому середовищі та використання спеціальних знань у ході досудового розслідування привертала увагу цілої плеяди вчених-криміналістів, зокрема: Демидової Є.Є. [1, с. 71–75], Коваленко А.В. [2, с. 202–214], Колеснікової І.А. [3, с. 472–475], Латиш К.В. [4, с. 165–172], Шевчука В.М. [5, с. 812–815], Шепітько В.Ю. [6] тощо. Однак, з урахуванням швидкозмінних процесів у технічному розвитку, зокрема в галузі телекомунікацій, зазначені проблемні питання потребують постійного наукового дослідження та доопрацювання.

**Мета статті:** дослідити особливості отримання, вилучення, вивчення інформації, що зберігається в мобільних телефонах або смартфонах, виявити проблемні моменти процедури дослідження.

**Виклад основного матеріалу.** Одним із найпоширеніших видів технічних засобів, що використовуються злочинцями під час вчинення правопорушень, є мобільні телефони (смартфони), за допомогою яких узгоджуються та координуються злочинні дії співучасників, висуваються погрози і здійснюється вимагання грошових коштів або майна, підшукують та вербують нових виконавців, визначають дії спільників із підготовки та приховування злочинної діяльності, збирають інформацію щодо майбутніх жертв, фіксують результати своїх дій для звітування, реалізують шахрайські схеми заволодіння чужим майном тощо. Сучасні можливості засобів мобільного зв'язку дають змогу здійснювати дзвінки та обмінюватися повідомленнями за допомогою стільникового зв'язку, проводити фото та відео зйомку, спілкуватися та передавати великі об'єми інформації через месенджери (Telegram, WhatsApp, Viber, Signal тощо), моніторити соціальні мережі та інтернет-простір.

Механізм слідоутворення під час використання засобів мобільного зв'язку має свою специфіку, оскільки утворені ними сліди, маючи інформаційний характер, не відображаються у зовнішній матеріальній обстановці. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень дає змогу не тільки виявити й зафіксувати залишені за допомогою мобільних засобів стільникового зв'язку сліди злочинної діяльності, але й встановити місцезнаходження злочинця або потерпілого, визначити маршрут їхнього переміщення, відновити текстову й мультимедійну інформацію, передану за допомогою мобільного пристрою, з'ясувати приналежність переданих даних конкретній особі.

Сліди, що утворюються під час вчинення злочинів із використанням мобільних засобів зв'язку – це інформація, яка зафіксована в цифрову форматі, міститься в різного роду цифрових пристроях зі створення, оброблення, збереження та передачі цієї інформації, причинно пов'язана з подією кримінального правопорушення, та дає змогу встановити як обставини вчиненого злочину, так і особу злочинця. Іншими словами такі сліди отримали назву цифрових, під якими розуміють дані, що залишаються в цифровому просторі внаслідок використання цифрових пристроїв, технологій та інформаційних мереж, які можуть бути використані в кримінальному провадженні й судочинстві [7, с. 396].

Інформація (цифрові сліди), яка зберігається у операторів та провайдерів телекомунікацій, відіграє важливу роль у процесі кримінального провадження. Встановлення особи, що користувалася послугами мобільного зв'язку, надає можливість органам досудового розслідування отримати відомості про ймовірного правопорушника, його соціальні зв'язки, а також характер і обставини протиправної діяльності. Будь-які дії злочинця, потерпілого чи інших осіб, які користуються послугами мобільного зв'язку, знаходять відображення на серверах оператора.

Такий процес збирання, аналіз та систематизації інформації отримав назву – білінг. В сучасних телекомунікаційних компаніях білінг – це складний комплекс програм, який дозволяє реалізувати процес збору інформації про використання телекомунікаційних послуг, тарифікацію, виставлення рахунків й обробку платежів споживачів послуг фіксованого і мобільного зв'язку, доступу до мережі Інтернет, інтернет-телефонії [8].

Будь-який оператор мобільного зв'язку здійснює постійне стеження за мобільними пристроями абонентів, використовуючи реєстри положення і пересування, формуючи на сервері оператора базу даних білінгу: 1) номер SIM-картки абонента; 2) IMEI-номер мобільного пристрою; 3) дата, час і тривалість виклику; 4) номер абонента, що викликає; 5) номер абонента, який викликається; 6) ім'я абонента, відповідне до номеру, якщо він верифікований; 7) вартість розмови; 8) номер базової станції початку розмови; 9) номер базової станції закінчення розмови.

Встановлення місцезнаходження підозрюваного, потерпілого або будь-якої іншої особи може здійснюватися за допомогою можливостей технічних засобів операторів стільникового зв'язку або ж із використанням слідчими спеціалізованої криміналістичної техніки. Як правило, на етапі відкриття кримінального провадження підозрюваний невідомий і, запросивши дані білінгу, слідчий отримує масив даних про здійснені з'єднання абонентів за вказаний період часу в межах відповідної базової станції біля місця вчинення кримінального правопорушення. У подальшому, слідчий, аналізуючи отримані дані, виділяє збіги за датою, місцем і часом, після чого здійснюється перевірка конкретних SIM- та IMEI-номерів.

Зазначена інформація може бути отримана слідчим у порядку проведення тимчасового доступу до речей і документів, що є заходом забезпечення кримінального провадження. Ухвала надається оператору мережі мобільного зв'язку, у володінні якого знаходиться необхідна інформація, після чого відповідна службова особа зобов'язана надати тимчасовий доступ до зазначеної інформації з метою її вилучення або виготовлення необхідних копій. У подальшому отримана комплексна інформація (щодо абонентського номера оператора мобільного зв'язку) аналізується, а в разі необхідності отримання додаткової інформації, яка має значення для кримінального провадження, можливе проведення негласних слідчих (розшукових) дій, наприклад, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) або ж установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) (ст. 268 КПК України) [9, с. 118]. У статтях 159, 162 КПК передбачено отримання слідчим (прокурором) інформації про зв'язок, що відбувся в минулому (постфактум), у тому числі про місцезнаходження радіоелектронного засобу у певний день та час. Особа, зазначена в ухвалі слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів як володілець речей або документів, зобов'язана згідно з ч. 1 ст. 165 КПК надати тимчасовий доступ до визначених в ухвалі речей або документів особі, вказаній у відповідній ухвалі слідчого судді, суду або ж особі, уповноваженій на здійснення тимчасового доступу на підставі доручення слідчого [10, с. 13].

На стадії вчинення та безпосереднього приховування слідів та наслідків вчинення злочину причетною особою можуть вчинятися дії, пов'язані зі знищенням або зашифруванням інформації в самому мобільному пристрої (видалення листувань, фото та відео зображень, чистка історії браузера, блокування доступу до відповідної інформації в телефоні тощо).

Для якісного і своєчасного вилучення електронно-цифрових слідів застосовуються спеціальні апаратно-програмні комплекси мобільної криміналістики. Для отримання інформації з мобільних терміналів підрозділи Національної поліції України активно застосовують такі апаратно-програмні комплекси як «Cellebrite UFED Touch 2 Ultimate» та «Cellebrite UFED 4 PC Physical Analyzer». Зокрема, такі комплекси використовують у своїй роботі оперативно-технічні підрозділи Національної поліції України та ДНДЕКЦ МВС України [11, с. 71] під час проведення: 1) відповідних оперативно-технічних заходів та негласних слідчих (розшукових) дій зі зняття інформації з електронних інформаційних систем; 2) слідчої (розшукової) дії як-то: огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних (ст. 237 КПК України), для огляду мобільного терміналу (стільникового радіотелефону) та/або SIM-картки, виявлених на місці вчинення кримінального правопорушення; 3) обшуку житла чи іншого володіння особи, обшуку особи (ст. 236 КПК України) для доступу до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів (стільникових радіотелефонів) та/або SIM-карток [12, с. 6].

Зазначені апаратно-програмні комплекси надають можливість пошуку і вилучення інформації, що зберігається в телефоні, комп'ютерному пристрої, а також у хмарному сховищі (iCloud, Google, Dropbox), навіть якщо пристрій є заблокованим. Програма дає змогу отримати дані з мобільних пристроїв та їхніх резервних копій, незалежно від особливостей операційних систем. У результаті програмне забезпечення створює повний образ досліджуваного пристрою, зокрема, дані зашифрованих застосунків, які виявляються і розшифровуються в максимальному обсязі та є повністю ідентичними даним застосунку на досліджуваному пристрої.



Істотною перевагою даного апаратно-програмного комплексу є можливість дослідження неробочого смартфона (наприклад, підданого тривалому знаходженню у воді або у разі, якщо неробочий стан виник внаслідок фізичного впливу, тощо). Крім смартфонів, що працюють на iOS і Android, програма підтримує менш популярні операційні системи, наприклад, Windows Phone, BlackBerry OS тощо. Пріоритетною функцією UFED є пошук і вилучення інформації з прихованих джерел (видалення листування в месенджерах, контакти, фотографії та відеозаписи). Дане програмне забезпечення надає можливість визначення за відновленими координатами GPS, що зберігаються в смартфоні під час користування, маршруту переміщення.

Розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням мобільних засобів зв'язку, вимагає наявності спеціальних знань і навичок у дослідженні інформаційного простору вилученого пристрою. Якщо слідчий приймає рішення здійснити огляд самостійно, він повинен дотримуватися певних криміналістичних рекомендацій.

Слідчий огляд мобільного засобу зв'язку передбачає дві стадії – статичну та динамічну [13, с. 533]. Слідча дія розпочинається із загального огляду пристрою. У протоколі зазначаються: 1) модель телефону (смартфона), його форма, колір, розмір, назва, логотип; 2) наявність вбудованої фото- або відеокамери з тильної чи лицьової сторони; 3) розташування вбудованих функціональних і сенсорних клавш; 4) наявність роз'ємів micro-USB або Type-C для підключення зарядного пристрою, стереонавушників, отворів для динаміків і мікрофона.

У разі наявності відповідної можливості та за умови необхідності, зумовленої конкретною слідчою ситуацією, слідчому рекомендується скористатися допомогою спеціаліста та техніко-криміналістичними засобами для розблокування телефону, якщо на ньому встановлено один із способів захисту: 1) буквено-цифровий пароль; 2) PIN-код; 3) графічний ключ; 4) ідентифікація за обличчям (фейс-контроль) тощо.

У протоколі огляду слідчий повинен зафіксувати процедуру розблокування телефону (смартфона) та подальші дії у хронологічному порядку. Після розблокування мобільного пристрою здійснюється опис графічних і текстових елементів, що відобразилися у центральному вікні екрана та в інших додаткових вікнах.

Криміналістично значущу інформацію можна виявити шляхом перегляду вмісту пристрою: журналу дзвінків, SMS-повідомлень, електронної та голосової пошти, історії використання веббраузера (вміст папок «Вибране», «Журнал», «Cookies», «Temporary Internet Files»), даних із месенджерів (WhatsApp, Viber, Telegram тощо), фото- та відеофайлів, диктофонних записів, органайзера – залежно від моделі телефону (смартфона).

Під час огляду вмісту мобільного засобу зв'язку спеціаліст, за вказівкою слідчого, проводить поетапну детальну фотозйомку екрана мобільного пристрою, фіксуючи інформацію, що має значення для розслідування. Для візуальної фіксації великого обсягу інформації, що зберігається в пам'яті технічного пристрою, рекомендується використовувати методи, способи та прийоми криміналістичного відеозапису. У такому разі слідчий обов'язково коментує всі дії та маніпуляції, які здійснюються для отримання тієї чи іншої інформації з телефону (смартфона).

У той же час необхідно зазначити, що існують певні технічні обмеження та проблеми з використанням таких криміналістичних програмно-технічних комплексів. Кінцева мета слідчого за допомогою криміналіста – отримати доступ до інформації, яка зберігається в захищених пристроях або в зашифрованому вигляді. Засоби захисту смартфонів постійно вдосконалюються; відповідно, ускладнюється і процес їхнього розблокування та вилучення даних. У разі випуску виробником останньої версії протоколів безпеки операційних систем iOS і Android та їхнього оновлення на смартфоні, виникають труднощі з реалізацією повного функціоналу зазначених програмно-апаратних комплексів мобільної криміналістики, а подекуди й неможливість розшифрування даних. Зазначена ситуація вимагає від розробників криміналістичних програмно-технічних комплексів постійного оновлення своїх знань щодо особливостей нових пристроїв, операційних систем і методів шифрування. Інструменти, які вони надають, не завжди сумісні з останніми моделями мобільних пристроїв або численними варіаціями регіональних або операторських версій смартфонів.

**Висновки.** На сьогодні існують різні механізми отримання слідчим важливої для розслідування інформації у вигляді цифрових слідів, які створюються під час використання мобільних засобів зв'язку. Такі сліди можуть бути виявлені в результаті проведення різноманітних процесуальних дій як безпосередньо слідчим, так і за участю спеціаліста із застосуванням сучасних програмно-апаратних комплексів мобільної криміналістики, якщо доступ до вмісту технічних засобів є обмеженим або ускладненим через певні обставини.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Демидова Є.Є. Цифрові сліди кримінального правопорушення: поняття та особливості. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024, Серія Право. Вип. 85: част. 4. С. 71–75. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/12-3.pdf> (дата звернення: 14.07.2025).
2. Коваленко А.В. Класифікація електронних (цифрових слідів кримінального правопорушення). *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 202–214. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/issue/view/16823> (дата звернення: 14.07.2025).
3. Колеснікова І.А. Цифрові сліди: поняття та їх значення при розслідуванні кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10, С. 472–475. URL: [http://lsej.org.ua/10\\_2023/114.pdf](http://lsej.org.ua/10_2023/114.pdf) (дата звернення: 14.07.2025).
4. Латиш К.В. Криміналістичний аналіз кіберінструментів вчинення злочинів. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 153. С. 165–172. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz> (дата звернення: 14.07.2025).
5. Шевчук В.М. Криміналістичне забезпечення розслідування воєнних злочинів: цифровізація, інновації, перспективи. Військові правопорушення та воєнні злочини: історія, теорія та практика. Колективна монографія. "Izdevnieciba "Baltija Publishing" (м. Рига, Латвія), 2023. С. 795–822. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/322/8791/18392-1> (дата звернення: 14.07.2025).
6. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі: монографія / В.Ю. Шепітько, Г.К. Авдєєва, В.М. Шевчук та ін.; за заг. ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2024. 208 с.
7. Криміналістика: підручник / В.М. Шевчук, В.А. Журавель, В.Ю. Шепітько та ін.; за ред. В.М. Шевчука. Харків: Право, 2024. 1008 с.
8. Сертифікація білінгвових систем в Україні. URL: <http://oniis.org/ukr/poslugi/sertifikaciya-obladnannya-zvuzazku/sertifikaciya-bilingovih-sistem-v-ukraini> (дата звернення: 14.07.2025).
9. Кузубова Т.О. Розвиток законодавчих положень, що регламентують тимчасовий доступ до речей і документів в Україні. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2017. № 2. С. 117–123. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/d6ab6f17-2a01-407a-a288-d51d5ee4488b> (дата звернення: 14.07.2025).
10. Використання інформації, що знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій у кримінальному провадженні: метод. рек. / [О.В. Таран, О.М. Брисковська, О.С. Тарасенко, А.А. Вознюк та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. 50 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/28ffc35c-c1e5-4583-8e16-2954c8bdd641/download> (дата звернення: 14.07.2025).
11. Кобець М.В. Апаратно-програмний комплекс «Cellebrite UFED» як засіб отримання інформації з мобільних терміналів. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану*: матер. міжвідоч. наук.-практ. конференції (м. Київ, 30 берез. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 70–73. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/71ba959b-a48b-468d-a611-cad52e202482> (дата звернення: 14.07.2025).
12. Тихонов С.В., Кобець М.В. Застосування апаратно-програмного комплексу «Cellebrite UFED» під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень: метод. рекомендації. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. 41 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/eb658e56-3060-413b-9e01-6f797ce3e731> (дата звернення: 14.07.2025).
13. Курман О.В. Мобільні телекомунікаційні засоби як носії важливої доказової інформації: перспективність та проблеми дослідження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 532–536. URL: [https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/APP\\_05\\_2023\\_FINAL.pdf](https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/APP_05_2023_FINAL.pdf) (дата звернення: 14.07.2025).

УДК 159.923:355.23

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.36>

## ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ДО СТРІЛЬБИ В УМОВАХ БОЙОВОГО СТРЕСУ

**Лопаєва О. М.***старший викладач кафедри вогневої підготовки  
Дніпровського державного університету внутрішніх справ***Карпенко О. М.***старший викладач кафедри вогневої підготовки  
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,  
майор поліції*

**Лопаєва О.М., Карпенко О.М. Психологічна підготовка до стрільби в умовах бойового стресу.**

У статті розкрито теоретико-практичні аспекти психологічної підготовки поліцейських до ведення стрільби в умовах бойового стресу. Акцент зроблено на особливостях впливу стресових чинників на ефективність бойових дій, зокрема зниження концентрації уваги, порушення моторної координації та загальне зниження функціональної готовності до точного прицільного вогню. Автор аналізує сучасні методи підвищення стійкості до стресу, включаючи психотренінги, дихальні техніки, моделювання екстремальних ситуацій та використання біофідбеку. Особливо розглянуто роль інструкторів, тактичних психологів та індивідуальних програм підготовки, спрямованих на розвиток психофізіологічної витривалості та збереження бойової ефективності в умовах високої напруги. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення системи психологічної підтримки у військових підрозділах. Особлива увага приділяється міждисциплінарному підходу до формування бойової витривалості: поєднання психологічних, педагогічних і фізіологічних складових дозволяє забезпечити адаптацію військових до екстремальних умов та мінімізувати негативні наслідки бойового стресу. Представлені рекомендації можуть бути корисними як для інструкторів бойової підготовки, так і для фахівців з психології у розробці програм тренувань та реабілітації.

Визначено, що бойовий стрес є потужним дестабілізуючим чинником, який суттєво впливає на психофізіологічний стан бійця, знижує точність стрільби, сповільнює реакцію та ускладнює прийняття рішень у динамічному середовищі бойових дій. У ході дослідження проаналізовано ключові психологічні механізми, які активізуються під час бойового зіткнення, зокрема реакції страху, тривоги, паніки, та вплив цих станів на моторні та когнітивні функції стрільця.

Практична цінність дослідження полягає у розробці комплексу рекомендацій щодо впровадження психологічної підготовки до стрільби в програми бойового вишколу особового складу. Отримані результати можуть бути використані в системі підготовки підрозділів Збройних Сил України, Національної гвардії, сил територіальної оборони, а також у навчанні працівників спеціальних підрозділів правоохоронних органів. Також, представлені рекомендації можуть бути корисними як для інструкторів бойової підготовки, так і для фахівців з психології у розробці програм тренувань та реабілітації.

**Ключові слова:** бойовий стрес, психологічна підготовка, стрільба, поліція, психофізіологічна стійкість, тренування.

**Lopaeva O.M., Karpenko O.M. Psychological preparation for shooting under conditions of combat stress.**

The article explores the theoretical and practical aspects of psychological preparation for shooting under combat stress. Particular attention is paid to the impact of extreme stressors on the effectiveness of combat actions, such as decreased concentration, impaired motor coordination, and a general decline in the functional readiness for accurate shooting. The author analyzes current methods for increasing stress resilience, including psychological training sessions, breathing techniques, simulation of extreme scenarios, and biofeedback applications. The role of instructors, tactical psychologists, and personalized training programs aimed at developing psychophysiological endurance and maintaining combat performance in high-stress situations is emphasized. The article also provides practical recommendations for improving the psychological support system within units. Special focus is placed on the interdisciplinary approach to developing combat endurance: integrating psychological, pedagogical,

and physiological components enables effective adaptation of soldiers to extreme conditions and minimizes the negative effects of combat stress.

It was determined that combat stress is a powerful destabilizing factor that significantly affects the psychophysiological state of a fighter, reduces shooting accuracy, slows down the reaction and complicates decision-making in a dynamic combat environment. The study analyzed the key psychological mechanisms that are activated during a combat encounter, in particular the reactions of fear, anxiety, panic, and the impact of these states on the motor and cognitive functions of the shooter.

The practical value of the study lies in the development of a set of recommendations for the implementation of psychological training for shooting in the combat training programs of personnel. The results obtained can be used in the training system of units of the Armed Forces of Ukraine, the National Guard, territorial defense forces, as well as in the training of employees of special units of law enforcement agencies. Also, the presented recommendations can be useful for both combat training instructors and psychology specialists in the development of training and rehabilitation programs.

**Key words:** combat stress, psychological preparation, shooting, military personnel, psychophysiological resilience, training.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах ведення бойових дій, що супроводжуються високим рівнем фізичного та психоемоційного напруження, проблема забезпечення ефективної психологічної підготовки поліцейських до стрільби набуває особливої значущості. Бойовий стрес є одним із найпотужніших дестабілізуючих чинників, який здатен значно знижувати рівень бойової готовності, точність виконання бойових завдань, швидкість прийняття рішень та здатність діяти у критичних ситуаціях. У зв'язку з цим актуальним стає формування навичок психоемоційної стійкості та готовності до бойових умов, зокрема у процесі застосування зброї. Психологічна підготовка до стрільби в умовах бойового стресу є міждисциплінарним напрямом, що охоплює психологію, військову педагогіку, фізіологію та тактику. Наявність системного підходу до підготовки дозволяє зменшити прояви дезадаптаційних реакцій у стресових ситуаціях, сприяє підвищенню впевненості поліцейського у власних діях та збереженню точності стрільби навіть в умовах загрози життю. У період збройної агресії проти України, коли Збройні сили України виконують завдання в екстремальних умовах, питання психологічної готовності набуває ще більшої практичної ваги, оскільки безпосередньо впливає на ефективність обороноздатності країни. Це зумовлює необхідність всебічного наукового дослідження теми та розробки прикладних рекомендацій для покращення системи бойової та психологічної підготовки особового складу.

**Метою дослідження** є аналіз теоретичних підходів і практичних методів психологічної підготовки до стрільби в умовах бойового стресу, виявлення основних психофізіологічних факторів, що впливають на ефективність стрілецьких дій, а також розробка комплексу рекомендацій щодо підвищення стресостійкості та збереження бойової ефективності в умовах підвищеної емоційної напруги.

**Стан опрацювання проблематики** психологічної підготовки в умовах бойового стресу досліджується в роботах вітчизняних та зарубіжних фахівців із військової психології, педагогіки та безпеки. Зокрема, у працях Владімірова М.В., Галич М.Ю., Самсонова Ю.В. та ін. розглянуто особливості психоемоційних реакцій офіцерів у стресових ситуаціях, роль психотренінгів і спеціальних вправ у розвитку стійкості до стресу. Однак більшість наукових досліджень зосереджуються або на загальних аспектах вогневої підготовки, або на стрес-менеджменті без врахування специфіки бойового застосування зброї. Недостатньо розробленими залишаються питання моделювання бойового стресу під час тренувань, використання біофідбеку, сенсорного навантаження та індивідуалізації психологічної підготовки. Це актуалізує необхідність подальших досліджень у напрямі інтеграції психологічних методик до системи бойової підготовки поліцейських.

**Виклад основного матеріалу.** В умовах сучасної війни, зокрема повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, все частіше постає питання збереження психофізіологічної стійкості поліцейських. Високий рівень бойового стресу, постійна загроза життю, перебування в умовах інтенсивного вогневого контакту та втрати побратимів призводять до порушень уваги, мислення, моторної координації та інших критичних для стрільби функцій. У зв'язку з цим психологічна підготовка до стрільби виступає як обов'язкова складова бойової підготовки, спрямована на зниження впливу стресу на результативність бойових дій [1, с. 213].

Бойовий стрес визначається як реакція організму на екстремальні, небезпечні для життя та здоров'я умови, що супроводжуються фізіологічною та емоційною напругою. У таких обставинах у людини активізується симпато-адреналовий механізм, виникає тахікардія, дихання стає поверхневим, порушується координація рухів. Ці зміни призводять до зниження точності стрільби, втрати контролю над діями та паніки. Особливо критичним є момент, коли військовий під впливом стресу

не здатен виконати навіть базові технічні дії зі зброєю. Саме тому формування навичок саморегуляції та стресостійкості є вкрай важливим [2, с. 44].

Бойовий стрес є складним біо-психо-соціальним явищем, що виникає як відповідь організму на безпосередню загрозу життю, зумовлену участю в бойових діях [3, с. 120]. Він являє собою процес мобілізації всіх доступних фізіологічних та психологічних ресурсів людини – імунної, захисної, нервової, ендокринної та психічної систем – для забезпечення виживання в умовах екстремального середовища. Такий стрес є адаптаційною реакцією організму, яка має короткотривалий характер, але при тривалому впливі може перерости у дезадаптаційні порушення [4, с. 134].

На фізіологічному рівні стресова реакція супроводжується значними змінами в організмі. Зокрема, в кров надходить велика кількість гормонів стресу – адреналіну, норадреналіну та кортизолу, які виділяються залозами внутрішньої секреції, насамперед наднирковими. Під впливом цих гормонів посилюється стан пильності, тривожності, збудження, а також підвищується рівень агресивності як складової захисної реакції. Це забезпечує швидку активацію реакції «бий або тікай», яка дозволяє організму здійснювати рішучі дії в умовах смертельної загрози [5, с. 372].

Одним із ключових наслідків гормонального збудження є зміна параметрів кровообігу. Збудження периферичних кровоносних судин спричинює підвищення артеріального тиску, що, у свою чергу, покращує кровопостачання життєво важливих органів – головного мозку, серця, легенів та скелетних м'язів. Обсяг легеневої вентиляції різко зростає, що дозволяє насичувати кров киснем і забезпечувати енергетичні потреби активно працюючих органів. При цьому приток крові до внутрішніх органів – шлунково-кишкового тракту, печінки, нирок – уповільнюється, оскільки вони тимчасово не беруть участі у забезпеченні життєво важливих реакцій [6, с. 63].

З точки зору психофізіології, участь у бойових діях – це стресор надзвичайно високої сили, який є травмувальним для переважної більшості осіб, незалежно від рівня їхньої підготовки чи попереднього досвіду. Навіть короткочасне перебування в умовах реального бойового зіткнення може викликати постстресову реакцію, що включає розлади сну, флешбеки, зниження когнітивної продуктивності, емоційну нестабільність. У важких випадках розвивається посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який потребує тривалої психокорекції [7, с. 89].

Мета психологічної підготовки до стрільби полягає у формуванні готовності поліцейських діяти ефективно під впливом бойового стресу, зберігаючи критичне мислення, координацію, впевненість та мотивацію. В рамках цього процесу реалізуються кілька основних завдань: навчання методам емоційної саморегуляції, розвиток здатності швидко адаптуватися до стресових ситуацій, закріплення бойових навичок до рівня автоматизму, тренування в умовах, максимально наближених до реальної бойової обстановки.

Методи психологічної підготовки до стрільби включають комплекс технік і вправ, які дозволяють військовим підготуватися до високонавантажених ситуацій. До таких методів належать психотренінги, дихальні техніки (зокрема глибоке діафрагмальне дихання), візуалізація бойових умов, використання сенсорної ізоляції або перевантаження під час стрільб (світло, шум, тремтіння), а також біофідбек. Біофідбек є сучасною технологією, яка дозволяє за допомогою апаратних засобів відслідковувати фізіологічні показники (ЧСС, потовиділення, м'язову активність) і навчати солдата контролювати їх у стресовій ситуації.

Практична реалізація психологічної підготовки у Збройних Силах України здійснюється через систему курсів, польових занять, індивідуальної підготовки та інструкторської підтримки. Значну роль у цьому процесі відіграють тактичні психологи, які оцінюють готовність бійця, проводять корекційні заходи, впроваджують психопрофілактичні програми. Під час стрілецької підготовки використовуються спеціальні симулятори, шумові та димові ефекти, фізичні навантаження, що дає змогу змоделювати умови бойового стресу без реальної загрози життю [8, с. 270]. Ефективна психологічна підготовка значно підвищує якість стрільби у складних умовах, знижує рівень помилок, спричинених панікою або перевтомою, та сприяє загальному підвищенню бойової готовності підрозділів. У подальшому актуальним є вдосконалення індивідуальних програм психологічної адаптації, впровадження новітніх технологій та обов'язкове включення психологічної підготовки до навчальних планів військових закладів освіти. Особливу увагу слід приділяти посттравматичному супроводу поліцейських після участі в бойових діях, адже тривала дія бойового стресу має накопичувальний ефект і може призвести до ПТСР [4, с. 134]. У сучасних умовах, коли вимоги до професійної підготовки поліцейських постійно зростають, впровадження інноваційних засобів і технологій у процес вогневої підготовки є об'єктивною необхідністю для забезпечення якісного навчання особового складу Національної поліції України. Застосування мультимедійних методів, віртуальних тирів, симуляторів, а також технологій доповненої та віртуальної реальності сприяє не лише підвищенню ефективності освітнього процесу, але й дозволяє раціоналізувати витрати.

Подальші наукові розвідки доцільно спрямувати на вивчення ефективності конкретних психотренінгових методик в умовах моделювання бойового середовища, зокрема з урахуванням індивідуальних психотипів поліцейських. Перспективним є розвиток технологій біофідбеку, віртуальної реальності, нейропсихологічних тренажерів, які можуть значно підвищити адаптивний потенціал особового складу без створення реальної загрози життю під час навчання. Особливого значення набуває дослідження гендерних аспектів бойового стресу, реакцій резервістів, добровольців та представників тероборони, а також вивчення тривалого впливу бойового навантаження на психічне здоров'я учасників бойових дій. У майбутньому особливу увагу слід приділяти інтеграції знань із нейропсихології, педагогіки та клінічної психології для створення системних програм реабілітації та підтримки поліцейських після бойового стресу.

**Висновки.** Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що психологічна підготовка до стрільби в умовах бойового стресу є однією з ключових умов підтримання бойової готовності та ефективності дій поліцейських. Успішне виконання бойових завдань неможливе без стійкої психофізіологічної адаптації до екстремальних умов, яка формується шляхом цілеспрямованої підготовки, впровадження спеціалізованих тренувальних програм, використання методів саморегуляції та постійної роботи з фахівцями-психологами. Реакція організму на бойовий стрес може як сприяти мобілізації, так і порушувати важливі когнітивні та моторні функції, що особливо критично при виконанні стрілецьких завдань. Відтак актуальним є впровадження системи багатоетапної підготовки, яка передбачає як формування навичок дій в умовах емоційного напруження, так і профілактику посттравматичних розладів. На основі аналізу сучасних підходів та методів можна дійти висновку, що комплексна психологічна підготовка має бути інтегрована до загальної системи бойового навчання, а її ефективність – регулярно оцінюватися на практиці.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Владимиров М. В. Психологічна підготовка поліцейських в умовах воєнного стану: вогнева підготовка поліцейських як елемент психологічної стійкості. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*: зб. наук. пр. Харків: ХНУВС, 2024. С. 213–218.
2. Галич М. Ю. Особливості впливу умов професійної діяльності поліцейських на емоційну сферу особистості. *Юридична психологія*. 2021. № 2(29). С. 44–52.
3. Крушельницька К. Використання мультимедійного інтерактивного тирю для стрільби з пістолета. *Моделювання та інформаційні технології у фізичному вихованні і спорті*: зб. тез XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10–12 листопад 2022 року). Львів: ЛДУФК ім. Івана Боберського, 2022. С. 118–123.
4. Тимофеев В., Тінін Д. Г. Актуальні проблеми тактичної та вогневої підготовки українських поліцейських в умовах воєнного стану. *Теорія модернізації в контексті сучасної світової науки*. Полтава, 2023. С. 134–136.
5. Тимофеев В.О., Дусяк О., Крисько В. Вогнева підготовка курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. Ужгород, 2023. С. 372–376.
6. Євдокімова О.О. Специфіка формування психологічної стійкості у поліцейських у процесі професійної підготовки. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків, 2018. С. 63–66.
7. Самсонов Ю.В., Соколовський В.В., Івченко А.О., Бондарев Д.А., Дяченко К.Е., & Кушнар'єв Б.О. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів інституцій СБОУ, які спеціалізуються у практичній стрільбі до змагальної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2022. № 6(151). С. 113–119.
8. Задорожня Р.В., Фісун Н.О., Тимофеев В.П. Вплив стресу на професійну діяльність працівників Національної поліції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. С. 270–273.

УДК 343.14(73)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.37>

## ДОПУСТИМІСТЬ ПОКАЗАНЬ З ЧУЖИХ СЛІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ США: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Микитюк О.С.,

*аспірант кафедри кримінального процесу**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого*

**Микитюк О.С. Допустимість показань з чужих слів у кримінальному процесі США: історичний аспект та сучасні виклики.**

Доктрина показань із чужих слів (hearsay evidence) вже впродовж століть є невід'ємною частиною кримінального процесу в країнах англосаксонського права, зокрема у Сполучених Штатах Америки. Закріплення чітких критеріїв допустимості показань із чужих слів та визначення винятків із загального правила у Федеральних правилах доказування стала важливим етапом у розвитку, систематизації та уніфікації цього правового інституту. Втім, її практичне застосування не позбавлене труднощів. Суперечки між науковцями та практиками щодо її гносеологічного значення та потенційного порушення прав і законних інтересів осіб не вщухають, відображаючи складність і багатогранність функціонування цього інституту. У Кримінальному процесуальному кодексі України стаття 97 «Показання з чужих слів» з'явилася лише у 2012 році, відтак, доктрина кримінального процесуального права ще не сформувала сталу концепцію їх застосування у кримінальному провадженні, а практика правозастосування перебуває на етапі становлення. Тому аналіз ефективних механізмів збирання, використання та особливостей оцінки цього виду доказів у різних правових системах становить значну практичну цінність, адже сприяє запозиченню позитивного досвіду та вдосконаленню вітчизняної правозастосовної практики. У статті висвітлено ключові етапи еволюції доктринальних уявлень про показання із чужих слів у кримінальному процесі США: від раннього англо-американського права до сучасних вимог законодавства та судової практики. В історичному контексті досліджено фундаментальні принципи та правила їх застосування. Окреслено актуальні виклики й проблеми правозастосовної практики у Сполучених Штатах Америки, зокрема: нечіткість визначення поняття, відсутність єдності судової практики, а також розгляд значної частини кримінальних справ на досудовому етапі, що може призводити до необґрунтованих рішень через недостатню оцінку доказів. Зазначено, що положення про показання із чужих слів перебувають у процесі постійного вдосконалення з метою усунення прогалин і суперечностей у судовій практиці, а також адаптації до соціальних і технологічних змін сучасного суспільства.

**Ключові слова:** кримінальне провадження, доказове право, докази у кримінальному провадженні, допустимість доказів, показання з чужих слів, допит у кримінальному провадженні.

**Mykytyuk O.S. Admissibility of hearsay evidence in the US criminal process: historical aspect and modern challenges.**

The doctrine of hearsay evidence has been an integral part of the criminal process in the countries of Anglo-Saxon law for centuries, in particular in the United States of America. The establishment of clear criteria for the admissibility of hearsay evidence and the definition of exceptions to the general rule in the Federal Rules of Evidence became an important stage in the development, systematization, and unification of this legal institution. However, its practical application is not without difficulties. Disputes between scholars and practitioners regarding its epistemological significance and potential violation of the rights and legitimate interests of individuals do not subside, reflecting the complexity and multifaceted functioning of this institution. Article 97 "Hearsay Evidence" was introduced into the Criminal Procedure Code of Ukraine only in 2012. As a result, the doctrine of criminal procedure law has not yet developed a consistent concept for its application in criminal proceedings, and the practice of its enforcement is still in the formative stage. Accordingly, the analysis of effective mechanisms for the collection, use, and evaluation of this type of evidence in different legal systems is of considerable practical value, as it facilitates the adoption of best practices and the improvement of domestic law enforcement practice. The article highlights the key stages in the evolution of doctrinal concepts of hearsay in the US criminal process, tracing its development from early Anglo-American law to modern

legislative and judicial requirements. Within this historical context, the fundamental principles and rules governing its application are examined. The study outlines key challenges and issues in contemporary law enforcement practice in the United States, particularly the ambiguity surrounding the definition of the relevant concept, the lack of consistency in judicial practice, and the resolution of a significant proportion of criminal cases at the pre-trial stage, which may lead to unjustified decisions due to the inadequate evaluation of evidence. It is emphasized that the rules governing hearsay evidence are undergoing continuous refinement to address existing gaps and inconsistencies within judicial practice. This process also aims to ensure their adaptation to the ongoing social and technological transformations shaping modern society.

**Key words:** criminal proceedings, evidence law, evidence in criminal proceedings, admissibility of evidence, hearsay evidence, interrogation in criminal proceedings.

**Постановка проблеми.** У редакції Кримінального процесуального кодексу України 1960 року показання, отримані з чужих слів, категорично не допускалися як докази у кримінальному провадженні. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 2012 року (надалі – КПК України) у кримінальному процесі виникли інститути, які не були притаманні країнам романо-германської правової системи, натомість широко застосовуються у системі загального права. Як відомо, у КПК України 2012 була закріплена стаття 97 «Показання з чужих слів». Її поява детермінувала спірні підходи до усвідомлення суті цього нового для вітчизняного правозастосування інституту. На відміну від України, в США історія застосування цього інституту нараховує сотні років. Дослідник доказового права Дж. Вігмор вказував на особливе значення доктрини показань із чужих слів, зазначаючи, що вона є «найхарактернішим правилом англо-американського доказового права, яке після суду присяжних можна вважати найбільшим внеском цієї надзвичайно практичної правової системи в світову доктрину кримінального процесуального права» [46, с. 458]. Отже, вивчення багаторічного американського досвіду дозволить зрозуміти підходи до допустимості показань із чужих слів та, можливо, запозичити окремі елементи, що може сприяти усвідомленню сутності, удосконаленню вітчизняної правозастосовної практики та посиленню дотримання права на справедливий суд у кримінальному процесі України.

Допустимість показань із чужих слів в США регулюється правилами 801–807 «Федеральних правил доказування» («Federal Rules of Evidence») (при чому, більшість штатів прийняли аналогічні або дуже подібні правила на рівні своїх юрисдикцій); Шостою поправкою до Конституції США («Confrontation Clause» – конституційним правом обвинуваченого на очну ставку зі свідками сторони обвинувачення); прецедентним правом; деякими спеціальними федеральними законами та законами штатів (наприклад, щодо дітей-свідків, домашнього насильства тощо). Норми щодо показань із чужих слів постійно вдосконалюються, усуваючи прогалини і суперечності у судовій практиці, враховуючи соціальні та технологічні зміни, що відбуваються у суспільстві.

При цьому правила доказування щодо показань з чужих слів є однією із найбільш спірних проблем доказового права США. Дослідники давно висловлюють критику на адресу цих правил та думку про необхідність їх термінового реформування [35]. Наприклад, Дж. Блументаль характеризує правила показань з чужих слів як «незрозумілий хаос», у якому складно зорієнтуватись, насичений, принаймні частково, логічними винятками, важкий для осмислення та ще важчий для пояснення» [7, с. 93–94]. К. Мюллер зазначає, що «немає сумнівів у тому, що для тих, хто вивчає або викладає доказове право, доктрина показань з чужих слів є складною для застосування та виконання» [28, с. 376].

**Метою статті** є аналіз історичного становлення, правового регулювання та актуальних викликів у застосуванні доктрини показань із чужих слів у кримінальному процесі США. Особлива увага приділяється виявленню проблем, з якими стикаються науковці та правозастосовна практика, що відображає складність і багатогранність цього правового інституту.

**Стан опрацювання проблематики.** Вивченню доказового права та вимогам використання показань із чужих слів у кримінальному процесі США присвячені роботи Дж. Теєра [37], Дж. Вігмора [47], М. Моргана [26] та сучасні наукові дослідження Р. Фрідмана [15, 16], Дж. Фішера [14], Е. Імвінкельєріда [20, 21], Л. Ніхофф [30], А. Беста [6] та ін. Новелізація кримінального процесуального законодавства України зумовила зростання інтересу вітчизняних науковців до розглядуваного інституту. Серед дослідників, що зверталися до цього питання, варто відзначити А. Панову [3], В. Вапнярчука, І. Беспалько [1], А. Молдавана [2] та інших. Втім, відповідні наукові праці поки що нечисленні і здебільшого мають фрагментарний характер висвітлення проблематики.

**Виклад основного матеріалу.** Для глибшого розуміння сучасного стану розвитку доктрини показань із чужих слів, актуальних викликів та тенденцій еволюції доказового права необхідно дослідити історичні передумови її формування, причини запровадження, а також трансформації



під впливом судової практики та законодавчих змін. У розвитку доктрини показань із чужих слів у доказовому праві США можна виділити декілька історичних етапів.

На ранній стадії розвитку англо-американського права показання з чужих слів широко використовувались у судових процесах. Вони часто приймалися суддями до розгляду, що обумовлювалось 2 факторами: у колоніальній Америці суди не мали суворих правил доказування, а відтак присяжні та судді більше поклалися на загальну правдоподібність свідчень, ніж на їхню юридичну допустимість. Суддя Дж. Кромптон яскраво описав ранній етап розвитку англо-американського права, зазначивши, що «на початкових етапах становлення доказового права в США, яким би чином ви його (доказ) не отримали, навіть якщо ви його вкрали, доказ буде визнаний допустимим» [цит. за 11, с. 229].

Однією з найвідоміших та найважливіших судових справ періоду становлення правила про можливість застосування показань з чужих слів є справа *Sir Walter Raleigh's Trial*, яка розглядалась у 1603 році англійським судом. Дослідники й досі вважають, що саме ця справа мала важливе значення для розвитку доктрини показань із чужих слів. Обставини справи полягали в тому, що сер Волтер Релі був звинувачений у змові проти короля Джеймса I. Основним доказом у цій справі був лист, його імовірного спільника, лорда Кобхема, який останній нібито написав під час ув'язнення. Суд відмовився викликати лорда Кобхема для його допиту в судовому засіданні. В результаті чого, сера Релі було засуджено на підставі показань із чужих слів, що містились у загаданному листі [36].

На думку відомого американського науковця та дослідника доказового права В. Твінінга, інститут показань із чужих слів закріпився в англо-американській системі права не раніше 1600 року та був важливим аспектом раннього етапу розвитку доказового права [38, с. 37]. Дж. Вігмор датував виникнення правила про показання з чужих слів трохи пізніше, періодом між 1675 і 1690 роками [цит. за 12, с. 262].

Критичне ставлення до цього інституту призвели до того, що у XVIII-XIX століттях суди почали створювати процесуальні правила та обмеження щодо використання показань із чужих слів. Важливу роль у цьому процесі відіграло прийняття у 1791 році Шостої поправки до Конституції США, яка закріпила право обвинуваченого на перехресний допит свідків, які дають показання проти нього («confrontation clause»). Саме шоста поправка стала нормативною заборонаю використання показань з чужих слів, що підтверджується великою кількістю судових рішень того періоду. Одним з таких є рішення у справі *Mima Queen v. Herburn* (1813). Це рішення підкреслило важливість обмеження використання показань з чужих слів у судових процесах [25]. У справі *Mattox v. United States* (1895) Верховний Суд США підтвердив, що право на перехресний допит у кримінальному процесі є фундаментальним, а відтак права особи, яка не змогла його реалізувати є порушеними, тому слід обмежити використання показань з чужих слів [23]. Крім того, показання з чужих слів часто критикували через те, що особа-першоджерело, на чиїх словах ґрунтуються такі показання, сама не давала присяги в суді. Справа *Motes v. United States* підтвердила загальне правило, згідно якого показання із чужих слів є недопустимими, якщо підсудний не мав реальної можливості допитати свідка особисто [27].

Після повної заборони судова практика Верховного Суду США стала поступово формувати винятки із загальної заборони щодо використання показань із чужих слів. Так, Верховний Суд США почав визначати винятки для показань з чужих слів, які згодом були зафіксовані на законодавчому рівні. Одним із важливих винятків із загального правила недопустимості показань із чужих слів є можливість використання відомостей, які були надані особою, що пізніше померла. Це стосується ситуацій, коли особа-першоджерело, яка уже не може бути допитана через свою смерть, раніше надала певну інформацію, яка є суттєвою для розслідування або судового розгляду справи [22, 23]. Іншим важливим винятком із загального правила про використання показання з чужих слів стало застосування «заяви про намір». При цьому, заяви про намір слід розглядати, як висловлене твердження особи про її плани, мету чи наміри, яке вона робить щодо своїх майбутніх дій. Це може бути словесне або письмове повідомлення, в якому особа заявляє, що має намір здійснити певні дії або прийняти рішення в майбутньому [29].

У XIX столітті з'явилися і перші законодавчі спроби штатів унормувати правила щодо допустимості показань із чужих слів. Так у штаті Массачусетс в 1898 році був прийнятий «Закон про показання з чужих слів» («Hearsay Statute»), який, враховуючи судову практику, дозволяв використовувати в суді слова померлої людини, якщо суддя вважав, що вони були сказані щиро, до початку розгляду справи і на основі особистих знань.

Важливі зміни щодо допустимості показань із чужих слів відбулися в XX столітті. У 1942 році Американський інститут права, консультантом якого був Дж. Вігмор, оприлюднив «Модельний кодекс доказів» («The Model Code»), що складався зі 112 правил і унормовував питання допустимості

показань із чужих слів. Загальний підхід авторів кодексу характеризувався радикальним характером, а вчені зазначали, що цей документ відходить від норм загального права. Так, цей Кодекс пропонував визнавати показання із чужих слів допустимими у випадках, коли особа мала безпосередні знання про заявлені факти, та коли не мала можливості дати показання. Хоча цей кодекс не був прийнятий жодною юрисдикцією, він мав значний вплив на судову практику та розвиток Федеральних правил доказування. У справі *Chambers v. Mississippi* (1973) суд визнав, що сувора заборона застосування показань із чужих слів може порушувати право обвинуваченого на захист, якщо такі показання є критично важливими та мають ознаки достовірності [8].

У 1975 році були прийняті «Федеральні правила доказування» («Federal Rules of Evidence»), які систематизували різні аспекти використання показань із чужих слів у судових процесах Сполучених Штатів Америки. Норма, яка міститься у Правилі 802, передбачає загальне правило: показання з чужих слів є недопустимими як докази. Проте воно не є абсолютним, а законодавець передбачив низку винятків, що дозволяють їх використання у певних правових ситуаціях.

Після прийняття Федеральних правил судова практика продовжувала напрацьовувати правила допустимості показань із чужих слів. Так, у справі *Ohio v. Roberts* (1980), суд встановив, що показання із чужих слів можуть бути прийнятними, якщо вони мають «гарантії достовірності». У цій справі Верховний Суд США запровадив двоетапну процедуру перевірки можливості використання показань із чужих слів, для недопущення порушення права на перехресний допит. Суть цієї двоетапної процедури перевірки полягала в тому, що «прокурор повинен або викликати особу для допиту, або довести неможливість виклику первинного джерела (наприклад, очевидця події). По-друге, якщо особа-першоджерело не може бути викликана, можуть бути заслухані показання з чужих слів, але лише тоді, якщо ці показання надані за обставин, які містять достатні «ознаки достовірності» [31]. Проте, можна відмітити відсутність єдності судової практики щодо застосування згаданої двоетапної перевірки, оскільки Верховний Суд Сполучених Штатів Америки часто відступав від позиції, сформованої у справі *Ohio v. Roberts* стосовно обов'язковості доведення неможливості виклику особи-першоджерела [45].

Знаковою для розвитку допустимості показань з чужих слів стала справа *Crawford v. Washington* (2004) [10]. Верховний Суд США кардинально змінив підхід до застосування Шостої поправки Конституції США, яка гарантує обвинуваченому право на перехресний допит свідків. Суд постановив, що «докази, які ґрунтуються на показаннях свідків» («testimonial evidence»), не можуть бути використані в суді, якщо обвинувачений не мав можливості допитати свідка під час або до судового процесу. Згідно з правом на перехресний допит, докази, що ґрунтуються на «чужих» показаннях, є допустимими лише за певних умов: 1) якщо свідок особисто присутній у суді та може бути підданий перехресному допиту, або 2) якщо він відсутній, але підсудний раніше мав можливість його допитати. Верховний Суд не надав вичерпного визначення терміну «докази, які ґрунтуються на показаннях свідків». Таким чином суд закріпив жорсткіші правила щодо допустимості показань з чужих слів у кримінальному судочинстві.

Таке положення зараз знайшло своє відображення також у вітчизняному законодавстві та міститься у п. 5 ч. 2 ст. 87 КПК України, яка передбачає, що порушення права на перехресний допит суд зобов'язаний визнати істотним порушенням прав і основоположних свобод людини, що тягне за собою недопустимість отриманих відомостей як доказів.

Розглянемо основні положення Статті 8 «Федеральних правил доказування» в останній редакції 2024 року. Стаття містить положення чинні на 1 грудня 2024 року та зазначає поправки, ухвалені 2 квітня 2024 року Верховним Судом Сполучених Штатів. Стаття включає визначення поняття «показання з чужих слів»; загальні принципи заборони прийняття показань з чужих слів; винятки з правила щодо показань із чужих слів, незалежно від того, чи доступна особа-першоджерело для допиту; винятки для показань з чужих слів при недоступності особи-першоджерела для допиту; тощо.

У прямому перекладі, Правило 801 закріплює три основні ознаки, за якими визначаються «показання з чужих слів»: 1) заява (statement), що означає усне або письмове твердження особи-першоджерела (declarant), а також невербальну поведінку, якщо особа мала на меті передати таке твердження; 2) заява має бути зроблена особою-першоджерелом поза судовим засіданням; 3) заява пропонується в суді для доведення істинності тверджень, що в ній містяться [13].

Адаптація положень Правила 801 до реалій вітчизняної правової системи, з урахуванням особливостей правозастосування, дозволяє подати його зміст у наступній, більш зрозумілій для українського читача редакції. Так, згідно Правила 801, для визнання відомостей показаннями з чужих слів необхідно дотримання наступних ознак: 1) наявність відомостей, які мають значення для процесу доказування. При цьому ці відомості можуть мати широке значення і різноманітні форми – усні заяви, письмові відомості, публічні записи та невербальну поведінку; 2) відомості мають

бути зроблені особою-першоджерелом поза судовим засіданням; 3) відомості надаються в суді для підтвердження інформації, яку повідомила особа, що не може бути допитана в суді, за для чого і мають бути використані показання з чужих слів.

Хочеться звернути увагу на першу наведену вище ознаку, яка істотно відрізняє аналогічний інститут від вітчизняного. В кримінальному процесі США відомості, які містять показання з чужих слів (statement) мають широке значення і різноманітні форми – усні твердження, письмові (записаний спогад про подію; публічні записи, які містять інформацію щодо діяльності державного органу; публічні записи про народження, смерть або шлюб, що були повідомлені в державну установу; записи релігійних організацій; тощо) та *невербальну поведінку* (жести, кивки головою, тощо). Саме тому існує необхідність уточнення, що може бути визнано заявою в кожному конкретному випадку, особливо у світі цифрових технологій та сучасних форм комунікації.

Важливою частиною Статті 8 є правила 803, 804, 807, що визначають ряд винятків, коли показання з чужих слів можуть бути визнані допустимими як докази. Правило 803 містить 23 винятки, які застосовуються незалежно від того, чи є особа-першоджерело доступною для надання показань: 1) «безпосереднє враження від події» («present sense impression»); 2) «схвильоване висловлювання» («excited utterance»); 3) «заява про психічний, емоційний або фізичний стан в момент події» («then-existing mental, emotional, or physical condition»); 4) «заява, зроблена для медичної діагностики або лікування» («statement made for medical diagnosis or treatment»); 5) «записані спогади» («recorded recollection»); 6) «записи про регулярно здійснювану діяльність» («records of a regularly conducted activity»); 7) «відсутність запису про регулярно здійснювану діяльність» («absence of a record of a regularly conducted activity»); 8) «документація публічного характеру» («public records»); 9) «записи актів громадянського стану» («public records of vital statistics»); 10) «відсутність документації публічного характеру» («absence of a public record»); 11) «записи релігійних організацій щодо особистої або сімейної історії» («records of religious organizations concerning personal or family history»); 12) «свідоцтва про шлюб, хрещення та подібні обряди» («certificates of marriage, baptism, and similar ceremonies»); 13) «сімейні записи» («family records»); 14) «записи документів, що впливають на право власності» («records of documents that affect an interest in property»); 15) «заяви в документах, що впливають на право власності» («statements in documents that affect an interest in property»); 16) «показання в давніх документах» (підготовлених до 1 січня 1998 року) («statements in ancient documents»); 17) «звіти ринку та подібні комерційні публікації» («market reports and similar commercial publications»); 18) «заява в наукових працях, періодичних виданнях або брошурах (щодо експертних висновків)» («statements in learned treatises, periodicals, or pamphlets»); 19) «репутація стосовно особистої або сімейної історії» («reputation concerning personal or family history»); 20) «репутація (громадська думка) стосовно кордонів або загальної історії» («reputation concerning boundaries or general history»); 21) «репутація стосовно характеру особи» («reputation concerning character»); 22) «судове рішення (вирок) щодо попереднього засудження особи» («judgment of a previous conviction»); 23) «судові рішення, що стосуються особистої, сімейної чи загальної історії, або кордонів» («judgments involving personal, family, or general history, or a boundary») [13].

Вважаємо за доцільне детальніше зосередитися на тих винятках, які мають особливе значення для сучасної юридичної теорії та практики. Так правило 803 (1) та 803 (2) зазначає, що «*відомості висловлені в стані безпосереднього враження від події*» («present sense impression») та «*відомості висловленні в стані схвильованого висловлювання*» («excited utterance») можуть визнаватися допустимими як докази. При цьому під «*відомостями, висловленими в стані безпосереднього враження від події*» слід розуміти відомості, які описують або пояснюють подію чи стан, зроблену в той момент, коли особа-першоджерело її сприймала, або одразу після цього. В свою чергу «*відомості отримані в стані схвильованого висловлювання*» – це відомості, що стосуються раптової події або незвичайної ситуації, зроблені в той момент, коли особа-першоджерело перебувала під впливом емоційного стресу, викликаного цією подією. Ці винятки дозволяють суду розглядати висловлювання, зроблені негайно після сприйняття події, оскільки такі заяви вважаються більш достовірними: людина ще не встигла щось вигадати або змінити свої слова. Так, наприклад, у справі *United States v. Narciso* (1977) суд розглядав допустимість показань, які стосувались правила 803 (1) та правила 803 (2). Суть цієї справи полягала в тому, що медсестер обвинувачували у спробах отруєння пацієнтів лікарні та введенні їм паралітичного засобу. Ключовим питанням справи стала проблема, чи можна використовувати висловлювання постраждалих, зроблені під час події або одразу після неї. Так, один із пацієнтів одразу після ін'єкції сказав: «Щось не так, я не можу дихати». Свідки (інші пацієнти та медперсонал) посилались на це висловлювання у своїх показаннях. Незважаючи на те, що пацієнт помер та не був допитаний в суді, суд визнав такі висловлювання допустимими як докази, оскільки вони були зроблені негайно після події та відповідали правилу 803 (1) [42].

Показовою в цьому сенсі є також справа *United States v. Arnold*, яка стала важливим прецедентом, що демонструє застосування «відомостей отриманих в стані схвильованого висловлювання» як допустимих доказів у правозастосовній практиці США. В цій справі суд визнав допустимим запис дзвінка жертви озброєного нападу на лінію 911 та показання офіцерів поліції про її заяви на місці події. Ця справа підкреслює, що заяви, зроблені під впливом сильного емоційного стресу, можуть бути допустимими як виняток із загального правила про недопустимість показань із чужих слів [39].

У справі *Michigan v. Bryant* (2011) Верховний Суд підтвердив, що якщо заява зроблена в умовах надзвичайної ситуації, вона може бути допустимою. Суть справи полягала в тому, що у 2001 році поліція знайшла потерпілого, який був поранений на парковці. Потерпілий сказав поліцейському, що його застрелив Річард Брайант. Потерпілий помер до судового розгляду і його слова, сказані поліцейському, який згодом дав показання, стали основним доказом обвинувачення. Захист стверджував, що такі відомості є показаннями з чужих слів і не можуть бути визнані допустимими через відсутність можливості перехресного допиту потерпілого. Проте, Верховний Суд постановив, що показання з чужих слів в такому випадку (зі слів померлого, який зробив заяву відразу після вчинення злочину) є допустимими, оскільки вони були зроблені в контексті «первинної мети» усунення загрози та затримання нападника, тому можуть бути використана в суді навіть без перехресного допиту [24].

Наведені вище винятки, засновані на правилі 803 (1) та правилі 803 (2), часто піддаються критиці, як з боку суддів, так і з боку науковців. Зокрема, суддя Познер закликає до повного скасування цих винятків, аргументуючи це, зокрема, їх нелогічністю. Схожої позиції дотримується і професор Сев'єр, який у своїх пропозиціях щодо реформування доктрини показань із чужих слів, заснованої на моделі «процесуальної справедливості», закликає до скасування цих «сумнівних винятків» із правила 803 [33, с.931].

Правило 803 (4) визнає допустимими «заяви, зроблені для медичної діагностики або лікування». Для визнання такої заяви допустимою необхідно дотримання двох умов: 1) вона має бути зроблена з метою – і є достатньо суттєвою для – медичного діагностування або лікування; 2) заява описує медичну історію; минулі або наявні симптоми чи відчуття, їх початок або їх загальну причину [13]. Наприклад, у справі *United States v. Iron Shell* (1980) показання з чужих слів були використані завдяки показанням лікаря, який передав в суд розповідь дитини-потерпілої, зробленої під час медичного огляду, що остання стала жертвою сексуального насильства. Суд постановив, що такі заяви є допустимими згідно з Правилем 803 (4), оскільки вони були зроблені з метою медичної діагностики або лікування [41].

Як ми зазначали раніше, як показання з чужих слів можуть розглядатися і невербальні відомості. Правило 803 (5) відносить до показань із чужих слів також і «записані спогади» («*recorded recollection*»). Для визнання їх допустимими вони мають відповідати трьом умовам: 1) стосуватись питання, про яке свідок раніше знав, але тепер не може згадати достатньо добре, щоб дати повне та точне свідчення; 2) інформація вербалізована чи записана, коли ще була свіжою в пам'яті свідка; 3) точно виражена свідком. Це правило стосується ситуації, коли свідок не може точно згадати певні деталі або обставини, але раніше записав їх у документі. Суд допускає такі записи як виняток із правила заборони показань з чужих слів, оскільки вони створені тоді, коли пам'ять свідка була ще ясною та достовірною. Цей виняток дозволяє суду отримати та дослідити інформацію, навіть якщо сам свідок не може її повністю відтворити [13].

Федеральні правила доказування містять й інші виключення із загального правила заборони використання показань із чужих слів. У Правилі 804 йдеться про випадки, коли особа-першоджерело не може дати показання безпосередньо в залі судового засідання. Ці випадки пов'язані з тим, що ця особа: 1) користується привілеєм (наприклад привілеєм від самообвинувачення, тобто правом не свідчити проти себе); 2) відмовляється давати показання, незважаючи на судовий наказ; 3) стверджує, що не пам'ятає суттєвих фактів справи; 4) фізично або психічно неспроможна давати показання; 5) відсутня на судовому процесі, і сторона, яка викликає його як свідка, доклала всіх розумних зусиль, щоб забезпечити його присутність [13].

У ситуації, коли особа-першоджерело не може дати показання безпосередньо в залі судового засідання, допускається 5 випадків можливості використання показань з чужих слів: 1) «існують попередні показання» (*Former Testimony*); 2) «заява зроблена в умовах віри про наближення смерті» (*Statement Under the Belief of Imminent Death*); 3) «заява зроблена проти власних інтересів» (*Statement Against Interest*); 4) заява стосується особистої або сімейної історії (*Statement of Personal or Family History*); 5) «заява, подана проти сторони, яка неправомірно спричинила відсутність особи-першоджерела» (*Statement Offered Against a Party That Wrongfully Caused the Declarant's Unavailability*) [13].

Виняток щодо «заяви, зробленої в умовах віри про наближення смерті», заснований на теорії, що люди, які вважають, що скоро помруть, мають сильну мотивацію говорити правду. У справі *Shepard v. United States* (1933) Верховний Суд закріпив обов'язкову умову визнання таких доказів допустимим, а саме: 1) особа, яка зробила заяву має бути впевнена в неминучості своєї смерті; 2) стан неминучості має бути реальним та підтверджуватись відповідними доказами, щоб унеможливити припущення [34].

Правило 804 (6) закріплює, що якщо хтось навмисно усуває свідка, щоб той не міг дати показання, попередні заяви такого свідка можуть бути використані в суді та визнані допустимим як докази. Такий підхід американського законодавця спрямований на запобігання зловживанню правом мовчання через залякування чи насильство. Показовою у цьому сенсі є справа *Giles v. California* (2008), у якій суд встановив, що правило 804 (6) можна застосовувати виключно тоді, коли сторона спричинила «недоступність особи-першоджерела» з конкретним наміром змусити жертву мовчати та унеможливити давання нею показань. Обставини справи полягали в тому, що Двейн Джайлз застрелив свою колишню дівчину та стверджував, що діяв з метою самооборони. Прокуратура хотіла використати попередні заяви потерпілої про насильство з боку Двейна, посилаючись на розглядуваний виняток, заявляючи, що Двейн навмисно вбив дівчину, щоб вона не могла дати показання. Однак Верховний Суд США скасував рішення судів перших інстанцій, визнавши недопустимими як докази показання потерпілої, які були дані раніше. Суд зазначив, що прокуратура не довела, що мотив вбивства був спрямований саме на перешкодження жертві дати показання [17].

Правило 807 Федеральних правил доказування США запроваджує так званий «залишковий виняток» («*residual exception*»), який дозволяє визнавати показання з чужих слів допустимими, навіть якщо вони не підпадають під жоден із спеціальних винятків, передбачених правилами 803 або 804. Це правило забезпечує гнучкість у судовому процесі, зберігаючи водночас вимоги щодо достовірності та надійності доказів. Для прийняття показань із чужих слів, як доказу, згідно цього правила, необхідно дотримання двох ключових умов. По-перше, наявність гарантій надійності (заява повинна бути підтверджена достатніми гарантіями надійності, враховуючи загальний контекст її проголошення та наявність інших доказів). У справі *Idaho v. Wright* (1990) суд дійшов висновку, що показання з чужих слів повинні мати «особливі гарантії надійності» для визнання їх допустимим в судовому процесі [18]. По-друге, відомості мають мати високу доказову цінність (відомості повинні мати більшу доказову вагу щодо спірного питання, ніж будь-який інший доказ, який можна було б отримати в інший спосіб).

Хоча правила показань із чужих слів детально закріплені у Федеральних правилах доказування, судова практика і сьогодні свідчить про наявність ряду питань та викликів, пов'язаних із їх застосуванням. Дж. Беллін виділяє декілька загальних труднощів щодо застосування інституту показань із чужих слів в сучасному американському праві. Перша проблема полягає у неправильному розумінні поняття «показання з чужих слів». Про це свідчить нещодавнє дослідження сотень судових справ, у яких були взаємопов'язані конституційне право обвинуваченого на очну ставку зі свідками сторони обвинувачення («*confrontation clause*») та правила щодо показань із чужих слів. Воно показало, що більшість порушень норм конституційного права стосується неналежного тлумачення доктрини показань з чужих слів, а саме визначення поняття [5]. Відсутність єдиного розуміння призводить до другої проблеми – відсутності єдності у судовій практиці. Судові рішення, які стосуються показань із чужих слів є непередбачуваними, оскільки судді по-різному вирішують питання допустимості таких показань. Третя проблема стосується того, що багато кримінальних справ у США вирішується на досудовому етапі, наприклад, через угоду про визнання винуватості, коли немає формального аналізу показань із чужих слів, що може призводити до необґрунтованих рішень, оскільки сторони не мають чіткого уявлення про силу чи слабкість доказової бази, про те, які докази могли б бути недопустимими в суді як показання з чужих слів [4].

**Висновки.** Інститут показань із чужих слів у кримінальному процесі США розвивався протягом століть та пройшов суттєву еволюцію. Закріплення чітких критеріїв допустимості показань із чужих слів та визначення винятків із загального правила у Федеральних правилах доказування стала важливим етапом у розвитку, систематизації та уніфікації цього правового інституту. Запровадження таких положень сприяє підвищенню передбачуваності судової практики, забезпеченню єдності правозастосування та мінімізації ризиків використання недостовірної або викривленої інформації в кримінальному процесі США. Зазначені зміни також дозволили встановити баланс між фундаментальними правами учасників процесу, зокрема правом обвинуваченого на справедливий судовий розгляд та можливістю надавати докази, що мають значення для встановлення обставин справи. Однак застосування правил показання з чужих слів має також певні труднощі, пов'язані з визначенням поняття, відсутності єдності судової практики, вирішенням багатьох кримінальних справ на досудовому етапі, що може призводити до необґрунтованих рішень через недостатню оцінку

доказів. Також сучасне доказове право вимушене поступово розширювати підходи до оцінки та використання нових цифрових видів доказів, розробляючи нові стандарти автентичності, належності та допустимості цифрової інформації, враховуючи її технічні особливості.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вапнярчук В.В., Беспалько І.Л. Щодо окремих особливостей оцінки доказування в різних правових системах та в практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2022. Вип. 73. Ч. 2. С. 115–122. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/21-1.pdf> (дата звернення: 30.03.2025).
2. Молдован А. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
3. Панова А. В., Скідан Н. В. Окремі питання використання показань із чужих слів у кримінальному процесі України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2018. С. 199–203.
4. Bellin J. Murder on the Hearsay Trail. *Texas A&M Law Review*. 2024. Vol. 12. P. 78–127.
5. Bellin J., Bibb D. The Modest Impact of the Modern Confrontation Clause. *Tennessee Law Review*. 2021. Vol. 89. P. 68–130.
6. Best A. *Evidence*. Tenth edition. New York: Wolters Kluwer, 2017. 317 p.
7. Blumenthal J. Shedding Some Light on Calls for Hearsay Reform: Civil Law Hearsay Rules in Historical and Modern Perspective. *Pace International Law Review*. 2001. Vol. 13. P. 93–116.
8. *Chambers v. Mississippi*, 410 U.S. 284 (1973).
9. Cooper M. Metadata as blessing and burden. The document speaks for itself (but does it say too much?). 2012. URL: <https://plaintiffmagazine.com/recent-issues/item/metadata-as-blessing-and-burden> (access date: 30.03.2025).
10. *Crawford v. Washington*, 541 U.S. 36 (2004).
11. Doak J., McGourlay C. *Evidence in Context*. Fourth edition, 2015. 476 p.
12. Evans L. Article Eight of the Federal Rules of Evidence: The Hearsay Rule. *Valparaiso University Law Review*. 1974. Vol. 8, №. 2. P. 261–301.
13. Federal Rules of Evidence (2024). URL: <https://www.uscourts.gov/sites/default/files/2025-02/federal-rules-of-evidence-dec-1-2024.pdf>.
14. Fisher G. *Evidence*. Third edition. Foundation Press, 2017. 536 p.
15. Friedman R. Improving the Procedure for Resolving Hearsay Issues. *Cardozo Law Review*. 1991. Vol. 13, № 2. P. 883–927.
16. Friedman R. A Proposal to Replace the Hearsay Rules. *University of Michigan Journal of Law Reform*. 2024. Vol. 57, №. 4. P. 909–927.
17. *Giles v. California*, 554 U.S. 353 (2008).
18. *Idaho v. Wright*, 497 U.S. 805 (1990).
19. *In re Vee Vinhnee* (B.A.P. 9th Cir. 2005) 336 B.R. 437.
20. Imwinkelried E. Authentication. Computer Records. *Evidentiary Foundations*. Sixth Edition. LexisNexis, 2005. P. 58-59.
21. Imwinkelried E. J. The Case for the Present Sense Impression Hearsay Exception: The Relevance of the Original Version of Federal Rule of Evidence 803 to Judge Posner's Criticism of the Exception. *Brandeis University Law Journal*, UC Davis Legal Studies Research Paper No. 468, 4 December 2015. URL: <https://ssrn.com/abstract=2699373>.
22. *Kirby v. United States*, 174 U.S. 47 (1899).
23. *Mattox v. United States*, 156 U.S. 237 (1895).
24. *Michigan v. Bryant*, 562 U.S. 344 (2011).
25. *Mima Queen v. Hepburn*, 11 U.S. 290 (1813).
26. Morgan M. The Jury and the Exclusionary Rules of Evidence. *University of Chicago Law Review*. 1937. Vol. 4. №. 2. Article 7. P. 247–258.
27. *Motes v. United States*, 178 U.S. 458 (1900).
28. Mueller Ch. Post-Modern Hearsay Reform: The Importance of Complexity. *Minnesota Law Review*. 1992. Vol. 76. P. 367–423.
29. *Mutual Life Insurance Co. of New York v. Hillmon*, 145 U.S. 285 (1892).
30. Niehoff L. *Evidence Law*. Foundation Press, 2016. 226 p.
31. *Ohio v. Roberts*, 448 U.S. 56 (1980).
32. *People v. Oyerinde*, 2011 WL 5964613.
33. Richter L. L. Goldilocks and the Rule 803 Hearsay Exceptions. *William & Mary Law Review*. 2018. Vol. 59, № 3. P. 897–956.

34. Shepard v. United States, 290 U.S. 96 (1933).
35. Sklansky D. Hearsay's Last Hurrah, 2009 SUP. CT. REV. 1, 1 (2009).
36. Stephen, H. L. The Trial of Sir Walter Raleigh: A Lecture Delivered in Connection with the Raleigh Tercentenary Commemoration / Harry L. Stephen. URL: [https://ia600607.us.archive.org/view\\_archive.php?archive=/8/items/crossref-pre-1923-scholarly-works/10.2307%252F3605235.zip&file=10.2307%252F3678257.pdf](https://ia600607.us.archive.org/view_archive.php?archive=/8/items/crossref-pre-1923-scholarly-works/10.2307%252F3605235.zip&file=10.2307%252F3678257.pdf) (access date: 30.03.2025).
37. Thayer J. *A Preliminary Treatise on Evidence at the Common Law*. Part 1. Little, Brown, 1898. 636 p.
38. Twining W. *Rethinking Evidence: Exploratory Essays*. New York: Cambridge University Press, 1990. 407 p.
39. United States v. Arnold, 486 F.3d 177 (6th Cir. 2007).
40. United States v. Brinson, No. 16-5013 (10th Cir. 2016).
41. United States v. Iron Shell, 633 F.2d 77, 55 A.L.R. Fed. 664 (8th Cir. S.D. Sept. 24, 1980).
42. United States v. Narciso, 446 F. Supp. 252 (E.D. Mich. 1977).
43. United States v. Washington, 498 F.3d 225 (2007).
44. United States of America, Plaintiff-appellee, v. Joseph Arnold, Defendant-appellant, 486 F.3d 177 (6th Cir. 2007).
45. White v. Illinois, 502 U.S. 346 (1992).
46. Wigmore J. A. The History of the Hearsay Rule. *Harvard Law Review*. 1904. Vol. 17, № 7. P. 437-458.
47. Wigmore J. *A Treatise on the Anglo-American System of Evidence in Trials at Common Law* (in 10 volumes). Little, Brown, 1940.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.38>

## КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ОСОБИ, ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ЩОДО ЯКОЇ НЕ ВІДОМІ

Патрелюк Д.А.,

кандидат юридичних наук, докторант,  
Донецький державний університет внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-7300-4905

### Патрелюк Д.А. Кримінальне переслідування особи, персональні дані щодо якої не відомі.

Вказано, що на сьогодні проблемним аспектом у діяльності сторони обвинувачення є кримінальне переслідування особи, персональні дані щодо якої не відомі. Чинний кримінальний процесуальний закон майже не передбачає процедури поводження з особою, персональні дані якої не відомі у контексті кримінального переслідування. Підсумовано, що відсутність анкетних даних щодо особи, яка обґрунтовано підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення створює невинуваті перешкоди для здійснення ефективного кримінального переслідування. Проблематика відсутності відомостей щодо персональних (анкетних) даних підозрюваної особи у кримінальному переслідуванні розглянута у двох аспектах: необхідність здійснення кримінального переслідування не дивлячись на відсутність інформації щодо персональних (анкетних) даних підозрюваного; необхідність належного забезпечення прав, свобод і законних інтересів підозрюваного в незалежності від наявності/відсутності інформації щодо його персональних (анкетних) даних. Визначено, що за наявності законних підстав (обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення), незалежно від того, відомі анкетні дані особи чи ні, особа має переслідуватись у законний спосіб. Аргументовано, що кримінальний процесуальний закон має передбачати можливість проведення усіх слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які є необхідними для кримінального переслідування без прив'язки до персональних даних підозрюваного. Доведено, що відсутність інформації щодо анкетних даних особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування не має бути перешкодою для здійснення щодо такої особи обвинувальної діяльності. Проблематику кримінального переслідування особи, персональні дані щодо якої невідомі пропонуємо вирішувати шляхом присвоєння останній фіктивного імені. Присвоєння фіктивного імені підозрюваному може оформлюватись відповідною постановою слідчого/дознавача. У подальшому така особа, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, зможе повноцінно користуватися процесуальними правами та реалізовувати законні інтереси у кримінальному провадженні.

**Ключові слова:** кримінальне переслідування, досудове розслідування, підозрюваний, встановлення особи, анкетні дані, персональні дані, забезпечення прав.

### Patrelyuk D.A. Criminal prosecution of a person whose personal data is not known.

It is indicated that today a problematic aspect in the activities of the prosecution is the criminal prosecution of a person whose personal data is not known. The current criminal procedural law almost does not provide for procedures for dealing with a person whose personal data is not known in the context of criminal prosecution. It is concluded that the lack of personal data on a person who is reasonably suspected of committing a criminal offense creates unjustified obstacles to effective criminal prosecution. The issue of the lack of information on the personal (questionnaire) data of a suspected person in criminal prosecution is considered in two aspects: the need to carry out criminal prosecution despite the lack of information on the personal (questionnaire) data of the suspect; the need to properly ensure the rights, freedoms and legitimate interests of the suspect regardless of the presence/absence of information on his personal (questionnaire) data. It is determined that if there are legal grounds (reasonable suspicion of committing a criminal offense), regardless of whether the personal data of the person is known or not, the person should be prosecuted in a lawful manner. It is argued that the criminal procedural law should provide for the possibility of conducting all investigative (search) and other procedural actions that are necessary for criminal prosecution without reference to the personal data of the suspect. It is proven that the lack of information on the personal data of the person against whom criminal prosecution is being carried out should not be an obstacle to the implementation of prosecution activities against such a person. We propose to solve the problem of criminal prosecution of a person whose personal data is unknown by assigning the latter a fictitious name. Assigning a fictitious name to a suspect can be formalized by



a corresponding resolution of the investigator. In the future, such a person suspected of committing a criminal offense will be able to fully exercise procedural rights and exercise legitimate interests in criminal proceedings.

**Key words:** criminal prosecution, pre-trial investigation, suspect, identification, personal data, ensuring rights.

**Постановка проблеми.** Кримінальна процесуальна форма проведення окремих процесуальних та слідчих (розшукових) дій характеризується високим ступенем формалізованості, що створює не виправдані перешкоди у легальній діяльності органів кримінального переслідування. Формалізм у діяльності органів кримінального переслідування є негативним явищем, яке породжує ряд труднощів там, де їх не має бути та мінімізує ініціативу сторони обвинувачення у ході кримінального переслідування. Станом на сьогодні, проблемним аспектом у діяльності сторони обвинувачення є кримінальне переслідування особи, персональні дані щодо якої не відомі. Чинний кримінальний процесуальний закон майже не передбачає процедури поведження з особою, персональні дані якої не відомі у контексті кримінального переслідування.

З огляду на вищевказане, виникає необхідність у розробленні дієвих інструментів кримінального переслідування осіб, персональні дані щодо яких не відомі.

**Метою даної статті** є аналіз чинного кримінального процесуального законодавства та положень доктрини кримінального процесу на предмет пошуку легальних можливостей сторони обвинувачення переслідувати особу, персональні дані щодо якої невідомі.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблематика встановлення особи підозрюваного у ході кримінального переслідування була предметом наукових праць таких вчених, як: О.П. Бойко, Т.О. Лоскутов, Ю.В. Мантуляк, М.М. Потоцький, А.П. Черненко, Д.О. Шингарьов, А.Г. Шиян та інших. Вченими запропоновано різні підходи до вирішення даного питання. Проте, на сьогодні, відсутня єдність думок у питанні процедури ідентифікації підозрюваного, персональні дані якого є невідомими та порядку забезпечення прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, персональні дані якого є невідомими під час кримінального переслідування.

**Виклад основного матеріалу.** Проблематику кримінального переслідування особи, персональні дані щодо якої достеменно не відомі органам кримінального переслідування не можна назвати новою.

Питання поведження з такими особами у контексті кримінального переслідування є настільки нагальним, що окремі дослідники пропонують навіть радикальні зміни до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), якими передбачити у останньому окрему главу з назвою «Процедура встановлення особи, коли її анкетні дані невідомі», у якій окреслити статті з процедурою встановлення особи в залежності від її статусу у кримінальному провадженні: 1. «Процедура встановлення особи свідка та потерпілого»; 2. «Процедура встановлення особи підозрюваного» (О.П. Бойко) [1, с. 244]. Схожу позицію займає Ю.В. Мантуляк, який пропонує доповнити КПК України відповідною главою, у якій передбачити особливості здійснення кримінального провадження щодо неідентифікованих осіб [2, с. 238].

Виконання завдання кримінального провадження (визначено у ст. 2 КПК України) охоплює обов'язок органів кримінального переслідування охороняти права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження, слідкувати за тим, щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [3]. Як бачимо, такі загальні обов'язки органів кримінального переслідування не містять виключень щодо осіб, персональні дані яких є невідомими.

Аналізуючи кримінальне процесуальне законодавство України, О.П. Бойко акцентує увагу на тому, що однією з обов'язкових умов притягнення до кримінальної відповідальності є встановлення особи [1, с. 238].

В більшості випадків особа підозрюваного встановлюється такими способами: ознайомлення зі змістом документів, які встановлюють особу, підозрюваний самостійно називає свої персональні дані, які в подальшому перевіряють через відповіді бази даних. В окремих випадках задля ідентифікації особи підозрюваного застосовуються можливості дактилоскопіювання. Однак, що робити представникам сторони обвинувачення, якщо підозрюваний не має при собі відповідних документів, свої анкетні дані називати відмовляється, а перевірка особи підозрюваного через різні бази даних та обліки не дала позитивного результату?

Право не свідчити (надавати пояснення, показання) що себе є конституційним правом особи та охоплюється таким основоположним правом підозрюваного як право на захист. Відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний має право не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання [3].

Конституційне право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів у вузькому розумінні є закріплені нормами Конституції України та інших нормативно-правових актів України можливості особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, що становлять правовий привілей особи та гарантію права на захист від звинувачення у вчиненні правопорушень [4, с. 209].

Проблематика відсутності відомостей щодо персональних (анкетних) даних підозрюваної особи у кримінальному переслідуванні буде розглядатись у двох аспектах: необхідність здійснення кримінального переслідування не дивлячись на відсутність інформації щодо персональних (анкетних) даних підозрюваного; необхідність належного забезпечення прав, свобод і законних інтересів підозрюваного в незалежності від наявності/відсутності інформації щодо його персональних (анкетних) даних.

**1. Необхідність здійснення кримінального переслідування не дивлячись на відсутність інформації щодо персональних (анкетних) даних підозрюваного.** Звертаючи увагу на законне право підозрюваного «мовчати» та відсутність юридичної відповідальності за відмову надавати свої персональні дані, за твердженням Д.О. Шингарьова цілком імовірно є ситуація, за якої підозрюваний відмовляється самостійно повідомити свої анкетні дані, при цьому жодних осіб, які могли б посприяти у встановленні його особи, не виявлено, а інформація, що міститься в дактилокартах, вказує на те, що така особа не була піддана дактилоскопіюванню. Ще більше ускладнюється ситуація, коли така особа є іноземцем та нелегально перебуває на території України. З огляду на це виконання вимоги закону щодо встановлення особи допитуваного підозрюваного фактично стає неможливим [5, с. 119]. Це саме стосується й участі запідозреної особи у інших слідчих (розшукових) діях.

Аналізуючи процесуальний порядок здійснення кримінального процесуального затримання М.М. Потоцький пише, що якщо поглянути на процес затримання з різних боків, анкетні дані затриманої особи на первісному етапі розслідування для уповноваженої службової особи не відіграють визначальної ролі. Фактично є особа, яку законно було затримано. Здебільшого на першочерговому етапі розслідування немає різниці як її звати [6, с. 61]. Якщо брати до уваги лише одну процесуальну дію – затримання особи, такий висновок виглядає доцільно та логічно, однак якщо дивитись на ситуацію ширше, так би мовити у перспективу кримінального переслідування особи, яку затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, то тут вже виникає необхідність її ідентифікації хоча б для цілей виключно цього кримінального переслідування.

Не маючи у розпорядженні відомостей щодо персональних даних підозрюваного, сторона обвинувачення може здійснити кримінальне процесуальне затримання, зазначивши у протоколі затримання докладний опис такої особи та долучити її фотознімок (ч. 5 ст. 208 КПК України) [3]. Ось на цьому в цілому й завершуються легальні дії сторони обвинувачення з підозрюваним, персональні дані якого не відомі. В подальшому, для складення повідомлення про підозру, необхідно мати у розпорядженні анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), яка повідомляється про підозру (п. 2 ч. 1 ст. 277 КПК України), для складення обвинувального акту необхідно також знати анкетні відомості обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство) (п. 2 ч. 2 ст. 291 КПК України) [3].

Оскільки повідомлення може бути тільки письмовим документом, існують необхідні реквізити щодо його вірного заповнення. Дотримання вказаних вимог процесуального документа та його правильне складення є запобіганням оскаржити таке повідомлення в технічному плані, посиляючись на відсутність одного з елементів підозри [7, с. 229].

З огляду на вищевказане можна підсумувати, що відсутність анкетних даних щодо особи, яка обґрунтовано підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення створює невиправдані перешкоди для здійснення ефективного кримінального переслідування.

Навіть для участі у слідчих (розшукових) діях особу підозрюваного необхідно певним чином ідентифікувати, забезпечити можливість реалізації його прав і законних інтересів. Наприклад, кримінальне переслідування може розпочатись з проведення такої процесуальної дії, як затримання особи. Вже на цьому етапі, на практиці, можуть виникнути певні перепони на шляху діяльності сторони обвинувачення, якщо персональні дані затриманої особи є невідомі. На подальшому етапі досудового кримінального провадження виникає необхідність у здійсненні слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних, які є частиною кримінального переслідування. Такими слідчими (розшуковими)/процесуальними діями можуть бути: особистий обшук, відбирання біологічних зразків, освідування, допит, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, обшук житла чи іншого володіння особи тощо. Йдеться до того, що органам кримінального переслідування конче необхідно «мати у арсеналі» процесуальний порядок ідентифікації особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, персональні дані щодо якої невідомі.

Окремі дослідники пропонують передбачити у КПК України спеціальну процедуру на випадок, коли встановити достовірно персональні дані затриманого (підозрюваного) не виявилось можливим. Так, А.П. Черненко, А.Г. Шиян пропонують передбачити у кримінальному процесуальному законі спеціальні підстави для затримання та застосування безальтернативного запобіжного заходу – тримання під вартою. На думку дослідників такий підхід сприятиме диспозитивній можливості реалізувати свої права затриманим та надасть органам досудового розслідування можливість протидіяти спробам правопорушника уникнути кримінальної відповідальності [8, с. 266-267].

Дещо протилежну позицію займає Д.О Шингарьов, зазначивши, що надання вигаданих анкетних даних підозрюваному не повинно жодним чином обмежувати його процесуальних прав, зокрема права на захист. У випадках, коли підозрюваний з вигаданими даними виявить бажання залучити захисника самостійно або заявить клопотання про залучення захисника слідчим або прокурором, у документах, що підтверджують повноваження захисника, зокрема ордері та договорі або дорученні органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, можна відобразити вигадані ім'я, прізвище та по батькові підзахисного [5, с. 122]. Ключовою тут є теза про те, що така ситуація не повинна жодним чином обмежувати процесуальних прав підозрюваного.

Видається, що пропозиція щодо передбачення у кримінальному процесуальному законі спеціальної підстави для застосування безальтернативного запобіжного заходу – тримання під вартою є створенням можливості застосування до підозрюваного необґрунтованого процесуального примусу як санкції за небажання держави забезпечити належне дотримання прав і законних інтересів підозрюваного, достовірні персональні дані якого встановити не вдалось можливим.

А.П. Черненко, А.Г. Шиян пишуть, що у випадку неможливості ідентифікувати особу за її персональними даними такій особі треба надавати відповідний номер, наприклад, «Особа\_73» чи «Особа\_735» тощо. До того ж, ці номери повинні відповідати відповідному номеру Реєстру. Для цього у Реєстрі повинен бути передбачений відповідний розділ – «Реєстр осіб, які затримані за вчинення кримінального правопорушення та відмовилися назвати свої анкетні дані» або «Примусова реєстрація осіб». Такий підхід дасть змогу усунути можливість дублювання умовних даних затриманих та можливість повторної їх централізованої ідентифікації за повторне затримання за вчинення кримінального правопорушення. Та й ведення такого Реєстру не потребуватиме окремого фінансування, що дасть змогу заощадити державні кошти. У разі встановлення дійсних даних затриманого під час подальшого досудового розслідування, якому був присвоєний номер, як особі, дійсні дані якої не називала, то цей номер не видаляється, а у «Реєстрі осіб, які затримані за вчинення кримінального правопорушення та відмовилися назвати свої анкетні дані» необхідно буде зробити вказівку її анкетних даних [8, с. 268].

Прихильником позиції щодо надання неідентифікованим затриманим особам фіктивного імені є й М.М. Потоцький, який вважає позитивним запровадження механізму присвоєння затриманій особі фіктивного імені, на кшталт з американського досвіду – «Джон До/Джейн До». Фіктивне ім'я може заноситись до відповідної бази даних з описом такої особи, її фотокарткою, дактилокарткою, переліком особливих прикмет, тощо [6, с. 180]. Звісно що не обов'язково це має бути «Джон До/Джейн До». Може використовуватись будь-яке розповсюджене українське ім'я, однак вважається, що вищевказані пропозиції типу «Особа\_73» чи «Особа\_735» є більш вдалимими.

Ідея щодо створення реєстру підозрюваних осіб, персональні дані яких не вдалося встановити в цілому виглядає прийнятною, однак убачається, що заповнення такого реєстру потребує ресурсів, відповідного матеріально-технічного забезпечення (що не завжди є в наявності особливо при здійсненні кримінального переслідування в умовах воєнного стану) що неминуче знизить ефективність кримінального переслідування.

Ми пропонуємо максимально простий порядок ідентифікації підозрюваного, персональні дані якого не відомі. На першочерговому етапі така ідентифікація буде застосовуватись для цілей конкретного кримінального переслідування. Більш детально про пропозиції щодо ідентифікації підозрюваного, персональні дані якого не відомі буде на наступних сторінках даного дослідження.

Варто підсумувати, що в незалежності від того, відомо чи не відомо органам кримінального переслідування персональні дані підозрюваної особи, переслідування має все одно відбуватись, при цьому не зустрічаючи будь-яких перепон нормативного характеру. Кримінальний процесуальний закон повинен передбачати можливість проведення усіх слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які є необхідними для кримінального переслідування без прив'язки до персональних даних підозрюваного. Таким чином, відсутність інформації щодо анкетних даних особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування не має бути перешкодою для здійснення щодо такої особи обвинувальної діяльності.

**2. Необхідність належного забезпечення прав, свобод і законних інтересів підозрюваного в незалежності від наявності/відсутності інформації щодо його персональних (анкетних) даних.** Право підозрюваного називати свої дані частково або повідомляти неправдиві дані визнавалося у дореволюційні часи і гарантується сьогодні як прояв *favor defensionis* (превага захисту) [5, с. 122].

Свобода людини від самовикриття можлива тільки в процесі його законного переслідування з боку органів правосуддя, а отже і реалізація такого права залежить тільки від цих органів. При чому органи внутрішніх справ займають центральне місце, оскільки саме на них закон покладає обов'язок роз'яснення громадянам цього права, а значить – покладає відповідальність і за його реалізацію [4, с. 168].

Слушно зазначає Д.О. Шингарьов про те, що кримінальні процесуальні відносини, в яких бере участь підозрюваний, особа якого невстановлена, в обов'язковому порядку повинні бути врегульовані на законодавчому рівні. Однак у регламентації цих відносин акцент має робитися не на формальному наділенні посадових осіб правом надавати вигадані анкетні дані підозрюваному, а на додержанні вимог такої загальної засади кримінального провадження, як верховенство права, зміст якої полягає в тому, що саме людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 8 КПК України) [5, с. 120].

На наше переконання кримінальне переслідування завжди є персоніфікованою діяльністю. У своїх дослідженнях початковий момент кримінального переслідування ми пов'язуємо з виникненням у органів кримінального переслідування необхідності забезпечення прав і свобод особи, яка переслідується. Кримінальне переслідування є завжди персоніфікованим, навіть у разі, коли достеменно персональні дані підозрюваного не відомі. Необхідність забезпечення прав і свобод особи виникає у момент, коли дії сторони обвинувачення мають обвинувальний ухил щодо конкретної особи. Відповідно, початком кримінального переслідування слід вважати здійснення першої процесуальної дії обвинувальної спрямованості по відношенню до конкретної особи, при цьому такий початковий момент не завжди залежить від моменту офіційного повідомлення про підозру, оскільки фактично, кримінальне переслідування може здійснюватись й до повідомлення про підозру та, в окремих випадках, навіть до внесення відомостей до ЄРДР [9, с. 426-427]. Необхідність забезпечення прав і свобод виникає у разі, коли органи кримінального переслідування знаходять зв'язок між конкретною особою (при цьому її персональні дані не мають значення) та фактом вчинення кримінального правопорушення.

А.П. Черненко, А.Г. Шиян пишуть, що право особи не давати показання проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів надається такій особі виключно з метою захисту її законних інтересів, а не ухилення від відповідальності. Не називати свої анкетні дані органам досудового розслідування затриманим за вчинення кримінального правопорушення не можуть бути віднесені до законних інтересів затриманого, така поведінка затриманого є протиправною і цілком справедливо може бути віднесена до обставин, які обтяжують покарання, передбачених ст. 67 Кримінального кодексу України (далі – КК України), бо цим особа вказує на бажання уникнути відповідальності та продовжити її надалі [8, с. 266]. На наш погляд, такі позиції є дещо спірними та потребують більш детального аналізу.

Не точною виглядає теза щодо не віднесення до законних інтересів право запідозреної особи не називати свої анкетні дані. Вивчаючи категорію «законні інтереси» Т.О. Лоскутов відзначає, що існують інтереси, які не отримали нормативного закріплення. Прикладами таких інтересів у кримінальному процесі є: законний інтерес цивільного позивача щодо повного відшкодування завданої йому матеріальної шкоди; законний інтерес підозрюваного, обвинуваченого (підсудного) захищатися всіма не забороненими законом засобами від кримінального переслідування; законний інтерес особи у статусі свідка не стати переслідуваним учасником кримінального провадження; законний інтерес особи у набутті статусу обвинуваченого, коли щодо неї є досить доказів, які вказують на вчинення злочину; законний інтерес особи у найскорішому набутті статусу потерпілого після заподіяння їй злочином моральної, фізичної або майнової шкоди тощо. Зазначені законні інтереси не закріплюються у кримінально-процесуальному законі, але узгоджуються із «духом» та основоположними ідеями кримінально-процесуального права (справедливість, неупередженість, всебічність, повнота, рівність, гуманність, змагальність тощо). Виходячи за нормативні межі кримінально-процесуального закону, законні інтереси учасників кримінального процесу спрямовуються на реалізацію особистих правомірних потреб, можливість задоволення яких не передбачена законом як відповідних прав [10, с. 272].

Так, підозрювана особа має право на захист, реалізуючи його у визначений законом спосіб. Не називати свої анкетні дані органам досудового розслідування є саме законним інтересом затриманої/підозрюваної особи, хоча останнє й не передбачене у кримінальному процесуальному законі як

міра дозволеної поведінки, разом з тим такий спосіб захисту від кримінального переслідування є не забороненим. З огляду на загальнодозвільний тип правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності сторони захисту, така поведінка є правомірною до тих пір, поки не буде визнана протиправною.

Раціональне зерно є в думці В.В. Бережанської, яка уважає, що право особи не давати показання і пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів припускає не лише відмову від дачі показань, що мають прямо інкримінуючий характер, а й поширюються на відомості про будь-які інші факти, що можуть прямо чи побічно, безпосередньо чи опосередковано бути використані проти інтересів зацікавлених осіб, а також містить право на відмову від надання прокурору, органам досудового розслідування, слідчому судді або суду інших доказів [4, с. 117-118].

Ч. 1 ст. 67 КК України не містить у переліку обставин, які обтяжують покарання, такої підстави як «підозрюваний не назвав свої персональні (анкетні) дані органам досудового розслідування». Такий перелік є виключним та не підлягає розширеному тлумаченню. Уявімо, навіть якщо така підстава й містилася б у переліку, визначеному ч. 1 ст. 67 КК України. Скоріш за все це суттєво не вплинуло б на ситуацію. Застосування примусу до підозрюваного з метою примусити останнього говорити, є явно протиправним. А добровільне надання підозрюваним своїх персональних даних, що у подальшому може погіршити його становище (наприклад: допити рідних, обшуки у місцях мешкання, з'ясування інформації про попередню злочинну діяльність тощо) суперечить правовій природі статусу підозрюваного. Більш того, відповідно до кримінального процесуального закону підозрюваний не несе відповідальності за надання завідомо неправдивих показань (іншими словами під час кримінального переслідування підозрюваний може законно брехати), не говорячи вже про надання правдивих персональних даних щодо своєї особи.

Д.О. Шингарьов пише, що в умовах коли анкетні дані підозрюваного/обвинуваченого не встановлені, не може йтися про додержання вимоги законності під час здійснення кримінального провадження [5, с. 119]. Це пояснюється тим, що чинний кримінальний процесуальний закон в більшості випадків не містить відповідних процедур поводження з особами, персональні дані яких не встановлені. Правий є М.М. Потоцький, який вказує, що національним законодавством має бути передбачений чіткий діючий механізм притягнення до кримінальної відповідальності, осіб, анкетні дані яких невідомі. За належної дії такого механізму затриманому, а в подальшому підозрюваному/обвинуваченому, не буде сенсу замовчувати свої персональні дані [6, с. 62].

Процедура ідентифікації (присвоєння фіктивного імені) підозрюваного має бути максимально практичною, що надасть можливість залучати підозрюваного до будь-яких слідчих (розшукових) дій та максимально ефективною при забезпеченні прав, свобод і законних інтересів підозрюваного.

Ю.В. Мантуляк пропонує повноваження щодо присвоєння підозрюваному анкетних відомостей надати прокурору, передбачивши у такому випадку право прокурора прийняти процесуальне рішення у формі мотивованої постанови про присвоєння умовних анкетних відомостей. Також автор вважає за доцільне визначити граничні строки винесення таких постанов у випадку затримання особи та у випадку, коли особа перебуває на волі, проте наявні обґрунтовані сумніви у тому, що будуть встановлені її анкетні відомості [2, с. 239]. Такі пропозиції є слухними, однак нами вони підтримуються не повністю.

Ми також пропонуємо присвоєння фіктивного імені підозрюваному оформлювати відповідною постановою. Однак, якщо вже й впроваджувати такий правовий механізм у життя, то останній має бути максимально практичним, оскільки такі пропозиції направлені на підвищення ефективності кримінального переслідування, а не навпаки. На наше переконання, таку постанову повинен мати право приймати слідчий/дознавач. Перевагами такої пропозиції є те, що дане рішення не потребує додаткового узгодження та може бути прийнято відразу на місці події.

У подальшому, якщо персональні дані такого підозрюваного будуть з'ясовані, слідчий/дознавач має винести відповідну постанову, якою «ототожнити» особу з фіктивним іменем з особою, персональні дані якої стало відомо. Такі пропозиції потребують комплексних змін до кримінального процесуального закону, а отже й ґрунтовних наукових розвідок у даному напрямі, оскільки процедура кожної слідчої (розшукової) та процесуальної дії, які можуть здійснюватись у перебігу кримінального переслідування повинна передбачати можливість участі підозрюваного, персональні дані якого є невідомі та забезпечувати можливість підозрюваного користуватись усім комплексом прав, свобод і законних інтересів.

**Висновки.** За наявності законних підстав (обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення), незалежно від того, відомі анкетні дані особи чи ні, особа має переслідуватись у законний спосіб. Кримінальний процесуальний закон має передбачати можливість проведення усіх слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які є необхідними для кримінального пересліду-

вання без прив'язки до персональних даних підозрюваного. Відсутність інформації щодо анкетних даних особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування не має бути перешкодою для здійснення щодо такої особи обвинувальної діяльності.

Проблематику кримінального переслідування особи, персональні дані щодо якої невідомі пропонуємо вирішувати шляхом присвоєння останній фіктивного імені. Присвоєння фіктивного імені підозрюваному може оформлюватись відповідною постановою слідчого/дознавача. У подальшому така особа, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, зможе повноцінно користуватися процесуальними права та реалізовувати законні інтереси у кримінальному провадженні.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко О.П. Проблеми встановлення особи під час кримінального провадження. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 1 (101). С. 238–248.
2. Мантуляк Ю.В. Окремі питання встановлення анкетних відомостей підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні. 2023. С. 237–240. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4d29870a-8d96-49fa-8d90-9f074e3d592e/content> (дата звернення 13.07.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 12.07.2025).
4. Бережанська В.В. Конституційне право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів та його забезпечення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2019. 260 с.
5. Шингарьов Д.О. Особливості проведення допиту підозрюваного, особа якого не встановлена. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 117–124.
6. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... докт. філософії: 12.00.09. Кропивницький, 2022. 275 с.
7. Муляр Г.В., Ховпун О.С., Часова Т.О. Механізм оскарження повідомлення про підозру як засіб захисту прав підозрюваної особи. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 228–233.
8. Черненко А.П., Шиян А.Г. Проблеми встановлення особи затриманого за вчинення кримінального правопорушення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 263–271.
9. Патрелюк Д.А. Законодавчі положення та теоретичні уявлення щодо сутності кримінального переслідування: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія «Право». 2025. Випуск 89: частина 3. С. 423–431.
10. Лоскутов Т.О. Предмет регулювання кримінального процесуального права: монографія. Київ: Юридичний світ, 2016. 416 с.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.39>

## ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄДИНОГО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ДЕКЛАРАЦІЙ НАЗК ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ

Пашинський А.П.,

доктор філософії,

асистент кафедри міжнародного приватного права

Навчально-наукового інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

адвокат, партнер АО «ЮФ «Василь Кісіль і Партнери»

ORCID: 0000-0001-7377-200X

### Пашинський А.П. Проблемні аспекти функціонування Єдиного державного реєстру декларацій НАЗК та шляхи їх усунення.

У цій статті досліджено проблематику функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, запущеного Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК) у 2016 році. Проведений аналіз засвідчив наявність низки істотних проблем юридичного та технічного характеру, що негативно впливають на зручність користування Реєстром і порушують права суб'єктів декларування.

У роботі виокремлено шість ключових недоліків Реєстру, що потребують усунення. Визначено, що первинна декларація не видаляється з Реєстру після подання її виправленої версії, що є некоректним та створює підґрунтя для подвійного трактування даних. Показано, що строк зберігання декларації в Реєстрі безпідставно є довшим, ніж визначений законом граничний строк для її повної перевірки НАЗК. Встановлено відсутність правового механізму для вилучення з Реєстру декларацій, помилково поданих особами, які не є суб'єктами декларування. Доведено, що функція «Дані для декларації» в персональному кабінеті декларанта потребує вдосконалення: у деяких випадках користувачі отримують неактуальні дані, запит на інформацію можна подати лише один раз, а згенерована довідка не містить достатніх попереджень про неповноту отриманої інформації. Продемонстровано технічну недосконалість реалізації інструменту електронного листування з НАЗК у межах персонального кабінету, що унеможлиблює повноцінну реалізацію права суб'єкта декларування на надання пояснень. Наголошено на відсутності можливості авторизації у Реєстрі за допомогою прогресивного інструменту «Дія.Підпис», що обмежує доступність платформи для користувачів.

У підсумку обґрунтовується необхідність оновлення відповідних нормативно-правових актів та технічного доопрацювання Реєстру з метою забезпечення належного функціонування платформи, її відповідності принципам цифрової доброчесності та забезпечення захисту прав суб'єктів декларування.

**Ключові слова:** Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; електронне декларування; Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК); державні реєстри; антикорупційна політика; запобігання корупції; корупція.

### Pashynskiy A.P. Challenges in the functioning of the NACP Unified State Register of Declarations and ways to overcome them.

This article analyses the problems of functioning of the Unified State Register of Declarations of Persons Authorised to Perform State or Local Government Functions launched by the National Agency on Corruption Prevention (NACP) in 2016. The analysis revealed a number of significant legal and technical problems that negatively affect the usability of the Register and violate the rights of the declarants.

The paper identifies six key shortcomings of the Register that need to be addressed. It is determined that the initial declaration is not removed from the Register after the submission of its corrected version, which is misleading and creates the basis for double interpretation of the data. It is shown that the period of storage of the declaration in the Register is unreasonably longer than the statutory deadline for its full verification by the NACP. The absence of a legal mechanism for removing declarations from the Register that were mistakenly submitted by persons who are not declarants is highlighted. It is

proved that the 'Data for Declaration' function in the declarant's personal cabinet needs to be improved: users sometimes receive irrelevant data, a request for information can be submitted only once, and the generated certificate does not contain sufficient warnings about the incompleteness of the information received. The also author demonstrates the technical imperfection of the implementation of the electronic correspondence tool with the NACP within the personal account, which makes it impossible to fully exercise the right of the declarant to provide explanations. Lastly, the author emphasizes the absence of the possibility of authorisation in the Register using the progressive tool 'Diia.Signature', which limits the accessibility of the platform for users.

As a result, the author substantiates the need to update the relevant legal acts and conduct a technical revision of the Register in order to ensure the proper functioning of the platform, its compliance with the principles of digital integrity and protection of the rights of declarants.

**Key words:** Unified State Register of Declarations of Persons Authorized to Perform State or Local Government Functions; electronic declaring; National Agency on Corruption Prevention (NACP); state registers; anti-corruption policy; prevention of corruption; corruption.

**Постановка проблеми.** Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (далі – «Реєстр»), є одним із ключових елементів антикорупційної інфраструктури України. За майже десять років свого існування Реєстр зазнав істотних змін: якщо в перші роки роботи Реєстр не витримував навіть незначні навантаження, постійно від'єднував користувачів і видаляв чернетки їх документів, сьогодні платформа стабільно працює навіть під час великого напливу декларантів.

Втім, попри позитивну динаміку розвитку, окремі аспекти роботи Реєстру все ще потребують доопрацювання. Оскільки щороку до Реєстру подається понад 600 тис. декларацій [1], питання його коректного функціонування є вкрай важливим для публічних службовців, антикорупційних органів, громадянського суспільства і країни в цілому.

**Метою статті** є науково-практичний аналіз недоліків у правовому регулюванні та технічному функціонуванні Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також надання пропозицій щодо їх усунення.

**Стан опрацювання проблематики.** Окремі аспекти функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, досліджували українські науковці Прохоров К.О., Виноградова Н.Л., Попов Р.В., Голоскік В.В., Усик Р.В., Мамедова Е.А. та інші. Так, Прохоров К.О. аналізував питання належного функціонування Реєстру як базису вітчизняної антикорупційної політики [2]. Виноградова Н.Л., Попов Р.В. і Голоскік В.В. вивчали специфіку роботи Реєстру як складову цифрової трансформації НАЗК [3]. Усик Р.В. у своїх дослідженнях адресував проблеми і перспективи розвитку системи електронного декларування під час воєнного стану [4]. Мамедова Е.А. аналізувала різноманітні технічні проблеми, що можуть виникати при поданні декларацій [5]. Разом з тим, у вітчизняній юридичній науці досі не було проведено комплексного наукового дослідження щодо проблемних аспектів функціонування Реєстру та шляхів їх усунення.

**Виклад основного матеріалу.** У серпні 2016 року Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – «НАЗК») офіційно запустило Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Незважаючи на позитивні зрушення у функціонуванні Реєстру протягом всіх цих років, деякі аспекти його роботи все ще містять системні недоліки.

Нижче викладено шість основних техніко-юридичних вад у роботі Реєстру, а також запропоновано шляхи для їх ефективного усунення.

### **1. Первинна декларація не зникає після подання виправленої декларації**

Згідно з ч. 4 ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції» (далі – «Закон») суб'єкт декларування має право подати виправлену декларацію впродовж 30 днів після подання її первинної версії [6]. Саме ця виправлена декларація вважається юридично значимою для цілей звітування, повної перевірки НАЗК і можливого притягнення до відповідальності. Разом з тим, після подання виправленої декларації первинна декларація не видаляється і продовжує бути доступною в публічній частині Реєстру як окремий документ.

Питання зберігання документів у Реєстрі регулюється Порядком формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, затвердженим наказом НАЗК від 23.07.2021 № 448/21 (далі – «Порядок»). Як вказано в п. 1 розділу III Порядку, у разі створення виправленої декларації первинний документ, до якого вносяться виправлення, не видаляється і зберігається в Реєстрі [7]. На мою думку, такий підхід є некоректним та може призвести до пору-



шення прав суб'єкта декларування. Зокрема, періодично виникають ситуації, коли роботодавці, журналісти, співробітники департаменту фінансового моніторингу банку чи інші особи вивчають саме первинну декларацію особи, випадково чи умисно не звертаючи увагу на її виправлену версію. З правової точки зору немає жодної доцільності залишати в публічному доступі первинну декларацію, що містить неактуальну інформацію про доходи, активи і зобов'язання декларанта, є юридично нікчемною та не може бути використана для будь-яких офіційних цілей. Аргументи на користь збереження такої первинної версії декларації в Реєстрі залишаються незрозумілими, адже керівництво НАЗК ніколи публічно не коментувало це питання.

Враховуючи вищенаведене, Національному агентству пропонується виключити норму п. 1 розділу III Порядку про збереження в Реєстрі первинної декларації після подання її виправленої версії, а також внести зміни до відповідних програмних налаштувань Реєстру.

### **2. Строк зберігання декларації в Реєстрі довший, ніж граничний строк для її перевірки**

Відповідно до ч. 1 ст. 51-3 Закону НАЗК може провести повну перевірку декларації протягом трьох років після припинення особою діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування. Такий строк є цілком обґрунтованим, адже строк давності притягнення особи до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації з урахуванням положень ст. 12, 49, 366-2 Кримінального кодексу України (далі – «КК України») також становить три роки [8].

У той же час, згідно з ч. 2 ст. 47 Закону інформація про особу в Реєстрі декларацій має зберігатись упродовж всього часу виконання цією особою функцій держави або місцевого самоврядування, а також упродовж п'яти років після припинення виконання нею зазначених функцій (крім останньої декларації, яка має зберігатись безстроково). При співставленні цієї та попередньої норми Закону виникає парадоксальна ситуація: хоча по завершенню трьох років з моменту відставки декларація вже не може бути перевірена, вона ще два роки після цього має перебувати в Реєстрі.

З метою усунення цієї правової колізії пропонується внести зміни до ч. 2 ст. 47 Закону і зменшити строк зберігання декларації з п'яти до трьох років після припинення виконання публічних функцій.

### **3. Відсутня процедура видалення з Реєстру декларацій, помилково поданих особами, які не належать до суб'єктів декларування**

Одним із найскладніших питань антикорупційного законодавства є перелік суб'єктів, що підпадають під вимоги електронного декларування. Ця проблематика стала особливо актуальною після введення в Україні воєнного стану 24 лютого 2022 року. Зокрема, через неоднозначне правове регулювання факт належності тої чи іншої категорії військовослужбовців до суб'єктів декларування іноді є неочевидним навіть для профільних фахівців. На практиці це призводить до випадків подання е-деклараций особами, які в принципі не повинні були подавати їх згідно з Законом. Через деякий час ці особи виявляють допущену помилку, але подану декларацію з Реєстру видалити не можуть – оскільки для цього відсутні правові підстави.

Станом на сьогодні передбачено лише дві підстави для видалення декларації з Реєстру: (1) якщо особа вже понад п'ять років не виконує функції держави, місцевого самоврядування чи прирівняні до них функції; (2) якщо особа більше ніж два роки тому подала декларацію за типом «кандидатська» і після цього так і не розпочала виконання функцій держави, місцевого самоврядування чи прирівняних до них функцій [9]. При цьому законодавство України не передбачає можливості видалення з Реєстру декларацій осіб, яка на момент їх подання в принципі не належали до суб'єктів декларування. Відсутність подібної норми не лише порушує права таких осіб, а й призводить до неефективного використання обмежених ресурсів НАЗК для перевірки цих юридично нікчемних декларацій.

Враховуючи зазначене, доцільно доповнити п. 2 Порядку новим абзацом про можливість НАЗК видаляти помилково подані декларації з Реєстру за зверненням особи, яка на момент їх подання не належала до кола суб'єктів декларування згідно з Законом.

### **4. Функція «Дані для декларації» потребує доопрацювання**

Відповідно до ч. 3 ст. 47 Закону НАЗК через програмні засоби Реєстру має забезпечувати суб'єктам декларування безоплатний доступ до відомостей про них і членів сім'ї в державних реєстрах і базах даних.

На виконання цієї норми Закону НАЗК у травні 2022 року оголосило про запуск спеціальної функції «Дані для декларації» [10]. Так, у персональному кабінеті декларанта з'явилася кнопка «Дані для декларації», яка дозволяє в онлайн-режимі згенерувати довідку з 13 державних реєстрів про себе та членів сім'ї. Хоча ця функція може допомогти отримати деяку корисну інформацію для заповнення декларації, вона все ще потребує значного доопрацювання.

По-перше, дані з двох ключових реєстрів – Державного реєстру речових прав на нерухоме

майно і Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань – генеруються не станом на 31 грудня, а станом на дату формування довідки. На практиці це часто призводить до того, що суб'єкти декларування переносять до декларації некоректні відомості та наражають себе на ризик адміністративної чи кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. Розглянемо поширений приклад: суб'єкт декларування був власником квартири станом на 31.12.2024, але у січні 2025 року продав її. У березні 2025 року під час заповнення декларації за 2024 рік особа згенерувала в кабінеті довідку «Дані для декларації» за минулий рік. При цьому дані з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно у довідці було згенеровано станом на березень 2025 року, а не станом на останній день звітного періоду декларації за 2024 рік (31.12.2024). Як наслідок, у довідці «Дані для декларації» відсутні відомості про квартиру, хоча станом на 31.12.2024 декларант все ще був її власником. Через недосконале розуміння цих тонкощів декларант надалі користується функцією автозаповнення на основі довідки, подає декларацію за 2024 рік без квартири і в подальшому має реальний шанс стати фігурантом кримінального провадження за ст. 366-2 «Декларування недостовірної інформації» КК України. Задля уникнення подібних ситуацій НАЗК у співпраці з Міністерством юстиції України має забезпечити генерацію даних з двох вищезгаданих державних реєстрів саме станом на 31 грудня звітного року – тим більше, що така технічна можливість наявна. Так, на офіційному вебсайті Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань можна сформувати платний витяг станом на будь-яку дату в минулому [11], а функціонал Державного реєстру речових прав на нерухоме майно дозволяє нотаріусу чи державному реєстратору формувати витяг з повною історією володіння нерухомим майном за весь період роботи реєстру [12].

По-друге, довідку «Дані для декларації» за певний рік можна згенерувати лише один раз. На практиці це часто створює проблеми для декларантів та членів їх сімей. Наприклад, дані Державної податкової служби України (далі – «ДПС») про офіційні доходи особи за минулий рік стають доступними тільки після 20 лютого наступного року. Суб'єкти декларування, які з певних причин генерують в персональному кабінеті довідку «Дані для декларації» до 20 лютого, отримують неповну інформацію про офіційні доходи за минулий рік. При цьому вони позбавлені можливості вдруге згенерувати довідку «Дані для декларації» з повними даними після 20 лютого, оскільки така можливість не передбачена Реєстром [13]. Ще одним поширеним прикладом є випадкова генерація довідки «Дані для декларації» виключно щодо себе, без введення членів сім'ї. Коли через деякий час декларант захоче отримати дані про членів сім'ї, програмне забезпечення Реєстру вже не дасть цього зробити – адже довідка генерується лише один раз. Очевидно, що ці проблеми неповної інформації у передчасно згенерованих довідках можна усунути, якщо НАЗК як адміністратор Реєстру забезпечить декларантам можливість генерувати довідку «Дані для декларації» декілька разів.

По-третє, сама по собі наявність функції «Дані для декларації» може створювати у деяких декларантів хибне уявлення про те, що після генерації довідки їх робота по заповненню декларації завершена. Насправді ж довідка взагалі не генерує відомості для певних розділів декларації (грошові активи, фінансові зобов'язання, видатки і правочини тощо), а по інших розділах надає лише обмежені дані, наявні в нових електронних реєстрах. Для прикладу, дані про придбані до 2013 року об'єкти нерухомості і транспортні засоби в довідці не відображаються. Крім цього, навіть по нерухомості та автомобілях після 2013 року функція «Дані для декларації» може не підтягувати їх вартість – тобто інформацію, що є ключовою з точки зору е-декларування. Звісно, ці недоліки не можна ставити в провину НАЗК, адже вони зумовлені пізнім запуском в Україні окремих електронних реєстрів та їх недостатньою наповненістю. Втім, НАЗК зі свого боку могло б звернути більшу увагу декларантів на ці упущення з використанням великого червоного шрифту на початку відповідних розділів довідки «Дані для декларації».

### **5. Механізм листування з НАЗК через персональний кабінет у вкладці «Мої повідомлення» реалізований неякісно**

У персональному електронному кабінеті декларанта існує окрема вкладка під назвою «Мої повідомлення». Її основна мета – це обмін інформацією в електронному вигляді між суб'єктом декларування і НАЗК. Від Національного агентства сюди приходять інформація про збереження чернетки і подання декларації, повідомлення про початок і завершення повної перевірки, довідки про результати автоматичної перевірки тощо. Декларант також може використовувати вкладку для зворотного зв'язку із НАЗК: у ній передбачено вікно для написання повідомлень та можливість докласти електронні файли.

Механізм обміну повідомленнями відіграє важливу роль у функціонуванні системи електронного декларування. Так, згідно з абз. 3 ч. 4 ст. 45 Закону в разі самостійного виявлення суб'єктом декларування у декларації недостовірних відомостей після спливу терміну для подання виправленої декларації, але до початку проведення НАЗК повної перевірки цієї декларації, суб'єкт декларуван-

ня може звернутися до НАЗК з листом з поясненням причин, що призвели до внесення недостовірних відомостей та неподання виправленої декларації у зазначений термін, додавши підтвердні документи. У п. 2 Роз'яснень щодо фінансової доброчесності від 28.01.2025 НАЗК закликає декларантів подавати такі пояснення і документи в електронній формі саме через вкладку «Мої повідомлення» у персональному кабінеті [14].

Разом з тим, поточний інтерфейс вкладки «Мої повідомлення» не дозволяє оформити такі пояснення належним чином. По-перше, віконечко для повідомлення містить максимальне обмеження на 10 000 символів, а також не дозволяє вводити деякі орфографічні знаки (тире, апостроф). По-друге, загальний розмір усіх файлів-додатків до повідомлення не може перевищувати 1 МБ. На практиці це не дозволяє виконати вимогу абз. 3 ч. 4 ст. 45 Закону про додавання підтвердних документів, адже фото навіть однієї сторінки документа часто важить більше 1 МБ.

Враховуючи вищезазначене, Національному агентству рекомендується усунути технічні обмеження інтерфейсу вкладки «Мої повідомлення»: збільшити максимальну кількість символів у повідомленні до 30 000, додати можливість вводити всі стандартні орфографічні знаки, і найголовніше – збільшити допустимий обсяг додатків до повідомлення принаймні до 30 МБ.

#### **6. Відсутня опція входу в персональний кабінет через «Дія.Підпис»**

Для входу в персональний кабінет декларанта особа може використати електронний підпис у вигляді файлу на комп'ютері, кваліфікований електронний підпис на захищеному флеш-носії або ж хмарний підпис [15]. Разом з тим, у кабінеті наразі неможливо авторизуватись за допомогою «Дія.Підпис» із застосунку «Дія» на мобільному телефоні.

Авторизація через «Дія.Підпис» має низку переваг перед іншими варіантами авторизації. По-перше, отримати «Дія.Підпис» зазвичай простіше, ніж інший тип електронного підпису. Більшість акредитованих центрів сертифікації ключів є банківськими установами і вимагають від особи стати їх клієнтом для оформлення електронного підпису; натомість державні центри сертифікації вимагають особистої явки заявника для первинної генерації підпису. Тим часом, «Дія.Підпис» можна активувати в мобільному застосунку за 10 хвилин. По-друге, «Дія.Підпис» є більш надійним способом ідентифікації, ніж інші електронні ключі. «Дія.Підпис» неможливо скопіювати на декілька комп'ютерів або ж викрасти шляхом заволодіння флеш-носієм. Ідентифікація через «Дію» є максимально захищеною, адже одночасно вимагає введення паролю і проходження процедури розпізнавання обличчя на мобільному телефоні. Авторизація через «Дія.Підпис» вже давно довела свою ефективність і використовується у багатьох державних сервісах: Електронному кабінет платника податків ДПС [16], Порталі електронних послуг Пенсійного фонду України [17], Кабінет водія Міністерства внутрішніх справ України [18] тощо.

З огляду на вищезазначене, НАЗК пропонується додати до вікна входу в персональний кабінет опцію авторизації через «Дія.Підпис».

**Висновки.** Єдиний державний реєстр декларацій НАЗК є важливою складовою системи запобігання корупції в Україні. Попри істотне покращення технічної стабільності та зручності користування Реєстром протягом останніх років, його функціонування досі супроводжується низкою системних недоліків. Їх наявність не лише ускладнює роботу з Реєстром, а й може призводити до порушення прав доброчесних декларантів. З огляду на це, НАЗК як адміністратору Реєстру рекомендується провести ряд техніко-юридичних змін у його роботі: покращити налаштування функції «Дані для декларації», забезпечити видалення первинних декларацій після подання виправленої версії, упорядкувати граничні строки зберігання декларацій в Реєстрі та порядок видалення помилково поданих документів, налагодити роботу вкладки «Мої повідомлення» в персональному кабінеті, а також надати можливість авторизуватись в Реєстрі з використанням функціоналу «Дія.Підпис».

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Кампанія декларування-2024: декларації подали майже 627 тисяч публічних службовців. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/povyny/kampaniya-deklaruvannya-2024-deklaratsii-podaly-mayzhe-627-tysyach-publichnyh-sluzhbovtsiv/> (дата звернення: 18.06.2025).
2. Прохоров К.О. Подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, як один із засобів запобігання корупції. Наука і правоохорона. 2019. № 4 (46). С. 184–188.
3. Виноградова Н., Попов Р., Голоскік В. Цифрова трансформація реалізації повноважень НАЗК як основа розбудови антикорупційної інфраструктури. Цифрове суспільство: міжнародні економічні відносини, управління, фінанси та соціум: Матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Дніпро, 2 трав. 2024 р. 2024. С. 218–220.

4. Усик Р. Система електронного декларування в Україні: проблеми та перспективи розвитку під час дії воєнного часу. Глобальні тренди у науці та освіті: Матеріали IV Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 5–7 трав. 2025 р. 2024. С. 1117–1123.
5. Мамедова Е. А. Технічні проблеми, що виникають при поданні декларацій: їх негативні наслідки та правові засоби подолання. Дискусійні питання застосування антикорупційного законодавства: Матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Дніпро, 15 листоп. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 284–287.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII: станом на 4 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
7. Про затвердження Порядку формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: Наказ Нац. агентства з питань запобігання корупції від 23.07.2021 № 448/21: станом на 6 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0986-21#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
8. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 7 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
9. НАЗК врегулювало порядок видалення декларацій «кандидата на посаду». Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-vregulyuvalo-poryadok-vyvalennya-deklaratsiy-kandydata-na-posadu/> (дата звернення: 18.06.2025).
10. У Реєстрі декларацій з'явилася функція, яка дозволить декларантам дізнаватися відомості про свою власність, наявні в реєстрах. Вона полегшить заповнення декларації для тих, хто втратив документи про власність. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/u-reyestri-deklaratsij-z-yavylasya-funktsiya-yaka-dozvolyt-deklarantam-diznavatysya-vidomosti-pro-svoyu-vlasnist-nayavni-v-reyestrahvona-polegshyt-zapovnennya-deklaratsiyi-dlya-tyh-hto-vtratyv-dokum/> (дата звернення: 18.06.2025).
11. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Міністерство юстиції України. URL: <https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search> (дата звернення: 18.06.2025).
12. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно: Постанова Каб. Міністрів України від 26.10.2011 № 1141: станом на 11 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1141-2011-p#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
13. НАЗК: У довідці «Дані для декларації» можуть відображатися неповні дані про доходи – *Юридична Газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/nazk-u-dovidci-dani-dlya-deklaraciyi-mozhut-vidobrazhatisya-nerovni-dani-pro-dohodi.html> (дата звернення: 18.06.2025).
14. Роз'яснення щодо фінансової доброчесності застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунку): Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 28.01.2025. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/> (дата звернення: 18.06.2025).
15. Вхід до системи. Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. URL: <https://portal.nazk.gov.ua/login> (дата звернення: 18.06.2025).
16. Електронний кабінет платника. Державна податкова служба України. URL: <https://cabinet.tax.gov.ua/> (дата звернення: 18.06.2025).
17. Портал електронних послуг. Пенсійний фонд України. URL: <https://portal.pfu.gov.ua/> (дата звернення: 18.06.2025).
18. Кабінет водія. Міністерство внутрішніх справ України. URL: <https://e-driver.mvs.gov.ua/login> (дата звернення: 18.06.2025).

УДК 343.13:343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40>

## СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СПРАВЕДЛИВОГО ТА ДОПУСТИМОГО ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

**Погорецький М.А.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
член-кореспондент Національної академії правових наук України,  
заслужений діяч науки і техніки України,  
проректор з науково-педагогічної роботи  
Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка  
ORCID: 0000-0003-0936-0929*

### **Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України.**

Стаття присвячена дослідженню судового контролю як фундаментального інструмента забезпечення належного доказування в українському кримінальному процесі. Автор підкреслює, що судовий контроль, уособлений у діяльності слідчого судді, є не лише процесуальним запобіжником, а й конституційним механізмом забезпечення дотримання прав і свобод людини при збиранні, перевірці та оцінюванні доказів. Розкрито доктринальні та правові підходи до розуміння поняття судового контролю, його місце в системі принципів кримінального провадження, таких як верховенство права, змагальність і презумпція невинуватості.

Особливу увагу приділено викликам, що виникають у зв'язку з дією правового режиму воєнного стану. В умовах збройної агресії, розширення повноважень органів безпеки та загроз порушення фундаментальних прав зростає ризик підміни судового контролю формальним погодженням дій органів досудового розслідування. У статті аналізуються санкціонування слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, контроль за допустимістю, належністю та достовірністю доказів, а також збереження процесуального балансу між обвинуваченням і захистом навіть у критичних умовах. Досліджено положення чинного кримінального процесуального законодавства України, правові позиції Конституційного Суду, Верховного Суду та практика Європейського суду з прав людини щодо недопустимості доказів, здобутих із порушенням прав людини.

У роботі обґрунтовується, що ефективний і змістовний судовий контроль на досудовій стадії — навіть в умовах обмеженого часу, об'єктивних ризиків і тиску безпекових факторів — залишається запорукою справедливого судочинства. Визначено низку проблем: поверховість розгляду клопотань, надмірне навантаження слідчих суддів, брак мотивації в ухвалях. Запропоновано доктринальні та процедурні шляхи вдосконалення реалізації судового контролю в умовах воєнного стану: посилення незалежності слідчих суддів, обов'язковості мотивування рішень, зміцнення процесуальних гарантій. Стаття адресована науковцям, практикам, законодавцям і всім, хто працює над адаптацією системи кримінального правосуддя України до умов збройного конфлікту відповідно до європейських стандартів.

**Ключові слова:** судовий контроль, доказування, слідчий суддя, допустимість доказів, воєнний стан, кримінальне провадження, процесуальні гарантії, верховенство права, ЄСПЛ, справедливий суд, правосуддя в умовах війни.

### **Pohoretskyi M.A. Judicial control in ensuring fair and admissible evidence in the criminal procedure of Ukraine.**

The article is devoted to the study of judicial control as a fundamental instrument for ensuring proper evidence in the Ukrainian criminal process. The author emphasizes that judicial control, as exercised by the investigating judge, is not merely a procedural safeguard but also a constitutional mechanism for ensuring respect for human rights and freedoms during the collection, verification, and evaluation of evidence. The article outlines doctrinal and legal approaches to understanding the concept of judicial control and its place in the system of principles of criminal procedure, such as the rule of law, adversarial proceedings, and the presumption of innocence.

Special attention is paid to the challenges posed by the legal regime of martial law. Under conditions of armed aggression, the expansion of powers of security authorities, and the increasing threats to

fundamental rights, there is a growing risk that judicial control may be reduced to formal approval of investigative actions. The article analyzes the authorization of investigative and covert investigative (search) actions, the judicial review of the admissibility, relevance, and reliability of evidence, and the preservation of procedural balance between the prosecution and the defence even under critical circumstances. The study examines the provisions of current Ukrainian criminal procedure legislation, legal positions of the Constitutional Court and the Supreme Court of Ukraine, as well as the case-law of the European Court of Human Rights regarding the inadmissibility of evidence obtained in violation of human rights.

The author argues that meaningful and effective judicial control at the pre-trial stage—even under conditions of limited time, objective risks, and security-related pressure—remains a vital safeguard of fair trial. A number of systemic problems are identified, including superficial examination of motions, excessive caseloads for investigating judges, and insufficient reasoning in judicial rulings. The article proposes doctrinal and procedural improvements to the implementation of judicial control under martial law, including strengthening the independence of investigating judges, ensuring the mandatory motivation of decisions, and enhancing procedural guarantees. The article is addressed to scholars, practitioners, legislators, and all those involved in adapting Ukraine's criminal justice system to the challenges of armed conflict in line with European standards.

**Key words:** judicial control, evidence, investigating judge, admissibility of evidence, martial law, criminal proceedings, procedural guarantees, rule of law, ECtHR, fair trial, wartime justice.

**Постановка проблеми.** У сучасному кримінальному процесі України судовий контроль посідає ключове місце у системі гарантій дотримання прав і свобод людини, насамперед у сфері доказування. Його функціональне наповнення — від санкціонування слідчих (розшукових) дій до оцінки належності та допустимості доказів — визначає не лише процесуальну якість розслідування, а й перспективу реалізації принципів справедливого судочинства. Із запровадженням інституту слідчого судді Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року судовий контроль отримав нову доктринальну й практичну вагу. Проте ці теоретичні орієнтири не завжди належним чином імплементуються в реальну правозастосовну діяльність.

Особливої актуальності проблема набуває в умовах воєнного стану, коли правовий режим перебуває під тиском надзвичайних обставин, зокрема збройної агресії, необхідності швидкого реагування органів досудового розслідування, підвищених безпекових ризиків. У таких умовах зростає імовірність звуження реального змісту судового контролю, перетворення його на формальну процедуру погодження дій сторони обвинувачення. Водночас вимога дотримання правових стандартів доказування, у тому числі визначених практикою Європейського суду з прав людини, не втрачає актуальності навіть в умовах збройного конфлікту. Виникає потреба переосмислення ролі судового контролю як не лише інструменту нормативного реагування, а й активного чинника забезпечення справедливості в кримінальному провадженні.

На цьому тлі особливої гостроти набувають питання ефективності діяльності слідчих суддів, якості мотивування рішень про допустимість доказів, забезпечення процесуального балансу між стороною обвинувачення та захисту. Водночас наукова доктрина не завжди встигає за динамікою воєнного часу, що обумовлює потребу в комплексному дослідженні судового контролю як гарантії належного, допустимого та справедливого доказування — із урахуванням актуального законодавства, практики національних судів і ЄСПЛ, а також безпекових викликів і конституційних обмежень.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемні питання судового контролю в кримінальному процесі України були предметом дослідження численних вітчизняних учених, які в різні періоди розглядали його крізь призму принципу верховенства права, гарантій прав людини, інституційного балансу повноважень сторін та функціонального призначення суду в досудовому провадженні. Значний внесок у розвиток цієї проблематики зробили: Ю.П. Аленін, В.Д. Бринцев, І.В. Гловюк, В.В. Городовенко, В.О. Гринюк, Ю.М. Грошовий, Д.М. Валігура, К.Д. Волков, В.А. Завтур, Т.Г. Ільєва, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, М.А. Макаров, В.Т. Нор, Д.Б. Сергєєва, С.Л. Шаренко, С.В. Шапутько, О.Г. Шило, О.С. Старенький, О.Ю. Татаров, Р.І. Тракало, А.Р. Туманянц, Л.Д. Удалова, В.І. Фариник, В.М. Циктич, О.Г. Яновська та ін.

У наукових позиціях цих авторів розкрито концептуальне значення судового контролю як елемента забезпечення справедливого процесу, засобу протидії зловживанням з боку сторони обвинувачення, а також як форми реалізації судової влади на досягнення балансу інтересів та правової визначеності. Більшість дослідників наголошують на потребі удосконалення процедурних механізмів здійснення судового контролю, особливо в умовах воєнного стану, що актуалізує питання ефективного захисту прав і свобод особи на досудових стадіях кримінального провадження. Проте

питання судового контролю як фундаментального інструмента забезпечення належного доказування в українському кримінальному процесі і, зокрема в умовах воєнного стану, належним чином не розкрито вітчизняними дослідниками.

**Метою цієї статті** є формулювання науково обґрунтованої концепції судового контролю як ключового інституту забезпечення належного, допустимого та справедливого доказування у кримінальному процесі України. Особливий акцент зроблено на функціональному наповненні судового контролю в умовах дії правового режиму воєнного стану — з урахуванням актуальних загроз правам людини, розширення повноважень сторони обвинувачення та безпрецедентного тиску безпечових факторів на процедури доказування.

У межах досягнення зазначеної мети передбачено:

а) з'ясувати теоретико-правову природу судового контролю в контексті забезпечення доказування;

б) проаналізувати реальні функціональні прояви судового контролю слідчого судді при оцінці належності, допустимості та достовірності доказів;

в) визначити проблеми судового контролю як запобіжника використання недопустимих доказів у кримінальному провадженні, зокрема в умовах воєнного стану.

г) дослідити судову практику Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини щодо поняття змісту та ефективності судового контролю як засобу забезпечення доказування у кримінальному процесі;

є) формулювати доктринальні та нормативні пропозиції щодо вдосконалення реалізації функції судового контролю, зокрема — підвищення його змістовності, незалежності слідчих суддів та обґрунтованості ухвал.

Наукове завдання цієї статті полягає не тільки у поглибленні доктрини кримінального процесуального доказування, а і у розробці прикладних моделей, що дозволяють адаптувати інститут судового контролю до умов надзвичайного правового режиму, без втрати засадничих гарантій справедливого судочинства.

**Виклад основного матеріалу.** Розкриття проблемних питань судового контролю в кримінальному процесі в умовах дії правового режиму воєнного стану та формування науково обґрунтованої концепції судового контролю як ключового інституту забезпечення належного, допустимого та справедливого доказування у кримінальному процесі України ґрунтується на авторській концепції доказів та доказування, яка викладена у низці публікацій [1–6 та ін.].

Історико-доктринальні витоки судового контролю виходять із західних зарубіжних правових традицій. Феномен судового контролю як гарантованого механізму стримування органів публічного обвинувачення має глибоке коріння в континентальній та англосаксонській традиціях кримінального процесу. Ще в XIX столітті, під впливом ліберальних ідей правової держави, в європейській правовій думці сформувався підхід до суду як інституції, що виконує не лише функцію арбітражу, а й превентивного захисту особи від свавілля влади на всіх стадіях кримінального провадження. Так, у Німеччині та Франції було сформовано концепцію «*juge des libertés et de la détention*» (судді свободи і тримання під вартою), що передбачала допуск суду до контролю за втручанням у права особи ще до судового розгляду.

У працях західноєвропейських та американських вчених судовий контроль розглядається як ключовий інструмент забезпечення системного балансу між владними повноваженнями слідства та індивідуальними свободами G. Lautmann, H. Zeisel, M. Damaska та ін.) (G. Lautmann, H. Zeisel, M. Damaska та ін.) [7–13].

У правовій системі Сполучених Штатів Америки інститут судового контролю за втручанням у приватну сферу особи має не процесуально-допоміжне, а фундаментально-конституційне значення. Згідно з положеннями Четвертої поправки до Конституції США (Fourth Amendment), жодна особа не може бути піддана обшуку або арешту без наявності ордера, який видається суддею на підставі ймовірної причини (probable cause) та з конкретним описом місця обшуку й предметів або осіб, що підлягають арешту. У цій системі координат судова санкція не лише формалізує допуск до слідчої дії, а є невід'ємною частиною матеріального стандарту правомірності втручання.

Як наслідок, відсутність належним чином оформленого ордера тягне за собою автоматичне визнання здобутих доказів недопустимими, відповідно до так званого *exclusionary rule* – судового доктринального принципу, виробленого ще у справі *Weeks v. United States*, 232 U.S. 383 (1914) [14], та розвинутого в рішенні *Mapp v. Ohio*, 367 U.S. 643 (1961) [15], де Верховний суд США прямо визнав, що докази, отримані з порушенням Четвертої поправки, не можуть бути використані у федеральному чи штатному провадженні. Пізніше Верховний суд США зробив уточнення щодо добросовісного застосування ордера (*good faith exception*) [16].

Отже, судовий контроль в американському кримінальному процесі виступає елементом змістовного правового стандарту, від якого прямо залежить допустимість доказів. Це докорінно відрізняє модель США від багатьох європейських юрисдикцій, де процесуальна санкція часто сприймається як техніко-процедурна передумова.

У більшості західних правових систем результати обшуку, проведеного без попередньої санкції суду, як правило, визнаються недопустимими, за винятком спеціально передбачених законом обставин. Наприклад: у США відповідно до *Fourth Amendment* Конституції США та принципу *exclusionary rule*, докази, здобуті в результаті обшуку без судового ордеру (*warrant*), є недопустимими, якщо не існує винятку, такого як «*exigent circumstances*», «*plain view doctrine*» або «*consent search*» (справи *Mapp v. Ohio*, 367 U.S. 643 (1961) [15]; *Coolidge v. New Hampshire*, 403 U.S. 443 (1971)) [17]. У США, у межах *exigent circumstances doctrine*, органи правопорядку мають право на обшук без ордеру, якщо існує реальна загроза знищення доказів, загроза життю або необхідність негайного реагування (див. *Kentucky v. King*, 563 U.S. 452 (2011) [18]). Але навіть у таких випадках суд надалі оцінює пропорційність і добросовісність дій.

У законодавстві ФРН, у тому числі й (ст. 105 StPO – Німецький КПК) [19, 20], існує загальне правило – для обшуку потрібна судова ухвала. Однак обшук без судової санкції допускається, якщо наявна «*Gefahr im Verzug*» – невідкладна небезпека, що вимагає негайного втручання. Але навіть у такому разі судовий контроль здійснюється ретроспективно, і невмотивованість обґрунтування може стати підставою для виключення доказу.

У Франції у межах *instruction préparatoire* (попереднього слідства) обшук без участі судді (*juge des libertés*) також вважається винятком. Він допускається лише у справах *flagrance* (очевидного злочину), або за згодою особи. У всіх інших випадках вимагається санкція судді, інакше докази підлягають виключенню [21].

Таким чином, загальна тенденція західного права полягає в тому, що обшук без санкції суду – це виключення, а не правило, а суди при оцінці таких доказів дотримуються доктрини суворого тлумачення виключень із правила допустимості.

Компаративний аналіз, здійснений на основі доктринальних позицій провідних зарубіжних науковців нормативних джерел та матеріалів практики, дає підстави стверджувати, що в більшості правових систем країн Західної Європи та Північної Америки інститут попереднього судового контролю посідає системно значуще місце у структурі кримінального провадження. Він фокусується передусім на таких юридично чутливих слідчих втручаннях, як прослуховування приватних комунікацій, проведення обшуку, накладення арешту на майно та застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Визначальною ознакою цієї моделі є те, що судовий контроль здійснюється не як механічне погодження процесуальної ініціативи сторони обвинувачення, а як повноцінна процедура доказової верифікації, що передбачає оцінку обґрунтованості, необхідності та пропорційності відповідного втручання в права особи.

У переважній більшості юрисдикцій така контрольна діяльність покладається на спеціально уповноваженого суддю – незалежного від того судового органу, який надалі здійснюватиме розгляд справи по суті. Завдяки цьому забезпечується не лише інституційна автономія судового контролю, а й реалізується його функція як структурного компонента механізму охорони конституційних прав і свобод у сфері кримінального переслідування. Суд у цьому контексті не виступає арбітром постфактум, а діє як активний.

Однією з перших цілісних доктринальних концепцій судового контролю в українському кримінальному процесі, що містить безпосереднє осмислення його доказового значення, є монографічне дослідження О. Г. Шило «*Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні*» (2010) [22]. Хоча ця праця ґрунтувалася на положеннях КПК 1960 року, її концептуальні ідеї залишаються надзвичайно актуальними в умовах дії КПК 2012 року, оскільки базуються на конституційно-правовій природі судового контролю і взаємозв'язку останнього з доказуванням.

Центральною методологічною побудовою дослідження є теза про те, що розширення сфер судової діяльності на досудове розслідування є логічним втіленням гарантії реалізації конституційного права на судовий захист. На думку Шило, правозахисна функція суду має бути реалізованою не лише у стадії судового розгляду, а вже на етапі досудового провадження – насамперед через інститут судового контролю як автономного процесуального явища, що вимагає активного залучення суду до оцінки законності та обґрунтованості дій сторони обвинувачення.

У межах цієї конструкції авторка окреслює три основні сфери реалізації судового контролю як форми судового захисту:

- а) оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування;
- б) застосування заходів процесуального примусу;



в) санкціонування слідчих дій, що пов'язані з обмеженням конституційних прав особи.

Ці категорії дій, з огляду на зміст норм сучасного КПК, безпосередньо впливають на формування доказової бази. Саме тому, на переконання О.Г. Шило, судовий контроль повинен трактуватися як складова механізму формування належного, допустимого й достовірного доказування, що передре (і значною мірою визначає) стадію судового розгляду. Таким чином, йдеться про проєкцію захисної функції суду на досудову стадію, де ключовою фігурою стає слідчий суддя – не як пасивний реєстратор рішень обвинувачення, а як повноцінний гарант справедливості доказового процесу.

Ідея О.Г. Шило про те, що судовий контроль виконує превентивну функцію щодо захисту прав особи в аспекті доказування, випередила своє нормативне закріплення. Сучасні положення КПК 2012 року лише підтверджують її висновки: допустимість доказів (статті 86–89 КПК) прямо залежить від процесуальних форм їх здобуття, що вимагають санкціонування або перевірки судом. Саме тому вже на етапі розгляду клопотань слідчого має бути здійснено не формальну, а повноцінну перевірку дотримання критеріїв необхідності, пропорційності, правомірності та доказового ризику.

У цьому контексті О.Г. Шило фактично заклала основи для нинішньої теорії процесуального фільтра, який здійснюється слідчим суддею. Її праця є не просто історично цінною, а структурно необхідною для побудови сучасної моделі судового контролю як першої інстанції судової оцінки доказового матеріалу.

Подальший розвиток концепції судового контролю як інструменту доказового забезпечення кримінального судочинства знайшов своє відображення в навчальному посібнику «Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні» (Харків: Право, 2016. 96 с.) [23], підготовленого колективом авторів за участю О.В. Капліної, М.О. Карпенка, В.І. Мариніва, В.М. Трофименка, А.Р. Туманянца та О.Г. Шило. Цей посібник становить собою унікальний приклад адаптації класичних ідей, сформульованих у монографії О.Г. Шило (2010), до вимог та конструкцій КПК України 2012 року.

У зазначеному посібнику судовий контроль обґрунтовано трактується як окремий і системний напрям діяльності суду, що здійснюється на досудовій стадії кримінального провадження. Його сутність полягає в контролі за дотриманням прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, передусім у процесі застосування заходів забезпечення, проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, а також у процесі розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність сторони обвинувачення.

Особливістю викладеної в посібнику концепції є те, що судовий контроль постає не як периферійна функція, а як центральний запобіжний і доказовий фільтр, здатний забезпечити відповідність доказового процесу принципам верховенства права, пропорційності та змагальності. Автори в дусі Шило О.Г. наголошують, що повноваження слідчого судді слід розглядати не формально, а як власне елемент доказового процесу, оскільки від його рішень прямо залежить допустимість отриманих унаслідок втручання в права особи доказів.

У межах навчального посібника викладено важливі позиції щодо критеріїв змістовності судового контролю. Підкреслено, що перевірка обґрунтованості клопотань слідчого або прокурора має включати аналіз: рівня обґрунтування фактів, що підтверджують наявність підстав для втручання; доказового зв'язку між запитуваною дією та цілями кримінального провадження; наявності альтернативних, менш інвазивних способів досягнення мети.

Ці положення є розвитком ідей, висловлених О.Г. Шило, яка ще в 2010 році наполягала на тому, що судовий контроль повинен реалізовувати правозахисну функцію суду вже на досудовому етапі і що він є першим бар'єром для недопустимих доказів, які здобуті внаслідок порушення прав людини.

Ключовою для посібника є також теза про універсальний і профілактичний характер судового контролю, що передбачає не лише санкціонування дій, а й превентивне усунення порушень, здатних девальвувати докази в подальшому судовому розгляді.

Важливо зазначити, що, на відміну від традиційно зведеного до процедурного рівня розуміння судового контролю, автори посібника наполягають на його правозмістовній доказовій функції: йдеться не лише про те, як здійснено обшук чи доступ, а про те, чи міг доказ у результаті бути використаним у суді, тобто про його правову чистоту.

Навчальний посібник 2016 року став важливим кроком у впровадженні концепції О.Г. Шило в контексті оновленого кримінального процесуального законодавства. У ньому доводиться, що судовий контроль має подвійний характер: а) як правозахисний механізм (захист прав підозрюваного/обвинуваченого); б) як доказова гарантія, що фільтрує правомірність та допустимість майбутніх доказів.

Ці підходи становлять ядро сучасної доктрини судового контролю в Україні і є незамінними для конституційно сумісного застосування положень КПК України.

У сучасному кримінальному процесі України судовий контроль на досудовій стадії дедалі виразніше постає не як формалізована процедура погодження слідчих дій, а як первинна ланка доказового фільтра, покликана забезпечити верховенство права в його доказовому вимірі. Монографічні дослідження, здійснені М.А. Макаровим і С.Л. Шаренком, дозволяють сформулювати цілісне бачення природи та змістовного навантаження слідчого судді як суб'єкта процесуального доказування.

Так, у науковій концепції М.А. Макарова судовий контроль розглядається як інструмент забезпечення процесуальних гарантій, що впливає безпосередньо на належність і допустимість доказів. Автор обґрунтовує, що функція слідчого судді виходить за межі формального погодження дій сторони обвинувачення і включає оцінку фактичних підстав клопотання, аналіз джерел доказової інформації та перевірку пропорційності процесуального втручання [24, с. 112–114]. Йдеться про перетворення судового контролю на змістовний інструмент забезпечення легітимності доказового матеріалу ще до його фактичного збирання.

Особливої уваги заслуговує теза про субстанційний характер судового контролю. Макаров переконливо доводить, що слідчий суддя повинен здійснювати оцінку не лише форми процесуального документа, а й його доказового навантаження, що передбачає виявлення порушень на рівні фактів, а не лише юридичних дефектів [24, с. 145–147]. Ця теза кореспондується з практикою ЄСПЛ, де підкреслюється необхідність реального контролю за дотриманням прав людини під час втручання в її приватне життя.

У свою чергу, С.Л. Шаренко зосереджується на теоретико-прикладному аспекті діяльності слідчого судді. Її авторська конструкція «контрольно-правового забезпечення доказування» передбачає розгляд судового контролю як окремої стадії провадження, що виконує не лише функцію легітимації обмежувальних дій, а й має ознаки автономної форми доказового аналізу [25, с. 221–224]. Такий контроль, за авторкою, має містити не лише оцінку правових підстав, а й елементи аналізу обґрунтованості доказових припущень, ризиків фабрикації, джерел інформації, на які спирається клопотання слідчого чи прокурора.

З позицій обох авторів, діяльність слідчого судді в умовах сучасного кримінального провадження потребує доктринального переосмислення як первинної доказової процедури. Ідеться не лише про процесуальний контроль за дотриманням вимог ст. 233, 234, 246 КПК України, а про самостійне процесуальне поле, в якому відбувається попереднє структурування доказової бази — з її очищенням, перевіркою і правовим переділом. Таким чином, від якості здійснення судового контролю прямо залежить не лише допустимість окремих доказів, а й легітимність усього подальшого кримінального процесу.

З огляду на наведене, судовий контроль постає як повноцінна гарантія справедливого судочинства, яка повинна бути нормативно наповненою стандартами мотивування, доказової аргументації та уніфікованими критеріями оцінки належності та допустимості матеріалів, що надходять від органів досудового розслідування.

Системний аналіз наукових підходів, викладених у працях О.Г. Шило, О.В. Капліної, М.А. Макарова, С.Л. Шаренко та інших представників сучасної кримінально-процесуальної доктрини, засвідчує наявність фундаментального зрушення у розумінні природи та призначення судового контролю в досудовому провадженні. Йдеться не лише про зміну функціональної ролі слідчого судді, а про трансформацію самого уявлення про суд як гарант процесуального балансу, належного доказування та дотримання конституційних прав і свобод особи.

Концепція судового контролю, яка утвердилася у працях згаданих авторів, характеризується відмовою від формально-дозвільної моделі на користь субстанційно-доказової парадигми, в якій слідчий суддя набуває ознак автономного суб'єкта первинної судової перевірки доказового матеріалу. У цій парадигмі судовий контроль розглядається не як елемент допоміжного забезпечення досудового розслідування, а як змістовна процесуальна процедура, що виконує роль фільтрації недопустимих доказів, а відтак – попередження порушення принципів змагальності, рівності сторін і верховенства права.

На основі узагальнених доктринальних позицій можна стверджувати, що судовий контроль на досудовій стадії має бути концептуалізований як автономна форма кримінального процесу, у межах якої здійснюється змістовна перевірка ініціативи сторони обвинувачення, оцінка ризиків порушення прав людини, верифікація джерел доказів та формування стандарту допустимості. У цьому контексті діяльність слідчого судді набуває характеру не лише судової процедури, а й превентивного правового механізму, здатного забезпечити належну якість доказування вже на етапі його зародження. Така інституціональна концепція відповідає не лише положенням національного законодавства, а й найкращим зразкам європейської та світової практики правосуддя.

Великий вплив на формування вітчизняної наукової доктрини судового контролю як ефективного засобу забезпечення належності доказування у кримінальному процесі відіграє судова практика

Європейського Суду з прав людини, Конституційного Суду України та Верховного Суду. У свою чергу наукові доктрини судового контролю позитивно впливають на формування судової практики, що посилює гарантії верховенства права як на досудовому розслідуванні, так і у суді.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить про чітке нормативно-ціннісне уявлення щодо ролі суду в забезпеченні належного доказування на досудовому етапі кримінального провадження. Відповідно до підходу, закріпленого у справі *Klass and Others v. Germany* [26], будь-яке втручання держави у права особи під час досудового слідства має супроводжуватись ефективним контролем з боку судової влади, яка є незалежною, неупередженою та спроможною здійснити реальну перевірку дотримання гарантій належної процедури, зокрема у випадках втручання у сферу приватного життя або застосування заходів примусу.

ЄСПЛ не вимагає від судів перевірки кожного доказу *post factum*, однак зобов'язує державу забезпечити, щоб заходи втручання на досудовій стадії відповідали критеріям законності, необхідності та пропорційності. Ця позиція закріплена, зокрема, у рішенні *Imbrioscia v. Switzerland* [27], де наголошено, що порушення прав особи, допущене під час слідства, яке суттєво обмежує можливості захисту у подальшому провадженні, може підірвати справедливість процесу у цілому.

Показовим у цьому аспекті є також рішення у справі *Vykov v. Russia* [28], в якому Суд визнав застосування провокації злочину порушенням статті 6 Конвенції. Справедливість доказування, у розумінні Суду, не може бути забезпечена без судової перевірки правомірності дій слідства, особливо за умови порушення меж допустимого втручання у приватне життя. Саме на цьому етапі суд, зокрема слідчий суддя, має здійснювати не декларативний, а змістовний контроль з оцінкою джерел інформації, їх правомірного походження та потенційної допустимості у контексті майбутнього судового розгляду.

Змістовна природа судового контролю набуває подальшого розвитку у справі *Schatschaschwili v. Germany* [29], де Суд констатував, що обов'язком держави є забезпечення процесуальної рівноваги сторін навіть у складних або надзвичайних умовах. Відтак, відсутність ефективної участі захисту у формуванні доказів або пасивність суду в оцінці ризику порушення прав сторони захисту прямо впливає на легітимність усього провадження.

Нарешті, у справі *Barbulescu v. Romania* [30] Суд підкреслив, що навіть у межах кримінального процесу втручання в особисту сферу має відповідати не лише формальним ознакам законності, а й бути обґрунтовано необхідним у демократичному суспільстві. Цей стандарт накладає обов'язок на суд не обмежуватись процесуальною формулою санкціонування, а в кожному конкретному випадку здійснювати аналітичну оцінку реальної потреби в обмеженні права, обґрунтованості такого заходу, а також його впливу на доказовий баланс сторін.

Вагому роль у зміцненні інституту судового контролю в Україні як засобу забезпечення належності доказів у кримінальному провадженні відіграє Конституційний Суд України. У сучасній правовій системі України Конституційний Суд виконує визначальну роль у формуванні концептуальних підходів до розуміння природи та змісту судового контролю, зокрема в його функціональному зв'язку з інститутом доказування. У своїх ключових рішеннях Суд послідовно наголошує, що судовий контроль у кримінальному провадженні не є факультативним процедурним інструментом, а становить конституційно гарантований механізм захисту прав і свобод особи, реалізація якого безпосередньо впливає на допустимість, правомірність і доказову силу зібраної інформації.

Так, у Рішенні від 10 листопада 2009 року № 16-рп/2009 [31] Конституційний Суд зазначив, що судовий контроль є формою здійснення правосуддя, яка покликана забезпечити ефективну охорону прав особи в досудовому провадженні. Його завдання полягає не лише в наданні дозволу на проведення окремих слідчих дій, а у змістовній перевірці правомірності та обґрунтованості ініціативи органів слідства, що зумовлює конституційну якість подальшого процесу доказування.

Ця позиція отримала розвиток у Рішенні № 18-рп/2012 [32], у якому Суд категорично застеріг проти порушення принципу попередньої судової санкції втручання в особисту сферу особи. Будь-яке нехтування вимогою судового дозволу на обшук, тимчасовий доступ до речей або прослуховування комунікацій не лише порушує гарантії статті 31 Конституції України, а й тягне за собою дискваліфікацію отриманих у такий спосіб відомостей як доказів, що прямо співвідноситься з положеннями статей 86–89 КПК України.

У Рішенні № 23-рп/2008 Конституційний [33] Суд чітко сформулював вимогу до дотримання законодавчо встановленої процедури санкціонування негласних слідчих (розшукових) дій. Він підкреслив, що лише дотримання визначеного законом порядку дозволяє визнавати результати таких дій належними та допустимими доказами. У протилежному разі має застосовуватись конституційна санкція у формі виключення доказу з матеріалів провадження як здобутого з порушенням основоположних прав.

Таким чином, Конституційний Суд України послідовно конститує судовий контроль як первинну форму верифікації правомірності втручання в права особи на досудовому етапі, а відтак – як ключовий засіб забезпечення допустимості та належності доказів. Цей контроль не може бути зведений до процесуального ритуалу санкціонування, а повинен функціонувати як дієвий правозахисний механізм, що в умовах кримінального переслідування гарантує стабільність правового статусу особи та легітимність усього подальшого провадження.

Судовий контроль у кримінальному провадженні постає не лише як інструмент забезпечення прав особи, але й як ключовий елемент формування легітимної доказової бази. У цьому контексті Верховний Суд України відіграє системоутворюючу роль у формуванні усталеної практики, що спрямована на підвищення стандартів допустимості доказів та процесуальної бездоганності їх отримання.

Так, у постанові від 27 квітня 2020 року у справі № 335/2108/17 [34] Верховний Суд чітко окреслив межі повноважень слідчого судді, наголосивши, що призначення ревізії в порядку кримінального провадження, яка не передбачена нормами КПК України як форма збирання доказів, є виходом за межі його процесуальної компетенції. Суд підкреслив, що позапланові ревізії, санкціоновані судом без відповідного правового підґрунтя, не створюють належної правової основи для формування доказів і, відповідно, результати таких дій мають бути виключені з доказового матеріалу.

У рішенні від 3 липня 2018 року у справі № 703/4196/15-к [35] Верховний Суд послідовно захищає вимоги до легітимності проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Суд констатував, що доручення виконання НСРД органу, який не наділений на це належною компетенцією, призводить до недопустимості результатів такої діяльності. Особливої уваги в рішенні надано дотриманню вимог статті 246 КПК України, що визначає процесуальні передумови для визнання доказів, отриманих внаслідок НСРД, такими, що відповідають критерію допустимості.

У постанові від 17 листопада 2022 року у справі № 199/7939/21 [36] Верховний Суд зробив важливі висновки щодо взаємозв'язку дотримання процесуальних строків та правомірності обвинувального акту. Суд наголосив, що розумні строки охоплюють усі стадії досудового провадження – від його реєстрації до відкриття матеріалів стороні захисту і передачі обвинувального акту до суду. Порушення цих строків, а також неналежне процесуальне супроводження обвинувачення ставить під сумнів не лише допустимість окремих доказів, а й загальну легітимність публічного обвинувачення.

Аналогічна увага до процедурної точності простежується і в постанові від 17 лютого 2025 року у справі № 369/16172/20 [37] (провадження № 51-7739кмо23), у якій Верховний Суд здійснив уточнення щодо методики обчислення строків досудового розслідування. Зокрема, Суд дійшов висновку, що день повідомлення про підозру не включається до початкової дати перебігу відповідного строку. Такий підхід демонструє високий рівень вимог до процесуального порядку як передумови допустимості доказів, зібраних у межах досудового слідства.

В умовах правового режиму воєнного стану судовий контроль за дотриманням стандартів доказування набуває особливого значення, оскільки баланс між публічним інтересом і гарантіями особи піддається безпрецедентному тиску. Актуалізується потреба в посиленому захисті від використання доказів, здобутих із порушенням основоположних прав, зокрема в умовах спрощення процедур, обмеження прав на захист та оперативного характеру слідчих дій. При цьому КПК України в редакції ст. 615 не виключає дію стандартів допустимості, передбачених ст. 87, 89 КПК, а судова практика підтверджує, що навіть у період збройного конфлікту не допускається нівелювання функції слідчого судді до технічної фіксації дій сторони обвинувачення.

Таким чином, судовий контроль в умовах воєнного стану повинен не лише адаптуватися до нових викликів, а й забезпечити сталість правозахисних орієнтирів кримінального процесу. Він виконує функцію гаранта того, що жодне скорочення процедур чи посилення оперативної складової не можуть бути виправданням для втрати якості доказування або легітимації репресивних методів. Слідчий суддя в цих умовах має бути не лише процесуальним регулятором, а й активним інструментом збереження стандартів верховенства права.

Отже, практика Верховного Суду України не лише конкретизує зміст судового контролю як юридичної гарантії, але й системно формує доктринальні орієнтири для забезпечення допустимості та достовірності доказів у кримінальному процесі. Через жорстке дотримання процесуальних форм, вимог до належної компетенції суб'єктів досудового розслідування та строків кримінального провадження, інститут судового контролю постає як фундаментальний запобіжник проти процесуального свавілля, що слугує ефективному захисту прав особи та конституційних гарантій справедливого судочинства.

Підсумовуючи викладене, зазначу, що результати аналізу сучасної наукової доктрини та судової практики переконливо свідчать про те, що судовий контроль в українському кримінальному проце-

сі переживає глибоку концептуальну трансформацію – від формального погодження до змістовної юрисдикційної діяльності. У світлі досліджень О.Г. Шило, О.В. Капліної, М.А. Макарова, С.Л. Шаренко та інших, а також практики Верховного Суду та ЄСПЛ, судовий контроль постає не лише як інструмент перевірки правомірності обмежувальних дій, а як перша інстанція оцінки допустимості та правової легітимності доказів. Особливої ваги це питання набуває в умовах воєнного стану, де загроза формалізації ролі слідчого судді посилюється зростанням оперативного навантаження та об'єктивними безпековими обставинами. Утім, саме в таких критичних умовах судовий контроль повинен виконувати стабілізуючу функцію — зберігати фундаментальні стандарти справедливості, запобігати зловживанню повноваженнями та забезпечувати реальну процесуальну рівновагу сторін. Інституціонально оформлений і належним чином мотивований судовий контроль має стати первинним актом доказової перевірки, що формує якість майбутнього судового розгляду та визначає межі допустимого у кримінальному процесі.

Судовий контроль — це автономна форма первинного процесуального доказування, в межах якої здійснюється верифікація джерел доказів, оцінка їх правомірного походження, пропорційності та потенційної допустимості. Слідчий суддя виконує роль попереднього судового суду, в межах якого закладається доказовий фундамент подальшого провадження, а не просто санкціонує дії сторони обвинувачення. Процесуальна вага судового контролю має бути співмірною з його доказовим ефектом — кожна ухвала повинна містити аргументовану позицію щодо стандартів допустимості, а не лише оцінку формальної обґрунтованості. Судовий контроль виконує роль «доказового заслону», який блокує проникнення в процес матеріалів, здобутих із порушенням прав особи, незалежно від вагомості інтересів сторони обвинувачення. У критичних режимах (зокрема, воєнного стану) функція судового контролю повинна набувати пріоритетного значення як процесуального індикатора сталості верховенства права та непорушності засад справедливості. Модель слідчого судді в українському процесі має бути доформована до стандарту «контролю із елементами оцінки допустимості», а не «судді-посередника між слідством і правом». Це у свою чергу слугуватиме надійною гарантією забезпечення права на справедливий суд [38].

**Висновок.** Судовий контроль у сучасному кримінальному процесі України є не просто інституційним механізмом погодження окремих дій органів досудового розслідування, а ключовим інструментом забезпечення якості та справедливості доказування, що інтегрує в собі елементи процесуального фільтра, конституційної гарантії та європейського стандарту правосуддя. Його роль набуває особливої ваги на досудовій стадії, де закладається фундамент для оцінки доказів у суді.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить про необхідність активної ролі національного суду у запобіганні використанню доказів, здобутих з порушенням основоположних прав особи. Рішення у справах *Bykov v. Russia*, *Schatschaschwili v. Germany* та *Imbrioscia v. Switzerland* формують обов'язок держави гарантувати, що будь-яке обмеження прав у процесі доказування здійснюється за умов належного процесуального контролю та доступу до ефективних засобів оскарження. У цьому контексті судовий контроль постає як засіб запобігання викривленню джерел доказової інформації, збереження балансу сторін та легітимності доказового процесу в цілому.

Українська судова практика – зокрема рішення Верховного Суду у справах № 335/2108/17, № 703/4196/15-к та № 199/7939/21 – підтверджує, що належне здійснення функцій слідчого судді є визначальним для формування допустимої доказової бази. Водночас виявляється небезпека формалізації контрольної функції та перетворення її на технічне затвердження клопотань слідчого чи прокурора, що прямо суперечить європейським стандартам ефективного судового захисту.

Особливої ваги у розбудові належної моделі судового контролю набувають правові позиції Конституційного Суду України, який у рішеннях від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009 та від 17 березня 2020 року № 4-р(II)/2020 акцентував на тому, що судовий контроль — це конституційний обов'язок держави гарантувати особі ефективні засоби захисту від свавільного втручання у її права, особливо в умовах досудового переслідування. Конституційний Суд наголосив, що будь-яке обмеження прав людини у межах кримінального процесу має бути пропорційним, обґрунтованим і санкціонованим незалежним судом. Така позиція підсилює нормативну легітимацію інституту судового контролю як базової конституційної гарантії процесуальної справедливості.

Значний внесок у формування практики ефективного судового контролю належить і Верховному Суду України, який у низці рішень (зокрема, у справах № 279/1021/16-к, № 295/1953/16-к, № 369/16172/20) розвиває ідею про неприпустимість підміни понять («огляд» замість «обшук»), уточнює правила обчислення строків досудового розслідування, наполягає на необхідності дотримання компетенційних і процедурних обмежень під час збору доказів. Ця практика демонструє вектор переосмислення ролі суду – від формального погодження дій до реальної гарантії належності доказового матеріалу.

Інститут судового контролю в умовах воєнного стану опиняється в полі напруженого протиставлення між потребами забезпечення публічної безпеки та вимогами збереження процесуальних гарантій особи. Воєнна агресія, активізація діяльності спеціальних служб і зростання обсягів оперативного втручання у сферу прав людини істотно підвищують ризик редукації судового контролю до формального погодження дій органів досудового розслідування. У цьому контексті виникає загроза девальвації стандартів допустимості доказів, що є однією з базових гарантій справедливого судочинства.

Попри складність і нестандартність обставин, правовий режим воєнного стану не може слугувати виправданням для зниження інституційної якості судового контролю або нейтралізації його доказового значення. Навпаки, саме в таких умовах контрольна функція суду має набувати особливої інтенсивності, забезпечуючи недопущення зловживань з боку сторони обвинувачення, гарантування мінімальних стандартів процесуального балансу та збереження довіри до правосуддя як інструменту правового порядку навіть в умовах збройного конфлікту. У цьому сенсі слідчий суддя виступає не лише носієм процедурної компетенції, а й останньою процесуальною інстанцією, що здатна убезпечити кримінальне провадження від необоротного порушення принципу законності

Системне осмислення судового контролю у працях провідних українських науковців дозволяє сформулювати доктринальну позицію, відповідно до якої контрольна діяльність суду на досудовій стадії повинна реалізовуватись як первинний акт судової оцінки допустимості та належності доказів. Це передбачає обов'язковість аргументованого обґрунтування судових рішень, урахування ризику порушення прав особи, оцінку реальної доказової потреби у втручанні в приватне життя, а також попередження включення до провадження інформації, яка не має відповідного процесуального походження.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що перспективна модель судового контролю в Україні має поєднувати європейські стандарти справедливого процесу з вітчизняною практикою та нормативним регулюванням. Це передбачає переорієнтацію слідчого судді із ролі процедурного дозвільного суб'єкта до функції доказового судового фільтра, здатного не лише захищати права особи, а й формувати стандарти якості майбутнього судового розгляду. Судовий контроль, реалізований у цій якості, стає справжнім запобіжником не лише протиправних обмежень, а й неякісного правосуддя в цілому.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.
2. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.
3. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79.
4. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 1 (3). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf>.
5. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі. *Вісник прокуратури*. 2003. № 2. С. 59–65.
6. Погорецький М.А., Міцкан О.А. Стандарт доказування «достатня підстава» у кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 31–42.
7. Damaska M. *The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process*. Yale University Press, 1986. 282 p.
8. Zeisel H. *The American Jury*. Little, Brown and Company, 1966. 574 p.
9. Lautmann R. *Justiz: die stille Gewalt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972. 342 p.
10. LaFave W.R. *Search and Seizure: A Treatise on the Fourth Amendment*. 5th ed. St. Paul, MN: West Academic, 2012. URL: <https://search.library.wisc.edu/catalog/9910128815802121>.
11. Amar A.R. Fourth Amendment First Principles. *Harvard Law Review*. 1994. Vol. 107. № 4. P. 757–819.
13. Davies T.Y. Recovering the Original Fourth Amendment. *Michigan Law Review*. 1999. Vol. 98. № 3. P. 547–750.
14. *Weeks v. United States*, 232 U.S. 383 (1914). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/232/383>.
15. *Mapp v. Ohio*, 367 U.S. Decisions of the Supreme Court of the United States. Vol. 367. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1961. P. 643–660.
16. *United States v. Leon*. *United States Reports*. 1984. Vol. 468. P. 897–922.

17. Coolidge v. New Hampshire. *United States Reports*. 1971. Vol. 403. P. 443–522.
18. Kentucky v. King. *United States Reports*. 2011. Vol. 563. P. 452–472.
19. Strafprozessordnung (StPO) : Gesetz über das Verfahren in Strafsachen. Neugefasst durch Bek. v. 7.4.1987 (BGBl. I S. 1074, 1319); zuletzt geändert durch Art. 1 G v. 21.6.2021
20. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (GG): vom 23. Mai 1949. Bundesgesetzblatt. S. 1; zuletzt geändert durch Art. 1 G v. 29.12.2022
21. Code de procédure pénale (CPP). Version consolidée au 1 janv. 2024. Paris: Légifrance, 2024. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006071154>.
22. Шило О.Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: монографія. Харків, 2010. 356 с.
23. Капліна О.В., Карпенко М.О., Маринів В.І., Трофименко В.М., Туманянц А.Р., Шило О.Г. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: навч. посіб. Харків Право, 2016. 96 с.
24. Макаров М.А. Судовий контроль у кримінальному процесі: монографія. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2018. 524 с.
25. Шаренко С.Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2021. 480 с.
26. Klass and Others v. Germany. № 5029/71, Judgment of 6 September 1978. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510>.
27. Imbrioscia v. Switzerland. № 13972/88, Judgment of 24 November 1993. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852>.
28. Bykov v. Russia. № 4378/02, Judgment of 10 March 2009. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91561>.
29. Schatschaschwili v. Germany. № 9154/10, Judgment of 15 December 2015. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159265>.
30. Barbulescu v. Romania. № 61496/08, Judgment of 5 September 2017. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177082>.
31. Конституційний Суд України. Рішення № 16-рп/2009 від 10 листопада 2009 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09>.
32. Конституційний Суд України. Рішення № 18-рп/2012 від 11 грудня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12>.
33. Конституційний Суд України. Рішення № 23-рп/2008 від 30 жовтня 2008 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-08>.
34. Верховний Суд. Постанова від 27 квітня 2020 року у справі № 335/2108/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89180530>.
35. Верховний Суд. Постанова від 3 липня 2018 року у справі № 703/4196/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74970556>.
36. Верховний Суд. Постанова від 17 листопада 2022 року у справі № 199/7939/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107441965>.
37. Верховний Суд. Постанова від 17 лютого 2025 року у справі № 369/16172/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126021167>.
38. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. С. 4–7.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.41>

## АНАЛІЗ СТАНУ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Саєнко В.В.,

аспірант

Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0003-4806-5436

### Саєнко В.В. Аналіз стану наукового дослідження проблем розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів.

На основі здійсненого аналізу автор статті дійшов висновку, що в Україні перші ґрунтовні дослідження проблем протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з використанням віртуальних активів розпочалися ще десять років тому. В основному це буди узагальнення позитивного досвіду правоохоронців європейських країн щодо розслідування корупційних правопорушень, в яких із злочинною метою було використано криптовалюту. При цьому спершу було узагальнено досвід проведення саме фінансових розслідувань: їх мету, процедуру, методологію, технологію розшуку майна. Поряд з цим описувалися особливості ідентифікації правопорушників, оцінювалися ризики користувачів криптовалюти тощо. Надалі найбільше занепокоєння науковців викликала можливість анонімних переказів криптовалюти, що створювало реальне підґрунтя для можливого фінансування терористичної діяльності.

Подальші розвідки українських науковців показали, що віртуальні активи можуть використовуватися у різних видах злочинної діяльності, зокрема з метою вчинення шахрайств у кіберпросторі, ухилення від сплати податків, легалізації (відмивання) злочинних доходів, отримання та передачі неправомірної вигоди, під час протиправного обігу наркотичних та психотропних засобів, зброї дитячої порнографії тощо.

За останнє десятиліття багато зусиль науковців було спрямовано на розвиток правового врегулювання відносин під час обігу віртуальних активів, зокрема визначення поняття та сутності віртуальних активів, перспектив їх використання як об'єктів фінансового та цивільного права.

У наукових публікаціях, крім позитивних відгуків щодо віртуальних активів (швидкість транзакцій, транскордонність тощо), зосереджено увагу і на ризиках, які їм притаманні (відносна анонімність, висока волатильність, відсутність гарантій повернення реальних коштів вкладених у такі активи, неповнота та недостовірність інформації щодо їх обігу, відсутність правового регулювання обігу віртуальних активів у низках країн, відсутність реальних засобів захисту права власності на такі активи, вразливість активів до хакерських атак тощо).

Суттєвим доповненням до вже здійснених досліджень є виокремлення системи суб'єктів забезпечення обігу віртуальних активів в Україні. Низка публікацій науковців стосуються вкрай актуального для України питання – розроблення ефективної системи оподаткування віртуальних активів, зокрема криптовалюти, а також фінансового моніторингу транзакцій з такими активами.

Позитивними є намагання науковців розв'язати проблеми визнання віртуальних активів як складової предмета незаконного збагачення та неправомірної вигоди. Варто визнати доцільним подальші зусилля щодо узагальнення міжнародного досвіду запобігання та розслідування протиправних дій з використанням віртуальних активів, зокрема криптовалют.

Однак, як показує здійснений автором статті аналіз, поза увагою науковців або дослідженими поверхнево залишаються питання: сутності злочинної діяльності пов'язаної з використанням віртуальних активів; поняття віртуальних активів як складової криміналістичної характеристики окремих кримінальних правопорушень; обставин, що підлягають встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів; типових слідчих ситуацій, тактичних завдань і засобів їх вирішення під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів; організації і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування таких кримінальних правопорушень; спеціальних знань і форм їх використання у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів; проведення експертиз у розслідуванні таких кримінальних правопорушень; залучення спеціаліста у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів. Саме ці питання є перспективою подаль-



ших наукових досліджень проблем розслідування протиправної діяльності пов'язаної з використанням віртуальних активів.

**Ключові слова:** віртуальні активи, цифрові активи, криптовалюта, шахрайство, фінансування тероризму, методика розслідування комп'ютерних правопорушень, злочини у кіберпросторі, комп'ютерне шахрайство, цифрова валюта, фіатні гроші.

### **Saenko V.V. Analysis of the state of scientific research into the problems of investigating criminal offenses related to the use of virtual assets.**

Based on the analysis carried out, the author of the article concluded that in Ukraine the first thorough research into the problems of combating criminal offenses related to the use of virtual assets began ten years ago. Basically, this was a generalization of the positive experience of law enforcement officers of European countries in investigating corruption offenses in which cryptocurrency was used for criminal purposes. At the same time, first of all, the experience of conducting financial investigations was generalized: their purpose, procedure, methodology, technology for searching for property. Along with this, the features of identifying offenders were described, the risks of cryptocurrency users were assessed, etc. In the future, the greatest concern of scientists was caused by the possibility of anonymous cryptocurrency transfers, which created a real basis for the possible financing of terrorist activities.

Further research by Ukrainian scientists has shown that virtual assets can be used in various types of criminal activity, in particular for the purpose of committing fraud in cyberspace, tax evasion, legalization (laundering) of criminal proceeds, receipt and transfer of illegal benefits, during the illegal circulation of narcotic drugs and psychotropic substances, weapons of child pornography, etc.

Over the past decade, many efforts of scientists have been directed at the development of legal regulation of relations during the circulation of virtual assets, in particular, defining the concept and essence of virtual assets, the prospects for their use as objects of financial and civil law.

In scientific publications, in addition to positive reviews of virtual assets (transaction speed, cross-border, etc.), attention is also focused on the risks inherent in them (relative anonymity, high volatility, lack of guarantees of return of real funds invested in such assets, incompleteness and unreliability of information on their circulation, lack of legal regulation of the circulation of virtual assets in a number of countries, lack of real means of protecting the right of ownership of such assets, vulnerability of assets to hacker attacks, etc.).

A significant addition to the research already carried out is the identification of the system of subjects ensuring the circulation of virtual assets in Ukraine. A number of publications by scientists concern an extremely relevant issue for Ukraine - the development of an effective system of taxation of virtual assets, in particular cryptocurrencies, as well as financial monitoring of transactions with such assets.

The efforts of scientists to solve the problems of recognizing virtual assets as a component of the subject of illicit enrichment and illicit benefit are positive. It is worth considering further efforts to generalize international experience in preventing and investigating illegal actions using virtual assets, in particular cryptocurrencies. However, as the analysis carried out by the author of the article shows, the following issues remain outside the attention of scientists or have been superficially studied: the essence of criminal activity associated with the use of virtual assets; the concept of virtual assets as a component of the forensic characteristics of individual criminal offenses; circumstances to be established during the investigation of criminal offenses associated with the use of virtual assets; typical investigative situations, tactical tasks and means of solving them during the investigation of criminal offenses associated with the use of virtual assets; organization and tactics of conducting individual investigative (search) actions during the investigation of such criminal offenses; special knowledge and forms of their use in the investigation of criminal offenses associated with the use of virtual assets; conducting expert examinations in the investigation of such criminal offenses; involving a specialist in the investigation of criminal offenses associated with the use of virtual assets. These issues are the prospects for further scientific research into the problems of investigating illegal activities related to the use of virtual assets.

**Key words:** virtual assets, digital assets, cryptocurrency, fraud, terrorist financing, computer crime investigation methodology, cybercrime, computer fraud, digital currency, fiat money.

**Постановка проблеми.** З урахуванням розвитку цифрових технологій, швидкими темпами змінюються економічні відносини. Обсяг можливостей їх застосування швидко розширюється. Цифрова трансформація створює сприятливі умови для формування та розвитку цифрової економіки, яка не може обійтися без таких технологій. Як наслідок виникла необхідність у розвитку віртуальних економічних відносин, електронні платіжні послуги, віртуальні криптобіржі, краудфандинг тощо, сприяють активному розвитку електронних грошей та криптовалют.

Така ситуація сприяла модернізації протиправної діяльності в обігу криптовалюти. Виникли нові види злочинності, а також способи та засоби їх вчинення у кіберпросторі. Кримінальна діяльність у сфері обігу криптовалюти характеризується високим рівнем латентності. В останні роки незаконний обіг наркотичних засобів, зброї та боєприпасів, приховування викрадених активів, зазвичай, здійснюється з використанням криптовалюти.

Транснаціональний характер, проблеми правового регулювання, незворотність транзакцій, значний обсяг даних, що підлягають обробленню, анонімність користувача, зумовлюють складності у розслідуванні злочинів, пов'язаних з використанням віртуальних активів. На вирішення цих актуальних проблем, в останнє десятиліття, науковці спрямовують свої зусилля.

**Метою статті** є аналіз стану наукового дослідження проблем розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів.

**Стан опрацювання проблематики.** Здійснений нами аналіз стану наукового дослідження питань розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів показало, що у періодичних виданнях та збірках конференцій такі проблеми розв'язували у своїх публікаціях Р.О. Баранов [1]; Б.Г. Безгинський [2]; Л.В. Герасименко і О.В. Тихонова [3]; С.Ю. Гончаренко [4]; М.В. Гуцалюк [5]; С.В. Демедюк [6]; В.А. Динту і А.А. Мітрофанов [7]; Т.Л. Дмитренко [8]; Т.Є. Зелькіна [9]; Л.В. Кальченко [10]; Ю.Р. Кардашевський [11]; І.В. Кибиш, Н.А. Лугіна [12]; В.В. Козій [13]; Н.А. Лугіна, І.В. Кибиш [14]; О.В. Неня [15]; Д.Й. Никифорчук і Д.Д. Чемерис [16]; Є.В. Панченко [17; 18; 19]; О.О. Саєнко [20]; Б.Б. Теплицький [21]; В.В. Федчишина [22]; М.М. Фрідман-Козаченко [23]; С.В. Шапочка [24]; К.П. Шевчишена [25] та інші науковці.

Щодо більш ґрунтовних досліджень з даної проблематики, то вони викладені у нечисельних монографіях, дисертаційних дослідженнях та посібниках. Розглянемо ці публікації більш детально у хронологічному порядку.

**Виклад основного матеріалу.** Одним із перших досліджень, присвячених проблемам розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів, був аналітичний огляд «Досвід країн Європейського Союзу щодо протидії злочинам, пов'язаним з корупцією, та захисту фінансових інтересів держави» [26], підготовлений науковцями Національної академії внутрішніх справ у 2016 році.

У цьому аналітичному огляді узагальнено досвід правоохоронців Литовської республіки щодо розслідування фінансових злочинів, пов'язаних із корупцією. У публікації розкрито: мету проведення фінансового розслідування; концепцію розслідування активів; процедура розслідування активів; іструментарій і методологію такого розслідування; систему розшуку майна; досвід у сфері декларування майна.

Окремий розділ аналітичного огляду присвячений використанню альтернативних банківських платформ як засобу виведення активів, одержаних унаслідок учинення злочинів пов'язаних з корупцією, зокрема у ньому розглядається: віртуальна валюта; розслідування Bitcoin-платежів; Bitcoin і Darknet; приклади кіберринків; Chainalysis; способи ідентифікування шахрая; оцінювання ризику віртуальних валют; ризики для користувачів віртуальної валюти тощо.

На думку авторів цього аналітичного огляду: «віртуальна валюта – ефективний засіб для фінансування тероризму, оскільки не підлягає контролю з боку правоохоронних і державних органів, які регулюють діяльність фінансових ринків та банківських систем» [26, с. 187], крім того, «анонімні сервіси передбачають здійснення діяльності, пов'язаної з прихованням транзакції через Darknet sandmixers, серед яких Tor, Dark Wallet і Bitcoin Laundry. Вони можуть мати різних посередників у віртуальному світі [26, с. 190], а «анонімність платежів приваблює осіб для здійснення фінансових транзакцій, пов'язаних із нелегальною діяльністю (відмивання грошей, терористична діяльність, ухилення від сплати податків тощо) [26, с. 193].

У 2017 році цими ж науковцями, за сприянням фахівців Консультативної комісії Європейського Союзу в Україні, було опубліковано методичні рекомендації «Досвід країн Європейського Союзу щодо виявлення та розслідування відмивання злочинних доходів із використанням цифрової валюти (криптовалюти)» [27]. У цих рекомендаціях зокрема йдеться про: роль цифрової валюти у злочинних схемах; фактори, що впливають на ефективність розслідування відмивання злочинних доходів; відслідковування та відмивання злочинних доходів із використанням цифрової валюти; правові інструменти та методологію розслідування; іструментарій та процедуру вилучення злочинних доходів. Розробниками рекомендацій наведено поняття вилучення злочинних доходів, запропонована покрокова стратегія, показаний контроль активів та управління ними.

У 2017 році О.В. Халін захистив дисертаційне дослідження «Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» [28] в якому зазначив, що зарубіжні фахівці у сфері надання фінансових послуг рекомендують правоохоронним органам врахувати ризики мож-

ливого використання для легалізації (відмивання) кримінальних доходів нової технології електронних грошей – Blockchain, що являє собою базу даних загального користування, яка функціонує без центрального керівництва [28, с. 154-155].

У 2018 році вийшла друком монографія «Криміналістичне забезпечення виявлення і розслідування злочинів» [29], в якій науковці Національного університету «Одеська юридична академія» вказали на те, що у DarkNet з 2011 по 2013 роки існувала анонімна торговельна платформа, яка спеціалізувалась на продажі наркотичних засобів. Розрахунки за отримання відповідного «товару» користувачі здійснювали за допомогою криптовалюти Bitcoin, що в тандемі із застосуванням відповідного програмного забезпечення (TOR, I2P тощо), надавало абсолютну анонімність усім учасникам процесу. Однак, не дивлячись на складність виявлення будь-якої інформації, правоохоронним органам США у 2013 році вдалось виявити доказову інформацію для закриття платформи та притягнення до відповідальності осіб, які організували та підтримували її діяльність.

При цьому було зроблено висновок, що «сьогодні кіберпростір надає можливість не тільки оптимізувати процес вчинення кримінальних правопорушень, але і забезпечує цілковиту анонімність його здійснення. Наразі кіберпростір у певних сферах людської діяльності використовується як середовище для реалізації кримінальних правопорушень і потребує ретельного вивчення крізь призму його розуміння у якості обстановки злочину» [29, с. 101].

2019 року у Харкові вийшла друком ґрунтовна монографія «Цифрові активи та їх економіко-правове регулювання у світлі розвитку технології блокчейн» [30]. Її автори детально розглянули практичні аспекти використання технології Blockchain, зокрема: Blockchain як новий спосіб регулювання відносин; формування довірчих відносин на базі технології Blockchain; принцип рівності в суспільних відносинах на базі технології Blockchain; співвідношення понять «анонімність», «ідентифікація» та «верифікація» на основі діалектичного підходу; застосування Blockchain в банківському секторі; використання цифрового активу в контексті транскордонного руху капіталу; перспективи використання токена Blockchain як можливого об'єкта фінансового права; перспективні сфери застосування технології Blockchain тощо.

За висновком авторів аналізованої монографії, суспільні відносини у сфері обігу віртуальних валют сформували як групу прихильників, так і супротивників, що відображається не тільки в позиціях дослідників, а й відповідній державній політиці. Це явище характеризується як певними перевагами, так і недоліками. До переваг віртуальних валют вони віднесли: анонімність сторін; відсутність посередників; скорочення часових і комісійних витрат. Водночас певні труднощі автори пов'язують із низкою негативних аспектів (ризиків) щодо використання віртуальних валют: висока волатильність цін; відсутність гарантій з повернення реальних коштів, вкладених у криптовалюту; неповнота або недостовірність інформації [30, с. 164].

У цьому ж році автори підручника «Боротьба з корупцією та організованою злочинністю» [31], рекомендували під час розслідування організованої злочинної діяльності з'ясовувати, яким чином злочинцями здійснюються фінансові розрахунки на міжнародному рівні: у більшості випадків шляхом безпосередньої передачі готівки, що може передбачати її контрабанду в досить великих розмірах, в інших випадках можуть використовуватися банківські перекази, системи, подібні до Western Union або криптовалюта [31, с. 177].

У 2021 році С.Ю. Гончаренко захистила дисертаційне дослідження «Адміністративно-правове регулювання у сфері віртуальних активів» [32] у якому зазначила, що в 2009 році технології повністю децентралізованої пірингової системи, фундаментальною концепцією якої є Blockchain, призвели до появи на ринку нового виду фінансового продукту – віртуальних активів, які на сучасному етапі виступають новим об'єктом відносин, що склалися у суспільстві, пов'язаних з їх майнінгом та обігом.

Здійснений нею аналіз становленні і розвитку ринку віртуальних активів дозволив виділити такі його етапи:

1) кінець 90-х – 2009 рік – зародження технології, обумовлені появою Інтернету, розвитком програмування, створенням програмного коду в загальнодоступній формі; формується інтерес інвесторів до нової технології;

2) 2009–2013 роки – опублікування технології Blockchain, поява нової інформації і термінології, яка розповсюджується у професійних співтовариствах; поява Bitcoin та інших криптовалют; невелика кількість користувачів мають інформацію, проте не інвестують у віртуальні активи;

3) 2013–2017 роки – популяризація нових властивостей і можливостей віртуальних активів, з'являються статті, аналітичні огляди, які викликають інтерес потенційних учасників ринку віртуальних активів; активна фаза зростання курсу віртуальних активів (особливо Bitcoin); з'являються перші інвестори, які отримують перший досвід роботи з віртуальними активами; підвищений інтерес до нової технології;

4) 2018-2019 роки – різке падіння курсу віртуальних активів, обумовлене створенням бар'єрів нормативно-правового, соціального і технологічного характеру (встановлення заборони на майнінг та обіг криптовалют в низці країн); інвестори розчаровані динамікою курсу, довіра до криптовалют зменшується;

5) 2019 – по теперішній час – зростання довіри до віртуальних активів з боку користувачів як до перспективних засобів інвестування; активне нормотворство низки країн з врегулювання майнінгу та обігу віртуальних активів; ряд інновацій обумовлює розвиток технологій і зростання цін на ринку віртуальних активів; попит на віртуальні активи стабільний; з'являються нові криптовалюти, додатки і цифрові платформи [32, с. 158-159].

На думку авторки, до ризиків, з якими можуть стикнутися користувачі при майнінгу та обігу віртуальних активів, відносяться: їх висока волатильність; високі ризики для інвесторів; відсутність засобів захисту права власності на віртуальні активи, їх гарантування та забезпечення; вразливість до хакерських атак криптогеманців, шахрайство; неприйняття як засобу платежу в роздрібних мережах; відсутність контролю за проведенням операцій з використанням віртуальних активів [32, с. 159-160]. І далі, ризики, з якими можуть стикнутися користувачі у сфері майнінгу та обігу віртуальних активів могли б бути суттєво зменшені у випадку правового врегулювання відносин у цій сфері [32, с. 160].

У 2021 році В.Д. Іванюк захистила дисертацію «Фінансово-правове регулювання ринку криптовалют в Україні» [33]. На думку авторки, відсутність повноцінного правового регулювання обігу криптовалют в Україні та перебування його лише на етапі становлення зумовлюють численні проблеми при кваліфікації дій правопорушників [33, с. 128]. Однією із головних причин гострої необхідності запровадження комплексного правового регулювання у сфері ринку криптовалют в Україні є вчинення правопорушення у сфері обігу криптовалют. У зв'язку із цим, нагальним є встановлення можливості криптовалют бути предметом та / або засобом вчинення різних видів правопорушень, а також закріплення видів юридичної відповідальності, які повинні застосовуватись до правопорушників.

Авторка вважає, що передумовою для застосування юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері ринку криптовалют є вчинення певним суб'єктом правопорушення у сфері обігу криптовалют. Разом з тим, ні національне, ні зарубіжне законодавство не містить визначення «правопорушення у сфері обігу криптовалют», що викликає неясність та помилки щодо його розуміння та у процесі правозастосування. У зв'язку із цим, нею запропоновано визначення правопорушення у сфері обігу криптовалют: правопорушення у сфері обігу криптовалют – це винна, протиправна дія чи бездіяльність фізичної та / або юридичної особи / осіб, яка спричинила порушення у здійсненні операцій з криптовалютою, за яку законом передбачено відповідний вид юридичної відповідальності [33, с. 141]. Іншим кроком, який пропонує дисертантка законодавцю є впровадження до Кримінального кодексу України самостійних складів криптовалютних кримінальних правопорушень: «Підробка засобів доступу до криптовалют, неправомірний випуск або використання криптовалют» і «Створення, використання і поширення шкідливих комп'ютерних програм з метою несанкціонованого доступу до криптовалют, електронних грошей» [33, с. 143].

У цьому ж році науковці Національної академії внутрішніх справ України опублікували практичний посібник «Обробка та аналіз інформації про протиправні транзакції криптоактивів» [34], в якому розкрили основні поняття про криптоактиви, їх види, принципи створення та системи забезпечення функціонування; вказали на можливі підходи до аналізу інформації про протиправні транзакції криптовалют; ретельно описали як здійснюються завантаження та оброблення інформації з інтернет-ресурсу blockchain.info про транзакції криптовалюти за допомогою мови програмування Python; деталізували особливості імпорту отриманої інформації про транзакції криптовалюти у програмний продукт IBM i2 Analyst's Notebook та представлення її у вигляді відповідної аналітичної схеми для подальшого аналізу; на скріншотах показали порядок здійснення аналізу інформації про транзакції криптовалюти у програмному продукті IBM i2 Analyst's Notebook.

У цьому ж році колективом науковців Академії фінансового управління під керівництвом О.О. Любіч було оприлюднено проміжний звіт щодо науково-дослідної роботи «Розробка науково-методичних підходів до оцінки і управління ризиком використання в Україні віртуальних активів в схемах легалізації злочинних доходів та розмиванні бази оподаткування» [35], в якій розроблені типології використання віртуальних активів в легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансуванні тероризму [35, с. 122-153].

У 2022 році колективом науковців під керівництвом О. О. Любіч було оприлюднено остаточний звіт щодо науково-дослідної роботи «Розробка науково-методичних підходів до оцінки і управління ризиком використання в Україні віртуальних активів в схемах легалізації злочинних доходів та розмиванні бази оподаткування» [36].

Автори даного дослідження дійшли висновку, що посилення процесів глобалізації активізує злочинну діяльність у сфері відмивання коштів та фінансування тероризму, а найуразливішим сектором до вчинення такого роду злочинів є фінансово-банківський. Вони здійснили дослідження з метою виявлення ризиків відмивання коштів та фінансування тероризму у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) нелегальних коштів дали змогу виокремити й проаналізувати сучасні пріоритети щодо різноманітних загроз. До найвагоміших із них належать високий рівень корупції, тінізації й офшоризації економіки, фінансування тероризму, кіберзлочинність, використання віртуальних активів та нових технологій зі злочинними цілями й транснаціональна злочинність загалом, яка комбінує і модернізує попередньо вказані ризики [36, с. 150].

На думку авторів цієї розробки, процес врегулювання законодавства в Україні сьогодення вимагає швидких та ефективних кроків, тому доцільно було б схвалити та внести на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозиції щодо застосування до постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, які співпрацюють із банками Російської Федерації та Республіки Білорусь та пов'язаних осіб, секторальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): 1) блокування активів – тимчасове обмеження права особи користуватися та розпоряджатися належним їй майном; 2) стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними; 3) обмеження торговельних операцій; 4) запобігання виведенню капіталів за межі України; 5) анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності; 6) обмеження або припинення надання електронних комунікаційних послуг і використання електронних комунікаційних мереж [36, с. 153-154].

Також пропонується передбачити встановити зобов'язання Національному банку спільно з Державною службою фінансового моніторингу України розробити методіку виявлення учасниками фінансового та платіжного ринків активів, що належать (мають відносини контролю) постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, на яких поширюються такі дії, їх блокування та повідомлення державних органів України про такі активи, яка має забезпечувати: блокування віртуальних активів; стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі; обмеження операцій з придбанням чи реалізації віртуальних активів; заборона обміну віртуальних активів; повна заборона вчинення правочинів щодо віртуальних активів; блокування правочинів щодо віртуальних активів в історії транзакцій Blockchain; заборона обміну віртуальних активів; блокування транзакцій (грошових переказів та платежів) щодо віртуальних активів в історії транзакцій Blockchain; блокування транзакцій (грошових переказів та платежів) від третіх осіб на користь осіб до яких застосовано санкції тощо [36, с. 154-155].

2022 року В.М. Лагойда захистила дисертаційне дослідження «Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльноправовий аналіз» [37].

На думку авторки, кваліфікація криптовалюти у законодавстві України в якості нематеріального блага, не відображає чи, принаймні, недостатньою мірою відображає справжнє функціональне призначення цього активу, оскільки фактично він виконує функції приватних грошей, тобто грошей, які не є законним (фіатним) платіжним засобом, а щоразу визнаються в якості грошей шляхом прямо вираженої згоди лише у відносинах між конкретними фізичними та / або юридичними особами. Відтак, функція криптовалюти – бути засобом платежу в системі альтернативних (приватних) фінансів – з метою належного правового регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з використанням криптовалюти, та адекватного захисту прав та законних інтересів осіб, що здійснюють таке використання, повинна дістати нормативне закріплення у законодавстві України у вигляді конституювання нового об'єкту цивільних прав, саме як особливої форми грошей (в підкатегорії об'єкту цивільних прав «інше майно»): цифрових приватних (нефіатних) грошей, а саме такого їх підвиду як децентралізована віртуальна валюта (криптовалюта) [37, с. 219-220].

Авторка вважає, що прийняття Закону України «Про віртуальні активи», хоч і врегулює інфраструктуру криптовалютного ринку, є кроком назад в аспекті визначення місця криптовалюти в системі об'єктів цивільних прав та правил цивільного обігу даного об'єкту. Поперше, закон відмовився від самого терміну криптовалюта на користь незручного для учасників цивільного обігу терміну «незабезпечений віртуальний актив». Подруге, даному явищу не надано адекватного законодавчого визначення. Потретє, криптовалюта в колі елементів ширшої категорії – віртуальні активи – віднесено до нематеріальних благ, що є концептуальною теоретичною помилкою. Зрештою, почетверте, введена законодавча заборона на виконання криптовалютою функцій засобу обігу та засобу платежу, чим вихолощується справжнє призначення даного інструменту. Подібний підхід означає, що новоприйнятий Закон України замість стати ефективним регулятором правовідносин суб'єктів приватного права насправді їх викривляє, заганяє реальні операції з активом в режим

недійсних правочинів і асоціює з даним об'єктом цивільних прав концептуально непридатний інструментарій захисту таких прав [37, с. 220].

На наочних прикладах авторка показав як проблеми, які створюють недоліки цивільного законодавства в питанні визначення місця криптовалюти в системі об'єктів цивільних прав впливають на правильну кваліфікацію діянь криміналізованих у Кримінальному кодексі України [37, с. 204–206].

2023 року Т.Й. Завайда захистив дисертаційне дослідження «Фінансово-правове регулювання ринку криптовалют у світлі глобалізаційних процесів» [38].

На думку автора, інтенсивна глобалізація криптовалютного ринку призвела до активізації основних загроз у загальносвітовому ракурсі, пов'язаних з криптовалютами – легалізації злочинних доходів, фінансування тероризму та ін. Використання цифрової валюти (Bitcoin та альткоїнів) для злочинної діяльності та відмивання доходів за останні роки суттєво зросло за обсягом та складністю. На жаль, інструменти, що полегшують використання криптовалют також полегшують і приховування кримінальних доходів та їх скерування на фінансування тероризму. Як наслідок, злочинне використання криптовалют більше не обмежується кіберзлочинною діяльністю, а відноситься до всіх видів злочинів, які вимагають передачі грошової вартості.

Регулювання криптовалютного середовища тепер вимагає, щоб постачальники послуг та платформи збирали більше інформації про користувачів та транзакції (AML, KYC), що покращило реакцію правоохоронних органів на злочинне використання криптовалют. AML (Anti-Money Laundering) та KYC (Know Your Customer) – це дві важливі практики в банківській та фінансовій сфері, які допомагають у боротьбі зі шахрайством та фінансовими злочинами.

AML – це процес запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей, тобто для легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом. Цей процес включає створення правил та процедур, які допомагають виявляти та запобігати легалізації злочинних доходів, а також стосуються ведення обліку фінансових операцій, для оцінки відповідності стандартам в боротьбі з відмиванням грошей. KYC – це процес перевірки та ідентифікації клієнтів фінансових установ, зокрема банків для підтвердження відсутності зв'язків зі злочинністю або тероризмом, зокрема, шляхом встановлення їх особистості та адреси проживання і місця праці. AML та KYC є необхідними інструментами у сучасній фінансовій сфері, оскільки допомагають забезпечити безпеку та захист фінансових установ та їх клієнтів від фінансових злочинів [38, с. 86–87].

Автор аналізованого дисертаційного дослідження наголосив, що інтенсивна глобалізація криптовалютного ринку призвела до активізації суттєвих загроз транскордонного характеру, пов'язаних з криптовалютами – легалізації злочинних доходів, фінансування тероризму, шахрайства, корупції та ін. Проаналізовано перспективи глобального застосування AML (Anti-Money Laundering) та KYC (Know Your Customer) для забезпечення безпеки функціонування ринку криптовалют. Доведено, що становлення світового ринку криптовалют на тлі глобалізаційних процесів супроводжувалось актуалізацією низки правових проблем, центральною з яких залишається відсутність єдиного правового підходу, який міг би бути застосований у всьому світі і сприяв регулюванню ринку криптовалют в інтересах держави, суспільства і міжнародного співтовариства [38, с. 183–184].

Псевдоанонімність та децентралізація створюють сприятливе середовище для злочинців. Дисертант наголошує, що криптовалюти не є анонімними. Кожна окрема транзакція реєструється в Blockchain, який є реєстром усіх транзакцій, що поширюються серед усіх користувачів в мережі. Більшість Blockchain є загальнодоступними, що дозволяє відстежувати транзакції. Однак низка сервісів та методів можуть підвищити анонімність та ускладнити розслідування [38, с. 88].

У цьому ж році вийшла друком монографія «Правова природа особистих немайнових прав особи та прав на віртуальні активи в умовах цифровізації» [39], в якій автори крім інших питань розглянули: віртуальна ідентичність та віртуальна конфіденційність як особисте немайнове право; віртуальна реальність та доповнена реальність і їх здатність впливати на особисті немайнові права особи; поняття та види прав на віртуальні активи в умовах цифровізації; правовий статус віртуальної власності; право власності на віртуальні об'єкти; віртуальне майно у метавсесвіті як об'єкт цивільних прав; права інтелектуальної власності у віртуальному світі; поняття та особливості захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації; відшкодування моральної шкоди в разі захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації; захист прав інтелектуальної власності у віртуальному світі.

Цього ж року Л.С. Могил захистила дисертацію «Правове забезпечення використання криптовалют в господарському обігу» [40].

Авторка у дисертації звернула увагу на сутність ризиків операцій із криптовалютами, що існують передусім для користувачів, адже саме ними обумовлюються межі правової захищеності інтересів учасників таких операцій (правочинів). Таких ризиків чимало, але усі вони мають певною

мірою схожість, повторюваність, тому авторка розглядає їх за допомогою методу структуризації, систематизуючи їх за критерієм джерела походження та сфери прояву. Серед ризиків правового характеру нею визначені:

- повна відсутність юридичних гарантій щодо повернення інвестованих коштів у криптовалюті (або відкладених у якості заощаджень) та відсутність реального захисту прав споживачів щодо можливості повернення криптовалюти, сплаченої за неякісний товар чи роботу (неможливість скасування відповідної транзакції), відшкодування збитків;

- відсутність вимог щодо страхування депозитів, відкритих на криптовалютних біржах, обумовлює безкомпенсаційну втрату внесених криптоактивів у випадку банкрутства криптовалютних бірж або ж їх закриття з різних юридичних підстав (робота без ліцензій чи спеціальних дозволів, несплата податків, грубе порушення правил реєстрації, підозра у провадженні транзакцій, пов'язаних з фінансуванням злочинних дій тощо), вірогідність чого маємо визнавати наразі високою;

- відсутність правових механізмів забезпечення збереження/поновлення електронного криптогаманця, у т. ч. у зв'язку з втратою паролю доступу до нього, що, в свою чергу, веде до безповоротної втрати розміщених на ньому криптоактивів;

- ризик втягнення в шахрайські схеми при побудові фінансових пірамід з використанням криптовалют, що у досить короткий термін може призвести до обвалу ринку криптовалют і, як очевидний наслідок – до втрати вкладниками своїх криптоактивів [40, с. 112–114].

Узагальнення Л.С. Могил показало, що у Єдиному реєстрі судових рішень, переважна кількість судових актів в Україні, в яких йдеться про криптовалюту, пов'язана з кримінальною відповідальністю осіб, коли використання криптовалюти слугує лише факультативною ознакою об'єктивної сторони складу злочину (прикладом таких є, зокрема: забезпечення злочинцем наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами замовника шляхом відправки на його адресу поштового відправлення через установу поштового зв'язку після переказу криптовалют на визначений рахунок; або шахрайські дії, пов'язані із заволодінням грошових коштів з платіжних карток третіх осіб і використанням для цього операцій із обміну криптовалюти, чи несанкціонованим та шкідливим втручанням в роботу автоматизованих систем, комп'ютерних мереж для одержання незаконного доходу через «прихований» майнінг криптовалют; або навіть визнання майнінгу способом легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та інші випадки) [40, с. 115-116].

У цьому ж році О.В. Бондаренко у дисертаційному дослідженні «Адміністративно-правове регулювання обігу віртуальних активів» [41], дійшов висновку, що змістовно нормативно закріплені визначення поняття «віртуальний актив» відображають різні ознаки одного й того ж самого явища. У першому випадку акцент зроблено на такі ознаки як: а) є нематеріальним благом; б) має вартісний еквівалент; в) зовнішньо формою втілення є сукупність даних в електронній формі. У другому: а) є майном та об'єктом обігу в цифровому форматі; б) є цифровим еквівалентом вартості. Тому, ним обґрунтовано доцільність поєднання вказаних підходів та вироблення єдиного визначення поняття «віртуальний актив»: це нематеріальне, виражене в електронній формі благо, яке має вартісний еквівалент та використовується як об'єкт цивільних прав або (та) майно, що підлягає для використання, платіжних або інвестиційних цілей у цифровому форматі» [41, с. 154].

Крім зазначеного, О.В. Бондаренко виокремив систему суб'єктів забезпечення обігу віртуальних активів, до якої відніс: 1) органи загальної компетенції, повноваження яких поширюватимуться на забезпечення обігу віртуальних активів (Кабінет Міністрів України, Президент України); 2) органи спеціальної компетенції (до них віднесено: Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку; Національний банк України; Міністерство цифрової трансформації; Міністерство фінансів України; Державну службу фінансового моніторингу; Бюро економічної безпеки тощо). При цьому зробив висновок про те, що органи загальної компетенції прямо не уповноважено на забезпечення обігу віртуальних активів, але надані їм повноваження створюють умови для належної фінансової діяльності, елементом якої мають стати віртуальні активи [41, с. 155].

2024 року В. І. Пісний захистив дисертаційне дослідження «Розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного службовою особою у вигляді неправомірної вигоди», в якому дійшов висновку, що криптовалюта ставить перед державними структурами нові виклики у боротьбі зі злочинністю, тероризмом і легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом [42, с. 106]. Ним окреслено проблемне питання використання криптовалюти як предмета кримінального правопорушення. Підсумовано, що нині відповідно до законодавства України криптовалюта не є ані платіжним засобом, ані грошовим сурогатом, ані майном, ані майновими правами. Відсутність законодавчого визначення правової природи криптовалюти створює прогалину, яку використовують під час реалізації злочинної технології збагачення, що потребує врегулювання [42, с. 233]. При цьому криптовалюту активно використовують у технологіях злочинного збагачення під час легалізації

(відмивання) майна, здобутого злочинним шляхом [42, с. 109]. Здійснений ним аналіз судової практики засвідчив, що розміщення віртуальних активів, які здобуті злочинним шляхом, у криптогаманці не можна розцінювати як легалізацію (відмивання) майна, адже вони не є майном чи об'єктом цивільних прав та обов'язків. Моментом учинення кримінального правопорушення є обмін криптоактивів на грошові кошти. Це дає підстави для висновку, що відсутність законодавчого визначення правової природи криптовалюти створює прогалину, якою активно користуються, вчиняючи злочинну технологію збагачення. На підставі аналізу матеріалів кримінальних проваджень і вироків з Єдиного реєстру судових рішень вбачається, що електронні кошти або віртуальні активи фігурували як предмет протиправного посягання в 16,9 % випадків [42, с. 109-110].

У посібнику «Основи цифрової економіки» [43], що вийшов друком у 2024 році за редакцією Н.А. Мазур зазначено, що деякі з переваг криптовалюти є одночасно й її недоліками: а) можливе використання для відмивання грошей та незаконних покупок (однак це зараз зустрічається все рідше, оскільки існують надійні методи для знаходження та блокування подібних облікових записів з подальшим притягненням до відповідальності); б) концентрованість – на крипторинку існують такі користувачі, які зосереджують у себе стільки криптомонет, що це дає можливість впливати на курс; в) для видобутку (майнінгу) потрібно багато енергії (однак ця проблема поступово вирішується більш екологічною моделлю створення нових коїнів); г) низька надійність деяких криптобірж та гаманців; д) волатильність – суттєві коливання ринкової ціни (але цю особливість можна також віднести і до плюсів, тому що за наявності певних знань та досвіду можливо заробляти на різних коливаннях ціни [43, с. 144].

У цьому ж році, у захищеному дисертаційному дослідженні «Охорона прав на цифрові (віртуальні) активи» [44] В.М. Бацула зазначив, що дослідники виокремлюють низку ризиків використання цифрових активів у фінансово-інвестиційній діяльності загалом та у діяльності віртуальних підприємств зокрема. До перших узагальнено належать безпекові ризики, у тому числі фінансово-економічного характеру, низька масштабованість, незрозумілий (не до кінця визначений) правовий статус та ін. До останніх відносять можливість використання віртуальних платформ для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом; фінансування тероризму тощо; тінізація доходів, отриманих суб'єктами купівлі-продажу віртуальних товарів, уникнення оподаткування; здійснення розрахункових операцій та укладання смарт-договорів особами, які не досягли відповідного віку або з обмеженою дієздатністю; розповсюдження шахрайства, зокрема і цифрового шахрайства (кібератаки, корпоративне шпигунство тощо). Запровадження обігу цифрових активів у правовій площині повинно сприяти якщо не повному виключенню подібних ризиків, що проблематично, зважаючи на саму природу цих об'єктів, то принаймні зменшенню кількості та обсягу сценаріїв незаконного використання цифрових активів загалом та криптовалют зокрема [44, с. 44-45].

У монографії «Правове регулювання блокчейн-технології у публічному управлінні: аспекти міжнародного та українського досвіду використання» [45], яка вийшла друком у 2024 році О. Терлюк, крім іншого, розглянув процеси інституціоналізації та організаційно-правові форми регулювання Blockchain. На його думку, повне усунення держави від процесу правового урегулювання обігу криптовалюти означало б принаймні кілька суспільно неприйнятних речей. З одного боку, спостерігається посилення ризиків, пов'язаних із відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та іншими, переважно міжнародно чутливими, злочинними діями, а з іншого, – анонімність транзакції та відсутність будь-якого регулятора та посередника спонукає до уникнення сплати податків або стимулює фінансові ринки, які приймають транзакції за допомогою криптовалют, до якихось незаконних видів діяльності. Якщо перша загроза пов'язана із забезпеченням безпеки суспільства, то інша призводить до розвитку негативних тенденцій в економіці і соціальній сфері. Таких, зокрема, як зростання корупції чи порушення правил чесної конкуренції тощо [45, с. 122].

На думку науковця, досвід правового регулювання віртуальних валют як цифрових грошей охоплює декілька напрямів: усунення правової невизначеності щодо криптовалют, налагодження системи ефективного оподаткування криптовалюти й запобігання фінансовим злочинам, особливо відмивання грошей та фінансування тероризму в криптовалюті. Задля боротьби з тероризмом та легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, приймаються відповідні міжнародно-правові акти (Європейського Союзу). А з метою розвитку й впровадження на міжнародному рівні заходів і стандартів із боротьби щодо відмивання грошей, зокрема через криптовалюту, створюються міжурядові органи як, до прикладу, FATF [45, с. 129].

У посібнику «Цифрова трансформація у сфері фінансів» [46], що вийшов друком у 2025 році С.М. Ганзюк, крім іншого, розглянув питання безпеки цифрових технологій, правила фінансової безпеки в сучасних реаліях. Серед недоліків криптовалют він виділив: нестабільність ринку, яка створює проблемні питання в найближчій перспективі; незрозумілість (криптонапрям відносно новий, інвестори в підсумку вкладають кошти без достатніх знань, втрачаючи часто гроші); обмеже-



ність знань щодо протидії кібератакам; неможливість відмінити платіж; серйозні ризики інвестування в крипторинки [46, с. 37].

Схожі думки висловлені у підручнику «Цифрова економіка» [47], що вийшов друком у 2025 році. На думку його авторів такими викликами є: криптовалюти, такі як Bitcoin і Ethereum, мають високу волатильність, що може створювати значні фінансові ризики; різні країни по-різному ставляться до криптовалют, і відсутність єдиного глобального регулювання створює правову невизначеність; злам бірж і втрати криптовалют є одними з основних проблем для користувачів [47, с. 267-268].

При цьому перевагами технологій Blockchain та DeFi визначені: технологія Blockchain забезпечує захист від підроблення і маніпуляцій з даними завдяки її децентралізованій природі; усі транзакції доступні для перевірки, що підвищує рівень довіри до системи; забезпечує інклюзивність. Хоча є і ризики: Blockchain і DeFi стикалися з труднощами в межах існуючих фінансових законів та стандартів; криптовалюти та цифрові активи часто мають високу волатильність, що може створювати ризики для інвесторів; майнінг криптовалют, особливо Bitcoin, потребує значних енергетичних ресурсів, що викликає занепокоєння через екологічний вплив [47, с. 271].

Крім зазначеного, криптовалюти, будучи анонімними і децентралізованими, стають мішенню для шахраїв і злочинців: оскільки криптовалюти часто використовуються для анонімних транзакцій, це створює можливості для відмивання грошей, фінансування тероризму, торгівлі незаконними товарами (наприклад, наркотиками або зброєю); низький рівень захисту прав споживачів. Оскільки криптовалютні операції не підпадають під традиційний механізм регулювання банків або фінансових установ, споживачі часто не можуть розраховувати на захист від шахрайства чи помилкових транзакцій [47, с. 283]. Податкове регулювання криптовалют є однією з найбільших складнощів для урядів: оскільки криптовалюти часто використовуються для анонімних або міжнародних транзакцій, це ускладнює стягнення податків із операцій; визначення криптовалют як активів, товарів чи валюти є предметом суперечок у багатьох країнах; криптовалюти дозволяють здійснювати транзакції між країнами без традиційних фінансових посередників, що створює труднощі для ефективного оподаткування міжнародних операцій і транзакцій [47, с. 284].

Blockchain-технології, які є основою для криптовалют, забезпечують високий рівень прозорості, але це також створює проблему для конфіденційності: технологія Blockchain зберігає всі транзакції на загальнодоступних реєстрах, що може створювати загрози для захисту персональних даних, особливо якщо ці дані можуть бути використані для злочинних цілей [47, с. 284].

Схожі ризики визначені і в дисертаційному дослідженні Р.Р. Луценка «Поведінкова економіка віртуальних активів» [48]. На думку дисертанта, недоліками впровадження віртуальних активів розподіленого реєстру є можливість анонімних переводів, ускладнений процес ідентифікації стейкхолдерів ринку віртуальних активів, можливість фінансових спекуляцій, відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, складнощі з оподаткуванням [48, с. 56].

У посібнику «Фінансовий моніторинг» [49], автори-укладачі розглянули: типології відмивання коштів отриманих злочинним шляхом; стадії та способи процесу відмивання грошей; схема легалізації (відмивання) злочинних коштів (елементарні, складні та типові схеми відмивання коштів, набутих злочинним шляхом, механізми їх виявлення; узагальнили каталог типологічних звітів FATF, MONEYVAL. При цьому дійшли висновків, що у цифрову епоху відмивання коштів відбувається через криптовалюти. Анонімність транзакцій у криптовалютах і децентралізовані біржі створюють додаткові труднощі для відстеження незаконних операцій. Онлайн-гемблінг, віртуальні казино часто використовуються для відмивання грошей через фіктивні ставки та виграти. Тіньовий інтернет (Dark Web), незаконні ринки та сервіси, доступні через Dark Web, надають нові можливості для приховування джерел коштів [49, с. 234]. З розвитком цифрових технологій все більше злочинних угруповань використовують кіберпростір для відмивання грошей. Одним із найвідоміших прикладів є хакерська група Fin7, яка зламала сервери понад 120 компаній у США і викрала фінансову інформацію, яку потім використала для відмивання коштів через криптовалюти. Криптовалюти, зокрема Bitcoin, стали ключовим інструментом для анонімного переведення нелегальних доходів у «чисті» гроші, оскільки транзакції майже неможливо відстежити без належного законодавчого регулювання [49, с. 353].

**Висновки.** На теренах України перші ґрунтовні дослідження проблем протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з використанням віртуальних активів розпочалися ще десять років тому. В основному це були узагальнення позитивного досвіду правоохоронців європейських країн щодо розслідування корупційних правопорушень, в яких із злочинною метою було використано криптовалюту. При цьому спершу було узагальнено досвід проведення саме фінансових розслідувань: їх мету, процедуру, методологію, технологію розшуку майна. Поряд з цим описувалися особливості ідентифікації правопорушників, оцінювалися ризики користувачів криптовалют тощо.

Надалі найбільше занепокоєння науковців викликала можливість анонімних переказів криптовалюти, що створювало реальне підґрунтя для можливого фінансування терористичної діяльності.

Подальші розвідки науковці показали, що віртуальні активи можуть використовуватися у різних видах злочинної діяльності, зокрема з метою вчинення шахрайств у кіберпросторі, ухилення від сплати податків, легалізації (відмивання) злочинних доходів, отримання та передачі неправомірної вигоди, під час протиправного обігу наркотичних та психотропних засобів, зброї дитячої порнографії тощо.

За останнє десятиліття багато зусиль науковців було спрямовано на розвиток правового врегулювання відносин під час обігу віртуальних активів, зокрема визначення поняття та сутності віртуальних активів, перспектив їх використання як об'єктів фінансового та цивільного права.

У наукових публікаціях, крім позитивних відгуків щодо віртуальних активів (швидкість транзакцій, транскордонність тощо), зосереджено увагу і на ризиках, які їм притаманні (відносна анонімність, висока волатильність, відсутність гарантій повернення реальних коштів вкладених у такі активи, неповнота та недостовірність інформації щодо їх обігу, відсутність правового регулювання обігу віртуальних активів у низках країн, відсутність реальних засобів захисту права власності на такі активи, вразливість активів до хакерських атак тощо).

Окрема низка досліджень присвячена обігу віртуальних активів серед постачальників послуг, які співпрацюють з банками Російської Федерації та Республіки Білорусь, і спрямована на розроблення ефективних заходів секторальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій).

В окремих публікаціях науковцями внесені конструктивні пропозиції щодо удосконалення окремих статей діючого Закону України «Про віртуальні активи».

Варто погодитися з науковцями, які вказують на наявні реальні ризики операцій з криптовалютами, недостатню правову захищеність інтересів учасників таких операцій (правочинів), зокрема: повна відсутність юридичних гарантій щодо повернення інвестованих коштів у криптовалюту, відсутність вимог щодо страхування депозитів відкритих на криптовалютних біржах, відсутність правових механізмів забезпечення збереження / поновлення електронного криптогаманця, ризик втягнення в шахрайські схеми при побудові фінансових пірамід тощо.

Суттєвим доповненням до вже здійснених досліджень є виокремлення системи суб'єктів забезпечення обігу віртуальних активів в Україні. Низка публікацій науковців стосуються вкрай актуального для України питання – розроблення ефективної системи оподаткування віртуальних активів, зокрема криптовалюти, а також фінансового моніторингу транзакцій з такими активами.

Позитивними є намагання науковців розв'язати проблеми визнання віртуальних активів як складової предмета незаконного збагачення та неправомірної вигоди.

Варто визнати доцільним подальші зусилля щодо узагальнення міжнародного досвіду запобігання та розслідування протиправних дій з використанням віртуальних активів, зокрема криптовалют.

Окремі наукові намагалися вирішувати нагальні проблеми, що виникають під час розслідування злочинів пов'язаних з використанням віртуальних активів, зокрема: копіювання, архівування та гешування файлів при здійсненні фіксації даних з мережі «Інтернет» під час розслідування злочинів у сфері криптовалют; проблеми оцінки збитків у злочинах, пов'язаних з віртуальними активами; узагальнення шахрайських схем із криптовалютою тощо.

Однак, як показує здійснений нами аналіз, поза увагою науковців або дослідженими поверхнево залишаються питання: сутності злочинної діяльності пов'язаної з використанням віртуальних активів; поняття віртуальних активів як складової криміналістичної характеристики окремих кримінальних правопорушень; обставин, що підлягають встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів; типових слідчих ситуацій, тактичних завдань і засобів їх вирішення під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів; організації і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування таких кримінальних правопорушень; спеціальних знань і форм їх використання у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів; проведення експертиз у розслідуванні таких кримінальних правопорушень; залучення спеціаліста у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів. Саме ці питання є перспективою подальших наукових досліджень проблем розслідування протиправної діяльності пов'язаної з використанням віртуальних активів.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Баранов Р.О. Протидія легалізації злочинних доходів та фінансуванню тероризму з використанням віртуальних валют. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 6. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=978> (дата звернення: 15.05.2025); Баранов Р. О. Сучасні схеми відмивання злочинних коштів у світі та в Україні. *Аспекти публічного*

- управління. 2015. № 7-8. С. 62-69. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup\\_2015\\_7-8\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2015_7-8_10) (дата звернення: 15.05.2025).
2. Безгинський Б.Г. Поняття «криптовалюта» як складова предмета незаконного збагачення. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XII Всеукр. науково-теоретич. конференції* (м. Київ, 18 лист. 2021 р.). Київ: НАВСУ. 2021. С. 195-197. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2f2d8ae6-cdae-4d66-a34a-603b1eb5e0d0/content#page=196> (дата звернення: 15.05.2025).
  3. Герасименко Л.В., Тихонова О.В. Криптовалюта: проблеми визнання неправомірною вигодою. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конференції* (м. Київ, 9-10 грудн. 2020 р.). Київ: НАВСУ. 2020. Ч. 1 С. 66-67. URL: [https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirnuki/2020/anty-korupc1\\_1.pdf](https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirnuki/2020/anty-korupc1_1.pdf) (дата звернення: 15.05.2025).
  4. Гончаренко С.Ю. Рекомендації ФАТФ з урегулювання обміну віртуальних актів як протидія загрозам глобальній фінансовій системі. *Право і суспільство*. 2020. № 3 (2). С. 127-132. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis\\_2020\\_3\(2\)\\_\\_22.](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2020_3(2)__22.); DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3-2.20> (дата звернення: 15.05.2025).
  5. Гуцалюк М.В. Протидія протиправній діяльності в кіберпросторі: конфіскація криптоактивів, одержаних злочинним шляхом. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конференції* (м. Київ, 9-10 груд. 2021 р.). Київ: НАВСУ, 2021. С. 221-223. URL: [http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14978/1/materialy\\_konf\\_korup\\_081221.pdf](http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14978/1/materialy_konf_korup_081221.pdf) (дата звернення: 15.05.2025).
  6. Демедюк С.В. Особливості онлайн шахрайства в Україні. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України: матеріали міжвідомч. наук.-практ. конференції* (м. Київ, 1 листоп. 2024 р.). Київ: НАВСУ, 2024. С. 35-38. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/35365c32-a5fc-4014-a9eb-658264386426/content#page=36> (дата звернення: 15.05.2025).
  7. Динту В.А., Мітрофанов А.А. Bitcoin у системі легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. 19. URL: <http://npnuola.onua.edu.ua/index.php/1234/article/view/524/495>; DOI: <https://doi.org/10.32837/npnuola.v19i0.524> С. 122-129 (дата звернення: 10.05.2025).
  8. Дмитренко Т.Л. Протидія глобальним викликам, пов'язаним з використанням інноваційних технологій у злочинних цілях, шляхом підвищення стандартів кримінального аналізу. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України: матеріали міжвідомч. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 11 серп. 2022 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0ebd2ce3-6a3d-4e7e-be66-7fe530b1a51a/content> (дата звернення: 15.05.2025).
  9. Зелькіна Т.Є. Зарубіжний досвід правового регулювання обмеження майнових прав осіб у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 385-382 URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs\\_2018\\_4\\_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_4_3) (дата звернення: 15.05.2025).
  10. Кальченко Л.В. Міжнародний досвід запобігання протиправних дій з використанням криптовалюти у всесвітній мережі загального доступу Інтернет. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: збірник наук. праць за матеріалами наук.-теор. конференції* (м. Київ, 20 березн. 2014 р.). Київ: НАВС, 2014. С. 340-343 URL: <https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirnuki/zbir-tez-kriminol.pdf> (дата звернення: 15.05.2025).
  11. Кардашевський Ю.Р. Кіберзлочинність у банківській сфері. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України: матеріали міжвідомч. наук.-практ. конференції* (м. Київ, 1 листоп. 2024 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 42-45. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/35365c32-a5fc-4014-a9eb-658264386426/content> (дата звернення: 15.05.2025).
  12. Кибиш І.В., Лугіна Н.А. Запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із використанням криптовалюти. *Аналитико-порівняльне правознавство: електронне наукове видання*. 2022. № 4. С. 287-292. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/267739/263571>; DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.52> (дата звернення: 09.05.2025).
  13. Козій В.В. Копіювання, архівування та гешування файлів при здійсненні фіксації даних з мережі «Інтернет» під час розслідування злочинів у сфері криптовалют. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 30 берез. 2023 р.).

- Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 73–76. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4360e4f7-8dce-4363-8011-e12c49ccfc68/content> (дата звернення: 03.05.2025).
14. Лугіна Н.А., Кибиш І.В. Проблеми розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються у процесі здійснення операцій з криптовалютою. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2022. № 2 (4). С. 37–41. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/2042588> (дата звернення: 09.05.2025).
  15. Неня О.В. Сучасні проблеми криміналістичних досліджень у кримінальних провадженнях про кіберзлочини. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 1 (29). С. 35–41. URL: <https://visnyk.dndekc.mvs.gov.ua/index.php/visnyk/issue/view/32/ISSN%201992-4437%20%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%2829%29%202018> (дата звернення: 09.05.2025).
  16. Никифорчук Д.Й., Чемерис Д.Д. Проблемні питання протидії криптовалюти злочинності в Україні. *Шляхи реформування кримінальної поліції: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 18 лют. 2022 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 138–139. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/631128de-e64c-454c-bfb8-baa9a86c9cbe/content> (дата звернення: 03.05.2025).
  17. Панченко Є.В. Досвід кіберполіції в розслідуванні злочинів пов'язаних із віртуальними активами. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України*: матеріали міжвід. наук.-практ. конференції (м. Київ, 17 листоп. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2023. С. 92–97. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/08ddbcd2-3419-4ddb-af7c-7f6a3d01d9c0/content> (дата звернення: 03.05.2025).
  18. Панченко Є.В. Криптовалюти й електронні гроші як інструменти фінансової активності кіберзлочинців. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України*: міжвідомч. наук.-практ. конференція (м. Київ, 1 листоп. 2024 р.). Київ: НАВСУ, 2024. С. 85–89. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82ef550b-2b39-4375-a5d1-c9bc136b0a2a/content> (дата звернення: 03.05.2025).
  19. Панченко Є.В. Проблеми оцінки збитків у злочинах, пов'язаних з віртуальними активами. *Репозитарій Національної академії внутрішніх справ України*. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee4723a1-f1f5-4545-b3e4-ef7ea12745ac/content> (дата звернення: 03.05.2025).
  20. Саєнко О.О. Виклики сучасного світу в криміналістиці та судовій експертології. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 3 липня 2024 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 335–339. URL: <https://ndekc.ck.ua/uploads/files/2024.07.03.pdf> (дата звернення: 03.05.2025).
  21. Теплицький Б.Б. Актуальні питання призначення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів під час розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем, комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 3 (120) С. 28–34. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d26816d8-3ac6-433f-8f44-ad5884118f7e/content> (дата звернення: 03.05.2025).
  22. Федчишина В.В. Криптовалюта й блокчейни криптовалюти як інструменти корупції: реалії інституціоналізації. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 8-9 груд. 2022 р.). Київ: НАВСУ, 2022. С. 101–111. URL: [https://www.navs.edu.ua/files/antukoruptsia/2022/materialy\\_konf\\_081222.pdf#page=112](https://www.navs.edu.ua/files/antukoruptsia/2022/materialy_konf_081222.pdf#page=112) (дата звернення: 02.05.2025).
  23. Фрідман-Козаченко М.М. Криптовалюта як інструмент легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом в умовах воєнного стану. *Розвиток юридичної науки в умовах воєнного стану*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 17 трав. 2023 р.). Вісниця: ТОВ «ТВОРИ», 2023. С. 222–226.
  24. Шапочка С.В. Стосовно нових видів шахрайства, що вчиняється з використанням можливостей мережі Інтернет. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: тези доповід. наук.-теор. конф. (м. Київ, 20 берез. 2014 р.). Київ: НАВС, 2014. С. 304–308. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/409b01aced3e-463b-9b5b-c065c0208fe2/content> (дата звернення: 02.05.2025).
  25. Шевчишена К.П. Окремі види шахрайських схем із криптовалютою. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ: НАВС, 2023. С. 319–321.

26. Досвід країн Європейського Союзу щодо протидії злочинам, пов'язаним з корупцією, та захисту фінансових інтересів держави: аналіт. огляд / І. Кржечковський, В.В. Тацієнко, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 280 с.
27. Досвід країн Європейського Союзу щодо виявлення та розслідування відмивання злочинних доходів із використанням цифрової валюти (криптовалюти): методичні рекомендації / С. С. Чернявський, І. Кржечковський, В. В. Тацієнко та ін. Київ: НАВСУ, Консультативна комісія ЄС в Україні, 2017. 84 с.
28. Халін О.В. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. 238 с.
29. Криміналістичне забезпечення виявлення і розслідування злочинів: монографія / за ред. В.В. Тіщенко; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Гельветика, 2018. 430 с.
30. Кудь О., Кучерявенко М., Смичок Є. Цифрові активи та їх економіко-правове регулювання у світлі розвитку технології блокчейн: монографія. Харків: Право, 2019. 384 с.
31. Боротьба з корупцією та організованою злочинністю: підручник у 2-х т. / І.М. Гриненко, Ю.Р. Гавдьо, В.А. Пентегов та ін. Київ: НАСБУ, 2019. Т. 1.: Боротьба з організованою злочинністю. 280 с.
32. Гончаренко С.Ю. Адміністративно-правове регулювання у сфері віртуальних активів: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії за спеціальністю 081 – Право; Приватний заклад вищої освіти «Київський міжнародний університет»; Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2021. 224 с.
33. Іванюк В.Д. Фінансово-правове регулювання ринку криптовалют в Україні: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право; Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2021. 232 с.
34. Школьніков В., Корнейко О., Орлов Ю. Обробка та аналіз інформації про протиправні транзакції криптоактивів: практичний посібн.; за заг. ред. О. Корнейка. Київ: Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2021. 134 с.
35. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка науково-методичних підходів до оцінки і управління ризиком використання в Україні віртуальних активів в схемах легалізації злочинних доходів та розмиванні бази оподаткування. Стимулювання сталого економічного зростання через розвиток діяльності провайдерів послуг з віртуальними активами» / Міністерство фінансів України. Державна навчально-наукова установа «Академія фінансового управління» (ДННУ «Академія фінансового управління») Науково-дослідний фінансовий інститут (проміжний) Ч. І. Керівник НДР О.О. Любіч, 2021 р. 326 с.
36. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка науково-методичних підходів до оцінки і управління ризиком використання в Україні віртуальних активів в схемах легалізації злочинних доходів та розмиванні бази оподаткування. Оптимізація моделей бізнесу в банківській сфері з учасниками ринку віртуальних активів в умовах посилення фінансової безпеки України. / Міністерство фінансів України. Державна навчально-наукова установа «Академія фінансового управління» (ДННУ «Академія фінансового управління») Науково-дослідний фінансовий інститут (остаточний) Т. 2. Керівник НДР О.О. Любіч, 2022 р. 199 с.
37. Логойда В.М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльноправовий аналіз: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спец. 081 «Право» (08 – Право); Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2022. 287 с.
38. Завада Т.Й. Фінансово-правове регулювання ринку криптовалют у світлі глобалізаційних процесів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07; Львівський університет бізнесу та права, Львів, 2023, 219 с.
39. Правова природа особистих немайнових прав особи та прав на віртуальні активи в умовах цифровізації: монографія / за ред. С.Б. Булеци, М.В. Менджул. Ужгород: РІК-Х 2023. 272 с.
40. Могил Л.С. Правове забезпечення використання криптовалюти в господарському обігу: дис. на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»; Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2023, 223 с.
41. Бондаренко О.В. Адміністративно-правове регулювання обігу віртуальних активів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07; Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2023. 178 с.
42. Пісний В.І. Розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного службовою особою у вигляді неправомірної вигоди: дис. на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право; Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024, 312 с.
43. Основи цифрової економіки: навч. посібник / за ред. Н.А. Мазур; Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 304 с.

44. Бацуца В.М. Охорона прав на цифрові (віртуальні) активи: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право; Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницький, 2024. 195 с.
45. Терлюк О. Правове регулювання блокчейн-технології у публічному управлінні: аспекти міжнародного та українського досвіду використання: монографія. Львів: Растр-7, 2024. 260 с.
46. Ганзюк С.М. Цифрова трансформація у сфері фінансів: навчальний посібник. Кам'янське: ДДТУ, 2025. 169 с.
47. Цифрова економіка: підручник / за ред. А.І. Крисоватий, О.М. Десятнюк, О.В. Птащенко. Тернопіль: ЗУНУ, 2024. 520 с.
48. Луценко Р.Р. Поведінкова економіка віртуальних активів: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 Економіка; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2025. 247 с.
49. Фінансовий моніторинг: навч. посібник / укл. Е.О. Юрій, О.М. Грубляк. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. 368 с.

УДК 351.851

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.42>

## ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Сайипов Р.Ч.,

*аспірант кафедри оперативно-розшукової діяльності та національної безпеки  
Національної академії внутрішніх справ*

Томма Р.П.

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності та національної безпеки  
Національної академії внутрішніх справ*

**Сайипов Р.Ч., Томма Р.П. Оперативно-розшукова характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються в оборонно-промисловому комплексі України.**

У статті наголошено, що найбільш суттєве значення для виявлення та документування кримінальних правопорушень, що вчиняються в оборонно-промисловому комплексі, становлять такі складові оперативно-розшукової характеристики: (1) зміст оперативно-розшукової інформації про підготовку або вчинення кримінального правопорушення в оборонно-промисловому комплексі та кваліфікація дій за відповідними статтями Кримінального кодексу України (критеріями, що дозволяють об'єднати різноманітні прояви злочинності в оборонно-промисловому комплексі, є: корислива й диверсійно-підривна мотивація; продовжуваний характер злочинної діяльності, найнебезпечнішими формами якої є диверсії, шпигунство, розкрадання або знищення критично важливих для армії та фронту амуніції, запчастин і техніки); (2) фактори, що безпосередньо не впливають на вчинення кримінальних правопорушень, але, у своїй сукупності сприяють оперативно-значимій поведінці в оборонно-промисловому комплексі (головний – корупція); (3) оперативно-значима поведінка, що характеризується типовими способами вчинення (таємне викрадення майна на території об'єктів оборонно-промислового комплексу; розкрадання майна у сфері оборонно-промислового комплексу за допомоги корупційних механізмів: розтрата ввіреного або такого, що перебуває у віданні майна, зокрема обладнання підприємств оборонно-промислового комплексу; незаконний експорт, тобто контрабанда, товарів військового та подвійного призначення; привласнення коштів, виділених за оборонним замовленням на закупівлю товарів і послуг у фіктивних підприємств, а також неіснуючих товарів і послуг; закупівля товарів і послуг за завищеними цінами, що зазвичай передбачає використання декількох фірм-посередників; заниження об'єктів оборонно-промислового комплексу й сум податків, зборів (обов'язкових платежів); проведення незаконних експортних операцій) та приховування (конспірація) кримінальних правопорушень (приховування доходів від фінансово-господарських (військово-промислових) операцій; ненадання документів, що стосуються розрахунку та сплати до бюджетів доходів від фінансово-господарських операцій; реєстрація підприємств із залученням підставних осіб, які здійснювали реєстрацію (перереєстрацію) таких суб'єктів господарювання; легалізація (відмивання) майна, отриманого внаслідок ухилення від сплати податків, що здійснюється через фіктивні (офшорні) компанії (юридичні особи з ознаками фіктивності, конвертаційні центри)); (4) особи, які становлять оперативний інтерес (особисті дані, можливість та мета їх дій, співучасть, організованість та ін.).

**Ключові слова:** оборонно-промисловий комплекс, оборона, безпека, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова характеристика, збройна агресія, оперативно-значима поведінка, особа-злочинця.

**Sayipov R.Ch., Tomma R.P. Operational and investigative characteristics of criminal offenses committed in the defense-industrial complex of Ukraine.**

The article emphasizes that the most significant components for identifying and documenting criminal offenses committed in the defense-industrial complex are the following elements of the operational and investigative profile: (1) the content of operational and investigative information about the preparation or commission of a criminal offense within the defense-industrial complex, and the legal qualification of the actions under the corresponding articles of the Criminal Code of Ukraine (criteria that allow for uniting various manifestations of criminal activity in the defense-industrial sector include: motives of

personal gain or subversive-diversional intent; ongoing nature of criminal activity, the most dangerous forms of which are sabotage, espionage, theft or destruction of ammunition, spare parts, and equipment critical to the army and the front); (2) factors that do not directly influence the commission of criminal offenses but collectively contribute to operationally significant behavior within the defense-industrial complex (the primary factor being corruption); (3) operationally significant behavior, characterized by typical methods of commission (such as covert theft of property on the premises of defense-industrial facilities; embezzlement of assets in the defense-industrial sector through corrupt mechanisms: misappropriation of entrusted or managed property, including equipment belonging to defense-industrial enterprises; illegal export, i.e., smuggling, of military and dual-use goods; misappropriation of funds allocated under defense procurement contracts through fictitious companies or for non-existent goods and services; procurement of goods and services at inflated prices, usually involving several intermediary firms; undervaluation of defense-industrial facilities and tax liabilities; execution of illegal export transactions) and concealment (conspiracy) of criminal offenses (hiding income from financial and economic (military-industrial) operations; failure to provide documents related to the calculation and payment of revenues to the budget; registration of companies using front persons who carried out the registration or re-registration of such business entities; legalization (laundering) of property obtained by tax evasion through fictitious (offshore) companies (legal entities with signs of fictitiousness, conversion centers)); (4) individuals of operational interest (personal data, potential and purpose of their actions, complicity, organization, etc.).

**Key words:** defense-industrial complex, defense, security, operational and investigative activity, operational-investigative profile, armed aggression, operationally significant behavior, offender.

**Постановка проблеми.** Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України входить до складу сектору безпеки і оборони, головним завданням якого є забезпечення оперативних спроможностей сил та засобів сектору безпеки і оборони шляхом постачання нових і модернізації наявних зразків озброєння, військової та спеціальної техніки. Сучасний ОПК України є тією галуззю економіки, яка не лише репрезентує чи не найбільш інноваційні компоненти системи господарства, а й формує науково-виробничий базис суверенізації державної влади у її спроможності забезпечити потреби Українського війська у техніці, озброєнні як факторів стримання та відсічі військової агресії РФ.

В умовах збройного конфлікту постійно зростають військові потреби країни, однак вітчизняний ОПК не став винятком у процесі глобальної криміналізації економіки, який відбувся під час переходу до ринкової моделі, послаблення державного регулятивного впливу й посилення нігілістичних тенденцій управління, а тому з виникненням феномену кримінальної дійсності, не може належним чином задовольнити ці потреби. На ситуаційне ускладнення, поряд із факторами суто корупційного характеру, які активізувалися після відродження оборонної промисловості у 2014–2015 рр., вплинув сплеск привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, колабораціонізму, шпигунства та іншої диверсійно-розвідувальної діяльності як на території України, так і цілеспрямовано на об'єктах ОПК. Злочинність в ОПК підриває основи національної безпеки. Тому, стратегічним завданням є реагування на виникаючі військові, економічні, політичні та інші загрози, що неможливо здійснити без застосування оперативного-розшукового інструментарію, яке відповідатиме вимогам часу й викликам у безпековому секторі.

**Мета дослідження** полягає у розкритті сутті та значення оперативного-розшукової характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються в оборонно-промисловому комплексі України.

**Стан опрацювання проблематики.** Поняття та структура оперативного-розшукової характеристики злочинів загалом було теоретично обґрунтовано у працях М.А. Погорецького [4], який запропонував визначення даного феномену як системи відомостей, що дозволяє ідентифікувати злочин за сукупністю криміналістичних та оперативно значущих ознак. У цьому ж контексті Грібов М.Л. [1] та Бех О.В. [2] здійснили поглиблений аналіз структурних елементів оперативного-розшукової характеристики розбоїв та злочинів у сфері службової діяльності відповідно. Доповненням до них виступає праця В.Є. Боднара [5], у якій досліджено специфіку вчинення злочинів працівниками органів внутрішніх справ, що має важливе значення для розкриття службових зловживань у контексті забезпечення державного оборонного замовлення. Актуальні дослідження, які безпосередньо стосуються злочинності в ОПК, представлені у працях Ярусевича А.С. [6], Кожушка С.О. [7] та Федорчука Я.І. [8].

Таким чином, наявний масив наукових доробків дозволив сформуванню основи для виокремлення ознак, властивих оперативного-розшуковій характеристиці кримінальних правопорушень у сфері ОПК, та закласти підґрунтя для подальшого удосконалення системи протидії кримінальним правопорушенням у цій високоризиковій сфері.



**Виклад основного матеріалу.** З появою теорії оперативно-розшукової діяльності (ОРД) її основна мета полягала у розробці нових знань у сфері протидії різним видам злочинності за допомогою оперативно-розшукових методів, форм та засобів. Це сприяло виникненню різноманітних термінів, понять і категорій, які в подальшому вимагають особливого підходу під час їх вивчення. Одним із таких є «оперативно-розшукова характеристика кримінальних правопорушень», з моменту появи якої, у літературі приділено достатньо уваги [1; 2]. Д.Й. Никифорчук зазначає, що оперативно-розшукова характеристика визначається сутністю (природа походження, стисла характеристика найголовнішого), змістом (ознаки, складові елементи), власною класифікацією та функціональним призначенням (шляхи використання, застосування) [3, с. 16]. М.А. Погорецький, який відносить до складу оперативно-розшукової характеристики злочинів такі елементи, як відомості про: вид злочину та його суспільну небезпечність; предмет злочинного посягання та його пошукові ознаки; середовище вчинення злочину, особливості слідоутворення у ньому та специфіку фіксації слідів; способи готування до злочину та їх пошукові ознаки; способи вчинення злочину, їх пошукові ознаки та специфіку фіксації злочинних дій; способи приховання слідів злочину та їх пошукові ознаки; типові знаряддя вчинення злочинів та їх пошукові ознаки; типові обставини вчинення злочинів: місце, час, обстановка; сліди злочинів, їх пошукові ознаки та специфіку фіксації; типові джерела інформації про злочини цього виду; особу злочинця та його пошукові ознаки, типову мотивацію злочинної поведінки, чинники, що мали вплив на формування злочинної мети; склад та схема взаємозв'язків у злочинній групі; розподіл ролей між співучасниками тощо; потерпілу сторону; типові наслідки злочинів [4]. Такої ж позиції дотримується й В.Є. Боднар, який у загальній структурі оперативно-розшукової характеристики кримінальних правопорушень виділяє відомості про: суб'єкт (суб'єкти) злочину (злочинної діяльності); цілі та мотиви вчинення кримінальних правопорушень; об'єкти злочинного посягання; обстановку, в якій відбувається процес злочинної діяльності; процес (механізм) злочинної діяльності, включаючи відомості про дії з підготовки, вчинення, приховування окремих злочинів і злочинної діяльності загалом, дані про знаряддя та засоби, а також про утворені при цьому сліди; наслідки вчинених злочинів [5, с. 184].

Відзначимо, що кримінальне право, кримінологія, криміналістика та теорія ОРД досліджують кримінальні правопорушення та осіб, які їх вчинили. Однак, кожна з цих наук аналізує їх з власної перспективи, під різними кутами зору, відповідно до своєї спеціалізації. У загальному, оперативно-розшукова характеристика відіграє важливу роль у науковому забезпеченні протидії кримінальним правопорушенням у сфері ОПК. З урахуванням кількісних та якісних показників злочинності обираються ті чи інші найбільш доцільні в певній ситуації напрями виявлення, документування та розслідування. Виходячи з таких типових ознак, на нашу думку, *оперативно-розшукова характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються в ОПК – це інформаційно-пізнавальна модель, яка містить дані про оперативно значущі елементи кримінального протиправного діяння, які здебільшого впливають на виявлення та документування кримінальних правопорушень в ОПК (початковий етап оперативно-розшукового забезпечення протидії кримінальним правопорушенням у сфері ОПК) й виконання завдань кримінального провадження передбачених ст. 2 КПК України (наступний етап). До елементів оперативно-розшукової характеристики віднесено: (1) зміст оперативно-розшукової інформації про підготовку або вчинення кримінального правопорушення в ОПК та кваліфікація дій за конкретними статтями КК України (предмет злочинного посягання та особливості кримінального прояву); (2) фактори, що впливають на оперативно-значиму поведінку (об'єктивні та суб'єктивні); (3) оперативно-значима поведінка (способи підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень); (4) особи, які становлять оперативний інтерес (особисті дані, можливість та мета їх дій, специфічні ознаки).* Розглянемо детальніше.

У контексті першого елемента слід акцентувати, що ОПК є однією з ключових складових національної економіки, яка не лише інтегрує інноваційні рішення в господарську систему країни, а й формує науково-виробничу основу для зміцнення державного суверенітету. ОПК забезпечує задоволення потреб Збройних Сил України у військовій техніці та озброєнні, що відіграють критичну роль у стримуванні та протидії військовій агресії з боку Російської Федерації. Його функціональне значення зумовлюється не лише виробничими потужностями та фінансовими ресурсами, але й стратегічним фактором розміщення продукції на території України, контролем її логістики, а також обмеженням доступу до конфіденційної інформації, що використовується в процесах її виробництва. У цьому сенсі ОПК виступає не тільки як виробничий сектор, але й як специфічна сфера знань та інформаційної чутливості, що потребує особливої державної уваги і регуляції, зокрема через інструменти оперативно-розшукової діяльності, кримінального права й систему кримінальної юстиції.

Разом з тим, діяльність у цій сфері супроводжується численними фактами кримінальних зловживань з боку посадових осіб, які реалізують тіньові схеми за участі представників державної

влади, контрольних установ, військово-промислового бізнесу та структур організованої злочинності. Такі протиправні дії сприяють отриманню надприбутків із залученням як легітимних суб'єктів господарювання, так і фіктивних юридичних осіб, що нерідко призводить до виведення капіталу за межі країни. Злочинна активність у сфері ОПК становить суттєву загрозу для національної безпеки України, посилюючи її вразливість до актів збройної агресії, воєнних злочинів та інших форм насильства [6, с. 115-116].

З урахуванням попередніх наукових напрацювань [7; 8] та проведеного аналізу емпіричних матеріалів, доцільним є використання родового об'єкта посягання як основного критерію класифікації кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері оборонно-промислового комплексу. Відповідно до цього підходу, можна виокремити дві основні групи таких правопорушень:

1) Основні правопорушення, що безпосередньо посягають: – на засади національної безпеки України (ст.ст. 111, 113, 114 КК України); – на власність у формі корисливих злочинів (ст.ст. 185, 190, 191 КК України), серед яких домінують протиправні діяння, пов'язані з привласненням, розтратою або заволодінням майном шляхом зловживання службовим становищем (48%), у тому числі в особливо великих розмірах або у складі організованої групи (64%), а також крадіжки майна (29%).

2) Предикатні правопорушення, пов'язані з іншими сферами діяльності, зокрема: – у сфері господарських правовідносин (ст.ст. 209, 212 КК України); – у сфері охорони державної таємниці, прикордонного контролю, мобілізаційної готовності (ст.ст. 328, 333 КК України); – у сфері службової діяльності та виконання професійних функцій, пов'язаних із наданням публічних послуг (ст.ст. 364, 364-1, 366, 367, 368, 369-2 КК України) [9].

Незважаючи на складність та багатогранність кримінально-правового змісту, кримінальні правопорушення в ОПК утворюють однорідну групу суспільно небезпечних діянь, які об'єднані спільними оперативно-розшуковими ознаками, позаяк вчиняються в одній сфері особами, які перебувають у тісному зв'язку з виконанням службових (професійних) обов'язків, зокрема під час проходження дозвільних, тендерних, контрольних та інших господарсько-правових процедур, маючи на меті отримання особистої неправомірної вигоди; злочинна діяльність на об'єктах ОПК має постійний характер, а сліди цих правопорушень відображаються в господарсько-фінансових документах.

*Характеристика факторів, що впливають на оперативно-значиму поведінку.*

Упродовж усього періоду державного становлення України формування цілісної та ефективної політики у сфері протидії кримінальним правопорушенням залишалося недостатньо розвиненим, що, у свою чергу, спричинило формування складного комплексу детермінант із переважаючим факторним впливом. Більшість причин і умов, що обумовлюють кримінальні правопорушення у сфері ОПК, не мають прямої причинно-наслідкової дії, однак у своїй сукупності вони створюють середовище, сприятливе для виникнення злочинної поведінки в межах зазначеної сфери.

Першим серед них є політичний фактор, що включає нестабільність політичної системи, диспропорції між функціями та повноваженнями органів державної влади, фрагментарність суспільних реформ, а також відсутність послідовної політичної волі у сфері запобігання правопорушенням, зокрема злочинам корупційного характеру. Це, зокрема, виявляється у неструктурованому підході до нормативного регулювання, прогалинах у формуванні системи кримінологічної безпеки та узгодженості нормативних ініціатив.

Другим важливим чинником є воєнний вплив, що проявляється у здійсненні збройною агресією РФ бойових дій, диверсій, розвідувально-підривної діяльності та інших деструктивних дій, спрямованих на ослаблення оборонного потенціалу України шляхом цілеспрямованого знищення об'єктів ОПК.

Третій фактор – організаційно-правовий, охоплює недоліки у стратегії та тактичних підходах до протидії правопорушенням в умовах війни та суттєвого зростання оборонних витрат, відсутність узгодженої концепції ОРД, а також часті зміни у складі криміналізованих діянь у сфері господарської та службової діяльності, що сприяє високій латентності таких правопорушень. До цього додається недостатній рівень професійної підготовки кадрів у силових структурах, кадрова нестабільність і часті ротації керівного складу [10, с. 44-45; 11].

Четвертим чинником є соціально-економічні умови, зокрема макроекономічна нестабільність, недостатній розвиток малого та середнього бізнесу, неререформованість системи приватизації, зростаюча тінізація економіки та непрозорість підприємницького середовища.

П'ятий фактор – функціональний, охоплює структурні недоліки в управлінні державним концерном «Укроборонпром», що виявляються в корупційних практиках, порушеннях процедур кадрового добору, відсутності контролю за ухваленням управлінських рішень, призначенні до контрольних комісій формальних або підставних осіб, неналежній організації обліку зберігання майна, відсутності належного управління правами інтелектуальної власності та реєстрами технічної документації.

Шостий фактор – економічний, пов'язаний із дисфункціональністю податкової системи, монополізацією окремих секторів економіки, розширенням тіньового ринку та масштабними проявами контрабанди.

Корупція у цьому контексті постає як ключовий індикатор оперативно-значущої поведінки у сфері ОПК. Серед поширених практик варто виокремити: – створення підконтрольних комерційних структур або набуття частки в капіталі підприємств ОПК (37% випадків); – отримання частки у статутному капіталі компаній як плати за лобіювання чи сприяння у здійсненні угод (29%); – присвоєння бюджетних коштів через завищення вартості продукції або послуг (71%); – здійснення «державного рейдерства» через зловживання повноваженнями з метою приватизації державних підприємств або заволодіння акціями у власних інтересах чи в інтересах афілійованих осіб (17%); – створення та використання конвертаційних центрів для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом (80%).

*Характеристика оперативно-значимої поведінки (способи підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень).* Технології вчинення кримінальних правопорушень у сфері ОПК у більшості випадків поєднані із такими способами вчинення (варіанти оперативно-значимої поведінки) як: а) крадіжки на об'єктах ОПК. б) розкрадання майна, що проявляється у формі привласнення, розтрата бюджетних коштів або іншого майна, здійснюється з використанням службового становища та супроводжується додатковими злочинними діями: службовим підробленням, отриманням неправомірної вигоди, перевищенням влади або повноважень, службовою недбалістю, а також зловживаннями у процесі оборонних закупівель. в) приховування доходів від формально законної фінансово-господарської діяльності: функціонування суб'єктів господарювання, які не перебувають на обліку в податкових органах, повне або часткове ухилення від оподаткування, відмову від надання податкової та бухгалтерської звітності, заниження податкових зобов'язань і вартості продукції ОПК, використання сумнівних зовнішньоекономічних операцій, а також реєстрацію підприємств через підставних осіб. г) легалізація (відмивання) майна, здебільшого реалізується шляхом проведення фінансових операцій через фіктивні юридичні особи, у тому числі зареєстровані в офшорних юрисдикціях, а також через використання конвертаційних центрів, які забезпечують перетворення нелегальних активів у формально законні кошти.

Способи приховування нерозривно пов'язані з підготовкою та вчиненням, адже здебільшого вони поєднуються на всіх етапах злочинної діяльності. Зокрема, такі дії полягали у: фінансових операціях із переказу коштів за кордон («офшорні зони»); незаконній конвертації коштів з використанням фіктивних підприємств; легалізації (відмиванні) коштів через проведення фінансових операцій; створенні фіктивних суб'єктів господарської діяльності; підробленні (фальсифікації) господарсько-правових документів, що фіксують створення приватних підприємств, комерційних структур; прийнятті управлінських рішень на підприємстві ОПК; відмові від надання показань і надання завідомо неправдивих показань; примушуванні свідків до відмови від первинних показань або їх зміни; переховуванні від правоохоронних органів; симуляції захворювання; впливі на слідчого (керівників органів досудового розслідування) за допомогою корумпованих зв'язків у правоохоронних структурах, органах влади й управління тощо.

*Особи, які становлять оперативний інтерес.* Розподіл осіб, виявлених у ході розслідування кримінальних правопорушень у сфері ОПК, за характером їхньої професійної зайнятості на момент учинення правопорушення становить важливу оперативно-розшукову характеристику, яка дозволяє оцінити соціальний статус та функціональну роль таких суб'єктів у структурі злочинної діяльності. За наявними даними, переважну частину (близько 80%) становлять службовці, зокрема керівники підприємств, їх заступники, головні бухгалтери, а також особи-посередники. Саме співучасть кількох посадових осіб часто уможлиблює застосування різноманітних способів маскування злочину, зокрема через фальсифікацію бухгалтерської документації та звітності.

Крім того, матеріально відповідальні особи брали участь у 23% зафіксованих випадків, а працівники відділів матеріального забезпечення та особи, прирівняні до них за адміністративно-господарськими повноваженнями (наприклад, завідувачі складів) – у 20%. Суттєвою також є частка представників малого та середнього бізнесу, пов'язаних з ОПК, яка становила 17%. Така структура співучасті не дозволяє розглядати приватизацію підприємств оборонного сектору як самодостатній інструмент зниження рівня корупційної злочинності, хоча у поєднанні з іншими антикорупційними заходами вона може відігравати позитивну роль [7].

У сфері ОПК домінує складна форма співучасті у вчиненні злочинів (68%), з яких 67% припадає на організовані групи, а 33% – на злочинні організації. Характерною ознакою таких об'єднань є їх функціонування під прикриттям офіційно зареєстрованих суб'єктів господарювання, наявність стабільного керівного ядра, довготривалість діяльності та періодичне оновлення виконавського складу на середньому та нижчому рівнях. Для здійснення незаконних фінансових операцій вони активно використовують конвертаційні центри.

У межах типології осіб з оперативною значущою поведінкою доцільно виокремити такі категорії:

– «Колабораціоністи» – суб'єкти, що вступили в добровільну або вимушену співпрацю з представниками держави-агресора у різних сферах суспільного життя (військовій, економічній, політичній, соціокультурній). Колабораціонізм розглядається як складне суспільно-психологічне, правове та етичне явище, що формується у межах специфічної комунікативної взаємодії між представниками окупаційних структур та частиною місцевих еліт або окремих індивідів [12, с. 38].

– «Розкрадачі» – службові особи, які вчиняють кримінальні правопорушення, передбачені ст. 191 КК України. Специфіка полягає в тому, що злочин може мати форму не лише розтрати чи привласнення, а й заволодіння майном шляхом зловживання своїм службовим становищем. Умовою кримінальної відповідальності в цьому випадку є наявність адміністративно-господарських або організаційно-розпорядчих функцій, що дозволяють прямо або опосередковано впливати на підлеглих чи інших осіб з метою розпорядження майном у власних або чужих інтересах.

– «Підприємці» – посадові особи приватних комерційних структур (товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств, приватних підприємств), які активно залучаються до реалізації злочинних схем на об'єктах ОПК. За наявними емпіричними даними, серед цієї категорії 57% становлять керівники, а 13% – головні бухгалтери, що вказує на концентрацію ухвалення ключових рішень саме у верхніх управлінських ланках.

**Висновки.** Оперативно-розшукова характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються в ОПК – це інформаційно-пізнавальна модель, яка містить дані про оперативну значущі елементи кримінального протиправного діяння, які здебільшого впливають на виявлення та документування кримінальних правопорушень в ОПК (початковий етап оперативно-розшукового забезпечення протидії кримінальним правопорушенням у сфері ОПК) й виконання завдань кримінального провадження передбачених ст. 2 КПК України (наступний етап). До елементів оперативно-розшукової характеристики віднесено: зміст оперативно-розшукової інформації про підготовку або вчинення кримінального правопорушення в ОПК та кваліфікація дій, що характеризуються за конкретними статтями КК України (предмет злочинного посягання та особливості кримінального прояву); фактори, що впливають на оперативну-значиму поведінку (об'єктивні та суб'єктивні); оперативно-значима поведінка (способи підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень); особи, які становлять оперативний інтерес (особисті дані, можливість та мета їх дій, специфічні ознаки).

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грібов М.Л. Оперативно-розшукова характеристика розбоїв, що вчиняються організованими злочинними формуваннями. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2014. № 2(10). С. 1–13.
2. Бех О.В. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері службової діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 173–182.
3. Никифорчук Д.Й., Заблоцька О.К., Ніколаюк С.І. Протидія злочинам, що пов'язані з порушенням бюджетного законодавства (ст. 210, 211, 175 КК): наук.-практ. посіб. Київ: КНТ, 2006. 88 с.
4. Погорецький М.А. Поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1 (47). С. 214–223.
5. Боднар В.Є. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері службової діяльності, що вчиняють працівники ОВС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 183–186.
6. Ярусевич А.С. Адміністративно-правовий статус суб'єктів управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі: дис. ...докт. філософ. 081. Суми. 2023. 240 с.
7. Кожушко С.О. Кримінологічні засади протидії злочинності в оборонно-промисловому комплексі України: дис. ...док. філософ. 081. Харків. 2021. 240 с.
8. Федорчук Я.І. Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються в оборонно-промисловому комплексі України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 6. С. 131–135.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
10. Вознюк А.А. Реальні причини топ-корупції в Україні та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12 груд. 2019 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 44–48.

11. Довбань І.М. Концептуальні засади запобігання злочинам, що вчиняються державними службовцями в Україні: монографія. Київ: Вид-во «ФОРМАНТИКА Т.П.», 2020. 424 с.
12. Джужа О.М., Василевич В.В., Тичина Д.М. Колабораціонізм як об'єкт кримінологічного дослідження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2023. № 1. Т. 28. С. 33–43.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.43>

## ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО БАЛАНСУ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ № 4359-ІХ

Старенький О.С.,

доктор юридичних наук, доцент,  
професор кафедри кримінальної юстиції  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-4517-726X

### Старенький О.С. Забезпечення інституційного балансу у кримінальному судочинстві в контексті реалізації Закону України № 4359-ІХ.

У статті здійснено комплексний правовий аналіз положень Закону України № 4359-ІХ від 16 квітня 2025 року «Про внесення змін до статті 196 Кримінального процесуального кодексу України та деяких законів України щодо удосконалення процедури забезпечення заходів безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», що вносить зміни до кримінального процесуального законодавства у сфері забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Автор акцентує увагу на проблемних аспектах реалізації вказаного закону з точки зору збереження інституційного балансу між судом, органами досудового розслідування та установами попереднього ув'язнення. Зокрема, критично оцінено позбавлення Національної поліції України повноважень щодо тримання в ізоляторах тимчасового тримання осіб, до яких застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, а також обвинувачених і засуджених, закріплення за слідчим суддею обов'язку визначати конкретний слідчий ізолятор в ухвалі про застосування такого заходу, а також запровадження фіксованих строків дії заходів безпеки без урахування рівня реальної загрози.

Автор обґрунтовує, що реалізація Закону України № 4359-ІХ від 16 квітня 2025 року «Про внесення змін до статті 196 Кримінального процесуального кодексу України та деяких законів України щодо удосконалення процедури забезпечення заходів безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» у запропонованій редакції призведе до неузгодженості між собою положень чинного кримінального процесуального законодавства України, неможливості забезпечення своєчасності проведення відповідних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, перенавантаження слідчих ізоляторів, необхідності додаткових затрат з Державного бюджету України на конвоювання узятих під варту осіб.

Запропоновано конкретні законодавчі зміни до кримінального процесуального законодавства України, які забезпечать ефективне функціонування існуючих механізмів забезпечення заходів безпеки для осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

**Ключові слова:** інституційний баланс, ізолятор тимчасового тримання, слідчий ізолятор, кримінальне провадження, досудове розслідування, тримання під вартою.

### Starenkyi O.S. Ensuring institutional balance in criminal proceedings in the context of the implementation of the Law of Ukraine № 4359-IX.

The article presents a comprehensive legal analysis of the provisions of the Law of Ukraine № 4359-IX of April 16, 2025, "On Amendments to Article 196 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and Certain Laws of Ukraine Regarding the Improvement of the Procedure for Ensuring Security Measures for Persons Participating in Criminal Proceedings", which introduces amendments to criminal procedural legislation in the field of ensuring the security of persons involved in criminal proceedings.

The author focuses on problematic aspects of the implementation of this law from the perspective of maintaining institutional balance between the court, pre-trial investigation bodies, and pre-trial detention facilities. In particular, the article critically evaluates the deprivation of the National Police of Ukraine of the authority to hold in temporary holding facilities persons subjected to a preventive measure in the form of detention, as well as accused and convicted persons; the imposition on the investigating judge of the obligation to determine the specific pre-trial detention center (SIZO) in the ruling on the application of such a measure; and the introduction of fixed durations for security measures without considering the actual level of threat.

The author substantiates that the implementation of the Law of Ukraine № 4359-IX of April 16, 2025, "On Amendments to Article 196 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and Certain Laws of Ukraine Regarding the Improvement of the Procedure for Ensuring Security Measures for Persons Participating in Criminal Proceedings", in its proposed version will lead to inconsistencies within the current criminal procedural legislation of Ukraine, the inability to ensure timely conduct of relevant investigative (search) and covert investigative (search) actions, overloading of pre-trial detention centers, and the need for additional expenditures from the State Budget of Ukraine for the transportation of detained persons.

The article proposes specific legislative amendments to the criminal procedural legislation of Ukraine that would ensure the effective functioning of existing mechanisms for providing security measures to persons participating in criminal proceedings.

**Key words:** institutional balance, temporary holding facility, pre-trial detention center, criminal proceedings, pre-trial investigation, detention.

**Постановка проблеми.** В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України система органів правопорядку перебуває під подвійними викликами – з одного боку, вона змушена діяти в екстремальних умовах воєнного часу, постійно адаптуючись під його потреби, а з іншого – трансформуватися з урахуванням нових стандартів реформування сектору безпеки і оборони, необхідних для інтеграції України до Європейського Союзу, що визначені Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 [1] та деталізовані в Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р [2].

Подолання органами правопорядку відповідних викликів неможливо без дотримання інституційного балансу у кримінальному судочинстві та забезпечення ефективності здійснення досудового розслідування, що на пряму залежать від консолідованої взаємодії слідчих, прокурорів, оперативних підрозділів та інших суб'єктів, що залучаються до сфери кримінального судочинства. Саме тому зміни до правового регулювання підстав і порядку застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, утримання під вартою осіб, залучених до кримінального провадження, мають розглядатися не лише крізь призму формального законодавчого вдосконалення, але й з урахуванням комплексних правових, інституційних, безпекових і гуманітарних потреб.

Варто зазначити, що розбудова інституту забезпечення безпеки учасників кримінального провадження є одним із пріоритетних напрямів реформування системи органів кримінальної юстиції, визначених Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, що схвалений Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 (п. 3.6) [1].

У цьому контексті потребує особливої уваги прийнятий парламентом Закон України № 4359-IX від 16 квітня 2025 року «Про внесення змін до статті 196 Кримінального процесуального кодексу України та деяких законів України щодо удосконалення процедури забезпечення заходів безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (далі – Закон № 4359-IX) [3], який викликав значну дискусію серед правників. Закон № 4359-IX містить низку положень, які стосуються не лише порядку застосування заходів безпеки, а й істотно впливають на інституційний розподіл повноважень між суб'єктами кримінального провадження, зокрема – на роль слідчого судді під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, повноваження установ попереднього ув'язнення під час здійснення кримінального провадження тощо. Низка запропонованих змін, попри задекларовану мету Закону № 4359-IX, викликають обґрунтовані сумніви з точки зору відповідності конституційним принципам, міжнародним стандартам у сфері прав людини та принципу функціонального розподілу владних повноважень, що негативно відображається на забезпеченні інституційного балансу у кримінальному судочинстві, під яким у науковій літературі розуміється нормативно врегульовану узгодженість функцій та повноважень різних органів державної влади з метою налагодження ефективної взаємодії між ними під час виконання завдань кримінального провадження [4, с. 100].

Отже, **метою дослідження** є проведення комплексного правового аналізу положень Закону № 4359-IX в контексті забезпечення інституційного балансу у кримінальному судочинстві, виявлення можливих проблем їх застосування та надання науково-обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення.

**Стан опрацювання проблематики.** Окремі аспекти заходів забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, повноважень слідчого судді під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, використання можливостей установ попереднього ув'язнення під час здійснення кримінального провадження, досліджували у своїх наукових працях такі вітчизняні фахівці як Ю.П. Аленін, І.В. Басиста, Н.В. Глинська, І.В. Гловюк,

В. Г. Гончаренко, В. О. Гринюк, М. Л. Грібов, Ю. М. Грошевий, О. М. Дуфенюк, О. В. Капліна, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, Д. М. Мірковець, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, О. В. Таран, О. С. Тарасенко, О. Ю. Татаров, Л. Д. Удалова, В. І. Фаринник, С. С. Чернявський, А. М. Черняк, М. С. Цуцкірідзе, А. В. Шевчишен, О. Г. Шило, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська та ін. Водночас питання забезпечення інституційного балансу у кримінальному судочинстві в контексті реалізації Закону України № 4359-IX не досліджувалося правниками.

**Виклад основного матеріалу.** Законом України № 2123-IX від 15.03.2022 «Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану» (далі – Закон № 2123-IX) було внесено зміни до статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», яка визначає основні повноваження органів поліції, у тому числі під час дії воєнного стану. Зокрема, частину першу вказаної статті доповнено пунктом 38, який наразі надає повноваження Національній поліції України утримувати в ізоляторах тимчасового тримання (далі – ІТТ) осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також обвинувачених і засуджених [5].

Відповідно до частини першої статті 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення» установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт, є слідчі ізолятори (далі – СІЗО) Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС), гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. В окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні **слідчих дій** (виділ. мною – О. С.)<sup>1</sup>, ці особи можуть перебувати в ІТТ [6], які наразі функціонують в системі органів Національної поліції України та Служби безпеки України.

Слід звернути увагу на те, що закріплене у пункті 38 частини першої статті 23 Закону № 2123-IX повноваження Національної поліції України має тимчасовий характер, який обмежений: 1) періодом воєнного стану та 2) протягом 60 днів після його закінчення. Зазначене впливає з прикінцевих та перехідних положень Закону № 2123-IX, згідно яких пункт 1 розділу I Закону № 2123-IX, яким власне і внесено зміни до Закону України «Про Національну поліцію», діє тимчасово, на період введення в Україні воєнного стану, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України та 60 днів після цього.

Не дивлячись на те, що зміни до Закону України «Про Національну поліцію» щодо утримання органами поліції в ІТТ затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також обвинувачених і засуджених, були внесені лише в березні 2022 року й які за відповідний проміжок часу засвідчили свою ефективність під час здійснення досудового розслідування в умовах воєнного стану, Законом № 4359-IX запропоновано внести зміни до пункту 38 частини 1 статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», позбавивши при цьому поліцію відповідних повноважень й закріпивши виключно за нею можливість утримувати в ІТТ лише осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, підданих адміністративному арешту [4].

Насамперед, доцільно зауважити, що хоча й законодавець, вносячи зміни до пункту 38 частини 1 статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», позбавляє органи поліції повноважень утримувати в ІТТ осіб, стосовно яких застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, а також обвинувачених і засуджених, вказані пропозиції не узгоджуються з положеннями статті 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення», відповідно до яких в окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні слідчих дій, ці особи можуть перебувати в ІТТ. Крім цього, непослідовність законодавчих змін спостерігається і в тому, що Законом № 4359-IX не вносяться також зміни і до прикінцевих та перехідних положень Закону № 2123-IX, які продовжать визначати тимчасовий характер пункту 38 частини 1 статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», проте вже в редакції Закону № 4359-IX.

В цілому ж, оцінюючи змістовну частину положень Закону України № 4359-IX, варто зазначити, що позбавлення Національну поліцію України повноважень щодо утримання в ІТТ осіб, стосовно яких застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, а також обвинувачених і засуджених, є, на наш погляд, не зовсім практично виправданим з огляду на необхідність забезпечення ефективності та оперативності здійснення кримінального провадження в умовах воєнного

<sup>1</sup> Словосполучення «слідчі дії» не узгоджується з положеннями Кримінального процесуального кодексу України, який оперує категорією «слідчі (розшукові) дії».



стану, а також дотримання інституційного балансу у кримінальному судочинстві. Такий висновок обумовлений наступним.

По-перше, набрання чинності Закону № 4359-IX матиме наслідком обов'язкового переміщення всіх ув'язнених осіб з ІТТ Національної поліції України та Служби безпеки України, гауптвахт Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, до СІЗО ДКВС, показник заповненості яких наразі досягає 90-95% й які переважно знаходяться в обласних центрах на віддаленій відстані від органів досудового розслідування, судах на відміну від ІТТ, кількість яких значно переважає в Україні й які територіально розміщені в районних центрах. Зауважимо, що наразі в системі ДКВС функціонує 27 СІЗО, а в структурі Національної поліції України налічується 95 ІТТ, з них реально функціонують 68, діяльність 27 ІТТ тимчасово призупинено через необхідність проведення ремонтних робіт, перебування в зоні проведення бойових дій, пошкодження відповідних будівель. Використання можливостей ІТТ для утримання відповідної категорії осіб значно підвищує ефективність розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, що особливо проявляється в останні роки (з моменту надання таких повноважень органам поліції).

По-друге, централізована система утримання осіб в ІТТ забезпечує можливість оперативно проводити невідкладні слідчі (розшукові) дії (допит, пред'явлення впізнання, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, слідчий експеримент тощо) та окремі негласні слідчі (розшукові) дії з метою отримання доказів або перевірки вже отриманих доказів у кримінальному провадженні, а також застосовувати своєчасно відповідні заходи забезпечення безпеки щодо потерпілих і свідків, які надають показання проти співучасників вчинення кримінальних правопорушень. Зауважимо, що найвищі показники розкриття кримінальних правопорушень спостерігаються у перші години після затримання підозрюваного, коли слідчі й оперативні підрозділи мають безпосередній доступ до затриманих осіб, які утримуються в ІТТ, для проведення відносно них відповідного комплексу слідчих (розшукових) дій. Переміщення ж затриманих, підозрюваних та інших осіб до перенавантажених СІЗО значно збільшуватиме час між процесуальними рішеннями і процесом їх виконання, що негативно впливатиме на ефективність здійснення досудового розслідування.

По-третє, незважаючи на те, що на сьогодні середнє навантаження на одного слідчого становить понад 300 кримінальних проваджень (в окремих регіонах цей показник становить 400-600 кримінальних проваджень), в яких він здійснює досудове розслідування, при реалізації положень Закону № 4359-IX суттєво збільшиться навантаження на слідчих органів досудового розслідування через неможливість проведення слідчих (розшукових) дій з узятими під варту особами в умовах ІТТ, що призведе до довготривалого очікування доставлення осіб конвойними підрозділами до територіального (відокремленого) підрозділу поліції і неможливості забезпечення своєчасності здійснення досудового розслідування в розумні строки.

По-четверте, в умовах воєнного стану, коли відповідні регіони України, на жаль, піддаються інтенсивним ракетним обстрілам і дронним ударами з боку держави агресора, а транспортна інфраструктура зазнає системних пошкоджень, оперативне переміщення підозрюваних до СІЗО не завжди є можливим чи безпечним, особливо у прифронтових областях, де час на конвоювання займає значно більше часу, ніж в мирних регіонах. Натомість ІТТ, які функціонують на місцях і вже мають належний рівень охорони, забезпечені укриттями та резервними джерелами енергоживлення, що дозволяє підтримувати безперервність кримінального провадження навіть під час повітряних тривог.

По-п'яте, хоча й окремі практичні працівники вважають, що надання пенітенціарних повноважень органам поліції не узгоджується з європейськими підходами до поділу владних повноважень з огляду на те, що утримання відповідних осіб належить до компетенції ДКВС, мусимо зазначити, що чинна практика тимчасового утримання осіб в ІТТ не суперечить відповідним міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини за умови належного забезпечення прав і законних інтересів утримуваних осіб, чого в останні роки вдалося досягти в багатьох підрозділах поліції завдяки міжнародній технічній допомозі, покращенню матеріально-технічної бази, проведення ремонту камерних приміщень, забезпечення достатніми камерами відеоспостереження, впровадження в кожному ІТТ посад інспекторів з дотримання прав затриманих осіб та системи тренінгів щодо дотримання прав людини й етики роботи із затриманими. Проте, в умовах СІЗО з їхнім суворішим режимом, більшою кількістю ув'язнених і різноманітністю їх категорій, виникають обґрунтовані сумніви щодо можливості ефективної реалізації цих заходів, оскільки через вказані особливості СІЗО можливість проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання посяганням на життя та здоров'я ув'язнених, є суттєво обмеженими.

При цьому, в окремих ситуаціях, пов'язаних із територіальною віддаленістю СІЗО від судів, можливі випадки несвоєчасного виконання ухвал суддів щодо забезпечення участі осіб у судових засіданнях, що призведе до подання скарг на дії відповідних суб'єктів, а також до невиконання судових

рішень, за що передбачена кримінальна відповідальність за статтею 382 КК України. Варто зазначити, що результати проведеного нами аналізу матеріалів слідчо-судової практики за 2024 рік свідчать про те, що у 27 % випадків причиною несвоєчасного виконання ухвал суддів щодо доставки підозрюваних чи обвинувачених до суду стало відсутність або запізнення конвою з СІЗО. Для порівняння, в умовах функціонування ІТТ аналогічний показник несвоєчасного виконання відповідних ухвал становив лише 8 %, що підтверджує більш кращу логістичну адаптивність ІТТ та їхню спроможність своєчасно забезпечувати підозрюваних та обвинувачених для участі у процесуальних діях.

Слід звернути увагу на те, що хоча й Верховна Рада України прийняла відповідний закон, Президентом України справедливо було застосовано до нього вето з огляду на те, що передбачені Законом № 4359-IX зміни до КПК України та Закону України «Про Національну поліцію» призведуть, на його думку, до: недотримання прав узятих під варту осіб, насамперед з огляду на неможливість забезпечення в СІЗО усіх узятих під варту осіб індивідуальним спальним місцем, що буде розцінено як створення жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, умов тримання під вартою, та недотримання Україною вимог статті 28 Конституції України й статті 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; неможливості здійснення досудового розслідування протягом розумних строків, а також проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій за участю узятих під варту осіб; подання до Європейського суду з прав людини численних заяв щодо порушення Україною прав і свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод; необхідності здійснення додаткового фінансування з Державного бюджету України діяльності Національної поліції України, насамперед у зв'язку із потребою у систематичному конвоюванні узятих під варту осіб до територіальних (відокремлених) підрозділів Національної поліції України для проведення слідчих (розшукових) дій, збільшення внаслідок цього потреб у пально-мастильних матеріалах і кількості особового складу Національної поліції України, який залучатиметься до конвоювання [7].

Таким чином, позбавлення Національну поліції України повноважень утримувати в ІТТ затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також обвинувачених і засуджених, призведе лише до: неузгодженості норм Закону № 4359-IX з приписами Закону України «Про попереднє ув'язнення» та прикінцевими і перехідними положеннями Закону № 2123-IX; дестабілізації ефективної взаємодії органів досудового розслідування та установ попереднього ув'язнення; перешкоджанню своєчасності розкриття та розслідування кримінальних правопорушень; неможливості забезпечення своєчасності проведення невідкладних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій відносно осіб, до яких застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, й відповідно створюватиме перешкоди в оперативності отриманні чи перевірки вже отриманих доказів; збільшення навантаження на слідчих і оперативних працівників органів досудового розслідування, співробітників СІЗО; створення ризиків неможливості застосування до утриманих осіб своєчасних заходів забезпечення безпеки кримінального провадження; зниження ефективності та оперативності здійснення досудового розслідування; виділення додаткових коштів з Державного бюджету України на конвоювання утриманих осіб.

У зв'язку з цим більш раціональним було б залишити в силі положення пункту 38 частини першої статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» в редакції Закону № 2123-IX, що власне й запропоновано Президентом України у підписаному ним вето до Закону № 4359-IX [7]. Водночас з метою забезпечення відповідності Закону України «Про Національну поліцію» з Законом України «Про попереднє ув'язнення» з урахуванням вимог КПК України пропонується пункт 38 частини першої статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» викласти в такій редакції: «38) у випадках, передбачених законом, утримує в ізоляторах тимчасового тримання осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, підданих адміністративному арешту, а також в окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою;».

Окрім того, з огляду на ефективність використання можливостей ІТТ для забезпечення своєчасності розкриття та розслідування кримінальних правопорушень вважаємо за доцільне скасувати тимчасовий характер (період воєнного стану та протягом 60 днів після його закінчення) пункту 38 частини першої статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», внівши відповідні зміни до прикінцевих і перехідних положень Закону № 2123-IX.

Аналізуючи положення прийнятого Верховною Радою України Закону № 4359-IX звертає на себе увагу й те, що законодавець пропонує внести зміни до частини 4 статті 196 КПК України в частині покладення на слідчого суддю, суду обов'язку визначати в ухвалі про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відповідний СІЗО, в якому буде утримуватись особа.

Зазначене положення, на нашу думку, є юридично необґрунтованим і таким, що виходить за межі реалізації функції судового контролю у досудовому розслідуванні, у тому числі під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Зауважимо, що під час розгляду клопотань про застосування відповідного запобіжного заходу слідчий суддя перевіряє обґрунтованість підозри та наявність відповідних ризиків, зазначених у статті 177 КПК України, з'ясовує доцільність застосування такого запобіжного заходу. Водночас визначення конкретної установи виконання відповідного запобіжного заходу належить до адміністративно-виконавчих повноважень органів, які здійснюють виконання судових рішень, зокрема ДКВС. Слід звернути увагу, що для реалізації відповідних повноважень потрібно обов'язково враховувати матеріально-технічний стан установи, її завантаженість, рівень безпеки, наявності ризиків для життя чи здоров'я особи, що явно виходить за межі доступної інформації, якою може володіти слідчий суддя, реалізуючи функцію судового контролю у досудовому розслідуванні.

Крім того, хоча й законодавець пропонує надати слідчому судді невласиві для нього повноваження під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, проте ним не встановлюються чіткі критерії для визначення конкретного СІЗО. Такий підхід може призвести до того, що визначений слідчим суддею СІЗО буде віддалений від місця здійснення досудового розслідування, що суттєво ускладнить проведення відповідних слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій для отримання доказів або перевірки вже отриманих доказів.

Слід також зазначити, що на сьогодні у разі обрання слідчим суддею запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без визначення конкретного СІЗО, відповідну особу можливо в установленому порядку (зокрема, за письмовим рішенням слідчого, начальника міжрегіонального управління з питань виконання покарань Міністерства юстиції України) невідкладно перемістити в інший СІЗО, що відповідає потребам досудового розслідування, враховує безпекову ситуацію в конкретному СІЗО та навантаження на відповідні установи попереднього ув'язнення й можливість передислокації органів досудового розслідування внаслідок ведення бойових дій тощо. У разі набрання Законом № 4359-IX чинності відповідний механізм переведення осіб зі СІЗО не зможе ефективно та оперативно функціонувати й для переведення особи до іншого СІЗО існуватиме потреба у винесенні судом, слідчим суддею нової ухвали, в якій зазначатиметься відповідне місце утримання особи. Однак порядок винесення таких ухвал Законом № 4359-IX не визначений, що на практиці може ускладнити або унеможливити оперативні переміщення осіб між СІЗО, а також призведе до невинновданого навантаження на судову систему. При цьому слід враховувати, що недостатня ефективність судового контролю в кримінальному процесі в Україні пов'язана, передусім, з надмірним завантаження окремих слідчих суддів, неналежною організацією їхньої діяльності та неналежним технічним її забезпеченням [8, с. 23].

Таким чином надання слідчому судді, суду повноваження визначати конкретний СІЗО під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є юридично необґрунтованим, процесуально ризикованим і адміністративно нефункціональним. Крім того, на сьогодні в міжнародній практиці, зокрема в правових системах країн Європейського Союзу, визначення місця тримання під вартою є виключно адміністративно прерогативою установ попереднього ув'язнення. Тому такі повноваження мають залишитися у віданні органів, що відповідають за виконання судових рішень, а не за їх прийняття.

Невинновданим видається й те, що Законом № 4359-IX вносяться зміни до частини другої статті 3 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», відповідно до яких рішення про застосування заходів безпеки приймається слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею, судом, у провадженні яких знаходяться кримінальні провадження щодо кримінальних правопорушень, у розслідуванні чи судовому розгляді яких брали або беруть участь особи, зазначені у статті 2 цього Закону, а також органом (підрозділом), що здійснює оперативно-розшукову діяльність, стосовно осіб, які брали участь або сприяли виявленню, попередженню, припиненню кримінальних правопорушень, строком від одного місяця до п'яти років, крім рішення про застосування заходів безпеки стосовно осіб, які перебувають в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах або у місцях із спеціальним режимом тримання, яке приймається строком до двох місяців та може бути продовжене виключно за рішенням слідчого судді, суду на підставі клопотань дізнавача, слідчого (детектива) або прокурора, а також органу (підрозділу), що здійснює оперативно-розшукову діяльність, стосовно осіб, які брали участь або сприяли виявленню, попередженню, припиненню кримінальних правопорушень, на строк до одного року.

Доцільно зауважити, що запровадження жорстких фіксованих строків дії заходів забезпечення безпеки без урахування індивідуальної характеристики відповідних загроз є суперечливим з огляду на саму правову сутність і мету інституту забезпечення безпеки учасників кримінального провадження. У правозастосовній практиці заходи забезпечення безпеки мають здійснюватися не

відповідно до формально визначеного строку, а доти, доки триває реальна, документально підтверджена загроза життю, здоров'ю, житлу чи майну захищеної особи. Сама ідея фіксованого строку, встановленого без диференціації залежно від виду заходу, суперечить самій правовій сутності заходів забезпечення безпеки, оскільки деякі з них – наприклад, зміна зовнішності, заміна ідентифікаційних документів, зміна місця проживання або надання нового житла – за своєю природою не можуть бути обмежені часовими рамками без втрати ефективності.

З цього приводу Президентом України у підписаному ним вето до Закону № 4359-IX цілком виправдано зазначено, що «встановлення мінімального та максимального строку, який є ідентичним для застосування всіх заходів забезпечення безпеки, вбачається необґрунтованим, оскільки такі заходи повинні здійснюватися доти, доки існує реальна загроза життю, здоров'ю, житлу чи майну осіб, взятих під захист. При цьому слід урахувувати, що окремі види заходів забезпечення безпеки можуть бути безстроковими, зокрема заходи, пов'язані із заміною документів та зміною зовнішності, а тому встановлення для таких заходів граничного строку їх дії суперечить самій сутності застосування відповідних заходів» [7].

Таким чином, уніфікація строків застосування заходів забезпечення безпеки без врахування змісту конкретного виду заходу, тривалості загрози та оцінки її актуальності – не лише суперечить правовій сутності інституту заходів забезпечення безпеки у кримінальному провадженні, а й може поставити під загрозу життя й здоров'я осіб, які потребують захисту з боку держави. Крім того, запропонована Законом № 4359-IX модель строковості заходів забезпечення безпеки створює колізію між метою закону – гарантування безпеки – і механізмом її забезпечення, який через свою надмірну формалізованість може фактично унеможливити продовження захисту особи, яка й надалі залишається в зоні ризику, але вже не відповідає вимогам за строком.

**Висновки.** Прийняття Закону України № 4359-IX засвідчило прагнення законодавця вдосконалити існуючі механізми забезпечення заходів безпеки для осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Водночас проведений нами системний аналіз його норм показав, що окремі з них суперечать положенням інших законодавчих актів України та не узгоджуються з потребами правозастосовної практики, а інші створюють потенційні ризики для забезпечення дотримання інституційного балансу у кримінальному судочинстві. Зокрема, мова йде про: безпідставне позбавлення органів Національної поліції України повноважень щодо утримання в ІТТ осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також обвинувачених і засуджених; наділення слідчого суддю невластивим повноваженням щодо визначення в ухвалі про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою конкретного СІЗО; необґрунтоване встановлення фіксованих строків дії заходів безпеки щодо осіб, які перебувають в установах попереднього ув'язнення, без урахування реального рівня загроз.

З урахуванням висловлених нами проблем з метою забезпечення дотримання інституційного балансу у кримінальному судочинстві в контексті реалізації закону України № 4359-IX, нами пропонується:

- синхронізувати між собою положення законів України «Про Національну поліцію», «Про попереднє ув'язнення» та КПК України щодо можливості проведення в ІТТ слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, виклавши при цьому пункт 38 частини першої статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» у такій редакції: «38) у випадках, передбачених законом, утримує в ізоляторах тимчасового тримання осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, підданих адміністративному арешту, а також в окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою;
- виключити тимчасовий характер (період воєнного стану та протягом 60 днів після його закінчення) пункту 38 частини першої статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», внівши відповідні зміни до прикінцевих і перехідних положень Закону № 2123-IX;
- виключити з частини четвертої статті 196 КПК України уточнення щодо обов'язку слідчого судді, суду визначати конкретний СІЗО в ухвалі про застосування запобіжного заходу;
- переглянути підхід щодо строків застосування заходів безпеки кримінального провадження, запровадивши гнучку модель продовження на підставі оцінки реального ризику.

У цілому ж, вирішення цих та інших питань повинно мати комплексний характер, та забезпечуватися шляхом розробки з урахуванням норм чинного кримінального процесуального законодавства України та практики його застосування, міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, сучасних наукових розробок у цій сфері, нових законопроектів щодо забезпечення безпеки учасників кримінального провадження з метою побудови комплексної та ефективної системи їх державного захисту, а також створення національної служби гарантування безпеки учасників

кримінального провадження для підвищення ефективності застосування заходів безпеки до відповідних суб'єктів у кримінальних провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, що відповідатиме детальному плану заходів, спрямованих на виконання комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, що затверджений розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р [2].

При цьому варто погодитися з позицією тих вчених, які справедливо вказують на необхідність зупинення безсистемної й перманентної зміни кримінального процесуального законодавства, яка негативно впливає на кримінальну процесуальну політику держави й не сприяє належному рівню якості здійснення правосуддя у сфері кримінальної юстиції, доступу до правосуддя, підриває авторитет у суспільстві до кримінальної процесуальної політики держави, викликає до неї недовіру громадськості. Будь-які доповнення чи зміни до чинного КПК України мають бути науково-обґрунтованими та відповідати потребам практики, а також створювати гарантії прав усіх учасників кримінального провадження [9, с. 85-86].

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>.
2. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 792-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-p#Text>.
3. Про внесення змін до статті 196 Кримінального процесуального кодексу України та деяких законів України щодо удосконалення процедури забезпечення заходів безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закону України від 16.04.2025 № 4359-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42626>.
4. Духенюк О.М. Концептуальна модель балансу в кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні: Дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.01, 12.00.09. Львівський державний університет внутрішніх справ. Київ, 2023. 568 с.
5. Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text>.
6. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>.
7. Пропозиції Президента України до Закону про внесення змін до статті 196 Кримінального процесуального кодексу України та деяких законів України щодо удосконалення процедури забезпечення заходів безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42626>.
8. Погорецький М. А. П'ять років чинності кримінального процесуального кодексу: уроки для правотворчої діяльності. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 11-27.
9. Погорецький М.А. Кримінальний процесуальний кодекс України: реальність та ілюзії (до 10-річчя набуття чинності). *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 1-2. С. 72-90.

УДК 343.985:004.056.53:341.322.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.44>

## ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ COUNTER FORENSICS

Ткачук Т.Ю.,

доктор юридичних наук, професор,  
учений секретар наукової лабораторії (наукової установи)  
Українського науково-дослідного інституту  
спеціальної техніки та судових експертиз

Оніщенко В.Г.,

провідний науковий співробітник  
наукової лабораторії (наукової установи)  
Українського науково-дослідного інституту  
спеціальної техніки та судових експертиз

**Ткачук Т.Ю., Оніщенко В.Г. Забезпечення достовірності цифрових доказів воєнних злочинів: механізми протидії counter forensics.**

Вказується, широкомасштабна агресія росії проти України, що розпочалася у 2022 році, спричинила безпрецедентну кількість воєнних злочинів. Щоденно накопичуються тисячі відеосвідчень, фотоматеріалів, аудіозаписів та інших документальних доказів потенційних порушень норм міжнародного гуманітарного права.

У статті здійснено комплексне дослідження проблематики забезпечення достовірності цифрових доказів у контексті документування та розслідування воєнних злочинів, скоєних у період збройної агресії РФ проти України. Автор зосереджується на актуальній загрозі застосування технологій counter forensics — навмисних дій, спрямованих на фальсифікацію, маніпулювання або знищення цифрових слідів з метою перешкоджання правосуддю. Визначено ключові категорії цифрових доказів, що використовуються у справах про злочини проти людяності, геноцид, воєнні злочини та злочини агресії, а також їхнє процесуальне значення відповідно до міжнародних стандартів доказування.

Особливу увагу приділено судово-експертним механізмам виявлення та нейтралізації контрфорензичних впливів, включаючи застосування методів цифрової атрибуції, аналізу метаданих, встановлення ланцюга збереження (chain of custody) та використання спеціалізованого програмного забезпечення для судової експертизи. Висвітлено нормативно-правові та методологічні засади судової експертизи цифрових доказів в Україні, з урахуванням її ролі у національній та міжнародній юрисдикції. На основі аналізу практики Міжнародного кримінального суду, Національного центру документування воєнних злочинів, платформи EyeWitness to Atrocities та інших інституцій запропоновано модель комплексного експертного супроводу процесу розслідування з урахуванням викликів, пов'язаних з війною.

У статті обґрунтовано необхідність розроблення спеціалізованих методик цифрової судової експертизи, орієнтованих на встановлення автентичності, цілісності та допустимості цифрових матеріалів у судовому провадженні. Підкреслено важливість міжвідомчої координації, підвищення кваліфікації експертів, розвитку технічної спроможності судово-експертних установ, а також формування єдиної системи протидії інформаційно-аналітичним впливам, що мають ознаки counter forensics.

**Ключові слова:** воєнні злочини, цифрові докази, counter forensics, судова експертиза, інформаційна безпека, цифрова верифікація, міжнародне кримінальне правосуддя, експерт.

**Tkachuk T.Yu., Onishchenko V.G. Ensuring the authenticity of digital evidence of war crimes: forensic mechanisms to counteract counter forensics.**

It is stated that Russia's large-scale aggression against Ukraine, which began in 2022, has caused an unprecedented number of war crimes. Thousands of video testimonies, photographs, audio recordings and other documentary evidence of potential violations of international humanitarian law are accumulating daily.

The article provides a comprehensive study of the issues of ensuring the authenticity of digital evidence in the context of documenting and investigating war crimes committed during the period of

the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author focuses on the current threat of the use of counter forensics technologies - deliberate actions aimed at falsifying, manipulating or destroying digital traces in order to obstruct justice. The key categories of digital evidence used in cases of crimes against humanity, genocide, war crimes and crimes of aggression are identified, as well as their procedural significance in accordance with international standards of evidence.

Special attention is paid to forensic mechanisms for detecting and neutralizing counter-forensic influences, including the use of digital attribution methods, metadata analysis, establishing a chain of custody, and using specialized software for forensic examination. The regulatory and methodological principles of forensic examination of digital evidence in Ukraine are highlighted, taking into account its role in national and international jurisdiction. Based on an analysis of the practice of the International Criminal Court, the National War Crimes Documentation Center, the EyeWitness to Atrocities platform, and other institutions, a model of comprehensive expert support for the investigation process is proposed, taking into account the challenges associated with war. The article substantiates the need to develop specialized methods of digital forensic examination focused on establishing the authenticity, integrity, and admissibility of digital materials in judicial proceedings. The importance of interdepartmental coordination, improving the skills of experts, developing the technical capacity of forensic institutions, as well as the formation of a unified system for countering information and analytical influences that have signs of counter-forensics is emphasized.

**Key words:** war crimes, digital evidence, counter forensics, forensic examination, information security, digital verification, international criminal justice, expert.

**Постановка проблеми.** Повномасштабне вторгнення рф до України, що триває з 2022 року, призвело до небаченого обсягу воєнних злочинів. Тисячі відео, фото, аудіозаписів та інших даних щодня фіксують можливі порушення міжнародного гуманітарного права. За даними уповноваженого Верховної Ради з прав людини станом на травень 2025 року зареєстровано понад 167 тисяч воєнних злочинів і злочинів агресії, а обсяг зібраних цифрових матеріалів обчислюється мільйонами файлів [1]. Такі докази відіграють ключову роль у притягненні винних до відповідальності – особливо з огляду на те, що рф систематично заперечує свою вину та поширює дезінформацію, називаючи задокументовані звірства «фейками» чи «постановкою», про що наголошують міжнародні експерти [2]. Отже, питання належного збору, збереження та судового дослідження цифрових доказів набуває першорядної актуальності.

Міжнародна спільнота та Україна реагують на цей виклик впровадженням новітніх підходів до документування воєнних злочинів. Українські прокурори вже застосовують в роботі визнані міжнародні стандарти, зокрема Берклійський протокол цифрових розслідувань (Berkeley Protocol), який було неофіційно перекладено українською й впроваджено в Україні вже в перші тижні після вторгнення [3]. Активно залучаються технологічні інструменти і спеціальні додатки для фіксації доказів, а також об'єднуються зусилля державних органів та громадянського суспільства. У цих умовах зростає роль судових експертів із цифрової криміналістики та водночас виникають нові загрози так званої counter forensics – цілеспрямованого протидіяння судовому встановленню істини шляхом фальсифікації або приховування цифрових слідів. Далі у статті проаналізовано поняття і характеристики цифрових доказів, сучасні експертні підходи до їх дослідження, а також окреслено ризики і методи протидії навмисному спотворенню таких доказів в умовах збройного конфлікту.

**Метою статті** є комплексне дослідження механізмів забезпечення достовірності цифрових доказів у справах про воєнні злочини в умовах зростаючих загроз counter forensics, з акцентом на судово-експертну практику, міжнародні стандарти та виклики, що постають перед українською системою кримінального правосуддя в контексті збройної агресії. Для реалізації визначеної мети передбачається вирішення таких наукових завдань: з'ясувати сутність і специфіку цифрових доказів у справах про воєнні злочини; проаналізувати сучасні загрози контрфорензики; запропонувати науково обґрунтовані шляхи вдосконалення нормативного регулювання, експертної методики та кібербезпеки для посилення довіри до цифрових доказів у справах про воєнні злочини.

**Аналіз сучасного стану досліджень.** Останні роки позначені активним розвитком досліджень у сфері цифрових доказів воєнних злочинів, зокрема в умовах повномасштабної агресії рф проти України. R. Neilsen (2024) показує, як контрфорензичні дії з боку рф підривають процес міжнародного правосуддя. Про загрозу маніпуляцій deepfake та метаданими також пише J. Lay, наголошуючи на необхідності удосконалення цифрової автентифікації. Українські дослідники (Фігурський, 2023; Зінич, 2025) аналізують допустимість та методологію судової експертизи електронних доказів, а судді Верховного Суду уточнюють правові позиції щодо їх здобуття в міжнародній правовій допомозі. У сфері цифрової криміналістики заслуговує уваги звіт NATO CCDCOE про battlefield forensics, що знайшов відображення і в OSINT-аналізі злочинів (Ricci & Crawford). Ініціативи Eurojust та

проект CyberUA спрямовані на зміцнення спроможності України щодо документування злочинів у цифровому середовищі. Зрештою, як зазначає О. Головіна (2024), штучний інтелект стає перспективним інструментом попереднього аналізу цифрових доказів. Таким чином, сучасна наукова думка сходиться на необхідності інтегрованого підходу до захисту цифрових доказів від counter forensics – із залученням експертизи, міжнародних стандартів і новітніх технологій, що й актуалізує перспективність подальших наукових розвідок за цією тематикою.

**Виклад основного матеріалу.** У правничій доктрині терміни «цифрові докази» та «електронні докази» часто вживаються як синоніми [4]. Утім деякі дослідники наголошують, що поняття *цифрових* доказів є ширшим, оскільки охоплює всі дані, представлені у числовому (бінарному) форматі, тоді як *електронні* докази фактично означають будь-які докази, отримані з використанням електронних засобів, і за змістом збігаються з цифровими [5]. З урахуванням термінологічних підходів, які використовуються у Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations, документах Міжнародного кримінального суду (МКС), а також рекомендацій НАТО щодо доказової діяльності в умовах спеціальних операцій [6], пропонується системно використовувати саме термін «цифрові докази». Такий підхід дозволяє не лише акцентувати на технологічній природі цих джерел інформації, але й забезпечити узгодженість із міжнародною практикою розслідування міжнародних злочинів.

Узагальнено, цифрові докази слід визначати як будь-які відомості, зафіксовані у цифровій формі, які містять значущу інформацію про обставини вчинення правопорушення та можуть бути використані у кримінальному провадженні в межах доказування. Це охоплює широкий спектр даних, зокрема: електронні документи (тексти, таблиці, електронні листи); фото- та відеоматеріали; аудіофайли; записи камер спостереження; дані з мобільних пристроїв, соціальних мереж, месенджерів; файли журналів систем (log-файли); метадані, геолокаційні мітки, хеши тощо.

Серед основних ознак цифрових доказів виділяють: нематеріальність (існування у вигляді цифрового коду, а не фізичного об'єкта); залежність від спеціальних пристроїв і програмного забезпечення для ідентифікації, перегляду чи зчитування; високу варіативність та тиражованість (копіювання, передавання без втрати змісту); вразливість до змін, де навіть незначне редагування може зруйнувати цілісність або автентичність доказу.

Саме тому критичне значення мають питання забезпечення автентичності, цілісності та простежуваності цифрового доказу (chain of custody), які визначають його допустимість у судовому процесі, зокрема в контексті розслідування воєнних злочинів згідно з вимогами МКС та сучасними рекомендаціями Ради Європи, НАТО і Євроюсту.

Роль цифрових доказів у механізмах міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального правосуддя неухильно зростає. Якщо традиційно розслідування воєнних злочинів спиралися переважно на свідчення очевидців, речові докази та документи, то в XXI столітті все більшого значення набувають саме цифрові **свідчення злочинів**. Так, фото- і відеоматеріали стали важливими доказами ще в ході Нюрнберзького трибуналу (де демонструвалися кінокадри звірств нацистів), а у 1990-х роках записи зі ЗМІ і супутникові знімки використовувалися Міжнародними трибуналами щодо Югославії та Руанди [7]. Нині ж завдяки соціальним мережам і повсюдному поширенню смартфонів практично кожен інцидент на кшталт удару по цивільному об'єкту майже одразу потрапляє в інтернет. Організації на кшталт **Bellingcat** та **Human Rights Watch** проводять онлайн-розслідування, опрацьовуючи загальнодоступний контент (принцип *OSINT* – розвідка за відкритими джерелами). Натомість спеціалізовані підрозділи, як-от **Evidence Lab** Amnesty International, фокусуються на верифікації відео атак на цивільні об'єкти (лікарні, школи) та фактів застосування забороненої зброї. Вже в найближчому майбутньому відкриті цифрові докази становитимуть ядро розслідувань найбільш тяжких злочинів, про що свідчить і стратегія Міжнародного кримінального суду: за оцінками експертів, відкриті джерела формуватимуть суттєву частину доказової бази майже в усіх провадженнях МКС у найближчі роки [8].

Разом з тим, активне залучення цифрових доказів породжує нові виклики. На відміну від фізичних речових доказів, цифрові дані легко копіюються, можуть бути викривлені через технічні збої чи навмисну фальсифікацію, потребують спеціальних методів зберігання (резервування, захист від несанкціонованого доступу). Міжнародне право станом на сьогодні не містить окремих матеріальних норм щодо «цифрових доказів», однак процесуальні режими поступово адаптуються. Приміром, Комітет міністрів Ради Європи ще у 2022 р. прийняв рекомендації для держав щодо посилення можливостей правоохоронних органів у збиранні та збереженні електронних доказів воєнних злочинів, наголосивши на важливості їх автентифікації та належного документування (щоб відповідали стандартам судочинства). В Україні законодавство також розвивається у цьому напрямку: внесено зміни до процесуальних кодексів, якими врегульовано порядок подання електронних доказів у суді, забезпечено можливість їх дослідження в електронній формі тощо. Таким



чином, теоретичні напрацювання та міжнародний досвід задають вектор: цифрові докази повинні розглядатися як рівноправні із традиційними, але до них слід застосовувати спеціальні заходи для гарантування достовірності та збереження.

У кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів цифрові докази піддаються оцінці як на етапі досудового слідства, так і безпосередньо в суді. Для встановлення автентичності, джерела походження та інших обставин, пов'язаних із цифровими даними, можуть призначатися спеціальні комп'ютерно-технічні експертизи.

Предметом комп'ютерно-технічних експертиз є дослідження змісту та властивостей електронних носіїв інформації – скажімо, вилучених телефонів, ноутбуків, жорстких дисків, серверів тощо – а також конкретних файлів або записів. Експерт може встановлювати, чи зазнавав файл змін, коли і яким пристроєм було зроблено фото або відео, чи відповідає вміст метаданим, чи певний обліковий запис (профіль) створював той чи інший допис у соцмережі, чи співпадають два зображення (наприклад, з різних джерел) як оригінал і копія, і багато інших питань. Методичне забезпечення таких експертиз перебуває в стані розвитку: українські фахівці переймають міжнародний досвід, створюються нові методики перевірки відеомонтажу, оцінки достовірності скріншотів і т.д. Проте наразі все ще бракує уніфікованих стандартів – багато в чому експерти керуються загальними принципами криміналістики та власним досвідом.

Сама можливість використання електронних доказів у судових процесах закріплена у процесуальному законодавстві України. Наприклад, Кримінальний процесуальний кодекс (ч. 2 ст. 99) відносить до доказів «будь-які відомості... незалежно від носія», а останніми змінами уточнено, що електронні носії інформації можуть розглядатися як речові докази. У цивільному та адміністративному судочинстві прямо визначено поняття електронних доказів. Втім, не врегульованим до кінця залишається процес перевірки автентичності цифрових матеріалів. На практиці нерідко сторони кримінального провадження заявляють клопотання про проведення експертизи електронних доказів – наприклад, фототехнічної (для встановлення факту монтажу зображення) чи портретної (для ідентифікації особи на відео). Водночас Верховний Суд вже висловив позицію, що **призначення експертизи не є обов'язковим, якщо особу на відеозаписі й так можна чітко ідентифікувати** [9]. Такий підхід спрощує використання цифрових доказів, коли їх зміст є очевидним і не викликає сумнівів.

У світовій практиці питання допустимості цифрових (електронних) доказів у суді також вирішується шляхом підтвердження їх автентичності через експертні висновки або сертифіковані технологічні рішення. Так, у багатьох країнах діють керівництва для правоохоронців щодо збору й зберігання електронних доказів (наприклад, стандарти SWGDE у США [10], рекомендації Європолу тощо). Створено міжнародні протоколи, як-от вже згаданий Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations – перший глобальний звіт професійних стандартів поводження з відкритими цифровими доказами. Цей документ визначає мінімальні вимоги до ідентифікації, збору, верифікації та збереження відкритої інформації з прицілом на її використання у міжнародних кримінальних розслідуваннях. Виконання таких стандартів підвищує шанси, що суд визнає цифрові матеріали допустимими. Показово, що Верховний Суд України у 2024 році прямо послався на Берклійський протокол як на «**міжнародний еталон архівації цифрової інформації**», вимагаючи його дотримання при отриманні доказів у співпраці з іноземними юрисдикціями [11].

На міжнародному рівні напрацьовано також механізми спільного розслідування воєнних злочинів із активним використанням цифрових доказів. Яскравий приклад – спільна слідча група (Joint Investigation Team, JIT) за участі України, кількох держав ЄС та Міжнародного кримінального суду, створена за підтримки Eurojust через три тижні після початку вторгнення РФ [12]. У рамках цієї співпраці в лютому 2023 року Eurojust запустив центральну базу даних доказів основних міжнародних злочинів (CICED) – спеціалізований захищений реєстр для зберігання і аналізу доказів воєнних злочинів [13]. CICED дозволяє правоохоронцям різних країн обмінюватися доказовою інформацією та перевіряти, чи є потрібні дані в розпорядженні партнерів. Протягом першого року роботи до CICED було подано понад 3700 файлів доказів з 16 країн. Схожі ініціативи демонструють міжнародний підхід: замість ізольованого зберігання даних у кожній юрисдикції – створення спільних просторів і застосування єдиних експертних підходів.

Окрім цього, в 2023 р. Eurojust створив спеціальну **OSINT Task Force** для допомоги в розслідуванні воєнних злочинів в Україні, а Рада Європи реалізує проект **CyberUA** щодо підсилення спроможності українських органів працювати з електронними доказами воєнних злочинів [14]. Отже, міжнародний досвід рухається в напрямку стандартизації, співпраці та впровадження високих технологій у експертизу цифрових доказів. Для України важливо переймати ці найкращі практики, щоб забезпечити належний рівень доказування у справах про злочини проти людяності та воєнні злочини.

Зі зростанням значення цифрових доказів з'являються і нові способи протидії їх ефективному використанню – так звана **контрфорензика** (counter-forensics). Це сукупність навмисних дій, спрямованих на знищення, спотворення або дискредитацію цифрових слідів злочинів з метою уникнення відповідальності. Розглянемо ключові загрози: (1) підробка або фальсифікація цифрових доказів, (2) маніпулювання метаданими, (3) інші технічні засоби протидії фіксації та розслідуванню.

Сучасні досягнення в галузі штучного інтелекту дозволяють відносно легко створювати «дїпфейки» – синтетичні зображення, відео чи аудіо, що імітують реальні і подекуди майже непомітні для нефахівця. Якщо раніше виготовлення переконливого фальшивого відео вимагало значних зусиль, то тепер існують загальнодоступні інструменти, що спрощують такі маніпуляції [15]. У контексті воєнних злочинів цифрові технології створюють нові виклики для розслідування, зокрема можливість інформаційних операцій із фальсифікації доказів. Російські спецслужби потенційно можуть впроваджувати штучно згенеровані фото та відео, які або дискредитують українських військових, або виправдовують дії агресора. Використання технологій штучного інтелекту для створення аудіо- та відеодїпфейків може поставити під сумнів автентичність доказової бази, ускладнюючи процес притягнення винних до відповідальності.

Окрім маніпуляції візуальними даними, загрозою є зміни метаданих цифрових файлів – важливих атрибутів, що містять інформацію про час і місце створення, технічні параметри та історію редагування. Кіберзлочинці застосовують тактику *timestomping*, переписуючи часові мітки, щоб дезорієнтувати слідство. Водночас цифрова криміналістика здатна виявляти невідповідності та аномалії, що підтверджують факт втручання.

Додаткові ризики пов'язані з хакерськими атаками на сховища цифрових доказів. У 2023 році російські групи, пов'язані з ФСБ і ГРУ, намагалися проникнути в інформаційні системи Офісу Генпрокурора України та Міжнародного кримінального суду, що могло дозволити їм знищити, викрасти або сфальсифікувати дані. Успішний злам бази доказів підриває її довіру в суді, створюючи юридичні підстави для оскарження автентичності матеріалів.

Окрім цифрових атак, використовуються методи фізичного блокування збору доказів: знищення камер спостереження, глушіння мобільного зв'язку перед скоєнням злочинів, застосування месенджерів із самознищенням повідомлень. Попри ці складнощі, міжнародні слідчі та правозахисники розробляють нові технології виявлення та відновлення доказів, зокрема шляхом аналізу супутникових знімків і трофейних пристроїв.

Протидія *counter forensics* вимагає постійного вдосконалення цифрової криміналістики та кібербезпекових заходів для гарантування достовірності доказів воєнних злочинів. Саме тому цифровий доказ слід розглядати не лише як файл, а як комплексний процес його здобуття, обробки та правомірного використання. Цифровий доказ – це перш за все процес його легального здобуття, оброблення та правомірного використання. Ця теза підкреслює, що ключовим аспектом є не тільки зміст доказу, а й забезпечення його автентичності та допустимості через чітке дотримання процедурних стандартів.

Відповідно, цифрові докази набувають статусу повноцінного доказового матеріалу лише за умови їх коректного збору, належної реєстрації та збереження. Будь-які відхилення від процедури – невідоме або сумнівне джерело, відсутність оригінального файлу, ознаки редагування або маніпуляції – можуть поставити під сумнів їхню доказову цінність. Особливо критичним є питання достовірності цифрового контенту у справах про воєнні злочини, де інформаційні операції та *counter forensics* можуть бути використані для дискредитації автентичних доказів чи створення фальсифікованих матеріалів.

У цьому контексті важливу роль відіграє міжнародна практика цифрової криміналістики та експертної оцінки. Зокрема, стандарти обробки цифрових доказів, що застосовуються Міжнародним кримінальним судом, Європейським судом з прав людини та іншими юрисдикціями, визначають чіткі механізми перевірки автентичності, цифрової атрибуції та верифікації джерела отримання даних. Саме відповідність цим стандартам забезпечує правомірне використання цифрових доказів у судових процесах та їхню інтеграцію в міжнародну систему правосуддя.

Таким чином, питання судової експертизи цифрових доказів виходить за межі суто технічного аналізу та включає комплекс процедурних гарантій, спрямованих на захист їхньої доказової сили. Подальший розвиток методів цифрової криміналістики, удосконалення нормативного регулювання та міжнародної співпраці є критично важливими для забезпечення ефективного розслідування складних злочинів, зокрема у воєнних конфліктах.

Зростаючий обсяг та складність доказової бази у справах про воєнні злочини вимагають активного залучення новітніх технологій та спеціальних знань для їх обробки. Серед перспективних напрямів – ширше використання штучного інтелекту (ШІ) для автоматизації аналізу, впровадження блокчейн-технологій для гарантування цілісності даних та розвиток інструментів незалежної верифікації цифрових доказів.

AI-алгоритми вже допомагають українським правоохоронцям у фільтрації великих масивів даних, зокрема через машинне навчання для класифікації відеозаписів, розпізнавання обличчя і озброєння, а також автоматичне перетворення аудіо на текст. Хоча повна автоматизація розслідувань неможлива, технології можуть значно прискорити первинний аналіз та сортування доказів [16]. Особливо актуальним є використання AI для виявлення дідфейків та маніпуляцій з цифровими файлами: новітні алгоритми аналізують піксельні аномалії, відблиски, частотні характеристики голосу, проте їхня ефективність залежить від безперервного вдосконалення.

Ще одним важливим напрямом є блокчейн та криптографія для захисту доказів. Блокчейн, як розподілений реєстр, забезпечує незмінність інформації, що може бути використано для збереження цифрових доказів воєнних злочинів. Наприклад, проєкт Starling Lab хешує фото та відео, записуючи їх у блокчейн-мережі, унеможливаючи непомітну зміну даних. Водночас ця технологія має обмеження: якщо у блокчейн занесено сумнівний файл, сам факт його захисту не гарантує достовірність.

Попри технічні виклики, тенденція до інтеграції AI та блокчейну в судову експертизу набирає обертів. У перспективі ці інструменти можуть стати стандартом для правозахисних організацій та міжнародних судів у боротьбі з маніпуляціями та знищенням цифрових доказів.

Перспективним напрямом розвитку цифрової судової експертизи є створення єдиних стандартів оцінки цифрових доказів та інтегрованих платформ для їхньої верифікації. Наразі перевірка автентичності матеріалів здебільшого здійснюється вручну або в межах окремих OSINT-спільнот, що обмежує масштабованість процесу. У зв'язку з цим виникає потреба у централізованій системі, яка забезпечувала б одночасну перевірку сумнівних матеріалів кількома незалежними модулями—AI-алгоритмами, сертифікованими судовими експертами та волонтерськими аналітичними мережами для геолокації та технічного аналізу. Подібні ініціативи, як-от EyeWitness, Mnemonic та Bellingcat, уже функціонують, проте бракує єдиного механізму, який акумулював би процес підтвердження достовірності доказів.

Цікавим концептом є створення глобального реєстру **підтверджених воєнних злочинів**, де кожен задокументований епізод отримував би унікальний цифровий ідентифікатор із відповідними маркерами автентичності доказів: «не перевірено», «підтверджено експертом», «верифіковано судом» тощо. Такий реєстр міг би стати важливим ресурсом для прокурорів, істориків та громадськості, забезпечуючи цілісну картину воєнних злочинів у цифровому форматі, що слугуватиме як доказова база для міжнародних судових процесів, так і меморіальний запис для майбутніх поколінь.

Реалізація подібних проєктів потребує значних ресурсів, часу та міжнародної співпраці. Сучасний підхід до документування воєнних злочинів в Україні залишається фрагментованим: різні платформи та архіви працюють автономно, бракує координації та уніфікованих стандартів оцінки доказів. Подолати ці виклики можливо шляхом інтеграції сучасних технологій та стандартизації процесів. Україна, яка вимушено стала полігоном для апробації новітніх методів документування злочинів, водночас має шанс створити прецедент технологічно підкріпленого правосуддя, що унеможливить уникнення відповідальності воєнними злочинцями.

**Висновки.** Документування воєнних злочинів у цифрову еру складний та багатоаспектний процес, що потребує злагодженої співпраці юристів, технічних експертів і міжнародної спільноти. Аналіз сучасних практик дозволяє окреслити кілька ключових висновків:

**Цифрові докази як невід'ємний елемент судових проваджень** В умовах війни в Україні цифрові матеріали набули особливого значення через масову фіксацію злочинів на камери та мобільні пристрої. Держава та суспільство адаптуються до нових викликів: впроваджено онлайн-платформи для збору доказів, налагоджено співпрацю з волонтерами, узгоджено процесуальні норми, що дозволяють використовувати електронні матеріали як повноцінні докази. Верховний Суд підтвердив, що цифрові докази мають оцінюватися за загальними принципами належності, допустимості та достовірності, без дискримінації порівняно з традиційними видами доказів.

**Counter forensics як новий виклик.** Держава-агресор не лише вчиняє воєнні злочини, а й намагається приховати або викривити інформацію про них—від класичних методів пропаганди до кібератак на сховища доказів та створення високотехнологічних фейків. Це вимагає посилення заходів кібербезпеки, зокрема захисту реєстрів цифрових доказів, резервування даних та розробки методів виявлення маніпуляцій. Перевірка автентичності цифрових доказів має бути комплексною—поєднувати технічну експертизу з аналітичним аналізом змісту.

**Інновації та міжнародна координація як основа розвитку** Штучний інтелект, великі дані та блокчейн-технології набувають прикладного значення в судовій експертизі. Їх впровадження потребує інституційної підтримки: створення навчальних програм для слідчих, спеціалізованих лабораторій та єдиної моделі архівування доказів. Як наголошують фахівці, наразі бракує центра-

лізованої системи управління доказами, що гармонізує зусилля різних гравців. Формування такої моделі є питанням найближчого майбутнього, яке сприятиме не лише ефективному розслідуванню воєнних злочинів, а й збереженню історичної пам'яті – створенню цифрового меморіалу страждань українського народу.

Міжнародні стандарти, зокрема Берклійський протокол, уже застосовуються на практиці та довели свою ефективність. Розвивається міжнародна координація: створюються спільні слідчі групи, централізовані бази даних (CICED), OSINT-коаліції, що стають новими інструментами правосуддя. Україна активно інтегрується в ці процеси та водночас продукує власні інновації, зокрема масштабне залучення громадських доказів і проведення дистанційних експертиз.

На завершення слід зазначити, що цифрові докази є не лише потужним інструментом, а й великою відповідальністю. Вони дають змогу викривати злочини та демонструвати правду світові, проте їхнє юридичне значення залежить від ретельного процесу збору, обробки та верифікації. Україна вже активно розвиває механізми судової експертизи цифрових доказів, закладаючи фундамент для майбутньої системи правосуддя, яка унеможливить безкарність воєнних злочинців. Використовуючи найкращі міжнародні практики та технологічні рішення, ми наближаємо день, коли цифрові докази стануть невідворотним вироком агресору.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лубінець розповів, скільки воєнних злочинів зареєстровано з початку війни. Кореспондент net. 18.-5.2025р. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4782590-lubinets-rozpoviv-skilky-voiennykh-zlochyniv-zareiestrovano-z-pochatku-viiny>.
2. Rhiannon Neilsen File Not Found: Russia Is Hacking Evidence of Its War Crimes. War on the rocks. May 14, 2024 URL: <https://warontherocks.com/2024/05/file-not-found-russia-is-hacking-evidence-of-its-war-crimes/#:~:text=Even%20breaching%20the%20database%20without,altogether%20due%20to%20insufficient%2C%20unclear>.
3. Developing the Berkeley Protocol. Berkeley Human Rights Center URL: <https://humanrights.berkeley.edu/projects/developing-the-berkeley-protocol-on-digital-open-source-investigations/#:~:text=The%20Berkeley%20Protocol%20is%20actively,foundation%20of%20our%20%2010>.
4. Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. Галицькі студії: Юридичні науки. № 4. 2023. URL: <https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/50>.
5. Зінич Л.В. Судова експертиза цифрових доказів у справах про плагіат: методологія та проблеми доказування. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 3 URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/40-2.pdf>.
6. Väisänen, T., Braccini, C., Sadloň, M., Bahşi, H., Panico, A., van der Meij, K., & Huis in 't veld, M. (2016). *Battlefield Digital Forensics: Digital Intelligence and Evidence Collection in Special Operations*. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence. [https://ccdcoe.org/sites/default/files/multimedia/pdf/BDF\\_Battlefield\\_Digital\\_Forensics\\_final.pdf](https://ccdcoe.org/sites/default/files/multimedia/pdf/BDF_Battlefield_Digital_Forensics_final.pdf).
7. Andrea Ricci Jack Crawford Puzzling Pieces: OSINT and War Crime Accountability in Ukraine. RUSI URL: <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/puzzling-pieces-osint-and-war-crime-accountability-ukraine#:~:text=Since%20the%20aftermath%20of%20the,2001%20and%20Lebanon%20in%202009>.
8. Jay D. Aronson, Enrique Piracés To what extent can cyber evidence repositories, and digital and open—source evidence, facilitate the work of the OTP, and the ICC more generally? ICC forum (is an online legal journal and world-wide discussion forum) URL: <https://iccforum.com/cyber-evidence#:~:text=How%20Can%20Cyber%20Evidence%20Help,undertakes%20in%20the%20near%20future>.
9. Суддя ВС проаналізувала критерії допустимості й достовірності електронних доказів у кримінальному процесі. Юридична газета. 07 лютого 2025 URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/suddya-vs-proanalizuvala-kriteriyi-dopustimosti-y-dostovirnosti-elektronnih-dokaziv-u-kriminalnomu-p.html>.
10. Scientific Working Group on Digital Evidence. SWGDE URL: <https://www.swgde.org>.
11. Суддя ВС у ККС окреслила правові позиції ВС щодо процесуальних особливостей здобуття електронних доказів у межах міжнародної правової допомоги та їх використання у кримінальному провадженні. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. Он-лайн журнал. 29.05.2025. URL: <https://expertize-journal.org.ua/zovnishni-novyyny/15465-suddya-vs-u-kks-okreslila-pravovi-pozyciyi-vs-shodo>

procesualnih-osoblivostej-zdobuttya-elektronnih-dokaziv-u-mezhah-mizhnarodnoyi-pravovoyi-dopomogi-ta-yih-vikoristannya-u-kriminalnomu-provadhenni.

12. Three years since the full-scale invasion of Ukraine: Concrete steps supported by Eurojust on the road to accountability. European Union Agency for Criminal Justice Cooperation. 24.02.2025 URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/three-years-full-scale-invasion-ukraine-concrete-steps-supported-eurojust-road-accountability#:~:text=Since%20the%20outbreak%20of%20the,Understanding%20with%20the%20United%20States>.
13. Core International Crimes Evidence Database. European Union Agency for Criminal Justice Cooperation. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/core-international-crimes-evidence-database>.
14. CyberUA: Посилення спроможності щодо електронних доказів воєнних злочинів та грубих порушень прав людини в Україні. Офіс Ради Європи в Україні URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/cyberua>.
15. Jerry Lay Evidence Tampering, Deepfakes, Image Manipulation and the Impact on Digital Forensic Authentication. URL: <https://www.fticonsulting.com/insights/articles/deepfakes-evidence-tampering-digital-forensics#:~:text=Legal%20teams%20and%20digital%20forensics,facts%20and%20reaching%20fair%20resolutions>.
16. Golovina O. Artificial Intelligence and War Crimes Investigations. Institute for war & peace reporting. 30 January, 2024. URL: <https://iwpr.net/global-voices/artificial-intelligence-and-war-crimes-investigations#:~:text=Although%20only%20in%20its%20early,they%20are%20being%20presented%20with>.

УДК 343.11

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.45>

## УЧАСТЬ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЗА УЧАСТЮ ОСІБ, ЯКІ СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ

Чугаєвський А.А.,

аспірант відділу докторантури та ад'юнктури  
Національної академії внутрішніх справ

### **Чугаєвський А.А. Участь захисника у кримінальному провадженні за участю осіб, які страждають на психічні розлади.**

Участь захисника у кримінальному провадженні є одним із ключових механізмів забезпечення права особи на захист, що закріплено як у національному законодавстві, так і в міжнародних стандартах прав людини.

Особливої актуальності це набуває у справах, де учасниками провадження є особи, які страждають на психічні розлади. Обмежена здатність таких осіб до усвідомлення характеру обвинувачення, розуміння суті процесуальних дій, надання пояснень чи реалізації своїх прав значною мірою підвищує ризики порушення принципу справедливого судочинства.

Варто відмітити, що особливе значення має не лише формальна участь захисника, а й його реальна здатність до ефективного представництва – що передбачає наявність спеціальних знань, умінь взаємодіяти з особами з психічними порушеннями, орієнтування у питаннях медичного характеру, а також готовність активно впливати на хід кримінального провадження в інтересах підзахисного.

Незважаючи на існування чітких норм щодо обов'язкової участі захисника у випадках, коли особа має психічні вади, практика їх застосування залишається неоднорідною. Існують труднощі в моменті встановлення факту, що зумовлює потребу в обов'язковому захисті, а також у самому механізмі реалізації цієї гарантії.

У статті досліджено проблематику участі захисника у кримінальному провадженні за участю осіб, які страждають на психічні розлади, оскільки такі особи становлять окрему вразливу категорію учасників кримінального процесу, через що потребують додаткових процесуальних гарантій. Увагу зосереджено на змісті та юридичному значенні норм Кримінального процесуального кодексу України, які регулюють питання участі захисника в такому кримінальному провадженні а також на правових позиціях Верховного Суду та практиці національних апеляційних судів.

Автор аналізує випадки, коли участь захисника стає обов'язковою, та звертає увагу на складність визначення психічного стану особи на досудовому етапі. Розглядаються різні наукові підходи щодо процесуального моменту, з якого має залучатися захисник, особливо в контексті застосування примусових заходів медичного характеру. Окремий акцент зроблено на ролі адвоката під час початкових дій у справі, а саме з моменту затримання, першої зустрічі з клієнтом, збору конфіденційної інформації про психічний стан тощо.

У статті проаналізовано судову практику, що ілюструє важливість обов'язкової участі захисника у справах, де є підстави ставити під сумнів осудність особи та обґрунтовано висновок про те, що ефективна правова допомога в таких провадженнях є не лише формальною вимогою, а реальною гарантією дотримання принципу справедливого судочинства.

**Ключові слова:** кримінальне провадження, психічні розлади, захисник, адвокат, осудність, примусові заходи медичного характеру.

### **Chuhaievskiy A.A. Participation of defense counsel in criminal proceedings involving persons with mental disorders.**

The participation of defense counsel in criminal proceedings is one of the key mechanisms for ensuring an individual's right to legal defense, as guaranteed by both national legislation and international human rights standards.

This issue becomes particularly relevant in cases involving individuals with mental disorders. The limited capacity of such persons to comprehend the nature of the charges, understand the essence of procedural actions, provide explanations, or exercise their rights significantly increases the risk of violating the principle of a fair trial.

It should be emphasized that what matters is not merely the formal involvement of defense counsel, but their actual ability to provide effective legal representation—which requires specialized knowledge, the ability to interact with persons with mental impairments, competence in medical matters, and a willingness to actively influence the course of criminal proceedings in the best interest of the client.

Despite the existence of clear legal provisions mandating the participation of defense counsel in cases involving individuals with mental disabilities, the practice of applying these rules remains inconsistent. Difficulties arise both in identifying the moment when the obligation to provide mandatory defense arises and in the mechanism for ensuring the implementation of this guarantee.

This article examines the issue of defense counsel's participation in criminal proceedings involving persons with mental disorders, as such individuals constitute a distinct and vulnerable category of participants in the criminal process, and therefore require additional procedural safeguards. The analysis focuses on the content and legal significance of the relevant provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine governing the participation of defense counsel in such proceedings, as well as on the legal positions of the Supreme Court and the practice of national appellate courts.

The author analyzes the circumstances under which the participation of defense counsel becomes mandatory and draws attention to the complexity of assessing an individual's mental state at the pre-trial stage. The study explores various scholarly perspectives regarding the procedural point at which counsel must be involved, particularly in the context of applying compulsory medical measures. Particular emphasis is placed on the role of the attorney during the initial stages of the case, including at the moment of arrest, the first meeting with the client, and the collection of confidential information regarding their mental condition.

The article also analyzes judicial practice illustrating the importance of mandatory defense counsel participation in cases where there are grounds to doubt a person's sanity, and substantiates the conclusion that effective legal assistance in such proceedings is not merely a formal requirement, but a genuine guarantee of adherence to the principle of fair trial.

**Key words:** Criminal proceedings, mental disorders, defense counsel, attorney, sanity, compulsory medical measures.

**Постановка проблеми.** Участь захисника у кримінальному провадженні є одним із ключових інструментів реалізації права особи на захист, гарантованого як національним законодавством, так і міжнародними актами у сфері прав людини. Особливої актуальності дана процесуальна гарантія набуває у провадженнях, учасниками яких є особи, що страждають на психічні розлади. Обмежена здатність таких осіб до адекватного сприйняття процесуальних дій, надання пояснень, реалізації своїх прав і обов'язків зумовлює необхідність обов'язкової участі захисника. Водночас у правозастосовній практиці існують суттєві труднощі у визначенні моменту виникнення обов'язку залучення адвоката, механізмів документального підтвердження психічного розладу, а також узгодженості судових підходів до вирішення відповідних питань. Вказані обставини зумовлюють високі ризики порушення принципу справедливого судочинства та потребують наукового переосмислення й удосконалення нормативного регулювання.

**Метою цього дослідження** є з'ясування процесуального значення участі захисника у кримінальному провадженні за участю осіб, які страждають на психічні розлади, а також визначення правових підстав і моменту виникнення обов'язку його залучення в таких кримінальних провадженнях.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання участі захисника у кримінальному провадженні щодо осіб з психічними розладами розглядалося в роботах українських науковців, зокрема О.І. Тищенко, В.Л. Кириченка, М.М. Єфімова, Б.М. Дердюка, Г.К. Тетерятник. Дослідники акцентують увагу на неоднозначності чинного законодавства щодо визначення належного моменту залучення захисника, значенні експертного висновку та необхідності диференційованого підходу до виявлення психічних вад. Водночас дискусійним залишається питання юридичної форми фіксації психічного розладу, процесуальних дій, що передують призначенню адвоката, а також ролі захисника на етапах досудового розслідування, що свідчить про недостатню систематизацію наукового знання в цій сфері.

**Виклад основного матеріалу.** Відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 7 та ст. 20 КПК України, однією із засад кримінального провадження є забезпечення права обвинуваченого на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом.

При цьому, кримінальний процесуальний закон чітко окреслив коло суб'єктів надання кваліфікованої правової допомоги в кримінальному провадженні, якими можуть бути лише адвокати (ст. 45 КПК). [1]

У ст. 7 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2004) 10 «Про захист прав людини і гідності осіб з психічними розладами» від 22 вересня 2004 р. вказується на необхідності забезпе-

чення наявності механізмів захисту вразливих осіб з психічними розладами. Так, елементом такого механізму є сукупність норм кримінально-процесуального законодавства, що закріплюють права осіб, які мають психічні розлади, і повноваження їх законних представників та захисників у кримінальному провадженні. [2]

У чинному КПК України порівняно з КПК 1960 р. питання залучення захисника у кримінальне провадження відносно особи з розладами психіки і поведінки вирішено на її користь. Так, п. 5 ч. 1 ст. 45 КПК 1960 р. встановлювалося, що участь захисника у провадженні по справі щодо застосування примусових заходів медичного характеру (тут і надалі – ПЗМХ) є обов'язковою з моменту встановлення наявності в особи психічного захворювання. За такого підходу у разі, якщо особа не мала в минулому психічного захворювання, цей факт встановлювався СП і таким чином, залучення захисника відтермінувалося до отримання слідчим чи судом висновку СПЕ. [3, с. 340]

Натомість, у пункті 3 ч. 2 ст. 52 КПК України передбачено, що обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, – з моменту встановлення цих вад. [1]

За п. 5 ч. 2 ст. 52 КПК обов'язкова участь захисника у кримінальному провадженні щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування ПЗМХ або вирішується питання про їх застосування, забезпечується з моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо осудності. [1]

Варто зазначити, що проведення кримінального провадження без участі адвоката стосовно осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад не здатні повною мірою реалізувати свої права та щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, що в свою чергу перешкоджає суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення.

Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 52 КПК України, судові рішення у будь-якому разі підлягає скасуванню, якщо судові провадження здійснено за відсутності захисника, якщо його участь є обов'язковою. [1]

Так, наприклад, з підстав порушення п. 4 ч. 2 ст. 52 КПК скасовано Вирок Красноградського районного суду Харківської області від 25.01.2024 року по справі № 626/125/24 та призначено новий судовий розгляд відповідно до Ухвали Харківського апеляційного суду від 14 березня 2024 року. Як вбачається з оскаржуваного вироку суду першої інстанції, суд зазначив про наявність у обвинуваченого третьої групи інвалідності, однак ні під час досудового розслідування та судового провадження не з'ясувався психічний стан обвинуваченого, захворювання, внаслідок якого з дитинства у обвинуваченого встановлено третю групу інвалідності і його можливість, внаслідок своїх фізичних або психічних вад повною мірою реалізувати свої права. Апеляційний суд звернув увагу, що право особи з психічними вадами самостійно реалізувати захист прямо залежить від здатності правильно сприймати процес, думати, пам'ятати, зосереджуватися. Саме через встановлення порушень у цих сферах суд визнав недійсним попередній вирок, скасував його та направив справу на новий розгляд, вказавши на необхідність забезпечення участі захисника відповідно до ст. 52 КПК України. [4]

Потрібно враховувати, що питання наявності психічних вад, які перешкоджають самостійній реалізації своїх прав, має вирішуватись суддею у кожному конкретному випадку. Зокрема, слід враховувати, що для здатності особи самостійно здійснювати своє право на захист потрібен такий стан психічних функцій (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення) та емоційно-вольової сфери обвинувачених, що забезпечить правильне відображення дійсності і створить передумови для повноцінної інтелектуальної діяльності.

Обставини, які впливають на здатність особи здійснювати право на захист, можуть бути з'ясовані з документально підтверджених відомостей:

- що особа інвалід певної групи, встановленої щодо психічного захворювання;
- особа перебуває на обліку в психоневрологічному диспансері або навчається в школі для розумово відсталих дітей;
- визнана медичною установою такою, що страждає хронічним алкоголізмом, наркоманією, а тому має певні розлади поведінки та психіки. [4]

Як приклад можна також навести справу № 628/523/17. Відповідно до обставин справи, обвинувачений знаходився на обліку у лікаря-психіатра через наявність психічного захворювання. У ході судового розгляду суд першої інстанції (Куп'янський міськрайонний суд Харківської області) провів засідання без участі захисника, хоча це було обов'язково, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 52 КПК України. Суд не перевіряв реальної спроможності підозрюваного розуміти хід процесу, спілкува-



тися та реалізовувати своє право на захист. Ухвалою Апеляційного суду Харківської області від 30 січня 2018 року у № 628/523/17 вирок суду першої інстанції було скасовано та призначено новий розгляд справи в суді першої інстанції із залученням адвоката. [5]

Цікава в даній ситуація правова позиція викладена у Постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22 квітня 2019 року у справі № 213/1425/17, де Верховний Суд зазначив, що факт перебування особи на спеціалізованому обліку або проходження стаціонарного лікування з діагнозом «розлади психіки та поведінки, спричинені вживанням наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» не є безумовною підставою для визнання особи такою, що внаслідок психічних чи фізичних вад неспроможна повною мірою реалізовувати свої процесуальні права. Відповідно, за таких умов не виникає автоматичний обов'язок щодо участі захисника згідно з п. 3 ч. 2 ст. 52 Кримінального процесуального кодексу України. Вирішення питання про залучення захисника має здійснюватися з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження, зокрема характеру психічного розладу, стану здоров'я обвинуваченого, особливостей його поведінки, здатності до комунікації та орієнтації в судовому процесі. Лише встановлення фактичної неспроможності особи реалізувати своє право на захист може слугувати підставою для обов'язкової участі захисника. [6]

Проте, науковці зазначають про існування невизначеності стосовно порядку встановлення наявності психічної вади та/або розладу, форми її закріплення та доведення для залучення захисника у кримінальному провадженні.

Так, залучення захисника у провадженні за участю осіб, які страждають на психічні розлади, науковці пов'язують з різними аспектами, наприклад:

- Б. Дердюк зазначає про «встановлення фактичних даних, що свідчать про необхідність призначення психіатричної експертизи для визначення психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, підсудного» [7, с. 12];
- Г. Тетерятник вказує на «отримання слідчим відомостей про психічний розлад, захворювання особи або інших даних, які мотивовано викликають сумнів у її психічній повноцінності» [8, с. 80];
- О. Галаган зазначає про «отримання висновку експерта психіатра, яким встановлено наявність в особи психічного розладу» [9, с. 52].

Основна різниця в підходах дослідників полягає у значенні, яке вони надають експертному висновку щодо встановлення юридичного факту, що зумовлює необхідність обов'язкової участі захисника. Деякі автори розглядають такий висновок як ключовий, тоді як інші акцентують на самому факті наявності психічного розладу, не уточнюючи, в якій саме формі цей факт має бути зафіксований.

Така розбіжність пояснюється тим, що законодавство не містить чіткого регулювання моменту виникнення обов'язку призначити захисника. Так, з одного боку, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 52 КПК, участь захисника є обов'язковою у провадженні стосовно осіб, які через психічні порушення не можуть повноцінно здійснювати свої права, – з моменту виявлення таких порушень.

З іншого боку, у випадках, коли йдеться про застосування примусових заходів медичного характеру (ПЗМХ), згідно з п. 5 ч. 2 ст. 52 КПК, обов'язковість участі захисника виникає з моменту встановлення наявності у особи психічного захворювання або за наявності обставин, що ставлять під сумнів її осудність. Водночас, у законі відсутня деталізація цього моменту або його зв'язок з іншими процесуальними етапами, що й спричиняє неоднозначне тлумачення зазначених норм.

Тищенко О.І. в своїй праці зробила спробу встановити належний момент обов'язкового залучення захисника в контексті ключових процесуальних дій у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ:

- а) повідомлення про підозру;
- б) прийняття рішення про зміну порядку досудового розслідування;
- в) призначення і проведення СПЕ. [10, с. 95].

Системне тлумачення норм КПК дозволяє стверджувати, що обов'язкове залучення захисника особи, яка страждає на психічні розлади, можливе лише після повідомлення їй про підозру. На думку Тищенко О.І., підґрунтя для такого висновку створюють:

- а) термінологічні конструкції «кримінальне провадження щодо» (пункти 3, 5 ч. 2 ст. 52 КПК);
- б) обов'язок призначення експертизи з метою визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів стосовно його осудності, обмеженої осудності (п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК);
- в) формулювання підстав для здійснення кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ – особа вчинила суспільно небезпечне діяння, особа вчинила кримінальне правопорушення (пункти 1, 2 ч. 1 ст. 503 КПК);

г) нормативні приписи, згідно яких досудове розслідування щодо осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення у стані обмеженої осудності, здійснюється за загальними правилами КПК – тобто така особа повідомляється про підозру (ч. 2 ст. 504 КПК). [10, с. 96].

Тищенко О.І. вказує, що якщо виходити з презумпції невинуватості вжитих у процесуальному законі конструкцій, то належна у розумінні законодавця послідовність процесуальних дій матиме такий вигляд:

- 1) повідомлення про підозру;
- 2) призначення експертизи психічного стану підозрюваного (п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК);
- 3) обов'язкове залучення захисника (пункти 3, 5 ч. 2 ст. 52 КПК);
- 4) зміна порядку досудового розслідування<sup>46</sup> (ч. 2 ст. 503 КПК), після чого залучення захисника стає обов'язковим вже в силу ч. 1 ст. 507 КПК. [9, с. 97].

З урахуванням оціночного характеру підстав залучення захисника сторона обвинувачення може змінити алгоритм вказаних процесуальних дій (наприклад, залучити захисника після зміни порядку досудового розслідування, але вже в силу ст. 507 КПК).

Слід наголосити, що у разі залучення адвоката до участі у кримінальному провадженні з моменту затримання особи, йому необхідно, за умови наявності такої можливості з огляду на стан здоров'я підзахисного, під час конфіденційного побачення отримати максимально повну інформацію, зокрема щодо таких аспектів:

- загального стану здоров'я на момент вчинення діяння та під час безпосередньої зустрічі із захисником;
- наявності в особи психіатричного захворювання;
- перебування на обліку у лікаря-психіатра або нарколога;
- встановлення інвалідності у зв'язку з психічним захворюванням;
- наявності наркотичної чи алкогольної залежності, що могла спричинити розлади психіки та поведінки;
- перебування у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння під час вчинення суспільно небезпечного діяння;
- фактів попереднього лікування або госпіталізації до психіатричних закладів;
- застосування до особи у минулому примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування. [11, с. 18].

Однак на практиці адвокат може зіштовхнутися з низкою труднощів, зокрема:

- відмовою особи повідомляти відомості про стан свого здоров'я;
- обмеженнями, передбаченими законодавством щодо збирання адвокатом конфіденційної інформації про особу;
- викривленим сприйняттям особою власного психічного або фізичного стану;
- відсутністю родинних зв'язків, що унеможливує отримання додаткової інформації від близьких осіб. [11, с. 18].

З огляду на вразливість зазначеної категорії осіб, адвокат повинен уважно поставитися до можливих скарг клієнта щодо завдання тілесних ушкоджень, встановити характер їх походження, з'ясувати, чи були вони наслідком перевищення службових повноважень під час затримання, а також чи зверталася особа по медичну допомогу та чи була вона надана. У разі необхідності адвокат має сприяти складенню відповідної скарги та ініціювати проведення медичного обстеження.

Крім того, адвокат повинен здійснити детальне вивчення родинного середовища клієнта, за можливості – провести бесіду з батьками, опікунами, членами сім'ї чи іншими близькими родичами з метою отримання інформації щодо можливих психічних захворювань, встановленої інвалідності, перебування на обліку у лікаря-психіатра або нарколога, фактів госпіталізації до психіатричних установ. Це особливо актуально в ситуаціях, коли сам клієнт через свій психічний стан може не усвідомлювати значущість зазначених обставин або приховувати їх. [11, с. 18].

**Висновки.** Підсумовуючи усе вище викладене, можна стверджувати, що участь захисника у кримінальному провадженні за участю осіб, які страждають на психічні розлади, залишається актуальною, оскільки участь захисника (адвоката) в таких провадженнях є не лише правом, а й процесуальним обов'язком, встановленим як національним законодавством, так і міжнародно-правовими актами.

Така участь є ключовим елементом реалізації права на захист, забезпечення справедливості судового розгляду та гарантії недопущення порушень прав вразливих осіб. Обов'язковість залучення захисника з моменту встановлення психічних вад або сумнівів щодо осудності покликана не лише компенсувати обмежену процесуальну здатність таких осіб, а й запобігти можливим зловживанням з боку інших учасників провадження.

У зв'язку з цим особливу увагу необхідно приділяти як якості захисту, так і належному правозастосуванню відповідних положень кримінального процесуального законодавства.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 19 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 25.06.2025).
2. Про захист прав людини і гідності осіб з психічними розладами: Рекомендації Rec(2004)10, ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи 22 вересня 2004 р. на 896-му засіданні заступників міністрів. Рада Європи. URL: <https://rm.coe.int/1680514e12> (дата звернення: 25.06.2025).
3. Кириченко В.Л., Єфімов М.М. Теоретичні та праксеологічні засади кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру: моногр. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2022. 449 с. ISBN 978-617-645-484-7. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/9390> (дата звернення: 25.06.2025).
4. Харківський апеляційний суд. Ухвала від 14 березня 2024 р. у справі № 626/125/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117937667> (дата звернення: 25.06.2025).
5. Апеляційний суд Харківської області. Ухвала від 30 січня 2018 р. у справі № 628/523/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72239448> (дата звернення: 25.06.2025).
6. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 22 квітня 2019 р. у справі № 213/1425/17 (провадження № 51-7003кмо18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81426087> (дата звернення: 27.06.2025).
7. Дердюк Б.М. Провадження щодо неосудних і обмежено осудних осіб в судах першої інстанції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2012. 20 с.
8. Тетерятник Г.К. Охорона прав і законних інтересів неосудних і обмежено осудних на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Донец. юрид. ін-т. Донецьк, 2012. 226 с.
9. Галаган А.И. Особенности расследования органами внутренних дел общественно опасных деяний лиц, признаваемых невменяемыми: учеб.-практ. пособие. Киев: КВШ МВД, 1986. 84 с.
10. Тищенко О.І. Кримінальне провадження за участю осіб, які страждають на психічні розлади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Ольга Ігорівна Тищенко; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2024. 661 с.
11. Модель надання безоплатної правової допомоги особам, до яких застосовуються примусові заходи медичного характеру: метод. посіб. / [уклад. В. Банчук, К. Беляков, І. Носік та ін.]; за заг. ред. О. Буткевича. Київ: Координац. центр з надання правової допомоги, 2020. 112 с. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/mp-pzmmh3.pdf>.

---

## РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

---

УДК: 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.46>

### ПОРЯДОК КВАЛІФІКАЦІЙНОГО ОЦІНЮВАННЯ СУДДІВ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ ДОБРОЧЕСНОСТІ

**Владикін О.Н.,**

*кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри інтелектуальної власності  
та приватного права  
факультету соціології і права  
Національного технічного університету України  
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»  
ORCID: 0000-0003-2098-3529*

**Пороховата Є.О.**

*студентка першого курсу магістратури  
факультету соціології і права  
Національного технічного університету України  
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

**Валєєва М.С.**

*студентка першого курсу магістратури  
факультету соціології і права  
Національного технічного університету України  
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

#### **Владикін О.Н., Пороховата Є.О., Валєєва М.С. Порядок кваліфікаційного оцінювання суддів: проблемні аспекти оцінки доброчесності.**

Кваліфікаційне оцінювання суддів є наріжним каменем судової реформи в Україні, що має на меті гарантувати незалежність, доброчесність та професійність судової системи. Ця стаття аналізує нормативно-правову базу, що регламентує цю процедуру. Стаття має на меті виявити недоліки в механізмах оцінки доброчесності суддів, дослідити міжнародний досвід кваліфікаційного оцінювання суддів та розробити ряд актуальних пропозицій для покращення такого оцінювання. Дослідження виявляє такі критичні проблеми, як суб'єктивність, потенційний політичний вплив та недосконалість критеріїв, що підривають об'єктивність оцінювання. На основі цього формуються конкретні пропозиції щодо більш об'єктивних та прозорих підходів до оцінки суддівської доброчесності. У статті проведено всебічний аналіз методологій оцінки суддів та кандидатів на посаду судді, затверджених Вищою кваліфікаційною комісією суддів, виявляючи проблеми законодавчого регулювання та відсутність чітких критеріїв доброчесності. Особлива увага приділяється проблемним аспектам кваліфікаційного оцінювання як у широкому (нормативно-правове регулювання), так і у вузькому (використання способів оцінки) контекстах. Розглядаються інноваційні підходи, включаючи потенційне використання блокчейну та технологій штучного інтелекту, для підвищення прозорості та ефективності оцінювання. Увагу передусім приділено ролі громадськості у підвищенні довіри до судової системи та необхідності адаптації передового міжнародного досвіду, включаючи використання блокчейну та технологій штучного інтелекту. Як результат, представлено низку рекомендацій для покращення процедури кваліфікаційного оцінювання суддів, з особливим акцентом на критерії доброчесності. Перспективою цього дослідження є продовження започаткованих та ініціювання нових дискусій щодо ефективності існуючих механізмів оцінки суддів. Висновки та рекомендації, представлені у статті, будуть надзвичайно корисними для суддів, правозахисників та громадських організацій, які активно працюють над реформою правосуддя у нашій державі.

**Ключові слова:** кваліфікаційне оцінювання; професійна компетентність; професійна етика; доброчесність; методика оцінювання.

**Vladykin O.N., Porokhovata Y.O., Valeyeva M.S. The procedure for qualification assessment of judges: problematic aspects of integrity evaluation.**

Qualification of judges is the cornerstone of judicial reform in Ukraine, which can guarantee the independence, integrity and professionalism of the judicial system. This article analyzes the legal framework that regulates this procedure. The article aims to reveal shortcomings in the mechanisms for assessing the integrity of judges, to monitor the international evidence of the qualification assessment of judges and to develop a number of relevant proposals to improve this evaluation. The investigation reveals such critical problems as subjectivity, potential political spillover and lack of thoroughness of criteria that support the objectivity of the assessment. On the basis of this, specific propositions are formed using more objective and insightful approaches to assessing judicial integrity. The article has carried out a comprehensive analysis of the methodology for assessing judges and candidates for appointment as judges, approved by the High Qualification Commission of Judges, identifying problems of legislative regulation and the presence of clear criteria of integrity. Particular attention is paid to the problematic aspects of qualification assessment in both broad (regulatory and legal regulation) and narrow (various assessment methods) contexts. Innovative approaches are being considered, including the potential use of blockchain and piece intelligence technology, to improve insight and efficiency of assessment. Respect is given to the role of the enormous scale of increased trust in the ship system and the need to adapt advanced international data, including the use of blockchain and artificial intelligence technologies. As a result, a recommendation is made to shorten the procedure for the qualification assessment of judges, with particular emphasis on the criterion of integrity. The prospect of this research is the continuation of the beginnings and the initiation of new discussions about the effectiveness of the existing mechanisms for assessing trials. The main recommendations presented by the statistics will be extremely useful for judges, legal authorities and large organizations that are actively working on justice reform in our country.

**Key words:** qualification assessment; professional competence; professional ethics; integrity; assessment methodology.

**Постановка проблеми.** Кваліфікаційне оцінювання суддів розглядається як етап судової реформи, що, в свою чергу, базується на зміцненні незалежності, доброчесності та професійності судової системи України. Дана процедура вимагає застосування відповідності суддів професійним, етичним і доброчесним стандартам.

**Метою дослідження** є формування обґрунтованих пропозицій для удосконалення процедури оцінювання у контексті принципу доброчесності на основі аналізу нормативно-правової бази та міжнародного досвіду у цій сфері.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питання оцінювання кандидатів на посаду судді завжди було актуальним у науковій царині. За останні роки аналіз оцінювання судді у контексті здійснення ним власної діяльності, методології кваліфікаційної оцінки кандидатів на дану посаду здійснювали Федорчук А.Б., Лапкін А.В., Куліков О.П., Гудима М.М., Трофімова Л.В., Кулібаба А. та інші. Наукові статті останніх були основою для аналізу у даній статті.

Одним із ключових аспектів забезпечення якісного правосуддя є своєчасна та неупереджена оцінка компетентності суддів, їхньої професійної майстерності, а також доброчесності та ряду інших морально-психологічних якостей. Як зазначає Куліков О.П., існує ряд певних логічних недоліків у методології кваліфікаційного оцінювання суддів, що виражається у повторному використанні одних і тих самих показників у межах різних критеріїв оцінювання; відсутності чіткої визначеності щодо розуміння значення того чи іншого критерію оцінки (наприклад, критерію "чесності" та "порядності") [1, с. 277–280]. Дану думку розширює та доповнює у своїх наукових працях, що стосуються аналізу критерію моральності в особі кандидата на посаду судді, науковиця Гудима М.М., зазначаючи, що проблему складає відсутність законодавчого регулювання механізмів перевірки особистих та моральних якостей кандидата [2, с. 78]. Нарешті, Трофімова Л.В. наголошує на тому, що якість кваліфікаційного оцінювання суддів виражається не лише у подальшому аналізі діяльності кандидатів, що пройшли оцінку, а й у наявності відповідних стандартів оцінювання та їх якісному аналізі Вищою кваліфікаційною комісією суддів України. Даний автор також вказує на те, що важливим у ході оцінки є не тільки аналіз професійної компетентності суддів, але й інших критеріїв, таких як культура професійного спілкування, повага, доброчесність та інші [3, с. 200–204].

Особливо актуальним постає питання щодо вивчення методології оцінки саме доброчесності суддів, оскільки цьому, як неодноразово у своїх працях зазначає Федорчук А.Б., приділяється найменша увага у теоретичному полі. Автор, визначаючи процес перевірки доброчесності кандидатів на посаду суддів як психологічне тестування, вивчення інформації, отриманої із зовнішніх джерел,

інтерв'ювання з кандидатом, наголошує на його не повній визначеності [4, с. 59]. Це, своєю чергою, негативно впливає на результативність самої процедури кваліфікаційного оцінювання кандидатів, яка, на переконання Лапкіна А.В., значною мірою залежить від декількох умов: чіткості, простоти й об'єктивності процедури; визначеності, повноти й досконалості критеріїв оцінювання [5, с. 112].

**Виклад основного матеріалу.** Якщо розглянути питання щодо основних етапів оцінювання, то результати комплексного підходу ґрунтуються на кількох етапах. Відповідно до Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затвердженого Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 03.11.2016 № 143/зп-16 (зі змінами від 24 квітня 2024 року) та Положення про порядок складання кваліфікаційного іспиту та методик оцінювання кандидатів, затвердженого Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 19 червня 2024 року № 185/зп-24 (зі змінами від 15 липня 2024 року), критеріями кваліфікаційного оцінювання є: компетентність (професійна, особиста, соціальна); професійна етика; доброчесність.

Основними показниками оцінки кожного критерію є: 1. рівень знань у сфері права, уміння правозастосування, ефективність здійснення правосуддя, вміння підвищення фахового рівня (професійна компетентність); когнітивні, емотивні, мотиваційно-вольові якості особистості (особиста компетентність); комунікативність, управлінські, організаторські здібності, чесність, порядність, дисциплінованість (соціальна компетентність); 2. відповідність майна задекларованим доходам, відповідність особи вимогам щодо запобігання корупції, політична нейтральність, поведінка, що забезпечує довіру до посади системи правосуддя в цілому, інші дані, які можуть вказувати на відповідність критерію (професійна етика); 3. чесність, порядність, а також відсутність контрпродуктивних дій, відсутність схильності до зловживань (доброчесність). З метою перевірки відповідності кандидату на посаду судді кожному окремому критерію проводиться тестування (для першого та третього критерію), перевірка суддівського досьє (для кожного з критеріїв), співбесіда з кандидатом (на кожному з етапів оцінки) [6, с. 5–12; 7, с. 2–7]. Таким чином, в першу чергу, оцінці підлягає професійна компетентність, яка включає теоретичні знання, перевірку практичних навичок та аналіз кандидата на посаду судді. Наступним оцінюється професійна етика, що охоплює аналіз стилю життя, фінансових декларацій і виявлених конфліктів інтересів. І закріплюється тим, що оцінюється доброчесність судді через вивчення поведінки судді в роботі та поза її межами. Завершитись процедура може за допомогою інтерв'ю (співбесіди), під час якої члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів перевіряють загальний рівень готовності суддів на відповідність своїм обов'язкам, уточнюють відповідні дані, що були вказані кандидатом у суддівському досьє.

На нашу думку, виходячи з аналізу вищезазначених документів, проблеми кваліфікаційної оцінки можуть виникати через суб'єктивний і вибірково-підхід, що може виникати під час проходження співбесіди з кандидатом. Це також може проявлятися у нерівному ставленні до учасників кваліфікаційного оцінювання, спрямованого на підтвердження чи спростування відповідності судді займаній посаді під час аналізу суддівського досьє членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Дані думки пояснюються тим, що співбесіда полягає в можливості судді доповнити, уточнити певну інформацію з суддівського досьє, оголошені доповіді кандидата щодо його відповідності критеріям професійної етики та доброчесності, що певним чином може слугувати підставою для переконання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України прийняти не об'єктивне рішення щодо особи.

Попри те, що у ряді нормативно-правових актів використовують поняття "доброчесність", єдиного визначення ще досі немає у законодавстві. Те ж саме можна сказати й про методологію оцінки відповідності кандидата на посаду судді, так як досі для Вищої кваліфікаційної комісії суддів головним критерієм лишається відповідність способу життя задекларованим статкам кандидата на посаду судді та членів його родини. Як зазначає Кулебаба А., чесність та гідність, порядність та не підкупність є найважливішим критерієм перевірки відповідності кандидата критерію доброчесності, оскільки стоять на одному рівні за значущістю в очільників європейських структур юстиції [8, с. 214].

Розробка єдиного стандарту, який би закріпив правила та регламентовані способи перевірки доброчесності судді, на нашу думку, є одним із найбільш актуальних питань покращення методик оцінювання суддів в Україні. Наразі вже здійснюються перші кроки на шляху до цього. Так, у листопаді 2024 року під час XII Міжнародного форуму з практики Європейського суду з прав людини «Імплементція Європейської конвенції з прав людини в Україні» член Вищої ради правосуддя Сергій Бурлаков зазначив, що у Вищій раді правосуддя підходить до завершення роботи над Єдиними показниками для оцінки доброчесності та професійної етики судді та кандидата на посаду судді. Як зазначив у своєму виступі Бурлаков С., у майбутньому документі буде чітке відокремлення об'єк-

тивних критеріїв від суб'єктивних, у зв'язку з чим відповідність доходів і витрат кандидата буде перевірятися окремо від таких неформалізованих показників, як "гідність", "порядність" та інші. Проте даний документ не зможе уніфікувати чіткі критерії відбору, оскільки через суб'єктивний характер показника доброчесності все буде зводиться до внутрішнього переконання членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів [9].

Крім того, у ході аналізу нормативно-правової бази та Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затвердженого Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 03.11.2016 № 143/зп-16 (зі змінами від 24 квітня 2024 року), нами було визначено ще один проблемний аспект. Так, відповідно до ч. 6 ст. 75 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" будь-які особи з дня оприлюднення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рішення про допуск кандидатів на посаду судді до спеціальної перевірки мають право надавати до Комісії інформацію та матеріали щодо невідповідності певного кандидата вимогам. Інформація та матеріали, отримані від анонімних джерел, а також інформація та матеріали, джерела походження яких встановити неможливо, Вищою кваліфікаційною комісією суддів України не розглядаються [10]. На нашу думку, навіть попри уточнення стосовно неприйнятності інформації з анонімних джерел, не встановлено чіткого критерію прийнятності джерела таких даних чи обов'язок Комісії здійснити її належну перевірку. Прикладом слугує судове рішення у справі № 9901/333/21 (адміністративний позов судді до Вищої ради правосуддя) яка демонструє ситуацію, коли кандидат оскаржував результати оцінювання через відсутність конкретизації джерел, на які посилалася Комісія при встановленні невідповідності критеріям доброчесності. Це підтверджує необхідність чітких критеріїв оцінки джерел [11].

Також варто звернути увагу на те, що нестача кваліфікованих кадрів для проведення оцінювання та складність аналізу доброчесності суддів стає ще однією перешкодою. Перевірка стилю життя та відповідності доходів задекларованим активам часто проводиться формально через виявлення ефективних механізмів аналізу. До того ж іноземні ризики політичного чи особистого тиску. Громадськість і судді часто сприймають кваліфікаційне оцінювання як формальність або інструмент політичного впливу, а не реальний механізм підвищення якості судової системи. І це пояснюється тим, що попри визначення кваліфікаційного оцінювання суддів процедурою прозорою та публічною, немає наразі чіткої процедури висвітлення її перебігу для громадськості. У справі № 9901/305/22 суддя оскаржував результати оцінювання, зазначаючи, що Комісія використала некоректну методіку перевірки його декларації, що в підсумку призвело до недоведених висновків про недоброчесність. До того ж громадськість і судді часто сприймають кваліфікаційне оцінювання як формальність або інструмент політичного впливу. Попри визначення цієї процедури прозорою та публічною, немає наразі чіткої процедури висвітлення її перебігу для громадськості [11].

Крім того, зовсім нещодавно Вища кваліфікаційна комісія суддів України затвердила нове Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання суддів. Це рішення, ухвалене 22 січня 2025 року, передбачає оновлену систему оцінювання, яка включає презумпцію відповідності судді критеріям доброчесності та професійної етики. Згідно з новими правилами, кандидат на посаду вважається таким, що відповідає зазначеним критеріям, і отримує максимальний бал у 300 пунктів, якщо не буде встановлено обґрунтованих сумнівів щодо його відповідності хоча б одному з показників. Нова методологія передбачає детальну систему балів за різними критеріями: професійна компетентність оцінюється максимально у 400 балів, особиста та соціальна компетентність — по 50 балів кожна, а доброчесність та професійна етика — по 300 балів. Суддя вважається таким, що відповідає критеріям кваліфікаційного оцінювання, у разі набрання не менше 75% від суми максимально можливих балів за кожен критерій [13]. На нашу думку, встановлення чіткої шкали балів за критеріями, а також запровадження принципу презумпції відповідності для працюючих суддів є суттєвим кроком для підвищення прозорості та контролю за оцінюванням суддів.

Разом з тим, повноцінна реалізація цих механізмів стикається з викликами практичного характеру. Як і раніше, існує необхідність у більш чітких законодавчих формулюваннях, які б унеможливили різночитання окремих показників та критеріїв. На нашу думку, до процесу розробки та вдосконалення методології слід системно залучати міжнародних експертів і представників академічного середовища.

**Висновки.** З аналізу вищенаведеного, не можемо не зазначити про необхідність здійснення подальших кроків для покращення оцінки доброчесності суддів та кандидатів на зазначені посади:

- розвиток методології, що передбачатиме не тільки чіткі критерії оцінки декларацій, професійної репутації суддів, але й також академічну доброчесність у науковій діяльності; розробку

чітких критеріїв прийнятності джерел, з яких до Комісії може надійти інформація щодо недоброочесності судді;

- дотримання принципу прозорості кваліфікаційного оцінювання доброчесності суддів шляхом створення окремої автоматизованої системи для проведення моніторингу та звітності. Позитивним, на нашу думку, було б залучення незалежних міжнародних експертів для оцінки доброчесності суддів (окрім етапу оцінки декларацій);

- зменшення суб'єктивного фактора при оцінці декларацій через використання штучного інтелекту. У цьому випадку найбільш вдалим варіантом буде розробка та подальше використання блокчейну, як в естонському проєкті «Estonia e-Residency», яка може гарантувати прозорість кожного етапу оцінки, швидкий аналіз та зменшення ризику помилок [12];

- сприяння підвищення рівня громадської довіри до кандидатів на посаду судді шляхом надання реальної можливості громадськості спостерігати за безпосередніми етапами оцінки (наприклад, через транслявання співбесіди з кандидатом); введення критерію прийнятності кандидата щодо обов'язкової його участі у громадському житті (наприклад, через членство у громадській чи міжнародній організації, реалізацію соціальних проєктів для допомоги та розвитку громад).

Кваліфікаційне оцінювання суддів є одним з основних інструментів для модернізації судової системи, проте його ефективна реалізація стикається з численними викликами. Важливим аспектом є те, що, хоча реформування судової системи сприяє підвищенню її прозорості та справедливості, багато процесів, пов'язаних з оцінюванням суддів, все ще потребують удосконалення. Законодавство повинно писати чіткі та прозорі критерії оцінювання, які виключають можливість різночитання та подвійне розуміння сутності того чи іншого критерію оцінки. Варто, на нашу думку, також залучати міжнародних експертів, науковців до оцінювання чи написання методології та процедури оцінки кандидатів на посаду судді. Актуальною є потреба створення методології оцінювання доброчесності, яка передбачає: розробку критеріїв для аналізу декларацій, професійної репутації, академічної діяльності; визначення чітких критеріїв прийнятності джерел інформації про суддів (щодо їх недоброочесності); прозорість процесу кваліфікаційного оцінювання через впровадження автоматизованої системи моніторингу, використання штучного інтелекту та блокчейну, залучення громадськості за контролем оцінювання суддів.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Куліков О.П., Система оцінювання показників діяльності суддів: вдосконалення продовжується. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Випуск № 79 (2). С. 276–284.
2. Гудима М.М. Моральність як умова суддівського добору: окреслення проблеми. *Innovative Development: Synthesis of Scientific Approaches in Various Fields of Research*. 2024. Випуск 3. С. 77–79.
3. Трофімова Л.В. Проблемні питання якості кваліфікаційного оцінювання суддів. *Часопис Київського університету права*. 2020. Випуск 2. С. 198–207.
4. Федорчук А.Б. Гарантії діяльності суддів в Україні: поняття, ознаки та класифікація. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 1. С. 53–60.
5. Про підходи до визначення критеріїв оцінювання доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді розповів член ВРП Сергій Бурлаков на міжнародному форумі. Вища рада правосуддя. URL: <https://hcj.gov.ua/news/pro-pidhody-do-vyznachennya-kryteriyiv-ocinyuvannya-dobrochesnosti-suddiv-ta-kandydativ-na> (дата звернення 01.05.2025).
6. Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затверджене Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 03.11.2016 № 143/зп-16 (зі змінами від 24 квітня 2024 року № 108/зп-24). URL: [https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/vid\\_24.04.2024.pdf](https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/vid_24.04.2024.pdf) (дата звернення 01.05.2025).
7. Положення про порядок складання кваліфікаційного іспиту та методик оцінювання кандидатів, затверджене Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 19 червня 2024 року № 185/зп-24 (зі змінами від 15 липня 2024 року № 220/зп-24). URL: [https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/polozhennya\\_pro\\_poryadok\\_skladannya\\_kvalifikaciyного\\_ispytu.pdf](https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/polozhennya_pro_poryadok_skladannya_kvalifikaciyного_ispytu.pdf) (дата звернення 01.05.2025).
8. Кулібаба А. Поняття доброчесності як ключовий критерій у процесі добору на посаду суддів. *Підприємство, господарство і право*. Випуск 2. 2018. С. 212–217.
9. Про підходи до визначення критеріїв оцінювання доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді розповів член ВРП Сергій Бурлаков на міжнародному форумі. Вища рада правосуддя. URL: <https://hcj.gov.ua/news/pro-pidhody-do-vyznachennya-kryteriyiv-ocinyuvannya-dobrochesnosti-suddiv-ta-kandydativ-na> (дата звернення 01.05.2025).



10. Закон України "Про судоустрій і статус суддів" № 1402-VIII, прийнятий Верховною Радою України від 2 червня 2016 року (зі змінами внесеними згідно із Законом № 3889-IX від 18.07.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 01.05.2025).
11. Рішення від 08.11.2022 по справі 9901/333/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107204619> (дата звернення 01.05.2025).
12. Your digital ID. Your company. Your freedom. «Estonia e-Residency». URL: <https://www.e-resident.gov.ee> (дата звернення 01.05.2025).
13. Про внесення змін до Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затвердженого рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 22 січня 2025 року № 20/зп-25. URL: <https://vkksu.gov.ua/doc/pro-vnesennya-zmin-do-polozhennya-pro-poryadok-ta-metodologiyu-kvalifikatsiyного-ocinyuvannya-1> (дата звернення 01.05.2025).

УДК 347.965:061.1ЄС

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.47>

## АДВОКАТУРА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ВІДПОВІДНІСТЬ СТАНДАРТАМ ЄС

**Кобзева Т.А.,**

доктор юридичних наук, професор,  
професор кафедри адміністративного,  
господарського права та фінансово-економічної безпеки  
Сумського державного університету  
ORCID: 0000-0001-6176-0239  
e-mail: t.kobzeva@jur.sumdu.edu.ua

**Зуєнко К.Є.,**

студентка першого курсу, групи Ю-42  
навчально-наукового інституту права  
Сумського державного університету  
ORCID: 0009-0001-4917-9131  
e-mail: karinazuenko@gmail.com

### **Кобзева Т.А., Зуєнко К.Є. Адвокатура в контексті євроінтеграції України: відповідність стандартам ЄС.**

Обраний Україною курс на європейську інтеграцію є складним і багатовимірним процесом, що потребує трансформації різних секторів державного управління та національної правової системи. Одним із важливих елементів цієї трансформації є адаптація адвокатури України до стандартів Європейського Союзу. Інститут української адвокатури як гарант захисту прав і свобод людини має не лише відповідати європейським стандартам формально, а й реалізовувати свою діяльність відповідно до міжнародних правових принципів.

У статті розглянуто сучасний стан адвокатури в Україні, проаналізовано її нормативно-правове забезпечення, зокрема Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», у порівнянні з міжнародними актами: Основними принципами щодо ролі адвокатів, Кодексом правил адвокатської діяльності Європейського співтовариства та Хартією ЄС про основні права. Особливу увагу приділено дослідженню змісту фундаментальних засад адвокатської діяльності, таких як верховенство права, законність, незалежність, конфіденційність та уникнення конфлікту інтересів.

У процесі дослідження проведено порівняльний аналіз моделей адвокатури України та Федеративної Республіки Німеччини як прикладу держави-члена ЄС, що дозволило виявити структурні й функціональні відмінності. Хоча формально українське законодавство містить основоположні принципи адвокатської діяльності – їх практична реалізація залишається проблематичною. Серед основних викликів, які ускладнюють відповідність української адвокатури європейським стандартам – випадки тиску на адвокатів з боку правоохоронних органів, порушення адвокатської таємниці, корупційні прояви, обмеження професійних гарантій та недоліки системи безоплатної правничої допомоги.

На підставі проведеного дослідження автори пропонують шляхи щодо гармонізації національної адвокатури із правовим простором ЄС: зміцнення адвокатського самоврядування, підвищення якості правничої освіти, розвиток міжнародного співробітництва, удосконалення механізмів забезпечення незалежності та захисту прав адвокатів.

**Ключові слова:** адвокатура, Європейський Союз, європейські стандарти, професійна незалежність, принципи, захист прав, свобод та інтересів людини, правова допомога.

### **Kobzeva T.A., Zuienko K.Ye. The legal profession in the context of Ukraine's European integration: compliance with EU standards.**

The course chosen by Ukraine towards European integration is a complex and multidimensional process that requires the transformation of various sectors of public administration and the national legal system. One of the important elements of this transformation is the adaptation of Ukraine's advocacy profession to the standards of the European Union. The institution of Ukrainian advocacy, as a guarantor of the protection of human rights and freedoms, must not only formally comply with European standards but also carry out its activities in accordance with international legal principles.

This article examines the current state of advocacy in Ukraine and analyzes its legal framework, particularly the Law of Ukraine "On Advocacy and Advocacy Activity," in comparison with international

acts such as the Basic Principles on the Role of Lawyers, the Code of Conduct of the European Community's advocacy, and the EU Charter of Fundamental Rights. Special attention is given to the study of the fundamental principles of advocacy activity, such as the rule of law, legality, independence, confidentiality, and avoidance of conflicts of interest.

In the course of the study, a comparative analysis of the advocacy models of Ukraine and the Federal Republic of Germany, as an example of an EU member state, was conducted, which allowed identifying structural and functional differences. Although Ukrainian legislation formally contains the fundamental principles of advocacy, their practical implementation remains problematic. Among the main challenges complicating the compliance of Ukrainian advocacy with European standards are cases of pressure on lawyers by law enforcement agencies, breaches of attorney-client privilege, manifestations of corruption, restrictions on professional guarantees, and shortcomings of the system of free legal aid.

Based on the conducted research, the authors propose ways to harmonize the national advocacy system with the legal space of the EU: strengthening lawyer self-governance, improving the quality of legal education, developing international cooperation, and enhancing mechanisms to ensure the independence and protection of lawyers' rights.

**Key words:** legal profession, European Union, European standards, professional independence, principles, protection of human rights, freedoms and interests, legal assistance.

**Постановка проблеми.** Європейський Союз встановлює жорсткі, але справедливі стандарти адвокатської діяльності. У контексті зближення з Європейським Союзом, адвокатура України має бути не просто формально узгодженою із його правом, а й пройти через глибоку трансформацію національних інституцій відповідно до демократичних цінностей, принципів верховенства права та захисту прав людини.

На законодавчому рівні Україна вже здійснила ряд заходів у напрямку гармонізації – прийнято Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», започатковано реформу безоплатної правової допомоги, розвивається система адвокатського самоврядування. Однак, на практиці виявляється проблема у дотриманні керівних принципів адвокатури – незалежності, конфіденційності, професійної етики. Тому постає необхідність комплексного аналізу відповідності української адвокатури стандартам ЄС, виявлення розбіжностей та визначення шляхів подальшої гармонізації.

**Метою статті** є комплексний аналіз відповідності адвокатури України європейським стандартам у сфері організації адвокатської діяльності та правового статусу адвоката.

**Стан дослідження проблеми.** Дослідженням впливу європейських стандартів адвокатури на національне законодавство займалися Бандурка С.С., Святоцька В.О., Сопільник Л.І. та Сопільник Р.Л., Чорноморець Ю.А., Щепанюк Ю. та інші.

**Виклад основного матеріалу.** Інститут адвокатури існує вже понад 150 років в Україні, а в Європі та світі – значно довше, з моменту її становлення в різних формах з часів античності. Ще у Стародавньому Римі існували певні правила, котрі не могли бути порушені тим, хто займається захистом і наданням юридичної допомоги. Так, порядок поведінки адвоката, який був встановлений багато століть тому, і досі залишається актуальним у багатьох аспектах. Наприклад, неприпустимість порушення інтересів особи, якій адвокат надає правові консультації, обов'язок зберігати таємницю, бути неупередженим та чесним – ці принципи зберігають свою значущість і сьогодні. Крім того, існують особливі вимоги до особи, яка хоче займатися або займається наданням правових послуг. Це підкреслює, що адвокатура є невід'ємною частиною правової системи будь-якої демократичної держави, оскільки відіграє ключову роль у захисті прав, свобод та законних інтересів людини. Однак для ефективного функціонування правової держави інститут адвокатури має не просто існувати, а й постійно розвиватися. Його вдосконалення забезпечує якісний баланс між владою та громадянами, сприяє справедливості та правопорядку.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», в Україні правові основи адвокатської діяльності регулюють Конституція України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та інші законодавчі акти України [1]. Стаття 59 Конституції України гарантує право кожного на професійну правничу допомогу, а відповідно до статті 131-2, для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура, незалежність якої гарантується. Оскільки Україна визначила курс на євроінтеграцію, значним джерелом стандартів організації та професійної діяльності адвокатури стають міжнародно-правові угоди, рекомендаційні акти європейських і міжнародних адвокатських асоціацій і інституцій Ради Європи, а також рішення Європейського суду з прав людини [2, с. 3].

Процеси всесвітньої глобалізації, а також європейської інтеграції України вимагають запровадження міжнародних та європейських правових стандартів у національну правову систему. Вони є одним із чинників удосконалення правової системи України.

Стандарти адвокатської діяльності – це сукупність загальновизнаних принципів, норм і вимог, що регулюють організацію адвокатури та визначають етичні й професійні правила поведінки адвокатів.

Європейські стандарти адвокатури – це сформульовані в нормативно-правових актах вимоги, принципи й правила, що регулюють діяльність та професійну етику адвокатів у країнах Європейського союзу (ЄС) та інших країнах Європи. Ці стандарти, зі свого боку, є еталонами, загальновизнаними зразками, які спрямовані на становлення і зміцнення правової системи.

Під міжнародними стандартами адвокатури слід розуміти загальновизнані світовою спільнотою оптимальні зразки організації та здійснення адвокатської діяльності, що відображають найвищі досягнення у цій сфері, які сформувалися під впливом певних історичних подій та закріплені у низці міжнародних актів. Натомість національні стандарти адвокатської діяльності можна визначити як прийняті уповноваженими державними органами або органами адвокатського самоврядування норми та правила, що регулюють організацію та виконання адвокатської діяльності в конкретній країні, що ґрунтуються на внутрішньодержавних особливостях, традиціях і звичаях упорядкування та ведення цього правничого фаху [2, с. 31].

Впроваджуючи міжнародні правові стандарти адвокатури в національне законодавство України, адвокатура України орієнтується на діяльність адвокатів держав-членів Європейського Союзу, де захист прав і свобод людини та надання правової підтримки є пріоритетами державної політики.

Насамперед адвокати ЄС повинні дотримуватися високих професійних стандартів у виконанні своїх обов'язків. Одним із документів, що визначає адвокатуру на предмет відповідності міжнародним нормам є Основні положення про роль адвокатів, прийняті на VIII конгресі ООН у 1990 році. У розділі «Обов'язки і повноваження» у пункті 12 закріплено, що адвокати повинні постійно дбати про честь і гідність своєї професії як важливі учасники здійснення правосуддя. Пункт 14 наголошує на обов'язковому дотриманні прав людини й основних свобод, визнаних національним і міжнародним правом під час надання адвокатами правової допомоги своїм клієнтам [3].

Невід'ємною частиною адвокатської діяльності є Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства (СЄВ), прийнятий у 1988 році, який визначає роль адвоката в суспільстві та етичні стандарти професії. У вступі наголошується на тому, що «у будь-якому правовому суспільстві адвокату відведено особливу роль. Адвокат має діяти в інтересах права в цілому, так само як і в інтересах тих, чий права і свободи йому довірено захищати; не лише виступати в суді від імені клієнта, а й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій» [4].

Відповідно до Кодексу правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів ЄС, інституція адвокатури в державах-членах ЄС заснована на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів. Особливо важливим є питання незалежності у роботі адвокатів. Під час виконання адвокатом своїх професійних обов'язків, він не повинен зазнавати будь-якого впливу, тиску і втручання з боку державних органів та інших суб'єктів. Завдяки принципу незалежності відбувається справедливий та об'єктивний захист прав клієнтів.

Третій важливий аспект європейських стандартів адвокатури – гарантування доступу до правосуддя. Хартією Європейського Союзу про основні права (2000 р.) у статті 47 кожній людині, чий права та свободи, гарантовані законодавством Європейського Союзу, порушені, надано право користуватися послугами юрисконсульта, захисника або представника [5]. Хартія основних прав Європейського Союзу є важливим орієнтиром для адвоката, оскільки вона закріплює фундаментальні права та свободи, які адвокат захищає у своїй професійній діяльності, у тому числі право на справедливий процес, право на допомогу та ефективний захист [6, с. 43].

В умовах європейської інтеграції України адвокатам необхідно розуміти та застосовувати правові механізми Європейського Союзу, серед яких особливе значення мають Директиви ЄС, які потім імплементуються у внутрішньому законодавстві державами-членами, а також правилами Європейського Союзу, які постійно набувають чинності в усіх державах-членах [7, с. 5]. Наприклад, Директива 2005/36/ЄС регулює визнання професійних кваліфікацій в ЄС, що дає можливість українським адвокатам після відповідної адаптації працювати в країнах Європейського Союзу. Це відкриває нові кар'єрні можливості та сприяє професійній мобільності [8]. Більш детально питання надання права на здійснення юридичної допомоги в інших державах ЄС іноземними адвокатами розглядає Директива 98/5/ЄС, стаття 5 якої передбачає, що юрист, який здійснює професійну діяльність із урахуванням правової системи країни походження, здійснює таку ж саму професійну діяльність, що й адвокат, який практикує на основі професійного звання присвоєного в приймаючій країні, і може проводити юридичні консультації щодо законодавства своєї країни походження, права ЄС, міжнародного права та права держави-члена перебування [9].

Однією з найрозвиненіших країн ЄС з усталеною правовою системою є Федеративна Республіка Німеччина. Вона також є одним із перспективних партнерів України в період європейської інтеграції. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати особливості здійснення адвокатської діяльності в ФРН та Україні.

Діяльність німецької адвокатури регламентується Федеральним законом про адвокатів від 1 серпня 1959 року (Bundesrechtsanwaltsordnung, BRAO) та Законом про винагороду адвокатів, ухваленим 5 травня 2004 року (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, RVG). Німецьке законодавство встановлює суворі вимоги до осіб, які бажають набути статусу адвоката, починаючи зі здобуття вищої юридичної освіти. Освітній процес у сфері права регулюється переважно на рівні федеральних земель за загальної координації Федерального міністерства освіти та наукових досліджень (Bundesministerium für Bildung und Forschung). Доцільним є аналіз системи вищої юридичної освіти на прикладі найбільш населеної федеральної землі – Північного Рейну-Вестфалії.

Міністерством культури і науки федеративної землі Північний Рейн-Вестфалія (Ministerium für Kultur und Wissenschaft des Landes Nordrhein-Westfalen) визначено, що вступ до вищих закладів освіти можливий після отримання атестата про загальну вищу освіту (Abitur), середній бал якого має відповідати вимогам Numerus Clausus, що є системою обмеження кількості студентів, які можуть бути прийняті на певні спеціальності, коли попит перевищує наявні місця [10].

Середня тривалість навчання в університеті становить приблизно 8 років і складається з двох етапів. Перший етап триває 5 років і передбачає навчання за неподільною програмою (німецька юридична освіта не поділяється на ступені бакалавра та магістра). Основний акцент у навчальному процесі робиться на ґрунтовне опанування правової теорії, системний аналіз норм права та розвиток абстрактного юридичного мислення. Завершується цей етап складанням першого державного іспиту (Erstes Staatsexamen), після якого починається другий етап: випускник проходить обов'язкову дворічну юридичну практику (Referendariat), яка включає стажування в судах, прокуратурі, адміністративних органах та адвокатських офісах. Після завершення стажування особа складає другий державний іспит (Zweites Staatsexamen), успішне складання якого надає особі звання «повністю кваліфікованого юриста» (Volljurist), що відкриває можливість реалізації у якості судді, прокурора, адвоката або нотаріуса.

Слід зазначити, що у Німеччині відсутнє розмежування освітніх чи кваліфікаційних маршрутів залежно від обраної юридичної спеціалізації, як це має місце в Україні. Усі здобувачі проходять уніфіковану освітню траєкторію, що забезпечує універсальну правничу підготовку. Згідно з §4 Федерального закону про адвокатів, доступ до професії адвоката має особа, яка здобула кваліфікацію для роботи суддею відповідно до Закону Німеччини про суддів (Deutsches Richtergesetz) [11], §5 якого наголошує, що кваліфікацію для обіймання посади судді здобуває особа, яка завершила юридичну освіту в університеті, склавши перший іспит, та пройшла подальшу підготовчу службу, склавши другий державний іспит [12]. Таким чином, ключовою є не професійна спеціалізація, а завершення повного циклу правничої освіти з обов'язковими державними іспитами, що засвідчують високий рівень універсальної юридичної підготовки.

Для отримання ліцензії на здійснення адвокатської діяльності в Німеччині необхідно подати заяву до відповідної адвокатської палати (Rechtsanwaltskammer), надати підтвердження юридичної кваліфікації, скласти присягу та надати докази страхування професійної відповідальності. Ці вимоги визначені в §§ 4, 12 та 51 Федерального закону про адвокатів.

Переходячи до української системи освіти, відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України «Про стандарт вищої освіти» зі спеціальності 081 «Право», а також зі спеціальності 293 «Міжнародне право» для першого (бакалаврського) рівня, вступ на юридичні факультети закладів вищої освіти здійснюється за результатами національного мультипредметного тесту (НМТ) з дотриманням вимог щодо мінімального конкурсного балу [13]. Станом на 2025 рік умовами прийому передбачено мінімальний конкурсний бал для вступу на спеціальність «Право» – не нижче 150 із 200 можливих.

Середня тривалість навчання за юридичним напрямом в Україні становить приблизно 6 років та на відміну від уніфікованої німецької моделі юридичної освіти, поділяється на освітні ступені бакалавра (4 роки) та магістра (2 роки). Право на доступ до юридичних професій, зокрема до адвокатської діяльності, здобувається лише після завершення магістратури.

Звертаючись до статті 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року, адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит та пройшла стажування [1].

Аналіз порівняльної моделі підготовки правників у Німеччині та Україні засвідчує, що українська система потребує концептуального оновлення в контексті євроінтеграційних процесів. Однією з ключових прогалин є відсутність єдиного уніфікованого підходу до юридичної освіти, що спричи-

ня надмірну фрагментацію підготовки та відрив академічного навчання від практики. Натомість у Німеччині комплексна, поетапна та водночас уніфікована підготовка дозволяє випускати фахівців широкого профілю, здатних працювати як у судовій системі, так і в адвокатурі чи прокуратурі.

Аналізуючи особливості німецької адвокатури, важливо звернути увагу на принципи, на яких вона побудована. У статті вже зазначалося, що міжнародними принципами інституту адвокатури є незалежність, конфіденційність та недопустимість представництва протилежних інтересів.

Адвокат не має права брати на себе будь-які зобов'язання, які загрожують його професійній незалежності [11, п. 1 §43a]. Варто звернути увагу на німецьке законодавство, згідно з яким, юрист у Німеччині, який працює в компанії чи фірмі за трудовим договором, не може мати статус адвоката. Це пов'язано з тим, що він перебуває в залежності від роботодавця, зобов'язаний виконувати його вказівки, а отже, не є незалежним.

Все, що стало відомо адвокату під час виконання професійної діяльності, він не має права розголошувати іншим особам, а отже, повинен зберігати адвокатську таємницю. Це не стосується фактів, які є очевидними або які через свою значущість не вимагають конфіденційності [11, п. 2 §43a]. Дотримання цього принципу є вкрай важливим, оскільки його порушення може призвести до втрати ліцензії на здійснення адвокатської діяльності або навіть до кримінального переслідування. Завдяки конфіденційності, клієнт може відкрито розповісти адвокату всі деталі справи, не побоюючись розголошення, тому юрист отримує повну картину справи й може побудувати найкращу стратегію захисту. На нашу думку, якщо адвокат був би змушений передавати інформацію правоохоронним органам чи суду, він перетворився б на інструмент держави, а не захисника інтересів клієнта.

Згідно з п. 4 §43a Федерального закону про адвокатів, адвокат не може діяти, якщо він уже консультував або представляв іншого клієнта в тій же юридичній справі в конфліктних інтересах. Представляючи інтереси позивача, адвокат не може одночасно представляти інтереси і відповідача.

Принцип добросовісності зокрема виявляється у порядному ставленні адвоката до коштів клієнта. Німецький адвокат зобов'язаний проявляти необхідну обережність при поводженні з довіреним йому майном. Кошти третіх осіб мають бути негайно перенаправлені особі, уповноваженій на їх отримання, або перераховані на депозитний рахунок [11, п. 7 §43a]. Звернувши увагу на цю норму, можна визначити, що у Німеччині практикується, коли переказ компенсації клієнта здійснюється на рахунок його адвоката. Це свідчить про високий рівень довіри до адвокатури.

Дослідивши чотири найважливіших фундаментальних принципи німецької адвокатури, можна констатувати, що здійснення діяльності української адвокатури базується на тих самих принципах, які зазначені у частині 1 статті 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Це свідчить про послідовне наближення України до європейських правових стандартів та про прагнення гармонізувати функціонування як державних, так і незалежних інституцій у контексті євроінтеграції.

У сфері дисциплінарної відповідальності в обох країнах передбачено механізми реагування на порушення професійної етики. В Україні дисциплінарні провадження здійснюють кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури (ст. 50 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), які можуть застосовувати заходи впливу – від попередження до позбавлення права на здійснення адвокатської діяльності. У Німеччині аналогічні функції виконують адвокатський суд (Anwaltsgericht) та вищий адвокатський суд (Anwaltsgerichtshof). Їхня діяльність визначена Федеральним законом про адвокатів. Адвокатський суд – це дисциплінарний орган, створений для кожної регіональної адвокатської палати, завданням якого є розгляд порушень адвокатами професійних обов'язків. Що стосується вищого адвокатського суду, то він створюється при вищому земельному суді (Oberlandesgericht) і являє собою апеляційну інстанцію для рішень адвокатських судів. Він також розглядає певні адміністративні справи, пов'язані з адвокатською діяльністю. Однак важливо усвідомлювати, що провадження в адвокатських судах жодним чином не замінюють провадження у звичайному суді (кримінальному та цивільному). Такі процедури можуть проходити паралельно. Таким чином, можливо, що адвокату доведеться зіткнутися з кількома провадженнями в різних судах, наприклад, через кримінальне правопорушення в кримінальному суді, через цивільно-правові позови в цивільному суді та через професійно-правові питання в адвокатському суді [14].

Сучасна Україна розглядається як правова держава, яка визнає загальноприйняті права людини та гарантує їх ефективну реалізацію. Одним із таких прав є право на професійну правничу допомогу, яка у деяких випадках надається безоплатно. Безсумнівно, впровадження системи безоплатної правової допомоги в українському правовому полі можна вважати важливим кроком у напрямку забезпечення доступу до правосуддя, але навіть за умови позитивної динаміки, не всі елементи функціонування системи відповідають очікуваному рівню ефективності та працюють досконало.

Функціонування інституту безоплатної правничої допомоги регулюється Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» від 2 червня 2011 р. Згідно зі статтею 29 цього Закону, фінансування безоплатної правничої допомоги здійснюється за рахунок видатків Державного бюджету України. Законодавець дає таке визначення вторинній правовій допомозі - вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, яка включає в себе: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру [15].

Положення щодо оплати праці адвокатів, які надають БПД, визначені Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 465. Розмір оплати за 1 годину роботи адвоката становить 5 відсотків розміру прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на момент подання адвокатом акта, – починаючи з 1 січня 2018 року. Виходячи з прожиткового мінімуму станом на 1 січня 2025 рік, плата за 1 годину становить приблизно 151 грн без застосування методики розрахунку винагороди за окрему правову дію.

Виходячи з цього, першочерговою проблемою є недостатнє фінансування адвокатів при здійсненні вторинної правничої допомоги, що тягне за собою низку негативних наслідків, наприклад, до зниження мотивації фахівців брати участь в такій формі діяльності, що, у свою чергу, може зумовлювати кадровий дефіцит у системі БПД.

Якість надання правових послуг є важливим критерієм у системі безоплатної вторинної допомоги. Відповідно до річного звіту Координаційного центру у системі надання БПД, у 2024 році прийнято понад 58,3 тис. наказів про надання БВПД. Станом на кінець 2024 року, кількість адвокатів, що можуть надавати БВПД, становить 9047 осіб [16]. Таким чином, на одного адвоката в середньому припадає 6 клієнтів. Цифра не є досить великою, але в умовах, коли є обмеження за часом і ресурсами, і справи можуть відрізнятися рівнем складності, то навіть 6 клієнтів можуть бути критичним навантаженням, особливо з урахуванням низької оплати й бюрократичного тиску.

Іванов А. висвітлює досить важливе питання стосовно незалежності адвокатської діяльності. За його словами, стаття 5 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», де наголошується, що державна політика у сфері надання безоплатної правової допомоги ґрунтується в тому числі на принципі забезпечення якості безоплатної правової допомоги, є суперечливою щодо принципу незалежності, адже яким саме чином держава може забезпечити якість безоплатної правової допомоги? Механізми контролю якості, які впроваджуються державою, передбачають оцінювання результативності роботи адвокатів центрами безоплатної правової допомоги. В такому разі виникає ризик певних зловживань: держава під виглядом перевірки якості надання правової допомоги може втручатись в адвокатську діяльність, порушуючи принципи незалежності та конфіденційності. Дослідник вважає, що контроль за якістю надання безоплатної БПД повинен бути або судовим, або певні питання повинні вирішуватись в адвокатському середовищі [17].

Звертаючись до функціонування інституту безоплатної правової допомоги в Німеччині, який регулюється §114–127 Цивільного процесуального кодексу Німеччини (Zivilprozessordnung, ZPO), безоплатна правова допомога (Prozesskostenhilfe – РКН, у кримінальному процесі – Pflichtverteidigung) передбачає надання юридичної підтримки особам, які з огляду на своє майнове становище не можуть самостійно оплатити витрати на ведення справи, яка пропонує достатні шанси на успіх і не виглядає легковажною.

Видатки на надання такої допомоги покриваються коштом бюджету відповідної федеральної землі. Якщо особа отримує РКН без зобов'язання повернення, то послуги адвоката оплачуються державою повністю. В інших випадках може бути встановлено розстрочку або часткову компенсацію витрат відповідно до доходів заявника.

Згідно з §121 Цивільного процесуального кодексу Німеччини, якщо потрібне представництво адвоката, стороні призначається адвокат за її вибором, який бажає її представляти, а якщо сторона не може знайти захисника, який бажає представляти її інтереси, головуючий суддя на прохання сторони призначає адвоката.

Гонорари таких адвокатів визначені законом про оплату юридичних послуг (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz) за зниженими ставками. У кримінальних справах, де йдеться про обов'язковий захист (Pflichtverteidigung), суд призначає захисника, а оплата також відбувається за рахунок бюджету, із подальшим поверненням витрат у разі засудження.

Таким чином, наявність механізмів компенсації витрат у разі зміни матеріального стану особи, а також чітке нормативне регулювання процедур подання, розгляду заяв і оплати праці адвокатів свідчать про достатню розвиненість та інституційну сталість системи безоплатної правової допомоги у Німеччині.

**Висновок.** Європейська інтеграція України зумовлює необхідність глибокої трансформації інституту адвокатури відповідно до стандартів Європейського Союзу. Хоча ключові принципи правової системи ЄС – верховенство права, незалежність адвокатури, конфіденційність, етичність та запобігання конфлікту інтересів – уже частково імплементовані в українське законодавство, практика їх реалізації потребує суттєвого вдосконалення.

Досвід Федеративної Республіки Німеччина, де функціонує високоефективна система адвокатського самоврядування та чіткі вимоги до юридичної освіти й професійної підготовки адвокатів, може стати орієнтиром для реформування відповідних українських інституцій.

У цьому контексті пропонується:

1. Удосконалити механізми адвокатського самоврядування, забезпечивши реальні гарантії незалежності адвокатської діяльності, зокрема від неправомірного втручання з боку державних органів.

2. Підвищити вимоги до юридичної освіти та професійної підготовки адвокатів шляхом інтеграції європейських підходів, зокрема німецької моделі фахової підготовки та етичної відповідальності.

3. Розширити міжнародну співпрацю через академічні, професійні та обмінні програми між українськими та європейськими юридичними інституціями.

4. Запровадити регулярний моніторинг відповідності адвокатської діяльності європейським стандартам із залученням незалежних експертів.

Таким чином, лише системна, комплексна імплементація європейських принципів — не лише на нормативному, а й на практичному рівні — дозволить сформувати в Україні адвокатуру, яка буде незалежною, професійною, відкритою до суспільства та гідною довіри в умовах європейського правового простору.

Європейські стандарти у сфері адвокатури мають суттєвий вплив на трансформацію українського законодавства. Основні принципи верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів вже імплементовані в українське правове поле, зокрема через Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; також окремі положення щодо української адвокатури визначені в Конституції України. Але попри формальну відповідність європейським стандартам, на практиці існує ряд проблем, що потребують вирішення. Для гармонізації національного законодавства з європейськими нормами необхідно не лише адаптувати нормативну базу, але й забезпечити дієвий механізм її реалізації на практиці.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність" від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
2. Святоцька В.О. Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ : Ін Юре, 2019. 480 с.
3. Основні положення про роль адвокатів. Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_835#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text).
4. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства. Прийнято делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_343#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text).
5. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu>.
6. Щепанюк Ю. Вплив європейських стандартів адвокатури на національне законодавство у сфері адвокатської діяльності. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 2 (38)/2024. С. 41–45.
7. Бандурка С.С. Адвокатура в країнах Європейського Союзу та можливості використання її досвіду в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис: Проблеми становлення правової демократичної держави*. Вип. №1, 2024. С. 3–10.
8. Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications (Text with EEA relevance) URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2005/36/oj/eng>.
9. Directive 98/5/EC of the European Parliament and of the Council of 16 February 1998 to facilitate practice of the profession of lawyer on a permanent basis in a Member State other than that in which the qualification was obtained. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:31998L0005>.
10. Studieninteressierte. Ministerium für Kultur und Wissenschaft des Landes Nordrhein-Westfalen. URL: <https://www.mkw.nrw/service/studieninteressierte>.
11. Bundesrechtsanwaltsordnung. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/brao>.



12. Deutsches Richtergesetz. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/drigrig>.
13. Наказ Міністерства освіти і науки України "Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти" від 20.07.2022 № 644. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi.zminamy-644-20.03.2023.pdf>.
14. Jan Frederik Strasmann, LL. M. Anwaltsgerichtshof: Beschwerde- und Berufungsinstanz. Anwalt.org. 29 січня 2025. URL: <https://www.anwalt.org/anwaltsgerichtshof>.
15. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.
16. Річний звіт Координаційного центру у системі надання безоплатної правничої допомоги. 2024. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/zvit-systemy-nadannya-bpd-za-2024-rik.pdf>.
17. Іванов А.П. Пропозиції щодо вдосконалення системи БПД. Національна Асоціація Адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/publications/884-propozicii-shodo-vdoskonalennya-sistemi-bpd.html>.
18. Zivilprozessordnung. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo>.

УДК 341.645(4):347.9(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.48>

## СУДОВИЙ ДІАЛОГ І ПРОЦЕДУРА КОНСУЛЬТАТИВНИХ ВИСНОВКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Корнякова Т.В.,

*доктор юридичних наук, професор,**завідувач кафедри адміністративного і кримінального права**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,**заслужений юрист України*

ORCID: 0000-0001-5993-0745

### **Корнякова Т.В. Судовий діалог і процедура консультативних висновків Європейського суду з прав людини: теоретичні та практичні аспекти.**

У статті розкрито юридичну природу судового діалогу та процедури консультативних висновків ЄСПЛ.

Протокол № 16 до ЄКПЛ підкреслює центральне місце національних судів у європейській системі захисту прав і свобод людини, а також стимулює переосмислення ролі ЄКПЛ у внутрішньому правопорядку. Зокрема, Протокол № 16 посилює реалізацію принципу субсидіарності. Цінність та значення процедури консультативного висновку обумовлена тим, що враховуючи стрімкий розвиток суспільних відносин, деякі аспекти захисту прав людини чітко не окреслені в практиці ЄСПЛ. Звернення до ЄСПЛ не тільки полегшує винесення належних рішень національними судами, але й запобігає необхідності подавати індивідуальні заяви для отримання роз'яснень щодо тлумачення ЄКПЛ.

У Протоколі № 16 до ЄКПЛ відсутня вимога його ратифікації всіма державами-учасницями Конвенції, отож саме в необов'язковості і полягає основний ефект процедури консультативного висновку ЄСПЛ. З моменту ратифікації Україною Протоколу № 16 Верховний Суд жодного разу не звертався до ЄСПЛ щодо отримання консультативних висновків. Для України Протокол № 16 утворив відносно новий правовий інструмент, який ще тільки впроваджується в національну судову практику.

Зазначено, що Україна є однією з країн, яка має право звертатися до ЄСПЛ за консультативними висновками, але на практиці цей механізм використовується недостатньо. Протокол № 16 інституціоналізує та легалізує судовий діалог. Верховні (касаційні) суди під час вирішення особливо делікатних справ щодо порушення конвенційних прав людини можуть ініціювати процедуру консультативного висновку ЄСПЛ. Процедура судового діалогу є факультативною, а консультативні висновки характеризуються власною специфікою.

Зроблено висновок, що судовий діалог між ЄСПЛ та національними судами має перспективи стати ключовим елементом сучасної системи захисту прав і свобод людини в Європі. Консультативні повноваження ЄСПЛ, встановлені Протоколом № 16 мають потенціал сприяти гармонізації правозастосування на національному рівні та зміцнити принцип субсидіарності.

**Ключові слова:** Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, Протокол № 16, консультативний висновок, судовий діалог, тлумачення, правозастосування, судовий прецедент, правосуддя, верховенство права, євроінтеграція.

### **Korniakova T.V. Judicial dialogue and the procedure for advisory opinions of the European Court of Human Rights: theoretical and practical aspects.**

The article reveals the legal nature of judicial dialogue and the procedure for advisory opinions of the ECHR.

Protocol No. 16 to the ECHR emphasizes the central place of national courts in the European system of protection of human rights and freedoms, and also stimulates a rethinking of the role of the ECHR in the domestic legal order. In particular, Protocol No. 16 strengthens the implementation of the principle of subsidiarity. The value and significance of the advisory opinion procedure established in Protocol No. 16 is due to the fact that, given the rapid development of social relations, some aspects of the issue of human rights protection are not clearly outlined in the practice of the ECHR. Referral to the ECtHR not only facilitates the delivery of appropriate decisions by national courts, but also prevents the need to submit individual applications for clarification of the interpretation of the ECHR.

Protocol No. 16 does not require its ratification by all States Parties to the Convention, so the main effect of the ECtHR advisory opinion procedure lies in its non-binding nature. Since the ratification of Protocol No. 16 to the ECHR by Ukraine, the Supreme Court has never referred to the ECtHR for advisory opinions. For Ukraine, Protocol No. 16 has created a relatively new legal instrument that is still being implemented in national judicial practice.

It is noted that Ukraine is one of the countries that has the right to refer to the ECtHR for advisory opinions, but in practice this mechanism is not used enough. Protocol No. 16 institutionalizes and legalizes judicial dialogue. Supreme (cassation) courts, when resolving particularly sensitive cases concerning violations of conventional human rights, may initiate the procedure for an advisory opinion of the ECHR. The procedure for judicial dialogue is optional, and advisory opinions are characterized by their own specifics.

It is concluded that judicial dialogue between the ECHR and national courts has the potential to become a key element of the modern system of protection of human rights and freedoms in Europe. The advisory powers of the ECHR, established by Protocol No. 16, have the potential to contribute to the harmonization of law enforcement at the national level and strengthen the principle of subsidiarity.

**Key words:** Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, Protocol No. 16, advisory opinion, judicial dialogue, interpretation, law enforcement, judicial precedent, justice, rule of law, European integration.

**Постановка проблеми.** Актуальність дослідження особливостей судового діалогу з Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) через процедуру консультативних висновків обумовлена тим, що у сучасній правовій науці та практиці ця тематика не отримала необхідної уваги. Процедура консультативних висновків є однією з форм судового діалогу національної судової системи з ЄСПЛ, що зміцнює формування єдиного правового простору в Європі.

З моменту ратифікації Протоколу № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Протокол № 16) Верховний Суд жодного разу не звертався до ЄСПЛ щодо отримання консультативних висновків. Для України Протокол № 16 утворив відносно новий правовий інструмент, який ще тільки впроваджується в національну судову практику.

З огляду на європейську інтеграцію України, реформу судової системи, потребу підвищення ефективності захисту прав людини в умовах відсічі російської агресії відповідна практика судового діалогу потребує системного осмислення і концептуалізації.

**Метою дослідження** є розкриття юридичної природи судового діалогу та процедури консультативних висновків ЄСПЛ.

**Стан опрацювання проблематики** показує, що тематику консультативних повноважень ЄСПЛ розкривали такі вчені, як: Н. Ахтирська, А. Білоусов, І. Бойко, Д. Гудима, І. Ізарова, А. Крістенко, А. Коструба, А. Медвідь, О. Чепель та ін. Однак у вітчизняній правовій науці майже відсутні наукові дослідження, присвячені процедурі консультативних висновків ЄСПЛ, що передбачає судовий діалог з національними вищими судовими установами.

**Виклад основного матеріалу.** Судові консультаційні механізми активно розвиваються у світі та, зокрема, в Європі. Консультативні процедури застосовує Міжамериканський суд з прав людини та Африканська комісія з прав людини та народів, Суд Європейського Союзу.

Судовий діалог з судами вищої юрисдикції впроваджений у внутрішньому законодавстві держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Але, історично європейська система захисту прав людини базується на принципі безапеляційності рішень ЄСПЛ, тому інститут консультативних процедур Суду не отримав активного розвитку.

Відразу після заснування ЄСПЛ до нього на розгляд надходило не багато індивідуальних заяв, тому впровадження засобів оптимізації роботи не було актуальним.

Наразі, щорічно до ЄСПЛ в середньому надходить близько 50 тис. заяв. Більша частина з усіх заяв Суд визнає неприйнятними або вилучає з реєстру суду, зокрема, через невиправданість їх подальшого розгляду у зв'язку зі встановленням систематичності порушень з боку держави. Проблема перевантаженості ЄСПЛ як наростала, так і продовжує наростати сьогодні. Великий наплив заяв призвів до того, що термін розгляду однієї справи в ЄСПЛ в середньому може тривати 3-5 років. Така ситуація змусила Комітет Міністрів Ради Європи вдатися до відповідних заходів, спрямованих на зменшення кількості звернень до Суду. У 2012 році Керуючому комітету з прав людини Комітету міністрів Ради Європи було доручено розробити механізм, який розширив би юрисдикцію ЄСПЛ, наділивши останнього повноваженнями надавати консультативні висновки щодо тлумачення та застосування положень Конвенції [1]. Необхідність запровадити процедуру консультативного висновку ЄСПЛ обумовило кілька чинників:

– необхідність зменшити навантаження на ЄСПЛ;

- потреба гармонізувати та удосконалити процес застосування ЄКПЛ на національних рівнях;
- запит безпосередньо національних судів.

Від 2 жовтня 2013 р., з метою розширення компетенції ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків, що додатково сприятиме посиленню взаємодії між Судом та національними органами влади і підтримуватиме виконання ЄКПЛ, було ухвалено Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2]. Відповідно до Протоколу № 16, вищі судові установи Високої Договірної Сторони можуть звертатися до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків з принципів питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених ЄКПЛ або протоколами до неї (ст. 1). Консультативні висновки повинні бути вмотивовані. Вони передаються суду, який звертається із запитом, та Високій Договірній Стороні, до якої належить така судова установа (ст. 4). Консультативні висновки не мають обов'язкової сили (ст. 5) [2]. В Протоколі № 16 відсутня вимога його ратифікації всіма державами-учасниками Конвенції, отож саме в необов'язковості і полягає основний ефект процедури консультативного висновку ЄСПЛ. Якщо вища судова установа витрачає час і ресурси на запит думки ЄСПЛ, то з найвищою ймовірністю вона дійсно її потребує і планує врахувати.

Протокол № 16 підкреслює центральне місце національних судів у європейській системі захисту прав і свобод людини, а також стимулює переосмислення ролі ЄКПЛ у внутрішньому правопорядку. Зокрема, Протокол № 16 посилює реалізацію принципу субсидіарності.

Консультативний висновок з принципів питань, що стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених у ЄКПЛ або протоколах до неї, є інститутом похідного правосуддя і за своєю правовою природою є різновидом судового рішення. Верховний Суд отримує від ЄСПЛ результати казуального тлумачення правового положення, застосованого судом-адресатом під час розгляду його справ, що забезпечує стабільність судової практики при вирішенні стандартних спорів, її відповідність міжнародним стандартам захисту прав людини. Ефективність цього методу забезпечення єдності судової практики полягає в системно-структурному зв'язку між суб'єктом створення консультативного висновку та його ініціатором [3, с. 76]. Цінність та значення процедури консультативного висновку, що встановлена в Протоколі № 16 обумовлена тим, що враховуючи стрімкий розвиток суспільних відносин, деякі аспекти питання захисту прав людини чітко не окреслені в практиці ЄСПЛ. Звернення до ЄСПЛ не тільки полегшує винесення належних рішень національними судами, але й запобігає необхідності подавати індивідуальні заяви для отримання роз'яснень щодо тлумачення ЄКПЛ.

Тривалість процедури ухвалення консультативного висновку коротша, ніж процедура розгляду індивідуальних заяв. Однак, існують сумніви, що ця процедура дійсно спроможна розвантажити ЄСПЛ, оскільки предметом звернень стають питання, що не мають принципового, центрального значення для великої кількості подібних справ. Частіше звернення стосуються окремих і специфічних проблем, що існують в практиці ЄСПЛ.

25 вересня 2023 року Пленум ЄСПЛ схвалив оновлену версію Керівних принципів щодо застосування процедури консультативного висновку відповідно до Протоколу № 16 до ЄКПЛ. Цей документ деталізує особливості звернення вищих судових установ до ЄСПЛ з метою отримання консультативного висновку.

Для того щоб відповідний запит був визнаний «прийнятним» для цілей надання консультативного висновку, останній має відповідати таким критеріям: запит має бути направлений виключно вищим судом, визначеним державою-учасницею Конвенції; запит має стосуватися виключно принципів питань щодо тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї; запит може бути надісланий виключно щодо судової справи, яка перебуває у провадженні вищого суду [1]. Запит до ЄСПЛ можуть подавати лише вищі судові установи, але його результати не мають обов'язкового характеру. При цьому, висновки ЄСПЛ за своїм змістом і доктринальним значенням виходять за рамки простого тлумачення. Отож, процедура консультативного висновку створює певні ризики для ЄСПЛ в контексті збільшення робочого навантаження на Суд. Крім того, існує ризик конфліктів між ЄСПЛ та вищими національними судовими установами, оскільки межа між консультативною процедурою та повноцінним контролем досить умовна.

Вчені Утрехтського університету, розкриваючи значення Протоколу № 16, зазначають, що подання запиту на висновок відповідно до Протоколу № 16 має сенс, якщо виконано чотири наступні критерії:

отримання висновку ЄСПЛ повинно мати реальну додаткову цінність для справи, що розглядається (та будь-яких аналогічних справ, що розглядаються в судах нижчої інстанції). Така додаткова цінність має місце, якщо існує суперечлива або непослідовна судова практика ЄСПЛ з цього питання, або якщо судової практики ЄСПЛ з певного питання вироблено недостатньо;

запит на консультативний висновок повинен стосуватися питання, на яке не можна відповісти навіть на основі ретельного аналізу судової практики ЄСПЛ та яке можна інтерпретувати в контексті процедури консультативного висновку. Бажано, щоб була певна прецедентна цінність у тому сенсі, що консультативний висновок мав відношення до більшої кількості справ;

відповідь ЄСПЛ має бути ключовим аспектом справи;

повинно бути чітко визначено, що у справі немає аспектів права ЄЄ, а якщо вони є, то процедура попереднього рішення є більш доречною.

Ці чотири критерії відповідають основним цілям Протоколу № 16, вони сприяють розподілу функцій між національними судами та ЄСПЛ, а також між ЄСПЛ та Судом ЄС [4, с. 7]. Загалом погоджуючись із запропонованими критеріями, зазначимо що подібні фільтри роблять процедуру отримання консультативного висновку ЄСПЛ дійсно вагомою, однак недоступною.

З цього питання ЄСПЛ наводить уточнення у Керівних принципах щодо впровадження процедури консультативного висновку, запровадженої Протоколом № 16 до Конвенції від 25 вересня 2023 р. Так, національний суд або трибунал може скористатися можливістю подання запиту на консультативний висновок, якщо дійде висновку, що справа яка розглядається ним порушує нове питання конвенційного права, або що факти справи унеможливають пряме застосуванню практики Суду, або існує невідповідність у практиці. Поставлені питання повинні бути сформульовані з достатньою точністю, щоб Суд міг обмежити свої висновки пунктами, що безпосередньо пов'язані з провадженням, яке триває на національному рівні [5]. Запит має бути обґрунтованим, повинен містити не лише питання щодо яких відповідний суд або трибунал звертається за порадою до Суду, але й наступні додаткові елементи:

предмет справи та її правовий та фактичний контекст;

відповідні положення національного права;

відповідні положення Конвенції, зокрема права чи свободи, що застосовуються;

якщо це доречно, короткий виклад аргументів сторін;

якщо можливо та доречно, виклад власної думки суду або трибуналу щодо питання, включаючи будь-який аналіз, який він міг сам провести з цього питання [5].

На сьогодні, ЄСПЛ ухвалив всього 5 висновків, що доводить виключний характер, високий рівень складності та відповідальності процедури консультативного висновку.

Протокол № 16 в загальних рисах окреслює консультативну процедуру, тому не зрозумілими є наслідки консультативної компетенції ЄСПЛ для національного суверенітету та автономії. Власне сама процедура звернення до ЄСПЛ потребує правового закріплення повноважень вищих судів запитувати консультативні висновки.

Україна в 2017 році ратифікувала Протокол № 16 Законом України «Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав та основоположних свобод» від 5 жовтня 2017 р.

При цьому, ратифікувавши Протокол № 16, Україна не окреслила юридичний статус консультативного висновку для вітчизняної системи правосуддя. Тобто не визначила, який вплив може чинити такий висновок на українську систему правосуддя. Варто окреслити процесуальні аспекти впливу консультативного висновку для національного законодавства [6, с. 360]. До сьогодні Верховний Суд не подав жодного запиту на отримання консультативного висновку ЄСПЛ, попри численні порушення прав і свобод людини в умовах воєнного конфлікту.

В цьому контексті А. Крістенко зауважує, що механізм, запроваджений Протоколом №16 – це шанс запобігти новим поразкам України у Страсбурзькому суді, спроба підвищити професійний рівень для національних суддів та демонстрація бажання привести власне національне законодавство у відповідність до положень Конвенції, коли Україна вже визнала практику ЄСПЛ джерелом права. Верховний Суд має звертатися до ЄСПЛ саме перед тим, як висловлювати свою позицію, щоб перед прийняттям рішення мати додаткову думку ЄСПЛ з цього конкретного питання. Верховний Суд – визнаний ЄСПЛ «уповноважений вищий судовий орган». Проблематика закріплення за ним відповідних повноважень, на думку автора, надумана перешкода та внутрішні справи Верховного Суду [7]. Можливі випадки, коли держава закріпить право «замовляти» такі висновки за судами, що мають обмежену компетенцію з розгляду справ про порушення прав і свобод. Говорячи про Україну, такими судами можуть стати не тільки Верховний Суд, але й Конституційний Суд України [8]. Окрім вирішення нормативно-правових аспектів, актуальним є прогнозування практичних проблем звернення до ЄСПЛ за консультаційним висновком.

Консультативний висновок ЄСПЛ втрачатиме свою цінність і значення, якщо процес його ухвалення буде тривалим, оскільки це не сприяє оперативності правосуддя на національному рівні. Але є і зворотній ризик, коли звернення до ЄСПЛ буде використовуватись як засіб затягування розгляду справи.

Важливо, щоб механізм звернення за консультованими висновком держава або учасники судового процесу не використовували для затягування вирішення справи. Необхідно розробити відпо-

відні зміни до чинних процесуальних кодексів України. Зокрема, у процесуальних кодексах залишається невизначеним порядок та право сторони (учасника) процесу звертатися до Верховного суду з клопотанням про звернення за консультативним висновком до ЄСПЛ, обов'язок Верховного суду зупинити провадження до моменту отримання консультативного висновку, правові наслідки такого зупинення, а також необхідність врахування консультативних висновків ЄСПЛ у процесі вирішення справи [1]. Судовий діалог через звернення Верховного Суду до ЄСПЛ щодо отримання консультативних висновків є важливими інструментом не тільки забезпечення ефективного судового захисту прав людини в умовах воєнного стану, а й зміцнення верховенства права в Україні [9; 10; 11]. Активне використання такого механізму сприяє глибшій гармонізації національного правосуддя з європейськими стандартами захисту прав людини.

**Висновки.** Україна є однією з країн, яка має право звертатися до ЄСПЛ за консультативними висновками, але на практиці цей механізм використовується недостатньо. Протокол № 16 інституціоналізує та легалізує судовий діалог. Верховні (касаційні) суди під час вирішення особливо делікатних справ щодо порушення конвенційних прав людини можуть ініціювати процедуру консультативного висновку ЄСПЛ. Процедура судового діалогу є факультативною, а консультативні висновки характеризуються власною специфікою.

Судовий діалог між ЄСПЛ та національними судами має перспективи стати ключовим елементом сучасної системи захисту прав і свобод людини в Європі. Консультативні повноваження ЄСПЛ, встановлені Протоколом № 16, мають потенціал сприяти гармонізації правозастосування на національному рівні та зміцнити принцип субсидіарності.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоусов А. Консультативні висновки ЄСПЛ: нові можливості у захисті прав і основоположних свобод? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/konsultativni-visnovki-espl-novi-mozhливosti-u-zahisti-prav-i-osnovopozozhnih-svobod.html>.
2. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 02.10.2013 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_002-13#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13#Text).
3. Kostruba A. Protocol № 16 to the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms: directions of improvement of the procedural legislation of Ukraine. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України*: матер. III наук.-практ. круг. столу (м. Київ, 14 травня 2020 р.). К.: НДІ ППП ім. акад. Ф.Г. Бурчака НА-ПрН України, 2020. С. 74–77.
4. Gerards, J.H., Loven, C.M.S., Buysel, A.C., Erken, E., & etc. (2023). Protocol 16 ECHR. Background, meaning, effects and experiences. Utrecht: Utrecht University, 73 p.
5. Керівні принципи щодо впровадження процедури консультативного висновку, запровадженої Протоколом № 16 до Конвенції від 25.09.2023 р. URL: [https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guidelines\\_p16\\_eng](https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guidelines_p16_eng).
6. Чепель О. Правова природа консультативного висновку Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 357–361.
7. Крістенко А. Верховному Суду не потрібні поради ЄСПЛ. *Юридична газета*. 2019. № 49(703). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/verhovnomu-sudu-ne-potribni-poradi-espl.html>.
8. Гудима Д. Чи існує взаємозв'язок між підтриманням авторитету Страсбурзького суду та зрушенням можливостей на звернення до нього? URL: <http://www.c50.com.ua/article/chy-isnuye-vzayemozv'yazok-mizh-pidtrymannyam-avtorytetu-strasburzskogo-sudu-ta-zvuzhennyam-mo>.
9. Наливайко Л.Р., Голобутовський Р.З., Грідіна К.В. та ін. Загальні положення щодо організації та функціонування Європейського суду з прав людини: нормативні матеріали та узагальнення практики: зб. нормат. матер. Дніпро: ДДУВС, 2021. 320 с.
10. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародне судочинство: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2022. 304 с.
11. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2020. 260 с.

---

## РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

---

УДК 341.324

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.49>

### ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПРАВОВА ОЦІНКА СПІВУЧАСТІ ТРЕТІХ ДЕРЖАВ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ АГРЕСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Андрейків А.,  
кандидат юридичних наук,  
докторант Державного університету  
«Київський авіаційний інститут»  
ORCID: 0009-0007-0595-7062

#### **Андрейків А. Інтернаціоналізація гібридної агресії російської федерації: правова оцінка співучасті третіх держав і трансформація поняття агресії у міжнародному праві.**

За три роки активних бойових дій в Україні, війна вийшла за межі двостороннього протистояння і стала прикладом глобального випробування міжнародного права як інструменту стримування агресії. Активність РФ на території України має форму не лише відкритого, повномасштабного вторгнення, як частина реалізації амбіційних планів російської політичної еліти щодо відновлення срср, але є частиною ширшого геополітичного процесу, пов'язаного з реалізацією стратегії ревізії міжнародного правопорядку, що активно підтримується державами-партнерами РФ. Тому доведено, що традиційне визначення агресії у міжнародному праві, що зосереджувалось раніше на прямому застосуванні сили, зазнає суттєвих змін у світлі гібридних конфліктів. Агресію, окрім традиційних її видів, визначених пунктами «а-е» резолюції ГА ООН 3314 (Резолюція 3314) 1974 р., слід ретельно досліджувати як багатфакторний, комплексний процес, у який все частіше залучаються на стороні агресора треті країни. Класичне визначення агресії потребує переосмислення у міжнародному праві, із врахуванням нового, сучасного виміру сил, засобів, інструментів які залучені до практичної реалізації акту агресії та її підготовки.

Підкреслено, що у сучасному вимірі, акт агресії включає як пряме військове вторгнення із застосуванням родів та видів військ, конвенційних та неконвенційних засобів зброї та ураження, так і інформаційні, технологічні, спеціальні операції, економічний тиск агресора, що доповнюються санкційними маніпуляціями, політичною підтримкою і дипломатичними маневрами, військово-технічною, банківсько-фінансовим сприянням ще й третіх сторін міжнародного збройного конфлікту. Даний підхід уже отримав доктринальне осмислення у військових та дипломатів як «війна нового покоління» (new generation warfare – NGW). Нові виміри та нові форми агресії особливо чітко продемонстровано в реальному контексті російсько-українського збройного конфлікту та активної участі в ньому ряду країн-сателітів агресора.

Співучасть а агресії проти України третіх держав дає підстави говорити про її інтернаціоналізацію. Сама співучасть прирівнюється до актів агресії та визначає відповідальність як для самої країни-агресора, так і для співучасників.

Обґрунтовано, що для доведення факту співучасті третіх сторін у актах агресії, міжнародним співтовариством вже вироблені певні концептуальні, нормативні та інституційні механізми. Особливо важливим є практичне застосування «принципу атрибуції дій держав» для притягнення до міжнародно-правової відповідальності за сприяння агресії через аналіз діяльності представників військової та політичної еліти, дії органів цивільної та військової влади із підтримки, фінансування чи у будь-яких інших формах потурання порушенням міжнародного права. Правова визначеність поведінки третьої країни, яка навмисно та усвідомлено сприяла агресії (постачання зброї, фінансової допомоги, надання об'єктів інфраструктури та інших дій та заходів, становить академічний та практичний інтерес. Країна, яка допомагає агресору, має нести відповідальність за міжнародним правом, особливо якщо її допомога сприяла серйозним порушенням міжнародного права, суверенітету чи миру, навіть без безпосередньої участі у бойових діях.

**Ключові слова:** агресія, Комісія міжнародного права ООН, Міжнародний суд ООН, міжнародно-правова позиція держави, міжнародне звичаєве право, санкції, міжнародно-правова відповідальність держави, атрибуція, міжнародно-правова визначеність.

**Andreikiv A. Internationalization of hybrid aggression by the Russian Federation: legal qualification of third-state involvement and the transformation of the concept of aggression in international law.**

After three years of active hostilities in Ukraine, the war has transcended the framework of a bilateral confrontation and evolved into a global test for international law as a mechanism for deterring aggression. The actions of the Russian Federation on the territory of Ukraine not only take the form of an open, full-scale invasion—as part of the political ambitions of the Russian leadership to restore the USSR—but are also embedded in a broader geopolitical strategy aimed at revising the international legal order, supported by Russia's partner states. In this context, the traditional definition of aggression in international law, which previously focused on the direct use of force, is undergoing significant transformation in light of hybrid conflicts.

In addition to the classical acts of aggression as listed in points (a)–(e) of United Nations General Assembly Resolution 3314 of 14 December 1974 (hereinafter – Resolution 3314), aggression should be re-examined as a multifactorial, complex process increasingly involving third states on the side of the aggressor.

In its contemporary form, an act of aggression may include not only direct military invasion using armed forces, conventional and unconventional weaponry, but also information operations, technological interventions, special operations, and economic coercion, complemented by sanctions manipulation, political support, diplomatic maneuvers, and military-technical and financial-banking assistance from third parties in an international armed conflict. This approach has already received doctrinal elaboration among military and diplomatic circles under the concept of «new generation warfare» (NGW).

New dimensions and forms of aggression are particularly evident in the context of the Russian-Ukrainian armed conflict and the active participation of a number of the aggressor's satellite states. The involvement of third states in the aggression against Ukraine provides a basis for its internationalization. Such participation is equated with acts of aggression and establishes responsibility both for the aggressor state and its accomplices. The legal qualification of the conduct of a third country that deliberately and knowingly assisted aggression – through the supply of weapons, financial aid, provision of infrastructure, or other forms of support – is of both academic and practical interest. A country that assists the aggressor must bear responsibility under international law, especially if its assistance contributed to serious violations of sovereignty or peace, and was provided with awareness of the circumstances.

**Key words:** Aggression, UN International Law Commission, International Court of Justice, state's international legal position, customary international law, sanctions, international legal responsibility of the state, attribution, international legal certainty.

**Постановка проблеми:** Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну у лютому 2022 року стало новим викликом для міжнародного права, його доктрин, принципів та інститутів. Цей міжнародний військовий конфлікт демонструє не лише класичні прояви державної агресії, а й нові форми гібридної війни, що включають широкий спектр військових, економічних, інформаційних і політичних інструментів. Виникає необхідність переосмислення традиційного визначення агресії, а також ролі третіх держав, які надають сприяння у веденні такої агресії. Необхідно переглянути визнання співучасті третіх держав у агресії та розширити юридичні підстави для їх притягнення до відповідальності за порушення Статуту ООН, зокрема статей, що забороняють агресію, положень Конвенції про відповідальність держав, норм *jus cogens*, які вимагають припинення і засудження агресивних дій. Відповідно, міжнародна спільнота має активізувати розробку механізмів санкційного, політико-дипломатичного та правового тиску на такі держави.

**Ступінь академічних досліджень.** Дослідження агресії та відповідальності за її вчинення було предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. В українській науці міжнародного права особливості міжнародно-правової відповідальності за агресію, підготовки до агресивної війни, практики міжнародних судових інституцій були предметом досліджень Андрейченко С., Буromенського М., Василенка В., Задорожного О., Зелінської Н., Жданова Ю., Камінської Н., Репецького В. та ін. Серед іноземних дослідників як класичного так і сучасного міжнародного права слід окремо відзначити праці П. Дроста, К. Марек, К. Креца, Д. Аканде, Т. Піуса та ін.

**Мета статті** зумовлена тим, що війна в Україні вносить серйозні зміни не лише в діяльність органів влади та дипломатів, а й потребує належної уваги дослідників. Власне йдеться про вивчення академічних підходів до агресії як одного з найважчих міжнародних злочинів і обґрунтування відповідальності за її вчинення, рівно як і за співучасть а акти агресії чи сприяння підготовки агресивної війни з боку третіх країн та їх представників.



**Виклад основного матеріалу:** Карл фон Клаузевіц назвав «війну продовженням політики іншими методами» «Der Krieg ist eine bloße Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln» [1, с. 132], що згодом підтвердив і Генрі Кіссінджер, описуючи боротьбу західних доктрин «права балансу» та «права колективної безпеки» [2, с. 211–217, 246–249]. У сучасному вимірі древній східний концепт щодо найкращої стратегії: «зруйнувати плани й стратегії супротивника, далі – атакувати ворожі союзи та сув'язі; ще гірша – нападати на армію ворога; чи кидатись на укріплені мурами міста», виходить за виключно межі розуміння східної філософії чи військового мистецтва, а впроваджується у реальних, щоденних міжнародно-правових позиціях держав при їх претензіях на міжнародний авторитет та вплив [3, с. 17–22].

Гібридний характер війни росії проти України виявився не лише воєнною тактикою, а глибоким зрушенням у самій природі міжнародного права та міжнародних відносин, які формувалися після Другої світової війни. Йдеться про відхід від класичних принципів міжнародної дипломатії, організації системи безпеки, заборони застосування сили та юридичної відповідальності, які були основою світового порядку протягом останніх десятиліть.

На сьогодні класичне визначення агресії, закріплене в Резолюції ГА ООН № 3314 (1974 р.), отримало нове практичне звучання у світлі війни рф проти України. Найбільш релевантним, окрім класичних форм агресії як вторгнення регулярних військ, бомбардування, блокада портів чи узбережжя – все більшої актуальності набувають непрямі її форми, що здійснюються за підтримки інших держав або через непрямі канали, включаючи найманців, постачання озброєння та військово-логістику. Наразі, для українського контексту військових подій пункт «е» статті 3 Резолюції, згідно з яким актом агресії визнається також «надання державою своєї території іншій державі для здійснення акту агресії проти третьої держави», а також пункт «g», який передбачає «засилання або істотна участь у діях збройних банд, найманців, нерегулярних формувань або озброєних груп, які здійснюють акти збройної сили проти іншої держави», фактично мають нову реальність [4, Art 3–5].

Важливо підкреслити, що в міжнародній практиці, зокрема в межах Міжнародного кримінального суду (МКС), у відповідності до ст. 8 bis Римського статуту, ці непрямі форми агресії які набули розширеного тлумачення як найсерйозніші міжнародні злочини, не можуть бути виправдані жодними політичними, економічними чи іншими міркуваннями, на які так часто посилається вище керівництво рф із мовчазної згоди їх союзників. Слід зазначити, що відповідно до ст. 8bis, виконавець акту агресії повинен бути особою, яка може ефективно контролювати або керувати політичними чи військовими діями держави. Це включає, як мінімум, глав держав та урядів, міністрів оборони та інших військових лідерів, таких як командири та генерали високого рівня, а також може включати осіб, які можуть кваліфікуватися як такі, що здійснюють такий контроль або керівництво. Використання терміна «ефективно» означає, що важливим є фактична (де-факто) спроможність злочинця, а не його чи її офіційне (де-юре) звання або ранг. На додаток до необхідної керівної посади, злочинець повинен брати активну участь у акті агресії шляхом підготовки, ініціювання або виконання вторгнення, бомбардування, блокади або будь-якого іншого діяння, переліченого у ст. 8bis(2) Статуту»[5, с. 11–13].

Проекти статей Комісії міжнародного права ООН (КМП) «Про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії» (Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, далі-Проект ARSIWA), встановлюють, що міжнародно-правова відповідальність має місце за наявності окремих підстав. Так, у ст. 1 Проекту, визначено, що «будь-яке протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави». В той же час, відповідно до ст 2, «міжнародно-протиправне діяння має місце коли: а) поведінка, що є дією чи бездіяльністю, приписується державі за міжнародним правом; б) ця поведінка є порушенням міжнародного зобов'язання держави».

Варта звернути увагу на позицію нідерландського вченого Пітера Дроста (Pieter N. Drost) та швейцарську вчену Кристину Марек (K. Marek), які окремо досліджували питання злочину агресії та заклали підвалини ідеї, за якою, право не повинно визнавати юридичних наслідків агресії, що пізніше стало основою принципу *ex injuria jus non oritur* (джерелом права не може бути порушення права) [29, с. 283–294], [30, с. 461–485]

Німецький вчений Клаус Крец (Claus Kress) у свої працях досліджує відповідальність осіб та держав, які сприяють плануванню та здійсненню акту агресії. У статті "The Crime of Aggression before the First Review of the ICC Statute" він конкретно зазначає роль таких дій, як планування (planning), підготовку (preparation), підбурювання (initiation) чи виконання (execution) акту агресії. [31, с. 851–865], які можуть свідчити про участь третіх осіб у злочині агресії. Також у відповідному контексті юрист описує, що ця "допоміжна" або "допередня" участь у підготовці агресії може розцінюватися як співучасть та несе кримінальну відповідальність.[32, §4] Це прямо показує, що

не лише урядовці-агресори, а й ті, хто сприяв злочину на етапі планування чи підготовки (наприклад, постачання певних ресурсів або підтримка), можуть бути притягнуті до відповідальності.

Британський суддя ЄСПЛ Дапо Аканде (Dapo Akande), як радник ООН з підготовки Проекту статей ООН щодо відповідальності держави (Draft Articles on State Responsibility (ILC, 2001)), описує бачення міжнародно-правової оцінки участі третіх держав за допомогу агресору [33, с. 75–88], а Томас Руус (Thomas Ruys), визначав факт постачання зброї, фінансову допомогу агресору у формі надання кредитів, позик державним банкам та так звану «нелетальну допомогу» як прояви сприяння агресору з боку третіх країн [34, с. 49–53].

Важливою є позиція С.Б. Раскалей, який зазначав, що держава, яка вчинила правопорушення і несе міжнародно-правову відповідальність підлягає осуду як з боку потерпілої держави, так і з боку міжнародного співтовариства в цілому. Саме інститут відповідальності покликаний забезпечити міжнародно-правове оформлення негативного ставлення міжнародного співтовариства в особі суверенних держав до держав, що вчиняють правопорушення. [15, с. 31–47]. Слід додати до думки вченого, що спільність міжнародно-правової оцінки агресора має мати продовження у спільності подальших дій учасників світової спільноти

Як справедливо зазначає проф. Н.В. Камінська, у час агресії РФ проти України перед науковцями постало чимало завдань стосовно наукового обґрунтування оптимальних моделей розробки і забезпечення реалізації державної політики України з питань протидії агресії РФ [16, с. 68]. Дану позицію вченої можна доповнити ідеєю про необхідність більш широкого залучення вчених науковців у реалізацію практичних заходів із зібрання, оцінки, правової кваліфікації діяльності іноземних державних та недержавних інституцій у сприянні агресії.

Завданням міжнародно-правової системи, безпекових угод, діяльності міжнародних організацій є забезпечення миру та безпеки, про що проголошували усі базові статутні та міждержавні міжнародні угоди. Однак, як виявилось, політичне та військове керівництво Росії, поряд із зовнішніми деклараціями прихильності миру та безпеки, формувало паралельну міжнародно-правову реальність, новий безпековий вимір, а можливо, й власне бачення нового світового порядку.

Реалізація цієї парадигми в діяльності таких країн, полягає у двошаровості статусу, відносин та процедур, які реалізуються у міжнародному праві. Суть її можна описати як синхронізація публічної політики та неопублічних інституційних заходів: з одного боку, держави залишаючись активними учасниками міжнародних організацій (ООН, ШОС, БРІКС), декларують прихильність до норм міжнародного права, співпраці, миру і врегулювання конфліктів, а з іншого – відпрацьовують паралельну, «тіньову», «гібридну» міжнародно-правову стратегію, яка включає:

- створення альтернативних механізмів підтримки агресивних, недружніх планів союзників;
- забезпечення економічного та військового постачання озброєння та матеріалів;
- ведення спільної інформаційно-психологічної війни;
- участь у військових навчаннях, хакерських атаках, енергетичних маніпуляціях.

Змістовний аналіз міжнародно-правової природи війни в Україні повинен охоплювати не лише відкриту фазу повномасштабної війни, із застосуванням конвенційних засобів ведення бойових дій (ракетні удари, авіація, сухопутні війська), а й форми відкритого та прихованого зовнішнього сприяння та потурання агресору в довоєнний період. Усі наступні форми співпраці російського істеблішменту із Північною Кореєю, Китаєм чи Сирією, були насправді нічим іншим, як розбудова системи антизахідних систем та надбудов протистояння та ймовірних агресій. Розширене тлумачення понять «агресія», «гібридна війна», «непряма участь» відображає зсув у доктрині міжнародної відповідальності. Наявність міжнародного збройного конфлікту була офіційно підтверджена Офісом Прокурора МКС ще у 2016 році [11, §164].

Варта зазначити, що українські науковці міжнародники випереджали не лише європейських та світових політиків у передбаченні ризиків міжнародної нестабільності, але й офіційні позиції ООН і Міжнародного кримінального суду, які лише з 2017 року почали запроваджувати вже згадану статтю 8 bis (агресія) КМС у практику. Більше того, роботи Олександра Задорожного сформували базову доктрину українського підходу до гібридної агресії та участі третіх сторін у порушенні миру та безпеки у міжнародному праві. Він трактував дії Росії проти України не лише як класичну збройну агресію (відповідно до Резолюції № 3314 ГА ООН), а як комплексний, багаторівневий процес гібридної війни, який включає економічні, інформаційні, дипломатичні та квазивоєнні інструменти та участь третіх сторін. Особливу увагу він приділяв участі нерегулярних формувань, приватних військових компаній, інформаційних спецоперацій та зовнішнього сприяння інших держав [6, с. 63–76].

На думку науковця, міжнародна відповідальність не лише агресора, а й сприяючої агресії держави, породжує її безпосередню міжнародно-правову відповідальність, яку він назвав «концепцією розширеної відповідальності». На сьогодні можна назвати це відповідальністю за «інтернаціо-

налізацію агресії», відповідно до якої держави, що надають територію агресору, постачають зброю або фінансову допомогу, блокують санкції або голосують проти рішень ООН, можуть вважатися співучасниками акту агресії, навіть у разі відсутності прямої участі у бойових діях [7, с. 18–30; 8, с. 43–50].

О. Задорожній разом із іншими науковцями гостро критикував роль Ради Безпеки ООН, підкреслюючи, що право вето РФ блокує дієвість системи, а сам механізм колективної безпеки не відповідає сучасним умовам гібридної війни. Вчені неодноразово наголошували на необхідності переглянути визначення агресії та розширення юрисдикції міжнародних трибуналів на випадки гібридного впливу, створення нових форматів міжнародної відповідальності (включаючи санкційне право), а також зміни принципів участі держав у міжнародних організаціях, які свідомо підривають мир. [9, с. 211–217; 10, с. 102–111].

Аналіз практики залучення форм та видів підтримки росії з боку третіх країн пропонується розглядати на 3 рівнях «інтерналізації» їх протиправної взаємодії:

- співучасть третіх сторін на рівні держав та їх інституцій в особах органів, які відповідають за міжнародні відносини, оборону. Наприклад, США, Франція та Велика Британія офіційно заявили в жовтні 2022 року про порушення Іраном умов Резолюції 2231 шляхом передачі дронів Shahed до РФ: Letter to UN Secretary-General, S/2022/805 [12, с. 2–7].

- юридичні особи (банки, страхові компанії, логістичні структури та оператори портів) [13, с. 12–199].
- фізичні особи (найманці). [14, para 4–6].

Наприклад, приватні військові компанії, такі як «Вагнер», хоча формально не є збройними силами РФ, фактично виконують функції, що становлять агресивну дію відповідно до статті 3 Резолюції № 3314 ГА ООН (1974). Їх довоєнна діяльність в Африці (Малі, Нігер, ЦАР) свідчить про побудову глобальної військово-економічної мережі, що зміцнює позиції Росії в зонах ресурсної залежності, особливо щодо постачання урану.

Аналогічно, участь іранських та північнокорейських суб'єктів у постачанні зброї, дронів, боєприпасів є опосередкованою формою співучасті в агресії, яка не має належної юридичної реакції з боку міжнародної спільноти. Попри масштабність санкційних обмежень (18+ пакетів від ЄС, окремі санкції США, Японії, Канади, Австралії), їх ефективність обмежена через відсутність уніфікованого механізму верифікації та контролю за дотриманням санкцій у міжнародній банківській системі; використання «тіньового флоту» (на кінець 2024 року – понад 530 танкерів) для транспортування російської нафти в Китай, Індію, Туреччину; відсутність зобов'язального характеру для компаній, зареєстрованих поза юрисдикцією країн G7, що дозволяє їм легально співпрацювати з РФ або з підсанкційними суб'єктами.

У даному контексті, на нашу думку при дослідженні ролі, місця, ступеня та форм співучасті в акті агресії, слід звернутися до принцип *атрибуції дій держав*, які надають підтримку одній зі сторін конфлікту (воєнну допомогу, фінансову підтримку, логістичне забезпечення) та можуть нести відповідальність відповідно до міжнародного права, якщо їх допомога сприяє здійсненню агресії або порушенню міжнародного правопорядку. Дану концепцію ґрунтовно опрацювала українська вчена Андрейченко С.С., яка вказувала, що дії приватних осіб можуть бути приписані державі, якщо держава: здійснює ефективний контроль над ними, визнала, схвалила або інтегрувала їхні дії як свої власні [14, с. 320–339]. Позитивною є пропозиція вченої, щодо застосування концепції «*ultra vires*» (поза повноваженнями органів держави), згідно з якою, дії офіційних державних органів, які формально виходять за рамки їх повноважень, можуть бути приписані державі до тих пір, поки є зв'язок з державною владою або фінансуванням. У випадку з агресією проти України, дії таких іноземних агентів – як фізичних так і юридичних осіб чи представників органів влади та військових, іноземне технічне та військово-забезпечення можуть вважатися атрибутованими не лише РФ, але й їх сателітам, якщо доведено контроль, підтримку або визнання.

Доповнюючи згадану концепцію, пропонується під атрибуцією сприяння та підтримки агресії з боку третіх сторін розуміти поведінку, як яка являла собою систему дій, які мали навмисний, усвідомлений характер які вчиняли державні представники та прямим чином сприяла здійсненню агресивних дій, могла включати постачання зброї, розвідку, фінансування тощо. Треті країни, що активно підтримують агресивну сторону, можуть за міжнародним правом бути притягнуті до відповідальності за допомогу у здійсненні агресії, особливо якщо їхня допомога сприяла порушенню суверенітету або безпеки іншої держави та є загрозою миру та безпеці. Такий підхід кореспондується із положення Проект ARSIWA, зокрема ст. 16, яка є ключовим інструментом оцінки співучасті третіх держав у скоєнні агресії «Держава, яка допомагає або сприяє іншій державі у вчиненні міжнародно-протиправного діяння, несе за це міжнародну відповідальність, якщо вона робить це зі знанням обставин міжнародно-протиправного діяння» (*State which aids or assists another State in the commission of an internationally wrongful act is internationally responsible for doing so if it does*

so with knowledge of the circumstances of the internationally wrongful act.»).

Сучасна гібридна агресія є викликом не лише суверенітету окремої держави, а й ефективності механізмів колективної безпеки, ролі міжнародних організацій, зокрема ООН, а також загально-прийнятим підходам до визначення воєнних злочинів, покаранню за співучасті у агресії.

**Висновки.** Війна проти України стимулює еволюцію концепції агресії у міжнародному праві – від суто державного збройного втручання до ширшого розуміння співучасті, посередництва, прикриття та сприяння агресору з боку третіх держав. Вона демонструє не лише порушення базових принципів міжнародного права, а й зрушення у структурі глобального правопорядку, де військові, економічні, інформаційні та дипломатичні інструменти застосовуються скоординовано й опосередковано, часто за участі третіх держав. Міжнародна правова кваліфікація участі третіх країн, таких як Іран, КНДР, Китай та інші, у формі постачання озброєнь, економічної підтримки, прикриття або блокування санкцій, дозволяє говорити про співучасть в агресії (co-aggression) навіть за відсутності безпосередньої збройної присутності. Резолюція ГА ООН № 3314 (1974), положення ст. 8 bis Римського статуту та практика МКС дозволяють тлумачити непряму агресію через посилення ролі найманців, ПВК, проксі-акторів, транскордонної логістики, фінансування та політичної підтримки, як частину новітньої парадигми міжнародної відповідальності.

Такі дії, як постачання зброї та боєприпасів (Іран, КНДР), використання території (Білорусь), блокування санкцій та голосування проти рішень ООН (Китай, Пакистан, Сирія), а також діяльність проксі-акторів, включаючи приватні військові компанії (ПВК «Вагнер»), є невід'ємною частиною гібридної агресії та мають розцінюватися як акти співучасті, що тягнуть за собою міжнародно-правову відповідальність. Застосування ст. 16 Проекту КМП про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії (ARSIWA) є ключовим інструментом для притягнення до відповідальності цих співучасників. Визнання агресії як порушення *jus cogens* надає додаткової ваги таким діям, підкреслюючи їхню неприпустимість для міжнародного правопорядку. Розширене тлумачення положень Резолюції ГА ООН № 3314 та ст. 8bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду вже сьогодні дозволяє охопити значну частину гібридних проявів, проте практика застосування міжнародного права має бути більш послідовною та рішучою.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Clausewitz Carl von. *On War*. Translated by Michael Howard and Peter Paret. Princeton University Press, 1976. 715 p.
2. Кіссинджер Г. Дипломатія, переклад з англ. М. Гоцацюри та В. Горбатька, Видавництво Група КМ-Букс, 2020. 864 с.
3. Сунь-цзи. Мистецтво війни / пер. з китайс., передм. та коментарі О. Калитюка. К.: Основи, 2018. 152 с.
4. United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX) – Definition of Aggression, 14.12.1974.
5. XXIX сесія Генасамблеї ООН. [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/aggression.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml).
6. Римський Статут Міжнародного кримінального Суду. [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_588#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text).
7. Understanding Russia's Concept for Total War in Europe, Martin Murphy. <https://www.heritage.org/defense/report/understanding-russias-concept-total-war-europe>.
8. CM(2025)103-final [1532/2.3] Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine – Statute of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b678ca>.
9. Резолюція ГА ООН 24 лютого 2025 р (A/ES-11/L.10)] ES-11/7. Сприяння досягнення загального та триваючого миру в Україні\_ A\_RES\_ES-11\_7-RU.pdf. [https://digitallibrary.un.org/record/4076916?ln=en&utm\\_source=chatgpt.com&v=pdf](https://digitallibrary.un.org/record/4076916?ln=en&utm_source=chatgpt.com&v=pdf).
10. Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, сесія 77, додаток № 4 (A/77/4), pp. 89–197.
11. Андрейченко С.С. Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки держави: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 428 с.
12. Концепція атрибуції поведінки держави в міжнародному праві. Монографія./ Андрейченко С.С. Од.: Фенікс, 2015. 578 с.
13. Задорожній О.В. Міжнародне право в умовах гібридної війни: український фронт. Київ: Юридична думка, 2017. 356 с.
14. Задорожній О.В. Право на самооборону та гібридна агресія: кейс України. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 2. С. 18–30.
15. Задорожній О.В. До питання про непряму агресію у міжнародному праві. *Публічне право*. 2016. № 3. С. 43–50.

16. Камінська Н.В. Державна політика з питань протидії збройній агресії РФ: у пошуках концепції. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи: матер. VI Міжнар. науково-практ. конфер. (м. Львів, 31 травня 2024 р.) Львів, 2024. С. 68.*
17. Сілантьєва-Папп К.В. Історіографія гібридної війни РФ проти України: погляд російських дослідників. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія. 2019. Вип. 1 (40). С. 211–217.*
18. Динис Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти: правові аспекти: приклад агресії Російської Федерації проти України. *Геополітика України: історія і сучасність. Збірник наукових праць. Вип. 2 (17), 2016. С. 102–111.*
19. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001 Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). *The Yearbook of the International Law Commission, 2001, vol. II, Part 2.* [https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9\\_6\\_2001.pdf](https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf).
20. *There is an ongoing international armed conflict in the context of the situation in Eastern Ukraine, at least since 14 July 2014.* ICC, Report on Preliminary Examination Activities 2016, §164.
21. Situation in Ukraine 31 October 2022: Foreign Secretary's statement. <https://www.gov.uk/government/speeches/foreign-secretary-statement-on-the-situation-in-ukraine>.
22. U.S. sanctions against PRC-based entities for aiding Russia. U.S. Department of Commerce, Bureau of Industry and Security, Entity List updates, Точка доступу <https://www.bis.doc.gov/index.php/about-bis/404-file-not-found>.
23. Library of US Congress/ U.S. Policy and Issues Before Congress overview 2025 <https://www.congress.gov/crs-product/IF12344>.
24. EU Council Decision (CFSP) 2023/1532 of 20 July 2023 concerning restrictive measures in view of Iran's military support to Russia's war of aggression against Ukraine <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2023/1532/oj/eng>.
25. Раскалей С.Б. Об'єктивна відповідальність держави в міжнародному праві / ред. В.А. Василенко. Київ: Наук. думка, 1985. 120 с.
26. United Nation Charter. <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>.
27. Drost, Pieter Nicolaas. Crime of state. Leyden, A.W. Sythoff, 1959.
28. Marek K. Criminizing state responsibility, *Revue Beige de Droit International*. № 14. 1978, p. 461–485.
29. Kress C. The Crime of Aggression before the First Review of the ICC Statute. *Leiden Journal of International Law*, 2007. (20), Pp. 851–865. [https://www.elac.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2024/06/Kress\\_Crime\\_of\\_Agression.pdf?utm\\_source=chatgpt.com](https://www.elac.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2024/06/Kress_Crime_of_Agression.pdf?utm_source=chatgpt.com).
30. Kress C. On the Principle of Non-Use of Force in Current International Law. *Just Security*, 2020 [https://www.justsecurity.org/66372/on-the-principle-of-non-use-of-force-in-current-international-law/?utm\\_source=chatgpt.com](https://www.justsecurity.org/66372/on-the-principle-of-non-use-of-force-in-current-international-law/?utm_source=chatgpt.com).
31. Akande D. *The Responsibility of States for Aiding or Assisting Internationally Wrongful Acts.* *British Yearbook of International Law*. 2007 (78): 1–89.
32. Ruys T. Of Arms, Funding and 'Non-lethal Assistance': Issues Surrounding Third-State Intervention in the Syrian Civil War. *Chinese Journal of International Law* 13(1). 2014. [https://www.researchgate.net/publication/275126466\\_Of\\_Arms\\_Funding\\_and\\_Non-lethal\\_AssistanceEuroIssues\\_Surrounding\\_Third-State\\_Intervention\\_in\\_the\\_Syrian\\_Civil\\_War](https://www.researchgate.net/publication/275126466_Of_Arms_Funding_and_Non-lethal_AssistanceEuroIssues_Surrounding_Third-State_Intervention_in_the_Syrian_Civil_War).

УДК 351.74:358.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.50>

## ПРОТИДІЯ ЗАМІНУВАННЮ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: АЛГОРИТМ ДІЙ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Біліченко В.В.,

старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки,

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-8050-0520

### **Біліченко В.В. Протидія замінуванню транспортних засобів: алгоритм дій правоохоронних органів**

У сучасних умовах значного зростання глобальних та внутрішніх терористичних загроз, що є прямим наслідком гібридної агресії, проблема своєчасного виявлення та ефективної нейтралізації замінованих транспортних засобів набуває особливої актуальності та стратегічного значення для забезпечення національної безпеки. Такі об'єкти, що функціонують як мобільні вибухові пристрої, становлять колосальну небезпеку для життя та здоров'я цивільного населення, можуть спричинити масштабні руйнування об'єктів критичної інфраструктури, дестабілізувати громадський порядок, паралізувати функціонування транспортної системи та підірвати основи національної безпеки держави. Враховуючи вищезазначене, розробка та імплементація чіткого, ефективного, нормативно врегульованого та науково обґрунтованого алгоритму дій поліції при виявленні можливого мінування автомобіля чи будь-якого іншого транспортного засобу стає не просто бажаною, а життєво необхідною умовою для мінімізації ризиків та збереження стабільності суспільства.

У рамках представленої наукової роботи проведено всебічний, глибокий та систематичний аналіз теоретичних основ поняття «замінований транспортний засіб», що дозволило чітко розмежувати його від інших типів вибухових пристроїв та визначити його специфіку як засобу терористичної діяльності. Особлива увага приділена розробці детальної та функціональної класифікації вибухо-небезпечних предметів, що можуть використовуватися для мінування транспортних засобів. Ця класифікація здійснюється за трьома ключовими критеріями: джерело загрози (наприклад, саморобні вибухові пристрої, боеприпаси, промислові вибухові речовини), вид підривного механізму (контактний, дистанційний, з таймером, з елементами пастки) та ймовірний масштаб ураження (локальний, регіональний, що може спричинити значні пошкодження). Така детальна класифікація дозволяє правоохоронним органам краще розуміти потенційну небезпеку та відповідно до неї коригувати свої дії.

Окрему, фундаментальну увагу в дослідженні приділено ідентифікації та систематизації основних ознак, що можуть достовірно свідчити про наявність вибухового пристрою в транспортному засобі. Ці ознаки поділяються на візуальні, акустичні, тактильні та інформаційні, і включають: наявність сторонніх, нехарактерних для транспортного засобу предметів у салоні, під сидіннями, у багажнику, під капотом або під днищем; виявлення несанкціонованих змін у конструкції кузова або інтер'єру, що можуть свідчити про втручання; присутність сторонніх, незвичайних запахів (наприклад, ацетону, мигдалу, бензину, вибухових речовин); нетипове розміщення проводів, дротів або антен, що виходять з-під обшивки або не відповідають стандартній електропроводці автомобіля; а також отримання повідомлення про мінування з невстановлених джерел (анонімні дзвінки, повідомлення електронною поштою або через месенджери), що вимагають негайної перевірки. Розуміння та швидке розпізнавання цих ознак є ключовим для оперативного реагування поліції.

Крім того, автори ретельно аналізують правові засади діяльності поліції у таких надзвичайно складних та небезпечних ситуаціях. Дослідження охоплює положення чинного законодавства та відомчих нормативних актів, що регламентують дії правоохоронців, встановлюючи основи організації та проведення відповідних операцій. Цей аналіз дозволяє виявити правові прогалини та запропонувати шляхи їх усунення для забезпечення законності та ефективності дій поліції.

**Ключові слова:** замінування, поліція, транспортні засоби, алгоритм дій, міні-пастки, взаємодія служб, заходи безпеки, методи виявлення, саморобні вибухові пристрої.

### **Bilichenko V.V. Counteraction to mining of vehicles: algorithm of actions of law enforcement agencies**

In the current context of a significant increase in global and domestic terrorist threats, which is a direct consequence of hybrid aggression, the problem of timely detection and effective neutralization of mined vehicles is of particular relevance and strategic importance for national security. Such objects,

which function as mobile explosive devices, pose a tremendous danger to the life and health of the civilian population, can cause large-scale destruction of critical infrastructure, destabilize public order, paralyze the functioning of the transport system and undermine the foundations of national security. In view of the above, the development and implementation of a clear, effective, legally regulated and scientifically based algorithm for police actions in the event of a possible car bomb or any other vehicle becomes not only desirable, but also a vital condition for minimizing risks and maintaining the stability of society.

This research paper provides a comprehensive, in-depth and systematic analysis of the theoretical foundations of the concept of "mined vehicle", which allowed to clearly distinguish it from other types of explosive devices and determine its specifics as a means of terrorist activity. Particular attention is paid to the development of a detailed and functional classification of explosive objects that can be used for vehicle mining. This classification is based on three key criteria: the source of the threat (e.g., improvised explosive devices, ammunition, industrial explosives), the type of detonation mechanism (contact, remote, timed, trap), and the likely scale of damage (local, regional, which can cause significant damage). This detailed classification allows law enforcement agencies to better understand the potential danger and adjust their actions accordingly.

Special, fundamental attention in the study is paid to the identification and systematization of the main features that can reliably indicate the presence of an explosive device in a vehicle. These signs are divided into visual, acoustic, tactile and informational, and include the presence of foreign, uncharacteristic objects in the cabin, under the seats, in the trunk, under the hood or under the bottom; detection of unauthorized changes in the body or interior design that may indicate tampering; the presence of foreign, unusual odors (e.g., acetone, almonds, gasoline, explosives) atypical placement of wires, cables or antennas coming out from under the trim or not in line with the standard wiring of the vehicle; and receiving a bomb threat from unidentified sources (anonymous calls, emails or messengers) that require immediate verification. Understanding and quickly recognizing these signs is key to a rapid police response. In addition, the authors thoroughly analyze the legal framework for police activities in such extremely complex and dangerous situations. The study covers the provisions of the current legislation and departmental regulations governing the actions of law enforcement officers, establishing the basis for organizing and conducting relevant operations. This analysis allows us to identify legal gaps and propose ways to eliminate them to ensure the legality and effectiveness of police actions.

**Key words:** mining, police, vehicles, action algorithm, booby traps, inter-agency cooperation, security measures, detection methods, Improvised Explosive Devices.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах глобальної нестабільності, зростання терористичних загроз, активізації диверсійної діяльності на території України та інших країн проблема протидії замінованим транспортним засобам набуває особливої актуальності. Транспортні засоби, начинені вибуховими пристроями, використовуються злочинцями для залякування, а також як інструмент для нанесення масової шкоди цивільному населенню, об'єктам критичної інфраструктури, органам влади та правоохоронним структурам. Такі загрози потребують від поліції максимально чіткої, швидкої та професійної реакції.

Одним із ключових чинників підвищення ефективності заходів із запобігання вибухам та мінімізації їх наслідків є наявність нормативно закріпленого, науково обґрунтованого та практично придатного алгоритму дій поліції. Відсутність чітких процедур або їх недосконалість може призводити до хаотичних дій, нераціонального використання ресурсів, затримок в ухваленні рішень, що, у свою чергу, підвищує ризик людських жертв та матеріальних збитків. Значення проблеми також зумовлюється тим, що замінований транспортний засіб, який, по суті, є мобільним контейнером для прихованого вибухового пристрою, має високу мобільність і непередбачуваність, а тому може бути використаний не лише для стаціонарного мінування територій, а й для скоєння терористичних актів у русі, під час масових заходів, на об'єктах особливої важливості. Автомобіль не лише дозволяє приховано транспортувати смертоносний заряд до обраної цілі, мінімізуючи ризики виявлення, але й може вмістити значну кількість вибухівки. Злочинці адаптують їх під конкретні моделі автомобілів, вбудовуючи саморобні вибухові пристрої (СВП) в двигун, багажник, паливні баки або під обшивку, щоб забезпечити максимальну прихованість і ефективність під час доставки та детонації. Це робить їх особливо небезпечними, оскільки автомобіль перетворюється на мобільну бомбу з високим потенціалом масового ураження. Це значно ускладнює роботу правоохоронних органів і вимагає не лише спеціальної технічної підготовки, але й чіткої організації дій у надзвичайних ситуаціях. Нагальною є також необхідність посилення міжвідомчої взаємодії між підрозділами поліції, вибухотехнічними службами, Державною службою України з надзвичайних ситуацій, Службою безпеки України та місцевими органами влади. Лише комплексна і скоординована робота всіх структур дозволить ефективно реагувати на подібні загрози.

**Мета дослідження.** Розробка та обґрунтування науково-практичних рекомендацій та чіткого, ефективного, нормативно врегульованого алгоритму дій для правоохоронних органів України при виявленні, нейтралізації та запобіганні замінуванню транспортних засобів, з метою мінімізації загроз життю та здоров'ю громадян, критичній інфраструктурі, громадському порядку та національній безпеці в сучасних умовах.

**Стан опрацювання проблематики.** Серед науковців, які досліджували цю тему, варто виділити Кобзаря А., Дубоноса О., Пчелігіна В., Гусарова С. Козаченка О., Кавуна В. Проблема протидії замінуванню транспортних засобів та розробка ефективного алгоритму дій для правоохоронних органів є надзвичайно актуальною в Україні, особливо в умовах триваючої повномасштабної війни. Це пов'язано зі зростанням терористичних загроз, можливим використанням вибухових пристроїв у транспортних засобах для дестабілізації ситуації, а також з необхідністю забезпечення безпеки цивільного населення та критичної інфраструктури.

**Виклад основного матеріалу.** У контексті сучасних воєнних конфліктів і терористичних загроз знання про основні типи мін та вибухових пристроїв набуває виняткового значення для правоохоронних органів, військових підрозділів і цивільного населення. Міни та вибухові пристрої є засобами ураження, призначеними для вбивства або каліцтва людей, а також для виведення з ладу транспортних засобів через пошкодження, спричинені вибухом, осколками або дією спеціалізованих механізмів, таких як струмінь розплавленого металу у протитанкових мінах.

У сучасних умовах зростання загроз терористичного характеру, особливо в умовах воєнного стану, кількість повідомлень про замінування транспортних засобів в Україні значно зросла. За даними Національної поліції, лише у 2023 році було зареєстровано понад 600 повідомлень про ймовірне замінування транспортних засобів у громадських місцях, серед яких переважали автомобілі, залишені поблизу вокзалів, ТРЦ та адміністративних будівель. Понад 90% таких повідомлень виявилися хибними, однак кожне з них потребувало повного алгоритму реагування із залученням відповідних служб. Така ситуація створює додаткове навантаження на підрозділи поліції, вибухотехнічну службу, рятувальників та інші структури, що входять до складу оперативного реагування [3].

З практичної точки зору, саме протидія замінуванню транспортних засобів починається з високої пильності та швидкої, кваліфікованої реакції первинних сил реагування – патрульної поліції, нарядів чи інших правоохоронних підрозділів, які першими виявляють підозрілий автомобіль. Їхнє завдання полягає у негайному встановленні первинної зони безпеки, організації евакуації та виклику спеціалізованих вибухотехнічних підрозділів.

Далі, безпосередньо на місці, фахівці-вибухотехніки стикаються з надзвичайно складним та ризикованим завданням: використовуючи спеціалізоване обладнання – від рентгенівських установок та робототехнічних комплексів до детекторів вибухових речовин та кінологічних розрахунків – вони мусять точно ідентифікувати тип та конструкцію саморобного вибухового пристрою, який може бути майстерно замаскований в будь-якій частині автомобіля. Практичне знешкодження СВП вимагає не лише глибоких знань теоретичних основ, а й філігранної точності, витримки та дотримання відпрацьованих протоколів дій, адже будь-яка помилка може призвести до детонації. Весь цей процес – від першого дзвінка про підозрілий об'єкт до повного усунення загрози – базується на чітко відпрацьованих алгоритмах дій, регулярному навчанні особового складу та безперервній взаємодії між усіма задіяними правоохоронними органами, що є ключовим для збереження життя та мінімізації наслідків терористичних актів.

У випадку повідомлення про замінування транспортного засобу алгоритм дій поліції включає кілька чітко визначених етапів. Перш за все, на місце події прибуває наряд поліції для оцінки ситуації, встановлення оточення й евакуації цивільного населення з потенційної зони ураження. Далі на місце викликається вибухотехнічна служба, яка здійснює візуальний огляд транспортного засобу за допомогою роботизованих систем, дзеркал, мобільних сканерів та спеціально навчених собак. У випадку виявлення підозрілих предметів залучаються фахівці ДСНС для організації протипожежного захисту та медичні служби, готові до можливих наслідків. Представники СБУ, у свою чергу, здійснюють координацію інформаційного обміну, перевірку особи заявника та, за потреби, ініціюють кримінальне провадження за фактом теракту або неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян [5, с. 60].

З погляду медичного реагування, у випадках інцидентів із замінованими транспортними засобами, ключовою є не лише готовність, а й бездоганна синхронізація дій. Медичні підрозділи повинні мати заздалегідь розроблені та регулярно оновлювані протоколи надання невідкладної допомоги та евакуації постраждалих, що передбачають чіткі маршрути, точки збору та шляхи безпечного відходу. Ефективна взаємодія між службами дозволяє не лише запобігти можливим жертвам, але й зменшити паніку серед населення. Крім того, регулярні тренування, навчальні тривоги та створення єдиної бази даних щодо осіб, які надсилали хибні повідомлення, є важливим чинником профілактики подібних інцидентів у майбутньому [1, с. 30].



У сучасних умовах розвитку терористичних загроз особливої небезпеки набуває використання транспортних засобів як носіїв вибухових пристроїв. З огляду на мобільність, маскування вибухових пристроїв і складність їх виявлення, надзвичайно важливим є розробка та впровадження чіткого алгоритму дій поліції у випадку виявлення можливого замінованого транспортного засобу. Основні завдання поліції при протидії замінованим транспортним засобам

Загальні завдання поліції у ситуації з можливим мінуванням включають:

- забезпечення безпеки громадян;
- локалізацію потенційної загрози;
- організацію евакуації;
- залучення вибухотехнічних та спеціалізованих підрозділів;
- ідентифікацію, знешкодження або ліквідацію вибухового пристрою;
- документування події для подальшого розслідування [4, с. 59].

Алгоритм дій складається з кількох послідовних етапів. Фіксація первинної інформації про підозрілий транспортний засіб (розташування, опис, можливі особливості). Представник ДСНС або фахівець-вибухотехник оцінює рівень загрози за встановленими критеріями ризику. Перші екіпажі патрульної поліції діють відповідно до стандартних процедур безпеки [8, с. 20].

Організація безпеки місця події. Створення безпечної зони навколо транспортного засобу (мінімальна відстань 300 метрів для легкових автомобілів, 500 метрів для вантажних або автобусів). Негайна евакуація людей із небезпечної зони з урахуванням напрямку можливого удару вибухової хвилі. Перекриття доступу транспорту та пішоходів до потенційної зони ураження.

Перший огляд та заходи безпеки. Огляд транспортного засобу на безпечній відстані здійснюється за допомогою оптичних приладів, систем відеоспостереження та, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах, безпілотних літальних апаратів (БПЛА). Використання БПЛА дозволяє провести первинну візуальну розвідку підозрілого об'єкта з високою деталізацією та з безпечної дистанції, мінімізуючи ризики для життя та здоров'я особового складу. Завдяки можливості отримання зображень з різних ракурсів та у різних спектрах, дрони дають змогу виявити потенційні ознаки замінування, такі як дроти, антени, нестандартні елементи або сліди втручання, ще до того, як спеціалісти-вибухотехніки розпочнуть безпосередню роботу біля об'єкта.

Виклик спеціалізованих підрозділів. Залучення вибухотехнічної служби. Оперативне інформування підрозділів ДСНС і вибухотехніків. Контроль периметру. Забезпечення охорони місця події до прибуття фахівців.

Дії вибухотехнічних підрозділів. Ідентифікація предмету. Використання переносних рентгенівських установок, ендоскопів, детекторів вибухових речовин. У разі підтвердження наявності вибухового пристрою – знешкодження на місці або контрольоване знищення. Фото- і відеофіксація обстановки, складання технічного висновку [6, с. 20].

Після успішного знешкодження або безпечного вивезення замінованого транспортного засобу, першочерговим і обов'язковим етапом є ретельна перевірка всієї прилеглої місцевості на предмет наявності будь-яких додаткових або вторинних вибухових пристроїв. Лише після повного підтвердження відсутності подальших загроз, розпочинається процес відновлення громадської діяльності: знімаються усі раніше введені блокування та обмеження руху, а громадськість оперативно інформується про повне завершення небезпеки та можливість повернення до звичного режиму життя.

Відкриття кримінального провадження за ознаками терористичного акту або замаху на масове вбивство. Ефективна протидія замінуванню транспортних засобів потребує скоординованої взаємодії між службами.

Спільна робота забезпечується через оперативні штаби та використання єдиних стандартів комунікації в кризових ситуаціях.

Після завершення перевірки, слідчо-оперативна група фіксує всі дані про подію. У разі виявлення вибухівки порушується кримінальне провадження за ст. 258 КК України (терористичний акт) або ст. 263 (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами) [11, с. 42]. Проводиться допит свідків, витребується відео з камер спостереження, встановлюється особа власника автомобіля (через Єдиний державний реєстр транспортних засобів). На підставі аналізу попередніх випадків фальшивих мінувань або реальних терактів, поліція разом з СБУ формує карти ризиків, оновлює методичні вказівки. Наприклад, у 2023 році було зафіксовано понад 1200 звернень щодо замінування об'єктів, з яких близько 40 стосувалися транспортних засобів. У 12 випадках було виявлено реальні вибухонебезпечні предмети [15, с. 59].

Ефективна протидія загрозі замінування транспортних засобів потребує чіткого дотримання алгоритмів, високої злагодженості дій між підрозділами поліції, ДСНС, СБУ та місцевими органами влади. Надзвичайно важливою залишається превентивна робота: контроль за переміщенням транспортних засобів біля об'єктів критичної інфраструктури, перевірка підозрілих осіб, просвітницька

діяльність серед громадян. Це дозволяє мінімізувати ризики та своєчасно нейтралізувати потенційні загрози.

Протидія замінованим транспортним засобам вимагає чіткого дотримання алгоритму дій, високого професійного рівня поліцейських та наявності технічних засобів для виявлення і нейтралізації вибухових пристроїв. Комплексний підхід до організації реагування, оперативне залучення спеціалізованих служб та активна взаємодія з громадськістю є запорукою мінімізації ризиків та збереження життя громадян [7, с. 22]. Подальші напрями розвитку включають вдосконалення алгоритмів дій, технічного забезпечення поліції, а також системну підготовку особового складу для ефективного реагування на такі надзвичайні ситуації. Окрім цього, надзвичайно важливо звертати посилену увагу на залишені транспортні засоби, особливо у місцях підвищеної небезпеки, а також впроваджувати жорсткіший облік власників на добових парковках та розширювати системи відеоспостереження у місцях масового скупчення людей, що є вагомими чинниками у системі превентивних заходів та оперативної ідентифікації потенційних загроз.

**Висновки.** Отже, протидія замінованим транспортним засобам є одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів у контексті забезпечення громадської безпеки та захисту національних інтересів. Проведений аналіз показав, що заміновані транспортні засоби становлять надзвичайно серйозну загрозу через їхню мобільність, високу руйнівну здатність і складність виявлення. Тому особлива роль відводиться саме поліції, яка першою прибуває на місце потенційної загрози та організовує заходи з локалізації небезпеки. Розробка і дотримання чіткого алгоритму дій поліції є запорукою ефективного реагування в кризових ситуаціях. До основних складових алгоритму належать: оперативне оцінювання ситуації, встановлення безпечного периметру, евакуація населення, залучення вибухотехнічних служб, документування події та подальше розслідування. Координація між різними службами, такими як ДСНС, СБУ та медичні підрозділи, підвищує якість і швидкість реагування на надзвичайні ситуації.

Подальші дослідження у сфері протидії замінованню транспортних засобів мають перевіряти такі транспортні засоби за допомогою технічних засобів для виявлення вибухових пристроїв. Особливого значення набуває розробка і впровадження сучасних мобільних систем дистанційної діагностики, дронів-розвідників, роботизованих платформ для ідентифікації та знешкодження вибухових об'єктів. Важливою перспективою є створення інтелектуальних алгоритмів обробки інформації, які на основі аналізу даних можуть автоматично визначати ознаки мінунання транспортних засобів за зовнішніми ознаками чи поведінковими шаблонами. Це дозволить суттєво скоротити час реагування та мінімізувати ризик для особового складу поліції.

Перспективним напрямом є також розробка єдиних міжнародних стандартів і протоколів дій у випадках загрози замінування транспортних засобів. Оскільки терористичні загрози часто мають транснаціональний характер, обмін досвідом та спільні навчання з поліцією інших країн сприятимуть підвищенню ефективності реагування. Особливої уваги потребують програми професійної підготовки поліцейських, які мають включати як теоретичні знання про різновиди вибухових пристроїв, так і практичні тренування в умовах, наближених до реальних кризових ситуацій. Розробка симуляційних тренажерів та організація регулярних навчань дозволять удосконалити навички персоналу та зменшити ризики при роботі з мінною загрозою.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Бакаянова Н.М., Кубаєнко А.В., Свіда О.Г. Організація діяльності Національної поліції України та оперативних підрозділів: навч.-метод. посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання). Одеса: Фенікс, 2020. 251 с.
2. Бардін Є.В. Особливості тактико-спеціальної підготовки поліцейських під час проведення спеціальних операцій. Матеріали конференцій МЦНД. Конотоп, Україна 2024. С. 271–274.
3. Біліченко В. Тактика поведінки працівників Національної поліції з метою уникнення небезпечних ситуацій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* –2022. № 3 (118). С. 336–340.
4. Домніцак В.В. Підготовка курсантів ВНЗ системи МВС до дії в екстремальних ситуаціях. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2012. № 4. С. 242–245. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch\\_2012\\_4\\_84](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2012_4_84).
5. Забезпечення охорони праці та особистої безпеки в Національній поліції України: навч. посібник. за заг. ред. д-ра біол. наук, проф. Грибана В.Г., канд. юрид. наук В.А. Глуховері. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 212 с.
6. Кулик К. Гіденко Є.С. Тактика застосування ручної гранати співробітниками поліції в зоні АТО. The 11 th International scientific and practical conference "Modern science: innovations and prospects"(July 24-26, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. 252 р.. 2022.

7. Охріменко І.М. Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні: матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 17 березня 2016 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 556 с.
8. Тьорло О.І., Йосипів Ю.Р., Синенький В.М. Тактико-спеціальна підготовка працівників Національної поліції: навч. посіб. та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 480 с.
9. Ковальчишина Н.И. Про підготовку співробітників правоохоронних органів до переговорів з терористами. *Психологія и право*. 2013. Т. 3, № 1. URL: [http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n1/58321\\_full.shtml](http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n1/58321_full.shtml).
10. Криволапчук В.О., Васильєв А.С. Тактика дій працівника міліції у типових та екстремальних ситуаціях під час виконання службових обов'язків: навч.-метод. посіб. Київ: ВПЦ МВС України, 2006. 133 с.
11. Шевченко Т.В. Екстремальні умови під час виконання повноважень поліцейськими та їх вплив на забезпечення особистої безпеки поліцейського. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 6. С. 110–114.
12. Шаповалов Б.Б., Завістовський О.Д. Інформаційно-аналітичне забезпечення формування готовності правоохоронців до дій в екстремальних ситуаціях (на прикладі поліцейського хортингу). Міжнародна науково-практична конференція. Застосування інформаційних технологій у підготовці та діяльності сил охорони правопорядку – Збірник тез доповідей (м. Харків, 15 березня 2021 р.). Харків. 2021. С. 79-80.
13. Поливанюк В.Д., Бодирєв Д.А., Завістовський О.Д. Правові та методичні основи організації вогневої та фізичної підготовки працівників територіальних органів Національної поліції України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал*, 2021. Спеціальний випуск, № 2 (116). С. 672–676.
14. Ковбаса В.М., Кусько Р.В., Дрозд Т.В. Діяльність Національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022, № 6. С. 245–248.
15. Голопич І.М. Підготовка майбутніх поліцейських до професійного спілкування з військово-полоненими. Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану: зб. наук. пр./ МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фіз. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 177-178.

УДК 341.2:355.48

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.51>

## РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ ДЕРЖАВ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Бушок О.О.,

*аспірант кафедри міжнародного та європейського права**Державного некомерційного підприємства**«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

ORCID: 0009-0005-8566-9540

### **Бушок О.О. Роль міжнародних організацій у повоєнному відновленні держав: практичні аспекти реалізації.**

Повоєнне відновлення держави є багатовимірним і тривалим процесом, що охоплює не лише відбудову зруйнованої інфраструктури, а й реанімацію соціальних, політичних і правових інститутів, забезпечення стабільності та сталого розвитку суспільства. У цьому контексті міжнародні організації відіграють вирішальну роль, надаючи комплексну фінансову, експертну, технічну і гуманітарну допомогу, а також виступаючи гарантом дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, верховенства права та соціальної справедливості. Автор дослідження прагне проаналізувати механізми, ефективність та виклики взаємодії міжнародних організацій із національними урядами під час повоєнного відновлення, оцінити приклади реалізації таких програм у різних країнах та визначити перспективи їх удосконалення.

В рамках дослідження було розглянуто ключові сфери підтримки, яку надають міжнародні інституції: від відновлення інфраструктури і реформування правової системи до забезпечення соціальної стабільності і захисту прав найбільш вразливих груп населення — внутрішньо переміщених осіб, жінок, дітей, ветеранів та інших постраждалих від конфліктів. Автор виявив, що саме комплексний, системний підхід з урахуванням соціальних, політичних і культурних особливостей країни дає змогу досягти найкращих результатів у процесі відновлення. На прикладі діяльності ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, Міжнародного кримінального суду та інших організацій було продемонстровано, як миротворчі місії, підтримка реформ і програми реінтеграції сприяють відновленню державності, стабілізації і зменшенню соціальної напруги.

Автор також окреслив численні практичні виклики, з якими стикаються міжнародні організації, серед яких - політичні та бюрократичні перепони у співпраці з урядами, недостатня адаптація до локальних культурних та історичних умов, проблеми координації між численними донорами, а також ризик фокусування на короткострокових проєктах замість системного розвитку інституцій. Ці проблеми можуть значно знизити ефективність допомоги та поставити під загрозу довгострокову стабільність.

Отримані дані є важливими для розробки стратегій, які б сприяли підвищенню ефективності міжнародної допомоги. У дослідженні підкреслюється необхідність тісної співпраці між міжнародними організаціями, національними урядами та громадянським суспільством, а також посилення координації, довгострокового фінансування і розвитку місцевих інституцій. Особливу увагу автор приділяє ролі громадянського суспільства як ключового фактора забезпечення прозорості, підзвітності влади і сталого розвитку.

Таким чином, результати дослідження доводять, що міжнародна допомога у повоєнному відновленні є не лише необхідним, а й стратегічно важливим фактором для побудови стабільного і справедливого суспільства, здатного протистояти викликам майбутнього.

**Ключові слова:** повоєнне відновлення, повоєнне відновлення держави, міжнародні організації, національні уряди, міжнародне право.

### **Bushok O.O. The role of international organizations in post-war state reconstruction: practical aspects of implementation.**

Post-war state reconstruction is a multidimensional and lengthy process that encompasses not only the rebuilding of destroyed infrastructure but also the revival of social, political, and legal institutions, ensuring stability and sustainable development of society. In this context, international organizations play a crucial role by providing comprehensive financial, expert, technical, and humanitarian assistance, as well as acting as guarantors of compliance with international standards in the fields of human rights, the rule of law, and social justice. The author aims to analyze the mechanisms, effectiveness, and

challenges of interaction between international organizations and national governments during post-war reconstruction, assess examples of program implementation in various countries, and identify prospects for their improvement.

The study reviews key areas of support provided by international institutions: from infrastructure reconstruction and legal system reform to ensuring social stability and protecting the rights of the most vulnerable groups — internally displaced persons, women, children, veterans, and others affected by conflict. The author finds that a comprehensive, systemic approach that takes into account the social, political, and cultural specifics of the country allows for the best results in the recovery process. Using the example of the activities of the UN, the Council of Europe, the European Union, the OSCE, the International Criminal Court, and other organizations, it is demonstrated how peacekeeping missions, reform support, and reintegration programs contribute to restoring statehood, stabilization, and reducing social tensions.

The author also outlines numerous practical challenges faced by international organizations, including political and bureaucratic obstacles in cooperation with governments, insufficient adaptation to local cultural and historical conditions, coordination problems among numerous donors, and the risk of focusing on short-term projects instead of systemic institutional development. These issues can significantly reduce the effectiveness of assistance and threaten long-term stability.

The findings are important for developing strategies aimed at improving the effectiveness of international aid. The study emphasizes the need for close cooperation between international organizations, national governments, and civil society, as well as strengthening coordination, long-term funding, and the development of local institutions. Particular attention is given to the role of civil society as a key factor in ensuring transparency, accountability of authorities, and sustainable development.

Thus, the results of the study demonstrate that international assistance in post-war reconstruction is not only necessary but also a strategically important factor for building a stable and just society capable of meeting future challenges.

**Key words:** post-war reconstruction, post-war state recovery, international organizations, national governments, international law.

**Постановка проблеми.** Пovoєнне відновлення держави є складним і багатогранним процесом, що вимагає не лише відбудови матеріальної інфраструктури, а й відновлення соціальних, політичних і правових інститутів для забезпечення стабільності і сталого розвитку. У цьому процесі міжнародні організації відіграють ключову роль, надаючи комплексну допомогу, однак існують численні виклики, пов'язані з координацією дій, адаптацією до локальних особливостей та ефективністю реалізації програм. Відтак, актуальним є дослідження практичних аспектів взаємодії міжнародних організацій із національними урядами під час повоєнного відновлення та оцінка ефективності їхнього впливу на стабілізацію і розвиток постконфліктних держав.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Останні дослідження і публікації, присвячені ролі міжнародних організацій у повоєнному відновленні держав, підкреслюють комплексність і багатогранність цього процесу. Цей процес включає не лише відбудову інфраструктури, а й відновлення соціальних, політичних і правових інститутів, що потребує координації дій міжнародних організацій із національними урядами та врахування локальних особливостей. Ці питання знайшли своє відображення у працях таких науковців, як А. Багінський, Т. Короткий, М. Гнатівський, К. Балакір, Дж. Брей, Е. Десеррано, А. Нансамба та інших.

**Мета дослідження** полягає у всебічному аналізі ролі міжнародних організацій у процесі повоєнного відновлення держав, зокрема виявленні практичних аспектів реалізації їхньої допомоги та взаємодії з національними урядами; **завданнями** ж є дослідження механізмів, ефективності і проблем співпраці, оцінка конкретних прикладів реалізації програм відновлення в різних країнах, а також формулювання рекомендацій щодо підвищення результативності міжнародної підтримки з урахуванням соціальних, політичних і культурних особливостей держав, що постраждали від конфліктів.

**Виклад основного матеріалу.** Пovoєнне відновлення держави – це складний і тривалий процес, який передбачає не лише відбудову зруйнованої інфраструктури, а й відновлення соціальних, політичних та правових інститутів, забезпечення стабільності і розвитку. У цьому контексті міжнародні організації відіграють надзвичайно важливу роль, надаючи фінансову, експертну і технічну допомогу, а також виступаючи гарантом дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, верховенства права та соціальної справедливості. Проте ефективність їх діяльності залежить від низки факторів, а практична реалізація часто стикається з певними викликами. Адже для успішного відновлення необхідно не лише надати ресурси, але й врахувати складність і багатогранність проблем, які постають перед країнами після завершення конфліктів.

Після завершення збройних конфліктів країни стикаються з комплексом важких викликів, які торкаються майже всіх сфер життя суспільства. Руйнування житлової та критичної інфраструктури

ри, економічна нестабільність, високий рівень безробіття, зростання бідності, психологічні травми населення, поляризація суспільства та втрата довіри до державних інституцій - усе це створює складний контекст для відновлення.

Саме тому повоєнне відновлення вимагає не лише технічних і фінансових ресурсів, а й комплексного, системного підходу, що враховує соціальні, політичні й правові аспекти. Особливо важливо забезпечити дотримання прав людини, відновлення справедливості, зміцнення інститутів правової держави та гарантій безпеки для всіх громадян.

У цьому процесі міжнародні організації відіграють ключову роль. Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародний кримінальний суд, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та інші інституції беруть на себе відповідальність не лише за гуманітарну допомогу, а й за стратегічне партнерство з національними урядами. Вони сприяють формуванню політик реінтеграції, реформування, стабілізації й побудови миру [1].

Прикладом є діяльність ООН у Руанді після геноциду 1994 року. Через миротворчі місії, підтримку реформ судової системи і правозахисних програм Організація допомогла створити умови для відновлення державності, зміцнення верховенства права і сприяння процесам примирення в суспільстві. Важливо, що такі програми передбачали не лише покарання винних, а й реінтеграцію постраждалих груп [2].

У Лівані після завершення громадянської війни ООН спільно з Європейським Союзом та іншими партнерами запровадили програми з відновлення інфраструктури, підтримки місцевого самоврядування та реформування поліції, що допомогло стабілізувати країну та зменшити рівень насильства [3].

Подібний підхід застосовано Радою Європи і ЄС у Боснії і Герцеговині, де після тривалої війни ці організації надали не лише фінансову підтримку для відновлення зруйнованої інфраструктури, а й впровадили широкий спектр реформ: від судочинства і поліцейських структур до забезпечення прав меншин і розвитку громадянського суспільства. В результаті було створено механізми, що гарантують прозорість і підзвітність влади, а також законодавчо закріпили захист прав людини [4].

Ключовою складовою підтримки міжнародних організацій є технічна і експертна допомога, спрямована на реформування правової системи. Наприклад, ОБСЄ активно працювала в Косові, підтримуючи реформи поліції, судової системи та прокуратури, що мало на меті підвищення довіри населення до інститутів безпеки і справедливості. Крім того, ці реформи допомогли привести національне законодавство у відповідність з нормами міжнародного гуманітарного права [5].

В Іраку після війни 2003 року місії ООН і ЄС сприяли відновленню судової системи та проведенню тренінгів для суддів і правоохоронців, що стало важливим кроком у боротьбі з корупцією та відновленні довіри громадян [6].

Моніторинг дотримання прав людини є важливим напрямком роботи міжнародних інституцій. Вони не лише фіксують факти порушень, а й своєчасно реагують, щоб запобігти ескалації насильства чи дискримінації. Наприклад, діяльність Моніторингової місії ООН в Україні є прикладом системного контролю за ситуацією з правами людини у зоні конфлікту, що сприяє захисту внутрішньо переміщених осіб, жінок, дітей, ветеранів та постраждалих від насильства. Важливим аспектом цієї діяльності є також соціальна, юридична та психологічна підтримка цих груп. В Україні, наприклад, під егідою ООН і ЄС реалізуються численні проекти, спрямовані на допомогу переселенцям, забезпечення гендерної рівності, підтримку ветеранів і реабілітацію жертв конфлікту [7].

Ще одним ключовим напрямком є розбудова довіри між громадянами і державою. Програми технічної допомоги, грантові ініціативи, навчальні курси для чиновників, суддів, журналістів і активістів сприяють підвищенню прозорості, підзвітності влади і залученню громадськості до прийняття рішень. Цей підхід дозволяє не лише відновити державні інституції, а й трансформувати культуру державного управління, підвищити рівень демократії.

Завдяки активній підтримці міжнародних організацій, повоєнні держави мають можливість не просто повернутися до довоєнного рівня функціонування, а й здійснити якісний прогрес у напрямку демократизації, зміцнення правової держави та сталого розвитку. Ця підтримка створює фундамент для стабільного, справедливого і інклюзивного суспільства, здатного протистояти викликам майбутнього. Однак, попри значні здобутки, реалізація міжнародної допомоги на практиці часто стикається з серйозними викликами, які можуть ускладнювати процес відновлення.

Незважаючи на ключову роль міжнародної допомоги у повоєнному відновленні, на практиці її реалізація часто супроводжується низкою суттєвих труднощів. Однією з головних проблем є складність у взаємодії міжнародних організацій з національними урядами. У багатьох країнах уряди можуть сприймати зовнішню допомогу як форму втручання у внутрішні справи, що загрожує суверенітету держави.

Такий підхід породжує політичні та бюрократичні бар'єри, які затримують прийняття рішень, ускладнюють імплементацію програм і знижують швидкість реагування на нагальні потреби. Наприклад, у таких країнах, як Судан чи Лівія, політична нестабільність і внутрішні розбіжності часто ставали причиною затягування співпраці з міжнародними партнерами.

Крім того, міжнародні організації не завжди достатньо враховують культурні, соціальні та історичні особливості конкретної країни чи регіону. Це може призводити до непорозумінь і навіть опору з боку місцевого населення, яке не відчуває себе залученим до процесу відновлення або вважає запропоновані заходи чужорідними. Так, у країнах Африки, де традиційні структури влади і соціальні норми мають велике значення, ігнорування цих факторів міжнародними місіями іноді викликало зростання напруженості та непокору.

Проблема координації між різними міжнародними донорами та агентствами також є дуже актуальною. Відсутність чіткої синергії призводить до дублювання зусиль у деяких сферах та водночас до ігнорування важливих напрямів підтримки в інших. Наприклад, у багатьох пост-конфліктних державах одночасно працюють десятки різних організацій, що іноді ускладнює координацію діяльності уряду і створює розпорошення ресурсів. Така ситуація спостерігалась у Сьєрра-Леоне, де відсутність єдиного плану дій з боку міжнародних партнерів уповільнювала відновлення.

Ще одним суттєвим викликом є фокус на короткострокові проекти, які спрямовані переважно на швидке подолання кризових ситуацій, але не завжди враховують необхідність системної і тривалої роботи над розвитком національних інституцій. Без належної уваги до побудови здатності державних структур до самостійного функціонування та зміцнення інституційного потенціалу ризик втрати досягнутих результатів залишається високим. Часто після завершення фінансування такі країни знову потрапляють у стан політичної нестабільності або соціальних потрясінь. Це спостерігалось, наприклад, у деяких регіонах Іраку після втручання міжнародних місій, де нестача довгострокових стратегій призвела до відновлення насильства [8].

Ефективна взаємодія міжнародних організацій і національних урядів вимагає не лише фінансової підтримки, а й глибокого розуміння локального контексту, політичної волі до співпраці, а також координації дій усіх залучених сторін. Лише за таких умов можна забезпечити сталий і системний розвиток, який дозволить подолати наслідки конфліктів і побудувати справедливе та стабільне суспільство. Особливо важливо, що цей процес включає не лише відновлення інфраструктури чи економіки, а й комплексний підхід до захисту прав людини та соціальної справедливості - сфер, які є фундаментальними для довготривалої стабільності.

Однією з ключових сфер повоєнного відновлення є захист прав людини та забезпечення соціальної справедливості. Після збройних конфліктів у суспільствах часто виникають глибокі рани - фізичні, психологічні та соціальні, які потребують комплексного підходу до подолання.

Програми міжнародної допомоги часто зосереджуються на відновленні критично важливих соціальних послуг - охорони здоров'я, освіти, психологічної підтримки. Наприклад, ЮНІСЕФ реалізує проекти з надання психосоціальної допомоги дітям, які пережили конфлікти, що допомагає знизити рівень травматизації і створити умови для їх повноцінного розвитку. Також Програма розвитку ООН (ПРООН) підтримує реабілітацію медичних закладів і навчальних інституцій, що є фундаментом для повернення до нормального життя.

Забезпечення рівних можливостей і соціального захисту - ще один критично важливий аспект. Відновлення програм соціального забезпечення, включно з пенсіями для ветеранів, допомогою для внутрішньо переміщених осіб та сімей загиблих, сприяє зниженню соціальної напруги і зменшенню ризику виникнення нових конфліктів. Наприклад, у таких країнах, як Колумбія та Боснія і Герцеговина, впровадження програм соціального захисту значно допомогло зменшити рівень вуличної злочинності та підтримати мирний процес.

Дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини є не лише юридичною необхідністю, а й ключовим чинником формування довіри між громадянами та державою. Справедливе і неупереджене правосуддя, захист від дискримінації, прозорість у роботі державних інституцій створюють основу для довгострокового миру і процесів примирення. Міжнародні організації, такі як Рада Європи та Міжнародний кримінальний суд, сприяють встановленню відповідальності за воєнні злочини та порушення прав людини, що зміцнює віру в справедливість і підвищує легітимність державних структур [9].

Вплив міжнародної допомоги у сфері соціальної стабільності і прав людини є комплексним і багатовимірним. Він охоплює не лише відновлення базових послуг і захист найуразливіших груп, а й створення умов для стійкого миру через відбудову довіри, справедливості та соціальної згуртованості. Саме тому підтримка цих процесів потребує системного і чутливого підходу, який враховує глибокі соціальні та культурні особливості постконфліктного суспільства.

Для підвищення ефективності діяльності міжнародних організацій у сфері повоєнного відновлення необхідна комплексна та координована стратегія, яка б враховувала національні особливості, історичний контекст, соціальні та економічні пріоритети кожної конкретної країни. Важливо, щоб міжнародна допомога не була нав'язана зверху, а базувалася на діалозі і співпраці з національними урядами, регіональними адміністраціями та громадянським суспільством. Такий підхід сприяє формуванню довіри і розумінню пріоритетів, що забезпечує вищу ефективність реалізації програм.

Значну увагу потрібно приділяти розвитку локальних інституцій - судової системи, правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування, а також організацій громадянського суспільства. Підтримка їхнього професійного зростання, навчання, матеріально-технічне забезпечення створює фундамент для того, щоб держава могла з часом самостійно підтримувати досягнутий рівень стабільності і справедливості, не залежачи від зовнішньої допомоги.

Ключовим чинником успіху є посилення координації між різними міжнародними агентствами, фондами і донорами. Відсутність такої координації часто призводить до дублювання зусиль у одних сферах і прогалин в інших. Для уникнення цього доцільно впроваджувати спільні платформи обміну інформацією та планування, а також створювати механізми моніторингу і оцінки реалізації проєктів. Прикладом успішної координації може служити діяльність Європейського Союзу у країнах Західних Балкан, де об'єднання ресурсів різних структур дозволило досягти помітних результатів у сфері реформи судової системи та боротьби з корупцією.

Важливим аспектом є забезпечення довгострокового фінансування. Короткострокові гранти і проєкти не можуть вирішити системних проблем. Необхідні стабільні, багаторічні інвестиції, що дозволять закріпити досягнуті результати, підвищити якість державних послуг і сприяти сталому розвитку. Міжнародні фінансові установи, такі як Світовий банк і МВФ, можуть виступати не лише джерелом ресурсів, а й партнерами у формуванні політики сталого економічного розвитку.

Значну роль у підвищенні ефективності відіграє розвиток громадянського суспільства - потужного контролера влади, носія прав людини та ініціатора позитивних змін. Підтримка громадських організацій, правозахисників, волонтерів і незалежних медіа є важливою умовою прозорості, підзвітності та інклюзивності повоєнних реформ. Наприклад, в Україні саме активність громадських ініціатив сприяла розробці антикорупційного законодавства та моніторингу його виконання. Тому міжнародні програми мають включати фінансову, методологічну та навчальну підтримку для таких організацій, а також стимулювати їхню участь у прийнятті рішень на місцевому і національному рівнях [10].

Підвищення ефективності міжнародної допомоги у повоєнному відновленні можливе лише за умови глибокого врахування місцевих реалій, тісної співпраці з усіма зацікавленими сторонами, послідовної координації зусиль і довгострокової підтримки. Такий підхід допоможе не лише відновити пошкоджені війною країни, а й закласти міцні підвалини для сталого миру, демократії та розвитку.

**Висновки.** Міжнародні організації відіграють надзвичайно важливу роль у процесі повоєнного відновлення, забезпечуючи комплексну підтримку, яка включає не лише фінансову та технічну допомогу, а й активне сприяння впровадженню структурних реформ, зміцненню правових інституцій, захисту прав людини та відновленню соціальної стабільності. Вони виступають ключовими акторами, що допомагають подолати наслідки конфліктів, знижують ризики рецидиву насильства та сприяють процесам національного примирення. Ефективність їхньої діяльності значною мірою залежить від тісної координації з національними урядами, врахування локальних особливостей та потреб, а також від сталого підходу, який орієнтується на довгостроковий розвиток. Злагоджена співпраця міжнародних організацій, державних інституцій, громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін є необхідною передумовою для успішного відновлення. Лише за таких умов можливо досягти справедливого й мирного майбутнього для постконфліктних держав, забезпечуючи довготривалу стабільність, соціальну згуртованість та економічне процвітання.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jung -Eun Chu. The Role of International Organizations in Resolving Global Conflicts. URL: [https://www.researchgate.net/publication/384056254\\_The\\_Role\\_of\\_International\\_Organizations\\_in\\_Resolving\\_Global\\_Conflicts](https://www.researchgate.net/publication/384056254_The_Role_of_International_Organizations_in_Resolving_Global_Conflicts).
2. Barbisotti M. The United Nations and the Rwandan genocide. URL: <https://unipd-centrodirittiumani.it/en/topics/the-united-nations-and-the-rwandan-genocide>.
3. United Nations. Assistance for the reconstruction and development of Lebanon. URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-178609>.
4. Black R. Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina. *SAIS Review*. 2001. Vol. 21. № 2, pp. 177–199.



5. Perriello T., Wierda M. Lessons from the Deployment of International Judges and Prosecutors in Kosovo. International Center for Transitional Justice. URL: [https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Courts-Study-2006-English\\_0.pdf](https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Courts-Study-2006-English_0.pdf).
6. Matsunaga H. The Reconstruction of Iraq after 2003 Learning from Its Successes and Failures. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/756971558074801741/pdf/The-Reconstruction-of-Iraq-after-2003-Learning-from-Its-Successes-and-Failures.pdf>.
7. Report on the human rights situation in Ukraine. OHCHR. URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2024-12/PR41%20Ukraine%202024-12-31.pdf>.
8. The Challenges of Restoring Governance in Crisis and Post-Conflict Countries. United Nations Department of Economic and Social Affairs and United Nations Development Programme. URL: [https://www.researchgate.net/publication/44841103\\_The\\_Challenges\\_of\\_Restoring\\_Governance\\_in\\_Crisis\\_and\\_Post-conflict\\_Countries](https://www.researchgate.net/publication/44841103_The_Challenges_of_Restoring_Governance_in_Crisis_and_Post-conflict_Countries).
9. Panić M. Post-conflict countries: aid effectiveness and permanent peace. URL: [https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess\\_bg\\_papers/bp\\_wess2008\\_panic.pdf](https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_bg_papers/bp_wess2008_panic.pdf).
10. International Support to Post-Conflict Transition. URL: [https://www.oecd.org/en/publications/international-support-to-post-conflict-transition\\_9789264168336-en.html](https://www.oecd.org/en/publications/international-support-to-post-conflict-transition_9789264168336-en.html).

УДК 347.2:341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.52>

## ПРИНЦИП NUMERUS CLAUSUS У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕЧОВОМУ ПРАВІ

Галіахметов І.А.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри публічного та міжнародного права

Київського національного економічного університету

імені Вадима Гетьмана

ORCID: 0000-0002-0431-0394

### Галіахметов І.А. Принцип *numerus clausus* у європейському речовому праві.

У межах Європейського Союзу (ЄС) речове право здебільшого регулюється законодавством держав-членів, де це право є переважно державним правом. Лише у певних сферах можна знайти фрагменти «європейського» (тобто ЄС) речового права. ЄС має обмежені компетенції у правотворчості, і якщо він приймає законодавство в галузі речового права, то держави-члени намагаються обмежити це, посилаючись на статтю 345 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЕС), яка на перший погляд повністю виключає можливість будь-якого втручання ЄС у право власності та речові права. Право ЄС, як здається, розглядається державами-членами не як інструмент ефективного захисту речових прав, а як небажане втручання в їхні національні системи речового права. Коли йдеться про ефективний захист речових прав, найважливішим «актором» часто є не європейський законодавець, а Суд ЄС, який, посилаючись на принцип «*effet utile* / корисного ефекту», зазначає: суди повинні забезпечити повну дію права ЄС для захисту, наприклад, прав, які споживачі мають на основі як первинного (що базується на міжнародних або міждержавних договорах), так і вторинного (що базується на директивах та регламентах ЄС) права.

Європейський *acquis communautaire* у сфері речового права значною мірою все ще мало досліджений. Це дослідження має на меті висвітлити право власності у державах-членах ЄС. Воно надає огляд чинного *acquis communautaire* у сфері речового права та обґрунтовує пропозицію щодо майбутнього розвитку цієї галузі права. У статті розглядається вплив чотирьох свобод ЄС – товарів, осіб, послуг та капіталу – на національне право власності, а також обговорюється, чи матиме ЄС компетенцію активно створювати право власності, і якою мірою він це вже зробив. Провівши ретельний пошук на основі декількох ключових термінів речових прав, автор зміг визначити *numerus clausus* у розвитку та формуванні системи європейського речового права. Отримана картина речового права в державах-членах ЄС є фрагментарною. Національні правові системи зазвичай функціонують на основі закритої системи майнових прав (*numerus clausus*). Існуючі дослідження європейського речового права розглядають становлення європейського речового права та існування таких принципів, як *numerus clausus*, у європейському законодавстві. Ця стаття зосереджена на Суді ЄС та досліджує, чи має право ЄС власний *numerus clausus*: перелік майнових прав, визначених автономно в європейській судовій практиці та законодавстві.

**Ключові слова:** речові права, *numerus clausus*, система речового права, Суд Європейського Союзу, європейське речове право.

### Haliakhmetov I.A. The *numerus clausus* principle in European property law.

Within the European Union property law is, for the most part, governed by the laws of the member states, where property law is foremost state law. Only in certain areas fragments of “european” (i. e., European Union) property law can be found. The European Union only has limited competences to legislate, and if it legislates in the field of property law, member states try to limit this by invoking article 345 of the Treaty on the functioning of the European Union (TFEU), which on its face even seems to exclude property law completely from any EU interference. EU law, so it looks like, is not seen by member states as a tool to effectively protect property rights, but as undesirable interference in their national systems of property law. Particularly when it comes to effective protection of property rights, it frequently is not the European legislator who is the most important actor, but the Court of Justice of the European Union, by invoking the principle of “*effet utile*”: EU law should be given full effect by courts to protect, for instance, the rights which consumers have on the basis of both primary (treaty based) and secondary (EU directives and regulations based) law.

The European *acquis communautaire* in the field of property law is to a large extent still unexplored. This study has aimed to shine a light on EU member states property law. It provides an overview of the existing *acquis communautaire* in property law and presents a proposal for the future development

of this field of law. It deals with the influence of the EU's four freedoms – of goods, persons, services and capital – on national property law and discusses whether or not the EU would have the competence to actively create property law, and the extent to which it has already done so. Having conducted a thorough search on the basis of several key terms of property rights, the author was able to determine the *numerus clausus* in the development and formation of the system of European property law. The resulting picture of EU member states property law is a fragmented one. National legal systems generally operate on the basis of a closed system of property rights (a *numerus clausus*). Existing European Property Law research looks into the rise of European property law and the existence of principles such as the *numerus clausus*, in European legislation. This article focuses on the Court of Justice of the European Union and investigates whether EU law has its own *numerus clausus*: a list of property rights defined autonomously in European case law and legislation.

**Key words:** property rights, *numerus clausus*, property law system, Court of Justice of the European Union, European property law.

**Постановка проблеми.** Сьогодні серед європейських учених поширена думка, що речове право є важливим елементом належного функціонування внутрішнього ринку, і що поява гармонізованої системи прав власності є невід'ємним кроком для досягнення основоположних свобод, визнаних Договорами про ЄС та функціонування ЄС (ДЄС та ДФЄС). Ця думка тісно пов'язана з роллю, яку відіграє стаття 345 ДФЄС в європейській інституційній архітектурі, значення якої, зокрема, стосується нейтральності щодо приватних чи державних форм промислової власності, й більше не може тлумачитися як монолітна перегородка, що ізолює право власності на національному рівні [1]. Навпаки, це залишає інституціям ЄС простір для законного втручання «щоразу, коли питання належить до сфери європейської компетенції, найчастіше через правила внутрішнього ринку» [2, р. 112].

Одночасно *numerus clausus* є фундаментальним принципом речового права в ЄС. Він передбачає існування закритого каталогу речових прав, що робить неможливим вільне створення нових речових прав, які не визнані законом. Тобто, держава свідомо обмежує діяльність сторін у цьому відношенні, вказуючи соціально та юридично прийнятні види речових прав, якими вони можуть користуватися [3].

**Мета статті** – надати змістову характеристику системі права власності або речовому праву держав-членів ЄС. Тобто мета дослідження, викладеного на сторінках статті, триєдина: (1) надати огляд речового права, як воно вже сформувалося в рамках права ЄС, (2) дослідити можливості досягнення (більш) структурованої гармонізації речового права в межах ЄС, ніж це відбувається наразі із застосуванням *numerus clausus*, та (3) нарешті – «кінцева мета» дослідження – запропонувати систему, в рамках якої можна буде глибше розглянути та інтегрувати речове право держав-членів ЄС.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідження, наведене на сторінках цієї статті, ґрунтується на вітчизняних і зарубіжних наукових працях, зокрема Р. Майданика, Н. Попової [4], Г. Харченка [5], М. Леманна [6], Г. Періне-Марке [7], М. Оссовської [3] та багатьох інших.

**Виклад основного матеріалу.** У «класичній моделі права власності», культурне походження якої сягає ідеалів Просвітництва часів Французької революції, право власності є вираженням природної свободи індивідів у їхніх відносинах із зовнішнім світом: згідно з цією правовою думкою, щоб відійти від залишків старого режиму, сучасні законодавці повинні визнати його природу як «недоторканну та священну» та поважати його абсолютний та абстрактний характер, зберігаючи його вільним від будь-яких завад, які можуть перешкодити повному користуванню власником. У цьому контексті, хоча і з різними догматичними наслідками в системах цивільного та загального права, власність (*propriété*, *proprietà*, *Eigentum* тощо) зображує фундаментальне первинне право на речі, і згідно з унітарним (одноманітним) підходом – особливо що є очевидним у європейській континентальній традиції – усі можливі права користування активом повинні бути зосереджені в руках однієї особи, що запобігає встановленню часткових прав, спільних між двома або більше особами. Дійсно, «власність» – це найповніше право, яке може мати особа – власник – на майно, включаючи виключне право, наскільки це відповідає чинному законодавству або правам, наданим власником, використовувати, насолоджуватися, змінювати, знищувати, розпоряджатися та повертати майно» [8, р. 257].

Таким чином, створення власником похідних (речових) прав володільця можна альтернативно концептуалізувати як процес вилучення певних повноважень з його первісного права згідно із французькою теорією *démembrement de la propriété*. «Інші види речових прав, що впливають з цього і є подібними до його розчленування, це права вищого володіння, такі як феодалні права або цензуальні права; право земельної ренти; права сервітутів, як особистих, так і попередніх

сервітутів; право іпотеки» [9, р. 2, § 2]) або як тягар, що накладається на сукупність прав, привілеїв, повноважень та імунітетів, пов'язаних з його юридичним становищем (як запропонували німецькі та італійські вчені [10, р. 117; 11, р. 327 et seq.]. – авт.). Згідно з першим підходом, речові права розглядаються як якісно подібні до права власності (як його окремі частини); згідно з другим – їхня природа за своєю суттю відрізняється від природи первинного права (яке залишається незмінним, хоча й обмеженим щодо створення інших майнових прав, як *iura in re aliena*). Однак, згідно з обома точками зору, законодавці стримують процес фрагментації, визначаючи типові та унікальні схеми майнових інтересів, які можуть бути вилучені (або нав'язані) з повноважень власника у формі «обмежених речових прав», одночасно відводячи всі інші правочини до сфери суто зобов'язальних відносин.

Ці вступні зауваження зображують стандартне застосування (ймовірно, найактуальніше) принципу *numerus clausus* (лат. процентна норма), який виник у XIX столітті як реакція на стратифіковані майнові відносини, що розвинулися у феодальних правових системах. Зазвичай цю доктрину викладають як один із фундаментальних принципів права власності в західній правовій традиції, і її можна розглядати як синтез обмежень, що накладаються на договірну автономію у визначенні допустимих класів привласнення. Хоча договірне право дозволяє особам вільно формувати юридично забезпечені обіцянки відповідно до своїх потреб, речове право обмежується замкнутим набором заздалегідь визначених форм, забезпечуючи захист майнового типу лише для тих інтересів, які чітко визнані законодавцем. Це означає прямий наслідок, що лише визнані речові права можуть бути обрані окремими особами (нім. *Tyrenzwang* – тип примусу, під яким розуміється та обставина, що практикуючий юрист може вибирати лише з каталогу форм дій та заходів, встановлених законодавчим органом, і не може погоджуватися або приймати будь-які нові (*numerus clausus*). – авт.). Але це також означає, що зміст кожного з цих прав не може бути автономно змінений поза його формально-правовою структурою (нім. *Tyrenfixierung* – примус утримання; принцип речового права). У цьому відношенні постійне виправдання доктрини, яка регулює еволюцію прав власності (таким чином контролюючи їхній всеохоплюючий вплив на третіх осіб), зазвичай пов'язане з фундаментальним конфліктом між випадками визначеності, з одного боку, та питаннями гнучкості та адаптивності речового права до змінних соціальних та економічних потреб, з іншого.

Саме потреба в послідовному застосуванні цього принципу видається особливо нагальною з точки зору гармонізованої системи власності в державах-членах ЄС, яка завжди чіткіше сприймається як важливий складовий елемент належного функціонування внутрішнього ринку ЄС. У цьому контексті можна було б очікувати, якщо не єдиного європейського переліку доступних «прав власності», то принаймні застосування принципу, натхненного спільними політичними обґрунтуваннями, здатного послідовно надати змісту речово-правовим обмеженням, встановленим окремими державами-членами щодо договірної визначення майнових прав. Наприклад, загальна категорія «особистих сервітутів» стосується обмежених майнових прав, наданих власником бенефіціару для його власних індивідуальних інтересів, не пов'язаних з його становищем як правовласника активу.

Витоки цієї правової категорії сягають пізнього або посткласичного римського права, де вона стосувалась стандартного набору *iura in re aliena*, що охоплював користування та його похідні (права *usus*, *habitatio* та *operae servorum vel animalium*). У той час, як «*praedial servitudes*» об'єктивно пов'язані з майном одержувача, особисті сервітутути прикріплюються до людини особисто і не залежать від наявності в неї іншого майна, із яким вони певним чином пов'язані. Як наслідок, хоча «*praedial servitudes*» можуть відрізнятися за своїм конкретним змістом, вони, тим не менш, залишаються стандартизованими та контрольованими через обов'язкову наявність речового відношення між сусідніми об'єктами нерухомості (узгоджено з параметром типізації).

І навпаки, проста ідея допуску «нетипових» особистих сервітутів до сфери майнових прав на перший погляд здається здатною зробити доступними потенційно необмежену кількість обмежених майнових прав для окремих осіб на їхнє майно. Більш конкретно, після надання такої відкритої форми власники могли вільно вирізати зі свого початкового пакету будь-яку комбінацію прав відповідно до своєї договірної волі, надаючи третім сторонам вторинні (речові) права, здатні діяти *erga omnes* та розпоряджатися землею, очевидно, без будь-яких конкретних обмежень [12, р. 46].

Не дивно, що саме з цих підстав, пов'язаних з уявним ризиком відродження стратифікованої та фрагментованої організації речових прав, типової для феодального періоду, кілька континентальних кодифікацій XIX та XX століть рішуче скасували будь-яке посилання на широку категорію «особистого сервітуту» [13, р. 462]. Яскравим прикладом такого підходу є Цивільний кодекс французів (*фр. Code Civil des Français*) [14], який, щоб протиставити деградацію сервітутів у судовій практиці старого режиму, нав'язує обов'язковий характер предіальності у сервітутах *foncières*. Цей стандарт, чітко зазначений у статті 686, іде пліч-о-пліч з радикальним виключенням будь-якого текстового посилання на сервітут *personelle*, хоча б лише для того, щоб вказати типові права ко-

ристування, використання та проживання (усі кодифіковані під більш поширеною назвою «модифікації власності»).

У німецькій системі теоретичні основи права власності спираються на пандектистську концепцію власності (*Eigentum*) як абсолютного, абстрактного та неподільного права, стосовно якого всі інші речові права є лише зовнішніми обмеженнями, що обтяжують повне володіння речами їхніми власниками [15, р. 111]. З цієї точки зору формальне дотримання принципу *numerus clausus*, що тлумачиться як правило системи, видається не лише догматично узгодженим [6, р. 300-301; 16, р. 47], а й забезпеченим текстовою основою: у цьому сенсі, керуючись вказівками, що йдуть з підготовчих робіт до цивільного кодексу, часто посилаються на положення § 137 *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB), за яким «право розпоряджатися відчужуваним правом не може бути виключено або обмежено правочином. На ефективність обов'язку не мати такого права ця норма не впливає» [17].

Що стосується статусу особистих сервітутів, то саме німецький законодавець, хоча й у культурному контексті повного дотримання правил принципу *numerus clausus*, офіційно кодифікував ці права як *dingliche Rechte*, продемонструвавши таким чином їхню повну сумісність із сучасною та надійною системою речового права. Більш конкретно, обтяжуючі особисті послуги (§ 1090 BGB) дозволяють власнику обтяжувати земельну ділянку таким чином, щоб особа, на користь якої створено це право, мала право використовувати майно у своїх особистих інтересах (як, зокрема, у випадку права на паркування автівки).

У функціональному плані ця правова модель є відкритою формою, яка надає договірним сторонам значну гнучкість у процесі фрагментації майна [18, р. 268]. Це зауваження стає зрозумілим, якщо порівняти положення § 1090 BGB з положеннями, що стосуються майнових сервітутів. У випадку *Grunddienstbarkeiten*, предіальність слугує параметром стандартизації можливих способів обтяження службової ділянки (§ 1019 BGB). Згідно з BGB (§ 1019) земельний сервітут може існувати лише остільки, оскільки існує вигода для пануючої землі. Без такої вигоди земельний сервітут не може виникнути, і земельний сервітут припиняється, якщо вигода не існує постійно. Це принцип передіальності. – *авт.*). У випадку нетипових особистих сервітутів сторони можуть вільно визначати обсяг прав, наданих бенефіціару, оскільки їхній зміст не обмежується *ex ante* (*лат.* до події), а радше регулюється низкою правил, що діють після фактичного виникнення обмежених майнових прав (наприклад, ті, що перешкоджають вільному обігу цих речових прав через договори чи у разі спадкування, або встановлюють їх максимальний термін дії на момент смерті бенефіціара або на момент його припинення, якщо правовласником є юридична особа: §§ 1090(2); 1061; 1092 BGB). Підсумовуючи: у нашому гіпотетичному випадку німецький нотаріус легко закріпив би інтереси сторін, просто застосувавши одне з майнових прав, прямо передбачених Цивільним кодексом (*нім.* *Bürgerliches Gesetzbuch*).

Свого часу зазначено, що «позиція французького права щодо принципу *numerus clausus* є досить неоднозначною» [12, р. 41]. З одного боку, виходячи з положення статті 543 Цивільного кодексу французів, «можна претендувати на право власності або просте право користування, або лише на земельні послуги»; а щодо його «обмежувального тлумачення», декламаційні правила все ще схиляються до формально закритого переліку речових прав (*фр.* *droits reels*), виключаючи можливі майнові права, відмінні від тих, що прямо продиктовані законодавцем, або додатково встановлені до них.

Водночас, ці правила, здається, відхиляються від суворої поваги до принципу порядку в речовому праві на користь альтернативної ідеї свободи та розширюють обсяг договірної автономії, наданої власникам майна [19, р. 54]. Цей останній підхід – уже очевидний у відомому рішенні у справі *Какеляра* (*фр.* *L'arrêt Caquelard*) 1834 року, у якому Судом (*фр.* *Cour de cassation*, 13 février 1834) прямо визнавалося, що законодавчі положення щодо власності та речових прав «[статті 544, 546 та 552 ЦК] є декларативними щодо загального права про природу та наслідки власності, але не є заборонними; ні ці розділи, ні будь-який інший закон не виключають різних модифікацій та тлумачення, яким піддається звичайне право власності» [20]. Іншими словами, в низці рішень, винесених Касаційним судом Франції протягом останніх десятиліть, усі з яких підтримують особливі (майнові) права користування чужим майном, які навряд чи можна вписати в наявні схеми *détachement de la propriété*, визнані Цивільним кодексом французів (зокрема, враховуючи відсутність законодавчих положень, що позитивно регулюють особисті сервітутути або обмежені права користування у французькому праві).

Подібна еволюція закону в дії нещодавно зробила вирішальний якісний стрибок на основі серії рішень, у яких Касаційний суд, слідуючи пропозиціям, що надходять від науковців [7, р. 115], сформував абсолютно нове обмежене право власності на «особливе користування» товарами, відкрито представлене як результат законного використання договірної автономії, наданої власни-

кам, а саме: «зі статей 544 та 1134 Цивільного кодексу випливає, що власник може надати, з дотриманням правил публічного порядку, речове право, яке надає право особливого користування його майном». Дотепер це право власності було виявлено в окремій кількості випадків, зокрема, що стосуються: (1) права рубати деревину на чужій землі; (2) права часткового користування одним поверхом будівлі власника; (3) права отримувати енергію з обладнання, постійно встановленого на власності особи. Крім цих конкретних гіпотез, слід чітко розуміти, що ця нова модель речового права є безмежною формою – функціонально порівнянною з обмеженим особистим сервітутом, передбаченим § 1090 BGB, яка дозволяє власникам передавати на користь третіх осіб потенційно необмежений спектр часткових прав користування своїм майном. З огляду на гнучкий характер нетипового права власності, сформованого судовою практикою, права часткового користування, які власник може передати третім особам як «фрагментації власності» (наприклад, сільськогосподарських земель [21]), не стандартизовані правовою системою (через обов'язковий зміст, що накладається на речове право), а радше контролюються за допомогою підходу *ex post* (лат. після події) [22].

У цьому сенсі доречно зазначити, що у своєму останньому рішенні 2015 року Верховний суд Франції уточнив, що, як і інші типові форми *démembrements de la propriété* (звільнення від власності), право користування, право користування та проживання (тут право узусу на житло. У французькому праві право користування (*usus*) у контексті житла дозволяє власнику використовувати свою нерухомість, тобто проживати в ній, робити її своїм основним або додатковим місцем проживання, або здавати її в оренду. – *авт.*), а також особливе насолодження («Право на особливе задоволення (*фр. droit de plaisir particulier*)» не є визнаним юридичним терміном. – *авт.*) не є безстроковими [Цит. : 22], а натомість обмежені в часі відповідно до загальних правил, встановлених статтями 617, 619, 625 ЦК: максимальна тривалість права встановлена впродовж життя бенефіціара, обмежена тридцятьма роками для юридичних осіб. Ці права, разом із правом довгострокової оренди (*enfiteusi*) та правом забудови (*surface*), представляють єдині схеми обмежених речових прав користування, передбачені Цивільним кодексом французів.

**Висновки.** Актуальність дослідження, проведеного в цій статті, полягає не лише у визначенні різних типів майнових прав, доступних у двох основних юрисдикціях держав-членів ЄС, що належать до континентальної традиції (іншими словами: виявлення наявності різних правових «додатків» до кінцевого «цілого числа», що виражає *numerus* у системах цивільної власності, тобто «порядок *numerus clausus*, який так часто фігурує в системах цивільної власності, може включати перелік названих майнових прав, який оцінюється за формулою: держава X визнає речові права Y» [23, р. 777]). Видається важливим (і вражаючим) надзвичайно різномірний діапазон «операційних» правил, який можна виявити за декламаційним застосуванням чисел. Також видається важливим (і вражаючим) надзвичайно різномірний спектр правил, що стоїть за декламаційним застосуванням доктрини *numerus clausus*, що ускладнює її тлумачення як єдиного стандарту, послідовно застосовуваного в європейському речовому праві. Ця остання теза зазвичай обговорюється у зв'язку з «конституційним» виміром принципу та, зокрема, з питанням розподілу інституційних компетенцій для створення та / або визнання нових видів речово-майнових прав у ЄС [24].

Поточне ядро європейського правового порядку все ще можна знайти в ордоліберальній концепції *Privatrechtsgesellschaft* («Товариство приватного права»), яка вказує на консенсус, а не ієрархічне командування як фундаментальний інструмент для вирішення потенційних конфліктів та координації діяльності окремих осіб [25].

Фундаментальні принципи європейського приватного права також представляють собою практичні рішення, здатні підтримувати еволюційний зв'язок між власністю як первинним правом на речі та новими видами майнових інтересів, розвиненими та стандартизованими в комерційних операціях на внутрішньому ринку ЄС. Виходячи з цього, здається, є підстави для втручання, коли національні правила надмірно обмежують договірну свободу у сфері речового права як на європейському рівні, так і на рівні держав-членів, зокрема з огляду на першочергову роль, визнану Судом ЄС, автономії сторін, як «загального принципу» права ЄС, так і «основоположного права» в європейських конституційних рамках.

У ширшій перспективі це вказує на необхідність подальшого дослідження правових контурів «динамічної моделі» власності, яка більше не дивиться з підозрою на договірну свободу як на «контрреволюційний» поштовх до залишків феодальної системи, а радше визнає її одним із її конститутивних елементів.

Сучасні вчені-юристи, здається, послідовно вбачають «регульовану автономію сторін» в основі європейського права: динамічну модель, яка дозволила б майбутньому європейському уніфікованому речовому праву бути послідовно сформульованим – разом з іншими ринковими інститутами,

такими як «контракт» та «європейська компанія» – у рамках єдиної «суттєво-орієнтованої концепції приватного права», що знаходиться в основі соціально-економічних відносин, які живлять Європейську економічну конституцію відповідно до ордоліберальної концепції спільноти приватного права [26; 27].

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Akkermans B., Ramaekers E. Article 345 TFEU (ex Article 295 EC). Its Meanings and Interpretations. *European Law Journal*. 2010. Vol. 16. No 3. P. 292–314.
2. Sparkes P. *European Land Law*. Oxford–Portland: Hart, 2007. 634 p.
3. Ossowska M. The Numerus Clausus Issue in Property Law – European Private Law and the Polish Perspective. *STUDIA IURIDICA LXXXII*. P. 211–226.
4. Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах Європеїзації та кодифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 39–54.
5. Харченко Г.Г. Речові права: монографія. К.: Алерта, 2016. 556 с.
6. Lehmann M. Private Macht im Eigentumsrecht. In: *Private Macht / F. Möslin (ed.)*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016. [XVIII, 644 p.]. P. 281–308.
7. Périnet-Marquet H. *Propositions de l'Association Henri Capitant pour une réforme du droit des biens*. 1<sup>re</sup> édition. Paris LexisNexis SA, Litec, 2009. 148 p.
8. Lurger B., Faber W. *Principles of European Law*. Vol. 9. Acquisition and loss of ownership of goods (PEL Acq Own). Munich : Sellier, 2011. 1657 p.
9. Pothier R.J. *Traité du droit du domaine de propriété*. T. I. Paris–Orleans: Chez Debure pere, 1772. X, 484 p.
10. Wiegand W. Die Entwicklung des Sachenrecht im Verhältnis zum Schuldrecht. *Archiv für die civilistische Praxis*. 1990. P. 112–138.
11. Comporti M. *Contributo allo studio del diritto reale*. Milan: Giuffrè, 1977. VIII, 406 p.
12. Sagaert V. The Fragmented System Of Land Burdens. In *French And Belgian Law*. In: *Towards a Unified System of Land Burdens? / J. H. M. van Erp & B. Akkermans (eds.)*. First Edition. Antwerp–Oxford: Intersentia, 2006. [197 p.]. (Ius Commune: European and Comparative Law Series). P. 31–52.
13. Demolombe C. *Cours de Code Napoleon*. XII. *Traité des servitudes ou services fonciers*. Paris: A. Durand, 1868. 608 p. URL: [https://books.google.com/books/about/Cours\\_de\\_code\\_Napoléon.html?id=-E4UAAAQAAJ](https://books.google.com/books/about/Cours_de_code_Napoléon.html?id=-E4UAAAQAAJ).
14. Code civil. Version en vigueur au 15 juillet 2025. URL: [https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte\\_lc/LEGITEXT000006070721](https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721).
15. Stadler A. *Gestaltungsfreiheit und Verkehrsschutz durch Abstraktion*. Eine rechtsvergleichende Studie zur abstrakten und kausalen Gestaltung rechtsgeschäftlicher Zuwendungen anhand des deutschen, schweizerischen, österreichischen, französischen und US-amerikanischen Rechts. Tübingen : Mohr Siebeck, 1996. XXXV, 797 s.
16. Radke W. W. *Bedingungsrecht und Typenzwang*. Eine Untersuchung zu Grundlagen und Grenzen privatautonomer Gestaltung. Berlin: Dunker & Humblot, 2001. 187 s.
17. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). URL: [https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/\\_\\_137.html](https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__137.html).
18. Stürner R. Dienstbarkeit heute. *Archiv für die civilistische Praxis*. 1994. P. 265–294.
19. d'Avout L., Mallet-Bricout B. La liberté de création des droits réels aujourd'hui (note sous Cass. civ. 3<sup>ème</sup> 31 octobre 2012). *Recueil Dalloz*. 2013. P. 53–61.
20. Commentaire de l'arrêt Caquelard du 13 février 1834. URL: <https://www.ladissertation.com/Monde-du-Travail/Le-Droit/Commentaire-de-l'arrêt-Caquelard-du-13-février-1834-326966.html>.
21. Попов А.С. Фрагментация земель сільськогосподарського призначення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Випуск 11. С. 642–647.
22. Andreu L. Analyse et régime des droit de jouissance spéciale. In : *Liberté contractuelle et droits réels / L. Andreu (ed.)*. Paris: Institut Universitaire Varenne–LGDJ, 2015. [296 p.]. P. 133–154.
23. Sparkes P. Certainty of Property: Numerus Clausus or the Rule with No Name? *European Review of Private Law*. 2012. No 3. P. 769–804. URL: [https://www.researchgate.net/publication/313364513\\_Certainty\\_of\\_Property\\_Numerus\\_Clausus\\_or\\_the\\_Rule\\_with\\_No\\_Name](https://www.researchgate.net/publication/313364513_Certainty_of_Property_Numerus_Clausus_or_the_Rule_with_No_Name).
24. Akkermans B. European Union Constitutional Property Law: Searching for Foundations for the Allocation of Regulatory Competences. In : *Who does What? On the Allocation of Competences in European Private Law / B. Akkermans, J. Hage, N. Kornet & J.M. Smits (eds.)*. Cambridge–Antwerp–Portland: Intersentia, 2015. [XIV, 342 p.]. P. 177–210.

25. Grundmann S. The Concept of the Private Law Society: After 50 Years of European and European Business Law. *European Review of Private Law*. 2008. No 16 (Issue 4). P. 553–581. URL: [https://www.researchgate.net/publication/360048078\\_The\\_Concept\\_of\\_the\\_Private\\_Law\\_Society\\_After\\_50\\_Years\\_of\\_European\\_and\\_European\\_Business\\_Law](https://www.researchgate.net/publication/360048078_The_Concept_of_the_Private_Law_Society_After_50_Years_of_European_and_European_Business_Law).
26. Grundmann S. On the Unity of Private Law from a Formal to a Substance-Based Concept of Private Law. *European Review of Private Law*. 2010. No 18 (Issue 6). P. 1055–1078. URL: [https://www.researchgate.net/publication/360042707\\_On\\_the\\_Unity\\_of\\_Private\\_Law\\_from\\_a\\_Formal\\_to\\_a\\_Substance-Based\\_Concept\\_of\\_Private\\_Law](https://www.researchgate.net/publication/360042707_On_the_Unity_of_Private_Law_from_a_Formal_to_a_Substance-Based_Concept_of_Private_Law).
27. Godt C. 'Regulatory Property Rights' – A Challenge to Property Theory. In: *Regulatory Property Rights. The Transforming Notion of Property in Transnational Business Regulation* / C. Godt (ed.). Leiden–Boston: Brill–Nijhoff, 2017. [247 p.]. P. 13–43.



УДК 341.43

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.53>

## ЗАХИСТ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В АФРИЦІ: ЗНАЧЕННЯ ТА НОВАЦІЇ КАМПАЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ

Грекул-Ковалик Т.А.,  
кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри теорії права та прав людини  
Чернівецького національного університету  
ім. Ю. Федьковича

Торончук І.Ж.,  
кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри міжнародного права та  
порівняльного правознавства  
Чернівецького національного університету  
ім. Ю. Федьковича

### Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Захист внутрішньо переміщених осіб в Африці: значення та новації Кампальської конвенції.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи, значення та новацій Кампальської конвенції 2009 р. як першого регіонального юридично зобов'язуючого інструменту, що спеціально спрямований на захист прав внутрішньо переміщених осіб на африканському континенті. У роботі акцентовано увагу на унікальності африканського досвіду в частині трансформації норм «м'якого» права, закріплених у Керівних принципах ООН з питань внутрішнього переміщення 1998 р., у зобов'язання, що підлягають правозастосуванню. Африканський Союз став не лише ініціатором створення, але й рушійною силою впровадження комплексного механізму правового регулювання внутрішнього переміщення.

У статті виділено ключові новації Конвенції, серед яких: визначення чіткої відповідальності держав та недержавних суб'єктів (зокрема, озброєних формувань і транснаціональних корпорацій), розширення переліку причин переміщення (включаючи зміни клімату, екологічні й соціально-економічні проекти), а також закріплення зобов'язань держав щодо запобігання, захисту, допомоги та створення довгострокових рішень для внутрішньо переміщених осіб. Аналізується посилені роль Африканського Союзу як координаційного органу, здатного діяти у випадках, коли окремі держави не справляються зі своїми обов'язками.

Дослідження охоплює й дискусійні аспекти прийняття остаточного тексту Конвенції, зокрема питання визначення внутрішньо переміщених осіб, розмежування між внутрішнім переміщенням та внутрішньою мобільністю, а також правозастосовні виклики в умовах складного політичного й безпечного середовища. У статті обґрунтовано, що Конвенція зробила вагомий внесок у розвиток міжнародного права, зокрема в частині формалізації норм, які раніше мали рекомендаційний характер, та сприяла створенню нових стандартів захисту внутрішньо переміщених осіб, з урахуванням регіональних особливостей континенту.

Доведено, що Кампальська конвенція не лише підвищила ефективність правового захисту переміщених осіб в Африці, а й продемонструвала високий потенціал бути використаною як модель для майбутнього створення універсального міжнародного договору про захист прав внутрішньо переміщених осіб. У цьому контексті африканський континент позиціонується як лідер з впровадження інноваційних підходів у сфері прав людини.

**Ключові слова:** Кампальська конвенція, внутрішньо переміщені особи, Африканський Союз, регіональні механізми захисту, права людини.

### Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh. Protection of internally displaced persons in Africa: the significance and innovations of the Kampala Convention.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature, significance, and innovations of the Kampala Convention of 2009 as the first regionally binding legal instrument specifically aimed at protecting the rights of internally displaced persons on the African continent. The article focuses on the uniqueness of the African experience in terms of transforming the soft law norms enshrined in the 1998 UN Guiding Principles on Internal Displacement into enforceable obligations. The African Union was not only the initiator of the Convention, but also the driving force behind the implementation of a comprehensive mechanism for the legal regulation of internal displacement.

The article highlights the key innovations of the Convention, including: the definition of clear responsibilities for states and non-state actors (including armed groups and transnational corporations), the expansion of the list of causes of displacement (including climate change, environmental and socio-economic projects), and the establishment of states' obligations to prevent displacement, protect and assist internally displaced persons, and provide durable solutions. The author analyzes the enhanced role of the African Union as a coordinating body capable of taking action in cases where individual states fail to fulfill their responsibilities.

It is proved that the Kampala Convention has not only increased the effectiveness of legal protection of displaced persons in Africa, but also demonstrated a high potential to be used as a model for the future creation of a universal international treaty on the protection of the rights of internally displaced persons. In this context, the African continent is presented as a leader in implementing innovative approaches in the field of human rights.

**Key words:** Kampala Convention, internally displaced persons, African Union, regional protection mechanisms, human rights.

**Актуальність теми дослідження.** У контексті зростання кількості внутрішньо переміщених осіб у всьому світі, проблема їхнього правового захисту набуває дедалі більшої ваги. Особливої уваги заслуговує африканський континент, який не лише виявив політичну волю визнати масштаби проблеми, а й продемонстрував нормативну ініціативу, та став першим регіоном, що офіційно імплементував Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення (1998 р.) у своїй регіональній правовій системі. Разом з тим, прийняття у 2009 р. Конвенції Африканського Союзу про захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам в Африці, відомої як Кампальська конвенція, набуло історичного значення для країн Африки, адже вона трансформувала «м'яке» право в юридично зобов'язуючий документ, що регламентує не тільки права й обов'язки ВПО, а також відповідальність держав і недержавних суб'єктів.

Актуальність дослідження підсилюється потребою вивчення унікального досвіду Африки як континенту-лідера у правовому оформленні захисту ВПО, а також можливістю використання Конвенції як моделі для створення універсального міжнародного інструменту у цій сфері.

**Ступінь наукової розробки проблематики.** Проблемним питанням прийняття, розробки, впровадження та значення Кампальської конвенції для захисту прав ВПО держав Африки присвячені наукові розвідки переважно зарубіжних авторів: А. Дьєнга, Ф. Зорці Джустініані, П. Камунгі, А. Седроне, М. Тадделе та ін. Серед вітчизняних науковців, у працях яких в загальних рисах характеризуються регіональні механізми захисту прав людини виділимо О. Білаша, О. Котляр, І. Шуміло тощо.

**Мета статті** – проаналізувати новації Кампальської конвенції у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб на африканському континенті та її значення для міжнародного права.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Африка – перший регіон, що сприяв прийняттю, а згодом і використанню Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (далі – «Керівні принципи») як основи регіонального інструменту, спеціально призначеного для захисту прав внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Однак, коли африканські держави зрозуміли, що «Керівних принципів» недостатньо через їх необов'язковий характер і відсутність у них конкретно визначених заходів та рішень для вирішення проблеми внутрішнього переміщення на континенті, тоді й з'явилася зацікавленість у створенні правової бази для захисту прав ВПО.

На початку XXI ст. на території Африканського Союзу (далі – АС) розпочався процес формування унікального та ефективного правового інструменту в напрямку регіоналізації міжнародного права у сфері захисту прав ВПО, який основну увагу зосередив на особливостях внутріконтинентальних переміщень. Так, 23 жовтня 2009 р. була прийнята Кампальська конвенція (далі – Конвенція), яка й по нині вважається безпрецедентним і ефективним механізмом захисту ВПО на африканському континенті<sup>1</sup>. Загалом, важливість та новації Конвенції можна звести до кількох основних груп, які спробуємо виділити у нашому дослідженні.

Насамперед, мова піде про *відповідальність державних і недержавних суб'єктів, що спричинили внутрішнє переміщення*. Конвенція вперше закріпила чіткий перелік прав і обов'язків ВПО, а також відповідних суб'єктів (державних або недержавних). У цьому відношенні держава відіграє ключову роль крізь призму позитивної концепції суверенітету, відповідно до якої держава несе основну

<sup>1</sup> Детальніше про передумови та процес прийняття, структуру та зміст Кампальської конвенції можна ознайомитися на сторінках наукової публікації Грекул-Ковалик Т. А. Кампальська конвенція як приклад регіоналізації міжнародного права: передумови прийняття та загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 89 : Право. Ужгород, 2025. Т. 4. С. 128–133. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/89-part-4.pdf>

відповідальність за ВПО, доки вони перебувають на її території або під її юрисдикцією [5, р. 57]. Дійсно, на відміну від «Керівних принципів», у яких основна увага приділялася лише правам ВПО, Конвенція використовує радикально інший підхід, оскільки надає пріоритет державній перспективі та визнає державу головною відповідальною особою у запобіганні внутрішньому переміщенню [6, р. 275].

Виконання приписів Конвенції – обов'язок кожної з держав африканського континенту, які її ратифікували. Однак документ передбачає додаткову їхню роль, яка полягає в тому, щоб гарантувати дотримання положень Конвенції також і недержавними суб'єктами. Під недержавними суб'єктами розуміються як озброєні (зауважимо, що Конвенція не визнає при цьому їхньої легітимності та правового статусу), так і неозброєні формування, транснаціональні корпорації та інші приватні економічні суб'єкти. Той факт, що Конвенція приділяє велику увагу діяльності транснаціональних корпорацій, відображає численні випадки експлуатації ресурсів на африканській землі, які призвели до серйозних переміщень населення. Тому африканські держави зобов'язані забезпечити дотримання прав місцевого населення під час здійснення такими компаніями економічної діяльності відповідно до ст. 3 та 10 Конвенції [7; 9, р. 187]. Включення питання про відповідальність транснаціональних корпорацій можна вважати визнанням зростаючого усвідомлення того, що держави Африки більше не єдині суб'єкти, хто несе відповідальність за внутрішнє переміщення [5, р. 62].

Ще однією новацією Конвенції можна вважати ту роль, що відводиться АС. Дійсно, хоча й документ фіксує, що основна відповідальність за захист ВПО лежить на кожній з держав регіону, однак за деяких особливих обставин (наприклад, військові злочини, вчинення геноциду, злочинів проти людяності, з метою відновлення миру та безпеки у відповідній державі тощо) відповідальність також покладається на АС [1, с. 131; 7, art. 8]. На АС покладається як координуюча роль у вирішенні питань внутрішнього переміщення в африканських державах, так і декларується можливість «заміни» держави-члена у виняткових випадках. Зокрема, координуюча роль здійснюється шляхом надання безпосередньої підтримки відповідній державі через співробітництво в наданні допомоги та захисту ВПО, а також у розподілі необхідних ресурсів й у відносинах з різними зацікавленими сторонами. Що ж стосується «заміни» держави у виконанні її завдань, то така можливість передбачена в Установчому акті АС у разі вчинення міжнародних злочинів [10, р. 355].

Конвенція також значно вплинула на *розвиток понятійного апарату та розширила перелік причин внутрішнього переміщення*. Згідно з визначенням, наведеним у ст. 1, для того, щоб особа вважалася ВПО, обов'язкові кілька умов [7]. Так, під «внутрішньо переміщеними особами» розуміються особи або групи осіб, які вимушено покинули свої будинки чи місця постійного проживання у результаті або з метою уникнення збройних конфліктів, загальних актів насильства та порушень прав людини, стихійних лих, природних або ж техногенних катастроф без перетину міжнародно визнаного державного кордону [1, с. 130]. У цій дефініції, окрім загальноновизнаних основних причин переміщення (збройні конфлікти та порушення прав людини), Конвенція включає також причини, пов'язані зі зміною клімату, та переміщення внаслідок реалізації проєктів соціально-економічного й екологічного характеру. Якщо до цього часу спостерігалася тенденція недостатньої уваги (а то і її відсутність) питанням внутрішнього переміщення, спричиненого такими проєктами та їхньому впливу на навколишнє середовище, то Конвенція позитивно змінює цю ситуацію за допомогою ст. 10, яка прямо їх передбачає [7]. Так, Конвенція чітко визначає африканські держави відповідальними суб'єктами за можливе внутрішнє переміщення унаслідок реалізації як державних проєктів розвитку, так і приватних. Саме тому африканські держави зобов'язані дотримуватися низки гарантій щодо появи ВПО і запобігати, наскільки це можливо, запуску тих проєктів, які можуть призвести до внутрішнього переміщення [10, р. 355]. Таким чином, Конвенція передбачає три основні причини переміщення, а саме: ситуації насильства, включаючи збройні конфлікти та порушення прав людини, природні й техногенні катастрофи, і, нарешті, переміщення, викликане розвитком. Ст. 10 Конвенції згадує проєкти розвитку як одну з можливих причин, що можуть призвести до внутрішнього переміщення. Більше того, зазначимо, що порівняльний аналіз остаточного тексту Конвенції з її проєктом, засвідчує значні переваги чинного документу. Зокрема, проєкт документа включав лише великомасштабні проєкти розвитку, як це передбачено у «Керівних принципах», однак у кінцевому варіанті положення про розмір проєктів вилучено; також виключено нагальний суспільний інтерес серед можливих причин для здійснення проєкту, що спричиняє переміщення [5, р. 58]. Також зауважимо, що в проєкті тексту Конвенції був представлений ширший перелік причин, включаючи й відсутність розвитку, які згодом були вилучені в остаточній версії. Хоча автори проєкту виступали за включення цієї причини переміщення, більшість держав-учасниць переговорного процесу, за винятком Уганди, виступили проти, оскільки, елемент недостатнього розвитку не враховував би два ключові елементи у визначенні ВПО, а саме: перебування в межах національних кордонів та вимушений характер переміщення [5, р. 59; 9, р. 150]. Тому

наприкінці дебатів було вирішено вилучити це положення. Насправді, як правило, ті, хто вирішує переїхати з нерозвинутого місця походження в пошуках більш розвинених територій, роблять це добровільно, а не вимушено, як це передбачено визначенням. У таких випадках не обов'язково говорити про внутрішнє переміщення людей, які вирішили переїхати до більш розвинених місць. Тут мова ведеться лише про внутрішню мобільність, а не про внутрішнє переміщення. Як наслідок, ті, хто переїжджає через недостатній рівень розвитку держави, не повинні вважатися вимушеними переселенцями та підпадати під визначення ВПО.

Наступна група новаційних положень пов'язана з *інтеграцією довгострокових рішень*. Конвенція зробила значний внесок й у сфері захисту ВПО «на майбутнє». Мова йде про забезпечення довгострокових рішень, що відображено у праві на повернення, яке передбачене ст. 11 [7]. У ній підтверджується фундаментальне завдання держав шукати рішення «на майбутнє», що сприяли б сталому поверненню ВПО лише за умови добровільності та з урахуванням безпекових ситуацій і людської гідності й, нарешті, бути організованим [1, с. 131]. У цьому відношенні можна провести різницю з «Керівними принципами», які, хоча й визнають важливість права на повернення, але не визначають, хто несе відповідальність за його реалізацію. Конвенція, натомість, прямо передбачає зобов'язання держав, а, отже, вперше визначає носіїв обов'язків у цьому контексті [6, р. 278]. Загалом, право на повернення до країни походження застосовується переважно до біженців та регулюється міжнародним правом. Водночас щодо ВПО, це право ніколи не було офіційно визнано міжнародним співтовариством, хоча його можна вивести з інших інструментів права прав людини [5, р. 59].

Ще дві, з виділених нами, групи нововведень Конвенції стосуються *юридично обов'язкового характеру норм щодо ВПО та впливу на розвиток регіонального правозахисного механізму* Кампальську конвенцію неодноразово визнавали безпрецедентним інструментом в історії захисту ВПО. Дійсно, вона є першим юридично зобов'язуючим документом на регіональному (африканському) рівні, який водночас активізував роль міжнародного співтовариства в цьому питанні. Крім того, важливим історичним моментом став сам факт прийняття Конвенції, в основу якої закладено принцип солідарності між державами-учасниками, оскільки держави Африки усвідомили свою індивідуальну нездатність впоратися з внутрішніми переміщеннями.

Не можна недооцінювати той факт, що різні положення Конвенції сприяли розробці низки норм і стандартів міжнародного права, включаючи право на добровільне повернення переміщених осіб, абсолютну заборону примусових повернень і свавільних переміщень, а також право переміщених осіб на отримання відшкодування або компенсації за завдану шкоду. Отож, враховуючи всі інноваційні елементи Конвенції з точки зору розвитку міжнародного права, а також сильну мотивацію африканських держав досягти консенсусу щодо її прийняття, можна сказати, що Конвенція має всі шанси розглядатися в майбутньому як модель для прийняття міжнародно зобов'язуючого інструменту.

**Висновки.** Таким чином, Кампальська конвенція перетворила «м'яке» право у сфері захисту прав ВПО, закріплене у положеннях «Керівних принципів», на інструмент «жорсткого» права. Неоціненним внеском, безумовно, є і той факт, що Конвенція стала першим обов'язковим договором, розробленим на глобальному рівні, спеціально призначеним для захисту прав ВПО. Конвенція запровадила нові підходи до визначення причин переміщення, охопивши не лише конфлікти й порушення прав людини, а й стихійні лиха, зміну клімату та проекти розвитку, чітко окреслила механізми державної відповідальності, включаючи превентивні заходи, відшкодування шкоди та гарантії довгострокових рішень. У цьому контексті Африканський Союз постає не лише як координатор, але й потенційний суб'єкт інтервенції в разі неспроможності держав-членів забезпечити захист ВПО. Загалом, Африку можна вважати чи не єдиним континентом, який знаходиться на передовій лінії правового прогресу в питаннях ефективного регулювання внутрішнього переміщення та захисту вимушених «біженців» у своїй країні.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грекул-Ковалик Т.А. Кампальська конвенція як приклад регіоналізації міжнародного права: передумови прийняття та загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 89: Право. Ужгород, 2025. Т. 4. С. 128–133.
2. Котляр О.І. Африканська система захисту вимушено переміщених осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: *Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 170–173.
3. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / [С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур та ін.]; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород : РІК-У, 2017. 348 с.

4. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с. URL: [https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc\\_1\\_copy-1.pdf](https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf).
5. Cedrone A. The protection of Internally Displaced Persons in Africa: analysis of legal frameworks and States' practice. 2019. 128 p. URL: [https://tesi.luiss.it/25325/1/633392\\_CEDRONE\\_ARIANNA.pdf](https://tesi.luiss.it/25325/1/633392_CEDRONE_ARIANNA.pdf).
6. Dieng A. Protecting internally displaced persons: The value of the Kampala Convention as a regional example. *International Review of the Red Cross*. 2017. Vol. 99. Issue 904. P. 263–282. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-the-red-cross/article/protecting-internally-displaced-persons-the-value-of-the-kampala-convention-as-a-regional-example/92302969D55A3B2AB6DA46054109D7A0>.
7. Kampala Convention: African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa. Adopted by the Special Summit of the Union Kampala, Uganda 23rd October 2009. Entry into Force 6th December 2012. URL: [https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty-kampala\\_convention.pdf](https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty-kampala_convention.pdf).
8. Kamungi P. National Response to Internal Displacement: Achievements, Challenges and Lessons from Kenya. *From Responsibility to Response: Assessing National Approaches to Internal Displacement*. 2011. P. 231–257. URL: [https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/From-Responsibility-to-Response-Nov-2011\\_Kenya.pdf](https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/From-Responsibility-to-Response-Nov-2011_Kenya.pdf).
9. Taddele Maru M. The Kampala convention and its contributions to international law: legal analyses and interpretations of the African union convention for the protection and assistance of internally displaced persons. The Hague, Netherlands; Portland, Oregon: Eleven International Publishing. 2014. 433 p. URL: [https://trobes.uv.es/discovery/fulldisplay/alma991009399650306258/34CVA\\_UV:VU1](https://trobes.uv.es/discovery/fulldisplay/alma991009399650306258/34CVA_UV:VU1).
10. Zorzi Giustiniani F. New Hopes and Challenges For the Protection of IDPs in Africa: the Kampala Convention For the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa. *Denver Journal of International Law and Policy*. 2011. Vol. 39. Issue 2. P. 347–370. URL: <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1184&context=djilp>.

УДК 342.57:341(4)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.54>

## ДО ПИТАННЯ ПРО ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ІНСТИТУЦІЇ У РЕГУЛЮВАННІ СУДОУСТРОЮ ТА СТАТУСУ СУДДІВ

Гуменюк Ю.І.,

аспірант кафедри міжнародного та європейського права  
Державного некомерційного підприємства  
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»  
ORCID: 0009-0000-6029-3034

### Гуменюк Ю.І. До питання про європейські правові стандарти та інституції у регулюванні судоустрою та статусу суддів.

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу європейських правових стандартів у сфері судоустрою та статусу суддів, із фокусом на ключовому принципі незалежності судової влади. Розкривається зміст цього принципу як фундаментальної складової верховенства права та демократії в європейському правовому просторі. Аналізується нормативна база Європейського Союзу та Ради Європи, яка включає Договір про Європейський Союз, Хартію основоположних прав ЄС, Європейську конвенцію з прав людини, акти Венеційської комісії та інші міжнародно-правові документи, що формують основу європейських стандартів у сфері правосуддя.

Особлива увага приділяється ролі Суду Європейського Союзу та Європейського суду з прав людини у формуванні єдиних підходів до розуміння та реалізації принципу незалежності судової влади в державах-членах. Наголошується на багатомірності поняття судової незалежності, яка включає як інституційну автономію судової системи, так і персональну незалежність суддів, їхню недоторканність, захист від політичного чи адміністративного тиску, а також соціальне сприйняття суду як незалежного та неупередженого органу з боку суспільства.

У статті досліджуються вимоги до забезпечення незалежності судової влади на рівні європейського права: прозорі процедури призначення суддів, чіткі правила щодо строків їхніх повноважень, наявність правових гарантій від зовнішнього втручання, створення незалежних органів суддівського самоврядування для добору, кар'єрного просування та дисциплінарної відповідальності суддів. Особливо підкреслюється, що хоча організація національної судової системи належить до внутрішньої компетенції держав-членів, вони зобов'язані дотримуватися мінімальних стандартів ЄС для забезпечення ефективного судового захисту та верховенства права.

Важливою є також роль Венеційської комісії Ради Європи як авторитетного дорадчого органу, що формулює рекомендації для забезпечення незалежності судової влади, підкреслюючи необхідність обмеження впливу виконавчої влади на призначення та діяльність суддів. Стаття розглядає взаємодію між міжнародними та національними підходами до реформування судової влади та наголошує на необхідності гармонізації законодавства відповідно до європейських стандартів.

У висновках обґрунтовується, що незалежність судової влади є не лише елементом національного конституційного порядку, а й об'єктом міжнародного контролю, що гарантує дотримання спільних європейських цінностей та прав людини. Забезпечення цієї незалежності зміцнює довіру громадян до правосуддя, підтримує верховенство права та сприяє сталому розвитку демократичних інституцій у державах Європи.

**Ключові слова:** незалежність судової влади, європейські правові стандарти, Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, євроінтеграція.

### Gumenyuk Yu.I. On the Issue of European legal standards and institutions in the regulation of the judiciary and the status of judges.

This article provides a comprehensive analysis of European legal standards in the field of the judiciary and the status of judges, with a focus on the key principle of judicial independence. It explores this principle as a fundamental component of the rule of law and democracy within the European legal space. The normative framework of the European Union and the Council of Europe is examined, including the Treaty on European Union, the Charter of Fundamental Rights of the EU, the European Convention on Human Rights, the Venice Commission's acts, and other international legal documents that form the basis of European standards in the justice sector.

Special attention is given to the roles of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights in shaping unified approaches to understanding and implementing the principle of judicial independence in member states. The multidimensional nature of judicial independence is

emphasized, encompassing both the institutional autonomy of the judicial system and the personal independence of judges, their irremovability, protection from political or administrative pressure, and the social perception of courts as independent and impartial bodies by society.

The article examines the requirements for ensuring judicial independence at the level of European law: transparent procedures for appointing judges, clear rules regarding the duration of their mandates, the existence of legal safeguards against external interference, and the establishment of independent judicial self-governing bodies responsible for selection, career advancement, and disciplinary accountability of judges. It is also highlighted that although the organization of the national judiciary falls within the internal competence of member states, they are obliged to comply with the EU's minimum standards to ensure effective judicial protection and the rule of law.

The important role of the Venice Commission of the Council of Europe as an authoritative advisory body formulating recommendations to ensure judicial independence is also stressed, particularly its emphasis on limiting the influence of the executive branch over the appointment and functioning of judges. The article discusses the interaction between international and national approaches to judicial reforms and underscores the necessity of harmonizing legislation in line with European standards.

In conclusion, the article argues that judicial independence is not only an element of the national constitutional order but also an object of international oversight that guarantees adherence to shared European values and human rights. Ensuring this independence strengthens citizens' trust in the judiciary, supports the rule of law, and contributes to the sustainable development of democratic institutions in European states.

**Key words:** judicial independence, European legal standards, Court of Justice of the European Union, European Court of Human Rights, European integration.

**Постановка проблеми.** Формування незалежної, неупередженої та ефективної судової системи є надзвичайно актуальним завданням для забезпечення верховенства права, демократичності та стабільності держави. В умовах зростання політичного тиску на судову владу в окремих європейських країнах особлива увага приділяється дотриманню європейських стандартів щодо статусу суддів і організації судоустрою. Для України ця проблема набуває критичного значення у зв'язку з прагненням інтегруватися до європейської правової спільноти та імплементувати вимоги ЄС, що висувають суворі критерії незалежності та ефективності судової влади.

**Мета статті** – проаналізувати, яким чином європейські правові стандарти формуються і застосовуються у сфері судоустрою та статусу суддів, та яку роль у цьому відіграють ключові інституції – Суд ЄС та ЄСПЛ.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**: 1) проаналізувати нормативно-правові засади принципу судової незалежності у правовому порядку ЄС; 2) розглянути тлумачення принципу незалежності судової влади у практиці ЄСПЛ та Суду ЄС; 3) окреслити критерії оцінки незалежності суду, сформовані в європейській судовій практиці.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання європейських правових стандартів та інституцій у регулюванні судоустрою та статусу суддів досліджували такі науковці, як І.В. Назаров, О.В. Сащенко, А.Л. Паскар, С.В. Васильєв, Г.О. Бабенко, Ю. Шемшученко, І. Яковюк тощо.

**Виклад основного матеріалу.** Європейські стандарти у сфері судоустрою ґрунтуються на низці міжнародних документів, зокрема: Європейській конвенції з прав людини, Хартії основоположних прав Європейського Союзу, актах Венеційської комісії, а також на практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та Суду Європейського Союзу (ЄС). Сукупність цих документів і судових рішень формує цілісну систему правових орієнтирів, обов'язкових для держав-членів ЄС і рекомендаційних, але водночас впливових, для країн-кандидатів на вступ.

Суд Європейського Союзу функціонує на основі принципу верховенства права – однієї з ключових цінностей, закріплених у статті 2 Договору про Європейський Союз (ДЄС). У цьому контексті правове регулювання судоустрою та статусу суддів у державах-членах має відповідати як нормам внутрішнього законодавства ЄС, так і загальноєвропейським правовим стандартам. Важливу роль у формуванні таких стандартів відіграють ЄСПЛ та Суд ЄС, юрисдикції яких, хоч і базуються на різних правових системах – ЄКПЛ та праві ЄС відповідно – взаємодоповнюють одна одну у зміцненні незалежності судової влади.

Згідно зі статтею 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу (далі – Хартія), право на справедливий суд розглядається як фундаментальне, і передбачає розгляд справи незалежним, безстороннім судом, встановленим законом [2]. Це положення є еквівалентом статті 6 ЄКПЛ, яка гарантує кожному право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд його справи судом, який є незалежним, неупередженим і створеним відповідно до закону [3]. Відповідно до абз. 3 ст. 52 Хартії, тлумачення та рівень захисту, наданий її статтею 47, не можуть бути нижчими від стандартів, закріплених у практиці ЄСПЛ [2].

Згідно зі статтею 19 ДЄС, держави-члени зобов'язані забезпечити ефективний судовий захист у всіх сферах, охоплених правом Союзу [1]. Це передбачає, що судові органи в межах національних юрисдикцій повинні відповідати стандартам незалежності та безсторонності, встановленим не лише у внутрішньому законодавстві, а й у праві ЄС.

Незалежність судової влади визнається фундаментальним принципом правової держави. Його реалізація передбачає як інституційну автономію судової системи, так і забезпечення персональної незалежності суддів. Це включає належні гарантії їхньої професійної діяльності, незмінюваність, а також захист від будь-якого політичного або адміністративного тиску з боку інших гілок влади.

У правовому порядку ЄС судова незалежність, яка також є частиною ширшого принципу верховенства права, закріплена у трьох нормативних положеннях права: статті 2 Договору про Європейський Союз (ДЄС), яка встановлює верховенство права як спільну цінність ЄС для всіх держав-членів; статті 19 ДЄС, яка зобов'язує держави-члени забезпечувати «ефективний судовий захист» у сферах, що охоплюються правом ЄС; та статті 47 Хартії основних прав ЄС (Хартія), яка зобов'язує держави-члени під час імплементації права ЄС поважати основоположне право на справедливий суд та на ефективний засіб правового захисту (стаття 51 Хартії).

Розглядаючи ці три положення разом та тлумачачи їх системно, Суд Європейського Союзу розробив набір спільних мінімальних стандартів незалежності судової влади, які він вважає обов'язковими для держав-членів відповідно до права ЄС. Хоча Суд Європейського Союзу визнає, що організація національного правосуддя сама по собі не належить до компетенції ЄС, він, тим не менш, вимагає, щоб держави-члени дотримувалися мінімальних стандартів ЄС щодо верховенства права під час здійснення своїх компетенцій у цій сфері [13].

Особливістю підходу ЄС є багатовимірність розуміння незалежності судової влади. На відміну від ЄСПЛ, який тлумачить принцип незалежності виключно в межах права на справедливий суд (стаття 6 ЄКПЛ), для інституцій ЄС це питання також пов'язане з фундаментальними цінностями Союзу (стаття 2 ДЄС), а також з інституційною архітектурою самого Союзу, де суди відіграють роль гаранта дотримання та уніфікації права ЄС.

ЄСПЛ у своїй практиці напрацював чіткі критерії для оцінки незалежності суду. До них належать: спосіб призначення суддів, тривалість їх повноважень, наявність правових та інституційних гарантій проти зовнішнього втручання, а також сприйняття суду як незалежного в очах громадськості. Ці критерії застосовуються при оцінці як фактичної незалежності, так і зовнішніх проявів, що можуть підірвати довіру до судової системи.

Концепція судової незалежності розвивалася в судовій практиці ЄСПЛ протягом кількох десятиліть. У справі Ноймайстера 1968 року ЄСПЛ заявив, що орган має «судовий характер», якщо він незалежний від виконавчої влади та сторін [11].

У рішенні «Вака v. Hungary» Суд визнав порушення прав голови Верховного суду через його передчасне звільнення, що було спричинене критикою урядової судової реформи. Суд визнав, що таке звільнення є формою втручання у судову незалежність і суперечить стандартам, передбаченим статтею 6 ЄКПЛ [8].

Для оцінки незалежності ЄСПЛ розробив у своїй судовій практиці чотири етапний тест. Оцінюючи, чи слід вважати суд «незалежним», необхідно враховувати, серед іншого, такі аспекти: i) процедуру призначення його членів; ii) термін їхніх повноважень; iii) існуючі гарантії від зовнішнього тиску; та iv) чи створює установа враження незалежності [13].

Аналогічні підходи демонструє і Суд Європейського Союзу. У рішенні у справі Associação Sindical dos Juizes Portugueses він наголосив, що держави-члени зобов'язані забезпечувати незалежність судових органів навіть у тих випадках, коли такі органи діють виключно в межах національної юрисдикції, якщо вони потенційно можуть застосовувати або тлумачити право ЄС [9].

У справі Commission v. Poland (Independence of the Supreme Court), Суд ЄС постановив, що зміни у пенсійному віці суддів, які дозволяли виконавчій владі впливати на тривалість мандату суддів Верховного суду, суперечать принципу судової незалежності, як передбачено у абз. 1 статті 19 ДЄС [10].

Таким чином, у сфері забезпечення незалежності судової влади існує тісний взаємозв'язок між двома юрисдикціями – ЄСПЛ у Страсбурзі та Судом ЄС у Люксембурзі. Незважаючи на різницю в правових основах, обидва судові органи спільно формують уніфікований європейський стандарт, що зобов'язує держави-члени забезпечувати не лише формальну, а й реальну незалежність суддів та судів, як необхідну умову для дотримання принципу верховенства права та ефективного захисту прав людини [13].

Істотну роль у розвитку європейських стандартів відіграє Венеційська комісія Ради Європи. У своїх висновках вона неодноразово підкреслювала необхідність створення незалежних органів суддівського самоврядування, наділених повноваженнями з добору, атестації, просування та



дисциплінарної відповідальності суддів. Комісія підтримує ідею мінімізації ролі виконавчої влади у питаннях, що стосуються функціонування судової системи.

У справі Пірсак 1982 року ЄСПЛ розрізняв суб'єктивний та об'єктивний підхід до судової неупередженості. У цьому сенсі суб'єктивний аспект спрямований на вивчення особистого переконання конкретного судді в конкретній справі, тоді як об'єктивний підхід зосереджується на тому, чи надав суддя достатні гарантії для усунення будь-яких розумних сумнівів у цьому відношенні (тобто він зосереджується на соціальному сприйнятті незалежності). ЄСПЛ також наголосив, що питання внутрішньої організації судів також повинні враховуватися, щоб вони могли викликати суспільну довіру, яка є важливою. У справі Пірсак колишнього державного прокурора після призначення суддею попросили розглянути справу, в якій він сам раніше виконував обов'язки державного прокурора. Це підірвало довіру громадськості до його незалежності та могло викликати у громадськості занепокоєння, що він не надав достатніх гарантій своїй неупередженості, оскільки він міг бути упередженим через свою попередню діяльність на іншій процесуальній посаді в тій самій справі [12].

Суд Європейського Союзу, посилаючись на статтю 47 Хартії основоположних прав ЄС та статтю 6 ЄКПЛ, які вимагають, щоб суди були незалежними, безсторонніми та «встановленими законом», зазвичай утримується від прямого аналізу того, наскільки національні процедури призначення суддів відповідають вимогам національного законодавства. Натомість увага Суду зосереджується на оцінці того, чи мали можливі порушення такого порядку призначення вплив на громадське сприйняття незалежності й неупередженості судової влади.

Таке зміщення акценту з формально-правового аналізу на соціально-психологічні аспекти судової незалежності пояснюється інституційними межами компетенції Суду ЄС. Оскільки Суд не має повноважень тлумачити національне законодавство держав-членів, він не може давати юридичну оцінку правомірності призначення суддів з точки зору внутрішніх норм. Втручання в цю сферу означало б вихід за межі його мандату, визначеного установчими договорами ЄС.

Замість цього Суд ЄС формує власне, автономне розуміння концепції судової незалежності на рівні права Союзу, базуючись на ширших соціологічних і психологічних підходах. Таке бачення є уніфікованим і не залежить від варіативних підходів, що існують у національних правових системах країн-членів [13].

Держави-члени зберігають за собою повноваження впроваджувати судові реформи. Однак, згідно з прецедентним правом Європейського суду, вони не можуть вільно визначати напрямок, у якому можуть розвиватися такі реформи. Суд вимагає, щоб будь-які зміни лише зміцнювали (посилювали) незалежність судової влади, а не послаблювали її. Європейський суд встановив цю доктрину нерегресії у рішенні у справі «Республіка проти Прем'єр-міністра». У цій справі мальтійська неурядова організація оскаржила судову реформу на Мальті, стверджуючи, що повноваження Прем'єр-міністра призначати суддів ставлять під сумнів незалежність призначених осіб. Європейський суд виніс рішення у цій справі за запитом Конституційного суду Мальти про попереднє рішення та зазначив, що відповідна реформа фактично зміцнила незалежність судової влади, включивши до процесу Комітет з призначень суддів (чого раніше не було). Таким чином, відповідна реформа не послабила, а посилила незалежність судової влади. З цього приводу Європейський суд встановив принцип нерегресії щодо верховенства права, згідно з яким держава-член «не може вносити зміни до свого законодавства таким чином, щоб це зменшило захист цінності верховенства права», і згідно з яким держави-члени «повинні забезпечити уникнення будь-якого регресу у своєму законодавстві, що регулює організацію судової влади, утримуючись від прийняття правил, які підривають незалежність судової влади» [1].

Підхід ЄСПЛ до призначення суддів не полягає в нав'язуванні певної конституційної моделі сторонам ЄСПЛ. Тобто, призначення суддів виконавчою або законодавчою гілками влади є допустимим, якщо призначені особи не піддаються впливу чи тиску під час виконання своїх суддівських функцій. У справі Флюкс проти Молдови суддя Верховного суду Республіки Молдова був призначений національним парламентом; однак не було жодних ознак того, що термін його повноважень може бути припинений виконавчою або законодавчою гілками влади, і не було представлено жодних доказів впливу, що змусило ЄСПЛ дійти висновку про його незалежність [5].

У справі Кларк проти Великої Британії ЄСПЛ також відхилив скаргу щодо призначення районних та окружних суддів в Англії лордом-канцлером. ЄСПЛ встановив, що між суддями та офісом лорда-канцлера не існувало ієрархічного чи організаційного зв'язку. Хоча лорд-канцлер мав повноваження звільняти цих суддів у контексті судового перегляду, ці повноваження ніколи не використовувалися на практиці. Тому це не викликало б жодних підстав для занепокоєння у об'єктивного спостерігача [6].

У справі Астрадссон проти Ісландії ЄСПЛ запровадив поняття заслуги в контексті призначень суддів, заявивши, що характерною рисою поняття суду є те, що він складається з суддів, обраних

на основі їхніх заслуг, тобто суддів, які відповідають вимогам технічної компетентності та моральної доброчесності для виконання судових функцій, покладених на них у державі, що керується верховенством права (пункт 220). Крім того, чим вище розташований суд у судовій ієрархії, тим суворішими мають бути застосовні критерії відбору (пункт 222) [7].

Суд ЄС також неодноразово наголошував, що він не нав'язує державам-членам єдину процедуру призначення суддів, а радше забезпечує, щоб будь-яка обрана ними процедура відповідала мінімальним стандартам верховенства права, розробленим у його прецедентній практиці. У своєму рішенні від 5 червня 2023 року у справі Комісія проти Польщі Суд постановив: хоча організація правосуддя в державах-членах, включаючи створення, склад, повноваження та функціонування національних судів і трибуналів, а також правила, що регулюють процедуру призначення суддів або їх статус та виконання ними своїх обов'язків, належить до компетенції держав-членів, останні, здійснюючи цю компетенцію, повинні дотримуватися зобов'язань, які вони впливають з права Союзу, зокрема зі статей 2 та 19 Договору про ЄС. Для того, щоб органи, які можуть бути покликані вирішувати питання, що стосуються застосування або тлумачення права Союзу, могли надавати такий ефективний правовий захист, важливо, щоб поважалася незалежність відповідних органів, як це підтверджує стаття 47 Хартії [10].

Тобто, на думку Європейського суду, держави-члени не можуть посилалися на застереження про національну ідентичність для виправдання концепції верховенства права, яка відхилятиметься від спільних мінімальних стандартів, встановлених судовою практикою Європейського суду.

Хоча як ЄСПЛ, так і Суд ЄС загалом допускають відмінності в національних правилах, що регулюють призначення суддів, дотримання цих правил є надзвичайно важливим. Знаковою справою ЄСПЛ щодо порушень таких правил є справа *Ástráðsson*, у якій ЄСПЛ застосував триетапний тест, щоб визначити, чи були порушення в процесі призначення настільки серйозними, що порушували основоположне право на суд, встановлений законом. Перший крок полягає у вивченні того, чи мало місце явне порушення національного законодавства, у тому сенсі, що порушення має бути об'єктивно та фактично ідентифікованим як таке (пункт 244). Однак відсутність явного порушення сама по собі не виключає можливості порушення права на суд, встановлений законом, якщо процедура призначення, хоча й явно відповідала правилам, тим не менш призвела до результатів, несумісних з об'єктом і метою права, закріпленого в ЄКПЛ (пункт 245). На другому кроці порушення має бути оцінене з огляду на об'єкт і мету вимоги про «суд, встановлений законом», щоб забезпечити, щоб судова влада могла вільно виконувати свої функції.

На другому етапі порушення має бути оцінене з огляду на мету та завдання вимоги щодо «суду, встановленого законом», яка полягає у забезпеченні того, щоб судова влада могла виконувати свої функції без неналежного втручання, і таким чином, щоб дотримувалися верховенство права та розподіл влади. Суто технічні порушення, які не впливають на незалежність судді, не підпадають під сферу перегляду (пункт 246). Дійсно, лише порушення, які впливають на сутність права на «суд, встановлений законом», можуть призвести до порушення цього права (пункт 247). Третій етап перегляду стосується правових наслідків порушення для прав особи згідно з ЄКПЛ (пункт 248). Після встановлення порушення відповідних національних положень оцінка правових наслідків цього порушення національними судами повинна ґрунтуватися на відповідній судовій практиці щодо ЄКПЛ та принципах, що впливають з неї (пункт 251). ЄСПЛ також може проводити цю оцінку на додатковій основі (пункти 249-250), особливо якщо висновки національного суду є довільними або явно необґрунтованими (пункт 251) [7].

З огляду на викладене можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**: 1) ЄСПЛ і Суд ЄС формують уніфіковану систему стандартів, що вимагає від держав забезпечувати не тільки формальну, а й фактичну незалежність судів; 2) незалежність суду в європейській судовій практиці оцінюється за формальними критеріями (призначення, строк, гарантії) та за соціальним сприйняттям з боку суспільства; 3) створення або реформування судів не повинно викликати у громадськості сумнівів у незалежності та неупередженості нових інституцій; 4) національне право судоустрою залишається компетенцією держав-членів, але вони зобов'язані дотримуватися мінімальних стандартів ЄС.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договір про Європейський Союз: консолідована версія станом на 1 січ. 2005 р. URL: [https://zakononline.com.ua/documents/show/153773\\_\\_\\_595905](https://zakononline.com.ua/documents/show/153773___595905).
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Union. 2012. С 326. Р. 391- 407. URL: [https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char\\_2012/oj](https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція; Рада Європи від 04.11.1950 (редакція станом на 01.08.2021) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/go/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004).

4. Суд Європейського Союзу. Велика палата. Рішення від 20 квітня 2021 р. у справі C-896/19 – Repubblica проти Il-Prim Ministru. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=240084&doclang=DE>.
5. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі "Case of Flux (No. 2) v. Moldova" (заява № 001-81372/16), 20 травня 2024 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-81372%22%5D%7D>.
6. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі "Clarke v. the United Kingdom" (заява №23695/02), 25 серпня 2005 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3773>.
7. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі "Case of Gudmundur Andri Ástráðsson v. Iceland" (заява № 26374/18), 28 січня 2025 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-206582%22%5D%7D>.
8. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі Vaka v. Hungary, заява № 20261/12, Велика палата, 23 червня 2016 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164684>.
9. Суд Європейського Союзу (Велика палата). Рішення у справі Associação Sindical dos Juizes Portugueses v. Tribunal de Contas, справа C-64/16, 27 лютого 2018 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62016CJ0064>.
10. Суд Європейського Союзу (Велика палата). Рішення у справі European Commission v. Republic of Poland (Independence of the Supreme Court), справа C-619/18, 24 червня 2019 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0619>.
11. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі "Case of Neumeister v. Austria" (заява № 1936/63), 27 червня 1968 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57544%22%5D%7D>.
12. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі "Case of Piersack v. Belgium" (заява № 8692/79), 1 жовтня 1982 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57557%22%5D%7D>.
13. Mańko, R. Zur Unabhängigkeit der Justiz: Überblick über die Rechtsprechung des Europäischen Gerichtshofs für Menschenrechte und des Europäischen Gerichtshofs: eingehende Analyse. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2024/767152/EPRS\\_IDA\(2024\)767152\\_DE.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2024/767152/EPRS_IDA(2024)767152_DE.pdf).

УДК: 341.231.14:343.8](100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.55>

## ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ПРОБАЦІЇ

Дем'янченко І.О.,

аспірантка

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого,

провідний інспектор Полтавського районного сектору № 2

філії Державної установи «Центр пробації» в Полтавській області

ORCID: 0009-0005-4960-3923

### Дем'янченко І.О. Поняття та класифікація міжнародно-правових стандартів пробації.

У статті розкрито теоретико-правові засади поняття та класифікації міжнародно-правових стандартів пробації як особливого інституту міжнародного права у сфері кримінальної юстиції. Автор обґрунтовує, що становлення пробації як інституту, орієнтованого на гуманістичні цінності, має комплексний характер, що підтверджується широкою міжнародною нормотворчою практикою. Визначено, що міжнародно-правові стандарти пробації – це узгоджені на міждержавному рівні норми, принципи, правила або рекомендації, що забезпечують належне поводження з особами, залученими до пробаційних процедур. Вони формують етичний орієнтир державної політики у сфері прав людини, сприяють розвитку національних правових систем, а також значно впливають на внутрішнє законодавче регулювання. У роботі акцентовано увагу на історичних передумовах виникнення стандартів пробації, які базуються на еволюції уявлень про кримінальне покарання і реабілітацію засуджених, а також на нормативному закріпленні цих стандартів у міжнародних документах, таких як акти ООН, Ради Європи, ОБСЄ тощо. Здійснено детальну класифікацію міжнародно-правових стандартів пробації за сімома критеріями: за просторовою дією, змістом і формою, спрямованістю, предметом регулювання, колом адресатів, формою прийняття та юридичною силою. Такий підхід дозволяє чітко окреслити межі та особливості застосування кожного стандарту в контексті різних правових систем. Особливу увагу приділено ролі регіональних актів, зокрема Європейським правилам пробації, які є прикладами «м'якого права». Незважаючи на необов'язковість цих актів, вони активно впроваджуються в національні правові системи, зокрема в Україні, і забезпечують ефективне регулювання пробаційної практики. Автор також підкреслює, що регіональні стандарти пробації сприяють гармонізації національних законодавств із загальнолюдськими цінностями, зокрема в контексті прав людини. Автор робить висновок, що міжнародно-правові стандарти пробації є динамічним і багатовимірним явищем, що потребує подальшого дослідження з метою забезпечення більш ефективного та уніфікованого підходу до поводження з особами, засудженими до покарань, а також гармонізації внутрішнього законодавства із міжнародними стандартами прав людини.

**Ключові слова:** міжнародне право, міжнародно-правові стандарти, права людини, європейські стандарти, пробація, класифікація, служба пробації, інститут пробації, виконання покарань, кримінально-виконавче право.

### Demianchenko I.O. Concept and classification of international legal standards of probation.

The article reveals the theoretical and legal foundations of the concept and classification of international legal probation standards as a special tool of international law in the field of criminal justice. The author argues that the establishment of probation as an institution oriented toward humanitarian values has a global character, as evidenced by the widespread international norm-making practice. It is defined that international legal probation standards are norms, principles, rules, or recommendations agreed upon at the interstate level, ensuring proper treatment of individuals involved in probation procedures. These standards not only form the ethical guidelines for state policies in the area of human rights but also promote the development of national legal systems and significantly influence domestic legislative regulation. The work emphasizes the historical prerequisites for the emergence of probation standards, which are based on the evolution of ideas about criminal punishment and the rehabilitation of offenders, as well as the normative consolidation of these standards in international documents such as acts by the UN, the Council of Europe, the OSCE, and others. A detailed classification of international legal probation standards has been carried out according to seven criteria: spatial scope, content and form, orientation, subject of regulation, addressees, adoption form, and legal force. This approach clearly

outlines the boundaries and features of the application of each standard in the context of different legal systems. Special attention is given to the role of regional acts, in particular the European Probation Rules, which serve as examples of «soft law.» Despite the non-binding nature of these acts, they are actively implemented in national legal systems, including in Ukraine, ensuring effective regulation of probation practice. The author also emphasizes that regional probation standards contribute to the harmonization of national legislations with universal human values, particularly in the context of human rights. The author concludes that international legal probation standards are a dynamic and multi-dimensional phenomenon, requiring further research to ensure a more effective and unified approach to the treatment of individuals sentenced to penalties and to harmonize national legislation with international human rights standards.

**Key words:** international law, international legal standards, human rights, European standards, probation, classification, probation service, probation institute, execution of sentences, criminal executive law.

**Постановка проблеми.** Тенденція до універсалізації пробації у XX-XXI столітті засвідчує, що цей напрямок не є виключно інститутом національного права, оскільки постає важливим елементом системи міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції. Потреба дотримання засад гуманізму пояснює тенденцію стандартизації. Очевидним стимулом для активної розробки категорії міжнародно-правових стандартів у сфері кримінальної юстиції стали глобальні трансформації людства за результатами II Світової війни, які спонукали до переосмислення ролі та значення людини в системі цінностей. Перші спроби міжнародного повоєнного співробітництва створили сприятливі передумови для вироблення гуманістичного підходу до взаємодії із засудженими, крізь призму якого ми оцінюємо окремі національні практики у сфері виконання покарань. Своєю чергою вироблення конкретних міжнародно-правових актів у сфері пробації актуалізувало питання поглиблення їх розуміння та класифікації.

**Мета цієї статті** полягає в аналізі теоретико-правових засад міжнародно-правових стандартів пробації та їх класифікації у міжнародному праві.

**Стан опрацювання проблематики.** У першу чергу, для всебічного розкриття тематики міжнародно-правових стандартів пробації пропонуємо розглянути зміст терміну «стандарт». У юридичній термінологічній літературі «стандарт» у загальному значенні описується як письмовий ліміт, визначення або правило, яке затверджене та контролюється уповноваженим суб'єктом як мінімальний прийнятний орієнтир [2]. М.В. Буроменський доречно вказує, що самі витоки появи стандартів мають поза правове походження. Вони свідчать про етап формування міжнародного співтовариства як цілісності більш високого рівня, коли деякі міжнародно-правові норми набувають такого авторитету, що навіть не будучи загальноновизнаними імперативними, усе ж таки виступають мірилом відповідності політики держав, певним стандартам незалежно від визнання цими державами таких норм [3, с. 13]. Тут слід вказати, що у правовій доктрині різноманітні аспекти саме «міжнародно-правових стандартів» досліджували: В.Г. Буткевич, М.В. Буроменський, О.В. Задорожній, В.В. Мицик, Л.А. Луць, С.М. Ляхівненко, О.І. Наливайко, М.П. Рабінович, О.М. Руднева, К.О. Савчук, О.В. Сенаторова, І.Я. Сенюта, К.В. Степаненко, Г.Г. Шмельова та інші. Водночас тематика розробки саме міжнародно-правових стандартів пробації залишається актуальною, що пов'язано з новизною інституту пробації як такого, що з'явився в кінці XIX – початку XX століття.

**Виклад основного матеріалу.** Термінологічна сполука «міжнародно-правовий стандарт пробації» характеризується низкою загальних властивостей, які притаманні усім міжнародно-правовим стандартам, та спеціальних властивостей, що дозволяють детермінувати сутність цієї категорії. По-перше, міжнародно-правовий стандарт як «взірцевий мінімум» повинен мати наднаціональний характер дії та регулювати як зовнішні відносини між суб'єктами міжнародного права, переважно, державами і водночас впливати на побудову внутрішньодержавних відносин. Л.Р. Наливайко та К.В. Степаненко вказують, що стандарти в міжнародному праві є мінімально допустимим консенсусом, а з іншого – зразками для наслідування [4, с. 14]. Отже, міжнародно-правові стандарти становлять собою узгоджений мінімум допустимої поведінки, який не є чимось статичним, оскільки може змінюватися під впливом різних соціальних регуляторів. Вважаємо, що правова природа міжнародно-правових стандартів пробації теж має ознаку динамічності, оскільки такі стандарти постійно доповнюються та розширюються.

Наукова спільнота не сформувала єдиного підходу до визначення змісту міжнародно-правових стандартів, оскільки під цим поняттям розуміються як «універсально визнані норми» (Л.Р. Наливайко, К.В. Степаненко) [4, с. 14], так і «принципи», «правила», «рекомендації» [5, с. 4] (О.І. Іваньков), «позитивні зобов'язання держави» [6] (Г.О. Христова), «положення міжнародних актів обов'язкового та рекомендаційного характеру» (К.А. Жебровська, А.О. Рябошапченко) [7,

с. 71]. Як слідує з послідовного аналізу доктринальних праць «міжнародно-правовий стандарт» – це збірне поняття, яке характеризує універсальні та динамічні положення (наприклад, норми, принципи, правила, рекомендації тощо).

«Міжнародно-правовий стандарт» повинен мати офіційне визнання та закріплення у конкретних міжнародних документах. Так, О.С. Почанська узагальнює, що міжнародні стандарти поєднують весь масив міжнародних нормативних документів, які пройшли процедури обговорення й узгодження на міжнародному рівні та які закріплюють гарантії індивідуальних прав і свобод людини та громадянина [8, с. 185]. Втіленням консенсусу щодо забезпечення прав та свобод людини, у тому числі у сфері кримінальної юстиції, можуть слугувати різні за своїм характером та юридичною силою міжнародні акти європейського рівня.

Оглядаючи весь масив міжнародно-правових стандартів прав людини не викликає сумнівів, що існує спільне майже для усіх універсальних та регіональних актів положення, яке вказує на те, що ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання. Ця норма представлена у різноманітних актах, які, на нашу думку є вихідною точкою у розумінні стандартів пробації.

Підтвердженням наведеної гіпотези є Загальна декларація прав людини (ст. 5, 11), Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (преамбула), Хартія фундаментальних прав ЄС (ст. 4), Міжамериканська конвенція про запобігання катуванням і покарання за них 1985 року (ст. 5), Декларація прав людини АСЕАН (ст. 14), Арабська хартія прав людини 2004 року (ст. 20), Африканська молодіжна хартія (ст. 18) та інші акти.

Міжнародно-правовий стандарт зобов'язує / рекомендує до слідування визначеним у ньому вимогам суб'єктами міжнародного права. У цьому ключі заслуговує на увагу позиція Барріоса Вільярреала А., який розвиває ідею обов'язковості міжнародних стандартів в силу чого вони повинні розглядатися як частина міжнародного права [9, с. 58]. Водночас на противагу цій тезі можемо вказати, що існує «м'яке право», як от необов'язкові рекомендації щодо пробації, які визнаються державами як орієнтир для національної нормотворчості та правозастосування. Тому критерій «обов'язкової дії» міжнародно-правових стандартів слід розглядати критично, зокрема, у сфері пробації.

Міжнародно-правові стандарти виконують особливі функції, які мають вплив не лише на міжнародні відносини, однак і на внутрішньодержавні. На прикладі, стандартів прав людини М.П. Рабинович зазначає, що вони мають відігравати орієнтуючу, а нерідко й юридично-регулюючу роль, а їх інтерпретація повинна бути – принаймні у рамках певної сфери суспільних відносин – справді достатньо уніфікованою [10, с. 20].

Серед наведеного вище комплексу міжнародних актів є ті, які мають ціннісне значення, наприклад, – це Загальна декларація прав людини, дотримання положень якої здійснюється за доброю волею держав з урахуванням фундаментальної ваги цього документа; ті, які конкретно покладають на державу обов'язки, не виконання яких має серйозні наслідки, наприклад, мова йде про Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (1950 рік). З урахуванням викладеної позиції можемо зазначити, що міжнародно-правові стандарти виконують як орієнтуючу, так і юридичну регулюючу роль, проте здебільшого у специфічних сферах правовідносин. Їх призначення полягає у формуванні спільного підходу до забезпечення прав людини, удосконалення процедур захисту та створення умов для ефективної правозастосовної практики на міждержавному рівні. Однією з таких сфер, де міжнародно-правові стандарти відіграють важливу роль, є система кримінального правосуддя, зокрема інститут пробації. У межах цього інституту реалізація прав людини має особливе значення, оскільки йдеться про баланс між ресоціалізацією особи та інтересами суспільства.

Разом з тим, у сучасній міжнародній правовій системі наразі відсутній єдиний уніфікований підхід до визначення та застосування стандартів у сфері пробації. Саме тому, з метою систематизації наявних підходів та кращого розуміння їхнього змісту, ми пропонуємо міжнародно-правові стандарти у сфері пробації, які включені до системи стандартів прав людини класифікувати за низкою критеріїв:

1) *За дією в просторі* міжнародно-правові стандарти пробації поділяються на *універсальні та регіональні*. До універсальних міжнародно-правових стандартів пробації можна віднести такі міжнародні документи, які закріплюють фундаментальні права і свободи людини, що поширюються на практично усі держави світу (наприклад, див. ст. 3, 5 Загальної декларації прав людини, ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року та інші). Водночас звертаємо увагу, що учасниками регіональних міжнародно-правових стандартів пробації є держави певного регіону (див. Європейську конвенцію за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками 1964 року, Арабську хартію прав людини 1981 року, Африканську хартію прав і до-

бробуту дитини 1990 року, Африканську молодіжну хартію та інші акти). Для України регіональний фокус на європейських стандартах (у тому числі у сфері пробації) зосереджені в тій площині, що європейські інструменти та їх реалізація в нашій державі має безпосередню практичну цінність, зокрема, при формуванні нормативно-правової бази. На регіональному рівні Європейський суд з прав людини дотично розглядав питання застосування пробаційних заходів. Так, у справі «Т. проти Сполученого Королівства», заява № 24724/94 від 1999 року ЄСПЛ надавав оцінку дотримання прав неповнолітніх у кримінальному процесі, зокрема питання про те, чи може притягнення до заявників кримінальної відповідальності щодо дій, вчинених у віці десяти років, саме по собі дорівнювати нелюдському або принизливому поводженню. Суд розглядав, чи є відповідні умови гуманними з посиланням на міжнародно-правові стандарти у сфері кримінальної юстиції. Власне, попри відсутність порушення з боку дій держави в окремій думці судді лорда Ріда підкреслено важливість реабілітації та соціальної реінтеграції, що є ключовими елементами пробації [12]. Також у справі «Vinter та інші проти Сполученого Королівства», заяви № 66069/09, 130/10 і 3896/10 від 2013 року ЄСПЛ визначив, що будь-яке покарання має мати реабілітаційну мету, що підкреслює важливість альтернативних форм покарань, таких як пробація на регіональному рівні [13].

2) *За змістом і способом закріплення* міжнародно-правові стандарти пробації поділяються на норми та принципи, які викладені у міжнародних документах. Якщо уточнити, то *міжнародно-правові норми у сфері пробації* – це офіційно-закріплені правила поведінки, встановлені у джерелах міжнародного права, які визначають діяльність органів пробації та порядок поводження із особами до яких застосовуються пробаційні заходи. Натомість *міжнародно-правові принципи пробації* – це вихідні ціннісні орієнтири, які відображають сутність пробації та визначають спрямованість правового регулювання у сфері виконання покарань. До прикладу такі принципи визначені у Європейських Правилах пробації, що закріплені в Рекомендації Комітету Ради Європи CM/Rec (2010)1 від 20 січня 2010 року та включають: справедливе втілення правосуддя, повагу до прав людини правопорушника та потерпілого (у контексті забезпечення гідності, безпеки, добробуту), недискримінації, індивідуальності та пропорційності застосування санкцій та пробаційних заходів, законності, інформованої згоди у співпраці тощо.

3) *За спрямованістю міжнародно-правового регулювання* стандарти пробації поділяються на акти загального характеру, які стосуються прав людини та універсальних засад поводження із засудженими особами та акти спеціального характеру, які відображають безпосередньо специфіку поводження з особами до яких застосовуються пробаційні заходи. До *першої категорії* можна віднести, наприклад, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) (1995); Європейську конвенцію про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (1964), яка визначає механізми надання взаємної допомоги між державами, що необхідна для соціальної реабілітації правопорушників; Європейські Пенітенціарні Правила (2006), що регламентують особливості поводження з усіма особами, позбавленими волі. Натомість до *другої категорії* належать – рекомендаційні акти Комітету Ради Європи, зокрема, але не виключно: Рекомендація CM/Rec (2010)1 державам – членам про Правила Ради Європи про пробацію від 20 січня 2010 року, Резолюція (70)1 про практичну організацію заходів з контролю і постпенітенціарну опіку над умовно засудженими та умовно звільненими від 26 січня 1970 року, Рекомендація CM/Rec (2003)22 державам-членам на умовно-дострокове звільнення від 24 вересня 2003 року, Рекомендація CM/Rec (2008)11 державам-членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій чи заходів від 5 листопада 2008 року; Рекомендація CM/Rec (2017)3 щодо громадських санкцій та заходів від 22 березня 2017 року; Рекомендація CM/Rec (97)12 щодо персоналу, який займається впровадженням санкційних заходів від 10 вересня 1997 року; Рекомендація CM/Rec (2014)4 державам – членам стосовно електронного моніторингу від 19 лютого 2014 року, Рекомендація № R (97) 12 щодо персоналу, який займається впровадженням санкцій та заходів, охоплює питання набору, добору, освіти, професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників пенітенціарних установ та пробації від 25 квітня 2019 року; Рекомендація CM/Rec(2024)5 Комітету міністрів державам-членам щодо етичних та організаційних аспектів використання штучного інтелекту та пов'язаних з ним цифрових технологій тюремними та випробувальними службами від 9 жовтня 2024 року.

4) *За предметом правового регулювання* міжнародно-правові стандарти пробації поділяються на вузькоспеціалізовані сфери, зокрема: щодо засад призначення покарання особам, які вчинили кримінальні правопорушення; щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням; щодо персоналу в'язниць і пробації; щодо допомоги потерпілим від злочинів; щодо нагляду за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками; щодо неповнолітніх правопорушників до яких підлягають застосуванню санкції чи інші кримінально-правові заходи; щодо відновного правосуддя; щодо медіації у кримінальних справах та інші.

5) Залежно від кола осіб (реципієнтів), на яких спрямована їх дія, міжнародно-правові стандарти у сфері пробації поділяються на ті, які поширюються на всіх суб'єктів кримінальної юстиції, натомість спеціальні охоплюють певні категорії осіб (жінки, неповнолітні особи) або ж стосуються конкретних професійних груп (наприклад, персонал пробації, працівники пенітенціарної системи та інші). Вказаний поділ є умовним, однак дозволяє визначити цільові групи на які спрямовані міжнародно-правові стандарти пробації.

б) За юридичною силою міжнародно-правові стандарти пробації бувають імперативні (обов'язкові) (див. Європейську конвенцію за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками 1964 року, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та інші) та диспозитивні (рекомендаційні) (див. рекомендації Комітету Ради Європи міністрів держав-членам). Особливістю такого поділу міжнародно-правових стандартів пробації є те, що імперативні стандарти встановлюють чіткі та однозначні вимоги та правила, відповідні міжнародні акти потребують ратифікації та імплементації в національне законодавство державами. Натомість диспозитивні стандарти пробації не передбачають таких вимог, що означає гнучкість та адаптивність правозастосування відповідних стандартів.

Однією з проблем теоретичного характеру є визначення належності рекомендаційних актів пробації до системи міжнародно-правових стандартів пробації. З одного боку, більша частина проаналізованих нами загальних положень міжнародних документів у галузі прав людини, що так чи інакше застосовуються до пробації, характеризуються імперативними зобов'язаннями активного чи пасивного типу, а отже, за своєю природою є обов'язковими до виконання. Універсальні чи регіональні акти прямої вказівки на категорію «пробація» у різних її значеннях не містять. Натомість рекомендаційні акти прийняті у рамках Ради Європи, що безпосередньо містять положення про пробацію та її функціонування визначаються як акти «м'якого права». І власне критикою зі сторони наукової спільноти може бути те, що відповідні рекомендації не можуть визнаватися міжнародно-правовими стандартами через відсутність елемента «обов'язковості» виконання.

Однак, на нашу думку, широка підтримка та впровадження положень актів «м'якого права» до національних правових систем зарубіжних країн свідчать про їх предметну вагомість для міжнародно-правового регулювання та впливовість під час правозастосування. Наприклад, рекомендаційні акти Ради Європи враховувалися під час вдосконалення законодавства Молдови у сфері пробації, зокрема, ще на етапі розробки змін відзначено мету слідування до європейських стандартів під час формування нормативно-правової бази [11]. Такий підхід демонструє прагнення національних органів влади гармонізовано імплементувати міжнародно-правові стандарти попри їх необов'язковий характер.

Особливості міжнародно-правових стандартів пробації, зокрема, рекомендаційних актів Ради Європи полягають в тому, що у першу чергу, з ціннісних позицій вони сприяють: 1) виправленню, перевихованню осіб, що вчинили кримінальне правопорушення та їх поверненню до законослужняної поведінки, що чітко прослідковується у положеннях рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи); 2) формуванню ефективної системи кримінальної юстиції у кожній конкретній державі шляхом впровадження та застосування міжнародно-правових стандартів. Крім цього слід звернути увагу, що міжнародно-правові стандарти (зокрема, акти «м'якого права») є спрямованими на конкретні категорії суб'єктів (наприклад, дорослих осіб або неповнолітніх; потерпілих від кримінальних правопорушень; персонал, який займається впровадженням санкційних заходів тощо).

**Висновки.** На підставі проведеного дослідження можемо резюмувати, що міжнародно-правові стандарти пробації є орієнтиром розвитку кримінальної юстиції для багатьох сучасних держав та створюють уніфіковане обрамлення інтерпретації сутності інституту пробації. На теоретичному рівні у цій статті запропоновано визначення міжнародно-правових стандартів пробації, яке базується на усталених доктринальних позиціях з урахуванням специфіки саме міжнародно-правового інституту пробації. Зокрема, з акцентом на те, що міжнародно-правові стандарти пробації можуть мати як загально-обов'язковий, так і рекомендаційний характер. Відповідна позиція вдосконалює наведені доктринальні міркування з приводу міжнародно-правових стандартів загалом. Ми вважаємо, що міжнародно-правові стандарти пробації – це визнані міжнародною спільнотою універсальні та динамічні положення (наприклад, норми, принципи тощо) у сфері виконання покарань і діяльності органів та/або установ виконання покарань, які визначають мінімально необхідний або бажаний зміст і /чи обсяг заходів, що застосовуються до засуджених при виконанні покарань не пов'язаних із позбавленням волі, а також встановлюють позитивні зобов'язання держав щодо їх належного забезпечення. Тут слід вказати, що міжнародно-правові стандарти пробації спрямовані на гуманізацію виконання покарання на національному рівні і по суті вони виступають орієнтирами для уніфікації поведінки із засудженими особами. Внеском у розвиток науки міжнародного права вважаємо науково-обґрунтовану пропозицію класифікувати міжнародно-правові стандарти проба-



ції. Ця проблематика може стати предметом подальших наукових дискусій та розширення відповідної класифікації з урахуванням розвитку цієї сфери як на рівні міжнародної правотворчості, так і практик національних держав.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Толстенко Ю.О. Зародження та становлення міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері. *Теорія і практика правознавства: електр. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. 2013. Вип. 2. URL: [http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el\\_zbirnik/2.2013/54.pdf](http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/54.pdf) (дата звернення: 29.08.2024).
2. The Law Dictionary. Black's Law Dictionary – Free Online Legal Dictionary. URL: <https://thelawdictionary.org/standards/> (accessed: 16.08.2024).
3. Буроменський М.В. Міжнародно-правові стандарти внутрішньодержавної демократії. *Вісник Академії правових наук України*. 1997 р. № 2 (9). Харків: Право, 1997. – С. 12–21. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4482> (дата звернення: 21.10.2024).
4. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник / Л.Р. Наливайко, К.В. Степаненко. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.
5. Іваньков О.І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 16 с.
6. Христова Г.О. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції. *Загальні проблеми правової науки*. Вісник № 2, 69. 2012. С. 30–40. URL: [https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2308/1/Xristova\\_30.pdf](https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2308/1/Xristova_30.pdf) (дата звернення 25.08.2024).
7. Zhebrovska K.A. International legal standards of human rights: general principles. *Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. / Є.О. Харитонов (голов. ред.)*. Одеса: Гельветика, 2021. Вип. 41. С. 71–76. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/41d35d47-7e3a-41fb-9cc5-868b439c2e07> (дата звернення 25.08.2024).
8. Почанська О.С. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі: поняття, особливості, функції. *Міжнародний науковий журнал «Верховенства права»* Вип. № 2, 2018. С. 185–190. URL: [https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag\\_file/187-194\\_3.pdf](https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/187-194_3.pdf) (дата звернення 25.08.2024).
9. Barrios Villarreal A. International Standards as Part of International Law. In: *International Standardization and the Agreement on Technical Barriers to Trade*. Cambridge University Press; 2018:58-77.
10. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук*. 2016. Вип. № 1 (84). С. 19–29.
11. Рекомендації щодо внесення змін до Закону про пробацію Республіки Молдова з метою зміцнення статусу працівників пробації. Кишинів, 18–19 квітня 2019 р. Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/en/web/cooperation-in-police-and-deprivation-of-liberty/-/recommendations-to-amend-the-law-on-probation-of-the-republic-of-moldova-aimed-at-strengthening-the-status-of-the-probation-staff> (дата звернення 25.05.2025).
12. T. v. The United Kingdom (application 24724/94, Grand Chamber, ECHR). 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58593> (accessed: 02.05.2025).
13. Vinter and Others v. the United Kingdom (applications № 66069/09, 130/10, and 3896/10, Grand Chamber judgment). European Court of Human Rights. 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-7652> (accessed: 02.05.2025).

УДК 341.9:347.963

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.56>

## **«ПОШУК ФОРУМУ» ЩОДО МІЖНАРОДНИХ ЦИВІЛЬНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

**Дусановський С.К.,***аспірант кафедри міжнародного приватного права**Навчально-науковий інститут міжнародних відносин**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

### **Дусановський С.К. «Пошук форуму» щодо міжнародних цивільних судових процесів в умовах сталого розвитку та глобалізації.**

Статтю присвячено дослідженню «пошуку форуму» щодо міжнародних цивільних судових процесів в умовах сталого розвитку та глобалізації. З'ясовано, що у міжнародному цивільному процесі існує два типи так званого «пошуку форуму»: односторонній вибір форуму під час провадження та взаємний вибір форуму шляхом договірної угоди. Перший тип пов'язаний із ситуацією, коли позивач самостійно визначає місце розгляду справи після виникнення спору або навіть до цього, якщо мова йде про декларативне рішення. Зазвичай це вимагає існування зв'язку між спором або відповідачем та вибраним судом, що обмежує варіанти вибору юрисдикції. Проте, у сучасних умовах, коли транскордонна діяльність стає все більш поширеною та складною, можливості для ініціювання проваджень у різних судах суттєво зростають. Це пов'язано як із тим, що сторони можуть бути пов'язані з різними юрисдикціями (наприклад, у випадку з міжнародними корпораціями), так і з тим, що наслідки дій можуть проявлятися у кількох країнах, а іноді навіть у всіх державах у разі онлайн-діяльності. Різниця у підходах до норм юрисдикції у різних країнах також сприяє дублюванню, оскільки правові системи оцінюють різні види зв'язків зі своєю територією як достатні для встановлення юрисдикції. Наявність кількох можливих судів для вирішення спору посилюється ще й тим, що будь-яка сторона може ініціювати провадження: це може бути або заявник, що прагне отримати відшкодування збитків, або ймовірний правопорушник, який добивається визнання своєї невинуватості. У випадку конфлікту між сторонами з різних юрисдикцій нерідко доступні кілька судів, оскільки юрисдикція зазвичай залежить від місця перебування відповідача, а будь-яка зі сторін може опинитися в цій ролі. Другий тип «вибору найвигоднішого форуму» передбачає спільне рішення сторін, зазвичай у рамках договірних домовленостей, укладених до виникнення спору. Цей підхід до пошуку найбільш зручного суду ґрунтується не на конкуренції норм юрисдикції чи міжнародній діяльності учасників, а на принципі автономії волі сторін.

**Ключові слова:** міжнародний цивільний процес, міжнародна юрисдикція, сталий розвиток економіки, глобалізація, судове врегулювання транскордонних спорів.

### **Dusanovskyy S.K. The «forum search» for international civil trials in the context of sustainable development and globalization.**

The article is devoted to the study of «forum-seeking» in international civil litigation in the context of sustainable development and globalization. It is found that in international civil litigation there are two types of so-called «forum-seeking»: unilateral choice of forum during the proceedings and mutual choice of forum by contractual agreement. The first type is associated with a situation where the plaintiff independently determines the place of consideration of the case after the dispute arises or even before that, if it is a declaratory decision. Usually this requires the existence of a connection between the dispute or the defendant and the chosen court, which limits the options for choosing jurisdiction. However, in modern conditions, when cross-border activity is becoming increasingly widespread and complex, the opportunities for initiating proceedings in different courts are increasing significantly. This is due both to the fact that parties may be connected to different jurisdictions (for example, in the case of international corporations) and to the fact that the effects of actions may be felt in several countries, and sometimes even in all countries in the case of online activities. The difference in approaches to jurisdictional rules in different countries also contributes to duplication, as legal systems assess different types of connection with their territory as sufficient to establish jurisdiction. The existence of several possible courts for resolving a dispute is further reinforced by the fact that any party can initiate proceedings: this can be either a claimant seeking damages or an alleged offender seeking a declaration of innocence. In the event of a conflict between parties from different jurisdictions, several

courts are often available, as jurisdiction usually depends on the location of the defendant, and any of the parties may find themselves in this role. The second type of «choice of the most advantageous forum» involves a joint decision of the parties, usually within the framework of contractual agreements concluded before the dispute arises. This approach to finding the most convenient court is based not on competition of jurisdictional norms or international activity of the participants, but on the principle of autonomy of the will of the parties.

**Key words:** international civil procedure, international jurisdiction, sustainable economic development, globalization, judicial settlement of cross-border disputes.

**Постановка проблеми.** Окремі правові інститути, здавалось би, можуть існувати та розвиватись лише в межах певної системи права, оскільки нерозривно пов'язаний їх зміст із особливостями принципів, на яких побудована ця правова система, а також соціокультурними особливостями суспільства. Однак глобалізація призводить до того, що правові системи сучасності взаємодіють одна з одною настільки тісно, що таких автохтонних інститутів стає дедалі менше. Сталий розвиток світової економіки є викликом, який впливає на багато різних аспектів життя та роботи в усьому світі. Він порушує конкретні питання щодо глобалізованих галузей промисловості або ринків, функціонування яких залежить від перевезень на великі відстані. У зв'язку з цим, актуальності набуває питання міжнародного цивільного судочинства, зокрема, судового врегулювання транскордонних спорів – як окремому прикладу глобалізованого ринку, на якому питання сталого розвитку наразі нехтуються.

**Мета статті** – дослідити особливості «пошуку форуму» щодо міжнародних цивільних судових процесів в умовах сталого розвитку та глобалізації.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання міжнародних цивільних процесів неодноразово привертало увагу як українських, так і зарубіжних дослідників, серед яких: Т. Гартлі [1], А. Міллс [2], А. Філіп'єв [3] та ін. Однак особливості «пошуку форуму» щодо міжнародних цивільних судових процесів в умовах сталого розвитку та глобалізації у наявних доробках розглядаються дещо фрагментарно.

Зокрема, окремі аспекти доктрини *forum non conveniens* та її впливу на уніфікацію джерел міжнародного цивільного процесу Європейського Союзу проаналізовано у праці А. Філіп'єва [3]. Значна увага проблематиці юрисдикції, вибору компетентного суду та «туризму позовів» приділяється у дослідженнях Т. Гартлі [1], де розкривається природа конфліктів юрисдикцій та їх вплив на правозастосування у транскордонних спорах.

Особливий інтерес становлять сучасні підходи до поєднання юрисдикційних механізмів із принципами сталого розвитку, що висвітлені у роботі А. Міллса [2], який аналізує, як питання сталості впливають на ринок міжнародного цивільного судочинства.

Окремі організаційні й практичні тенденції конкуренції форумів та формування привабливих юрисдикцій висвітлюються у звітах *Legal Excellence, Internationally Renowned: UK Legal Services 2022* [4] та *Portland's Commercial Courts Report 2023* [5]. Ці аналітичні матеріали демонструють, як глобалізаційні процеси й конкурентна боротьба між юрисдикціями впливають на вибір сторонами найбільш зручного судового форуму.

На основі проаналізованих праць можна констатувати, що комплексний аналіз взаємозв'язку «пошуку форуму» з цілями сталого розвитку, а також вироблення збалансованих правових підходів до цієї проблематики потребує подальших наукових досліджень.

**Виклад основного матеріалу.** Фактично, у міжнародному цивільному процесі існує два типи так званого «пошуку форуму»: односторонній вибір форуму під час провадження та взаємний вибір форуму шляхом договірної угоди.

Перший тип пов'язаний з одностороннім вибором позивача щодо місця початку провадження після виникнення спору (або, якщо запитується декларативне рішення, можливо, навіть, передбачаючи виникнення спору). Традиційно це вимагає зв'язку між спором або відповідачем та обраним форумом, що обмежує вибір суду. Але, оскільки транскордонна діяльність нині стала більш помітною та складнішою, можливості для порушення справ в одному з різних судів дедалі більше розвивається. Це пояснюється як тим, що учасники можуть мати зв'язки з низкою різних юрисдикцій (як, наприклад, у випадку з багатонаціональними корпораціями), так і тим, що дії можуть мати наслідки в кількох різних державах (або навіть іноді, у випадку дій онлайн, у кожній державі) [1].

Слід зазначити, що різноманітність підстав юрисдикції, що приймаються в різних судах світу, також призводить до суттєвого дублювання, оскільки різні правові системи можуть вважати різні типи зв'язків зі своєю територією достатніми для задоволення своїх юрисдикційних правил. Потенційна наявність кількох судів у певному спорі ще більше збільшується тим фактом, що провадження може бути подано будь-якою стороною – з одного боку, позов про відшкодування збитків від

сторони, яка зазнала шкоди, а з іншого боку, позов від ймовірного правопорушника, який вимагає визнання невинуватого [6]. У спорі між двома сторонами з різних правових систем часто доступний більш ніж один суд, оскільки юрисдикція зазвичай базується на місцезнаходженні відповідача, і будь-яка зі сторін може бути відповідачем [3].

Разом з тим, можливість того, що провадження у міжнародних справах можуть бути порушені, зокрема, в англійських судах, ще більше зросла через те, що доступні підстави для юрисдикції, викладені в Цивільному процесуальному регламенті, були значно розширені за останні роки. Розширення потенційних проваджень є результатом не лише змін у правилах, але й того факту, що для відповідачів, які проживають у державах-членах ЄС, Цивільний процесуальний регламент замінив більш обмежувальні підстави для юрисдикції, які застосовувалися до Brexit згідно з Регламентом Брюссель I [7]. Наприклад, у договірному спорі між двома комерційними сторонами позов може бути подано до англійських судів за наявності таких умов: по-перше, якщо саме там нібито мало місце порушення договору; по-друге, якщо договір було укладено в Англії (нещодавно внесено зміни, щоб уточнити, що лише одна договірна сторона повинна перебувати в Англії на момент укладення договору); по-третє, якщо договір регулюється англійським правом. Дійсно, залежно від контексту, справи можуть бути порушені в Англії на основі низки інших сполучних факторів, включаючи будь-яку справу, в якій відповідачем є іноземна компанія з місцем ведення бізнесу в Англії, навіть якщо позов не стосується діяльності цього місця ведення бізнесу.

Що стосується деліктних справ, то слід відзначити, що підстави юрисдикції у справах про деліктні правопорушення нещодавно набули більш широкого тлумачення Верховним Судом, охоплюючи не лише будь-яке деліктне правопорушення, в якому протиправне діяння або пряма шкода відбуваються в Англії, але й будь-яке деліктне правопорушення, в якому непрямі збитки, понесені позивачем, відбуваються в Англії (таким чином, наприклад, англійські суди отримують юрисдикцію щодо будь-якої сторони, яка проживає в Англії та отримала травму за кордоном і несе медичні витрати після повернення до Англії) [8].

До того ж, нещодавно було внесено додаткові зміни, які передбачають, що юрисдикція також може бути встановлена, якщо позов про делікт ґрунтується на англійському праві, хоча було б незвично, щоб ця підстава юрисдикції була задоволена за обставин, за яких інша підстава юрисдикції ще не існувала. Юрисдикція також може бути встановлена навіть за відсутності будь-якої підстави юрисдикції або зв'язку з Англією, якщо провадження розпочато в англійських судах. Хоча, як влучно відзначається у літературних джерелах [9], на практиці визначення юрисдикції на таких підставах є відносно малоімовірним, якщо ні відповідач, ні спір не пов'язані з Англією.

Таким чином, позивачі, які займаються транскордонною діяльністю, часто мають доступ до низки доступних форумів, включаючи в багатьох випадках потенційно англійські суди, і можуть обрати місце, де розпочати провадження. Така форма пошуку найприйнятнішого форуму іноді розглядається критично в науці з міжнародного приватного права, але важливо точно визначити об'єкт цієї критики. Немає нічого неправомірного в тому, що сторона або її юридичні радники використовують будь-який доступний форум для пред'явлення позову – справді, адвокат, який не розглянув різні варіанти юрисдикції перед початком провадження, цілком може опинитися в небезпеці невиконання своїх професійних обов'язків перед своїм клієнтом [10].

Однак, якщо юрисдикційні правила дозволяють дуже широкий вибір, це створює небезпеку того, що позивач обрав не той форум, який має тісний зв'язок зі спором або який, ймовірно, ефективно вирішить спір, а радше той, який максимізує переваги позивача як сторони. Утім, знову ж таки, сторону або її радників не можна критикувати за прагнення до такої переваги. Водночас тією мірою, якою юрисдикційні правила сприяють такому вигідному вибору, самі правила можуть бути критиковані за те, що призводять до вирішення спорів, яке є одночасно неефективним та надмірно вигідним для позивачів. Враховуючи, що (як зазначалося вище) будь-яка сторона може потенційно розпочати провадження і таким чином діяти як позивач, виникає додатковий ризик того, що сторони спору поспішатимуть розпочати провадження, намагаючись забезпечити, щоб суд, який є для них більш вигідним, був форумом для будь-якого подальшого судового розгляду. Це, знову ж таки, може створити неефективність, оскільки може перешкоджати врегулюванню спорів [3].

Другий тип «вибору найвигіднішого форуму» стосується взаємного вибору, зробленого сторонами, як правило, у контексті договірних відносин, що встановлюються до виникнення будь-якого спору. Англійські суди можуть здійснювати юрисдикцію, якщо сторони обрали її заздалегідь шляхом укладення угоди про юрисдикцію, і немає вимоги до сторін або їхнього спору мати будь-який зв'язок з Англією, щоб такий вибір надавав юрисдикцію англійським судам. Таким чином, ця форма пошуку найвигіднішого суду виникає не через дублювання юрисдикційних правил або транскордонну діяльність, а тому, що закон визнає автономію сторін у виборі бажаного суду. Однак такий вибір на користь англійських судів не повністю виключає розгляд питання про доцільність здійс-

нення юрисдикції [11]. Аналогічно угода про виключну юрисдикцію на користь іноземного суду не обов'язково набувала чинності англійськими судами шляхом зупинення провадження, належним чином розпочатого відповідно до англійських юрисдикційних правил [12]. Однак на практиці суди вкрай рідко відхиляються від угоди між сторонами, яка має на меті надати виключну юрисдикцію одному суду, і дискреційні повноваження робити це зараз майже повністю виключені у справах, що охоплюються Гаазькою конвенцією про вибір суду 2005 року. Варто зазначити, що пошук найвигіднішого суду зазвичай не розглядається критично в науці з міжнародного приватного права, оскільки він передбачає взаємний вибір сторін, а не односторонній вибір позивачем суду, і тому вважається, що пошук найвигіднішого суду має більше шансів призвести до відповідного та ефективного суду для вирішення подальших спорів, що не надає надмірної переваги жодній зі сторін. Іншими словами, перевагою цієї другої форми пошуку суду є те, що вона виключає (або принаймні намагається виключити) першу форму, обговорену вище.

Слід відзначити також, що не кожна правова система розглядає міжнародні цивільні судові процеси таким чином – деякі юрисдикції більше, ніж інші, стурбовані витратами, що покладаються на місцеву правову систему, якщо суди перевантажені справами, порушеними іноземними сторонами – але англійські комерційні суди принаймні вже давно позиціонують себе як такі, що готові та бажають вирішувати спори, якщо їх обирають сторони, навіть за відсутності будь-якого зв'язку з Англією [4]. Наслідком усіх цих подій є те, що англійські суди часто стикаються з судовими процесами за участю однієї або кількох іноземних сторін, які мають обмежений або навіть відсутній зв'язок з Англією. Дійсно, більшість справ, що розглядаються в Лондонських комерційних судах, стосуються принаймні однієї іноземної сторони, а в багатьох випадках беруть участь лише іноземні сторони, оскільки англійські суди цілком могли бути обрані за їхню експертизу та нейтралітет навіть за відсутності будь-якого суттєвого зв'язку між сторонами або їхнім спором та Англією [5].

При цьому, коли в англійських судах порушуються справи за участю іноземних сторін або зв'язків, і відповідач стверджує, що судовий розгляд не повинен відбуватися в Англії, суди зазвичай застосовують так звані «*forum conveniens*» або «*forum non conveniens*» – визначення судом того, чи слід здійснювати юрисдикцію в конкретній справі, чи інший іноземний суд має кращі можливості для ефективного та справедливого вирішення спору [13]. Принагідно зауважимо, що, хоча ці дві доктрини тісно пов'язані, вони виникають у різних контекстах.

*Forum conveniens* у контексті цивільного судочинства означає зручний або відповідний форум. Вирішуючи питання про те, чи дозволяти вручення позовних заяв за межі юрисдикції, суд враховуватиме, чи є англійські чи іноземні суди найбільш відповідним форумом. В англійському праві відповідний форум – це той, на якому справа може бути найдоцільніше розглянута в інтересах усіх сторін та для досягнення цілей правосуддя [11].

У свою чергу, термін «*forum non conveniens*» стосується дискреційних повноважень суду відмовитися від здійснення своєї юрисдикції за умови, якщо інший суд або форум може більш зручно розглядати справу. Це доктрина, що застосовується здебільшого в судових системах загального права. Вона дозволяє судам, які мають юрисдикцію щодо справи, зупинити або закрити справу, якщо вони вирішать, що справу можна більш доцільно розглянути в іншому суді. Суд першої інстанції має значну свободу дій у визначенні того, чи існує більш доцільний форум, і якщо так, то чи зупинити або закрити справу на користь цього іншого суду [13]. Цікаво, що закриття справи з підстав «*forum non conveniens*» не є перешкодою для цілей *res judicata* і, отже, не перешкоджає позивачу повторно подати свою справу до більш відповідного форуму. На цю доктрину може посилатися або відповідач, або суд за власним бажанням.

Вирішальну роль у контексті застосування «*forum non conveniens*» має так званий «двоетапний тест», який суди зазвичай використовують, щоб визначити, чи задовольнять вони клопотання відповідача про *forum non conveniens*. Перша частина – це тест на збалансування як приватних, так і публічних факторів, а друга частина розглядає, які адекватні альтернативні суди доступні.

Іноді суди додають певні умови до позову про відхилення позову через незручний форум. Наприклад, суд може вимагати від відповідача відмовитися від заперечень, які б перешкождали позивачу повторно подати позов до альтернативного форуму. Як варіант, суд може закрити справу на користь іноземного суду, але лише за умови, що відповідач дозволить розкриття доказів. В апеляційному порядку рішення щодо незручного форуму оцінюються з використанням стандарту зловживання дискреційними повноваженнями [14].

Доктрина *forum non conveniens* також важлива, коли один і той самий позов пред'являється між тими самими сторонами у декількох судах. У таких випадках паралельного судового розгляду *forum non conveniens* контрастує з доктриною *lis alibi pendens*, яка частіше застосовується в судових системах цивільного права. У той час як *lis alibi pendens* заохочує судові перегони, створюючи

перевагу для суду, який першим розпочав справу, *forum non conveniens* створює акцент на тому, хто першим винесе рішення, і ґрунтується на неявному припущенні, що справа повинна розглядатися не в суді, який розпочав справу, а в суді, який найбільш доречно розташований з огляду на факти та обставини справи [13].

Існування цієї доктрини зумовлено однією із найбільш важливих проблем, яку покликані розв'язати норми міжнародного приватного права (далі – МПрП), а точніше міжнародного цивільного процесу, незалежно від того, яким є його взаємозв'язок із МПрП, – проблеми конкуренції юрисдикцій, яка виникає тоді, коли на вирішення спору претендують одночасно юрисдикційні установи декількох держав. Конкуренція юрисдикцій є, свого роду, «процесуальною колізією», яка має бути вирішена на користь однієї із юрисдикцій, оскільки, якщо юрисдикцією володітимуть суди одразу декількох держав, – це може призвести до прийняття декількох судових рішень протилежних одне одному за своїм змістом, а відтак і неможливості реально виконати жодне із них. У разі виникнення такої ситуації не може йтися про здійснення правосуддя, адже правосуддя вимагає не лише доступності суду, а й захисту від потенційного зловживання правами<sup>1</sup>, у тому числі й правом на звернення до суду, яке у випадку виникнення «процесуальної колізії» може перетворитись для позивача у *forum shopping* (цей неформальний вислів дедалі частіше використовують науковці) – пошук юрисдикції, яка максимально відповідатиме його інтересам, незалежно від зв'язку, що існує між справою (спором) та такою правовою системою (юрисдикцією). Доктрина *forum non conveniens* є реакцією на цю проблему [3, с. 147-148].

Водночас слід вказати, що доктрина *forum non conveniens* відрізняється в кожній державі, де вона застосовується. У деяких вона є основним елементом юрисдикційного аналізу, тоді як в інших вона застосовується лише після встановлення юрисдикції. У більшості держав, що застосовують цю доктрину, суд, який здійснює дискреційні повноваження, враховуватиме лише інтереси приватних сторін, залучених до визначення відповідного форуму. В інших штатах, зокрема у Сполучених Штатах, суд враховуватиме як приватні, так і публічні державні інтереси при визначенні того, чи відмовляти від юрисдикції. Традиційне ж застосування доктрини, якого зараз найбільш ретельно дотримуються в Австралії, вимагає, щоб відповідач продемонстрував, що обраний позивачем форум призводить до пригнічення або утиску відповідача або позбавляє позивача суттєвої юридичної переваги. Цей тест був відхилений у новіших рішеннях інших держав, де відповідач може легше досягти успіху в аргументі *forum non conveniens* і повинен продемонструвати (відповідно до місцевого тесту), що іноземний суд є більш доцільним форумом [13].

**Висновки.** Отже, можемо зробити висновок, що у міжнародному цивільному процесі існує два типи так званого «пошуку форуму»: односторонній вибір форуму під час провадження та взаємний вибір форуму шляхом договірної угоди. Перший тип пов'язаний з одностороннім вибором позивача щодо місця початку провадження після виникнення спору (або, якщо запитується декларативне рішення, можливо, навіть, передбачаючи виникнення спору). Другий тип «вибору найвигіднішого форуму» стосується взаємного вибору, зробленого сторонами, як правило, у контексті договірних відносин, що встановлюються до виникнення будь-якого спору. Англійські суди можуть здійснювати юрисдикцію, якщо сторони обрали її заздалегідь шляхом укладення угоди про юрисдикцію, і немає вимоги до сторін або їхнього спору мати будь-який зв'язок з Англією, щоб такий вибір надавав юрисдикцію англійським судам. Таким чином, ця форма пошуку найвигіднішого суду виникає не через дублювання юрисдикційних правил або транскордонну діяльність, а тому, що закон визнає автономію сторін у виборі бажаного суду. Однак такий вибір на користь англійських судів не повністю виключає розгляд питання про доцільність здійснення юрисдикції.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hartley T.C. «Libel Tourism» and Conflict of Laws. *International and Comparative Law Quarterly*. 2010. No 59. P. 25.
2. Mills A. Sustainability and jurisdiction in the international civil litigation market. *Journal of Private International Law*. 2024. No 20(1). P. 1–25.
3. Філіп'єв А.О. Доктрина *forum non conveniens* та її вплив на уніфікацію джерел міжнародного цивільного процесу Європейського Союзу. *Науково-практичний фаховий журнал «Міжнародне право»*. 2013. №1-2. С. 147-162.
4. Legal excellence, internationally renowned: UK legal services 2022. *TheCityUK*: website. URL: <https://www.thecityuk.com/our-work/legal-excellence-internationally-renowned-uk-legal-services-2022> (last accessed: 15.07.2025).
5. Portland's commercial courts report 2023. *Portland Communications*: website. URL: <https://portland-communications.com/publications/commercial-courts-report-2023> (last accessed: 15.07.2025).

6. BNP Paribas S.A. v Trattamento Rifiuti Metropolitani SPA [2020] EWHC 2436 (Comm). *Vlex*: website. URL: <https://vlex.co.uk/vid/bnp-paribas-sa-v-847832768> (last accessed: 15.07.2025).
7. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). OJ L 351. 20.12.2012. *Official Journal of the European Union*: website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj> (last accessed: 15.07.2025).
8. FS Cairo (Nile Plaza) LLC (Appellant) v. Brownlie (as Dependant and Executrix of Professor Sir Ian Brownlie CBE QC) (Respondent). *UK Supreme Court*: website. Case I.D. UKSC/2020/0164. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2020-0164> (last accessed: 15.07.2025).
9. Williams & Glyn's Bank Plc v. Astro Dinamico Compania Naviera SA [1984] UKHL J0301-4. *House of Lords*. Judgment date 01 March 1984. URL: <https://vlex.co.uk/vid/williams-glyn-s-bank-792877201> (last accessed: 15.07.2025).
10. The Legal Sustainability Alliance. *The Legal Sustainability Alliance*: website. URL: <https://legalsustainabilityalliance.com/> (last accessed: 15.07.2025).
11. Donohue v Armco [2001] UKHL 64. Donohue v. Armco Inc. and Others [2001] UKHL 64 [2002] 1 Lloyd's Rep 425. *House of Lords*. Before Lord Bingham of Cornhill, Lord Mackay of Clashfern, Lord Nicholls of Birkenhead, Lord Hobhouse of Woodborough and Lord Scott of Foscote. 245 p. URL: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=150791&environment=prod#LLR:2002010425> (last accessed: 15.07.2025).
12. Aratra Potato C. Ltd. and Another v. Egyptian C. Navigation (The «El Amria») [1981] 2 Lloyd's Rep 119. *Court of Appeal*. Before Lord Justice Stephenson, Lord Justice Brandon and Sir Stanley Rees. URL: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=148456> (last accessed: 15.07.2025).
13. Forum convenien. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/1-527-2368?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/1-527-2368?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true) Forum convenien. *Practical Law*: website. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/1-527-2368?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/1-527-2368?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true) (last accessed: 15.07.2025).
14. Forum non conveniens. *Cornell Law School*: website. URL: [https://www.law.cornell.edu/wex/forum\\_non\\_conveniens](https://www.law.cornell.edu/wex/forum_non_conveniens) (last accessed: 15.07.2025).
15. Forum non conveniens. *Oxford Public International Law*: website. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law9780199231690e28?d=%2F10.1093%2Flaw%3Aepil%2F9780199231690%2Flaw-9780199231690-e28&p=emailAomp9zf2rUFWw&print> (last accessed: 15.07.2025).

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.57>

## ПРАВОВИЙ СТАТУС ВДІВ І МАТЕРІВ-ОДИНАЧОК В УКРАЇНІ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

**Замула А.Ю.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
професор кафедри міжнародного та європейського права  
факультету права та міжнародних відносин  
Державного некомерційного підприємства  
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»  
ORCID: 0000-0002-0428-9783*

**Діденко О.А.,**

*студентка 1 курсу магістратури  
кафедри міжнародного та європейського права  
факультету права та міжнародних відносин  
Державного некомерційного підприємства  
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

### **Замула А.Ю., Діденко О.А. Правовий статус вдов і матерів-одиначок в Україні: гендерний аспект.**

У статті аналізуються проблемні питання щодо правового статусу матерів-одиначок та вдов в Україні. Українське законодавство містить обмежену кількість нормативно-правових актів, що свідчить про необхідність приділення більшої уваги цій темі та посилення захисту вразливих категорій населення. Інтеграція в суспільство після втрати чоловіка є складною, зокрема через патріархальні традиції, які досі значною мірою впливають на соціальні ролі жінок. Пострадянське минуле також відіграє свою роль – суспільство поступово стає більш відкритим, проте страх осуду, обмеженість підтримуючих організацій та гендерна нерівність у сфері праці залишаються значними бар'єрами. Для жінок, які самостійно виховують дитину, пошук роботи стає особливо складним, що суттєво ускладнює їхнє життя. Кожна людина має право на гідну працю та соціальне забезпечення, які повинна гарантувати держава. В умовах воєнного часу жінки, які самотужки виховують дітей, мають отримувати максимальну підтримку з боку держави – від соціальних виплат до створення можливостей для професійного розвитку. Це не лише покращить добробут, а й забезпечить краще майбутнє для їхніх дітей.

У статті також розглянуто досвід європейських країн у сфері підтримки матерів-одиначок, зокрема їх ефективні соціальні програми, політику гендерної рівності та представленість жінок на керівних посадах. Запозичення цих практик може не лише покращити умови життя українських матерів-одиначок і вдов, а й загалом сприяти гендерній рівності та соціальній справедливості, що є особливо актуальним у післявоєнний період. Важливу роль у захисті прав та підтримці жінок відіграють міжнародні організації, гуманітарні організації та платформи, такі як ООН Жінки, ЮНІСЕФ, CARE International, «Жінка для жінки», а також Міжнародна коаліція жінок-правозахисниць (WHRDIC). Вони сприяють поліпшенню умов життя одиноких матерів і вдов, допомагають їм знайти роботу, забезпечують психологічну підтримку та організують освітні й соціальні заходи для тих, хто цього потребує.

**Ключові слова:** одинокі матері, самотні жінки, вдови, міжнародні організації, соціальний захист, гендерна нерівність, державні програми.

### **Zamula A., Didenko O. Legal status of widows and single mothers in Ukraine: gender aspect.**

The article analyzes the problematic issues of the legal status of single mothers and widows in Ukraine. Ukrainian legislation contains a limited number of legal acts, which indicates the need to pay more attention to this topic and strengthen the protection of vulnerable categories of the population. Integration into society after the loss of a husband is difficult, in part because of patriarchal traditions that still largely influence women's social roles. The post-Soviet past also plays a role: society is gradually becoming more open, but fear of judgment, limited support organizations, and gender inequality in the workplace remain significant barriers. For women raising a child on their own, finding a job becomes particularly difficult, making their lives much more difficult. Everyone has the right to decent work and



social security, which must be guaranteed by the state. In wartime, women raising children on their own should receive maximum support from the state, from social benefits to professional development opportunities. This will not only improve their well-being but also ensure a better future for their children.

The article also examines the experience of European countries in supporting single mothers, including their effective social programs, gender equality policies, and the representation of women in leadership positions. Adopting these practices can not only improve the living conditions of Ukrainian single mothers and widows, but also generally promote gender equality and social justice, which is especially important in the post-war period. International organizations, humanitarian organizations and platforms, such as UN Women, UNICEF, CARE International, Women for Women, and the Women's Human Rights Defenders International Coalition (WHRDIC), play an important role in protecting women's rights and supporting them. They contribute to improving the living conditions of single mothers and widows, help them find jobs, provide psychological support, and organize educational and social activities for those in need.

**Key words:** single mothers, single women, widows, international organizations, social protection, gender inequality, government programs.

**Постановка проблеми.** Самотні жінки в Україні стикаються зі значними економічними, соціальними та психологічними проблемами, які загострюються через російсько-українську війну та економічну нестабільність. Ці жінки часто мають самотійно забезпечувати свої сім'ї, тоді як суспільні норми та системна неефективність створюють додаткові бар'єри. Вирішення їх проблем вимагає комплексного підходу, що включає вдосконалення законодавчого захисту, національні програми підтримки та залучення міжнародних організацій. Одинокі матері та вдови часто зазнають серйозних фінансових труднощів, оскільки вони є основними годувальницями для своїх сімей. Гендерний розрив в оплаті праці в Україні залишається актуальною проблемою: жінки в середньому заробляють приблизно на 20% менше, ніж чоловіки. Гендерний розрив в оплаті праці – це виражена різниця в середній оплаті праці чоловіків і жінок по всій країні. Відповідно до даних Держстату України у першому кварталі 2021 року гендерний розрив в оплаті праці досяг найнижчого рівня за історію країни – 17,8% (наприклад, у 2020 році він становив 20,5%). А станом на 2023 рік гендерний розрив в оплаті праці в Україні становив 18,6%. До прикладу, середній розрив в оплаті праці в ЄС становить 13%, хоч рівна оплата за роботу рівної цінності є одним із основоположних принципів ЄС. Іншими словами: жінки зароблять 0,87 центів на кожне євро, сплачене чоловіку [1].

Дослідження програми ООН із відновлення та розбудови миру (2020) виявило, що майже 60% населення України вважають, що в нашому суспільстві існує розподіл професій за ознакою статі. 38% опитаних вважають, що «жінки не мають прагнути опанувати типово «чоловічі» професії».

За даними видання «The Economist» у США понад 80% вчителів/ьок, медсестер, секретарів/ок є жінками. А ось за даними ЮНЕСКО, гендерний паритет був досягнутий лише у двох із восьми відстежуваних кластерів «робіт майбутнього» – люди й культура та виробництво контенту. Найбільші розриви все ще спостерігаються у секторі хмарних обчислень (14%); інженерії (20%), а також роботи з даними та штучним інтелектом (32%). STEM-професії (в галузі науки, технологій, інженерів та математики) є тими, які високо оплачуються і які лише масштабуватимуться. Однак відповідно до даних LinkedIn жінки складають лише 29,2% від усіх працівників/ць STEM-галузі [1].

У той же час, вдови, особливо ті, які втратили чоловіків на війні, натрапляють на серйозні труднощі при поверненні на ринок праці, зокрема з віковою дискримінацією, відсутністю актуальних навичок та емоційною травмою від їхньої втрати. Окрім економічних перешкод, ці жінки переживають глибокі соціальні та емоційні проблеми. У багатьох консервативних або патріархальних громадах одинокі матері та вдови зустрічаються зі стигматизацією та дискримінацією. Психологічний тягар є величезним, оскільки вдови часто мають справу з горем і травмами, а одинокі матері – з тривогою, виховуючи дітей самотужки. Незважаючи на високу потребу, доступ до послуг з охорони психічного здоров'я залишається обмеженим, що свідчить про відсутність належної підтримки. Вимушене переміщення, спричинене ситуацією в країні, ще більше загострює ці проблеми. Багато вдів і матерів-одиначок, які покинули території, що постраждали від війни, стикаються з нестабільністю і намагаються знайти безпечне і доступне житло.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблематика правового статусу матерів-одиначок та вдів в Україні досліджується низкою українських науковців, таких як Вікторія Хрущ, Анжела Калінок, Юлія Підвальна, Олена Стрельник, Анастасія Яцюк, Юлія Шевців, Остап Білецький. Ці науковці роблять вагомий внесок у дослідження правового статусу та питання соціального захисту матерів-одиначок та вдів в Україні, пропонуючи шляхи вирішення актуальних проблем у цій сфері.

**Метою статті є** комплексний аналіз правового статусу матерів-одиначок та вдів в Україні, зокрема в умовах війни, виявлення ключових проблем, з якими вони стикаються у правовій, соціальній та економічній сферах, а також дослідження можливих шляхів їх вирішення. Особливу увагу приділено розгляду недоліків чинного законодавства, ефективності державної підтримки та порівнянню українського досвіду із практикою європейських країн. На основі проведеного аналізу пропонуються шляхи вдосконалення нормативно-правового регулювання, посилення соціального захисту та розширення можливостей для самореалізації жінок, які самостійно виховують дітей або втратили чоловіка.

**Виклад основного матеріалу.** Українська влада запровадила низку законодавчих заходів для підтримки самотніх матерів та вдів, однак прогалини у виконанні обмежують їхній вплив. Самотнім матерям надається фінансова допомога, яка розраховується на основі різниці між їхніми доходами та прожитковим мінімумом. Право на допомогу для дітей мають самотні матері. Це передбачено Законом України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» [2]. Однак цієї допомоги часто недостатньо для забезпечення гідного рівня життя, адже витрати на дітей значно перевищують запроповану державою фінансову підтримку [3].

Вдови військовослужбовців, які загинули на війні, мають право на пенсії та додаткові пільги. Відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» непрацездатні члени сімей загиблих або померлих військовослужбовців, які перебували на їхньому утриманні, мають право на пенсію у разі втрати годувальника [4]. Крім пенсії, вдови можуть претендувати на додаткові соціальні гарантії та пільги залежно від обставин смерті годувальника і положень чинного законодавства. Утім, навіть ці виплати не завжди відповідають реальним фінансовим потребам сімей, які втратили годувальника [5]. Необхідно вдосконалювати та розширювати соціальні програми, щоб підтримувати не лише базовий рівень забезпечення, а й можливості для навчання, професійного розвитку та самореалізації дітей і матерів. У довгостроковій перспективі така ініціатива допоможе не лише окремим сім'ям, а й розвитку суспільства в цілому.

Згідно з положеннями статті 179 Кодексу законів про працю України, жінки, які працюють, мають право на декретну відпустку для догляду за дитиною, що є гарантією, передбаченою українським трудовим законодавством [6]. Відпустка може тривати до 126 днів і є оплачуваною. Відповідно до статті 182-1 КЗпП України та статті 19 Закону України «Про відпустки» передбачається, що самотній матері щорічно надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 10, а за наявності кількох дітей, 17 календарних днів, без урахування святкових і неробочих днів. Також потрібно зазначити, що невикористану відпустку за минулі роки можна взяти у будь-який час, а також у разі звільнення вона буде компенсована у грошовій формі [7]. Стаття 184 КЗпП України встановлює заборону звільнення самотніх матерів, які мають на утриманні дитину до 14 років або дитину з інвалідністю з ініціативи роботодавця. А у разі звільнення в зв'язку із закінченням строкового трудового договору, у роботодавця виникає обов'язок працевлаштування таких самотніх матерів та збереження їхньої середньої заробітної плати не більше ніж на 3 місяці [6]. Також забороняється залучення самотніх матерів, які мають дітей до трьох років, до понаднормових робіт та відряджень без їхньої згоди.

Самотні матері мають право на субсидії по догляду за дитиною, відповідно до закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [8]. Водночас, через системну недосконалість, брак фінансування програм та адміністративні обмеження ці ініціативи часто не надходять до тих, хто їх найбільше потребує.

На додаток до національних зусиль, міжнародні організації відіграють значну роль у підтримці самотніх матерів та вдів в Україні. Структура ООН Жінки зосереджує свою діяльність на просуванні гендерної рівності та розширенні економічних прав і можливостей через фінансування, навчання навичкам та захист політичних реформ. ООН Жінки – це структура Організації Об'єднаних Націй, яка займається питаннями гендерної рівності та розширенням прав і можливостей жінок. Глобальний захисник інтересів жінок та дівчат, структура ООН Жінки була створена з метою прискорення прогресу у задоволенні їхніх потреб у всьому світі. ООН Жінки підтримує держави-члени ООН у встановленні глобальних стандартів для досягнення гендерної рівності, а також співпрацює з урядами та громадянським суспільством у розробці законів, політик, програм та послуг, необхідних для забезпечення ефективного впровадження цих стандартів, які дійсно принесуть користь жінкам та дівчатам у всьому світі. Організація працює на глобальному рівні, щоб втілити бачення Цілей сталого розвитку в реальність для жінок і дівчат, і виступає за рівну участь жінок у всіх аспектах життя, зосереджуючись на чотирьох стратегічних пріоритетах: жінки очолюють системи врядування, беруть у них участь і отримують від них рівні права та вигоди; жінки мають гарантований до-

хід, гідну роботу та економічну незалежність; всі жінки та дівчата живуть життям, вільним від усіх форм насильства; жінки та дівчата роблять внесок та мають більший вплив у розбудові сталого миру та стійкості, а також отримують рівну користь від запобігання стихійним лихам і конфліктам та гуманітарної діяльності [9].

ООН Жінки також координує та просуває роботу системи ООН у просуванні ґендерної рівності, а також у всіх дискусіях та угодах, пов'язаних з Порядком денним до 2030 року. Структура працює над тим, щоб позиціонувати ґендерну рівність як основоположну для досягнення Цілей сталого розвитку та побудови більш інклюзивного світу.

Ґендерна рівність – це не лише одне з основних прав людини, її досягнення має величезні соціально-економічні наслідки. Розширення прав і можливостей жінок живить процвітаючу економіку, стимулюючи продуктивність і зростання. Проте ґендерна нерівність залишається глибоко вкоріненою в кожному суспільстві. Жінки не мають доступу до гідної роботи, стикаються з професійною сегрегацією та різницею в оплаті праці. Занадто часто їм відмовляють у доступі до базової освіти та охорони здоров'я. Жінки в усіх частинах світу страждають від насильства та дискримінації. Вони недостатньо представлені в процесах прийняття політичних та економічних рішень [9].

За багато десятиліть Організація Об'єднаних Націй досягла значного прогресу в просуванні ґендерної рівності, в тому числі завдяки таким знаковим угодам, як Пекінська декларація і Платформа дій та Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW).

Основними завданнями Структури ООН Жінки є розширення прав і можливостей жінок і дівчат у всьому світі: підтримувати міжурядові органи, такі як Комісія зі становища жінок, у розробці політики, глобальних стандартів і норм; допомагати державам-членам впроваджувати ці стандарти, будучи готовою надати відповідну технічну та фінансову підтримку тим країнам, які її просять, а також налагоджувати ефективні партнерські відносини з громадянським суспільством; очолювати та координувати роботу системи ООН у сфері ґендерної рівності, а також сприяти підвищенню підзвітності, в тому числі шляхом регулярного моніторингу загальносистемного прогресу.

Протягом багатьох років Організація Об'єднаних Націй стикалася з серйозними проблемами у своїх зусиллях щодо просування ґендерної рівності в усьому світі, включаючи недостатнє фінансування та відсутність єдиної визнаної рушійної сили, яка б спрямовувала діяльність ООН у питаннях ґендерної рівності. У липні 2010 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй створила Структуру ООН з питань ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (ООН Жінки) для вирішення цих проблем. Таким чином, держави-члени ООН зробили історичний крок у прискоренні досягнення цілей Організації у сфері ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок. Створення Структури ООН Жінки відбулося в рамках програми реформування ООН, яка об'єднує ресурси та мандати для більшого впливу. Вона об'єднує і розвиває важливу роботу чотирьох раніше окремих частин системи ООН, які зосереджувалися виключно на питаннях ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок: Відділу з питань поліпшення становища жінок (DAW); Міжнародного навчального та науково-дослідного інституту з питань поліпшення становища жінок (INSTRAW); Офісу Спеціального радника з ґендерних питань та покращення становища жінок (OSAGI); Фонду Організації Об'єднаних Націй для розвитку в інтересах жінок (ЮНІФЕМ) [10].

Зокрема, ЮНІСЕФ надає необхідну підтримку матерям-одиначкам, включаючи продовольчу допомогу, охорону здоров'я та освіту для дітей на територіях, що постраждали від конфлікту [10]. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) допомагає вдовам і переміщеним жінкам, пропонує екстрену допомогу, житлову підтримку і послуги з возз'єднання сімей [11]. Такі організації, як CARE International, протидіють ґендерному насильству та надають ресурси для розширення економічних можливостей. Проєкт «Жінки для жінок» підтримує вдів та жінок, які постраждали від війни, шляхом надання фінансової допомоги, навчання життєвим навичкам та програм з охорони психічного здоров'я. Міжнародна коаліція жінок-правозахисниць (WHRDIC) допомагає тим, хто стикається з переслідуваннями, загрозами та дискримінацією через свою діяльність. Вони підтримують жінок фінансово, юридично та психологічно, допомагають їм уникнути небезпеки, надають можливість евакуації з кризових регіонів [12].

Ці організації не лише надають безпосередню допомогу, а й виступають за системні зміни, спрямовані на покращення добробуту жінок у довгостроковій перспективі [13]. Співпрацюючи з державною владою, вони допомагають задовольнити нагальні потреби одиноких матерів та вдів, одночасно просуваючи структурні реформи, спрямовані на подолання ґендерної нерівності, ґендерної дискримінації, оскільки ці вразливі категорії часто стикаються з непрямою дискримінацією на ринку праці (наприклад, менше шансів на працевлаштування або просування кар'єрними сходами через "ризик" пов'язані з дітьми). Також обидві категорії жінок часто мають нижчий рівень доходу, обмежені ресурси, і високі витрати на утримання дітей.

У європейських країнах політика щодо підтримки одиноких батьків спрямована на створення комплексної системи, яка поєднує матеріальну підтримку, сприяння зайнятості та надання соціальних послуг з догляду за дітьми. Наприклад, у Чехії одиноким матерям надається відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 35 тижнів з 100% оплатою, що на 7 тижнів більше, ніж для жінок, які перебувають у шлюбі [12]. У Швеції матері-одиначки отримують значну державну підтримку у вигляді щомісячної допомоги на дитину, субсидій на житло та доступу до безкоштовної освіти й медичних послуг. Крім того, для працюючих матерів-одиначок передбачені гнучкі умови праці, а також субсидовані дитячі садки, що дозволяє поєднувати роботу з вихованням дитини.

Важливим кроком у покращенні правового статусу та соціального захисту матерів-одиначок і вдів є визначення на законодавчому рівні понять "одинокі мати", "одинокі батьки" та "вдова" [14]. Це дозволить усунути правову невизначеність та забезпечити рівний доступ до соціальних пільг для всіх категорій одиноких батьків. Також необхідним є перегляд розміру державної допомоги, адже виплати мають відповідати реальним потребам сімей та забезпечувати гідний рівень життя. Ключовим аспектом є сприяння зайнятості одиноких батьків шляхом розробки програм професійної підготовки та перепідготовки, а також забезпечення доступу до гнучких форм зайнятості. Окрім цього, необхідно розширити мережу дошкільних закладів та інших форм догляду за дітьми, що дозволить одиноким батькам поєднувати роботу з вихованням дітей [15].

Ураховуючи виклики воєнного часу, особливу увагу слід приділити створенню спеціальних програм психологічної підтримки, юридичної допомоги та соціальної адаптації для жінок, які втратили чоловіків через війну. Упровадження цих заходів сприятиме посиленню соціальної захищеності матерів-одиначок та вдів, їхній фінансовій незалежності та підвищенню якості життя їхніх дітей [16].

**Висновки.** Для покращення життя вразливих категорій жінок слід визначити пріоритетними кілька ключових заходів, зокрема, спрощення бюрократичних процедур має важливе значення для забезпечення своєчасного доступу до фінансової допомоги, житла та інших пільг. Розширення програм зайнятості з акцентом на професійну підготовку, послуги з працевлаштування та доступний догляд за дітьми дозволить жінкам досягти фінансової незалежності. Збільшення фінансування послуг з охорони психічного здоров'я, особливо для жінок, які мають справу з травмами, пов'язаними з війною, має вирішальне значення. Крім того, інформаційно-просвітницькі кампанії можуть допомогти у боротьбі зі стигматизацією та сприяти розумінню проблем, з якими стикаються одинокі матері та вдови. Зміцнення партнерства з міжнародними організаціями також забезпечить стабільне фінансування та реалізацію ефективних програм.

Матері-одиначки та вдови в Україні стикаються з численними труднощами, які ускладнюються поточними викликами, що стоять перед країною. Хоча законодавчий захист та міжнародна підтримка приносять певне полегшення, існують суттєві прогалини. Вирішення цих проблем потребує узгоджених зусиль з боку держави, міжнародних організацій та суспільства в цілому. Надавши цим жінкам необхідну підтримку, Україна може зробити значний крок для створення більш справедливого та інклюзивного суспільства.

Для урегулювання ситуації з правовим статусом матерів-одиначок і вдів необхідно визначити чіткі критерії, які дозволять уникнути юридичних суперечностей та забезпечити рівний доступ до пільг. Варто також збільшити державну допомогу, щоб вона відповідала реальним потребам сімей та забезпечувала мінімальний рівень життя. Програми з професійної підготовки і перепідготовки для одиноких батьків, а також можливість гнучкого графіку роботи дозволять поєднувати роботу з вихованням дітей. Розширення мережі дошкільних закладів полегшить це поєднання. В умовах війни зростає потреба в додатковій психологічній підтримці та адаптованих програмах для матерів-одиначок і вдів, що вимагає швидкої реакції і вдосконалення існуючих соціальних ініціатив.

Також, проблема одиноких матерів має значний гендерний вимір, оскільки це жінки, які самостійно несуть відповідальність за виховання та матеріальне забезпечення дітей. Гендерні стереотипи та нерівність можуть ще більше ускладнити їхнє становище і обмежити доступ до ресурсів, соціальної підтримки, працевлаштування та правового захисту.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. На 18,6% менше. Що таке гендерний розрив в оплаті праці ? URL: <https://jurfem.com.ua/hendernyy-rosyuv>.
2. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text>.
3. Одинокі матері в Україні. Бідність, порушення прав та потенціал до протесту. URL: <https://commons.com.ua/uk/odinoki-materi-v-ukrayini-bidnist-porushennya-prav-ta-potencial-do-protestu>.

4. Закон України «Про пенсійне забезпечення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text>.
5. Уварова О.О., Дайнеко К.К. Захист прав жінок: юридичні інструменти забезпечення гендерної рівності в Україні: навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2019. 116 с.
6. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
7. Закон України «Про відпустки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>.
9. Структура ООН Жінки. URL: <https://ukraine.unwomen.org/uk>.
10. About UN Women. URL: <https://www.unwomen.org/en/about-us/about-un-women>.
11. Міжнародний комітет Червоного Хреста. URL: <https://blogs.icrc.org/ua>.
12. Права жінок як об'єкт міжнародного захисту. URL: [https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17\\_05\\_2019/pdf/45.pdf](https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/45.pdf).
13. Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 04 квітня 2018 р., м. Київ. Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. К., 2018. 180 с.
14. Крімер Б.О. Політика сприяння самотнім батькам: сучасний стан та перспективи розвитку // Lone Parents Policy: Modern Development від 2019 р. URL: <https://dse.org.ua/archive/36/3.pdf>.
15. Шевців Ю.О., Білецький О.П, Феномен самотнього материнства в Україні в умовах воєнного стану: видав. Молодий вчений. 2023 р. № 7 (119). С. 25–30 URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/handle/123456789/12074>.
16. Самотня мати: статус, права та пільги. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0016697-16#Text>.

УДК 341.3:004.8:623.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.58>

## АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ДО ВИКЛИКІВ НОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ, АВТОНОМНІ СИСТЕМИ ОЗБРОЄНЬ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

Захарчук І.В.,

старший викладач кафедри «Правознавство»,

Північноукраїнський інститут ім. Героїв Крут ПриАТ «ВНЗ «МАУП»

ORCID: 0000-0001-6957-9004

### **Захарчук І.В. Адаптація міжнародного права до викликів нових технологій: штучний інтелект, автономні системи озброєнь та їх регулювання.**

Стаття присвячена аналізу міжнародно-правових аспектів адаптації права до викликів, пов'язаних із розвитком штучного інтелекту (ШІ) та автономних систем озброєнь (АСО). У центрі дослідження – спроба оцінити, наскільки чинні нормативні конструкції міжнародного гуманітарного, безпекового та кримінального права здатні забезпечити ефективне, етичне й юридично обґрунтоване регулювання новітніх технологій у військовій сфері. У статті систематизовано основні типи ризиків, які створюють ШІ та АСО, із фокусом на проблематиці дотримання принципів міжнародного гуманітарного права, юридичної атрибуції дій автономних систем, відповідальності держав і фізичних осіб, а також прогалин у чинних режимах експортного контролю та інституційного нагляду.

Особливу увагу приділено аналізу існуючих міжнародно-правових механізмів, включаючи Конвенцію про конкретні види звичайної зброї (ККЗ), Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року, Римський статут МКС, міжнародні режими контролю за експортом та європейське законодавство у сфері ШІ. Підкреслено, що наявні правові інструменти мають фрагментарний і недостатньо зобов'язуючий характер, особливо у сфері військового застосування новітніх цифрових технологій. Значну увагу приділено аналізу обмежень *soft law*-підходів (етичних декларацій, добровільних стандартів), які не забезпечують належного рівня юридичної визначеності та примусовості.

У заключній частині подано авторські пропозиції щодо адаптації міжнародного права до новітніх викликів. Зокрема, пропонується укладання спеціального багатостороннього договору про автономні системи озброєнь, інституціоналізація незалежного механізму контролю та верифікації, інтеграція принципу «значущого людського контролю» в норми міжнародного гуманітарного права, а також розширення сфери експортного контролю на програмне забезпечення та алгоритми військового призначення. Автор підкреслює, що без формалізованого правового реагування технології ШІ можуть стати чинником руйнування сучасного міжнародного порядку, зокрема у сфері захисту прав людини, безпеки та відповідальності за збройні конфлікти.

**Ключові слова:** міжнародне гуманітарне право, штучний інтелект, автономні системи озброєнь, юридична відповідальність, експортний контроль, принцип значущого людського контролю, адаптація міжнародного права, м'яке право.

### **Zakharchuk I.V. Adapting international law to the challenges of new technologies: artificial intelligence, autonomous weapon systems, and their regulation.**

The article explores the international legal challenges and required adaptations of international law in response to the rapid development of artificial intelligence (AI) and autonomous weapon systems (AWS). It aims to evaluate the capacity of existing legal frameworks – particularly international humanitarian law, security law, and international criminal law – to ensure effective, ethical, and accountable regulation of military AI technologies. The study presents a systematic typology of legal risks associated with AI and AWS, including potential violations of the principles of distinction and proportionality under international humanitarian law, issues of legal attribution, gaps in state and individual responsibility, and the insufficiency of current export control regimes and institutional oversight mechanisms.

Special attention is given to existing legal instruments such as the Convention on Certain Conventional Weapons (CCW), Additional Protocol I of the Geneva Conventions 1949, the Rome Statute of the International Criminal Court, various international export control regimes, and recent European legal initiatives such as the EU AI Act and the Council of Europe's AI Framework Convention. The article concludes that the current legal architecture is fragmented, non-binding in many critical areas, and largely inapplicable to the military use of emerging AI technologies. It also emphasizes the limitations

of soft law approaches (such as ethical guidelines and political declarations), which lack enforceability and legal certainty.

In the final section, the author proposes a set of legal and institutional reforms to adapt international law to new technological threats. These include: the adoption of a dedicated multilateral treaty on AWS; the establishment of an independent monitoring and verification mechanism; the formal integration of the «meaningful human control» principle into international humanitarian law; and the expansion of export control regimes to cover military-grade AI software, algorithms, and training datasets. The article ultimately argues that, without proactive and structured legal adaptation, the unchecked development and deployment of military AI could undermine the fundamental principles of international law, including human rights protection, accountability for armed conflict, and global security.

**Key words:** international humanitarian law, artificial intelligence, autonomous weapon systems, legal responsibility, export control, meaningful human control, legal adaptation, soft law.

**Постановка проблеми.** Стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ) та автономних систем озброєнь (АСО) ставить під сумнів здатність існуючих норм міжнародного публічного права, насамперед, міжнародного гуманітарного права (МГП) та права міжнародної безпеки, забезпечити належний рівень запобігання шкоді, підзвітності та захисту прав людини. Незважаючи на те, що низка універсальних (в рамках ООН) та регіональних (в рамках ЄС та Ради Європи) ініціатив пропонують нові регуляторні рамки, між ними залишаються прогалини та колізії: відсутність спеціальної заборонної чи обмежувальної угоди щодо летальних автономних систем, нечіткий розподіл відповідальності між державою-розробником і державою-користувачем таких або аналогічних систем, а також складність застосування принципу «значущого людського контролю» в умовах високого рівня автономії систем.

**Мета дослідження:** систематизувати поточні міжнародно-правові підходи до регулювання ШІ та АСО, виявити ключові прогалини й запропонувати концептуальні напрями щодо їх усунення, спираючись на новітні нормативні й політичні ініціативи 2024-2025 рр.

**Стан опрацювання проблематики.** Дослідження адаптації міжнародного права до викликів нових технологій, зокрема ШІ та АСО, є актуальним напрямком як у світовій, так і в українській науковій спільноті. В Україні ця проблематика перебуває на стадії активного розвитку, враховуючи інтеграцію країни до європейських правових стандартів та виклики, пов'язані з національною безпекою, зокрема в контексті російсько-української війни.

На протязі останніх років науковці досліджували окремі аспекти використання та правового регулювання ШІ та АСО у військовій сфері та сфері оборони. Серед них варто зазначити таких як С.М. Бортник, О.М. Борщевська, С.В. Грузій, А.А. Завадський, О.А. Задихайло, Т.Г. Каткова, С.Ю. Козьяков, Р.Г. Меликов, Д.І. Прокопович-Ткаченко, Т.Ю. Федчук.

Окремо слід виділити Р.Г. Меликова, який провів ґрунтовне комплексне дослідження питань правового регулювання автономних систем озброєнь (АСО) як важливої частини міжнародного гуманітарного права XXI століття [1].

Загалом, більшість науковців погоджуються, що правове регулювання штучного інтелекту як в Україні, так і на міжнародному рівні перебуває на етапі становлення. Це обумовлює високу актуальність подальших досліджень в цій сфері. Поки в міжнародному праві не існує єдиного нормативного підходу до правового регулювання використання систем ШІ та АСО, а також до визначення відповідальних суб'єктів або відповідних механізмів контролю за прозорістю рішень, які можуть прийматися алгоритмами та нейромережами. Все це зумовлює необхідність більш глибокої теоретико-правової розробки зазначеної сфери, із врахуванням міжнародного та вітчизняного досвіду.

**Виклад основного матеріалу.** Історично міжнародне право формувалося як реакція на політичні, воєнні або гуманітарні потрясіння. Однак з розвитком технологій, особливо у XX-XXI століттях, стало очевидним, що технологічні інновації самі по собі можуть становити виклик для наявної системи норм. Цей феномен поступово оформився як поняття технологічного виклику (technological challenge), що потребує як концептуального осмислення, так і практичного реагування у сфері права.

Першим масштабним технологічним викликом, який поставив під сумнів ефективність наявного міжнародного права, став розвиток ядерної зброї в середині XX століття. Міжнародне право тих часів не передбачало:

- контролю над руйнівною силою масового знищення, що перевищувала можливості традиційного збройного конфлікту;
- режиму нерозповсюдження;
- механізмів моніторингу, верифікації та санкцій.

Це спровокувало появу прецедентної технологічної прогалини, яку довелося заповнювати екстраординарними заходами (створення МАГАТЕ, прийняття Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань тощо).

З кінця XX століття правові системи зіткнулися з новим поколінням технологічних загроз, пов'язаних із нематеріальними і децентралізованими феноменами – кіберзлочинністю, кібервійною, цифровими платформами. Основними характеристиками нової хвилі викликів стали:

- невизначеність суб'єкта. Винакає питання, хто несе відповідальність за такі дії – держава, приватна компанія чи конкретна особа-хакер;
- транскордонність. Такі атаки або порушення не обмежуються територією однієї держави;
- асиметричність шкоди. Один суб'єкт може завдати надмірної шкоди системі без прямого застосування зброї.

Це породило появу так званих актів «м'якого права» (soft-law) (наприклад, Будапештська конвенція про кіберзлочинність 2001 р.) та доктрин, серед яких можна відзначити «Таллінський посібник щодо міжнародного права, що може бути застосоване до кібервійни», виданий в 2013 році робочою комісією під егідою Центру кіберзахисту НАТО (CCDCoE), розміщеного в Таллінні (Естонія) [2, с. 248].

У XXI столітті перед міжнародним правом постала якісно нова категорія технологічного виклику – системи ШІ та автономні системи, зокрема в сфері озброєнь. На відміну від попередніх викликів, що були масштабними, але зрозумілими, ШІ-системи створюють правову невизначеність на рівні базових понять, серед яких:

- намір (mens rea);
- агентність;
- контроль;
- відповідальність.

До особливості цього виклику можна віднести:

- непередбачуваність поведінки систем (особливо тих, що навчаються). Вони можуть ухвалювати рішення на основі непередбачених зв'язків у даних;
- відсутність єдиного центру контролю (розробник ≠ користувач ≠ держава);
- ефект «чорної скриньки», що означає неможливість пояснити логіку ухваленого рішення (особливо в deep learning-моделях);
- технологічна універсальність. Одна й та сама система може мати цивільне, комерційне і військове застосування – виникає проблема dual-use (подвійного призначення) [3, с. 798].

У сучасному світі технології перестають бути просто засобом ведення війни – вони самі стають полем бою. ШІ, автономні дрони, цифрові близнюки, моделі поведінки – усе це створює нові структури впливу, які виходять за межі класичних юридичних категорій.

Таким чином, технологічні виклики XXI століття змушують переосмислити саме поняття збройного конфлікту, відповідальності, порушення суверенітету тощо.

Традиційно міжнародне право формувало відповіді реактивно – лише після появи певної загрози чи катастрофи. Проте з розвитком автономних і систем із ШІ потрібен проактивний підхід:

- передбачення потенційних сценаріїв зловживань;
- впровадження етичних фільтрів до розробки технологій (ethics by design);
- створення превентивних регуляторних інструментів (реєстри, обмеження, аудит, інспекції тощо).

Інакше кажучи, поняття технологічного виклику поступово трансформується з інцидентного фактору (загроза, на яку треба реагувати) в структурний фактор міжнародної безпеки, що потребує постійної нормативної підтримки.

Еволюція технологічного виклику у міжнародному праві – це поступовий перехід від поодиноких правових криз (як у випадку ядерної зброї) до постійної адаптації нормативної системи до умов невизначеності та високої складності. ШІ та автономні системи – лише чергова, але принципово якісно нова фаза цієї трансформації. Вони ставлять перед міжнародним правом питання не лише що регулювати, але й як і коли це робити. Розробка відповідей на ці питання стане одним із ключових викликів міжнародної правової науки та практики в найближчі десятиліття.

ШІ та АСО виводять міжнародне право за межі звичних моделей регулювання засобів і методів ведення війни. Правові ризики, які постають у зв'язку з їх розробкою, використанням та експортом, можна умовно поділити на кілька ключових типів.

1. Проблема відповідності автономних систем нормам МГП.

АСО мають потенціал порушувати базові принципи МГП, зокрема:

- принцип розрізнення [4, с. 317]. Автономна система може не мати достатньої здатності відрізнити комбатанта від цивільної особи або військовий об'єкт від цивільної інфраструктури, що суперечить ст. 48 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р.;



- принцип пропорційності. Відповідно до ст. 51(5)(b) того ж Протоколу, напад є незаконним, якщо очікувана побічна шкода цивільному населенню є надмірною порівняно з очікуваною військовою перевагою. Алгоритмічні рішення можуть ігнорувати або неправильно оцінювати такі співвідношення;
- обов'язок вживати запобіжних заходів. Ст. 57 все того ж Протоколу зобов'язує командирів мінімізувати шкоду цивільним. Якщо ж управління системою здійснюється автономно, здатність вживати адекватних запобіжних заходів ставиться під сумнів [5].

Ці порушення можуть спричинити державну відповідальність (як міжнародно-протиправні діяння), а також індивідуальну кримінальну відповідальність у випадку серйозних порушень МГП (наприклад, за воєнні злочини).

#### 2. Атрибуція дій автономних систем державі та суб'єктам.

Одним із фундаментальних правових ризиків є проблема атрибуції, тобто як пов'язати дії АСО з відповідною державою чи особою. З одного боку порушення є міжнародно-протиправним лише тоді, коли його можна приписати державі, але автономна система може діяти без прямого людського контролю або навіть усупереч намірам держави [1, с. 137].

Таким чином, непередбачувана поведінка АСО може залишити певні дії поза сферою атрибуції, що ускладнює притягнення держави до відповідальності, навіть якщо було порушено МГП.

Крім того, відсутність юридичного суб'єкта у вигляді ШІ робить неможливим традиційне покарання системи – це створює «вакуум відповідальності».

#### 3. Ризик порушення МГП.

Застосування автономних систем може призвести до:

- ненавмисної або автоматизованої ескалації збройного конфлікту без політичного рішення чи мандату на застосування сили;
- порушення п. 4 ст. 2 Статуту ООН (заборона погрози силою та її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави);
- невідповідності принципу необхідності та пропорційності у рамках права на самооборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН [6].

Отже, навіть якщо ШІ-система «самостійно» відповідає на провокацію, дії все одно можуть вважатися незаконним застосуванням сили з боку держави, що її використовує.

#### 4. Пробіли у міжнародному договірному регулюванні.

На сьогодні відсутній універсальний міжнародно-правовий договір, який безпосередньо регулював би розробку, використання або заборону АСО та військового ШІ [7, с. 92].

Конвенція про конкретні види звичайної зброї (ККЗ) не містить спеціального протоколу щодо АСО, хоча Група урядових експертів з летальної автономної зброї (LAWS) працює в цьому напрямі з 2016 року. Але поки що без результатів.

Деякі міжнародні ініціативи (наприклад, політична Декларація Ірландії про «забезпечення гуманного контролю над системами озброєнь») є *soft law*, тобто не мають обов'язкової юридичної сили.

Римський статут Міжнародного кримінального суду не передбачає спеціальних положень для злочинів, пов'язаних із використанням автономних технологій.

У результаті на міжнародному рівні існує нормативний вакуум, який дозволяє державам діяти на власний розсуд без прямого порушення обов'язкових норм, але із серйозними правовими ризиками.

#### 5. Експортний контроль і міжнародна передача технологій подвійного призначення.

ШІ-системи часто мають подвійне призначення – цивільне та військове. Це створює серйозні ризики незаконної передачі технологій у збройні конфлікти або до авторитарних режимів.

Регулювання міжнародної передачі автономних військових технологій фактично є правовою «сірою зоною», що сприяє неконтрольованому поширенню ризиків.

#### 6. Ризики порушення прав людини під час застосування АСО поза умовами збройного конфлікту.

У випадках, коли АСО застосовуються поза активною фазою воєнних дій, наприклад для прикордонного патрулювання, у контртерористичних операціях чи під час поліцейських місій:

- діє міжнародне право прав людини (зокрема, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права);
- будь-яке позасудове вбивство автономною системою, навіть з міркувань безпеки, може бути розцінене як порушення права на життя (ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права), права на правовий захист, права на людську гідність.

Особливо це стосується ситуацій, де:

- система діє на основі розпізнавання облич чи біометрії;

- вживаються попереджувальні удари без конкретного мандату чи розслідування;
- не передбачено належного контролю з боку людини.

Типологізація правових ризиків ШІ та АСО демонструє, що ці системи:

- порушують базові принципи міжнародного гуманітарного права та прав людини;
- ускладнюють юридичну відповідальність та атрибуцію дій;
- не вписуються в наявну договірну базу, що робить їх правовим прецедентом без чітких обмежень;
- створюють нові прогалини в експортному контролі та транснаціональному регулюванні.

Для забезпечення правового контролю над ШІ та АСО потрібне створення окремого правового режиму, який би:

- доповнив існуючі міжнародні договори (ККЗ, Римський статут, Женевські конвенції);
- чітко регулював використання, передачу, аудит і відповідальність у сфері автономних військових технологій.

Це стане основою для підвищення правової визначеності, передбачуваності та захисту прав людини в умовах технологічної трансформації воєнної справи.

До існуючих міжнародно-правових механізмів, які на сьогоднішній день регулюють сферу ШІ можна віднести:

1) Регламент Європейського Союзу AI Act (Регламент (ЄС) 2024/1689), що є обов'язковим нормативним актом для держав-членів Європейського Союзу. Він регулює цивільне використання систем штучного інтелекту, класифікуючи їх за рівнем ризику. Водночас сфера оборони прямо виключена з його дії. Таким чином, попри високий рівень деталізації й правову зобов'язаність, цей акт не охоплює військові аспекти ШІ, залишаючи вразливим питання автономних систем озброєнь [8];

2) Рамкову конвенцію Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (відкрита для підписання у 2024 р.), яка є багатостороннім міжнародним договором, відкритим не лише для членів Ради Європи. Вона має міжгалузевий характер і спрямована на забезпечення прав людини та етичних стандартів у сфері ШІ. Водночас, з міркувань політичного компромісу, сфера оборони та військового застосування ШІ винесена за межі Конвенції. Україна приєдналась до конвенції у травні 2025 року;

3) Політичну декларацію про відповідальне використання ШІ у військових цілях, яка була оприлюднена США у 2023 році. Її вже підписали 52 країни. Але вона є прикладом «м'якого права», тобто не має обов'язкової сили, проте встановлює принципи належного поведіння з автономними військовими системами. Основним її недоліком є добровільність виконання положень, а також відсутність контрольного механізму чи санкцій у разі порушень;

4) Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН A/78/L.49 (2024 р.), що має декларативний характер. Вона зосереджена переважно на аспектах безпечного, відповідального й етичного розвитку ШІ, підкреслює необхідність міжнародного співробітництва, але не містить зобов'язальних норм. Це політичний сигнал, а не юридичний механізм;

5) Групу урядових експертів (GGE) з питань летальних автономних озброєнь (LAWS), яка функціонує в рамках Конвенції ООН про конкретні види звичайної зброї (ККЗ) і є консультативним органом. Її мандат обмежений, оскільки вона працює на основі консенсусу, а отже не може ухвалювати обов'язкові рішення. Група продовжує обговорення можливості розробки нового Протоколу щодо автономних систем, але наразі не має чіткого доручення на укладення такого документа.

Сукупно всі ці ініціативи формують «клаптикову ковдру» норм, де цивільні й військові аспекти регулюються асиметрично.

З огляду на недостатню ефективність чинних міжнародно-правових механізмів у сфері регулювання ШІ та АСО, виникає об'єктивна потреба в оновленні нормативно-правових підходів. Адаптація міжнародного права до новітніх технологічних викликів має здійснюватися на основі принципу збереження балансу між інноваціями та міжнародною безпекою, між суверенітетом держав та універсальними цінностями, такими як людська гідність, гуманність і відповідальність.

У цьому контексті пропонується реалізація таких концептуальних і практичних напрямів:

1. Розробка та ухвалення спеціального міжнародного договору про автономні системи озброєнь.

Зважаючи на відсутність спеціалізованого договірної механізму, доцільним видається започаткування переговорного процесу в рамках Конвенції ООН про заборону або обмеження застосування певних видів звичайної зброї (ККЗ) із метою створення окремого Протоколу щодо автономних систем. Такий протокол повинен містити:

- визначення понять «автономна система озброєння», «передбачуваність дії», «людський контроль» тощо;
- заборону використання систем, які не дозволяють ефективно забезпечити дотримання міжнародного гуманітарного права;
- обов'язок проведення попереднього юридичного аналізу відповідно до ст. 36 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р.

2. Інституціоналізація контролю за новими військовими технологіями.

Доцільним є створення постійного спеціалізованого органу під егідою ООН (аналог МАГАТЕ, але у сфері контролю систем ШІ) уповноваженого здійснювати:

- моніторинг нових систем, що розробляються у сфері автономного озброєння;
- методичне забезпечення юридичних оглядів нових систем;
- формування реєстру державних практик і національних підходів до регулювання ШІ в безпековому секторі.

3. Запровадження принципу «значущого людського контролю» (meaningful human control) у міжнародному праві [9, с. 449].

Цей принцип має бути інтегрований у норми МГП як обов'язкова умова законності застосування будь-якої системи, здатної завдавати летальних ударів. Його закріплення може бути здійснене шляхом:

- внесення змін або інтерпретацій до положень чинних протоколів ККЗ;
- ухвалення відповідної резолюції Генеральної Асамблеї ООН;
- включення цього принципу до обов'язкових стандартів експертного огляду систем озброєння.

4. Розширення сфери дії існуючих режимів експортного контролю.

Необхідним є включення до контрольних списків Вассенаарських угод, експортного регламенту Європейського Союзу та інших подібних механізмів не лише апаратного забезпечення (апаратів-дронів, сенсорів), але також:

- програмного забезпечення ШІ;
- моделей машинного навчання військового призначення;
- тренувальних наборів даних для таких систем.

5. Розвиток механізмів індивідуальної кримінальної відповідальності.

З метою уникнення ситуацій правового вакууму в частині персональної підзвітності за порушення, скоєні із використанням АСО, необхідно:

- забезпечити тлумачення положень Римського статуту з урахуванням новітніх технологій;
- внести роз'яснення щодо умов, за яких особа, що застосувала або санкціонувала застосування ШІ-системи, може бути визнана суб'єктом злочину;
- розглянути можливість ухвалення додаткового протоколу до Римського статуту, присвяченого цифровим та автономним технологіям у контексті міжнародних злочинів.

6. Гармонізація «м'якого права» (soft law) з обов'язковими стандартами.

Ініціативи у сфері «м'якого права» (етичні керівні принципи, політичні декларації) мають бути інституційно підкріплені через:

- запровадження механізмів регулярної звітності;
- розробку типових нормативних моделей для національного права;
- інкорпорацію принципів «м'якого права» у договори регіонального або глобального рівня.

Таким чином, адаптація міжнародного права до викликів, що генерує стрімкий розвиток ШІ та автономних озброєнь, потребує системної трансформації, яка має поєднувати жорсткі юридичні заборони, превентивний технічний контроль, інституційну відповідальність та міждержавне співробітництво. Відмова від регулювання або його відкладання створює реальну загрозу руйнування базових засад міжнародного гуманітарного та безпекового порядку.

**Висновки.** Існуюча нормативна основа є дуже фрагментарною. Цивільний ШІ дедалі більше охоплюється жорстко-правовими рамками (наприклад, EU AI Act; Конвенція Ради Європи), тоді як військовий сегмент все ще регулюється переважно політичними зобов'язаннями й загальними принципами МГП.

Міжнародна спільнота демонструє політичну волю, але поки що без реальних результатів. Ухвалення резолюції A/78/L.49 і запуск GGE LAWS 2025 свідчать про намір напрацювати універсальний підхід, проте консенсус щодо обов'язкового договору ще не досягнуто.

Серйозними прогалинами є: 1) відсутність єдиного визначення «значущого людського контролю»; 2) трудомісткий механізм атрибуції відповідальності; 3) разюча різниця між рівнем технічної експертизи різних держав.

Подальша адаптація міжнародного права має спиратися на багаторівневу модель, поєднуючи гнучкість «м'якого права» та обов'язковість міжнародних договорів, із чітко визначеним механізмом верифікації й санкцій. Тільки так можна забезпечити баланс між інноваціями й безпекою, захистом прав людини та стратегічною стабільністю у добу активного розвитку штучного інтелекту.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Меликов Р.Г. Міжнародно-правове регулювання використання автономних систем озброєння під час ведення воєнних дій: дис...доктора філос.; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 205 с.

2. Малишева Н.Р. Кібербезпека космічної діяльності та можливості її забезпечення засобами міжнародного права. *Правова держава*. Випуск 32, 2021. С. 245–257.
3. Федчук Т.Ю. Контроль дотримання норм міжнародного гуманітарного права при використанні зброї керованої штучним інтелектом. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 4, 2024. С. 785–791. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/131.pdf> (дата звернення: 04.07.2025)
4. Меликов Р.Г. Автономні системи озброєння та принцип розрізнення в міжнародному гуманітарному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 315–320.
5. Додатковий протокол, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року: Протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_199](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199) (дата звернення: 04.07.2025)
6. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. URL: [https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter\\_Ukrainian.pdf](https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf) (дата звернення: 04.07.2025)
7. Завадський А.А. Адміністративно-правове регулювання штучного інтелекту у сфері оборони: міжнародний вимір та національні пріоритети. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. Випуск 40, 2024 р. С. 87–98.
8. Artificial Intelligence Act, Regulation № 2024/1689, European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (дата звернення: 04.07.2025)
9. Прокопович-Ткаченко Д.І., Саричев В.І., Остальцев О.А., Смишляєв С.М., Шаволін А.О. Військові системи AI (MILAI): суспільно-політичні виклики. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 448–452.

УДК 34.072:341.2:338.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.59>

## ЧАСТКОВІ УГОДИ ЯК МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ: САНКЦІЙ, ЕНЕРГЕТИЧНИХ КРИЗ І ТЕХНОЛОГІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

**Зверєва К.С.,***доктор філософії з міжнародного права,  
старший викладач кафедри міжнародного,  
цивільного та комерційного права**Державного торговельно-економічного університету**ORCID: 0000-0003-2539-7035**e-mail: zvereva.kateryna@gmail.com*

### **Зверєва К.С. Часткові угоди як механізм правової адаптації до нових викликів: санкцій, енергетичних криз і технологічної конкуренції.**

Це дослідження розглядає часткові угоди як механізм правової адаптації до швидких сучасних викликів, таких як міжнародні санкції, енергетичні кризи та технологічна конкуренція, сфери, де традиційне міжнародне право має труднощі. Часткові угоди – це домовленості між обраними учасниками (державами чи іншими суб'єктами), не обов'язково всіма сторонами, що дозволяють досягти консенсусу щодо конкретних нагальних проблем. Вони дозволяють співпрацювати без повної одностайності, діючи як гнучкі інструменти, що поєднують добровільність та швидкість для заповнення правових прогалів та підтримки міжнародного правопорядку серед фрагментованих інтересів.

У статті аналізуються приклади їх застосування в цих сферах: у санкційних коаліціях координують спільні дії (наприклад, обмеження цін на нафту ЄС у рамках G7), а вибіркові угоди (наприклад, США-Венесуела, Зернова ініціатива Чорного моря) дозволяють динамічне коригування режиму; натомість у випадку енергетичних криз часткові угоди сприяють швидкому забезпеченню ресурсами. угоди із зовнішніми постачальниками (наприклад, ЄС-Норвегія, США) та часткові регуляторні механізми (прикладом є синхронізація енергосистеми України); у технологічній конкуренції часткові угоди між союзниками (наприклад, експортний контроль між США, Японією та Нідерландами) та секторальні угоди (наприклад, торговельна угода між США та Китаєм) усувають прогалини в регуляторному регулюванні, а альянси (наприклад, «Чиста мережа», угода про передачу товарів та послуг США та ЄС) гармонізують правила або встановлюють стандарти (також зазначається участь України). Ці угоди пов'язані з геополітичними та економічними інтересами, діють як «юридичні лабораторії» та ризикують фрагментацією, але необхідні для адаптації.

Часткові угоди є ефективними інструментами адаптації, що заповнюють вакуум, потенційно слугуючи пілотними проектами для ширших норм. Міжнародне право повинно інтегрувати їх, розглядаючи не як загрозу єдності, а як еволюційний шлях у 21 столітті.

**Ключові слова:** часткова угода; правова адаптація; санкції; енергетична криза; технологічна конкуренція; гнучкі домовленості; міжнародне право.

### **Zvierieva K.S. Partial agreements as a mechanism of legal adaptation to new challenges: sanctions, energy crisis and technological competition.**

This study examines partial agreements as a mechanism for legal adaptation to rapid modern challenges like international sanctions, energy crises, and technological competition, areas where traditional international law struggles. Partial agreements are arrangements among selected participants (states or other subjects), not necessarily all parties, allowing consensus on specific urgent problems. They enable cooperation without full unanimity, acting as flexible tools combining voluntariness and speed to fill legal gaps and support international legal order amidst fragmented interests. The paper analyzes examples of their application across these fields: in sanctions, coalitions coordinate joint actions (e.g., G7+EU oil price cap) and selective deals (e.g., US-Venezuela, Black Sea Grain Initiative) allow dynamic regime adjustments; in energy crises, they facilitate rapid resource/risk redistribution and adaptation through bilateral solidarity deals (within EU), agreements with external suppliers (e.g., EU-Norway, USA), and partial regulatory mechanisms (Ukraine's grid synchronization being an example); in technological competition, partial deals among allies (e.g., US-Japan-NL export controls) and sectoral agreements (e.g., US-China trade deal) address regulatory gaps, and alliances (e.g.,

Clean Network, US-EU TTC) harmonize rules or set standards (Ukraine's participation is also noted). These agreements are linked to geopolitics and economic interests, act as «legal laboratories», and risk fragmentation, but are necessary for adaptation. In conclusion, partial agreements are effective adaptation tools filling vacuums, potentially serving as pilot projects for broader norms. International law needs to integrate them, viewing them not as a threat to unity but as an evolutionary path in the 21st century.

**Key words:** partial agreement; legal adaptation; sanctions; energy crisis; technological competition; flexible agreements; international law.

**Постановка проблеми.** Сучасний світ стикається з динамічними викликами, що вимагають швидкої правової реакції: від хвиль міжнародних санкцій до глобальних енергетичних криз та безпрецедентної технологічної конкуренції між державами. Традиційні механізми міжнародного права та багатосторонньої дипломатії часто не встигають забезпечити своєчасну й ефективну відповідь на ці нові загрози. У таких умовах зростає роль гнучких правових інструментів, одним із яких є часткові угоди.

Часткова угода являє собою домовленість між окремими учасниками (державами чи іншими суб'єктами), яка не охоплює всіх можливих сторін та питань, але дозволяє досягти конкретного обмеженого консенсусу для вирішення нагальної проблеми. Зокрема, в рамках міжнародних організацій поняття часткових угод означає, що не всі члени зобов'язані брати участь у певному спільному заході чи режимі – держави можуть утриматися, тоді як інші продовжують співпрацювати у вибраній сфері. Таким чином, часткові угоди дозволяють уникнути паралічу через відсутність одностайності та служать механізмом правової адаптації, який поєднує елементи добровільності та оперативності. Нинішні санкційні війни, перебої з енергопостачанням та перегони технологічних інновацій висувають потребу дослідити часткові угоди як інструмент, що забезпечує пристосування права до стрімких змін середовища. Проблематика полягає в тому, чи здатні такі угоди ефективно заповнювати прогалини в правовому регулюванні та підтримувати міжнародний правопорядок за умов розколотості глобальних інтересів.

**Стан опрацювання проблеми.** Поняття часткових угод як особливого механізму міжнародно-правового співробітництва привертало увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, українські правники І.І. Солоненко та Т.О. Свіда аналізували правову природу часткових угод у рамках Ради Європи, відзначаючи їх виникнення як гнучкого інструменту співпраці держав з 1951 року [1]. У працях І. Солоненка підкреслено, що часткові угоди Ради Європи стали правовою основою спільного вирішення низки проблем (боротьба з наркоманією, наслідками стихійних лих тощо) і навіть вплинули на національне законодавство держав-учасниць [2]. Серед зарубіжних науковців, які в економіко-правовому дискурсі розглядали механізми глобального врядування і відзначали тенденцію формування системи саме часткових міжнародних домовленостей і норм на протигагу єдиному «великому» договору [1]. Водночас, слід зауважити, що комплексного дослідження саме адаптивної ролі часткових угод за нових викликів поки бракує, що зумовлює актуальність даної роботи.

**Мета дослідження** – з'ясувати роль часткових угод як механізму правової адаптації до новітніх викликів (санкцій, енергетичних криз, технологічної конкуренції) та проаналізувати приклади їх застосування на міжнародному та національному рівнях (Україна, ЄС, США тощо) для подолання зазначених проблем.

**Виклад основного матеріалу.** За останнє десятиліття санкції стали одним із головних інструментів впливу у міжнародних відносинах, що застосовується провідними державами і союзами. Водночас режим санкцій є далеко не універсальним: не всі країни приєднуються до санкційних обмежень, а їх ефективність залежить від рівня участі та координації між учасниками. Саме тому у сфері санкцій набули поширення часткові домовленості, коли група зацікавлених держав узгоджує спільні дії, навіть якщо глобального консенсусу немає.

Яскравим прикладом є так звана коаліція із встановлення граничної ціни на нафту. У відповідь на військову агресію Росії в Україні 2022 року західні союзники запровадили масштабні санкції проти російського енергосектора [3]. Зокрема, Європейський Союз, країни G7 та Австралія домовилися про запровадження механізму обмеження ціни (price cap) на російську нафту: з грудня 2022 р. перевезення та страхування танкерної нафти з РФ дозволено лише, якщо її ціна не перевищує встановлений поріг (60 доларів США за барель) [4]. Ця часткова угода, що охоплює групу провідних економік, має на меті знизити експортні прибутки Росії без дестабілізації світових ринків нафти [3]. Хоча до глобальної угоди про цінові обмеження долучилися не всі імпортери (ключові споживачі як Індія, Китай діють автономно), координована політика G7+ЄС продемонструвала, що навіть коаліція з обмеженою кількістю учасників здатна істотно вплинути на фінансові потоки

держави-об'єкта санкцій. На практиці, нафта Urals продається зі знижками, а західні оператори відмовляються обслуговувати продаж дорожчої нафти [3]. Отже, часткова санкційна угода стала механізмом правової адаптації: не чекаючи рішення універсальних міжнародних органів, зацікавлені країни створили новий режим, який доповнює чинні санкції та узгоджується з внутрішнім законодавством цих країн (через акти ЄС, накази казначейств тощо).

Іншим різновидом санкційних *partial agreements* є домовленості про часткове або умовне зняття санкцій в обмін на зустрічні кроки. Так, у жовтні 2023 року в Барбадосі було підписано угоду між урядом Ніколаса Мадуро і венесуельською опозицією щодо умов проведення демократичних виборів у Венесуелі. У відповідь Сполучені Штати погодилися тимчасово пом'якшити нафтові санкції проти Венесуели [5]. По суті, США уклали часткову домовленість: дозволили обмежені винятки (видачу ліцензій американським та іншим нафтовим компаніям на операції з Венесуелою) за умов виконання політичних зобов'язань режимом Мадуро. Цей квазі-правовий крок реалізовано через генеральні ліцензії Управління контролю за іноземними активами (OFAC), які є внутрішнім правовим механізмом США, однак ґрунтуються на неформальній угоді з Венесуелою та партнерами по переговорах. Приклад Венесуели демонструє, як часткові угоди використовуються для адаптації санкційної політики: санкції стають не статичними, а елементом динамічного процесу, де їх посилення чи послаблення прив'язане до конкретних дій іншої сторони. Подібний підхід спостерігався й раніше у випадку Ірану: Спільний всеосяжний план дій 2015 р. (JCPOA) фактично був частковою багатосторонньою угодою (між Іраном і групою з 6 держав), що обумовила поетапне скасування санкцій в обмін на обмеження ядерної програми Ірану. Хоча JCPOA не був універсальним договором (не всі країни світу його підписали), він став правовою адаптацією до загрози ядерного розповсюдження і прикладом ефективності секторальної угоди. Розрив США з JCPOA у 2018 р. і подальші переговори щодо його відновлення знову-таки ведуться у форматі обмеженого кола учасників, що підтверджує: у сфері санкцій та нерозповсюдження глобальне право де-факто рухається через серію часткових домовленостей, які поступово можуть скласти більш всеосяжний режим або, навпаки, розпастися при зміні обставин.

Окремо варто згадати часткові гуманітарні угоди в контексті санкцій та конфліктів. У розпал війни проти України 22 липня 2022 року було досягнуто Чорноморської зернової ініціативи – унікальної домовленості, за якою Україна отримала гарантії безпечного морського коридору для експорту зерна, незважаючи на воєнну блокаду з боку РФ [6]. Ця ініціатива реалізована через підписання двох паралельних угод: Україна-ООН-Туреччина та Росія-ООН-Туреччина (РФ відмовилася підписувати безпосередньо з Україною). Паралельно ООН уклала з Росією Меморандум, який передбачав зняття частини непрямих санкційних перешкод для експорту російського зерна й добрив [6]. Фактично, зернова угода – це часткове мирне порозуміння з вузького питання продовольчої безпеки, яке не вирішувало всі конфліктні аспекти, але тимчасово адаптувало міжнародно-правові режими: Україна змогла виконувати торговельні контракти, а санкційні обмеження щодо російського аграрного експорту були пом'якшені в обмін на нерозширення РФ військових дій на гуманітарний коридор [6]. Хоча в липні 2023 року Росія вийшла з цієї ініціативи, її існування впродовж року показало, що часткова угода може стати ефективною тимчасовою адаптацією, яка зменшує глобальні ризики (у даному разі – ризик голоду та цінового шоку на продовольство) навіть за відсутності ширшого миру чи згоди.

Отже, у санкційній сфері часткові угоди проявляються у двох вимірах: (1) коаліційні домовленості про спільні санкційні дії (як-от цінові обмеження, координація списків санкцій, спільні ембарго), що дозволяють групі держав рухатися вперед без очікування на глобальну однотайність; (2) вибіркові угоди з державою-ціллю або іншими акторами (гуманітарні, політичні домовленості), що дозволяють коригувати санкційний режим залежно від поведінки цієї держави та конкретної ситуації. Обидва різновиди є механізмами правової адаптації: перший – адаптує міжнародне право шляхом творення нових норм у колі лідерів, другий – гнучко застосовує чи призупиняє чинні норми, наближаючи їх виконання до досягнення поставленої мети.

Часткові угоди як відповідь на енергетичні кризи також мають місце. Глобальні та регіональні енергетичні кризи – чи то спричинені геополітичними конфліктами, чи економічними факторами – також стимулюють появу часткових правових домовленостей. Енергетична безпека традиційно забезпечувалася довгостроковими угодами і багатосторонніми режимами (наприклад, Договір до Енергетичної Хартії, міжнародні об'єднання на кшталт ОПЕК). Проте стрімкі події останніх років, зокрема різке скорочення постачання російського газу до Європи у 2022 р., вимагали невідкладних заходів, які не могли чекати повільних переглядів існуючих договорів. У відповідь країни вдалися до часткових та тимчасових угод, аби адаптуватися до кризи постачання.

На рівні Європейського Союзу механізм часткових угод проявився через механізми посиленої гнучкості та солідарності. Хоча всі 27 держав ЄС зрештою спільно ухвалюють регуляції щодо енер-

гокризи, окремі заходи реалізуються шляхом двосторонніх угод між окремими членами ЄС та навіть з третіми країнами. Так, задля забезпечення газопостачання під час можливої зупинки російського газу ЄС ще з 2017 р. запровадив принцип енергетичної солідарності, а з 2022 р. – зобов'язав усі країни укласти білатеральні угоди про постачання газу в надзвичайних ситуаціях. Станом на початок 2024 року було підписано щонайменше вісім таких угод солідарності щодо газу між державами-членами (наприклад: Німеччина–Данія, Німеччина–Австрія, Естонія–Латвія, Італія–Словенія та ін.) [7]. Ці угоди – за своєю суттю часткові домовленості в межах ширшого правового поля ЄС – визначають конкретні умови і обсяги взаємодопомоги (перетоки газу до пріоритетних споживачів, фінансові компенсації тощо) у разі кризи, коли одна країна зіткнеться з дефіцитом. Вони дозволяють обійти можливі розбіжності, оскільки кожна пара (чи трійка) держав домовляється окремо, замість того щоб чекати поки всі 27 членів узгодять універсальну формулу. Фактично, такі часткові угоди адаптують законодавство про безпеку постачання до реальних двосторонніх відносин і технічних можливостей.

Інший напрям – це часткові угоди ЄС з зовнішніми постачальниками енергії. Після втрати значної частки російського газу Євросоюз уклав низку меморандумів і угод про енергетичне партнерство: з Норвегією (про збільшення експорту газу), з США (березень 2022 р. – спільна заява про постачання додаткових 15 млрд кубометрів скрапленого газу протягом року), з Азербайджаном (липень 2022 р. – меморандум про подвоєння поставок азербайджанського газу до 2027 року) тощо. Кожна з цих домовленостей не є глобальною (вони стосуються окремих маршрутів чи джерел), але разом вони змінили енергетичну картину регіону, дозволивши ЄС досить швидко адаптуватися до кризи. Для правового оформлення цих угод використовувалися різні форми – від міжурядових меморандумів до угод між компаніями, схвалених на міждержавному рівні. Наприклад, угода між урядами Німеччини і Катару щодо постачання ЗПГ або домовленість у форматі ЄС–Норвегія про спільну робочу групу з енергопостачання мали частковий характер – вони не включали всіх потенційних гравців, але ставили конкретні цілі, які вирішували нагальну потребу у заміні джерел енергії.

Крім постачання, енергетична криза породила часткові регуляторні угоди у сфері цін та спільних закупівель. У листопаді 2022 р. країни ЄС (після тривалих дискусій) погодили тимчасовий механізм обмеження цін на газ на внутрішньому ринку (т.зв. ринковий коригуючий механізм, запроваджений Регламентом 2022/2578). Хоча цей механізм ухвалений як акт усього ЄС, фактично він є компромісною частковою угодою: діє лише за екстремальних умов і може бути скасований у разі заперечень окремих країн, які побоювалися за свій ринок [8]. Так само, ініціатива спільних закупівель газу через платформу ЄС (щоб країни не конкурували між собою на ринку) спочатку мала добровільний характер і участь у ній є частковою – кожна держава сама вирішує, яку частку свого імпорту закупити спільно. Такі гнучкі домовленості свідчать, що навіть у рамках наднаціонального Союзу повністю обов'язкові правила замінюються гібридними, частково добровільними домовленостями для оперативного реагування на кризу.

Україна як держава, що постраждала від енергетичного шантажу РФ, також використовує часткові угоди для адаптації. Прикладом є екстрена синхронізація енергомережі України з європейською континентальною мережею ENTSO-E у березні 2022 року. Первісно план інтеграції української електромережі до ENTSO-E був розрахований на більш пізні терміни і поетапні умови. Але через військові обстріли і загрозу блекауту Україна звернулася до європейських операторів і отримала позачергове підключення – фактично за рахунок рішення самої мережі ENTSO-E і підтримки Єврокомісії було досягнуто часткової угоди про дострокову інтеграцію. Це рішення не оформлене окремим міжнародним договором, але є важливим правовим прецедентом: регулятори кількох країн і Україна узгодили позапланову зміну статусу енергосистеми. В результаті протягом 2022–2023 рр. Україна й Молдова (також синхронізована) могли як імпортувати електрику з ЄС у пікові моменти дефіциту, так і експортувати надлишки до Європи, допомагаючи стабілізувати ринок. Таким чином часткова інтеграційна угода стала механізмом адаптації до енергокризи, викликані війною.

Отже, у сфері енергетики часткові угоди дозволяють швидко перерозподілити ресурси і ризики між тими акторами, які готові співпрацювати. Вони можуть бути оформлені як формальні договори (міждержавні угоди про постачання чи солідарність), як спільні заяви та меморандуми, або навіть як узгоджені дії без письмового договору (як-от синхронізація мережі чи паралельне запровадження стратегічних резервів нафти країнами-членами Міжнародного енергетичного агентства). Ключовим є те, що такі домовленості доповнюють існуючі правові режими (ринкові правила, двосторонні контракти, багатосторонні зобов'язання) і коригують їх під час кризи. Вони можуть стати основою для майбутніх довгострокових змін (якщо тимчасова угода доведе ефективність, її положення можуть закріпити в постійних нормах) або ж зникнути після нормалізації ситуації.

Стрімка технологічна конкуренція між провідними державами – передусім у галузях високих технологій, таких як напівпровідники, штучний інтелект, 5G-комунікації, космос – створює нові



виклики для міжнародного права. Традиційні універсальні інститути (наприклад, Світова організація торгівлі) виявляються малоефективними для врегулювання спорів чи встановлення правил у цих сферах через розбіжності між великими гравцями. Натомість все частіше спостерігається укладення часткових домовленостей між союзниками чи однодумцями з метою сформувати власні стандарти і стримати суперників.

Прикладом є нещодавні дії США та їх партнерів щодо обмеження передових технологій для Китаю. У січні 2023 року Сполучені Штати досягли угоди з двома ключовими союзниками – Японією та Нідерландами – про координоване запровадження експортного контролю на обладнання для виробництва напівпровідників, що постачається до КНР [9]. Фактично, три країни сформували частковий альянс для захисту критичних технологій: вони синхронізували свої національні правила ліцензування експорту, щоб обмежити доступ Китаю до високотехнологічних виробничих ліній. Ця домовленість не оформлена як публічний міжнародний договір і навіть не була офіційно оголошена в усіх деталях; проте її існування підтвердили урядовці, і вже навесні 2023 р. Японія й Нідерланди внесли зміни до свого законодавства, віддзеркалюючи американські обмеження [9]. Таким чином створено де-факто частковий режим експортного контролю, що діє паралельно до багатостороннього Вассенаарського режиму (який включає понад 40 країн, але не містить настільки жорстких обмежень проти КНР). Цей прецедент свідчить, що у відповідь на технологічну загрозу (в даному разі – побоювання щодо військового застосування китайських чипів) країни обрали гнучкий шлях: домовилися у вузькому колі, тим самим адаптувавши правові рамки контролю за експортом до геополітичної реальності.

Інший приклад – укладання секторальних торговельних угод з фокусом на технологіях. У січні 2020 року після тривалого торговельного протистояння США і Китай підписали так звану «Phase One» угоду. Ця часткова торговельна угода охопила окремі питання: захист інтелектуальної власності, зобов'язання Китаю щодо обсягів імпорту американських товарів, правила щодо примусу технологій та фінансових послуг [10]. Вона не вирішила всіх спірних моментів (не торкнулася державних субсидій, кібербезпеки тощо), але дозволила тимчасово деескалювати конфлікт та встановити правові орієнтири у вузьких сферах. Цей кейс показує, що навіть між двома найбільшими економіками світу досягнення всеосяжної угоди було неможливим через глибину розбіжностей, тому був обраний підхід поетапних домовленостей. Угода 2020 р. стала першою фазою, яка мала бути доповнена наступними; хоча «Phase Two» так і не настала, частковий характер першої угоди не завадив їй виконувати роль механізму адаптації – встановити певні правила гри у сфері технологічної конкуренції (напр., заборона на примус до передання технологій іноземними інвесторами в Китаї) і дати бізнесу період відносної передбачуваності.

Нерідко часткові угоди в технологічній сфері набувають форми альянсів чи партнерств однодумців. Наприклад, у 2019-2020 рр. США ініціювали створення коаліції країн для розвитку безпечних мереж 5G (так звана ініціатива Clean Network), до якої долучилися ряд держав з Європи та Азії. Хоча це не було оформлено як традиційний міжнародний договір, учасники через меморандуми та спільні декларації зобов'язувалися виключити обладнання ненадійних постачальників (читати – китайських компаній) зі своїх 5G-мереж. Таким чином утворилася часткова нормативна угода про стандарти безпеки, яка протистояла альтернативним стандартам. Аналогічно, у 2021 р. започатковано Торговельно-технологічну раду США–ЄС (ТТС) – форум, де два великі актори координують підходи до регулювання інтернету, штучного інтелекту, експортного контролю, боротьби з дезінформацією тощо. ТТС не виробляє юридично зобов'язуючих норм, але виконує роль часткового механізму гармонізації правил, альтернативного глобальним майданчикам. США і ЄС фактично через регулярні двосторонні домовленості прагнуть встановити стандарти, які згодом можуть прийняти інші союзники, і таким чином створити критичну масу нормативної конкуренції з моделями Китаю або інших конкурентів. У сфері штучного інтелекту теж спостерігаємо регіоналізацію: замість універсальної конвенції низка західних держав уклали Глобальне партнерство з ШІ (GPAI) – багатосторонню ініціативу без участі КНР чи РФ, яка виробляє рекомендації з етики ШІ.

З огляду на це, Україна як держава, що інтегрується у західний технологічний простір, теж користується частковими угодами. Україна приєднується до вибіркових альянсів – приміром, підписала Артемиські угоди 2020 р. щодо принципів дослідження Місяця (ініційовані США, без участі Китаю), долучилася до згаданого Clean Network, підтримує Декларацію про майбутнє інтернету (2022) разом із близько 60 країнами. Усі ці документи – приклади часткових домовленостей про принципи і правила, що мають на меті закріпити певну візію технологічного розвитку у колі однодумців і тим самим адаптувати міжнародне право до умов технологічного суперництва великих держав.

Характерна риса часткових угод у технологічній сфері – їх тісний зв'язок з геополітикою та економічними інтересами. Вони часто випереджають або й замінюють собою універсальні правові домовленості, які заблоковані через конфлікт інтересів. Так, замість очікування реформи правил СОТ

щодо електронної комерції чи субсидій, група розвинених держав може укласти угоду про цифрову торгівлю або про невикористання певних промислових субсидій – і вже потім спробувати нав'язати її положення ширшому колу. Часткові угоди виступають своєрідними лабораторіями правових норм у галузі технологій: коаліція зацікавлених тестує нові правила, а у разі успіху вони можуть стати глобальними стандартами. З іншого боку, існує ризик фрагментації: світ може розколотися на блоки з різними регуляціями (наприклад, окремі інтернет-сегменти з власними правилами цензури і доступу), якщо часткові угоди різних угруповань будуть несумісні. Відтак, роль часткових угод двояка: вони є необхідною адаптацією права до швидких змін, але водночас висувують нові завдання – забезпечити взаємодію між паралельними режимами або зрештою привести їх до спільного знаменника.

**Висновок.** Часткові угоди зарекомендували себе як дієвий механізм правової адаптації у періоди невизначеності та турбулентності. Вони не замінюють традиційних всеосяжних домовленостей, проте заповнюють вакуум там, де останні не спрацьовують або ще не вироблені. Оптимальною є модель, за якої часткові угоди виконують роль «пілотних проектів» або проміжних етапів: напрацьовують практику співпраці, що згодом може бути масштабована і закріплена на глобальному рівні. Міжнародне право має врахувати феномен часткових угод, розвиваючи норми про їх співвідношення з універсальними зобов'язаннями, про відкритість таких домовленостей для приєднання нових учасників, про легітимність рішень у межах обмежених коаліцій. Для України, яка прагне інтегруватися у світові та європейські структури, участь у подібних часткових механізмах – шанс вплинути на формування нових правил і забезпечити свої національні інтереси в умовах глобальної нестабільності. У підсумку, часткові угоди слід розглядати не як загрозу єдності міжнародного правопорядку, а як інструмент його еволюції: шлях через “малі угоди” до великих рішень, адаптованих до реалій XXI століття.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свіда Т.О. Про заснування міжнародних організацій у рамках Ради Європи. *Митна справа*. 2012. № 3(81), ч. 2. С. 312–317.
2. Солоненко І.І. Часткові угоди Ради Європи. *Право України*. 2011. № 7. С. 139–147
3. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2023-08-09/partial-success-russias-oil-sector-adapts-to-sanctions#:~:text=Following%20Russia%E2%80%99s%20assault%20on%20Ukraine,destined%20for%20Russian%20energy%20operators> (дата звернення: 10.06.2025).
4. Британія пропонує G7 знизити граничну ціну на російську нафту. *Укрінформ*. 22.05.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3995739-britania-proponue-g7-zniziti-granicnu-cinuna-rosijsku-naftu.html#:~:text=> (дата звернення: 10.06.2025).
5. Experts react: The US just reimposed sanctions on Venezuela. What does this mean for energy markets and Venezuela's election? *Atlantic Council*. 18.04.2024. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react/experts-react-venezuela-sanctions-election/#:~:text=From%20Barbados%20to%20the%20ballot> (дата звернення: 10.06.2025).
6. What was the Black Sea grain deal and why did it collapse? *The Guardian*. 20.07.2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/jul/20/what-was-the-black-sea-grain-deal-and-why-did-it-collapse#:~:text=What%20did%20the%20grain%20deal,promise> (дата звернення: 10.06.2025).
7. Security of gas supply. *European Commission*. URL: [https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/security-gas-supply\\_en](https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/security-gas-supply_en) (дата звернення: 10.06.2025).
8. Counteracting the energy crisis: New emergency measures adopted by the EU. *Florence School of Regulation, Європейський університетський інститут*. URL: <https://fsr.eui.eu/counteracting-the-energy-crisis-new-emergency-measures-adopted-by-the-eu/#:~:text=ensures%20that%20prices%20remain%20stable,of%20the%20European%20Union%2C%202022b> (дата звернення: 10.06.2025).
9. U.S. secures deal with Netherlands, Japan on China chip export limit, *Bloomberg reports*. *Reuters*. 28.01.2023. URL: <https://www.reuters.com/world/officials-netherlands-japan-washington-chip-talks-2023-01-27/> (дата звернення: 10.06.2025).
10. Wininger A. U.S. Trade Representative Releases 2025 Special 301 Report – China Failed to Implement or Only Partially Implemented IP Commitments Under the Phase One Agreement. *China IP Law Update*. URL: <https://www.chinaiplawupdate.com/2025/05/u-s-trade-representative-releases-2025-special-301-report-china-failed-to-implement-or-only-partially-implemented-ip-commitments-under-the-phase-one-agreement/> (дата звернення: 10.06.2025).

УДК 341.1:341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.60>

## ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАКТИКА ЄСПЛ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Литвин О.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри адміністративного і кримінального права**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ORCID: 0000-0002-7916-1098

**Литвин О.П. Верховенство права і практика ЄСПЛ в Україні: проблеми правового тлумачення та використання в судовій практиці.**

У статті досліджено вплив практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) на розвиток стандартів верховенства права у правовій системі України. Аналізується, як практика Суду сприяє формуванню правової культури, орієнтованої на реальне забезпечення прав і свобод людини, а також як впровадження стандартів ЄСПЛ впливає на зміцнення принципу верховенства права на різних рівнях правозастосування. Особливу увагу приділено проблемам правового тлумачення рішень ЄСПЛ українськими судами, їх неоднорідному застосуванню та викликам, які виникають на цьому шляху. Верховенство права розглядається у статті не лише як загальне конституційне положення, а як динамічний процес, що розвивається під впливом європейських стандартів. Підкреслено, що практика ЄСПЛ відіграє важливу роль у наповненні цього принципу реальним змістом, зокрема через формування вимог до правової визначеності, пропорційності втручання у права людини, забезпечення ефективного правового захисту та справедливої судового процесу. Детально проаналізовано ключові проблеми, з якими стикається національна судова система при тлумаченні та застосуванні рішень ЄСПЛ. До таких проблем віднесено фрагментарний підхід до використання практики Суду, відсутність єдиної методології її аналізу, мовні бар'єри та недостатню правову культуру серед суддів. Зазначено, що практика використання рішень ЄСПЛ у судах першої та апеляційної інстанцій в Україні залишається нерівномірною та потребує подальшого вдосконалення. Разом із цим окреслено позитивні тенденції: зростання рівня зацікавленості суддів у використанні практики ЄСПЛ, активна роль Верховного Суду України у формуванні методичних орієнтирів, зусилля Національної школи суддів щодо навчання правників стандартам ЄСПЛ. Підкреслено значення створення єдиної цифрової платформи для роботи з практикою Суду, розроблення чітких методичних рекомендацій, а також необхідність системного підходу до навчання суддів і правників роботі з рішеннями ЄСПЛ. Зроблено висновок, що подальше ефективне використання практики ЄСПЛ українськими судами є ключовою умовою для розвитку правової держави в Україні. Інтеграція європейських стандартів у національне правозастосування не лише сприятиме більш якісному захисту прав людини, а й забезпечить зміцнення верховенства права як реального принципу, що визначає зміст і практику функціонування української правової системи.

**Ключові слова:** верховенство права, Європейський суд з прав людини, практика ЄСПЛ, тлумачення судових рішень, правозастосування, правова культура, правова визначеність, пропорційність, правова держава, євроінтеграція.

**Lytvyn O.P. Rule of law and the ECtHR practice in Ukraine: problems of legal interpretation and application in judicial practice.**

The article examines the impact of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) on the development of the rule of law standards in Ukraine's legal system. It analyses how the Court's practice contributes to shaping a legal culture focused on the effective protection of human rights and freedoms, and how the implementation of ECtHR standards strengthens the rule of law at various levels of legal application. Special attention is paid to the problems of legal interpretation of ECtHR judgments by Ukrainian courts, their inconsistent application, and the challenges arising in this context. The rule of law is considered in the article not merely as a general constitutional principle but as a dynamic process evolving under the influence of European standards. It is emphasized that ECtHR case law plays a significant role in giving real substance to this principle, particularly by shaping requirements for legal certainty, proportionality of interference with human rights, effective legal protection, and fair trial standards. The article provides an in-depth analysis of the key problems faced by the national judiciary

when interpreting and applying ECtHR judgments. These problems include a fragmented approach to the use of the Court's case law, the absence of a unified methodology for its analysis, language barriers, and an insufficient level of legal culture among judges. It is noted that the practice of applying ECtHR case law in the courts of first and appellate instances in Ukraine remains uneven and requires further improvement. At the same time, positive trends are identified: growing interest among judges in using ECtHR case law, the active role of the Supreme Court of Ukraine in developing methodological guidance, and the efforts of the National School of Judges in training legal professionals in ECtHR standards. The importance of creating a unified digital platform for working with the Court's case law, developing clear methodological recommendations, and adopting a systematic approach to training judges and legal practitioners in handling ECtHR judgments is emphasized. The article concludes that the further effective use of ECtHR case law by Ukrainian courts is a key condition for the development of the rule of law in Ukraine. Integrating European standards into national legal practice will not only enhance the protection of human rights but also strengthen the rule of law as a genuine guiding principle shaping the content and practice of Ukraine's legal system.

**Key words:** rule of law, European Court of Human Rights, ECtHR case law, interpretation of judicial decisions, legal application, legal culture, legal certainty, proportionality, rule-of-law state, European integration.

**Постановка проблеми.** У сучасному демократичному суспільстві принцип верховенства права має виняткове значення для забезпечення ефективного функціонування держави та захисту прав і свобод людини. Для України, яка обрала шлях європейської інтеграції та формування правової держави, утвердження цього принципу є не просто формальною вимогою, а стратегічним завданням. Особливого значення набуває інтеграція практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у національну правову систему, адже саме ця практика конкретизує зміст і вимоги верховенства права у європейському правовому просторі. Рішення Суду виступають важливим дороговказом для національних судів, допомагаючи забезпечити належний рівень правової визначеності, дотримання принципу пропорційності, справедливого судового розгляду та рівності перед законом.

Разом з тим процес впровадження стандартів ЄСПЛ у правову практику України супроводжується низкою проблем. З одного боку, Верховний Суд та Конституційний Суд України дедалі частіше звертаються до практики ЄСПЛ у своїх рішеннях. З іншого – на рівні судів першої та апеляційної інстанцій спостерігається фрагментарність та недостатня послідовність у використанні рішень Суду. Відсутність єдиної методології тлумачення практики ЄСПЛ, мовний бар'єр, правовий формалізм і недостатній рівень правової культури залишаються суттєвими викликами для забезпечення реального верховенства права в Україні.

**Метою дослідження** є аналіз ролі практики ЄСПЛ у розвитку стандартів верховенства права в Україні, дослідження ключові проблеми правового тлумачення та використання цієї практики в судовій діяльності, а також визначення напрямів удосконалення правозастосовної практики з метою зміцнення верховенства права у вітчизняній правовій системі.

**Стан опрацювання проблематики** показує, що Питання взаємозв'язку принципу верховенства права та практики ЄСПЛ вже привертала увагу як українських, так і зарубіжних науковців. У межах національної правової доктрини цю тематику досліджували Баймуратов М., Гультай М., Гаврилюк О., Кучук А., Хотинська-Нор О., Печена Т., Мігашко В., Соболев О., Черномаз О., а також інші автори. Їхні наукові напрацювання створили ґрунтовне теоретичне підґрунтя для аналізу сучасних тенденцій і викликів у сфері впровадження стандартів ЄСПЛ у національне правосуддя. Проте динамічний розвиток правової системи України та актуалізація питань євроінтеграції потребують подальшого поглиблення цього дослідження, з урахуванням новітніх практичних проблем і викликів.

**Виклад основного матеріалу.** У демократичному суспільстві принцип верховенства права – це не просто красива декларація, а реальна основа правового порядку. Його суть полягає у підпорядкуванні державної влади праву, рівності всіх перед законом, гарантуванні прав і свобод людини та забезпеченні їх ефективного захисту. Іншими словами, верховенство права означає, що право має діяти не лише на папері, а й у житті кожної людини.

В Україні цей принцип закріплено у статті 8 Конституції як одна з базових засад державного устрою. Водночас його зміст формується не лише національними актами, а й під впливом міжнародної практики, передусім практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) [1]. Завдяки рішенням України стати учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та активній взаємодії з ЄСПЛ цей принцип отримав додаткові імпульси для розвитку.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що верховенство права є наріжним каменем демократичного суспільства [2]. Його практика деталізує цей принцип, розкриваючи його крізь призму таких вимог, як права визначеність, заборона свавілля з боку держави, дотримання пропорційності втручан-

ня у права особи, ефективність правових засобів захисту, право на справедливий суд та рівність перед законом. Для України це має особливе значення. Протягом тривалого часу у правовій системі нашої держави переважав правовий формалізм, а права людини часто поступалися перед так званим «державним інтересом». Сьогодні, у процесі європейської інтеграції, Україна має завдання не лише проголосити верховенство права, а й забезпечити його реальне втілення відповідно до стандартів ЄСПЛ. У своїх рішеннях щодо України Суд неодноразово звертав увагу на ситуації, які суперечать цим стандартам. Серед них – нечіткість окремих законів, надмірне або непропорційне втручання у права особи, проблеми з доступом до справедливого суду, неефективність виконання судових рішень. При цьому кожне таке рішення ЄСПЛ є не лише критикою, а й джерелом цінних орієнтирів для удосконалення національної правової системи. Важливо пам'ятати, що верховенство права не є статичною конструкцією. ЄСПЛ наголошує на необхідності постійної адаптації правової системи держав до нових стандартів захисту прав людини. У цьому контексті практика Суду для України слугує джерелом живого права, що допомагає національним судам ухвалювати справедливі та збалансовані рішення.

Сьогодні вже неможливо розглядати верховенство права в Україні поза контекстом практики ЄСПЛ. Завдяки цій практиці українські суди отримують можливість не просто застосовувати національні норми, а й орієнтуватися на європейські стандарти прав людини [3]. Цей процес розпочато і він має бути сталим. Його успішна реалізація залежить від послідовної роботи судової системи та формування правової культури, в якій верховенство права стане реальним орієнтиром для правозастосування.

Водночас важливо глибше усвідомити, яку саме роль відіграє практика Європейського суду з прав людини у розвитку стандартів верховенства права в Україні. Адже мова йде не лише про загальні ідеї, а про конкретні правові орієнтири, які допомагають національним органам влади і судам адаптувати свою діяльність до вимог сучасного європейського правопорядку. Практика Суду має надзвичайно важливе значення для формування стандартів верховенства права як у загальноєвропейському контексті, так і у внутрішній правовій системі України. Суд не обмежується тлумаченням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Він допомагає державам-учасницям конкретизувати принципи правової держави та адаптувати їх до викликів сучасного життя.

Практика Європейського суду з прав людини має надзвичайно важливе значення для формування стандартів верховенства права не лише у загальноєвропейському правовому просторі, а й у правовій системі України [4]. Суд не обмежується тлумаченням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Він допомагає державам-учасницям конкретизувати принципи правової держави та адаптувати їх до викликів сучасного життя.

Верховенство права у розумінні ЄСПЛ – це більше, ніж дотримання формальної законності. Це насамперед правова визначеність, заборона свавілля, дотримання принципу пропорційності, ефективність правового захисту та справедливість судового процесу. У своїй практиці Суд наголошує, що ці складові є фундаментом демократії та умовою, за якої права людини мають реальний, а не декларативний характер. Відтак кожна держава, що підписала Конвенцію, повинна інтегрувати ці стандарти у свою правову систему. Для України це завдання особливо актуальне на тлі євроінтеграційного курсу. Після приєднання до Ради Європи Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися стандартів ЄСПЛ. Хоча за традицією романо-германської правової сім'ї практика Суду не вважається офіційним джерелом права, її вплив на правовий розвиток є очевидним [4, с. 119–122]. Сьогодні судді все частіше спираються на рішення ЄСПЛ при тлумаченні національних норм, а законодавець враховує рекомендації Суду під час розроблення нових законів. Одним з найважливіших напрямів впливу практики ЄСПЛ є забезпечення правової визначеності. Суд неодноразово вказував на те, що нечіткі або суперечливі закони створюють ризики свавілля та порушують права людини. Такі зауваження стосувалися різних сфер – від кримінального права до процедури виконання судових рішень. Під впливом цих рішень український законодавець був змушений переглянути низку нормативно-правових актів, щоб гарантувати громадянам більше правової визначеності та передбачуваності.

Значну роль практика Суду відіграє також у формуванні стандартів справедливого судового процесу. У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово фіксував проблеми в Україні, пов'язані з неупередженістю судів, надмірною тривалістю провадження та обмеженим доступом до правосуддя [5, с. 2–5]. Ці зауваження стали поштовхом для реформування судової системи, оновлення процесуального законодавства та зміцнення гарантій суддівської незалежності. Важливі зміни торкнулися й інших сфер. Наприклад, у справах щодо захисту власності, права на приватне життя, свободи вираження поглядів та свободи об'єднання практика ЄСПЛ стала орієнтиром для національних органів влади. Рішення у справах «Зеленчук і Цицюра проти України», «Андрушко проти України»,

«Серков проти України» чітко показали, як мають застосовуватися принципи пропорційності та недопущення свавілля у правовідносинах між державою і громадянами. Особливої уваги заслуговує формування судової практики у дусі принципу пропорційності. Українські суди поступово навчаються оцінювати, чи було втручання у права особи необхідним у демократичному суспільстві та чи відповідало воно легітимній меті. Хоча досягти єдності у цьому питанні поки що не вдалося, поступ вже є очевидним. Велику роль у просуванні стандартів ЄСПЛ відіграють Верховний Суд та Конституційний Суд України [6, с. 184–188]. Вони дедалі частіше цитують правові позиції Суду та використовують їх як основу для власних висновків. Це створює позитивний прецедент для судів нижчих інстанцій і сприяє поширенню європейських стандартів правосуддя по всій країні.

Практика ЄСПЛ допомагає державі інакше поглянути на якість власного законодавства та правозастосування. Аналіз рішень Суду дозволяє виявити системні проблеми і визначити пріоритети для подальших реформ. Завдяки цьому практика ЄСПЛ не лише спрямовує розв'язання конкретних справ, а й стимулює еволюцію правової системи України у бік утвердження справжнього верховенства права.

Роль практики ЄСПЛ у розвитку стандартів верховенства права в Україні є надзвичайно важливою [7, с. 110–130]. Вона допомагає нашим судам і законодавцю формувати правову систему, де права людини дійсно мають пріоритет, а правосуддя відповідає найкращим європейським зразкам. Цей процес триває, і подальша його успішна реалізація залежить від послідовності судової практики, якості правового навчання та сталого політичного прагнення України залишатися на шляху до правової держави.

Водночас ефективне впровадження стандартів ЄСПЛ неможливе без належного розуміння їх змісту та правильного тлумачення у національному правозастосуванні. Саме на цьому етапі виникає чимало викликів, з якими щодня стикаються українські суди. Попри значний прогрес у впровадженні стандартів ЄСПЛ у правову систему України, на практиці суди досі зустрічають низку проблем щодо правильного розуміння і тлумачення рішень Суду. Це ускладнює ефективне застосування європейських стандартів прав людини на національному рівні й уповільнює процес утвердження верховенства права.

Попри значний прогрес у впровадженні стандартів ЄСПЛ у правову систему України, на практиці суди досі стикаються з низкою проблем щодо правильного розуміння і тлумачення рішень Суду. Це ускладнює ефективне застосування європейських стандартів прав людини на національному рівні й уповільнює процес утвердження верховенства права.

Однією з найбільш очевидних проблем є фрагментарність підходу до використання практики ЄСПЛ. Досить часто українські суди обмежуються формальним цитуванням окремих положень з рішень Суду, не занурюючись у їхній змістовний і концептуальний контекст [8, с. 232–251]. У результаті правові позиції ЄСПЛ застосовуються вибірково, без належного урахування їх системного значення та взаємозв'язку з іншими принципами правосуддя. Це призводить до того, що навіть у справах зі схожими фактичними обставинами судова практика може суттєво відрізнитися. Ще однією суттєвою проблемою є відсутність єдиної методології аналізу і тлумачення рішень ЄСПЛ. На сьогодні кожен суддя фактично самостійно обирає підходи до використання рішень Суду у своїй практиці. Це створює ризики суб'єктивного трактування, а також правової невизначеності для учасників процесу. Відсутність чітких загальнообов'язкових рекомендацій або методичних матеріалів щодо застосування практики ЄСПЛ ускладнює забезпечення єдності правозастосовної практики. Проблеми також пов'язані з мовними бар'єрами. Значна частина рішень ЄСПЛ доступна лише англійською або французькою мовами. Хоча переклади окремих рішень поступово з'являються, їх якість і повнота не завжди відповідають потребам судової практики. Судді змушені працювати з неофіційними або фрагментарними перекладами, що ускладнює точне розуміння правових позицій Суду. Крім того, перекладені тексти часто не передають усіх нюансів англійського чи французького оригіналу, що може призводити до спотворення сенсу. Варто також зазначити, що в українській правовій культурі досі існує стійка тенденція до формалізму. Багато суддів сприймають практику ЄСПЛ як додатковий, факультативний аргумент, а не як обов'язковий стандарт, що має інтегруватися у правову систему. Це спричиняє ситуацію, коли практика ЄСПЛ використовується лише для підтвердження вже сформованої правової позиції суду, а не для її осмислення та коригування у відповідності до європейських стандартів. Проблеми правового тлумачення рішень ЄСПЛ поглиблюються і через недостатню увагу до еволюційного характеру практики Суду. ЄСПЛ розглядає Конвенцію як «живий інструмент», що розвивається відповідно до потреб часу. Проте українські суди не завжди відстежують актуальні тенденції у практиці Суду, часто спираючись на застарілі рішення, не беручи до уваги зміну підходів або нові правові позиції. Це може призводити до відставання національної судової практики від сучасного рівня захисту прав людини у європейському просторі. Особливої уваги потребує питання правової освіти та підвищення кваліфікації суд-

дів. На жаль, у програмах підготовки майбутніх правників практика ЄСПЛ недостатньо представлена [9]. Багато випускників юридичних факультетів мають лише загальне уявлення про рішення Суду, без глибокого розуміння їх змісту та значення для національної правової системи. Це, своєю чергою, впливає на правосвідомість молодих суддів і юристів, які вступають до правозастосовної діяльності. Навіть на етапі підвищення кваліфікації суддів не завжди приділяється належна увага методиці аналізу та застосування рішень ЄСПЛ.

Можна констатувати, що українська судова система ще перебуває у процесі навчання правильному і послідовному використанню практики ЄСПЛ. Для подолання існуючих проблем необхідно розробити чіткі методологічні рекомендації, створити якісну систему офіційних перекладів, забезпечити системне навчання суддів і правників роботі з практикою Суду. Лише за умови такого комплексного підходу можна очікувати, що стандарти ЄСПЛ будуть ефективно і повноцінно інтегровані у національну правозастосовну практику.

Використання практики Європейського суду з прав людини у судовій практиці України поступово стає невід'ємною частиною процесу здійснення правосуддя [10]. За останні роки можна спостерігати позитивну динаміку: судді дедалі частіше звертаються до рішень Суду не лише для формального посилання, а й для обґрунтованого застосування європейських стандартів у своїх рішеннях. Водночас цей процес залишається складним і неоднорідним, що зумовлює потребу у системному аналізі існуючих викликів та визначенні шляхів їх подолання.

Один із ключових викликів – забезпечення єдності і послідовності використання практики ЄСПЛ на різних рівнях судової системи [11, с. 74–80]. Хоча Верховний Суд України у своїх рішеннях демонструє високу якість застосування рішень ЄСПЛ і фактично формує певні методичні орієнтири для судів нижчих інстанцій, на практиці у судах першої та апеляційної інстанцій спостерігається значна варіативність підходів. В одних справах рішення ЄСПЛ застосовуються глибоко і послідовно, в інших – обмежуються поверхневим цитуванням або взагалі ігноруються. Така ситуація створює правову невизначеність і підриває довіру до судової системи. Ще одним важливим викликом є забезпечення якісного методичного та інформаційного супроводу для суддів. Незважаючи на те, що Верховний Суд та Національна школа суддів України здійснюють значну роботу з популяризації і аналізу практики ЄСПЛ, не всі судді мають доступ до актуальної та повної інформації про зміст рішень Суду та їх розвиток [12, с. 63]. Відсутність єдиної інтегрованої платформи з офіційними перекладами рішень, коментарями та узагальненнями ускладнює їх повноцінне використання у правозастосовній діяльності. Не менш суттєвим викликом залишається питання формування належної правової культури. Як показує практика, для ефективного застосування стандартів ЄСПЛ недостатньо лише знання окремих рішень чи механічного їх використання. Потрібно розвивати ціннісний підхід до права, за якого права і свободи людини справді сприймаються як найвища соціальна цінність. Це вимагає змін у правовій освіті, підготовці суддів, у загальній філософії правозастосування.

Попри зазначені проблеми, перспективи подальшого розвитку використання практики ЄСПЛ у судовій практиці України є досить обнадійливими. Насамперед варто відзначити поступове зростання рівня правової культури і професійної підготовки суддів, зокрема завдяки зусиллям Національної школи суддів та різноманітним міжнародним навчальним програмам. Відчутним є також зростання зацікавленості правничої спільноти у вивченні і дослідженні практики ЄСПЛ. У найближчій перспективі особливого значення набуває створення єдиної цифрової платформи для роботи суддів з практикою ЄСПЛ, яка б включала офіційні переклади, аналітичні матеріали та приклади найкращої практики. Важливим є також вдосконалення методичних рекомендацій для суддів, які б допомагали правильно і послідовно застосовувати стандарти Суду у різних категоріях справ. Крім того, необхідно розвивати співпрацю між національними судами та органами, що представляють Україну у справах перед ЄСПЛ, для забезпечення кращого розуміння актуальних тенденцій у практиці Суду та своєчасного врахування їх у національній судовій практиці.

**Висновки.** Аналіз взаємодії української правової системи з практикою Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що вплив цієї практики на розвиток стандартів верховенства права в Україні є надзвичайно вагомим і конструктивним. Рішення ЄСПЛ стали важливим дороговказом для національних судів, допомагаючи не лише розширити розуміння змісту прав людини, а й сформувати правову культуру, орієнтовану на забезпечення їх реального захисту. Верховенство права сьогодні дедалі частіше розглядається українськими судами не як формальна засада, а як реальний механізм захисту гідності людини та забезпечення справедливого правосуддя. Водночас на цьому шляху залишається чимало викликів. Однією з ключових проблем є відсутність єдиної методології тлумачення і застосування практики ЄСПЛ. Фрагментарність підходів, поверхове цитування рішень Суду без урахування їх системного контексту, недостатня увага до еволюційного характеру практики ЄСПЛ – усе це уповільнює процес повноцінної інтеграції єв-

ропейських стандартів у національне правозастосування. Суттєво ускладнює ситуацію й мовний бар'єр та відсутність єдиної платформи для роботи суддів з практикою ЄСПЛ. Разом з тим наявний позитивний досвід демонструє, що українські суди здатні рухатися у напрямі якіснішого використання практики ЄСПЛ. Верховний Суд України та Конституційний Суд України вже сьогодні задають стандарти у цій сфері, демонструючи зразки глибокого і змістовного застосування рішень Суду у своїх постановах. Важливу роль відіграють також освітні й навчальні ініціативи для суддів та правників.

Для того щоб процес впровадження практики ЄСПЛ був справді ефективним, необхідно вжити низку конкретних заходів. Насамперед слід створити єдину цифрову платформу для роботи з практикою Суду, що включатиме офіційні переклади рішень, аналітичні матеріали та приклади найкращої практики. Потрібно також розробити чіткі методичні рекомендації для суддів, які б дозволили забезпечити єдність і послідовність правозастосовної практики. Не менш важливо – забезпечити системне навчання суддів і правників методології аналізу та використання рішень ЄСПЛ. Формування правової культури, орієнтованої на дотримання стандартів верховенства права у світлі практики ЄСПЛ, має стати одним із ключових пріоритетів для всієї української правничої спільноти. Лише за умови послідовної і спільної роботи суддів, законодавців, науковців та освітян можна забезпечити реальну трансформацію правової системи України у відповідності до найкращих європейських зразків. У перспективі подальше якісне використання практики ЄСПЛ українськими судами має стати не винятком, а нормою. Це дозволить не лише забезпечити ефективний захист прав і свобод людини, а й закласти міцний фундамент для побудови справжньої правової держави в Україні, що відповідає високим європейським стандартам.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: з офіц. тлумач. Конституційного Суду України. К.: Ліра, 2006. 96 с.
2. Лисик В., Мельник А. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2017. № 42. С. 182–188.
3. Цювіна Т. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Журнал внесено до міжнародних наукометричних баз HeinOnline*. 2019. № 4. С. 373–379.
4. Сахнюк В.В. Роль та місце судового прецеденту у системі джерел національного права. *Молодий вчений*. 2017. № 1. С. 119–122.
5. Бучик А. Стандарти справедливого суду в розрізі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Віче*. 2015. № 22. С. 2–5.
6. Мігашко В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток судової практики в Україні. *Молодий вчений*. 2019. № 2(66). С. 184–188.
7. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110–130.
8. Dufeniuk, O. (2021). The ECHR impact on the formation of supranational and national human rights paradigm (Ukrainian context). *Ideology and Politics Journal. Universal Norms in a Time of Sovereignty*, 1(17), 232–251.
9. Білас А.І. Правоохоронна діяльність країн ЄС: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 12 с.
10. Потапова М.І. Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняній адвокатській діяльності та судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2020.
11. Рудик П.А. Основні міжнародно-правові та європейські стандарти у сфері правосуддя та їх вплив на забезпечення єдності судової практики. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 74–80.
12. Наливайко О.І. Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпічменту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 61–70.



УДК 341.231.14.

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.61>

## ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ, СЛОВАЧЧИНІ, ЧЕХІЇ, ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНІ ТА РУМУНІЇ

**Менджул М.В.,***докторка юридичних наук, професорка,  
професорка кафедри цивільного права та процесу  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Ковач В.В.,***магістр права*

### **Менджул М.В., Ковач В.В. Правові засади діяльності національних інституцій з прав людини в Україні, Словаччині, Чехії, Польщі, Угорщині та Румунії.**

Вказується, у країнах Східної Європи, зокрема в Україні, Чехії, Угорщині, Польщі, Румунії та Словаччині, формування національних інституцій з прав людини відбувалося в контексті демократичних трансформацій, утвердження принципу верховенства права та переходу до демократичного врядування. Серед таких інституцій особливу роль відіграють уповноважені з прав людини, які можуть діяти при парламентах, урядових структурах чи інших органах влади. Їхня діяльність спрямована або на забезпечення загального дотримання прав людини (наприклад, омбудсман), або на захист прав окремих категорій осіб (як-от уповноважений з прав дитини), або у визначених сферах (наприклад, омбудсман з питань освіти).

Досліджено становлення та правові засади в Україні та державах Східної Європи (Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії та Словаччини) національних інститутів з прав людини (далі - НІПЛ). Виявлено, що вказаний процес відбувався у розрізі утвердження верховенства права, переходу до демократичного управління. Доведено, що особливе місце у системі інституцій з прав людини займають уповноважені з прав людини, які засновуються при парламентах, урядах, інших органах влади. Проаналізовано Європейську мережу національних правозахисних установ, членами якої є ті НІПЛ, що мають право голосу, оскільки вони у повній мірі відповідають Паризьким принципам ООН та акредитовані зі статусом А (Уповноважений з прав людини Польщі та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини). Крім того, є члени без права голосу, які частково відповідають Паризьким принципам ООН та акредитовані зі статусом В (Уповноважений з основних прав Угорщини та Словацький національний центр з прав людини) та асоційовані члени (Румунський інститут прав людини та Громадський захисник прав людини Чеської Республіки).

Досліджено кращі практики та звіти за результатами діяльності Громадського захисника прав Чеської Республіки, Уповноваженого з основоположних прав Угорщини, Уповноваженого з прав людини Польщі, Румунського інституту прав людини, Словацького національного центру з прав людини та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Виявлено, що тільки у Польщі в омбудсмана на офіційному сайті є вкладка про порядок звернення перекладена на українську мову, щоб полегшити подання скарг сотням тисяч українських біженців.

**Ключові слова:** національні інституції з прав людини, омбудсман, права людини, парламент, моніторинг, Європейська мережа національних правозахисних установ.

### **Menzhul M.V., Kovach V.V. Legal principles of the activities of national human rights institutions in Ukraine, Slovakia, the Czech Republic, Poland, Hungary and Romania.**

It is indicated that in the countries of Eastern Europe, in particular in Ukraine, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia, the formation of national human rights institutions took place in the context of democratic transformations, the establishment of the rule of law and the transition to democratic governance. Among such institutions, a special role is played by human rights ombudsmen, who can operate under parliaments, government structures or other authorities. Their activities are aimed either at ensuring general respect for human rights (for example, an ombudsman), or at protecting the rights of certain categories of persons (such as a child rights ombudsman), or in specific areas (for example, an education ombudsman).

The establishment and legal foundations of national human rights institutions (hereinafter referred to as NHRIs) in Ukraine and Eastern European countries (the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania

and Slovakia) have been studied. It has been found that this process took place in the context of establishing the rule of law and transition to democratic governance. It has been proven that a special place in the system of human rights institutions is occupied by human rights ombudsmen established under parliaments, governments and other authorities. The European Network of National Human Rights Institutions has been analyzed, the members of which are those NHRIs that have the right to vote, since they fully comply with the UN Paris Principles and are accredited with status A (the Commissioner for Human Rights of Poland and the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine). In addition, there are non-voting members that partially comply with the UN Paris Principles and are accredited with status B (the Hungarian Ombudsman and the Slovak National Centre for Human Rights) and associate members (the Romanian Institute for Human Rights and the Public Defender of Human Rights of the Czech Republic).

The best practices and reports on the activities of the Public Defender of Rights of the Czech Republic, the Hungarian Ombudsman, the Polish Ombudsman, the Romanian Institute for Human Rights, the Slovak National Centre for Human Rights and the Ombudsman of the Verkhovna Rada of Ukraine were examined. It was found that only in Poland the Ombudsman has a tab on the official website on the procedure for applying translated into Ukrainian to facilitate the submission of complaints by hundreds of thousands of Ukrainian refugees.

**Key words:** national human rights institutions, ombudsman, human rights, parliament, monitoring, European Network of National Human Rights Institutions.

**Постановка проблеми.** Для України та держав Східної Європи (Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії та Словаччини) становлення національних інститутів з прав людини (далі – НІПЛ) проходило у процесі розвитку демократії, утвердження верховенства права, переходу до демократичного управління. Особливе місце у системі інституцій з прав людини займають уповноважені з прав людини, які засновуються при парламентах, урядах, інших органах влади і відповідають загалом за дотримання прав людини (наприклад, уповноважений з прав людини), або за дотримання прав певних осіб (наприклад, уповноважений по правам дитини), або у певній сфері (наприклад, освітній омбудсман). При цьому, є НІПЛ, які пройшли акредитацію щодо їх відповідності Паризьким принципам ООН [1]. Паризький семінар, що відбувся у 1991 році, став першим кроком у розробці стандартів для національних установ з прав людини (НІПЛ). Згодом вони були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН у 1993 році (Резолюція A/RES/48/134) і загальновідомі як «Паризькі принципи» [2]. Водночас актуальним є порівняльно-правовий аналіз відповідності правових засад та діяльності національних інституцій з прав людини у таких державах Східної Європи як Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща та Румунія Паризьким принципам ООН, а також врахування кращих практик для України на шляху до євроінтеграції.

**Метою дослідження** є порівняльно-правовий аналіз відповідності правових засад та діяльності національних інституцій з прав людини Паризьким принципам ООН у таких державах Східної Європи як Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща та Румунія, а також врахування кращих практик для України на шляху до євроінтеграції.

**Стан наукової розробки.** Українські вчені досліджували становлення інституту омбудсманна (Ю.С. Шемшученко, Г.О. Мурашин), його правовий статус (Ю.М. Грошевий, О.В.Марцеляк, М.В. Цвік), а також місце у системі державних органів влади (М.В. Косюта, В. Клочкова). При цьому, не достатньо проведені порівняльно-правові дослідження національних інституцій з прав людини в Україні та державах Східної Європи, у тому числі щодо їх відповідності Паризьким принципам ООН.

**Виклад основного матеріалу.** На разі створено, Європейську мережу національних правозахисних установ (ENNHRI). Члени ENNHRI з правом голосу є ті національні інституції з прав людини (НІПЛ), які у повній мірі відповідають Паризьким принципам ООН, акредитовані зі статусом, серед аналізованих держав такими є Уповноважений з прав людини Польщі (член ENNHRI з 2014 року) та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (член ENNHRI з 2013 року). Членами ENNHRI без права голосу є НІПЛ, яка частково відповідають Паризьким принципам ООН, акредитовані зі статусом В (Уповноважений з основних прав Угорщини та Словацький національний центр з прав людини, які є членами ENNHRI з 2013 року). Асоційованими членами ENNHRI є установи без статусу акредитації, вони мають намір протягом розумного періоду виконати вимоги та відповідати Паризьким принципам ООН (Румунський інститут прав людини та Громадський захисник прав людини Чеської Республіки) [3].

Громадський захисник прав у Чеській Республіці захищає людей від дій та рішень органів влади, інших установ, які здійснюють державне управління (заснований у 2000 році) [4]. Вправі розглядати скарги та надавати базові юридичні консультації у випадках, що не входять до його повнова-

жень. Громадський захисник прав у Чеській Республіці може проводити незалежні розслідування, але він не може замінювати діяльність державних адміністративних органів і не може скасовувати чи змінювати їхні рішення. Однак, у разі виявлення недоліків, Захисник може звернутися до органів влади чи установ із проханням забезпечити їх виправлення. З 2006 року Громадський захисник прав у Чеській Республіці контролює дотримання прав осіб, обмежених у свободі, проводить систематичні профілактичні візити до установ, де особи перебувають або можуть бути утримувані за рішенням або наказом державного органу (наприклад, суду) [5]. Важливу роль відіграє омбудсмен як національний превентивний механізм, що захищає осіб, позбавлених волі, від жорстокого поводження. Кожен відвідуваний заклад отримує звіт, у якому підсумовуються висновки та рекомендації. У 2021 було 32 моніторингові візити, у 2022 році – 36 [6].

З 2009 року Омбудсмен є національним органом з питань рівного ставлення та захисту від дискримінації. У 2018 році Омбудсмену було доручено займатися правами іноземців з країн Європейського Союзу, які проживають або працюють у Чеській Республіці, та забезпечувати, щоб вони не зазнавали дискримінації за національною ознакою. Його завдання полягає в наданні методологічної допомоги жертвам дискримінації, проведенні досліджень у сфері дискримінації та наданні рекомендацій щодо сприяння рівному ставленню. Хоча «традиційна» сфера повноважень Омбудсмена поширюється лише на органи та установи, що здійснюють державне управління, у сфері дискримінації Омбудсмен також може розглядати скарги на дискримінаційні дії з боку муніципалітетів (наприклад, під час оренди муніципальних квартир), роботодавців (під час відбору працівників, оплати праці, звільнення з трудових відносин тощо), торговців (під час пропозиції товарів та послуг), шкіл та інших [7].

З 2025 року в Чехії засновано також інститут дитячого омбудсмана (закон 77/2025 Sb) [8].

Згідно зі статтею 30 Основного Закону, Уповноважений з основоположних прав обирається Парламентом на 6 років для здійснення діяльності, що гарантує захист основоположних прав. В Угорщині посаду Уповноваженого з основоположних прав було засновано у 1996 році.

Робота та повноваження Уповноваженого з основоположних прав Угорщини визначається статтею 30 Основного Закону Угорщини (2011 р.) та а Законом СХІ від 2011 року «Про Уповноваженого з основоположних прав». Відповідно до вказаних актів, Уповноважений з основоположних прав є правонаступником Парламентського уповноваженого з громадянських прав, який забезпечує ефективний, послідовний та максимально повний захист основоположних прав з метою реалізації Основного Закону Угорщини [9].

Основним завданням Уповноваженого є розслідування будь-яких порушень конституційних прав, про які йому стало відомо, та ініціювання загальних або окремих заходів для їх усунення. Уповноважений надає висновки щодо проектів нормативних актів, що стосуються його завдань та компетенції, готує статистику щодо порушень основних прав в Угорщині. Уповноважений подає Парламенту свій щорічний звіт, який містить інформацію про його діяльність у сфері основних прав та видає рекомендації та пропозиції щодо нормативних актів або будь-яких змін. У рамках своїх повноважень Уповноважений може ініціювати перегляд законодавства в Конституційному Суді щодо його відповідності Основному Закону. Уповноважений також може ініціювати перегляд відповідності постанов муніципалітетів актам законодавства в Курії (Високому суді) [10].

У 2023 році надійшло до Уповноваженого з основоположних прав Угорщини 14 183 запитів, особистих звернень 1504, 6088 разів – за допомогою телефону. Співробітники служби підтримки клієнтів Офісу також брали участь у наданні підтримки захисту прав біженців, які тікали з України, в інформаційному пункті омбудсмена, створеному в пункті збору Берегшурень, а також у пункті гуманітарного транзиту, створеному в будапештському спортивному залі БОК [11].

Уповноважений з прав людини є конституційним органом правового контролю та захисту в Польщі. Відповідно до статті 210 Конституції, Уповноважений є автономним та незалежним від інших державних органів і підзвітний лише Сейму (нижній палаті Парламенту) [12].

На сайті тільки у Польщі є вкладка про порядок звернення перекладена на українську мову, щоб полегшити подання скарг сотням тисяч українських біженців, які в умовах війни знайшли прихисток у Польщі [13].

У 2023 році кількість заяв, поданих до Уповноваженого з прав людини, продовжувала зростати. Було подано 79 698 заяв, що є найбільшою кількістю за всю історію діяльності Уповноваженого з прав людини (для порівняння, у 2019 році було подано 59 524 заяви). Крім того, у 32 460 випадках співробітники Управління Уповноваженого з прав людини надавали телефонні консультації та приймали 2174 особи особисто під час візитів до Управління або зустрічей у місцевих пунктах прийому.

До Уповноваженого з прав людини звертаються особи, які вважають, що органи державної влади, які розглядають їхні справи, порушили чинне законодавство, проводять надмірно тривалі

провадження або бездіяльні. У 2023 році у 48,7% випадків Уповноважений обмежувався наданням заявникам пояснень та інформації про доступні засоби дії, тоді як 36% справ було ініційовано шляхом звернення до компетентних органів щодо їх розгляду або шляхом проведення Уповноваженим незалежної роз'яснювальної процедури. Окрім ведення проваджень в окремих справах, Уповноваженим було подано 206 проблемних заяв, зокрема 89 заяв щодо необхідності вжиття законодавчої ініціативи з метою усунення порушень прав людини та громадянина в ситуації, коли джерелом цих порушень були чинні нормативні акти.

Окрім заяв, що є переконливими засобами впливу на органи державної влади, у 2023 році Уповноважений також використовував процесуальні засоби, надані йому законодавцем для захисту свобод чи прав особи. Уповноважений подав 3 заяви до Конституційного Трибуналу, а також приєднався до 22 проваджень, ініційованих у Конституційному Трибуналі іншими суб'єктами, включаючи 15 конституційних скарг. Крім того, Уповноважений подав 93 касаційні скарги та касаційні скарги до Верховного Суду, 48 надзвичайних скарг, 54 касаційні скарги до Верховного адміністративного суду, 18 скарг до провінційних адміністративних судів, а у 46 випадках він приєднався до провадження в загальних судах з правами прокурора [14].

Румунський інститут прав людини був заснований у 1991 році та здійснює діяльність у таких сферах: забезпечення кращого розуміння питань прав людини, способів, якими ці права гарантуються в країнах-членах ООН, ОБСЄ, Ради Європи та Європейського Союзу; інформування міжнародних установ про практичні способи просування та дотримання прав людини в Румунії; розробка точок зору щодо прав людини на запит парламентських комітетів; проведення досліджень щодо нових прав людини, права на щастя, нещодавніх порушень прав людини або важливих аспектів захисту та дотримання прав людини в нашій країні та на міжнародному рівні; організація та проведення навчання та освіти з прав людини та визначення нових методів та методологій; просування сфер інтересів з ініціативи ООН або інших міжнародних чи регіональних організацій (наприклад, бізнес та права людини); надання консультаційних послуг тощо [15].

24 липня Європейська комісія опублікувала Звіт про верховенство права за 2024 рік, в якому є рекомендації щодо покращення ситуації з верховенством права та зазначається, що Румунія досягла певного прогресу в отриманні акредитації національної установи з прав людини, враховуючи Паризькі принципи ООН, і рекомендується продовжити цей процес [16].

Словацький національний центр з прав людини – це національна правозахисна установа, заснована у Словацькій Республіці в 1993 році, акредитована зі статусом В Міжнародним координаційним комітетом національних правозахисних установ. Центр виконує широкий спектр завдань як у сфері прав людини, так і основних свобод, включаючи права дитини та дотримання принципу рівного ставлення.

З початку російської агресії проти України у 2022 році десятки тисяч українських біженців втекли до Словаччини. У Звіті за 2023 рік Центр зосередився на моніторингу проблем, з якими стикаються біженці на території Словацької Республіки, зокрема щодо особливо вразливої групи біженців з проблемами зі здоров'ям. Словацький національний центр з прав людини також вказав на одну з найбільших проблем у зв'язку з прибуттям біженців не лише з України, а й з інших країн, а саме на проблему торгівлі людьми. У звіті за 2023 рік він визначив кілька рекомендацій для уряду Словацької Республіки щодо покращення ситуації з правами людини біженців та мігрантів у Словацькій Республіці [17].

Згідно зі статтею 101 Конституції України, парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Протягом 2024 року Уповноваженим надійшло 123 221 звернення, з яких 1509 – колективних (34 510 осіб) та 121 712 – індивідуальних. Варто зазначити, що кількість звернень до інституції зросла на 28,6% порівняно з попереднім роком (95 796 звернень протягом 2023 року). Найпоширенішою категорією заявників є члени сімей військовослужбовців, які звертаються в їхніх інтересах, а також члени сімей військовополонених та зниклих безвісти військовослужбовців (27,3% звернень порівняно з 2023 роком – 20,5%), кожне четверте звернення до Уповноваженого належить до цієї категорії. Протягом 2024 року продовжувала працювати гаряча лінія Омбудсмена України, на якій було прийнято та опрацьовано 65 204 звернення громадян. У 99% випадків (64 649 звернень) надано консультативні та довідкові роз'яснення, решту 595 звернень перенаправлено на детальніше опрацювання до структурних підрозділів Секретаріату Уповноваженого [18].

**Висновки.** У аналізованих державах незважаючи на різні назви національних правозахисних інституцій, вони мають схожі функції (моніторинг; перевірка стану дотримання встановлених прав і свобод, підготовка відповідних звітів, досліджень, рекомендацій, висновків; звітування перед міжнародними та регіональними правозахисними механізмами; розгляд скарг; правова допомога; моніторингові візити тощо). У 2023-2025 роках особлива увага приділяється моніторингу дотримання

прав мігрантів, зокрема у зв'язку з війною в Україні, а також впливу національної правозахисної інституції на дотримання прав людини в (пост)конфліктних контекстах. Саме на удосконаленні реагування на порушення прав людини в умовах екстраординарних режимів і необхідні подальші наукові дослідження та розробка відповідних рекомендацій.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. About National Human Rights Institutions. URL: <https://ennhri.org/about-nhris> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
2. UN Paris Principles & Accreditation. URL: <https://ennhri.org/about-nhris/un-paris-principles-and-accreditation> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
3. Our membership is made up of National Human Rights Institutions (NHRIs) across wider Europe. URL: <https://ennhri.org/our-members> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
4. Zákon č. 349/1999 Sb. Zákon veřejném ochránci práv a o ochránci práv dětí. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-349> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
5. Public Defender of Rights (Czechia). URL: <https://ennhri.org/our-members/czech-republic> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
6. Dohled nad omezením osobní svobody. URL: <https://www.ochrance.cz/pusobnost/dohled-nad-omezovanim-osobni-svobody> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
7. Rovné zacházení a diskriminace. URL: <https://www.ochrance.cz/pusobnost/rovne-zachazeni-a-diskriminace> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
8. Historie úřadu ombudsmana a dětského ombudsmana. URL: <https://www.ochrance.cz/o-nas/historie> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
9. Office of the commissioner for fundamental rights of Hungary. URL: <https://www.ajbh.hu/en/web/ajbh-en/about-the-office> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
10. Commissioner for Fundamental Rights of Hungary. URL: <https://ennhri.org/our-members/hungary> (Дата звернення: 18 червня 2025 р.).
11. Report on the activities of the commissioner for fundamental rights of Hungary and his deputies – 2023. URL: [https://www.ajbh.hu/documents/14315/8220512/AJBH\\_annual\\_report\\_2023.pdf/3580b116-0faf-4966-c991-d4e735e09299?version=1.0&t=1734948427245](https://www.ajbh.hu/documents/14315/8220512/AJBH_annual_report_2023.pdf/3580b116-0faf-4966-c991-d4e735e09299?version=1.0&t=1734948427245) (Дата звернення: 18 червня 2025р.).
12. Polish Commissioner for Human Rights. URL: <https://ennhri.org/our-members/poland> (Дата звернення: 18 червня 2025р.).
13. Як отримати допомогу – інформація для громадян України. URL: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-yak-otrimati-dopomogu-ukraina>(Дата звернення: 21 червня 2025р.).
14. Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela w roku 2023. URL: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-informacja-roczna-2023> (Дата звернення: 21 червня 2025р.).
15. Romanian Institute for Human Rights. URL: <https://ennhri.org/our-members/romania> (Дата звернення: 22 червня 2025р.).
16. Institutul Român pentru Drepturile Omului. URL: <https://www.irdo.ro> (Дата звернення: 22 червня 2025р.).
17. Správa o dodržování lidských práv vrátane zásady rovnakého zaobchádzania v Slovenskej republike za rok 2024. URL: <https://www.snslp.sk/wp-content/uploads/Sprava-o-LP-za-rok-2024.pdf> (Дата звернення: 22 червня 2025р.).
18. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2024/rezultaty-diialnosti-upovnovazhenoho-z-prav-liudynu> (Дата звернення: 22 червня 2025р.).

УДК 341.231.14:364-78

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.62>

## ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Наливайко Л.Р.,

доктор юридичних наук, професор,

помічник ректора

Дніпровського державного університету внутрішніх справ,

заслужений юрист України

ORCID: 0000-0002-7696-4223

### Наливайко Л.Р. Європейські стандарти права громадян на соціальний захист.

У статті здійснено системне дослідження європейських стандартів права громадян на соціальний захист як елементу сучасної моделі правової, соціальної та демократичної держави. Проаналізовано концептуальні засади європейського підходу до соціального захисту, що базується не лише на ідеї компенсації соціальних ризиків, а й на принципах людської гідності, рівності, солідарності, доступності та ефективності. Основну увагу зосереджено на нормативних джерелах формування європейських стандартів – таких як Європейська соціальна хартія (переглянута), Хартія основних прав Європейського Союзу, акти Міжнародної організації праці та практика Європейського суду з прав людини.

Обґрунтовано, що європейські стандарти соціального захисту не є сталими та однозначними, а постійно еволюціонують у відповідь на нові виклики, серед яких – цифровізація, зміна ринку праці, поява гіг-економіки, демографічне старіння, міграційні процеси та наслідки збройних конфліктів. Встановлено, що в європейській правовій традиції соціальний захист розглядається як юридично зобов'язальне право, що має бути гарантоване незалежно від економічної ситуації чи політичного контексту.

Автором детально проаналізовано механізми імплементації європейських стандартів у національні правові системи, зокрема в умовах України, що перебуває в процесі євроінтеграції та одночасно долає наслідки воєнної агресії. Виокремлено ключові структурні бар'єри для ефективного правозастосування соціальних прав в Україні, серед яких: недостатня гармонізація законодавства, слабка інституційна спроможність, низький рівень цифрової та правової доступності соціальних послуг, дискримінація вразливих груп населення.

Сформульовано авторське бачення перспектив правової модернізації сфери соціального захисту: перехід до моделі активної, адресної та правозабезпечувальної політики, інституційне перевантаження системи соціальних послуг, запровадження ефективного контролю за реалізацією соціальних прав, зокрема через судову практику. Обґрунтовано, що право на соціальний захист має розглядатися як фундаментальний елемент соціального контракту та чинник зміцнення демократичної державності.

**Ключові слова:** конституційні права, право на соціальний захист, європейські стандарти, соціальні права, судовий захист, правозастосування, Європейський суд з прав людини, євроінтеграція, імплементація.

### Nalyvaiko L.R. European standards of citizens' right to social protection.

The article conducts a systematic study of European standards of citizens' right to social protection as an element of a modern model of a legal, social and democratic state. The conceptual foundations of the European approach to social protection are analyzed, which is based not only on the idea of compensation for social risks, but also on the principles of human dignity, equality, solidarity, accessibility and efficiency. The main attention is focused on the normative sources of the formation of European standards - such as the European Social Charter (revised), the Charter of Fundamental Rights of the European Union, acts of the International Labor Organization and the practice of the European Court of Human Rights.

It is substantiated that European standards of social protection are not stable and unambiguous, but are constantly evolving in response to new challenges, including digitalization, changing labor markets, the emergence of the gig economy, demographic aging, migration processes and the consequences of armed conflicts. It has been established that in the European legal tradition, social protection is considered a legally binding right that must be guaranteed regardless of the economic situation or political context.

The author analyzes in detail the mechanisms for implementing European standards into national legal systems, in particular in the conditions of Ukraine, which is in the process of European integration and at the same time overcoming the consequences of military aggression. Key structural barriers to the effective provision of social rights in Ukraine are identified, in particular: insufficient harmonization of legislation, weak institutional capacity, low level of digital and legal accessibility of social services, discrimination against vulnerable groups of the population.

The author's vision of the prospects for legal modernization of the sphere of social protection is formulated: transition to a model of active, targeted and law-enforcement policy, institutional reset of the social services system, introduction of effective control over the implementation of social rights, in particular through judicial practice. It is argued that the right to social protection should be considered a fundamental element of the social contract and a factor in strengthening democratic statehood.

**Key words:** constitutional rights, right to social protection, European standards, social rights, judicial protection, law enforcement, European Court of Human Rights, European integration, implementation.

**Постановка проблеми.** Право на соціальний захист є одним із ключових соціальних прав людини, що відображає сутність демократичної, правової та соціальної держави. У 2025 році, в умовах глибоких соціально-економічних трансформацій, спричинених як глобальними, так і регіональними викликами – зокрема, тривалими наслідками пандемії, масштабними міграційними процесами, гібридними війнами та кризами безпеки, а також зростанням цифрової нерівності – проблема ефективного і всеохоплюючого соціального захисту набуває значимості. Особливої актуальності вона набуває для держав, що стикаються з тривалими наслідками збройної агресії та супутніми гуманітарними викликами, як це має місце в Україні.

Європейські стандарти права громадян на соціальний захист, сформовані в рамках діяльності Ради Європи, Європейського Союзу, Міжнародної організації праці та інших міжнародних інституцій, мають на меті забезпечити гідний рівень життя, доступ до основних соціальних послуг та запобігання маргіналізації вразливих груп населення. У правовому вимірі ці стандарти ґрунтуються на принципах прав людини, соціальної справедливості, рівності та солідарності, та водночас вимагають від держав-учасниць дотримання мінімальних соціальних гарантій незалежно від політичної чи економічної ситуації.

Натомість у сучасному середовищі відбувається переосмислення концепції соціального захисту як суто інституційної форми підтримки – дедалі більше уваги приділяється питанням гнучкості, адресності, цифровізації соціальних послуг, а також новим формам зайнятості, що виходять за межі класичних трудових відносин. Це вимагає перегляду традиційних підходів до реалізації соціальних прав у правовій системі, зокрема у контексті гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами.

Разом із тим, в умовах інтеграційного поступу України в бік повноцінного членства в Європейському Союзі виникає необхідність не лише у формальному запозиченні правових норм, але й у глибокому розумінні правової природи європейських соціальних стандартів, їх інтерпретації в практиці європейських судових інституцій, а також у побудові внутрішньодержавного механізму ефективного правозастосування. У цьому контексті особливої уваги потребують питання правового статусу внутрішньо переміщених осіб, учасників бойових дій, осіб з інвалідністю, людей похилого віку, а також соціального захисту осіб, зайнятих у гіг-економіці.

Таким чином, проблематика формування, застосування та імплементації європейських стандартів соціального захисту громадян постає не лише як теоретично значуща, але й як практично необхідна. Актуальність дослідження посилюється й потребою в науково обґрунтованих підходах до вдосконалення національного законодавства у сфері соціальних прав, що відповідає як міжнародним зобов'язанням України, так і потребам її громадян у сучасних умовах.

**Метою дослідження** є комплексне дослідження європейських стандартів права громадян на соціальний захист, з'ясування їхньої правової природи, змісту, джерел формування та шляхів імплементації в національні правові системи, з особливим акцентом на узгодження міжнародно-правових вимог із внутрішнім правовим регулюванням. Особливу увагу приділено визначенню ключових проблем, що виникають у процесі трансформації європейських стандартів у національні правові механізми, а також формулюванню пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання у сфері соціального захисту відповідно до принципів європейського права.

**Стан опрацювання проблематики** показує, що проблематика європейських стандартів права громадян на соціальний захист є предметом наукових досліджень як в українському, так і в міжнародному науковому просторі. Сучасні дослідження зосереджуються на аналізі міжнародних стандартів у сфері соціального захисту, впливу глобальних правозахисних механізмів, а також на особливостях їх впровадження в умовах воєнного стану, постконфліктного відновлення та трансформаційних процесів у соціальній політиці.

Серед українських дослідників вагомих внесок у розробку теми зробили: О. Мурашев, чії праці присвячені питанню імплементації європейських соціальних стандартів в українське законодавство та їх відповідність Конституції України. І. Голосніченко, дослідження якої стосуються правових механізмів забезпечення соціальних прав в умовах євроінтеграційних процесів. Н. Оніщенко, чия увага зосереджена на порівняльному аналізі соціальних прав в Україні та країнах ЄС.

У міжнародному контексті фундаментальні дослідження здійснювали такі автори, як: С. Дікін, у працях якого відображено аналіз взаємозв'язку між трудовим правом та системою соціального захисту в країнах ЄС. А. Супіот, який розробив концептуальні засади соціальної держави в умовах глобалізації та європейської інтеграції. Г. Ван Бюрен, чії праці присвячені соціальним правам у контексті міжнародного гуманітарного права.

Утім, попри наявність вагомої теоретичної бази, існує потреба у поглибленому аналізі ефективності міжнародно-правових механізмів, зокрема у питаннях адаптації міжнародних норм до національного законодавства, практичних аспектів імплементації права громадян на соціальний захист. Особливої актуальності набуває вивчення цих процесів в умовах збройного конфлікту, внутрішнього переміщення осіб та погіршення доступу до соціальних послуг.

**Виклад основного матеріалу.** Передумовою для ефективної реалізації права на соціальний захист у європейському правовому контексті є наявність чітко сформульованих стандартів, що мають нормативне закріплення та відповідні механізми втілення. Ці стандарти ґрунтуються на сукупності принципів, що відображають правову еволюцію соціального права в європейському просторі, та визначають обсяг зобов'язань держав щодо гарантування соціальних прав особи. Для їх належного аналізу необхідним є системний огляд джерел їхнього формування, змісту та інституційної архітектури забезпечення, що дозволяє встановити як нормативні орієнтири, так і практичні параметри реалізації соціального захисту в межах правових систем європейських держав.

Європейські стандарти соціального захисту громадян формуються через низку міжнародних договорів, рішень європейських судових інституцій та практики держав – членів Європейського Союзу і Ради Європи. Основними документами, що визначають ці стандарти, є:

- **Європейська соціальна хартія (переглянута)**, прийнята у 1996 році, що встановлює мінімальні соціальні права, включаючи право на соціальне забезпечення, медичне обслуговування, освіту та житло [1]. Хартія зобов'язує держави-учасниці забезпечувати ці права на національному рівні та підлягає моніторингу з боку Європейського комітету соціальних прав.
- **Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 року**, що проголошує право на соціальний захист як одне з основних прав громадян ЄС [2]. Хартія має відповідну юридичну силу та є обов'язковою для інституцій ЄС та держав-членів у межах їхньої компетенції.
- **Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року**, що, хоча й не містить прямого положення про соціальний захист, через рішення Європейського суду з прав людини забезпечує захист соціальних прав у контексті права на повагу до приватного та сімейного життя, права на освіту та інші [3].
- **Акти Міжнародної організації праці**, зокрема Конвенція № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 року, що встановлює міжнародні стандарти щодо видів соціального забезпечення та умов їх надання [4].

Однією з ключових рис європейських стандартів у сфері соціального захисту є їх відхід від виключно трудового підходу до соціального права. Традиційно соціальні гарантії асоціювалися з формальною зайнятістю, однак сучасна європейська доктрина передбачає розширення сфери соціального захисту на незахищені та атипові форми праці, зокрема фрілансерів, тимчасових працівників, платформних робітників (gig economy). Це, своєю чергою, вимагає адаптації трудового законодавства до стандартів ЄС не лише у сфері зайнятості, а й соціального забезпечення [5].

Зазначений підхід відображено, зокрема, у ініціативах Європейської комісії щодо регулювання праці на цифрових платформах, що має забезпечити мінімальні стандарти для осіб, які перебувають поза класичними моделями соціального страхування [6]. Таким чином, соціальний захист більше не є преференцією для працюючих за контрактом, а визнається універсальним правом кожної особи незалежно від її економічного статусу.

Варто також наголосити, що європейські стандарти не обмежуються нормативними гарантіями, а акцентують на ефективності доступу до соціальних послуг, що прямо пов'язано з принципом ефективного правозастосування. Зокрема, Європейський комітет соціальних прав неодноразово звертав увагу на необхідність не лише декларувати права, а й створювати інституційну спроможність держави щодо їх реалізації: прозорі процедури подання заяв, відсутність дискримінаційних бар'єрів, фахова підготовка працівників соціальних служб, доступність сервісів для осіб з особливими потребами. У цьому контексті ключовими стають індикатори якості соціального захисту: швидкість реагування, охоплення, рівень задоволення потреб, правова захищеність користувачів.



Крім того, європейські стандарти базуються на концепції «активного соціального захисту» (active social protection), що передбачає поєднання допомоги з елементами інтеграції та самозабезпечення. Це означає, що соціальна політика не повинна лише компенсувати ризики (безробіття, інвалідність, бідність), але й створювати умови для соціального включення особи – через освіту, професійну перепідготовку, доступ до ринку праці. Такий підхід має суттєве значення для пост-конфліктних країн, оскільки він дозволяє не лише забезпечити мінімальний рівень підтримки, але й запобігти довготривалій соціальній ізоляції великих груп населення.

Слід зауважити, що у межах інтеграційного процесу Україна також має враховувати механізми координації соціального захисту, розроблені в межах правової системи ЄС, що регулюють взаємодію між державами-членами у сфері соціального забезпечення [7], зокрема щодо експорту допомоги з безробіття та забезпечення прав осіб, що здійснюють вільне пересування в межах Союзу [8].

Імплементация європейських стандартів соціального захисту в національні правові системи здійснюється через:

- пряме застосування міжнародних договорів, що є частиною національного законодавства, зокрема в країнах, де діє доктрина монізму;
- законодавчі акти, що адаптують міжнародні стандарти до національних умов, зокрема в країнах з доктриною дуалізму;
- рішення національних судів, котрі враховують міжнародні стандарти при тлумаченні національних норм;
- практику адміністративних органів, що реалізують політику соціального захисту відповідно до міжнародних зобов'язань [9].

Утім, незважаючи на наявність міжнародних стандартів, існують суттєві проблеми у їх імплементатії:

недостатня гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, що призводить до правового вакууму або суперечностей у застосуванні норм;

обмеженість ресурсів для забезпечення всіх гарантованих соціальних прав, особливо в умовах економічної кризи або післявоєнного відновлення;

дискримінація вразливих груп населення, таких як внутрішньо переміщені особи, особи з інвалідністю, літні люди, які часто стикаються з бар'єрами у доступі до соціальних послуг;

виклики цифровізації соціальних послуг, зокрема забезпечення доступу до онлайн-сервісів для осіб, які не мають необхідних технічних засобів або навичок;

політичні та економічні фактори, що можуть впливати на виконання міжнародних зобов'язань, зокрема в умовах політичної нестабільності або економічної кризи.

Особливої уваги потребує судовий вимір реалізації соціальних прав, що в європейській правовій культурі є невід'ємною частиною механізму гарантування прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Stec and Others v. United Kingdom* [10], *Tarakhel v. Switzerland* [11], *Guerra and Others v. Italy* [12], продемонстрували, що навіть опосередковані соціальні права можуть мати юридично зобов'язувальний характер, якщо порушення таких прав спричиняє непропорційне втручання в інші гарантії Конвенції. Це створює правове підґрунтя для стратегічного судового захисту соціальних прав і в країнах, де вони традиційно не вважаються підсудними, як, наприклад, в Україні.

Щодо перспектив розвитку європейських стандартів соціального захисту, то у 2025 році актуальними є питання адаптації європейських стандартів до нових викликів, таких як зміна демографічної ситуації, зміна форм зайнятості, цифровізація соціальних послуг. Рада Європи та Європейський Союз активно працюють над оновленням нормативної бази, зокрема через:

- розробку нових рекомендацій та директив, що враховують сучасні реалії та потреби громадян;
- підвищення ефективності моніторингових механізмів, зокрема через посилення ролі Європейського комітету соціальних прав та інших органів;
- сприяння обміну досвідом між державами-членами щодо найкращих практик у сфері соціального захисту;
- забезпечення доступу до соціальних послуг для всіх громадян, зокрема через розвиток цифрових платформ та інклюзивних сервісів.

Також зауважимо, що сучасна соціальна політика неможлива без ефективного громадського контролю. Забезпечення прозорості діяльності органів влади у сфері соціального захисту дозволяє не лише підвищити рівень довіри з боку громадян, а й запобігти порушенням прав людини. Право на доступ до публічної інформації є одним з ключових інструментів цього контролю [13; 14]. При цьому неурядові правозахисні організації в Україні відіграють дедалі помітнішу роль у забезпеченні дотримання соціальних прав – через незалежний моніторинг, правову допомогу та участь у роз-

робці політик [15]. Їхня діяльність не лише підсилює спроможність держави в реалізації європейських стандартів, а й сприяє демократизації механізмів соціального захисту.

**Висновки.** Європейські стандарти права громадян на соціальний захист формуються на основі широкої нормативної бази, що включає документи Ради Європи, Європейського Союзу, Міжнародної організації праці, а також практику Європейського суду з прав людини та Європейського комітету соціальних прав. Їх правова природа базується на інтеграції принципів гідності, рівності, соціальної справедливості та недискримінації, що надає соціальним правам змістовної юридичної сили, а не лише декларативного характеру.

У сучасних умовах європейська концепція соціального захисту трансформується від традиційної моделі «соціального забезпечення» до моделі «активної соціальної політики», що поєднує допомогу з заходами інтеграції, доступу до освіти, праці, цифрових послуг. Особливу увагу приділено таким викликам, як диджиталізація, гіг-економіка, демографічне старіння, нові форми зайнятості. Це вимагає від держав нової правової адаптивності та комплексної інституційної відповіді.

Незважаючи на те, що Україна формально приєднується до низки міжнародних договорів і визнає зобов'язання щодо соціальних прав, їх реальне впровадження залишається вибіркоким, фрагментарним і часто декларативним. Серед ключових проблем: низька відповідність норм національного законодавства європейським стандартам, дефіцит бюджетних ресурсів, слабкість адміністративних механізмів, дискримінаційні бар'єри для вразливих категорій населення, а також нерозвиненість судової практики у сфері соціальних прав.

Європейський суд з прав людини відіграє ключову роль у перетворенні соціальних прав із політичних декларацій у юридично зобов'язувальні норми. Прецеденти, сформовані Європейським судом з прав людини, стають основою для внутрішньодержавного тлумачення змісту права на соціальний захист і визначають мінімальні межі державних зобов'язань навіть у кризових ситуаціях. Українське правозастосування має активніше інтегрувати ці стандарти у національну судову практику.

Європейська інтеграція України не повинна зводитися до формального копіювання норм. Йдеться про якісне оновлення соціальної політики як системи – включаючи:

- перехід до правозабезпечувального підходу в оцінці соціальної допомоги;
- цифрову трансформацію з одночасним забезпеченням інклюзивності доступу;
- створення інституційної спроможності реалізовувати зобов'язання за міжнародними стандартами;
- удосконалення судового контролю за дотриманням соціальних прав;
- врахування специфіки поствоєнної відбудови, включаючи права внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, осіб з інвалідністю.

Реалізація європейських стандартів соціального захисту – це не лише відповідь на зовнішні зобов'язання, а, насамперед, внутрішній вимір легітимності влади, стабільності суспільства та рівня довіри громадян до держави. У цьому контексті соціальні права мають сприйматися не як фіскальний тягар, а як інвестиція в соціальну єдність, відновлення людського потенціалу та демократичний розвиток.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія Ради Європи від 03.05.1996 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_062#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text).
2. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європейського Союзу від 07.12.2000 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_524#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text).
4. Social Security (Minimum Standards) Convention on 28.06.1952 № C102. URL: [https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx\\_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P1\\_2100\\_ILO\\_CODE:C102](https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P1_2100_ILO_CODE:C102).
5. Beck, U. (2024). Potential for harmonization of national labor legislation to European standards. *Bulletin of the National University «Lvivska Politehnica». Law Series*, 41(11), 19–25.
6. Deakin, S., & Wilkinson, F. (2005). *The Law of the Labour Market: Industrialization, Employment, and Legal Evolution* (Oxford Monographs on Labour Law). Oxford: Oxford University Press, 406 p.
7. Golyner, O. (2020). EU coordination of social security from the point of view of EU integration theory. *European Journal of Social Security*, 2(22), 110–137.
8. Grabbe, C. (2023). Free movement and access to social security in the EU: The challenge of exporting unemployment benefits. *European Journal of Social Security*, 1(25). URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/13882627231161926>.
9. Тацій В. Імплементация європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України. *Право України*. 2010. № 10. С. 48–59.

10. European Court of Human Rights: № 65731/01 and № 65900/01, 12.04.2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B»itemid»:«001-73198»%7D>.
11. European Court of Human Rights: № 29217/12, 04.11.2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B»itemid»:«001-148070»%7D>.
12. European Court of Human Rights: № 116/1996/735/932, 19.02.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B»itemid»:«001-58135»%7D>.
13. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство*. 2014. № 5(2). С. 28–33.
14. Nalyvaiko, L.R. (2014). Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs*, 1(4), 51-62.
15. Наливайко Л.Р., Грицай І., Дніпров О.С. Неурядові правозахисні організації України: навч. посібник. К.: Хай-Тек Прес, 2014. 432 с.

УДК 341.018

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.63>

## МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР І МІЖНАРОДНИЙ ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ДЕТЕРМІНАЦІЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Пасічник Я.С.,

*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри правових та інформаційних технологій**Хмельницького інституту соціальних технологій**Університету «Україна»*

### **Пасічник Я.С. Міжнародний договір і міжнародний звичай як джерела міжнародного права: детермінація і взаємозв'язок.**

Стаття присвячена питанням співвідношення міжнародного договору та міжнародного звичаю, їх детермінації і взаємозв'язку. Оскільки міжнародний договір і міжнародний звичай є основними та найбільш поширеними джерелами сучасного міжнародного права, аналіз їх співвідношення є досить актуальним.

Міжнародні договори та міжнародні звичаї підлягають постійному застосуванню суб'єктами міжнародного права (державами та міжнародними організаціями), що вимагає оптимізації та пошуків ефективних механізмів вдосконалення у сучасних міжнародних відносинах, обумовлюючи актуальність дослідження цих основних джерел міжнародного права.

Здійснюється аналіз важливої для теорії і практики міжнародного права, особливо для проблематики джерел міжнародного права, Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/73/203 від 20 грудня 2018 року «Виявлення норм міжнародного звичаєвого права».

Результати даного дослідження свідчать, що міжнародний договір відрізняється від міжнародного звичаю своєю специфікою, особливістю об'єкта правового регулювання, формою закріплення і значною перевагою договорів за своєю кількістю в сучасному міжнародному праві. Міжнародний договір виникає і формується як результат переговорів і плідної роботи суб'єктів міжнародного права над правилами, взаємними права та обов'язками з тих чи інших питань співробітництва. Міжнародні договори мають конкретні найменування і чітко встановлений предмет правового регулювання.

Зазначається, що міжнародний звичай формується внаслідок практики діяльності суб'єктів міжнародного права в ході історичного процесу міжнародних відносин. Правова природа міжнародного звичаю є погоджувальною з боку суб'єктів міжнародного права, насамперед, держав і міжнародних організацій.

Зроблено висновок, що в процесі переходу від виникнення міжнародного звичаю до прийняття міжнародного договору, звичаї допомагають заповнювати прогалини в міжнародному праві. Також є можливим і зворотній процес, тоді коли міжнародні договори набувають широкого застосування і характеру міжнародного звичаю, наприклад міжнародно-правові договори у сфері захисту прав людини, які в подальшому набули загальної практики.

**Ключові слова:** міжнародний договір, міжнародний звичай, міжнародне право, доктрина міжнародного права, резолюція, статут, джерела міжнародного права, мета-право, Комісія з міжнародного права, Віденська конвенція про право міжнародних договорів.

### **Pasichnyk Y.S. International treaty and international custom as sources of international law: determination and interrelation.**

The article is devoted to the issues of the correlation of an international treaty and international custom, their determination and interrelation. Since an international treaty and international custom are the main and most widespread sources of modern international law, the analysis of their correlation is quite relevant.

International treaties and international customs are subject to constant application by subjects of international law (states and international organizations), which requires optimization and search for effective mechanisms for improvement in modern international relations, which makes the study of these main sources of international law relevant.

The analysis is carried out of the UN General Assembly Resolution A/RES/73/203 of December 20, 2018 "Identification of customary international law", which is important for the theory and practice of international law, especially for the issues of sources of international law.

The results of this study indicate that an international treaty differs from an international custom in its specificity, the peculiarity of the object of legal regulation, the form of consolidation and the significant advantage of treaties in terms of their number in modern international law. An international treaty arises and is formed as a result of negotiations and fruitful work of subjects of international law on rules, mutual rights and obligations on certain issues of cooperation. International treaties have specific names and a clearly established subject of legal regulation.

It is noted that international custom is formed as a result of the practice of activities of subjects of international law in the course of the historical process of international relations. The legal nature of international custom is consensual on the part of subjects of international law, primarily states and international organizations.

It is concluded that in the process of transition from the emergence of international custom to the adoption of an international treaty, customs help to fill gaps in international law. The reverse process is also possible, when international treaties become widely applicable and take on the character of international custom, for example, international legal treaties in the field of human rights protection, which subsequently become general practice.

**Key words:** international treaty, international custom, international law, doctrine of international law, resolution, statute, sources of international law, meta-law, International Law Commission, Vienna Convention on the Law of Treaties.

**Постановка проблеми.** Враховуючи предмет і метод правового регулювання, надзвичайно широкий комплекс об'єктів, що вимагають належного врегулювання на міжнародному рівні, питання джерел міжнародного права залишається одним з найактуальніших у межах цієї галузі. Серед джерел міжнародного права особливо виділяються міжнародний договір і міжнародний звичай, які тісно пов'язані між собою. На доктринальному рівні тривають дискусії щодо походження, співвідношення і взаємозв'язку міжнародного договору та міжнародного звичаю.

Відповідно до статті 38 Статуту Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) 1945 року Суд зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права; при цьому він застосовує: міжнародні конвенції; міжнародний звичай; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права (із застереженням) [1]. При цьому, під міжнародними конвенціями у теорії і практиці міжнародного права, зважаючи на положення статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року [2], розуміються різні види міжнародних договорів незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, у двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування.

Міжнародний договір і міжнародний звичай, як в історичній ретроспективі, так і на сьогодні, є основними та найбільш поширеними джерелами міжнародного права, тому аналіз їх співвідношення залишається актуальним. Міжнародні договори та звичаї підлягають постійному застосуванню суб'єктами міжнародного права (державами та міжнародними організаціями), що вимагає оптимізації та пошуків ефективних механізмів вдосконалення у сучасних міжнародних відносинах.

**Мета дослідження** – аналіз і обґрунтування детермінації і взаємозв'язку міжнародного договору та міжнародного звичаю як основних джерел міжнародного права. Дослідження спрямоване на активізацію дискусії щодо ролі та значення міжнародного договору та міжнародного звичаю в сучасному міжнародному праві.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання джерел міжнародного права, зокрема, міжнародного договору та міжнародного звичаю, ґрунтовно досліджували найбільш відомі представники вітчизняної і зарубіжної науки міжнародного права, такі як: Г. Лаутерпахт, Дж. Фіцморіс, Е. Ауст, М. Шоу, І.І. Лукашук, О.О. Мережко, М.В. Буроменський, М.О. Баймуратов, В.Г. Буткевич, М.М. Гнатовський, Л.Д. Тимченко, В.Н. Денисов та ін.

Крім того, на рівні міжнародних міжурядових організацій та її структур (особливо Комісії міжнародного права ООН), міжнародних судів і трибуналів (особливо Міжнародного Суду ООН) також активно відбувається концептуальний розвиток міжнародного договору та міжнародного звичаю як основних джерел міжнародного права.

При цьому, деякі питання взаємозв'язку міжнародного договору та міжнародного звичаю залишаються малодослідженими, а деякі вимагають свого розвитку та вдосконалення з огляду на постійні виклики та вимоги, що виникають.

**Виклад основного матеріалу.** Найбільш поширеними за своєю кількістю джерелами сучасного міжнародного права є міжнародні договори, які згідно з положенням статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року та статті 2 Закону України від 29.06.2004 № 1906-IV «Про міжнародні договори України» [3], є укладеними у письмовій формі з іноземною державою

або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо). В цілому на сьогоднішній день право міжнародних договорів є розвинутою і досить дослідженою галуззю міжнародного права.

За визначенням С.О. Мельника в «Енциклопедії міжнародного права» «Договір міжнародний» (англ. *treaty*, фр. *traité*, нім. *Vertrag*) – це угода між державами і/або іншими суб'єктами міжнародного права, яка регулює відносини між ними шляхом встановлення, зміни або припинення їх взаємних прав та обов'язків згідно з міжнародним правом [4, с. 842].

Натомість, питання міжнародного звичаю залишаються не настільки дослідженими і обґрунтованими в доктрині міжнародного права, незважаючи на те, що, на думку деяких дослідників, міжнародний звичай, внаслідок неодноразового застосування, історично виник як перше та первинне джерело міжнародного права.

При цьому, у міжнародному праві відсутній загально визнаний документ, який би надав повну загальну характеристику чи врегулював застосування міжнародного звичаю у міжнародних відносинах.

Один з видатних діячів з міжнародного права в Україні В.Н. Денисов в «Енциклопедії міжнародного права» зазначає, що звичай міжнародно-правовий – одне з основних джерел (форм) міжнародного права, яке, згідно з п. 1b ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, визначається «як доказ загальної практики, визнаної як правова норма»; у міжнародному правотворчому процесі звичай виступає самостійним способом вироблення норм права [5, с. 472].

Термін «міжнародний звичай» (*international custom*) не є єдиним в літературі з міжнародного права для позначення наведеного поняття. Інколи використовуються терміни «міжнародне звичаєве право» (*international customary law*), «звичаєве міжнародне право» (*customary international law*), «загальне міжнародне право» (*general international law*). А при визначенні сутності (природи міжнародного звичаю) та рівня в системі джерел міжнародного права міжнародні звичаї сьогодні називають, навіть, мета-правом (Й. Каммерхофер) [6, р. 56–75; 7, р. 22].

Для теорії і практики міжнародного права, особливо проблематики джерел міжнародного права, важливим є те, що 20 грудня 2018 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію A/RES/73/203 «Виявлення норм міжнародного звичаєвого права». Так, Генеральна Асамблея ООН, розглянувши главу V доповіді Комісії міжнародного права, в якій містяться проекти висновків щодо виявлення норм міжнародного звичаєвого права, беручи до відома меморандум Секретаріату про шляхи та засоби забезпечення більшої доступності доказів норм міжнародного звичаєвого права, у якому наведено огляд сучасного стану міжнародного звичаєвого права та містяться відповідні пропозиції щодо покращення ситуації, підкреслюючи незмінне значення кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, зазначаючи, що тема виявлення норм міжнародного звичаєвого права має велике значення в міжнародних відносинах, прийняла резолюцію, в якій, зокрема:

- вітала завершення Комісією з міжнародного права роботи над темою виявлення норм міжнародного звичаєвого права і прийняття нею проектів висновків та детального коментаря до них;
- висловила вдячність Комісією з міжнародного права за її постійний внесок у кодифікацію та прогресивний розвиток міжнародного права;
- взяла до уваги також висновки щодо виявлення норм міжнародного звичаєвого права, текст яких міститься в додатку до цієї резолюції, з коментарями до них, звертаючи на них увагу держав і всіх тих, хто може виявляти норми міжнародного звичаєвого права, та закликала забезпечити їх максимально широке поширення;
- визнала користь опублікованих збірок і оглядів практики, пов'язаних із міжнародним правом, зокрема тих, що сприяють широкому поширенню інформації про законодавчу, виконавчу та судову практику, і закликає держави підтримувати наявні видання та спеціалізовані бібліотеки з міжнародного права [8].

Висновки щодо питань виявлення норм міжнародного звичаєвого права викладені у додатку до Резолюції. Так, висновок 1 окреслює відповідну сферу охоплення, під якою розуміється спосіб, яким слід визначати існування та зміст норм міжнародного звичаєвого права.

Висновок 2 «Два конститутивні елементи» визначає, що для встановлення існування й змісту норми міжнародного звичаєвого права необхідно виявити, чи існує загальна практика, що визнається як правова норма (*opinio juris*).

У висновку 3 «Оцінка доказів (свідчень) обох конститутивних елементів» зазначається, що при оцінці доказів, які засвідчують наявність загальної практики та її визнання як правової норми (*opinio juris*), слід звертати увагу на загальний контекст, характер норми та конкретні обставини, у яких виявляються відповідні докази. Кожен із двох конститутивних елементів слід виявляти окремо, тобто проводити самостійну оцінку доказів для кожного з них.

Конститутивний елемент «загальна практика» стосується насамперед державної практики, яка сприяє формуванню або вираженню норм міжнародного звичаєвого права. Іноді практика міжнародних організацій також сприяє формуванню або вираженню таких норм. Поведінка інших суб'єктів не належить до практики, яка формує або виражає норми міжнародного звичаєвого права, але може бути релевантною при оцінці практики, зазначеної у вищенаведених пунктах (висновок 4).

Практиці держав у контексті міжнародного звичаєвого права присвячені висновки 5–8. Вимога визнання як правової норми (*opinio juris*) охарактеризована у висновку 9. Так, конститутивний елемент «визнання загальної практики як правової норми (*opinio juris*)» означає, що така практика має здійснюватися з усвідомленням юридичного права або юридичного зобов'язання. Слід чітко відрізнити визнання практики як правової норми від простого звичаю чи звички.

Форми доказів визнання як правової норми (*opinio juris*) наведені у висновку 10. Зокрема, докази визнання практики як правової норми можуть набувати різних форм. Вони включають, зокрема, публічні заяви від імені держав; офіційні публікації; урядові юридичні висновки; дипломатичну переписку; рішення національних судів; положення договорів; а також дії у зв'язку з резолюціями міжнародних організацій чи міжурядових конференцій. Відсутність реакції протягом певного часу на практику може свідчити про визнання її як правової норми, якщо держава мала можливість реагувати, а обставини цього вимагали.

Безпосередньо питанню співвідношення міжнародних звичаїв і міжнародних договорів присвячений висновок 11 додатку до Резолюції, відповідно до якого норма, закріплена в договорі, може відображати норму міжнародного звичаєвого права, якщо встановлено, що:

- договір кодифікував норму, яка вже існувала на момент його укладення;
- договір спричинив кристалізацію норми, що почала формуватися до його укладення;
- договір започаткував загальну практику, визнану як правова норма (*opinio juris*), створивши нову норму звичаєвого права.

При цьому, наявність однієї й тієї самої договірної норми в низці міжнародних договорів може вказувати, але не обов'язково свідчить, про її звичаєве походження.

Інші висновки (№№ 12–16) додатку до Резолюції присвячені питанням міжнародних звичаїв, резолюцій міжнародних організацій та міжурядових конференцій, рішень міжнародних судів і трибуналів, доктрині міжнародного права, питанню «держави, що настійливо заперечує проти норми звичаєвого права», а також питанню партикулярного міжнародного звичаєвого права.

Таким чином, за змістом Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/73/203 міжнародний договір і міжнародний звичай тісно пов'язані (детерміновані), а норма, закріплена в договорі, може відображати норму міжнародного звичаєвого права.

На відміну від права міжнародних договорів, право міжнародних звичаїв наразі некодифіковано.

Міжнародний договір відрізняється від міжнародного звичаю своєю специфікою, особливістю об'єкта правового регулювання, формою закріплення і значною перевагою договорів за своєю кількістю в сучасному міжнародному праві.

Міжнародний договір виникає і формується як результат переговорів і плідної роботи суб'єктів міжнародного права над правилами, взаємними права та обов'язками з тих чи інших питань співробітництва. Міжнародні договори мають конкретні найменування і чітко встановлений предмет правового регулювання.

Натомість, міжнародний звичай формується внаслідок практики діяльності суб'єктів міжнародного права в ході історичного процесу міжнародних відносин. Такий процес не є стихійним, а підлягає врегулюванню регуляторами, зокрема, міжнародним правом. Правова природа міжнародного звичаю є погоджувальною з боку суб'єктів міжнародного права, а конкретні найменування міжнародним звичаям надаються теоретиками та практиками міжнародного права.

Відмінністю між міжнародним договором і міжнародним звичаєм є також те, що деякі міжнародні договори містять комплекс правил, об'єднаних в одне ціле, таким чином, що держава може бути змушена відмовитися від усього договору, тоді як міжнародний звичай, навпаки, складається з окремих (самостійних) правил поведінки [9, р. 270].

Так, одним із загальновизнаних принципів сучасного міжнародного права, які набули закріплення на міжнародно-правовому та національному рівнях, є добре відомий з римського права принцип  *Pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватися). По суті цей загальний принцип міжнародного права внаслідок постійного застосування одночасно набув характеру міжнародного звичаю.

Важливим є те, що стаття 38 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року «Норми, які містить договір і які стають обов'язковими для третіх держав у результаті виникнення міжнародного звичаю» встановлює відсутність перешкод якій-небудь нормі, яку містить договір, стати обов'язковою для третьої держави як звичайна норма міжнародного права, що визначається як така.

Враховуючи викладене, помилковим вбачаються окремі позиції, згідно з якими, міжнародні звичаї вважаються застарілими, неактуальними. Навпаки, міжнародне звичаєве та міжнародне договірне право тісно взаємодіють і розвиваються [10, с. 18].

В процесі переходу від виникнення міжнародного звичаю до прийняття міжнародного договору, звичаї допомагають заповнювати прогалини в міжнародному праві. Можливий і зворотній процес, коли міжнародні договори набувають широкого застосування і характеру міжнародного звичаю. Прикладами цього, можуть слугувати міжнародно-правові договори у сфері захисту прав людини, які в подальшому набули загальної практики.

Крім цього, у своєму рішенні у справі щодо континентального шельфу (Лівія/Мальта, 1985 р.) Міжнародний Суд ООН зазначив, що аксіоматично матеріал міжнародного звичаєвого права слід шукати, насамперед, у фактичній практиці та *opinio juris* держав, а багатосторонні конвенції можуть відігравати важливу роль у фіксації та визначенні правил (норм), що впливають зі звичаю, або навіть розвивати їх [11, р. 29].

**Висновки.** Таким чином, міжнародний договір і міжнародний звичай тісно пов'язані (детерміновані) між собою, а норма, закріплена в договорі, може відображати норму міжнародного звичаєвого права.

Міжнародний договір відрізняється від міжнародного звичаю своєю специфікою, особливістю об'єкта правового регулювання, формою закріплення і значною перевагою договорів за своєю кількістю в сучасному міжнародному праві. Міжнародний договір виникає і формується як результат переговорів і плідної роботи суб'єктів міжнародного права над правилами, взаємними права та обов'язками з тих чи інших питань співробітництва. Міжнародні договори мають конкретні найменування і чітко встановлений предмет правового регулювання.

Натомість, міжнародний звичай формується внаслідок практики діяльності суб'єктів міжнародного права в ході історичного процесу міжнародних відносин. Такий процес не є стихійним, а підлягає врегулюванню регуляторами, зокрема, міжнародним правом. Правова природа міжнародного звичаю є погоджувальною з боку суб'єктів міжнародного права, а конкретні найменування міжнародним звичаям надаються теоретиками та практиками міжнародного права.

В процесі переходу від виникнення міжнародного звичаю до прийняття міжнародного договору, звичаї допомагають заповнювати прогалини в міжнародному праві. Можливий і зворотній процес, коли міжнародні договори набувають широкого застосування і характеру міжнародного звичаю.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Statute of the International Court of Justice. URL : <https://www.icj-cij.org/statute>.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_118#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text).
3. Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV «Про міжнародні договори України». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004. № 50. Ст. 540. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
4. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 1. А–Д. Київ: Академперіодика, 2014. 920 с.
5. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 2. Е–Л. Київ: Академперіодика, 2017. 928 с.
6. Kammerhofer J. Uncertainty in International Law: A Kelsenian perspective. London, New York: Routledge, 2011. 303 p.
7. Merkouris P., Kammerhofer J., Arajarvi N. (eds.). *The Theory, Practice, and Interpretation of Customary International Law*. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 648 p.
8. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/73/203 від 20 грудня 2018 року «Виявлення норм міжнародного звичаєвого права». URL : <https://docs.un.org/en/A/RES/73/203>.
9. Bradley C., Gulati M. *Withdrawing from International Custom*. *Yale Law Journal*. Vol. 120. 2010. P. 202–275.
10. Гнатівський М.М. Нове зародження міжнародного гуманітарного права. *Український часопис міжнародного права*. 2006. № 2. С. 17–22.
11. The International Court of Justice. *Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta)*. Judgment of 3 June 1985. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/68/068-19850603-JUD-01-00-EN.pdf>.



УДК 340.134:341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.64>

## ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛЕВАНТНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

Соколенко О.Л.,

*декан юридичного факультету**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,**доктор юридичних наук, професор*

ORCID: 0000-0002-1455-5192

### **Соколенко О.Л. Забезпечення релевантного застосування практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя.**

У статті розкрито особливості забезпечення релевантного застосування практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) під час здійснення правосуддя в Україні. Підкреслено, що ефективне використання правових позицій ЄСПЛ є важливою умовою гармонізації національної судової практики з європейськими стандартами прав людини та забезпечення належного рівня правового захисту.

Попри те, що позиції ЄСПЛ офіційно визнаються джерелом права в Україні, їх практичне застосування залишається неефективним і непослідовним. Причинами цього є низка правових, організаційних, інституційних, технологічних і методичних проблем, які разом спричиняють фактичне нівелювання рішень Суду у вітчизняному правозастосуванні.

Одним із наслідків є нерелевантне застосування рішень ЄСПЛ при ухваленні судових рішень. Це проявляється у формальному посиланні на рішення без глибокого аналізу їх змісту, встановлення аналогії з конкретною справою чи врахування специфіки правового питання.

У статті наголошується, що прецеденти ЄСПЛ повинні застосовуватись релевантно – з урахуванням обставин справи, правової подібності й розвитку тлумачення положень Конвенції. Інакше це не лише спричиняє юридичні помилки, а й підриває довіру до національного судочинства та авторитету ЄСПЛ.

Релевантність застосування практики Суду залишається однією з ключових проблем правозастосування. Судді інколи обирають рішення, не пов'язані з юридичною природою спору, що свідчить про недостатню методичну підготовку та відсутність єдиних стандартів.

Обґрунтовано, що використання практики ЄСПЛ є виправданим лише за умови її свідомого, критичного відбору з урахуванням усіх релевантних критеріїв. Формальне цитування без зв'язку з обставинами справи не відповідає ані духу Конвенції, ані принципам правосуддя.

Таким чином, наголошується на необхідності посилення якості судових рішень шляхом впровадження методичних підходів до релевантного аналізу практики ЄСПЛ, вдосконалення навчання суддів, створення єдиних рекомендацій або стандартів щодо використання прецедентної практики, а також підвищення ролі правових висновків Верховного Суду як координуючої інституції в цьому процесі.

**Ключові слова:** ЄКПЛ, ЄСПЛ, релевантна практика ЄСПЛ, правові позиції ЄСПЛ, джерело права, судовий прецедент, правозастосування, правосуддя, верховенство права.

### **Sokolenco O.L. Ensuring the relevant application of the practice of the European Court of Human Rights during the administration of justice.**

The article reveals the features of ensuring the relevant application of the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) in the administration of justice in Ukraine. It is emphasized that the effective use of the legal positions of the ECHR is an important condition for harmonizing national judicial practice with European human rights standards and ensuring an adequate level of legal protection.

Despite the fact that the positions of the ECHR are officially recognized as a source of law in Ukraine, their practical application remains ineffective and inconsistent. The reasons for this are several legal, organizational, institutional, technological, and methodological problems, which together lead to the de facto leveling of the Court's decisions in domestic law enforcement.

One consequence is the irrelevant application of ECHR decisions in judicial decisions. This is manifested in the formal reference to decisions without a deep analysis of their content, establishing an analogy with a specific case, or taking into account the specifics of the legal issue.

The article emphasizes that the ECHR precedents must be applied in a relevant manner – taking into account the circumstances of the case, legal similarities, and the development of the interpretation of the provisions of the Convention. Otherwise, this not only causes legal errors but also undermines confidence in the national judiciary and the authority of the ECHR.

The relevance of the Court's case law remains a key problem in the application of the law. Judges sometimes choose decisions that are not related to the legal nature of the dispute, which indicates insufficient methodological training and the absence of uniform standards.

It is argued that the use of the ECHR case law is justified only if it is consciously and critically selected, taking into account all relevant criteria. Formal citation without connection to the circumstances of the case does not correspond to either the spirit of the Convention or the principles of justice.

Thus, the need to strengthen the quality of judicial decisions is emphasized by introducing methodological approaches to the relevant analysis of the ECHR practice, improving the training of judges, creating uniform recommendations or standards for the use of case law, and enhancing the role of the legal opinions of the Supreme Court as a coordinating institution in this process.

**Key words:** ECHR, ECHR, relevant practice of the ECHR, legal positions of the ECHR, source of law, judicial precedent, law enforcement, justice, rule of law.

**Постановка проблеми.** Використання практики ЄСПЛ як джерела права у процесі здійснення правосуддя сприяє забезпеченню відповідності підходів українських судів до захисту прав людини положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ). Таке застосування повинно відбуватись релевантно – з урахуванням фактичних обставин конкретної справи, подібності правових питань та еволюції тлумачення Конвенції в практиці Суду. Обґрунтований вибір релевантних рішень ЄСПЛ є не лише професійним обов'язком судді, а й важливим інструментом інтеграції національного правосуддя до європейського правового простору.

Разом з тим, проблема правильного та доречного застосування правових позицій ЄСПЛ залишається однією з найактуальніших у сучасній судовій практиці України в контексті реалізації положень ЄКПЛ.

Не сприяє вирішенню цієї проблеми відсутність єдиних вимог і критеріїв застосування практики ЄСПЛ, зокрема в частині оцінки їх релевантності.

**Метою дослідження** є розкриття особливостей забезпечення релевантного застосування практики ЄСПЛ людини під час здійснення правосуддя.

**Стан опрацювання проблематики** показує, що тематика релевантного застосування практики ЄСПЛ отримала фрагментарне розкриття у вітчизняній правничій літературі.

Окремі аспекти цього питання розкриті у працях таких дослідників, як: Л. Адашис, Р. Бабанли, О. Буткевич, М. Буроменський, О. Гаврилук, П. Євграфов, А. Лисак, П. Пушкар, А. Селіванов, О. Сердюк, В. Тихий, М. Шумило, А. Янчук та ін. При цьому, відсутні комплексні наукові праці, присвячені релевантності застосування практики ЄСПЛ, що і обумовило актуальність цього дослідження.

**Виклад основного матеріалу.** Відповідно до ст. 9 Конституції України та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення ЄСПЛ є частиною національного законодавства та мають застосовуватися судами України як джерело права.

В умовах сьогодення рішення ЄСПЛ становлять принаймні доктринальне джерело для більшості країн Ради Європи. З огляду на авторитетність рішень ЄСПЛ, вони дедалі частіше стають підґрунтям для прийняття рішень іншими судовими інстанціями й навіть судами країн – не членів Ради Європи. Непоодинокими є випадки звернення до рішень ЄСПЛ, зокрема Федеральним судом США для мотивації своїх рішень [1, с. 13]. Практика застосування рішень ЄСПЛ українськими судами потребує системного переосмислення та концептуального врегулювання.

Хоч на сьогодні правові позиції ЄСПЛ виступають джерелом права, їх застосування неефективне, неповне, вибіркове та непослідовне. Існує низка правових, організаційних, інституційних, технологічних та методичних проблем, які обумовили ситуацію, що практика ЄСПЛ фактично нівельюється в процесі здійснення правосуддя. Одним із їх наслідків є нерелевантне застосування рішень ЄСПЛ під час ухвалення судових рішень.

Термін «релевантний» (від англ. relevance) походить із digital-сфери і означає:

міру відповідності отриманого результату бажаному [2];

якість чи стан того, що має значення або важливість для конкретної ситуації чи питання [3].

Поняття «релевантний» застосовується для позначення відповідності, доречності чогось.

Саме доречність вибору та застосування рішень ЄСПЛ у процесі судового правозастосування є актуальною і недостатньо вивченою та розкритою в наукових працях темою.

Важливо окреслити в чому саме проявляється нерелевантне застосування практики ЄСПЛ.

Нерелевантне застосування правових позицій ЄСПЛ має місце тоді, коли суддя обирає правову позицію Суду, що не відповідає юридичним та/чи фактичним обставинам справи, яку він розглядає.

Інколи це виявляється у використанні цитат із рішень ЄСПЛ, які були сформульовані ЄСПЛ за принципово інших обставин або таких, які обґрунтовують інші правові висновки, яких досяг Суд. Це посилання на рішення ЄСПЛ без контексту самої норми ЄКПЛ, яка має застосовуватися, або без самого фактичного контексту рішення. Довільне трактування таких цитат, які іноді не відображають саму правову позицію ЄСПЛ, закріплену у справі, досить часто має місце навіть без ознайомлення з повним текстом рішення ЄСПЛ. Таке застосування практики ЄСПЛ може призводити до того, що певна правова проблема хоча наче й вирішується відповідно до загальноновизнаних стандартів практики ЄСПЛ, однак насправді не враховуватиме цілком протилежну ситуацію. Загальний підхід, який використовує ЄСПЛ через методологію застосування класичного прецеденту, вимагає застосування практики ЄСПЛ через схожість фактів, скарг або юридичних висновків, і «ідеальна релевантність» може бути побудована саме на цих трьох підставах. [4]. Застосування нерелевантних рішень відбувається на рівні кожної інстанції та незалежно від спеціалізації суддів та категорій справ.

А. Лисак, досліджуючи проблеми застосування національними судами практики ЄСПЛ щодо принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, зазначає, що судді додають до тексту своїх рішень узагальнені позиції ЄСПЛ стосовно верховенства права з огляду на їх універсальність під кожен випадок, а не через обґрунтовану необхідність або релевантність у конкретній справі. Наслідком цього є:

підрив в правничому середовищі авторитету практики ЄСПЛ: якщо судді не враховують контекст і не аналізують рішення ЄСПЛ у конкретному контексті, а лише формально згадують їх у своїх рішеннях для імітації обізнаності з міжнародною судовою практикою про принцип верховенства права, чому це мають робити представники всіх інших юридичних професій;

погіршення ставлення до принципу верховенства права, який починає розглядатись правниками як щось формальне та теоретичне;

негативний вплив на образ України на міжнародній арені;

зниження довіри до судів з боку населення [5, с. 267].

Отже, зрозуміло що проблематика нерелевантного застосування рішень ЄСПЛ є не поверхневою, а більш глибокою і системною.

А. Янчук, досліджуючи практику ЄСПЛ як джерело права при вирішенні сімейних спорів, зауважує, що в непоодиноких випадках суди формально зазначають рішення ЄСПЛ аби уникнути належного обґрунтування, що в подальшому призводить до звернення в ЄСПЛ, і як наслідок констатації факту порушення Конвенції. Наприклад, рішення ЄСПЛ від 30.11.2017 у справі «Странд Лоббен та інші проти Норвегії» за період з 01.01.2022 по 12.09.2023 згадується в Єдиному державному реєстрі судових рішень 18 разів. При цьому, обґрунтовуючи зміст судових рішень, судді формально згадують базові положення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, залишаючи поза увагою необхідність їх обґрунтування в контексті конкретної сімейної справи. Проблемним залишається питання поверхневого ознайомлення суддів національних судів з новими рішеннями ЄСПЛ, яке обмежується лише вивченням їх стислого змісту [6, с. 25].

Формальний підхід національних судів під час розгляду справ, у яких особа посилається на практику ЄСПЛ і/або ЄКПЛ, а також фактичне тлумачення відповідними судовими органами окремих рішень призводить до повторних звернень громадян до ЄСПЛ часто з позитивним результатом розгляду таких скарг [7, с. 151]. Такі ситуації повторно підривають довіру до судової влади України не тільки громадян, а й міжнародного співтовариства.

О. Сердюк узагальнює, що рідкісними є ситуації, коли посилання на практику ЄСПЛ є результатом самостійного та обумовленого обставинами конкретної справи вибору судді а не використанням чи то правової позиції вищого суду, чи то рішень своїх колег. Відсутність позиції вищих судів щодо можливості застосування практики ЄСПЛ при постійному «нагадуванні про необхідність посилання на Конвенцію» мотивує суддів на декларативне чи формальне посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ. Досить часто «шаблонне чи стандартне» посилання суддів на практику ЄСПЛ відбувається без розуміння контексту, в якому таке посилання українських суддів було зроблено первісно, що стає підставою для абсолютизації чи універсалізації правової позиції ЄСПЛ в конкретному рішенні [8, с. 20]. Отже, існує низка проявів нерелевантного застосування практики ЄСПЛ, однак всі вони зводяться до того, що вибір правової позиції суддею здійснюється формально, без урахування відповідних критеріїв.

Досліджуючи правові позиції ВСУ М. Шумило зауважує, що їх релевантність можна оцінити за двома критеріями:

чи ці відносини подібні (ця позиція є застосовуваною до цього спору);

чи є ця правова позиція ВСУ чинною (поширюється/зберігає юридичну силу на спірні відносини) [9, с. 50].

Р. Бабанли до критеріїв релевантності застосування практики ЄСПЛ відносить:

схожість обставин (*mutatis mutandis*);

відсутність обставин, які принципово відрізняють одну справу від іншої;

національне законодавство, з урахуванням якого ЄСПЛ приймає рішення [10].

ЄСПЛ досить часто використовує схожість правових систем, правових інститутів матеріального або процесуального права чи схожість правового регулювання в ситуаціях, коли йдеться про застосування подібного рішення [4]. М. Буроменський та О. Сердюк критеріями обґрунтованості посилань на ЄКПЛ та практику ЄСПЛ визнають наступні:

предмет конвенційних норм відповідає природі відносин у конкретній ситуації судового розгляду; релевантні обставини справи;

недопущення перекручування змісту конвенційних норм;

стан законодавства щодо певної ситуації дозволяє та/або потребує застосування конвенційних положень [11, с. 21].

Отже, схожість юридичних і фактичних обставин справи, а також відсутність перешкод є ключовими критеріями вибору рішення ЄСПЛ для його подальшого застосування.

Щодо відповідності юридичних обставин справи, суддям слід бути уважними до різниці національних підходів правового врегулювання сфери, в якій виник спір.

П. Євграфов та В. Тихий обґрунтовують, що правові позиції ЄСПЛ треба застосовувати разом із відповідними нормами конституцій держав-учасниць. У зв'язку з тим, що права і свободи людини є основою конституцій, а кожна з них є єдиним цілим, правотлумачення ЄСПЛ мають застосовуватись при тлумаченні й інших конституційних положень. Практика ЄСПЛ враховується і при тлумаченні законів держав-учасниць, адже вони, як й інші нормативно-правові акти, приймаються на основі конституцій і повинні їм відповідати [12, с. 83]. Необхідно також зважати на національне законодавство, яке бралось до уваги при вирішенні цієї справи судом. Якщо законодавство України інакше регламентує певні правовідносини, ніж законодавство тієї держави, щодо якої постановлено рішення, потрібно оцінювати, чи не може така відмінність мати суттєве значення та чи не може вона в перспективі призвести до формування іншого підходу до вирішення цієї справи судом [4]. Потребує додаткового з'ясування доцільність використання практики ЄСПЛ у випадках, коли національний закон дає чітку та однозначну позицію [8, с. 20]. Якщо чинне законодавство достатньо чітко встановлює певне правило, підтверджувати його правовою позицією ЄСПЛ також не буде виправдано.

Р. Бабанли та П. Пушкар звертають увагу:

на схожість фактичних обставин конкретних справ (потрібно обов'язково досліджувати факти, при яких ЄСПЛ її було сформульовано. Відповідні обставини повинні мати принципову схожість та не мати принципових відмінностей та розбіжностей з фактами конкретної справи);

на урахуванням відповідних відмінностей;

на контекст посилання, а саме на те, яким саме чином посилається на рішення ЄСПЛ в своєму рішенні – чи таке посилання робиться для прикладу, чи воно є прямим чи опосередкованим, чи це посилання стосується загальних принципів тлумачення відповідного положення Конвенції) [4].

Слід враховувати, що фактичні обставини справи повинні бути принципово схожими. Вони стосуються того, яке право та у який спосіб воно було порушено, характеру потерпілої особи тощо.

В контексті вивчення принципу релевантності застосування рішень ЄСПЛ слід навести позицію А. Селіванова, який зазначає, що «створюване ЄСПЛ право є класичним прецедентним правом, основою якого є принцип «*ratio decidendi*» («підстава для вирішення»), коли правило, сформульоване судом під час вирішення конкретної справи, стає нормою права для цього ж суду і для внутрішніх судів країн – учасниць Конвенції» [13, с. 2]. Проблема застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ на рівні національного правопорядку пов'язана з необхідністю не просто знати окремі рішення ЄСПЛ, а й орієнтуватися у конвенційній системі захисту прав людини, ефективно оперувати понятійним апаратом та бути обізнаним з основними концепціями, принципами тлумачення Конвенції з урахуванням всього масиву практики ЄСПЛ. Таким чином, ключовою у цьому контексті є проблема доступності прецедентної практики ЄСПЛ та виховання культури її застосування, що нині є досить актуальним у нашій державі [14, с. 233]. Відсутність глибоких знань і навичок українських суддів щодо роботи з судовими прецедентами, зокрема з *ratio decidendi* є першопричиною виникнення системної проблеми нерелевантного застосування рішень ЄСПЛ.

Специфікою судового правозастосування в українських реаліях є тяжіння до слідування формальним правилам та стандартам, узагальненій судовій практиці. Відсутність офіційної методики

застосування практики ЄСПЛ є стримуючим фактором активного використання правових позицій ЄСПЛ в правозастосовній діяльності суду [15; 16; 17]. Аналіз та вибір необхідного рішення ЄСПЛ під час здійснення правосуддя є інтелектуальним, творчим процесом, що потребує мотивації та зацікавленості судді. Саме в цьому аспекті варто удосконалювати правову політику щодо розширення сприйняття практики ЄСПЛ українськими судами.

**Висновки.** Релевантне застосування практики ЄСПЛ передбачає правильний, відповідний, дочечний та обґрунтований вибір і використання конкретних рішень і правових позицій Суду під час здійснення національного правосуддя.

Критеріями релевантного застосування практики ЄСПЛ пропонується вважати:  
відповідність юридичних обставин справи, порушення однієї і тієї ж норми ЄКПЛ;  
схожість фактичних обставин справи;  
схожість правових систем України та держави, щодо якої винесене рішення;  
відсутність перешкод застосування правової позиції ЄСПЛ при ухваленні судового рішення.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич О.В. Застосування практики та виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини. URL: [https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Propozicii\\_Politiki\\_ECHR.pdf](https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Propozicii_Politiki_ECHR.pdf).
2. Гінзбург М.Д., Дунаєвський Л.М., Требульова І.О. та ін. Тлумачний словник з інтелектуальної власності. Основні терміни: понад 2000 термінів. Харків, 1999. 560 с.
3. Digital – словник. URL: <https://ukrainiandigital.com/category/dictionary>.
4. Бабанли Р., Пушкар П. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. *Судово-юридична газета*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni-poradi>.
5. Лисак А.А. Проблеми застосування національними судами практики ЄСПЛ щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 263–270.
6. Янчук А.А. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права при вирішенні сімейних спорів. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 4. С. 22–27.
7. Адашис Л., Левдик А. Особливості застосування судами України практики ЄСПЛ в контексті захисту права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб юридичного захисту. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 149–154.
8. Сердюк О.В. Практика Європейського суду з прав людини в українських судах: прикладні аспекти. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11880/1/Serdyk.pdf>.
9. Шуило М. Правові висновки касаційного суду: *inter praeteritum et futurum*. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 47–54.
10. Застосування практики ЄСПЛ в національній судовій практиці: доповідь. URL: [https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ESPL\\_vebinar\\_30\\_04\\_2020.pdf](https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ESPL_vebinar_30_04_2020.pdf).
11. Буроменський М.В., Сердюк О.В. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. Київ, 2018. 60 с.
12. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 82–85.
13. Селіванов А. О. Право тлумачити закони та юридичні наслідки застосування офіційної інтерпретації. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 7. С. 2–6.
14. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231–238.
15. Nalyvaiko, L., Pryputen, D., Verba, I., Lebedieva, Yu., & Chepik-Trehubenko, O. (2023). The European Convention on Human Rights and the Practice of the ECtHR in the Field of Gestational Surrogacy. *Access to Justice in Eastern Europe, 2 (19)*, 206–219.
16. Наливайко Л.Р. Захист прав і свобод в світлі положень Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2003. С. 343–345.
17. Наливайко Л.Р. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя судами загальної юрисдикції: теоретичні, правові та практичні аспекти. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2025. № 2. С. 77–79.

## RECOMMENDATIONS OF THE EUROPEAN COMMISSION ON THE EFFICIENCY OF JUSTICE AND THEIR IMPACT ON IMPROVING ENFORCEMENT PROCEEDINGS IN UKRAINE

**Fursa S.Ya.,**

*Doctor of Sciences (Law), Professor,  
Professor Department of the International Law and Branch Legal Disciplines  
of the Kyiv University of Law  
of the National Academy of Sciences of Ukraine,  
Honored of Lawyer of Ukraine  
ORCID: 0000-0002-3023-5287*

**Fursa Ye.I.,**

*PhD of sciences (Law), Professor,  
Professor Department of International Law and Branch Legal Disciplines,  
Kyiv University of Law  
of the National Academy of Sciences of Ukraine  
ORCID: 0000-0001-9496-1256*

**Rehushevskiy E.Ye.,**

*PhD of sciences (Law), Associate Professor,  
Head Department of the International Law and Branch Legal Disciplines  
of the Kyiv University of Law  
of the National Academy of Sciences of Ukraine  
ORCID: 0009-0008-0783-2017*

### **Fursa S.Ya., Fursa Ye.I., Rehushevskiy E.Ye. Recommendations of the European Commission on the efficiency of justice and their impact on improving enforcement proceedings in Ukraine.**

This article reveals the role of the European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) in improving the state of enforcement of court decisions and other bodies in Ukraine. The activities of this Commission are aimed at reducing the burden on the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR) by improving the efficiency and quality of the judicial system in the member states. Since Ukraine is a member of the Council of Europe, it should take into account the CEPEJ Recommendations on improving the state of enforcement of court decisions, in particular, when improving the legislation on enforcement proceedings in Ukraine.

The Guidelines for the implementation of the relevant Council of Europe recommendations on the enforcement of court decisions, developed by the CEPEJ, are analyzed. The need for such CEPEJ Recommendations is also due to the fact that Ukraine ranks third in the number of applications to the European Court of Human Rights, which indicates problems with the enforcement of decisions of national courts as well as decisions of the ECHR. It is proposed to develop a Program for the Implementation of the CEPEJ Guidelines into the legislation of Ukraine on enforcement proceedings and to take them into account in the draft amendments to the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings". The following CEPEJ Guidelines have been analyzed: the principle of a fair enforcement procedure, the principle of balance between the needs of the plaintiff (claimant) and the rights of the defendant (debtor), the principle of procedural equality of the parties, and the expediency of their implementation into the Ukrainian legislation on enforcement proceedings. Attention is drawn to the debatability of the issue of "flexibility" of enforcement of decisions and the ability of the enforcer to perform the function of a mediator. The author's opinion boils down to the impossibility of combining the professional powers of the enforcer and the mediator, if only because the statuses and functions of these subjects are regulated by different legislation and to some extent conflict with each other in matters of payment. Ideas are expressed for improving the norms that regulate the implementation of the principles of enforcement of court decisions and other bodies in the current Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings", based on the CEPEJ Guidelines.

**Key words:** European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), CEPEJ Guidelines, enforcement proceedings, principles of enforcement of court decisions, court, state enforcement officer, private enforcement officer, mediator, collector, debtor.

**Фурса С.Я., Фурса Є.І., Регущевський Е.Є. Рекомендації Європейської комісії з ефективності правосуддя та їх вплив на вдосконалення виконавчого провадження в Україні.**

У цій статті розкривається роль Європейської комісії з ефективності правосуддя (далі – **СЕПЕJ**) у покращенні стану примусового виконання рішень судів та інших органів в Україні. Діяльність цієї Комісії спрямована на зменшення навантаження на Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) шляхом підвищення ефективності і якості судової системи в державах-членах. Оскільки Україна є членом Ради Європи, то вона має враховувати Рекомендації **СЕПЕJ** з покращення стану примусового виконання рішень судів, зокрема, при удосконаленні законодавства про виконавче провадження в Україні.

Проаналізовано Керівні принципи реалізації відповідних рекомендацій Ради Європи з примусового виконання рішень судів, розроблених СЕПЕJ. Необхідність таких Рекомендацій СЕПЕJ зумовлена й тим, що Україна займає третє місце за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини, що свідчить про проблеми із виконанням рішень національних судів а також рішень ЄСПЛ. Запропоновано розробити Програму впровадження Керівних принципів СЕПЕJ в законодавство України про виконавче провадження та врахувати їх в проєктах змін до Закону України “Про виконавче провадження” Проаналізовано такі Керівні принципи СЕПЕJ як принцип справедливої процедури примусового виконання, принцип балансу між потребами позивача (стягувача) та правами відповідача (боржника), принцип процесуальної рівності сторін та доцільність їх запровадження в українське законодавство про виконавче провадження. Звернено увагу на дискусійність питання щодо “гнучкості” примусового виконання рішень та можливості виконавця виконувати функцію медіатора. Авторська думка зводиться щодо неможливості суміщати професійні повноваження виконавця та медіатора, хоча б тому, що статуси і функції цих суб’єктів регламентуються різним законодавством, певною мірою конфліктують між собою в питаннях оплати. Висловлено ідеї із удосконалення норм, які регламентують реалізацію принципів примусового виконання судових рішень та інших органів у чинному Законі України “Про виконавче провадження”, виходячи із Керівних принципами СЕПЕJ.

**Ключові слова:** Європейська комісія з ефективності правосуддя (**СЕПЕJ**), **Керівні принципи СЕПЕJ**, виконавче провадження, принципи примусового виконання рішень судів, суд, державний виконавець, приватний виконавець, посередник, медіатор, стягувач, боржник.

**Statement of the problem.** Ukraine, as a member of the Council of Europe, must adhere to its recommendations on improving the state of enforcement of court decisions and other bodies. When improving the legislation on enforcement proceedings, our state must take as a basis the Guidelines for the implementation of the relevant Council of Europe recommendations on enforcement of court decisions, developed by the European Commission for the Efficiency of Justice (hereinafter – the Guidelines and CEPEJ) [1]. The purpose of this Commission’s activities is to reduce the burden on the ECHR by improving the efficiency and quality of the judicial system in the member states. Therefore, the directions for improving enforcement proceedings identified in the Recommendations of the European Commission on the Efficiency of Justice also apply to Ukraine and should be taken into account by specialists when improving the relevant legislation.

This is also due to the fact that Ukraine ranks third in the number of appeals to the European Court of Human Rights [2], so problems with the implementation of court decisions in Ukraine are obvious, therefore, significant work by scientists is required to solve them.

**Processing status.** Many Ukrainian scientists in their scientific works paid considerable attention to the issues of improving Ukrainian legislation on enforcement proceedings, and also separately analyzed the principles of enforcement proceedings, which are regulated in the Law of Ukraine “On Enforcement Proceedings” [3] and in the Law of Ukraine “On Bodies and Persons Enforcing Decisions of Courts and Other Bodies” [4] and in other areas of jurisdictional activity in a comparative context [5]. However, theoretical concepts still do not coincide with the norms of the legislation in all matters, therefore the question of what principles and how they should be implemented in the legislation on enforcement proceedings and civil proceedings, in particular, remains debatable. There are also scientific works devoted to the execution of decisions of the European Court of Human Rights [6] but these works have not exhausted the problems with the forced execution of decisions and require further research.

**The purpose of the article** is to bring the content of the Guidelines and the position of scientists regarding their perception and application to the attention of Ukrainian specialists, therefore should be of interest not only to Ukrainian but also to foreign scientists and practitioners.

**Presentation of the main material.** The **CEPEJ** has carefully studied the situation with the problems of judicial proceedings in Ukraine and the enforcement of court decisions, and even published the results of the work of this commission [7]. The CEPEJ has carefully studied the situation with the

problems of judicial proceedings in Ukraine and the enforcement of court decisions, and even published the results of the work of this commission.

It is important to acknowledge that Ukraine faces a significant challenge in the enforcement of decisions, not only from its domestic courts but also from the European Court of Human Rights. This issue underscores the relevance of a thorough scientific analysis, particularly in examining the "Guidelines on the Enforcement of Court Decisions" and the necessity of their implementation into Ukrainian legislation. Given that the Council of Europe encompasses EU member states, the matter of enforcement gains additional significance within the framework of international law, encompassing both public and partially private dimensions..

Thus, in 2019, Ukraine recognized the irreversible European course, which was enshrined in the preamble to the Constitution of Ukraine. Therefore, upon Ukraine's accession to the European Union, the norms of legislation on enforcement proceedings must be brought into line with the Guidelines, which will ensure compliance with the Council of Europe standards on the enforcement of decisions and, at the same time, will simplify the adaptation of Ukrainian legislation to standards generally recognized in the European Union.

After recognizing the need to implement the Guidelines into Ukrainian legislation on enforcement proceedings, in particular, tasks should be formulated for specific individuals. So, first of all, the question arises as to who should develop a Program for implementing the Guidelines into Ukrainian legislation and whether these principles are taken into account in the draft amendments to the legislation of Ukraine on enforcement proceedings.

We believe that this complex and multifaceted Program should be developed by scientists specializing in the study of the problem of judicial and enforcement proceedings. They should publish the results of their scientific research for specialists to familiarize themselves with. And after a constructive and critical discussion of their ideas, appropriate concepts should be developed. An important aspect may also be the discussion of the concepts of Ukrainian scientists with foreign specialists who have significant experience in enforcing decisions in their own country, valuable information for Ukrainian specialists on the implementation of the Guidelines into legislation.

The CEPEJ formulated the Guiding Principles that should be taken into account in enforcement proceedings in Ukraine as follows:

*In order to uphold the rule of law and the confidence of court users in the judicial system, effective but fair enforcement procedures are essential. However, enforcement can only be achieved if the defendant has the means or capacity to comply with the court decision.*

*Enforcement should strike a balance between the needs of the claimant and the rights of the defendant. Member States are encouraged to monitor enforcement procedures, monitor the administration of courts and take appropriate measures to ensure procedural equality of arms.*

*The enforcement process should be flexible enough to allow the enforcer a reasonable degree of freedom to enter into agreements with the defendant, provided that there is a consensus between the claimant and the defendant. Such agreements should be carefully monitored to ensure the impartiality of the enforcer and to protect the interests of the claimant and third parties. The role of the enforcer should be clearly defined in national law (e.g. the degree of its autonomy). It may (for example) play the role of a "post-judicial mediator" during the enforcement phase [8].*

This is the quintessence of the Council of Europe's position, which is difficult to discuss in general terms, since it has a fundamental and even philosophical context. Therefore, let us analyze individual fragments of the principles proposed by the CEPEJ. In particular, that «*enforcement can be achieved only if the defendant has the means or the opportunity to execute the court decision.*» Thus, in the above quote, the use of the conjunction «or» seems inappropriate, since a decision to collect a certain amount of money can be executed not only by levying a fine on the debtor's property, but also by partially repaying the debt amount at the expense of the debtor's property and collecting the remaining debt through periodic payments, etc. That is, the enforcement of decisions should provide for the transformation of the types of enforcement proceedings to achieve full execution of the decision. Therefore, the conjunction «or» separates the means from the opportunities to execute the decision in another way.

Therefore, let us pay attention to the conceptual provisions of the principles. Yes, it is quite possible to agree with the fact that the CEPEJ position is derived by a comparative method, in particular, the Recommendations speak of «*effective but fair enforcement procedures*».

If we are talking about the enforcement of decisions, then effective procedures will be reduced to the effectiveness of coercion. The latter factor should be measured again in comparison – "the more severe the punishment, the more effective the corresponding warning about the negative consequences for the debtor in case of non-compliance with the decision will be", and this will accordingly contribute



to the conscientious enforcement of the decision by the majority of debtors. However, the more democratic the state system in the state, the more unacceptable the use of harsh methods of coercion is, otherwise, society may return to serfdom and slavery due to the presence of debts, the obligation to forcibly work them out. Therefore, the issue of fair satisfaction in enforcement proceedings will remain debatable until we analyze the second principle, the existence of which in enforcement proceedings as a jurisdictional activity separate from the court in Ukraine is difficult to agree with. In particular, this is the provision that enforcement must ensure a balance between the needs of the plaintiff and the rights of the defendant. Thus, in the enforcement of a court decision, the issue is no longer about the needs of the plaintiff, but about the mandatory fulfillment of the requirements established in the decision. Each legal system must ensure compliance with the principle of legality and, in exceptional cases, the rule of law. The authors of the principle of the rule of law have devoted several works [9], where attention is focused on the fact that this principle should be applied in relations between persons who are not equal in status, in particular, in relations with government bodies.

Thus, in enforcement proceedings, each party has a corresponding legal status. The collector has the right to claim, and the debtor has an obligation established by a court decision, which he must fulfill. The executor must accept this status quo and cannot influence it in any way. Otherwise, the legal value of the court decision as a generally binding legal act will be devalued.

Therefore, the general needs of the "plaintiff-collector" in enforcement proceedings should not interest anyone because his right to claim is specified in a court decision that has already entered into legal force and cannot be increased or decreased at the stage of enforcement, except in the case when the parties reach an amicable agreement. Indeed, during the enforcement of a decision, a situation may arise where the debtor's property is not enough to fulfill his obligation, but the collector's right to claim does not cease in such a case according to Ukrainian legislation on enforcement proceedings. As a rule, an unexecuted writ of execution is returned to the collector if the debtor's property has not been found (clause 2, part 1, article 37 of the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings"), and he has the right to present it for repeated enforcement (part 5 of the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings"). At the same time, the maximum period for debt collection is not provided for in the legislation, the main thing is to periodically present it for execution on time (Part 5, Article 12 of the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings"). Therefore, the content of the second principle regarding the rights of the defendant is somewhat distorted, since the debtor has a certain obligation.

If we detail the procedure of enforcement proceedings provided for in the norms of the legislation that regulates it, then the defendant-debtor is endowed with a whole range of rights, but this does not give grounds to conclude that the rights of the parties to enforcement proceedings, that is, the debtor and the collector, are equal. Such a balancing of rights contradicts the essence of enforcement proceedings, when the collector for a considerable time and in different courts achieved the desired court decision, and the defendant-debtor tried in every possible way to avoid liability. In connection with the above, the parties should resolve mutual claims and reduce the amount of recoveries in court, and not in enforcement proceedings. Therefore, the authors categorically objected to the appearance in Art. 2 of the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" of the principle of fairness, impartiality and objectivity, since the executor should not be guided by the principle of fairness, but should act in strict accordance with the requirements of the law [10]. Therefore, it is difficult to adhere to the principle of equality of parties in enforcement proceedings.

Ukrainian legislators also failed to adhere to *the principle of granting the executor a reasonable degree of freedom to conclude agreements with the defendant, if there is a consensus between the plaintiff and the defendant*. The issue of approving the terms of the settlement agreement under Article 434 of the Code of Civil Procedure of Ukraine does not belong to the executor, but to the court. But it would be worth drawing the legislators' attention to the aspect that with the emergence of private executors, the latter have their own material interest in the results of enforcement proceedings, since they have the right to receive basic and additional remuneration (Part 8, Article 31 of the Law of Ukraine "On Bodies and Persons Carrying Out Compulsory Enforcement of Court Decisions and Decisions of Other Bodies"). Therefore, before submitting the parties' settlement agreement for court approval, the private executor must resolve with the parties the issues of compensation for basic and additional remuneration, return of the advance payment, etc. and only after that it can be submitted for court approval. Otherwise, the private executor has the right to ask the court to refuse to approve the settlement agreement.

Regarding the role of the executor as a *"post-judicial mediator" at the stage of enforcement*, this position raises several questions regarding the function of the executor in relation to the enforcement of a court decision. It seems to us that the "flexibility" of enforcement and the executor's attempts to achieve the desired result for him is a path to corruption, since the greater the powers an official

is granted by law, the more options he has to influence the parties to the enforcement proceedings. For example, if an arrest is imposed on the accounts of an enterprise, then for a certain period such a legal entity will not be able to function, that is, it will not be able to maintain employees, pay off counterparties, etc., and this is the path to bankruptcy. Therefore, we consider it inappropriate to entrust the executor with the possibility of reconciling the parties, i.e., performing the function of a mediator.

Due to the possibility of reaching an agreement on the conclusion of a settlement agreement by the parties through such manipulative methods, it does not seem entirely rational to perceive the executor as a person who is able to reconcile the parties, that is, to perform the function of a mediator.

For comparison, in civil proceedings the court is allowed to conduct reconciliation of the parties, but in the event of such a procedure, the judge can no longer consider the case on the merits, therefore, according to Part 4 of Article 204 of the Civil Procedure Code of Ukraine [11], it is transferred for consideration to another judge. The authors believe that this provision is correct because in the process of reconciliation of the parties, the judge will already have a certain opinion about each of them and the dispute between them, which may affect the correctness of the final resolution of the dispute on the merits.

Therefore, it is incorrect for an enforcer to forcibly execute a court decision and, at the same time, try to reach an agreement between the parties who have directly opposing interests in the results of the enforcement proceedings. A person vested with the power to enforce a court decision should have one goal - to execute the court decision in a timely, impartial and full manner, and all his actions should be directed towards this.

### **Conclusions.**

Summing up the analysis, it can be stated that the CEPEJ Guidelines, despite the date of their adoption – December 9-10, 2009, are still relevant for Ukraine and a significant part of them should be publicly discussed and then implemented in the legislation on enforcement proceedings of Ukraine, adapting it to the legal system of our state.

At the same time, the analyzed principles cannot be taken as an axiom, since when introducing them into Ukrainian legislation, the system of enforcement bodies of Ukraine should be taken into account. The State Enforcement Service is separated from the court and belongs to the executive branch of government, and private enforcement officers are self-employed persons. As for the “flexibility” of the process of enforcement of a decision, it is not consistent with a clear definition of the role of the enforcer, as well as with the role of the “post-judicial mediator”, that is, the mediator. The Guidelines do not focus on the role of the enforcer as a mediator, but on the proposal for the parties to conclude amicable agreements between themselves, where the enforcer performs his own role, explaining to the parties their rights and obligations, the consequences of concluding an amicable agreement. It is not advisable to combine the professional powers of the enforcer and the mediator in the same enforcement proceedings, if only because the statuses and functions of these subjects are regulated by different legislation, and to some extent conflict with each other in matters of payment. The enforcer cannot simultaneously receive funds for the performance of his powers and for the performance of the functions of a mediator.

It can also be recognized that some of the principles have already been partially implemented in the system of forced execution of decisions in Ukraine without a broad constructive and critical analysis.

### **REFERENCES:**

1. European Commission on the efficiency of justice (CEPEJ). Guidelines for a better implementation of the existing council of Europe`s recommendation on enforcement, adopted by the CEPEJ at its 14<sup>th</sup> plenary meeting (Strasbourg, 9 – 10 December 2009). URL: <https://rm.coe.int/16807473cd>.
2. Ukraine ranks third in terms of the number of cases pending before the ECHR January 25, 2024. URL: <https://zmina.info/news/ukrayina-na-tretomu-misczi-za-kilkisty-sprav-shho-perebuyayut-na-rozglyadi-u-yespl/>.
3. Pro vykonavche provadzhennia [On enforcement proceedings]. Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 roku № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
4. Pro orhany ta osib, yaki zdiisniuiut prymusove vykonannia rishen sudiv ta inshykh orhaniv [On bodies and persons carrying out compulsory execution of decisions of courts and other bodies]. Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 roku № 1403-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text>.
5. Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Verkhovenstvo prava ta diialnist advokata u notarialnomu protsesi: porivnialno- pravovyi aspekt [ Fursa S.Ya., Fursa E.I. The rule of law and the activities of a lawyer in the notarial process: a comparative legal aspect. // V kn. Advokat v notarialnomu

- protsezi . Naukovo-praktychnyi posibnyk. / Za zah. red doktora yurydynykh nauk, profesora, zasluzhenoï yurystky Ukrainy Fursy S.Ia. K., Alerta, 2023. S. P. 38–68.
6. Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Rishenya Evropeyskogo sudu z prav lyudini: aktualni pitania ih vikonania [Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Decisions of the European Court of Human Rights: current issues of their implementation]. *Reforma vikonavchogo provadzhennia: sogodenia ta perspektivni: zbirnik naukovih prac.* K, 2018. C 125–131.
  7. European Commission on the efficiency of justice (CEPEJ). Support for a better evaluation of the result of judicial reform efforts in the Eastern Partnership «Justice Dashboard EaP» Action Data collection: 2023 Report prepared by the CEPEJ for the attention of the European Commission. Part 2 (A) – Beneficiary profile – Ukraine. URL: <https://rm.coe.int/ukraine-deliverable-2/1680b26dfb>.
  8. European Commission on the efficiency of justice (CEPEJ). Guidelines for a better implementatopn of the existing council of Europe`s recommendation on enforcement, adopted by the CEPEJ at its 14<sup>th</sup> plenary meeting (Strasbourg, 9–10 December 2009). URL: <https://rm.coe.int/16807473cd>.
  9. Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Verkhovenstvo prava ta inshi pryntsyipy u vykonavchomu protsezi Ukrainy: aktualni pytannia (u konteksti analizu Proektu Zakonu pro prymusove vykonannia rishen № 5660) [The rule of law and other principles in the enforcement process of Ukraine: current issues (in the context of the analysis of the Draft Law on the enforcement of decisions No. 5660)]. *Pravo Ukrainy.* 2021. № 10. C. 177–191; Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Chy mozhlyva realizatsiia pryntsyipy verkhovenstva prava u vykonavchomu provadzhenni? [Is it possible to implement the principle of the rule of law in enforcement proceedings?] / V kn. Advokat v notarialnomu protsezi . Naukovo-praktychnyi posibnyk. / Za zah. red doktora yurydynykh nauk, profesora, zasluzhenoï yurystky Ukrainy Fursy S.Ia. K., Alerta, 2023. S. 27–33.
  10. Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Kontseptsii shchodo reformuvannia zakonodavstva pro vykonavche provadzhennia [Concepts on reforming the legislation on enforcement proceedings]. V kn. *Vykonavchyi protses: teoriia i praktyka. Kontseptsii vchenykh z udoskonalennia zakonodavstva pro vykonavche provadzhennia. Monohrafiia / za zah red. d.iu.n., prof. zasluzhenoï yurystky Ukrainy Fursy S.Ya. K.: Alerta, 2023. S. 11–53.*
  11. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedure Code of Ukraine] vid 18 bereznia 2004 roku № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

УДК: 343.85:347.63

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.66>

## ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Худа В.В.,

магістр права

Львівського національного університету ім. Івана Франка

### **Худа В.В. Запобігання та протидія домашньому насильству: міжнародні стандарти та їх реалізація в практиці Європейського суду з прав людини.**

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу міжнародних стандартів захисту прав осіб, постраждалих від домашнього насильства, а також встановлено закономірності тлумачення й реалізації таких стандартів у практиці Європейського суду з прав людини.

Встановлено, що до 1975 року, названого Генеральною Асамблеєю ООН роком жінки, безпосередніх згадок про явище домашнього насильства в міжнародних документах не було. Як приклад, наведено положення Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадські і політичні права й Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, де поняття домашнього насильства не використовується, натомість ряд статей, які відзначаються високим ступенем узагальнення, тлумачать право на життя свободу й особисту недоторканість, заборону застосування тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження і покарання, право на рівність перед законом, а також те, що материнство й дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Лише з проведенням першої в історії Всесвітньої конференції зі становища жінок у міжнародному праві з'являються положення, що стосуються правового статусу жінок і дітей як жертв насильства, у тому числі вчиненого в межах власної сім'ї.

Встановлено, що в різних міжнародних документах існують розбіжності в тому, чи слід розглядати насильство стосовно жінок власне формою дискримінації. Для проведення компаративного аналізу авторами статті було досліджено положення Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011, а також Резолюції 2003/45, прийнятій Комітетом ООН з прав людини 23.01.2003.

Також авторами статті було акцентовано увагу на тому, що в контексті домашнього насильства практика ЄСПЛ є досить різнобічною, зважаючи на те, що це порушення можна трактувати в розрізі відразу декількох статей Конвенції. Комплексному аналізу підлягали статті 2 (право на життя), 3 (заборона катування), а також стаття 8 (право на повагу до приватного й сімейного життя) Європейської конвенції по захист прав людини і основоположних свобод.

**Ключові слова:** міжнародний захист прав людини, міжнародне право, Європейська конвенція по захист прав людини і основоположних свобод і Протоколи до неї, прецедентна практика Європейського суду з прав людини, національне законодавство, євроінтеграція.

### **Khuda V.V. Preventing and combating domestic violence: international standards and their implementation in the case law of the European Court of Human Rights.**

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of international standards for the protection of the rights of victims of domestic violence, and also establishes the patterns of their use in the long-term practice of the European Court of Human Rights.

It has been established that before 1975, which was named the UN General Assembly's Year of Women, there were no direct references to the phenomenon of domestic violence in international documents. For example, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, as well as the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights do not use the concept of domestic violence, while a number of articles, which are characterised by a high degree of generalisation interpret the right to life, liberty and security of person, the prohibition of torture, cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, the right to equality before the law, and that motherhood and childhood entitle the child to special care and assistance. It was only with the first-ever World Conference on Women that international law included provisions relating exclusively to the legal status of women and children as victims of violence, including within their own families.

It is established that there are differences in various international documents as to whether violence against women should be considered a form of discrimination in itself. For the purpose of comparative analysis, the authors of the article studied the provisions of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence of 11.05.2011 (hereinafter - the Istanbul Convention), as well as Resolution 2003/45 adopted by the UN Human Rights Committee on 23.01.2003.

The authors of the article also emphasised that in the context of domestic violence, the ECHR case law is quite diverse, given that this violation can be interpreted in the context of several articles of the Convention. Articles 2 (right to life), 3 (prohibition of torture), as well as Article 8 (right to respect for private and family life) of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

**Key words:** international protection of human rights, international law, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols, case law of the European Court of Human Rights, national legislation, European integration.

**Постановка проблеми.** Протягом десятиліть домашнє насильство залишається тією суспільною проблемою, що виходить за межі приватного життя та становить серйозну загрозу реалізації основоположних прав і свобод людини. Усвідомлюючи деструктивний вплив насильства на фізичний та психічний стан людини, міжнародне право висуває суворі вимоги до держав-учасниць відповідних конвенцій щодо обов'язку забезпечити на національному рівні ефективні заходи щодо запобігання домашньому насильству, забезпечити захист постраждалих і притягнення винних до відповідальності. Прагнення України дотримуватися загальноєвропейських стандартів в окресленій нами сфері дослідження підтверджує прагнення держави вдосконалювати правозастосовну практику й виконувати всі вимоги, представлені в ході євроінтеграційних процесів.

З огляду на актуальність досліджуваного питання, **мета статті** – розкрити основні підходи до формування міжнародних стандартів щодо захисту прав людини при вчиненні щодо неї домашнього насильства, а також простежити закономірності щодо їх тлумачення і реалізації в практиці Європейського суду з прав людини.

**Стан опрацювання проблематики.** При дослідженні теми статті були використані роботи в галузі міжнародного й кримінального права (П.П. Андрушко, І.П. Білько, О.В. Бойко, І.В. Глювюк, О.В. Мамич, К.Ю. Мороз, Р.Ф. Харитоновна, В.В. Шаблистий, Н.С. Юзикова). Поряд з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, зауважимо, що публікації останніх десяти років підтвердили той факт, що у вітчизняному науковому полі недостатньо робіт, присвячених дослідженню проблематики домашнього насильства в контексті загальних міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини зокрема.

**Виклад основного матеріалу.** Тривалий час проблема збільшення кількості випадків домашнього насильства навмисно приховувалася, залишалася поза межами правового регулювання і, як правило, вирішувалася на основі історично зумовлених традицій і звичаїв конкретної країни. Закономірно, це пояснювалося тим, що втручання в організацію родинних відносин зі сторони окремих небайдужих членів суспільства чи й держави взагалі вважалося явищем неприпустимим та таким, що порушує сферу приватного життя людини. Водночас практика правозастосування останніх десятиліть підтверджує, що проблема запобігання і протидії домашньому насильству та його проявам стає все більш актуальною, а тому підлягає комплексному дослідженню як на національному, так і на міжнародному рівні.

Для прикладу, у тій же Преамбулі до Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 зазначається, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, а також їхніх рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру. Також у Преамбулі передбачено, що «народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові й поліпшенню умов життя при більшій свободі» [4].

Попри те, що текст Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 характеризується високим ступенем узагальнення і, відповідно, не містить безпосередньої згадки про явище домашнього насильства, у тексті цього міжнародного акта все ж можна відзначити ряд статей, які, хоч і побічно, але призначені для захисту прав жертв домашнього насильства. Вважаємо, що до цього переліку слід віднести: ст. 3 (право на життя, свободу й особисту недоторканість), ст. 5 (заборона застосування тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження і покарання), ст. 7 (право на рівність перед законом), а також ст. 25 (материнство й дитинство дають право на особливе піклування і допомогу) [4]. Погоджуємося з позицією О. Степаненко, яка зазначає, що Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 має найвище концептуальне значення для

кримінально-правової охорони особи від домашнього насильства, оскільки, зважаючи на свій універсальний характер, підлягає дотриманню всіма державами світу, навіть попри відсутність спеціального механізму ратифікації цього міжнародно-правового акта [12, с. 53]. Згадки про аналогічні права людини в контексті її захисту від домашнього насильства також знаходимо в Міжнародному пакті про громадські і політичні права від 16.12.1966 (ст.ст. 3, 7, 17, 23) і в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 (ст.ст. 3, 10). У них, як і в Загальній декларації, ці права є дуже узагальненими й, відповідно, мають широкий спектр тлумачення, однак це не перешкоджає їх застосуванню при дослідженні проблематики цієї статті.

Якщо ж розвивати тему вивчення міжнародних стандартів саме в розрізі домашнього насильства, а не в сукупності з іншими правовими явищами, як ми робили раніше, то варто зауважити, що активізація законодавчого регулювання в цій сфері бере свій початок з 1975 року, названим Генеральною Асамблеєю ООН роком жінки. Саме в цей період в Мексиці була організована перша в історії Всесвітня конференція зі становища жінок, де головним чином було актуалізовано питання неналежного захисту прав і свобод жінок, у тому числі в контексті домашнього насильства. Важко переоцінити глобальність цієї події, зважаючи на те, що вже в 1979 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок – той міжнародний акт, який пізніше буде названий «біллем про права жінок» [10, с. 46].

Досліджуючи з точки зору Конвенції явище домашнього насильства та його прояви, вважаємо за необхідне зазначити, що ключовою в цьому аспекті варто вважати статтю 16, відповідно до якої держави-сторони Конвенції зобов'язуються вживати відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок в усіх питаннях, що стосуються шлюбу та власне сімейних стосунків. Йдеться передусім про право жінок на одруження лише зі своєї згоди, яка буде вільною та повною, про право мати однакові можливості й обов'язки в шлюбі й після його розірвання, а також про право на рівне виховання дитини й право на володіння, користування і розпорядження майном [7].

До слова, під час проведення нами комплексного аналізу стандартів захисту прав і свобод жінок, було встановлено, що в міжнародних документах існують розбіжності в тому, чи слід розглядати насильство стосовно жінок власне формою дискримінації. Для прикладу, у статті 1 вищезгаданої Конвенції поняття дискримінації охоплює не охоплює насильство й означає лише «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування чи здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основні рівноправності чоловіків і жінок, прав і свобод людини в політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі» [7]. Натомість в інших документах міжнародного рівня, зокрема в тій же Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 (далі – Стамбульська конвенція), а також у Резолюції 2003/45, прийнятій Комітетом ООН з прав людини 23.01.2003, насильство стосовно жінок розглядається як одна з характерних форм дискримінації за ознакою статі. Зокрема, у Резолюції зазначається, що «всі можливі види насильства щодо жінок, у тому числі в межах сім'ї, є дискримінацією *de facto* і *de jure*, а також є погіршенням становища меншості, яке спостерігається в суспільстві» [1].

Продовжуючи дослідження явища домашнього насильства, не забуваймо, що серед потерпілих друге місце посідають діти, реалізація прав яких обмежується їхньою дієздатністю, а отже врегулювання цього питання потребує значно більше правових гарантій. У контексті міжнародних стандартів таким документом є Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989, стаття 19 якої передбачає, що держави-учасниці Конвенції зобов'язуються вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів для захисту дітей від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалою, брутального поведіння [8]. При цьому важливо згадати твердження О. Степаненко, яка зазначає, що заяви стосовно неналежного захисту прав дітей входять до першої категорії справ відповідно до політики пріоритетного розгляду Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) і, відповідно, повинні бути розглянуті в найкоротші строки [12, с. 84].

Якщо ж узагальнювати багаторічну роботу Суду, то варто зауважити, що в контексті домашнього насильства практика ЄСПЛ є досить різнобічною, зважаючи на те, що це порушення можна трактувати в розрізі відразу декількох статей Конвенції. Так, аналіз ключових справ, про які згадуватиметься далі, підтверджує, що явище домашнього насильства можна оцінювати з точки зору ст. 2 (право на життя), 3 (заборона катування), а також ст. 8 (право на повагу до приватного й сімейного життя).

Так, захист права на життя згідно зі ст. 2 Конвенції вимагає від держав забезпечити ефективність механізмів попередження і розслідування випадків домашнього насильства, а також притягнення винних до відповідальності. При цьому потреба в таких заходах зі сторони держави полягає

не лише у фізичному захисті жертв домашнього насильства, але й у створенні відповідної законодавчої бази, у наданні належної психологічної та соціальної підтримки, створенні спеціалізованих притулків, а також у відкритті «гарячих ліній» при консультативних центрах. У цьому розкривається характер позитивних зобов'язань держави – учасниці Конвенції [2].

Статтю 3 Конвенції в контексті домашнього насильства ЄСПЛ тлумачить аналогічним чином: обов'язок дотримання цієї статті вимагає від національних органів влади вжиття позитивних заходів у сфері кримінально-правового захисту жертв домашнього насильства, зокрема криміналізації актів насильства у сім'ї шляхом забезпечення ефективних, пропорційних і стримувальних стягнень (див. справу «Володіна проти Росії», 2019 р., §78). Окрім того, Суд вимагає, щоб інструментарій правових і оперативних заходів, наявних у національній законодавчій базі, надавав залученим органам ряд «достатніх заходів на вибір, які є адекватними та пропорційними рівню ризику, що підлягають оцінюванню в обставинах конкретної справи (див. справу «Тунікова та інші проти Росії», 2021, §95) [5].

При тлумаченні статті 8 Конвенції ЄСПЛ наголошує, що навіть у тих випадках, коли скарга стосується домашнього насильства в контексті статей 2 і 3, стаття 8 також підлягає застосуванню, оскільки насильство через свій деструктивний характер неодмінно загрожує тілесній недоторканості людини і її праву на приватне життя. Зокрема, за статтею 8 держави – учасниці Конвенції несуть обов'язок захищати фізичну і моральну недоторканість індивіда від інших осіб, у тому числі коли це стосується сімейних відносин (див. справу «Sandra Janković проти Хорватії», 2009, §45) [3].

Відповідальність на державу – учасницю Конвенції також покладається в тому випадку, якщо представникам влади було відомо про ризик вчинення домашнього насильства стосовно конкретної особи та/або кола осіб, але при цьому посадові особи не вчинили жодних дій, спрямованих на захист жертв насильства, або ж втілили їх неналежним чином (див. справи «Bevacqua і S. проти Болгарії», 2008; «A проти Хорватії», 2011; «Hajduová проти Словаччини», 2011; «Kalusza проти Угорщини», 2012; «B. проти Молдови», 2013) [3].

Особливо важливим у контексті статті 8 Конвенції вважаємо положення про необхідність захисту прав дітей, які стали свідками домашнього насильства або ж безпосередньо його жертвами. Так, у справі «Egetia проти Молдови», 2013, §74 Суд постановив: той факт, що діти зазнали психологічних травм після того, як стали свідками насильства батька над матір'ю дитини, становив втручання у їхнє право на повагу до житла. У цій справі Республіка Молдова відповідала перед ЄСПЛ за неспроможність власної судової системи діяти рішуче у відповідь на скоєне тяжке домашнє насильство (§§ 78-79). У справі «Tlapak і Інші проти Німеччини», 2018, §91 Суд наголосив на особливій вразливості дітей, зумовленій неповним психологічним і фізіологічним розвитком, а відтак вказав, що стосовно дітей засоби, вжиті державами задля їхнього захисту від насильницьких дій будь-якого характеру, повинні бути ефективними, зокрема мають включати розумні кроки до запобігання жорсткому поводженню, про яке державні органи влади знали або повинні були знати [3]. У справі «Wetjen і Інші проти Німеччини», 2018, §78 Суд встановив, що ризик систематичного й регулярного побиття є належною підставою для часткового позбавлення батьківських прав і віддання дитини під опіку [3]. Стосовно тяжких злочинів, таких як зґвалтування дітей, Суд встановив, що держави – учасниці повинні забезпечити ефективне кримінальне розслідування (див. справи «C.A.S. і C.S. проти Румунії», 2012, §72; «M.P. і Інші проти Болгарії», 2012, §§109-110, 152; «A, B і C проти Латвії», 2016, §174) і можливість отримати відшкодування (див. справу «C.A.S. і C.S. проти Румунії», 2012, §72) [3].

Важливо зазначити, що на виконання позитивних зобов'язань, передбачених статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також на виконання статті 26 Стамбульської конвенції від 11.05.2011, Верховна Рада України в травні 2024 року прийняла євроінтеграційний Закон України, яким передбачила майбутні новели щодо домашнього насильства в Кодексі України про адміністративні правопорушення (Закон України №3733-IX набрав чинності 19.12.2024) [11]. Так, зокрема стаття 269 була доповнена частиною 4, відповідно до якої малолітня або неповнолітня особа визнається потерпілим, якщо в її присутності було вчинено домашнє насильство, передбачене ст.ст. 173<sup>2</sup> або 173<sup>6</sup>, незалежно від того, чи було їй заподіяно безпосередньої шкоди таким правопорушенням. Також стаття 173<sup>2</sup> була доповнена кваліфікуючою ознакою: діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи, - тягне за собою накладення штрафу від тридцяти до шістдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до п'ятдесяти годин, або адміністративний арешт на строк від двох до десяти діб [6].

**Висновки.** Таким чином, доведено, що запобігання та протидія домашньому насильству є одним із ключових викликів сучасного суспільства, що вимагає ефективної взаємодії національних правових систем із міжнародними стандартами. Європейський суд з прав людини відіграє вирі-

шальну роль у формуванні правових підходів до захисту жертв домашнього насильства, забезпечуючи дотримання основних прав, зокрема права на життя, заборону від катувань, а також права на повагу до приватного та сімейного життя.

Проаналізовані нами міжнародні стандарти, закріплені в таких ключових документах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Стамбульська конвенція, а також Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, акцентують особливу увагу на необхідності дотримання державами-учасницями всіх позитивних зобов'язань, спрямованих на підтримку жертв домашнього насильства та притягнення винних до відповідальності. Україна, імплементуючи ці стандарти до національного законодавства, демонструє поступ у вдосконаленні вже наявних механізмів запобігання та протидії домашньому насильству й у прагненні відповідати загальноєвропейським стандартам.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Commission on Human Rights Resolution 2003/45: Elimination of Violence against Women. *UNHCR*: офіц. веб-сайт. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unchr/2003/en/37947> (дата звернення: 21.05.2025).
2. Довідник із застосування статті 2 Європейської конвенції з прав людини. *European Court of Human Rights*: офіц. веб-сайт. URL: [https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide\\_art\\_2\\_ukr](https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_ukr) (дата звернення: 21.05.2025).
3. Довідник із застосування статті 8 Європейської конвенції з прав людини. *European Court of Human Rights*: офіц. веб-сайт. URL: [https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide\\_art\\_8\\_ukr](https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_ukr) (дата звернення: 21.05.2025).
4. Загальна декларація прав людини. *Верховна Рада України*: офіц. веб-сайт. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text) (дата звернення: 21.05.2025).
5. Керівництво із застосування статті 3 Європейської конвенції з прав людини. *European Court of Human Rights*: офіц. веб-сайт. URL: [https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide\\_art\\_3\\_ukr](https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_ukr) (дата звернення: 21.05.2025).
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07 груд. 1984 № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984, № 51 (дата звернення: 21.05.2025).
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. *Верховна Рада України*: офіц. веб-сайт. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_207#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text) (дата звернення: 21.01.2025).
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини. *Верховна Рада України*: офіц. веб-сайт. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995\\_021](https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_021) (дата звернення: 21.05.2025).
9. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. *Верховна Рада України*: офіц. веб-сайт. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_001-11](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11) (дата звернення: 21.05.2025).
10. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія / Л.Р. Наливайко та ін. Київ, 2018. 348 с.
11. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 22 трав. 2024. №3733-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024, № 31 (дата звернення: 21.05.2025).
12. Степаненко О.В. Теорія і практика кримінально-правової охорони особи від домашнього насильства: дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.08 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 439 с.



УДК 342.922/347.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.67>

## СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ ПІДСАНКЦІЙНИХ АКТИВІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

**Щербанюк О.В.,**

*доктор юридичних наук, професор,  
завідувач кафедри процесуального права  
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,  
професор Вільнюського університету  
ORCID: 0000-0002-1307-2535  
e-mail: o.shcherbanyuk@chnu.edu.ua*

### **Щербанюк О.В. Стягнення в дохід держави підсанкційних активів: міжнародний досвід та практика Європейського суду з прав людини.**

Вказується, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» запроваджено новий вид санкцій – стягнення активів в дохід держави. Природа таких санкцій має позасудовий та судовий характер в частині обмежень прав. При цьому актуальним є дослідження міжнародного досвіду та прецедентної практики Європейського суду з прав людини щодо стягнення в дохід держави підсанкційних активів.

Санкції ЄС також можуть бути спрямовані на обмеження здатності об'єкта до несприятливої поведінки, шляхом встановлення витрат або перешкод для об'єкта, або шляхом його економічного послаблення. Як застосовуються та виконуються санкції, залежить від характеру конкретної санкції та правової бази окремої держави, яка прагне її запровадити.

Якщо активи уряду, фізичної особи чи організації є об'єктом режиму санкцій, це саме по собі не означає, що ці активи пов'язані зі злочинністю або походять від неї. Натомість це означає лише те, що автор режиму санкцій вважав за необхідне включити ці активи до режиму санкцій на тій підставі, що їх обмеження може сприяти досягненню загальної мети цього режиму.

Однак важливо зазначити, що санкції, запроваджені деякими державами, можуть застосовуватися поза географічними кордонами до фізичних та юридичних осіб, які не обов'язково мають тісний зв'язок із юрисдикціями, що накладають санкції. У Європейському Союзі щоденне адміністрування та забезпечення виконання санкцій ЄС здійснюється уповноваженими органами в кожній державі-члені. Орган, уповноважений застосовувати санкції, часто має широкі повноваження щодо забезпечення виконання, що дозволяє йому виявляти активи, що підпадають під режими санкцій. Більшість правових юрисдикцій гарантують певні права, пов'язані з володінням та користуванням майном. Важливо розрізняти активи, на які поширюються фінансові санкції, та активи, які є «знаряддями» або «доходами» від злочинної діяльності. Інші країни включатимуть до свого законодавства про санкції положення, які дозволяють конфіскацію санкційних активів за певних особливих обставин. Крім того, специфікації щодо типу особи, яка може бути піддана санкційному режиму, також є дуже широкими та включають «будь-яку особу» в іноземній державі.

**Ключові слова:** санкції, стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, суд, судова влада, підсудність, право на справедливий суд

### **Shcherbanyuk O.V. Recovery of sanctioned assets into the state's revenue: international experience and practice of the European court of human rights.**

It is indicated that the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Increasing the Efficiency of Sanctions Related to the Assets of Certain Individuals" introduced a new type of sanctions – the seizure of assets to the state. The nature of such sanctions is extrajudicial and judicial in nature in terms of restrictions on rights. In this regard, it is relevant to study international experience and case law of the European Court of Human Rights on the seizure of sanctioned assets to the state.

EU sanctions may also aim to limit the ability of a target to engage in adverse behaviour by imposing costs or obstacles on the target, or by economically weakening it. How sanctions are applied and enforced depends on the nature of the particular sanction and the legal framework of the individual state seeking to impose it.

The fact that assets of a government, individual or organisation are subject to a sanctions regime does not in itself mean that the assets are linked to or derive from crime. Instead, it only means that the author of the sanctions regime has deemed it necessary to include these assets in the sanctions regime on the basis that their restriction may contribute to the overall objective of the regime.

However, it is important to note that sanctions imposed by some states may be applied across geographical boundaries to individuals and entities that do not necessarily have close links to the sanctioning jurisdictions. In the European Union, the day-to-day administration and enforcement of EU sanctions is carried out by designated authorities in each member state. The sanctioning authority often has broad enforcement powers that allow it to identify assets subject to sanctions regimes. Most legal jurisdictions guarantee certain rights related to the ownership and use of property. It is important to distinguish between assets that are subject to financial sanctions and assets that are 'instrumentalities' or 'proceeds' of criminal activity. Other countries will include provisions in their sanctions legislation that allow for the confiscation of sanctioned assets in certain special circumstances. In addition, the specifications as to the type of person who may be subject to the sanctions regime are also very broad and include 'any person' in a foreign country.

**Key words:** sanctions, recovery of assets of sanctioned persons into the state revenue, court, judiciary, jurisdiction, right to a fair trial.

**Постановка проблеми.** Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» запроваджено новий вид санкцій – стягнення активів в дохід держави. Природа таких санкцій має позасудовий та судовий характер в частині обмежень прав. При цьому актуальним є дослідження міжнародного досвіду та прецедентної практики Європейського суду з прав людини щодо стягнення в дохід держави підсанкційних активів.

**Метою дослідження** є аналіз порядку режиму стягнення підсанкційних активів з урахуванням особливостей досвіду зарубіжних країн та практики Європейського суду з прав людини.

**Виклад основного матеріалу.** Численні обмеження, запроваджені ЄС проти росії з моменту анексії Криму у 2014 році та вторгнення в Україну у 2022 році, мають на меті «послабити економічну базу росії, позбавивши її критично важливих технологій та ринків і значно обмеживши її здатність вести війну» [10].

Наприклад, США створили низку режимів фінансових санкцій через виконавчі укази, видані Президентом відповідно до Закону про міжнародні надзвичайні економічні повноваження [18]. У Сполученому Королівстві уряд має право самостійно приймати санкційні регламенти відповідно до Закону про санкції та боротьбу з відмиванням грошей.

Наприклад, фінансові обмеження згідно із Законом Люксембургу від 19 грудня 2020 року про впровадження обмежувальних заходів у фінансових питаннях застосовуються до: фізичних осіб громадянства Люксембургу, які проживають або здійснюють діяльність у Люксембурзі або за кордоном; юридичних осіб, які мають зареєстрований офіс, постійне представництво або центр основних інтересів на території Люксембургу та які здійснюють діяльність у Люксембурзі або за кордоном; філій люксембурзьких юридичних осіб, заснованих за кордоном; філій іноземних юридичних осіб у Люксембурзі; та усі інші фізичні та юридичні особи, що здійснюють діяльність на території Люксембургу [14].

США часто застосовують «вторинні санкції», які поширюють зобов'язання щодо дотримання вимог на фізичних та юридичних осіб, які проживають в іноземних країнах, що не підпадають безпосередньо під юрисдикцію США. Такі санкції забороняють іноземним сторонам мати справу зі сторонами, на яких накладено санкції США, і мають на меті стримувати фізичних та юридичних осіб, які не є громадянами США, від участі в операціях, які вважаються суперечними інтересам зовнішньої політики США. Невиконання вторинних санкцій може призвести до доступу особи до фінансової системи США та ринку США або до виключення з них [17].

Країни мають спеціальний орган, відповідальний за розслідування та переслідування порушень санкцій. Наприклад, у США відповідальність за виконання санкцій несе в першу чергу Управління іноземних активів Міністерства фінансів США.

Згідно із Законом Латвії про запобігання відмиванню грошей, фінансуванню тероризму та розповсюдження зброї масового знищення, будь-які кошти, що прямо чи опосередковано контролюються особою, яка «включена до переліку суб'єктів санкцій, складеного Кабінетом міністрів на підставі Закону про міжнародні санкції та національні санкції Латвійської Республіки з метою боротьби з участю в терористичній діяльності або виробництвом, володінням, транспортуванням, використанням чи розповсюдженням зброї масового знищення», «вважаються доходами від злочинної діяльності» (Закон про запобігання відмиванню грошей, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, розділ 4(3)(2) [15].

Оскільки такі порушення вважаються кримінальним злочином, активи, пов'язані з цим злочином, потенційно підлягають стандартним механізмам кримінальної конфіскації. Наприклад, Закон про міжнародні надзвичайні економічні повноваження дозволяє Президенту США конфіскувати майно, що підпадає під санкції, якщо: «Сполучені Штати беруть участь у збройних бойових діях або зазнали нападу з боку іноземної країни чи іноземних громадян»; та Президент визначить, що власник активу «планував, санкціонував, допомагав або брав участь у таких бойових діях або нападах проти Сполучених Штатів» [13].

Конфісковані активи можуть бути згодом «розпоряджені, ліквідовані, продані або іншим чином розпоряджені в інтересах та на благо Сполучених Штатів» [13]. США використали це повноваження у 2003 році для конфіскації активів, пов'язаних з урядом Іраку, на суму 1,7 мільярда доларів США, які були заблоковані в рамках режиму санкцій [11].

У Канаді, який нещодавно був запроваджений у відповідь на агресивну війну росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року.

У червні 2022 року Канада внесла зміни до двох своїх законів, що регулюють санкції – Закону про спеціальні економічні заходи та Закону про правосуддя для жертв корупції іноземних посадовців (Закон Сергія Магнітського) – щоб включити значні повноваження щодо конфіскації.

Закон про спеціальні економічні заходи дозволяє уряду Канади вживати економічних заходів (включаючи заморожування активів), якщо він «вважає, що» мала місце одна з наступних обставин: міжнародна організація держав або об'єднання держав, членом якої є Канада, прийняла рішення або рекомендацію, або ухвалила резолюцію, що закликає своїх членів вжити економічних заходів проти іноземної держави; сталося серйозне порушення міжнародного миру та безпеки, яке призвело або може призвести до серйозної міжнародної кризи; грубі та систематичні порушення прав людини були скоєні в іноземній державі; або громадянин іноземної держави, який є іноземним державним службовцем або пов'язаним з таким службовцем, несе відповідальність за акти значної корупції або є співучасником у них [20].

Після внесення змін цього року уряд Канади тепер також може звернутися до суду з проханням видати постанову про остаточну конфіскацію активу, який був заморожений з однієї з вищезазначених причин.

Вирішуючи питання про дозвіл на конфіскацію, суд повинен лише підтвердити, що:

1) Відповідний актив був «описаний» у заході, прийнятому урядом відповідно до Закону для його санкціонування; та

2) Актив «належить особі, зазначеній у цій постанові, або знаходиться у власності чи контролюється, прямо чи опосередковано, цією особою» [20].

Примітно, що суд не зобов'язаний виносити рішення щодо того, чи мало місце якесь правопорушення, або чи походять відповідні активи із законних (чи незаконних) джерел. Практично, нові поправки надали державі повноваження конфіскувати актив виключно на тій підставі, що уряд прийняв рішення про фінансові санкції на актив.

Подібні поправки були також внесені до Закону про правосуддя для жертв корумпованих іноземних посадовців (Закон Сергія Магнітського), який надає уряду Канади право накладати фінансові санкції за певних обставин, пов'язаних з передбачуваною корупцією або вбивством журналістів та правозахисників.

На думку Тетяни Хутор, Богдана Карнауха, Андрія Климосюка, Тараса Рябченко: «У справах про санкційну конфіскацію, які розглядаються за ст. 283-1 КАС України, підлягає застосуванню понижений, цивільно-правовий стандарт доказування. Однак визначення цього стандарту в чинному законодавстві не відповідає його дійсному змісту. Цивільно-правовий стандарт доказування має визначатися не через відносну переконливість доказів однієї сторони у порівнянні з доказами іншої сторони (бо в такому випадку, якщо відповідач не з'явився у процес, суд мав би ухвалювати рішення на користь позивача, якими б слабкими не були його докази), а на основі ступеня переконаності судді в істинності тверджень, на які посилається позивач (суддя має бути переконаний, що такі твердження з більшою імовірністю правдиві, аніж неправдиві). Цей стандарт називають стандартом переважаючої імовірності, або стандарт 50+. Відмінність застосовного у цих справах стандарту від стандарту «поза розумним сумнівом» (який застосовується в кримінальних справах) дозволяє пояснити, чому адміністративна справа про застосування санкції може бути розглянута до того, як підсанкційна особа буде визнана винною в рамках кримінального провадження» [5].

Цілком закономірно виникає питання: чи суперечить конфіскація санкціонованих активів встановленим юридичним правам і нормам?

У Європі право власності захищені Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ), яка гарантує, що «кожна фізична або юридична особа має право на мирне користування своїм майном» і що ніхто «не може бути позбавлений свого майна, окрім як у суспільних інтересах та відповідно

до умов, передбачених законом...» [1]. У Канаді Білль про права захищає «право... користування майном та право не бути позбавленим його, окрім як шляхом належної правової процедури» [8]. Право на належну правову процедуру також аналогічно захищене в більшості юрисдикцій. Так, право на належний судовий розгляд охоплюється статтею 6 Європейської конвенції з прав людини.

Згідно з канадським механізмом, поріг для застосування до особи санкційного режиму вже є дещо низьким і ґрунтується на «думці» про наявність певних обставин (наприклад, мало місце серйозне порушення міжнародного миру чи безпеки) [19].

Крім того, як зазначено вище, після того, як уряд прийняв рішення про застосування фінансових санкцій до активу особи, цей актив може бути конфіскований назавжди через простий судовий процес, де уряд повинен лише продемонструвати, що на актив було накладено санкції, і що він «належить особі, зазначеній у цій постанові, або знаходиться у власності чи контролюється, прямо чи опосередковано, цією особою» [19].

Крім того, хоча процес за цим механізмом включає можливість для невинної третьої сторони заявити про право на майно до його конфіскації, загальний процес не вимагає жодного судового встановлення правопорушення з боку постраждалої іноземної особи національний, і не включає визначеного правового порогу, за яким постраждала особа може заперечувати проти підстав конфіскації [4]. Роль судової влади в цьому процесі відсутня. Як зазначалося в канадському парламенті: «...суду буде важко не погодитися з наказом уряду про арешт активів з підстав, що стосуються міжнародного миру та безпеки, і які, безумовно, будуть викладені в різноманітній привілейованій та секретній інформації» [7].

Відповідно до цього, критики стверджують, що цей механізм може бути невиправданим у контексті верховенства права та права власності та може бути оскаржений на тій підставі, що він дозволяє постійну конфіскацію майна без належної правової процедури.

Подібні занепокоєння щодо порушення прав також висловлювалися в інших юрисдикціях. Наприклад, вищезгаданий законопроект, внесений у США у березні 2022 року, зрештою був відхилений Американською асоціацією громадянських свобод через занепокоєння щодо належної правової процедури, і, зокрема, через те, що він не містив механізму, за допомогою якого людина могла б оскаржити рішення про конфіскацію [3]. Наразі пропонується новий механізм, який надає більший акцент на належній правовій процедурі.

У відповідь на війну в Україні низка лідерів ЄС також закликали до більш розширених механізмів конфіскації, спрямованих на активи, пов'язані з російським урядом [6]. Наприклад, у травні 2022 року спільний лист Литви, Словаччини, Латвії та Естонії закликав членів ЄС визначити законні шляхи конфіскації коштів, які вже заморожені в Європі та належать російським фізичним та юридичним особам, організаціям та центральному банку. Однак, як зазначається в Керівних принципах ЄС щодо впровадження та оцінки обмежувальних заходів (санкцій) у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС («Керівні принципи щодо санкцій»), будь-які такі обмежувальні заходи: «...повинні поважати права людини та основні свободи, зокрема належну процесуальну правову процедуру та право на ефективний засіб правового захисту у повній відповідності до юриспруденції судів ЄС» [12].

Отже, будь-які спроби запровадити механізм, подібний до канадського, повинні бути ретельно перевірені на предмет відповідності прав, викладених у ЄКПЛ, включаючи як право власності, що охоплюється статтею 1 Протоколу 1, так і право на належну процедуру, закріплене у статті 6. На цьому етапі незрозуміло, як Європейський суд з прав людини тлумачитиме це питання.

З одного боку, судова практика вже наголошує на тому, що звичайні санкції та обмеження повинні поважати основні права, включаючи право на належну правову процедуру – і механізм конфіскації, подібний до канадського, ймовірно, приверне ретельніше вивчення в цьому відношенні, оскільки він матиме постійний та потенційно «каральний» ефект. Як правило, санкції ЄС (і зокрема заморожування активів) мають тимчасовий і некаральний характер (наприклад, рішення Європейського суду у об'єднаних справах C-402/05 P та C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi та Al Barakat International Foundation проти Ради Європейського Союзу та Комісії Європейських Співтовариств, пункт 358; рішення Суду Загальної юрисдикції у справі T-47/03, Sison проти Ради, пункт 101). Хоча санкції неминуче тягнуть за собою обмеження права власності, вони не мають на меті призвести до його постійного позбавлення. Це має кілька наслідків, зокрема щодо стандарту доказування, необхідного для прийняття санкцій у рамках СЗБП, оцінки їхньої пропорційності (зокрема, стосовно права власності) та (відсутності) необхідності доводити кримінальне правопорушення (відповідно до статті 49(1) Хартії основних прав ЄС). Отже, як з правової, так і з точки зору санкційної політики, важливо зберегти тимчасовий та некримінальний характер санкцій, щоб уникнути підвищення процесуальних та доказових порогів, необхідних для прийняття санкцій.

З іншого боку, додаткова судова практика також встановила, що багато прав, захищених ЄКПЛ, не є абсолютними та можуть бути обмежені за певних відповідних обставин. Зокрема, існує можливий аргумент, що такі механізми конфіскації можуть бути прийнятними, якщо вони вважаються пропорційним засобом досягнення «суспільних інтересів» [22].

На думку Є. Крапивина: «Застосування норм Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини у практиці ЄСПЛ можна віднайти в рішеннях, які безпосередньо стосуються накладення санкцій, а саме: «Компанія «Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi» проти Ірландії» [Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland] [GC], № 45036/98, від 30 червня 2005 р. – справа «Босфор»; «Нада проти Швейцарії» [Nada v. Switzerland] [GC], № 10593/08, від 12 вересня 2012 р. – справа «Нада»; «Аль-Дулімі та компанія «Montana Management Inc» проти Швейцарії» [Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland] [GC], № 5809/08, від 21 червня 2016 р. – справа «Аль-Дулімі».

У справах «Нада» та «Босфор» санкції були класичними в міжнародно-правовому розумінні поняття санкцій, тобто майно тих, щодо кого вони застосовувалися, вилучалося не на завжди, а лише як тимчасовий захід, що перешкоджає його використанню або іншому володінню... У всіх трьох справах ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання в права, що розглядалися в цих справах, було передбачено законом і переслідувало законну мету, що є двома елементами «трискладового тесту», що визначає передумови для потенційного дотримання положень Конвенції» [2].

**Висновки.** Безповоротне вилучення активів в дохід держави застосовується до фізичних та юридичних осіб, чії дії створюють значну загрозу національній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України. У відповідь на війну росії проти України зарубіжні країни запровадили санкції проти країни агресора та закликали розширювати санкційні механізми. Розглянуто канадський та американський механізми вилучення підсанкційних активів. Окремо проаналізовано релевантну практику ЄСПЛ, оскільки України на період воєнного стану не відступала від зобов'язань щодо порушень права власності (стаття 1 Першого протоколу). Зроблено висновок, що в таких справах ЄСПЛ застосовує трискладовий тест та не всі конвенційні права є абсолютними і можуть бути обмежені в умовах особливих правових режимів.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція з прав людини. URL: [https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention\\_ukr](https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr).
2. Крапивин Євген. Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського Суду з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2024. С. 6.
3. Поправка щодо характеру заміни до H.R. 6930, запропонована паном Маліновським з Нью-Джерсі, 3 березня 2022 р. URL: <https://malinowski.house.gov/sites/evo->
4. Санкція. Конфіскація. Компенсація. Брифінг: Порівняльне право для конфіскації та репрофілювання активів російських олігархів, Redress, 2022. URL: <https://redress.org/wp->
5. Тетяна Хутор, Богдан Карнаух, Андрій Климосьюк, Тарас Рябченко. Аналіз практики Вищого антикорупційного суду щодо застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави за 2022-2023 роки. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей». 2024. URL: <https://izi.institute/media/analysts/pdf/2025/01/27/analiz-praktyky-vyshchoho-antykoruptsiynoho-sudu-za-2022-2023-roky.pdf>.
6. Baltics, EU uses frozen assets for Ukraine reconstruction', Central European Initiative, 30 May 2022 URL: <https://www.cei.int/ansa/108846; 'Joint>.
7. Bill S-217, An Act respecting the repurposing of certain seized, frozen or sequestered assets, 3rd reading, Senate Debates 44-1, 1550 (Hon Yuen Pau Woo) URL: [https://sencanada.ca/en/content/sen/chamber/441/debates/035db\\_2022-04-26-e](https://sencanada.ca/en/content/sen/chamber/441/debates/035db_2022-04-26-e).
8. Canadian Bill of Rights. S.C. 1960, c. 44 Assented to 1960-08-10 URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-12.3/page-1.html>.
9. E Andrews 'A Nation at War: Iraqi Assets; Bush Asks Seizure of \$1.7 Billion Held in U.S.
10. EU restrictive measures against Russia over Ukraine (since 2014), European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>.
11. Executive Order 13290 – Confiscating and Vesting Certain Iraqi Property, 20 March 2003. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/03/20030320-10.html>.
12. Guidelines on Implementation and Evaluation of Restrictive Measures (Sanctions) in the Framework of the Eu Common Foreign and Security Policy, Council of the European Union, 2018, p. 46. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf>.

13. International Emergency Economic Powers Act, 50 U.S. Code §1702 (a)(1)(C). URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title50/chapter35&edition=prelim>.
14. Law of 19 December 2020 on the implementation of restrictive measures in financial matters, Article 3. URL: [https://www.cssf.lu/wp-content/uploads/L\\_191220\\_restrictive\\_measures\\_eng.pdf](https://www.cssf.lu/wp-content/uploads/L_191220_restrictive_measures_eng.pdf).
15. Law on the Prevention of Money Laundering and Terrorism and Proliferation Financing URL: <https://likumi.lv/ta/en/id/178987-law-on-the-prevention-of-money-laundering-and-terrorism-financing>.
16. New York Times, 22 March 2003 URL: <https://www.nytimes.com/2003/03/22/world/a-nation-at-war-iraqi-assets-bush-asks-seizure-of-1.7-billion-held-in-us.html>.
17. Overview of US Sanctions laws and regulations, Norton Rose Fulbright, 6 June 2022. URL: <https://www.nortonrosefulbright.com/-/media/files/nrf/nrfweb/knowledge-pdfs/220606-overview-of-us-sanctions-laws-and-regulations.pdf>.
18. *Sanctions and Anti-Money Laundering Act 2018*, Section 1(2). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2018/13/introduction>.
19. Special Economic Measures Act, Section 4. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/S-14.5/page-1.html>.
20. Special Economic Measures Act. S.C. 1992, c. 17. Assented to 1992-06-04 URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/S-14.5/page-1.html>.
21. Statement by Estonia, Latvia, Lithuania and Slovakia Calling to use the frozen Russian assets for rebuilding Ukraine' URL: [https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2022/05/24/Joint-statement\\_RU-assets\\_Ukraine\\_final-05.2379.pdf](https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2022/05/24/Joint-statement_RU-assets_Ukraine_final-05.2379.pdf).
22. T. Koch, C. Somers-Joce, and E. Rowland, 'Enacting ECHR compliant measures to confiscate property: imposing sanctions on Russian oligarchs for the invasion of Ukraine', Oxford University, 2022. URL: <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2022/03/enacting-echr-compliant-measures-confiscate>.

---

## РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

---

УДК 378.147

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.68>

### АДМІНІСТРАТИВНО-ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА СУЧАСНОГО СТУДЕНТОЦЕНТРОВАНОГО НАВЧАННЯ

Кузнецова Л.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права,

Черкаський державний технологічний університет

ORCID: 0000-0001-6810-1017

e-mail: l.kuznetsova@chdtu.edu.ua

#### **Кузнецова Л.В. Адміністративно-філософська парадигма сучасного студентоцентрованого навчання.**

В статті автор висвітлює питання місця та значення студентоцентрованого навчання в закладах вищої освіти як сучасної вимоги часу та відповідності української освіти світовим та європейським стандартам. Її наближення до провідних Європейських закладів вищої освіти. Адже сучасна вища освіта наразі зазнає глобальних змін та продовжує активно розвиватися.

В статті зазначається, що сучасне суспільство стрімко розвивається завдяки соціальним мережам, Інтернету, електронним ресурсам, можливостям прослухати різнопланові вебінари, онлайн-лекції та тренінги. Сучасні здобувачі вищої освіти знаходяться на хвилі масової інформації. І, здавалося б, з одного боку, функція викладача в класичному розумінні втрачає своє призначення. Викладач набуває нового статусу – наставника або тьютора, основне завдання якого полягає допомогти здобувачу вищої освіти опанувати та виокремити ту інформацію, яка стане йому корисною в подальшому, сформує у нього загальні та спеціальні компетентності та програмні результати навчання. В основі студентоцентрованого навчання лежить не стільки знання, як компетентнісна парадигма освітньої діяльності, орієнтація на отримання симбіозу знань, умінь, навичок, здатностей розв'язувати складні завдання соціального характеру.

Автор також окреслює проблему розуміння студентоцентризму як основної ідеї орієнтації на здобувача вищої освіти водночас не зводячи це до свавілля та всюдозволенності здобувача і відсутності прав у викладача. Студентоцентризм – це, в першу чергу, партнерські відносини спрямовані на якісну освіту з урахування здібностей та прагнення здобувача в оволодінні вміннями та навичками, що вимагає Стандарт вищої освіти. Реалізуючи принципи студентоцентризму, здобувачі набувають статусу активного учасника освітнього процесу, набувають не тільки прав та свобод, а й обов'язків. Своєї черги студентоцентризм вимагає від викладача саморозвитку та вдосконалення своєї професійної майстерності, яка передається здобувачам вищої освіти. Викладачі допомагають студентам формулювати освітні цілі, виявляти й розвивати свої потенційні можливості і загалом готують їх до викликів сучасного світу.

**Ключові слова:** студентоцентризм, здобувач вищої освіти, викладач, освітній процес, заклад вищої освіти, Стандарт, компетентності, програмні результати навчання.

#### **Kuznetsova L.V. Administrative and philosophical paradigm of modern student-centered learning.**

In the article, the author raises the issue of the place and importance of student-centered learning in higher education institutions as a modern requirement of the time and compliance of Ukrainian education with world and European standards. Its approximation to the leading European institutions of higher education. After all, modern higher education is currently undergoing global changes and continues to actively develop.

The article notes that modern society is rapidly developing thanks to social networks, the Internet, electronic resources, the ability to listen to diverse webinars, online lectures and trainings. Modern higher education students are on the wave of mass information. And, it would seem, on the one hand, the function of a teacher in the classical sense is losing its purpose. The teacher acquires a new

status - a mentor or tutor, whose main task is to help a higher education student master and isolate the information that will be useful to them in the future, form their general and special competencies and program learning outcomes. The basis of student-centered learning is not so much a knowledge, but a competency paradigm of educational activity, an orientation towards obtaining a symbiosis of knowledge, skills, abilities, and abilities to solve complex problems of an economic and managerial nature.

The author also outlines the problem of understanding student-centeredness as the main idea of orientation towards the higher education seeker, while not reducing it to arbitrariness and permissiveness of the seeker and the lack of rights of the teacher. Student-centeredness is primarily a partnership aimed at high-quality education, taking into account the abilities and aspirations of the seeker in mastering skills and abilities, which is required by the Higher Education Standard. Implementing the principles of student-centeredness, the seeker acquires the status of an active participant in the educational process, acquires not only rights and freedoms, but also responsibilities. In turn, student-centeredness requires the teacher to self-develop and improve their professional skills, which are transferred to the seeker. Teachers help students formulate educational goals, discover and develop their potential, and generally prepare them for the challenges of the modern world.

**Key words:** student-centeredness, higher education student, teacher, educational process, higher education institution, Standard, competencies, program learning outcomes.

**Постановка проблеми.** Освіта завжди відігравала провідну роль в розвитку суспільства та держави в цілому. Ще з давніх часів існування нашої цивілізації людство прагнуло набути нових знань, умінь та навичок і надалі цими знаннями та вміннями вміло розпоряджатися. До освічених людей завжди ставилися з повагою, звертали за порадами. Звертаючись до історії розвитку цивілізації та державності можна зацентрувати увагу на розвитку Римської імперії та провідного місця в цьому процесі римських юристів.

Потреба будь якої держави у вищій освіті на зараз стала наріжним каменем, навколо якого точаться дискусії. Здавалося б, з одного боку, вища освіта як така перенаситила ринок праці, а з іншого саме ринок праці потерпає в дефіциті кваліфікованих кадрів здатних якісно виконувати поставлені перед ними завдання та вміти реагувати на виклики часу (бути мобільними та вміти «підлаштовуватися під ситуацію»), зберігати та примножувати національні цінності та традиції та вміти поєднувати набуті навички в закладах вищої освіти.

В свою чергу, заклади вищої освіти мають реагувати на потреби національного та міжнародного ринку праці, співпрацювати з потенційними роботодавцями та зацікавити останніх у сприянні підготовки фахівців, які відповідають ринку праці. Не останній фактор в цьому ланцюжку відіграють здобувачі вищої освіти, які повинні усвідомлювати мету отримання освіти та розуміти які базові навички їм необхідні для подальшої реалізації себе як достойного фахівця певної галузі чи сфери діяльності.

**Метою даної статті є** дослідження питання запровадження студентоцентрованого навчання в закладах вищої освіти з погляду антропології управління та філософії.

**Стан опрацювання проблеми.** Студентоцентризм як новий виклик в освітньому процесі досліджували свого часу: Болотіна Є.В., Винник Н.І., Деділова Т.В., Дідук І., Заблоцька О.С., Задворнова Г.П., Грінько Р.М., Глікман С., Гула Л., Клименко К., Колесніченко Л.А., Кравчук О.В., Качерова О.Г., Любарець С.Ф., Любарець Т.Ф., Любарець С.Ф., Любарець Т.Ф., Николаєва І.М., Орхей І., Распопов Є.І., Савичук О.В., Совгіря С.М., Сосницька Н., Токар І.І., Шевчук Г.Й., Федченко Ю. Незважаючи на значну кількість наукових праць з окресленої проблематики, студентоцентризм як сучасна парадигма залишається актуальним полем для науковця та освітянина.

**Виклад основного матеріалу.** Наразі серед закладів вищої освіти спостерігається тенденція зміщення освіти в традиційному її розумінні в сторону орієнтації на здобувача вищої освіти, враховуючи його потреби та бачення себе у майбутньому. Таку тенденцію можна по різному називати, та по різному до неї підходити. Проте сучасний ринок освітніх послуг, як і будь який ринок послуг орієнтований на споживача (в даному випадку – споживача освітніх послуг).

Світові представники в галузі освіти ще на початку 2000-х років піднімали проблему спрямування навчального вектору викладача та самого процесу викладання з його методикою та інтерактивними заходами на потреби здобувача, наголошуючи при цьому на мобільності викладача або лектора. Проте, зміщення вектору освітнього процесу в сторону потреб та інтересів здобувача не повинно зводитися лише до викликів ринку праці та надання інформації, яку хоче почути здобувач. Такий процес повинен враховувати взаємну культуру, повагу та демократичні чинники сучасного суспільства. Адже, якісне надання матеріалу з урахуванням так би мовити «побажань» (рекомендацій) здобувача, ще не говорить про сучасні демократичні начала освітнього середо-



вища. Потрапивши до закладу вищої освіти здобувач має відчувати себе рівноцінним партнером в розвитку університету і не обов'язково зберігати та примножувати традиції університету, якщо вони вже не відповідають національним та світовим брендам. Саме здобувачі вищої освіти мають формувати та закладати нові, ті, що сприятливі на зараз освітні традиції при цьому вшановуючи старі. Тобто, здобувач повинен розуміти, що заклад вищої освіти це не «колонія суворого режиму» і не «школа виживання», який останній прагне як найшвидше закінчити та забути про нього. Здобувач має усвідомлювати, що заклад вищої освіти є тією первинною установою, яка закладає уявлення про здорові відносини в суспільстві, повагу один до одного, вміння висловлювати власну думку та висувати певні вимоги, а, також вміння приймати компромісні рішення. Вступаючи до закладу вищої освіти здобувач повинен відчувати, що його поважають і до його думки прислухаються, тобто він є почутим.

Гене́за прав та свобод здобувача в освітньому процесі бере свій початок ще з 1229 року. Саме тоді в Сорбонському університеті (Франція) відбувся перший за всю історію існування закладів освіти страйк, де студенти почали заявляти про себе. Причиною такого стайку стала незгода тодішніх студентів із правилами та політикою університету. Далі, значно пізніше в 1507 році в Падуанському університеті (Італія) відбувся страйк студентів, його причиною стало не бажання слухати лекцію щодо політики Аристотеля в той час, як на території Італії проходив масштабний карнавал. В 1896 році на території університету Пенсильванія вперше в історії студентства було створено об'єднання студентів завдяки якому в 1982 році був заснований Європейський студентський союз.

XX століття характерне тим, що студенти активно заявляють про себе як про учасників не лише освітнього процесу, а й як громадян, які здобувають вищу освіту. Так, в 1968 році запам'ятався для Франції Червоний травень, де студенти вийшли на марш протесту проти політики Шарля де Голля. Їхні вимоги полягали в наданні можливості формувати їхній вільний простір, що полягав як в свободі слова так і в свободі вибору одягу. Через 20 років в 1989 році чеські студенти заручившись підтримкою робітників розпочали Оксамитовий протест проти незалежності від існуючого на той час СРСР.

Стосовно України то саме студенти розпочали в 1990 році Революцію на граніті та були активними учасниками Революції Гідності 2013 року.

Висвітлений вище історичний екскурс виборював прав та свобод студентів свідчить про те, що студент це не проміжний учасник освітнього процесу, а повноцінний та гідний представник освітнього простору, завдяки якому і функціонують заклади вищої освіти. Саме здобувач вищої освіти є її серцем. І від того наскільки воно здорове залежить процес живлення закладу вищої освіти.

На думку Колесніченко Л.А. головною цінністю освіти постає особистість здобувача вищої освіти, яка включає в себе набір здібностей та інтересів. І саме на підставі цього набору повинно бути побудовано навчальний процес, який має сприяти розвитку потенціалу здобувача вищої освіти, враховувати індивідуальні природні особливості та спиратися на його самостійність. Це означає, що здобувач вищої освіти самостійно під час освітнього процесу здійснює свій вибір та приймає рішення і несе самостійну відповідальність за нього [1, с. 201].

З отримання статусу незалежності в 1991 році наша держава обрала європейський шлях розвитку, який включав в себе і європейський шлях реформування вищої освіти. В рамках освітньої реформи Україна в 2005 році приєдналася до Болонського процесу, головним меседжем якого стало підвищення якості та конкурентоспроможності вищої освіти. Починаючи вже з 2006 року Україна розпочала повноцінно запроваджувати принципи Болонської системи в освітній процес, де перед викладачем постало завдання студентоцентрованого викладання та навчання, що полягало у формуванні індивідуальної освітньої траєкторії через врахування здібностей та особливостей здобувача вищої освіти. В процесі викладання повинна бути врахована мотиваційна складова, інтереси здобувача та можливості останнього сприймати навчальний матеріал.

В даний час у всьому світі ключовим ланцюжком у розвитку вищої освіти став студентоцентризм, під яким розуміється самостійність та відповідальність здобувача вищої освіти під час освітнього процесу, прагнення набути нових знань та навичок, а також усвідомлення свого місця в закладі вищої освіти та можливість реалізації своїх прав як повноцінного суб'єкта ринку освітніх послуг. Тобто, студентоцентризм в своєму класичному розумінні передбачає зміщення ролі викладача як суворого лектора та оцінююча знань в бік партнера або тьютора, який тісно співпрацює із здобувачем та сприяє його саморозвитку та подальшій самореалізації.

Студентоцентрований підхід, на думку Шевчук Г.Й., передбачає використання різних інструментів і методів, що сприяють активному навчанню й задоволенню потреб та інтересів студентів. Водночас, здобувачі вищої освіти повинні вміти сміливо та чітко висловлювати свої побажання та проблеми, що виникають в процесі навчання та спрямовувати свої дії на досягнення результату для подальшої роботи в обраній сфері діяльності. Дослідник вважає, що використання в процесі

навчання таких інтерактивних методів як: дискусії, групові проекти, метод кейсів, ситуаційні завдання будуть сприяти розвитку загальних та фахових компетентностей. Серед них він виокремлює комунікацію та взаємодію, вміння працювати в команді та розвитку лідерського потенціалу. На його думку саме *soft skills* сприяє розвитку критичного мислення у здобувача та розвиває аналітичне мислення [2, с. 129]

Принцип студентоцентризму спонукає заклади вищої освіти до наближення первинної підготовки фахівця із навичками самонавчання фаховим компетентностям, що дозволить набути необхідні фахові знання, вміння працювати в команді та здатність працювати у багатофункціональному швидкозмінному інформаційно-технологічному середовищі. Важливим етапом реалізації принципів студентоцентризму є також розробка та впровадження системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти та освітньої діяльності із широким залученням здобувачів вищої освіти до оцінювання якості викладення кожної навчальної дисципліни. Саме з цією метою заклади вищої освіти проводять щорічне анкетування здобувачів вищої освіти з урахування світових методичних розробок опитувальників з метою з'ясування рівня задоволеності навчальним процесом та студентським життям [3, с. 14].

Запроваджуючи студентоцентризм як сучасний виклик та світову вимогу реформування освіти заклад вищої освіти має чітко врегулювати на локальному рівні, що здобувач вищої освіти – це активний, самостійний, відповідальний та професійно умотивований суб'єкт освітнього процесу. В свою чергу викладач виступає як організатор освітнього процесу, який мотивує здобувача, надає йому кваліфіковані консультації та систематизую всю освітню діяльність. Побудова студентоцентрованих відносин повинна чітко закріпити статус партнерської освітньої діяльності, взаємоповаги, взаємної відповідальності за результати навчання, постійного моніторингу якості навчання і викладання [4, с. 31].

Деділова Т.В. та Токар І.І вважають, що студентоцентризм – це філософія, де здобувач виступає як будівельник власного освітнього світу, а викладач – як партнер та наставник у цьому захопливому процесі. Безумовно, що такий підхід до організації вищої освіти в умовах сталого розвитку суспільства є ключовим компонентом формування гнучких, компетентних та відповідальних громадян. Забезпечуючи індивідуалізоване навчання та розвиваючи широкий спектр навичок, цей підхід створює освітнє середовище, де кожен здобувач вищої освіти має можливість реалізувати власний потенціал та бути готовим зіштовхнутися з викликами в сучасному світі [5, с. 123]. На філософсько-правовій моделі студентоцентризму як розвитку вищої освіти, де здобувач набуває статусу суб'єкта науково освітньої діяльності в інноваційному ціннісно-культурному середовищі сучасних університетів акцентує свою увагу і Катерина Клименко. Вона зазначає, що для студентоцентризму актуальним є демократичне спілкування між викладачем та здобувачем вищої освіти, а студентоцентрована освіта з її спрямованість до набуття впродовж навчання фундаментальності і універсальності є більш сприятливою для закладів вищої освіти нашої держави [6, с. 63].

Таким чином, студентоцентризм спрямований на індивідуальні потреби здобувача вищої освіти при цьому передбачає зміну ролі викладача в освітньому процесі, де останній виступає як наставник, що формує у здобувача навички до критичного мислення та самостійного оволодіння навчальним матеріалом.

Іван Орхей вважає, що студентоцентризму виводить студента на передній план освітнього процесу, роблячи його активним учасником та співтворцем свого навчання. Сутність студентоцентризму на його думку, полягає в зміщенні акценту з викладача на студента, створенні індивідуалізованого підходу та заохоченні самостійності в здобутті знань [7, с. 7].

Водночас, не можна не погодитися з тезою освітнього аналітика Юрія Федорченка, який порівнює сучасний студентоцентризм з клієнтоцентризмом, який закладам вищої освіти нав'язує суспільство. Він вважає, що студентоцентризм сприймається як гасло: «клієнт завжди правий», яке доцільно для закладів торгівлі. Проте, чи варто вищу освіту розбудовувати, керуючись фактично подібними гаслами? – розмірковує аналітик та доходить до висновку, що все ж варто хоча б ближче придивитися до відповідної тенденції, щоб не вийшло, що клієнт, даруйте студент, є в центрі, а баранець, даруйте викладач, – при ньому [8].

На проблемі здорового впровадження в освітній процес студентоцентрованого навчання наголошують науковці Полтавського державного медичного університету. На їх думку, повна передача права на визначення пріоритетів у навчанні в студентське середовище може становити певну загрозу освітньому процесу через відсутність досвіду в студентів щодо майбутніх практичних компетенцій і щодо ефективних освітніх методик засвоєння знань. За таких умов відбувається перетворення викладача з носія знань у тренера, ментора й помічника в навчальному процесі, який не просто передає знання, а формує зацікавленість опануванням і вдосконаленням умінь і навичок, стимулює процес навчання [9, с. 286].

**Висновки.** Світові вимоги та виклики в освіті, розвиток демократичних цінностей та дотримання знову ж таки світових стандартів, в основу яких закладено принцип людиноцентризму, змушують заклади вищої освіти до зміни моделі освітнього процесу. В першу чергу, зміна освітнього вектору полягає в зміщенні ролі викладача та здобувача як суб'єктів освітнього процесу в сторону спільного формування вмінь та навичок, закладених Стандартом вищої освіти та спільній побудові індивідуальної освітньої траєкторії. При цьому здобувач вищої освіти та викладач мають чітко розуміти та усвідомлювати первинне значення нового рівня вищої освіти – студентоцентризму. Саме останній повинен полегшити роботу викладача (який набуває нового статусу – статусу помічника та консультанта для здобувача вищої освіти під час викладання того чи іншого освітнього компонента). Здобувач вищої освіти має розуміти свою мету перебування в закладі вищої освіти, власне прагнення у набутті програмних результатів навчання, відчувати себе повноцінним учасником процесу навчання, вміти чітко формувати своє бачення ситуації та, водночас, дотримуватися взаємоповаги та культури спілкування. І хоча студентоцентризм в класичному розумінні вміщує в себе поняття, що в центрі всього перебуває здобувач, в той же час, – це не є всюдозволеністю та свавіллям у поведінці здобувача. Студентоцентризм – це культура, взаємоповага та прагнення здобувати нові вміння та навички за допомогою більш досвідченого особи – викладача в закладі вищої освіти.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колесніченко Л.А. Суб'єктність – необхідна складова студентоцентрованого навчання. *Студентоцентризм у системі забезпечення якості освіти в економічному університеті*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф. за міжнар. участю, (Київ, 2–3 берез. 2016 р.) / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; редкол.: А.М. Колот, Т.В. Гуть. – Київ: КНЕУ, 2016. С. 201.
2. Шевчук Г.Й. Студентоцентроване навчання в умовах сучасних освітніх викликів. *Іноваційна педагогіка*. 2023. Випуск 63. Том 2 .С. 127–130.
3. Болотіна Є.В. Студентоцентризм як прояв людиноцентризму в педагогіці вищої школи. *Сучасна освіта – доступність, якість, визнання*: збірник наукових праць XII міжнародної науково-методичної конференції, 11–13 листопада 2020 року, м. Краматорськ / під заг. ред. д-ра техн. наук., проф. С.В. Ковалевського і Hon.D.Sc., Prof. Dasic Predrag. – Краматорськ: ДДМА, 2020. С. 13–15.
4. Заблоцька О.С., Ніколаєва І.М. Студентоцентризм як тренд сучасної освіти. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2021. Випуск 194. С. 29–33.
5. Деділова Т.В., Токар І.І. Студентоцентризм і сталість: новий шлях освітньої трансформації. URL: <https://api.dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/879c4f68-46a4-4f21-8bc0-c49e2c789a04/content>
6. Клименко К. Студентоцентризм як принцип академічної культури сучасного університету. *Дидактика*. 2017. № 17. С. 60–63.
7. Орхей І. У чому полягає сутність студентоцентризму. *Принципи якості освіти: студентські рефлексії*: збірник есе та постерів здобувачів вищої освіти/ уклад.: Дідук І.А., Ясюк Т.Л. [Електронний ресурс]. Київ, КЗВО КОР «Академія мистецтв імені Павла Чубинського», 2025. С. 7-8.
8. Федченко Ю. Про вищу освіту і студентоцентризм. URL: <https://osvita.ua/blogs/60794>.
9. Совгіря С.М., Винник Н.І., Задворнова Г.П., Грінько Р.М. Проблеми й суперечності студентоцентрованого навчання в сучасній українській вищій школі. *Сучасні тренди розвитку медичної освіти: перспективи і здобутки*: матеріали навч.-наук. конф. з міжнар. участю, м. Потава, 24 березня 2022 р. Полтава, 2022. С. 286-287.
10. Савичук О.В., Любарець С.Ф., Любарець Т.Ф. До питання студентоцентризму як сучасної філософії освітньої діяльності. *Актуальні питання вищої медичної (фармацевтичної) освіти: виклики сьогодення та перспективи їх вирішення*: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. в онлайн-режимі за допомогою системи microsoft teams (Тернопіль, 20–21 трав. 2021 р.) / Терноп. нац. мед. ун-т імені І.Я. Горбачевського МОЗ України. – Тернопіль: ТНМУ, 2021. С. 417-418.
11. Гула Л. Організація самостійної роботи студентів на принципах студентоцентризму у закладах вищої освіти. URL: [https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11882/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8\\_%D0%93%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%9B.%D0%92..pdf](https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11882/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%93%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%9B.%D0%92..pdf).
12. Гула Л. Історичні засади формування студентоцентрованої освітньої парадигми. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7596/1>.

13. Распопов Є.І., Кравчук О.В., Качерова О.Г. Роль студентоцентризму у формування компетентностей XXI століття здобувачів ЗВО. *Вісник науки та освіти. Серія: Педагогіка*. 2024. № 12(30).С. 1024–1032.
14. Дідук І. Студентоцентроване навчання як інструмент забезпечення якісної вищої освіти в Україні. *Scientific Collection "InterConf"*. 2023. № 162. С. 86–90.
15. Сосницька Н., Глікман С. Студентоцентрований підхід до професійної освіти в умовах сталого розвитку суспільства. URL: <http://ksgn.hol.es/wp-content/uploads/2017/05/Sosnitska.pdf>.

УДК 2:004.8:17(043.3)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.69>

## РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МІЖ ТЕХНОЛОГІЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ТА ЕТИЧНИМИ ДИЛЕМАМИ

**Попович Т.П.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри теорії та історії держави і права  
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»  
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

**Бариська Я.О.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри теорії та історії держави і права  
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»  
ORCID: 0000-0001-5382-7974*

**Попович П.Ю.,**

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права  
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»*

### **Попович Т.П., Бариська Я.О., Попович П.Ю. Релігійна ідентичність в епоху штучного інтелекту: між технологічними можливостями та етичними дилемами.**

В умовах сучасності, коли роль релігійних інституцій у житті національного суспільства набуває дедалі більшого значення, очевидною стає необхідність наукового дослідження різноманітних аспектів взаємозв'язку релігійних організацій з правовою системою у цілому та її складовими елементами. Це опосередковано засвідчується інтенсифікацією наукових розвідок, у яких юристи-дослідники аналізують широкий спектр питань, пов'язаних з канонічним правом, стадіями його історичного розвитку та місцем релігійних інституцій у сучасній світській державі.

У статті досліджується вплив технологій штучного інтелекту на процеси формування релігійної ідентичності особистості в умовах сучасного секуляризованого суспільства. Проаналізовано дуальну природу цього впливу, яка характеризується одночасною наявністю позитивних можливостей та потенційних ризиків для духовного розвитку людини. З одного боку, штучний інтелект створює нові можливості для демократизації доступу до релігійних знань, персоналізації духовного досвіду, розширення міжконфесійного діалогу та формування толерантного ставлення до релігійного плюралізму. ШІ-технології дозволяють адаптувати священні тексти та молитовні практики до індивідуальних потреб віруючих, надавати різноманітні теологічні інтерпретації та сприяти інноваційним формам духовної комунікації. З іншого боку, виявлено серйозні ризики, пов'язані з маніпулятивним потенціалом ШІ щодо релігійної свідомості, можливістю поширення екстремістського релігійного контенту, загрозою формування псевдорелігійних культів та втратою автентичності традиційного релігійного досвіду.

Звернено увагу на феномен технологічного фетишизму, коли штучний інтелект починає сприйматися як носій трансцендентних властивостей. Досліджено конкретні випадки використання ШІ у релігійній сфері, включаючи створення віртуальних священників, діпфейкових відео з релігійними лідерами та автоматизованих теологічних консультантів. Результати дослідження свідчать про необхідність розробки концептуальної моделі регулювання взаємодії ШІ та релігійної сфери, яка має базуватися на принципах захисту релігійної свободи, забезпечення автентичності духовного досвіду та попередження релігійних маніпуляцій. Окрім того, вкрай важливим є застосування міждисциплінарного підходу при дослідженні цифрової трансформації релігійної сфери та проектуванні етико-правових стандартів використання штучного інтелекту в контексті духовного розвитку особистості.

**Ключові слова:** штучний інтелект, релігійна ідентичність, секуляризація, духовно-етичні цінності.

### **Popovych T.P., Baryska Ya.O., Popovych P.Yu. Religious identity in the era of artificial intelligence: between technological possibilities and ethical dilemmas.**

In modern conditions, when the role of religious institutions in the life of national society is becoming increasingly important, the need for scientific research into various aspects of the relationship between

religious organizations with the legal system and the state structure becomes obvious. This is indirectly evidenced by the intensification of scientific research, in which legal researchers analyze a wide range of issues related to canon law, the stages of its historical development and the place of religious institutions in the modern secular state.

The article examines the impact of artificial intelligence technologies on the processes of forming a religious identity of an individual in the conditions of a modern secularized society. The dual nature of this impact is analyzed, which is characterized by the simultaneous presence of positive opportunities and potential risks for the spiritual development of a person. On the one hand, artificial intelligence creates new opportunities for democratizing access to religious knowledge, personalizing spiritual experience, expanding interfaith dialogue, and forming a tolerant attitude towards religious pluralism. AI technologies allow adapting sacred texts and prayer practices to the individual needs of believers, providing diverse theological interpretations, and promoting innovative forms of spiritual communication. On the other hand, serious risks associated with the manipulative potential of AI regarding religious consciousness, the possibility of spreading extremist religious content, the threat of the formation of pseudo-religious cults, and the loss of authenticity of traditional religious experience have been identified.

Particular attention is paid to the phenomenon of technological fetishism, when artificial intelligence begins to be perceived as a carrier of transcendent properties. Specific cases of AI use in the religious sphere are investigated, including the creation of virtual priests, deepfake videos with religious leaders, and automated theological consultants. The results of the study indicate the need to develop a conceptual model for regulating the interaction of AI and the religious sphere, which should be based on the principles of protecting religious freedom, ensuring the authenticity of spiritual experience, and preventing religious manipulation. In addition, it is extremely important to use an interdisciplinary approach in studying the digital transformation of the religious sphere and designing ethical and legal standards for the use of artificial intelligence in the context of the spiritual development of the individual.

**Key words:** artificial intelligence, religious identity, secularization, spiritual and ethical values.

**Постановка питання.** У сучасних реаліях, коли значення церкви в житті вітчизняного соціуму суттєво посилюється, безсумнівною є актуальність дослідження взаємодії церкви з правом і державою у різних площинах. Опосередковано це підтверджується зростанням числа наукових праць, у яких дослідники-правники розглядають різноманітні проблеми, що стосуються церковного права, етапів його еволюції, ролі церкви в сучасній державі. Водночас залишається низка питань, які потребують більш змістовного доктринального аналізу [1, с. 332]. Серед них – і питання впливу технологій штучного інтелекту на процеси формування релігійної ідентичності особистості в умовах сучасного секуляризованого суспільства.

**Аналіз джерельної бази з тематики дослідження.** Джерельна база дослідження характеризується міждисциплінарністю та включає наукові праці Д. Вовка, Г. Кіссінджера, М. Ковальські, Д. Хаттенлокера, Ю.Н. Харарі, Е. Шмідта та інших, що відображають різні вектори взаємодії штучного інтелекту з релігійною сферою.

**Мета дослідження** полягає у здійсненні аналізу окремих аспектів впливу технологій штучного інтелекту на процеси формування релігійної ідентичності особистості в умовах сучасного секуляризованого суспільства, а також у виявленні основних можливостей та ризиків такого впливу.

**Виклад матеріалу дослідження.** Насамперед відзначимо, що релігія відіграє одну з ключових ролей в етиці прав людини. Дослідження цієї проблематики представляє як практичну, так і наукову цінність, оскільки в епоху плюралізму та глобалізаційних процесів подолання замкнутості національних правових і релігійних систем, очевидно є потреба у використанні міжнародного досвіду та наукових розвідок для трансформації ролі права та релігії в умовах сьогодення. При цьому у нашій державі релігія характеризується значним консерватизмом та стабільністю, що частково обумовлено історичним формуванням такої культурної традиції та особливостями національного розвитку в контексті свободи та взаємної поваги [2, с. 47].

Варто зауважити, що релігійні доктрини мали та мають прямий вплив на формування світоглядного сприйняття людських прав і свобод, у тому числі і через інкорпорацію людських обов'язків до їх змісту. Проте релігійні погляди далеко не завжди гармонували з фундаментальними засадами правової теорії прав людини вже на початковому етапі її становлення. Особливо це проявлялося у питанні генезису прав та свобод людини: якщо ліберальна філософія виводила їх з самої людської природи (що знайшло вираження у концепції природних невідчужуваних прав), то релігійні течії пояснювали їх походження через акт Божественного створення. Ці протиріччя ставали дедалі очевиднішими і навіть загострювалися паралельно з утвердженням у Європі засад секуляризації суспільного буття та культури загалом. Цей процес характеризувався поступовим дистанціюван-

ням держави від релігії, переведенням останньої у сферу приватних інтересів окремої особи і, як результат – все більш помітним віддаленням ліберально-правового тлумачення прав людини від релігійних концепцій. Підсумком такої трансформації стало обмеження релігійного впливу на еволюцію теорії прав і свобод людини. По суті, аж до середини ХХ століття провідні релігії не виявляли значного інтересу до цієї проблематики [3, с. 45].

Грунтовними доктринальними дослідженнями взаємозв'язку між правом та релігією займається український науковець-правник Д. Вовк [4]. Так, зокрема, у одній із робіт дослідника аналізується західний погляд на цінність прав людини з характерним для нього розумінням свободи, гуманізму та справедливості, при цьому підкреслюється, що країни незахідних культур демонструють кардинально відмінний підхід. Це актуалізує проблему відповідності західної моделі правової етики сучасним викликам та необхідності її модифікації або еволюційного розвитку. Особливої гостроти окреслене питання набуває у контексті впливу технологій штучного інтелекту на права людини, адже сучасне суспільство та «культура» нових генерацій зазнає істотних змін, а норми моралі, етики та справедливості трансформуються у напрямку розширення свободи та права вибору, з одного боку, та посилення потреби поваги до прав інших членів соціуму – з іншого. У зв'язку із зазначеним, дослідник цілком справедливо наголошує, що сучасна правова наука не може ігнорувати етичну сферу, де формується новий варіант етики цінностей як етики відповідальності людини і людства за власне майбутнє, що традиційно було більш притаманним незахідним правовим традиціям [4].

Саме сформована концепція «усвідомлення відповідальності людини за власне майбутнє» становить фундаментальну основу у проблематиці використання штучного інтелекту, через призму розуміння чого формуватимуться еволюційні процеси у напрямку втілення та забезпечення прав людини та їх співвідношення з технологіями штучного інтелекту.

Д. Вовк також підкреслює, що на етапі становлення засад правового регулювання функція держави полягає у санкціонуванні (формалізації) практики, що отримала суспільне схвалення, а не у створенні принципово нових нормативних положень. Це обґрунтовується наступним чином: забезпечення дієвості та ефективності правового впливу на конфліктні відносини (така конфліктність зумовлена політичними, економічними, ідеологічними, зокрема релігійними, протиріччями між індивідами), що характеризуються взаємними правами та обов'язками, викликає необхідність підтримки та захисту цих норм з боку специфічного суспільного інституту – держави, яка наділяє право статусом повноцінної реальності та загальної обов'язковості, та надає можливість не протиставляти право і закон, а розглядати їх в єдності правового змісту та форми [4].

Відзначимо, що подібний підхід нерідко використовується державами при виробленні регуляторних політик у різних сферах. При цьому, як засвідчує історія розвитку технологій штучного інтелекту, держави застосовують саме такий підхід при створенні правової основи з метою врегулювання цих відносин (так званий «реактивний підхід»). Тобто спершу формуються відносини між людиною та ШІ, з'являється прецедентна практика міжнародних судових інстанцій та національних судів, і лише на цій основі законодавець здійснює регулювання цих відносин, проаналізувавши конфлікти, суперечності та порушення, що виникли в процесі практичної діяльності їх учасників.

Слід зауважити, що такий підхід потребує перегляду, коли мова йде про сферу штучного інтелекту, оскільки в цьому контексті необхідно займати проактивну позицію та здійснювати належну оцінку ризиків впровадження відповідних технологічних здобутків у людське життя з метою недопущення порушень прав і свобод людини та їх захисту. Як наслідок, фундаментальні дослідження та формування дієвого механізму правового регулювання мають відбуватися паралельно із початковими стадіями проектування та розробки технологій ШІ.

Окремої уваги у світлі окресленої проблематики заслуговує минулорічна промова (січень 2024 року) до медійників та працівників масових комунікацій Папи Франциска, в якій він висловив низку занепокоєнь щодо штучного інтелекту (ШІ), наголошуючи, зокрема, на проблемі «дівфейків» – технології, яка «спотворює наші стосунки з іншими та з реальністю» [5].

Подібна проблематика зачіпає не тільки Папу Римського. Так, у травні 2024 року Жоан-Енрік Вівес, єпископ дієцезій Урхель в Іспанії та Андоррі, виступив із засудженням викрадення персональних даних після того, як виявив оприлюднене в Instagram відео, створене за допомогою штучного інтелекту. У цьому відео єпископ нібито заохочував людей до придбання акцій нафтової корпорації. Дієцезія навіть протягом певного часу розглядала варіант подання судового позову. У світлі зазначеного також доречно згадати недавню ситуацію з кардиналом Карлосом Агіар Ретесом, архієпископом Мехіко, який забив на сполох після появи підробленого відео, в якому він нібито заявляв про своє одужання завдяки певному чудодійному засобу. Архієпископ одразу ж спростувала цю інформацію та попередила громадськість про цей обман [5].

Проте штучний інтелект не обмежується лише створенням візуального контенту. Він також продукує текстові матеріали, і тут особливо показовим є випадок «отця Юстина». Цей бот у свяще-

ницькому одязі, який відповідав на запитання щодо віри та теології, був «позбавлений духовного сану» вже через два дні після «запуску» за зміст своїх відповідей, що суперечили католицькому віровченню. Зокрема, він дозволив одному користувачеві хрестити дитину енергетичним напоєм замість води, а іншого – сповідав і здійснив відпуск його гріхів. Відтак, після багатьох нарікань «отця Юстина» перетворили на «теолога-мирянина» у звичайному костюмі та застерегли користувачів, що штучний інтелект призначений виключно для навчальних потреб і не здатен замінити справжню міжособистісну комунікацію [5].

Цікавим є той факт, що окремі представники духовенства проводять аналогію між можливостями штучного інтелекту та появою друкарства у XV столітті: якщо тоді нова технологія революціонізувала доступність Священного Писання, то сьогодні чат-боти здатні миттєво відшукувати біблійні фрагменти за конкретною тематикою. Проте застосування ШІ для створення проповідей породжує певні етичні дилеми, які викликають розкол серед релігійних авторитетів [6, р. 34]. Також, як стверджують окремі дослідники, історичними аналогами використання технологій ШІ у релігійній сфері можуть слугувати і такі випадки: у 1920-х роках радіомовлення почало транслювати богослужіння, в 1950-х цю функцію взяло на себе телебачення, а починаючи з 1990-х років Інтернет сприяв розширенню впливу релігійних спільнот [7, р. 758].

Отже, можемо констатувати, що штучний інтелект здійснює значний вплив на становлення релігійної самоідентифікації у сучасному технологічному суспільстві. Більшість вчених вбачає у цьому процесі подвійну природу: ШІ може слугувати ефективним інструментом, що доповнює усталені механізми духовно-етичного розвитку особистості; водночас існує ризик того, що людина у пошуку відповідей на екзистенційне запитання «Хто я?»<sup>1</sup>, у розв'язанні внутрішніх духовних конфліктів та особистісному зростанні дедалі більше покладатиметься на взаємодію зі штучним інтелектом, знецінюючи при цьому міжлюдські зв'язки та фундаментальні основи формування особистості: родинні стосунки, освітній процес, національну приналежність, історичну спадщину, культурний контекст та духовно-етичні орієнтири (любов, покору, віру тощо) [8, р. 651].

Відтак, у своєму дослідженні «Штучний інтелект і новий етап людської цивілізації» екс-держсекретар США Г. Кіссінджер, колишній керівник Google Е. Шмідт та декан факультету комп'ютерних наук Массачусетського технологічного інституту Д. Хаттенлокер підкреслюють: «... нині ми переходимо до нової доби, в якій штучному інтелекту все більше делегують функції, що традиційно належали людському мисленню або перебували в сфері його прагнень. Поява ШІ трансформує саму сутність людського буття, її життєві орієнтири та шляхи самовираження. Якщо раніше ми мали два основні інструменти осягнення реальності – релігійну віру та раціональне мислення – то наразі формується третій механізм пізнання через технології ШІ» [9, р. 33].

Отже, безперечно, засвідчуючи вагомий вплив ШІ на формування релігійної самоідентифікації індивіда в умовах сьогодення, чітко викристалізовується суперечливий характер його застосування, обумовлюючись широким спектром детермінант. Так, з одного боку, на наш погляд, поширення штучного інтелекту забезпечує людям розширені можливості доступу до відомостей про різноманітні релігійні традиції, що сприяє поглибленню релігійної ерудиції та становленню духовної самоідентифікації: ШІ здатен пропонувати священні тексти та молитовні формули, максимально адаптовані до особистих запитів та світоглядних орієнтацій індивіда; ШІ може представляти спектр поглядів духовних авторитетів на моральні дилеми, що стимулює формування релігійної ідентичності та культивування духовно-етичних цінностей; ШІ спроможний надавати інформацію про діяльність різноманітних конфесій та життєві практики, заохочуючи міжрелігійний діалог та толерантність, що зменшує ризики релігійної ворожнечі<sup>2</sup>.

Разом з тим, з іншого боку, технології ШІ можуть бути використані представниками заборонених релігійних угруповань, що призведе до зростання кількості радикальних світоглядів, зміцнення їх позицій та спотворення усталених етичних принципів і норм, які заперечують традиційну віру, національну культурну спадщину та історичну пам'ять. Більше того, переоцінка ролі ШІ, надмірне

<sup>1</sup> На наш погляд, становлення релігійної самоідентифікації представляє собою багатогранний та безперервний процес, зумовлений взаємовпливом численних факторів. Релігійні переконання можуть трансформуватися впродовж життєвого шляху, адже кожна особистість володіє індивідуальним досвідом, що формує її духовну ідентичність.

<sup>2</sup> Показовим прикладом є створення у 2017 році в німецькому Віттенберзі — місті, де у XVI столітті Мартін Лютер оприлюднив свої знамениті «95 тез», — робота BlessU-2, який здійснює пасторські функції, взаємодіючи з вірянами та надаючи їм благословення. Згідно з поясненнями творців проєкту, роботизований священнослужитель привітно зустрічає відвідувачів храму та з'ясовує їхнє бажання отримати благословення. Після уточнення типу бажаного благословення, робот урочисто підносить руки, декламує біблійний фрагмент і проголошує: «Нехай Господь благословить і оберігає вас». Завершується ритуал можливістю отримати друковану копію цитованого священного тексту [10].



його культивування сприяє виникненню ідей та переконань щодо його трансцендентних або містичних властивостей<sup>1</sup>.

**Висновки.** Проведений аналіз засвідчує, що штучний інтелект конститує принципово новий фактор впливу на процеси релігійної ідентифікації, духовну сферу особистості, який характеризується амбівалентністю та багатовекторністю. На відміну від традиційних медіатехнологій (радіо, телебачення, Інтернет), які переважно виконували функцію трансляції релігійного контенту, ШІ демонструє здатність до активної участі у формуванні релігійних нарративів, персоналізації духовного досвіду та створення альтернативних форм релігійного дискурсу; ця трансформація відбувається у контексті загальної тенденції до секуляризації та плюралізації релігійного простору, що додатково ускладнює процеси релігійного самовизначення сучасної людини.

У цілому позитивний потенціал інтеграції ШІ у релігійну сферу полягає у демократизації доступу до релігійних знань, розширенні можливостей міжконфесійного діалогу та створенні інноваційних форм духовної комунікації. Технології штучного інтелекту забезпечують персоналізацію релігійного досвіду через адаптацію священних текстів та молитовних практик до індивідуальних потреб віруючих, сприяють формуванню толерантного ставлення до релігійного різноманіття та можуть служити ефективним інструментом для теологічної освіти та духовного розвитку. Одночасно слід підкреслити, що ці можливості реалізуються лише за умови дотримання етичних принципів розробки та використання ШІ-технологій у релігійному контексті.

Дослідження виявило також і значні ризики, пов'язані із застосуванням штучного інтелекту у сфері релігії, серед яких найбільш критичними є: маніпулятивний потенціал ШІ щодо релігійної свідомості; можливість поширення деструктивного релігійного контенту та екстремістських ідеологій; загроза формування псевдорелігійних течій, заснованих на культивуванні технологій; ризик втрати автентичності релігійного досвіду через заміщення традиційних форм духовної комунікації віртуальними взаємодіями. Вважаємо, що на особливу увагу у подальших наукових розвідках заслуговує феномен технологічного фетишизму, коли штучний інтелект починає сприйматися як носій трансцендентних властивостей, що може призвести людство до формування нових «ідеалів та стандартів» з одночасним руйнуванням усталених ціннісних орієнтирів. При цьому очевидними ризиками таких процесів, ба навіть більше – небезпекою, є посягання на людську ідентичність, ймовірність її спотворення як в особистісному, так і соціальному вимірах. Тож, на наше переконання, вкрай важливо та необхідно, враховуючи сучасні тенденції (посилення ролі ШІ як провідного мейнстріму XXI століття, здатного проникати у різні суспільні сфери), окреслити певні «допустимі межі» застосування здобутків науки і техніки (безпосередньо ШІ), які б, виконуючи свою «місію» для людства, змінюючи спосіб життя, не створювали б загрозу втрати загальнолюдських цінностей, у першу чергу, людської гідності та духовності, докорінно трансформуючи природу людини, її самосвідомість та самотність [12; 13].

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.02. – конституційне право; муніципальне право.* Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2021.
2. Громовчук М.В., Белов Д.М., Релігія і право людини на штучне запліднення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2021. Випуск 64. С. 46–50.
3. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право.* № 2. 2022. С. 44–52.
4. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с. URL: [https://library.nlu.edu.ua/POLN\\_TEXT/MONOGRAFII\\_2010/Vovk\\_2009.pdf](https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Vovk_2009.pdf).
5. Коваль В. Релігія приймає виклики ШІ: як священнослужителі адаптують нові технології. URL: <https://ai360.com.ua/relihiia-pryumaie-vyklyky-shi-iaak-sviashchennosluzhyteli-adaptuiut-novi-tekhnolohii>.
6. Kupermintz, H., & Kupermintz, A. Artificial Intelligence's Understanding of Religion: Investigating the Moralistic Approaches Presented by Generative Artificial Intelligence Tools. *Religions.* 2024. 15(3), 375 p.

<sup>1</sup> Так, професор Єврейського університету в Єрусалимі Юваль Ной Харарі наголошував, що ШІ уже досягнув такого ступеня володіння людською мовою, що здатен ефективно впливати на людську свідомість і творити культурні нарративи «подібно до того, як це століттями здійснювали пророки, митці слова та державні діячі» [11].

7. Ashraf, C. Exploring the impacts of artificial intelligence on freedom of religion or belief online. *The International Journal of Human Rights*. 2021. 26(5), 757–791.
8. Kowalski, M. Artificial intelligence and socioeconomic forces: transforming the landscape of religion. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2024. 11, p. 650–670.
9. Kissinger, H.A., Schmidt, E., & Huttenlocher, D. *The Age of AI: And Our Human Future*. New York: Little, Brown and Company. 2021. 272 p.
10. As The Guardian reports, the robo-priest, named BlessU-2, was created in honor of the 500-year anniversary of the Protestant Reformation. It's the work of a team from the Protestant Church of Hesse and Nassau, led by clergyman Stephan Krebs. URL: <https://www.atlasobscura.com/articles/germany-robot-priest-blessu2-religion>.
11. Harari, Y. N. *Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI*. Random House. 2024. 225 p.
12. Popovych T. Transhumanism and anthropologic-legal dimension: the main tendencies of influence. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 5. Volume 1. P. 116–120.
13. Popovych T., Zaborovskyy V., Buletsa S. and Chepys O. Transhumanism As An Ethical Worldview Model: Prospects For Development. *Digital Transformations and Knowledge Management Across Industries: proceedings of the 42nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 22-23 November, 2023, Seville, Spain. Communications of International Proceedings*. 2023. Vol. 9. P. 911–916.

---

## РОЗДІЛ XII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

---

УДК 342.9:339.5:336.27

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.70>

### МЕХАНІЗМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

**Возняковська К.А.,***доктор юридичних наук, професор,  
завідувач кафедри цивільного, господарського права  
та приватно-правових дисциплін**Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0002-0351-7107

**Біленець Д.А.,***кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри цивільного, господарського права  
та приватно-правових дисциплін**Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту  
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0003-0866-0698

**Кубрак Г.О.,***доктор філософії (PhD),**Уповноважена особа з питань запобігання та виявлення корупції  
Київського університету інтелектуальної власності та права*

**Возняковська К.А., Біленець Д.А., Кубрак Г.О. Механізми адміністративного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності в контексті економічної безпеки держави.**

У статті досліджено правову природу, структуру та функціональне навантаження інституту адміністративного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД). Актуальність теми зумовлена як загальним процесом трансформації державного управління, так і специфічними умовами правового режиму воєнного стану в Україні, в яких адміністративний контроль у сфері ЗЕД виконує не лише правозабезпечувальну, а й стратегічно-безпекову функцію.

Особливу увагу приділено нормативно-правовій основі адміністративного контролю: аналізу положень Господарського кодексу України, Митного кодексу України, Законів України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про валюту і валютні операції», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». У межах дослідження визначено основні правові форми реалізації контролю, зокрема ліцензування, митний контроль, валютний контроль, перевірки та адміністративні процедури, які мають превентивну, санкційну або регуляторну природу.

Зазначено, що адміністративний контроль у сфері ЗЕД виконує роль регулятора публічного інтересу в умовах відкритої економіки. Він забезпечує баланс між свободою підприємницької ініціативи та державними пріоритетами у сфері безпеки, фінансової стабільності, валютного регулювання та митного режиму. У статті сформульовано авторське бачення необхідності переходу до моделі партнерського контролю, що ґрунтується на принципах правової визначеності, цифровізації процедур, мінімізації дублювання повноважень та розмежування контролюючих компетенцій органів виконавчої влади.

Узагальнено сучасні виклики реалізації адміністративного контролю: надмірне втручання, дублювання перевірок, низький рівень взаємодії контролюючих органів і недостатній розвиток електронних процедур. Обґрунтовано доцільність подальшої кодифікації адміністративно-правових інструментів контролю, що сприятиме посиленню економічної безпеки України в умовах зовнішніх загроз.

**Ключові слова:** адміністративне право, зовнішньоекономічна діяльність, державний контроль, економічна безпека, митне регулювання, валютний контроль, ліцензування, господарська діяльність, публічне управління, правовий режим.

**Voznyakovska K.A., Bilenets D.A., Kubrak G.O. Mechanisms of administrative control over the activities of business entities in the sphere of foreign economic activity in the context of national economic security.**

The article explores the legal nature, structure, and functional dimensions of the institution of administrative control over the activities of business entities engaged in foreign economic activity (FEA). The relevance of the topic arises both from the general process of transformation in public governance and the specific legal conditions imposed by the martial law regime in Ukraine, under which administrative control in the FEA sphere performs not only a legal-regulatory but also a strategic security function.

Particular attention is devoted to the regulatory framework of administrative control, including analysis of the provisions of the Commercial Code of Ukraine, the Customs Code of Ukraine, the Laws of Ukraine "On Foreign Economic Activity," "On Currency and Currency Operations," and "On the Basic Principles of State Supervision (Control) in the Field of Economic Activity." Within the scope of the study, the main legal forms of control implementation are identified, including licensing, customs control, currency control, inspections, and administrative procedures, which may have preventive, punitive, or regulatory nature.

It is emphasized that administrative control in the field of FEA serves as a mechanism for safeguarding the public interest within an open economy. It ensures a balance between entrepreneurial freedom and state priorities in areas such as security, fiscal stability, currency regulation, and customs compliance. The article presents the author's perspective on the necessity of transitioning toward a partnership-based model of control, founded on principles of legal certainty, digitalization of procedures, minimization of duplication of authority, and delineation of control competences among executive bodies.

The article summarizes the current challenges in the implementation of administrative control: excessive interference, overlapping inspections, low inter-agency coordination, and underdeveloped electronic procedures. The study substantiates the expediency of further codification of administrative legal instruments of control, which would contribute to strengthening Ukraine's economic security amid external threats.

**Key words:** administrative law, foreign economic activity, state control, economic security, customs regulation, currency control, licensing, business activity, public administration, legal regime.

**Постановка питання.** Сфера зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) в Україні в умовах воєнного стану набуває нової ваги як з точки зору економічної доцільності, так і з позицій національної безпеки. Держава вимушено переглядає не лише економічну політику, а й підходить до адміністративного регулювання господарської активності. Особливої актуальності у цьому контексті набуває інститут адміністративного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання у сфері ЗЕД, що виступає інструментом забезпечення правопорядку, публічного інтересу та економічної стабільності.

Сучасні виклики, пов'язані з порушенням логістичних ланцюгів, обмеженням експорту й імпорту, валютними ризиками, потребують чітко налагодженого механізму державного втручання, яке не порушує базових засад підприємництва. Водночас адміністративний контроль у сфері ЗЕД нерідко зазнає критики за надмірну формалізованість, дублювання повноважень різними органами контролю та відсутність єдиної координаційної платформи. Це зумовлює необхідність перегляду правових засад і практичних механізмів здійснення адміністративного контролю з урахуванням конституційного принципу верховенства права та забезпечення балансу між приватною ініціативою та публічним порядком.

**Аналіз наукових публікацій.** Проблематика адміністративного контролю у сфері господарської діяльності розглядалася в працях таких українських дослідників, як В. Бевзенко, О. Бандурка, Н. Мішина, С. Герасимчук, В. Яцута, А. Соломаха та інших. У фокусі їхніх наукових студій перебувають загальні засади адміністративного впливу на суб'єктів господарювання, принципи правової визначеності, допустимості втручання в підприємницьку діяльність, а також контрольна компетенція органів виконавчої влади.

Окрему увагу було приділено питанням ліцензування, митного та валютного контролю, їх адмі-

ністративно-правовій природі, процедурним особливостям і ролі у формуванні безпечного господарського середовища. У працях В. Чернишова та І. Доценко акцентується на взаємозв'язку адміністративного контролю з економічною безпекою, особливо в умовах збройного конфлікту. Автори підкреслюють необхідність адаптації механізмів контролю до реалій воєнного часу, оскільки традиційні інструменти правозастосування не завжди ефективні у нових соціально-економічних умовах.

Водночас більшість наявних досліджень мають фрагментарний характер, не охоплюють у повному обсязі міжгалузеву природу адміністративного контролю у сфері ЗЕД, не враховують специфіку сучасного нормативного середовища, в якому функціонують підприємства під час дії особливого правового режиму. Потребує уточнення співвідношення адміністративного контролю з іншими формами публічного управління, а також розмежування контрольних повноважень органів державної влади.

**Метою статті** є дослідження адміністративно-правових засад здійснення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану, виявлення прогалин у нормативному регулюванні, аналіз існуючих форм адміністративного впливу та розроблення пропозицій щодо вдосконалення контрольних механізмів з метою забезпечення економічної безпеки, правопорядку та балансу публічних і приватних інтересів.

**Основний виклад матеріалу.** Зовнішньоекономічна діяльність в Україні перебуває у сфері підвищеної уваги з боку органів державної влади. Це обумовлено як її стратегічним значенням для економічного розвитку держави, так і впливом на показники економічної безпеки, валютної стабільності та міжнародної торгівлі. Відповідно до Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» зовнішньоекономічна діяльність - це діяльність суб'єктів господарювання України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, що ґрунтується на взаємовідносинах між ними й реалізується як на території України, так і за її межами [9]. У структурі правового регулювання ЗЕД поєднуються елементи господарського, митного, валютного та адміністративного права, що створює особливу комплексність режиму контролю над цими відносинами.

У наукових джерелах підкреслюється, що регулювання ЗЕД є не лише питанням комерційної свободи, а й інструментом захисту державних інтересів. Регулювання ЗЕД являє собою комплекс заходів щодо включення вітчизняної економічної системи у структуру світового ринку й глобальної економіки за умов збереження високої цінності державних інтересів та економічної безпеки [14].

Питання економічної безпеки розглядається як основоположне для формування стратегії державного втручання у ЗЕД. Згідно з дослідженнями, економічна безпека як стан економічної системи потребує вирішення потреб сукупного національного добробуту та стабільності внутрішнього ринку, незалежно від результатів впливу ряду економічних показників. Серед її ключових складових виокремлюють надійність збереження інформації, захист економічних інтересів та протидію негативним чинникам [16].

Важливо, що законодавство розглядає ЗЕД як сферу, у якій держава має право здійснювати публічне управління, використовуючи при цьому інструменти адміністративного впливу. Такі повноваження закріплені в Господарському кодексі України [3], Митному кодексі України, Законі України «Про валюту і валютні операції», а також у Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». У межах комплексного контролю держава застосовує заходи валютного, митного, технічного, податкового та адміністративного регулювання. Як справедливо зазначає С. Герасимчук, здійснюючи регулювання ЗЕД, держава використовує різноманітні засоби впливу, при цьому кожний напрям вимагає дотримання відповідних принципів правового впорядкування [2, с. 29].

ЗЕД як об'єкт адміністративно-правового контролю цікава саме тим, що поєднує загальногосподарські механізми з публічними обмеженнями. Держава не лише допускає чи стимулює цю діяльність, а й формує систему правил, при порушенні яких застосовуються владно-розпорядчі заходи. При цьому адміністративний контроль не має на меті блокувати ЗЕД, навпаки він виступає механізмом правової дисципліни, яка дає змогу зменшити ризики економічної дестабілізації та втрати державного впливу на стратегічні процеси у зовнішній торгівлі.

В умовах війни ЗЕД набуває подвійного статусу: з одного боку, це господарська активність, з іншого - потенційний канал стратегічної (в тому числі оборонної) кооперації з партнерами. Відтак, державний адміністративний контроль у цій сфері перестає бути формальністю і трансформується у реальний інструмент забезпечення економічного суверенітету.

Зовнішньоекономічна діяльність є не лише формою підприємницької активності, а й складовою системи національної економічної безпеки. Її правове регулювання на рівні законів і адміністративних рішень спрямоване на формування умов для стабільного функціонування держави в умовах відкритої економіки, з одночасним забезпеченням публічного інтересу та контролю за потенційними загрозами.

ЗЕД як сфера господарської активності безпосередньо пов'язана з реалізацією публічного інтересу, що, в свою чергу, зумовлює необхідність державного втручання шляхом адміністративного регулювання. Одним із головних правових інструментів у цьому контексті є адміністративний контроль.

Категорія «адміністративний контроль» посідає ключове місце в системі адміністративного права, оскільки вона характеризує одну з основних управлінських функцій держави у сфері виконавчої влади. З точки зору теорії управління, управління - це діяльність людей - суб'єктів управління, яка може бути охарактеризована як цілеспрямована сукупність дій, що забезпечують погодження і координацію спільної праці з метою досягнення суспільно значущих цілей та вирішення поставлених завдань [13, с. 9].

Контроль є похідною категорією від управління, проте не менш значущою, оскільки саме через механізми контролю здійснюється правова оцінка фактичної поведінки суб'єктів, перевірка їхньої діяльності та, за необхідності, застосування адміністративного примусу. Як слушно зазначає Н.В. Мішина, слід нагадати, що, як правило, під державним контролем розуміють право певного державного органу перевіряти діяльність суб'єкта та самостійно усувати чи самостійно наполягати на усуненні виявлених недоліків, у тому числі відмінити акти підконтрольного органу [6, с. 160].

У законодавстві України термін «контроль» прямо використовується в таких актах, як Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», Податковий кодекс України, Митний кодекс України тощо. У кожному з них під контролем розуміють набір публічних дій, які мають на меті дотримання обов'язкових норм.

У теорії адміністративного права тривають численні дискусії щодо співвідношення понять «адміністративний контроль» і «адміністративний нагляд». Відмінність у підходах полягає, зокрема, в тому, чи наглядова діяльність включає в себе контроль, чи є самостійною формою публічного впливу [1, с. 387].

Позиції вчених у цій частині розходяться. Одні вчені вважають нагляд вищою формою контролю, інші - абсолютно окремим видом владного впливу. Водночас нормативне регулювання, як правило, не розрізняє ці категорії чітко, що породжує проблеми правозастосування.

У зв'язку з цим актуалізується питання про місце адміністративного контролю в системі правових інститутів правової держави. У науковій літературі наголошується, що концепція правової держави суттєво впливає на розвиток адміністративного права, оскільки визначає теоретичні основи, які реалізуються потім на рівні практики. Адміністративне право забезпечує реалізацію основних положень правової держави [15, с. 567].

Інститут адміністративного контролю є не лише техніко-правовим елементом механізму державного управління, а й складовою реалізації конституційного принципу верховенства права. Він поєднує в собі елементи контролюючого, превентивного та правозахисного впливу з боку публічної адміністрації на діяльність суб'єктів господарювання. В умовах трансформації державного управління під впливом воєнних загроз та інтеграційних процесів, інститут адміністративного контролю продовжує еволюціонувати у напрямі балансу між свободою приватної ініціативи та публічним порядком.

Зовнішньоекономічна діяльність є такою сферою господарської активності, в якій особливо гостро проявляється необхідність балансу між приватною ініціативою та публічним інтересом. Саме тому інститут адміністративного контролю виконує не лише технічну функцію перевірки, але й ширшу - правозабезпечувальну, управлінську, економіко-безпекову. Через нього публічна адміністрація втілює державну політику щодо економічної стабільності, правопорядку та відповідальності в зовнішньоекономічних відносинах. Адміністративний контроль у цій сфері проявляється через чітко визначені форми, які мають правову природу і ґрунтуються на відповідних законодавчих актах. До таких форм належать: ліцензування, митний контроль, валютний контроль, реєстраційно-облікові процедури, а також планові та позапланові перевірки, що здійснюються органами виконавчої влади.

Однією з ключових форм є ліцензування. Його природа має безпосередній зв'язок з адміністративним правом. Як справедливо зауважують дослідники, ліцензування наділяє суб'єкта господарювання спеціальною правоздатністю у межах публічно встановлених заборон, реалізується через адміністративні процедури дозволу та контролю [4, с. 14]. Правове регулювання цієї форми здійснюється на основі Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [10]. Значна частина форм контролю пов'язана з митним регулюванням, що визначає режим переміщення товарів і валютних цінностей через митний кордон України. Митний контроль здійснюється відповідно до положень Митного кодексу України [5]. Саме тут держава реалізує політику тарифного та нетарифного регулювання, заходів технічного нагляду, оцінки відповідності, спостереження за дотриманням спеціальних режимів експорту, імпорту, реекспорту тощо.

Також важливою є сфера валютного контролю, зокрема у частині розрахунків за зовнішньоекономічними контрактами. Закон України «Про валюту і валютні операції» [8] визначає правовий режим таких операцій та компетенцію державних органів у разі порушення правил розрахунків, граничних строків, виведення капіталу за межі країни. Валютний контроль у цій площині стає засобом протидії незаконному виведенню активів з України в умовах зниження валютних резервів.

Контроль у сфері оподаткування зовнішньоекономічної діяльності здійснюється відповідно до Податкового кодексу України [7]. Державна податкова служба України реалізує функції перевірки валютного законодавства, наявності доходів від ЗЕД, дотримання трансфертного ціноутворення.

Законодавче підґрунтя контролю не обмежується профільними кодексами. В окремих випадках адміністративний контроль реалізується через загальні положення, як-от Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [11], який забезпечує уніфікацію форм перевірок, чіткість процедур повідомлення, захист суб'єктів від надмірного втручання.

Сфера ЗЕД передбачає наявність міжнародної складової, а отже і підвищені ризики, пов'язані з тіньовими схемами, транскордонними порушеннями, ухиленням від сплати податків. Саме тому інститути адміністративного контролю у цій сфері мають бути особливо стійкими до ризиків корупції, тиску з боку приватних інтересів, політичних рішень, що не завжди базуються на правових принципах.

Саме через удосконалення адміністративно-правових форм реалізації контролю можливо забезпечити належний рівень економічної безпеки держави, при цьому не порушуючи засад ринкової свободи. Для цього необхідна модернізація процедур контролю відповідно до принципів правової визначеності, доступності та оперативності. Адміністративне право в такій моделі виступає не як репресивний інструмент, а як функціональна правова оболонка, що підтримує баланс між економічною доцільністю та суспільною справедливістю.

На сучасному етапі державного управління особливої ваги набувають ефективні механізми адміністративного контролю у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Їх головне завдання полягає не лише у формальному здійсненні перевірок, а в реальному забезпеченні балансу між дотриманням господарської свободи суб'єктів і захистом публічного інтересу, економічної безпеки та добросовісної конкуренції.

В умовах воєнного стану до механізмів адміністративного контролю долучаються також елементи публічного управління в кризових умовах. Наприклад, згідно з Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [12], військові адміністрації можуть отримувати контрольні повноваження щодо переміщення товарів, функціонування підприємств критичної інфраструктури, застосування спеціальних обмежень. Це актуалізує потребу в гнучкому адмініструванні ЗЕД у надзвичайних умовах.

Якщо говорити про фактичний рівень реалізації зазначених норм, слід відзначити ряд проблем. Суб'єкти господарювання нерідко стикаються з дублюванням перевірок, непослідовністю підходів з боку різних контролюючих органів, затримками з отриманням погоджень та відсутністю чітких алгоритмів взаємодії. Часто адміністративний контроль набуває рис фіскального чи репресивного характеру, що суперечить його основному завданню – сприяти безпеці та стабільності господарського обороту.

Актуально виглядає потреба в цифровізації всіх процесів контролю. Це передбачає запровадження єдиних реєстрів перевірок, відкритих платформ обміну інформацією між контролюючими органами, а також механізмів електронного погодження та оскарження дій суб'єктів владних повноважень. Наприклад, адаптація Порталу «Дія» для погодження зовнішньоекономічних операцій у реальному часі з фіксацією відповідальності конкретного органу або посадової особи.

**Висновки.** Інститут адміністративного контролю у сфері зовнішньоекономічної діяльності є складовим елементом публічного управління економікою, який в умовах сучасних викликів набуває особливого змістового наповнення. Його значення суттєво посилюється в періоди кризових станів держави, зокрема під час воєнного стану, коли пріоритетними стають не лише інтереси господарюючих суб'єктів, а передусім економічна безпека та стратегічна стабільність країни. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що адміністративний контроль у сфері ЗЕД не є суто фіскальним або каральним інструментом. Його призначення полягає у створенні умов для прозорого, безпечного та прогнозованого ведення міжнародної господарської діяльності, із дотриманням національних економічних інтересів. У цьому контексті доцільним є розвиток електронних механізмів контролю, нормативна уніфікація процедур перевірки, запровадження консультативних форм контролю та формування партнерських відносин між суб'єктами господарювання і державними органами. Потребує уваги й уніфікація форм співпраці між суб'єктами контролю та суб'єктами господарювання, яка має ґрунтуватися на принципах партнерства, а не ієрархії. У цьому контексті

можливо доцільним є законодавче закріплення механізмів «попереджувального нагляду» з боку органів державного контролю, з метою уникнення санкцій на ранніх етапах виявлення порушень.

Інститут адміністративного контролю у сфері зовнішньоекономічної діяльності виступає правовим інструментом, який водночас забезпечує дотримання публічного порядку, сприяє економічному розвитку та формує передумови для інтеграції України у глобальну правову та економічну систему. Його ефективність залежить від збалансованості інтересів держави та бізнесу, прозорості процедур, нормативної узгодженості та здатності реагувати на виклики часу.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Банчук О.А. Поняття адміністративного контролю і нагляду: український досвід і європейські підходи. *Правова держава*. 2021. Вип. 32. С. 385–393. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe\\_2021\\_32\\_43](http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2021_32_43).
2. Герасимчук С.С. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності: навчальний посібник. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2021. 164 с. (Серія «Митна політика»).
3. Господарський кодекс: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
4. Кашперський О.В., Кашперский А.В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів ліцензування господарської діяльності в Україні. 2011. URL: [https://dspace.univd.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2632/aref\\_Kashperskyi\\_2011.pdf?sequence=2&isAllowed=y](https://dspace.univd.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2632/aref_Kashperskyi_2011.pdf?sequence=2&isAllowed=y).
5. Митний кодекс: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
6. Мішина Н.В. Адміністративно-правові проблеми державного контролю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*, 2021, Вип. 29. С. 160–165.
7. Податковий кодекс: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
8. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21.06.2018 № 2473-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text>.
9. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.
10. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.
11. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>.
12. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
13. Серета В.В., Назар Ю.С., Костовська К.М. Адміністративне право України (у схемах та коментарях): навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 300 с.
14. Скрипник С.В., Процевят О. С., Воронова О.В. Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану. 2022. URL: <https://dspace.ksaeu.kherson.ua/handle/123456789/8088>.
15. Соломаха А.Г. Іманентний концепт правової держави та його вплив на трансформацію адміністративного права. *Право і суспільство*, 2024, № 2. С. 562–567.
16. Чернишов В. Економічна безпека зовнішньоекономічної діяльності підприємств. *Економіка та суспільство*. 2021. № 24. Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-50>.



УДК 347.73:336.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.71>

## ОПИС МАЙНА ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ У ПОДАТКОВУ ЗАСТАВУ ТА ОСНОВНА ПРОБЛЕМАТИКА ЙОГО ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Кучина К.А.,

магістр права

ORCID: 0009-0004-9446-7513

### **Кучина К.А. Опис майна платника податків у податкову заставу та основна проблематика його законодавчого регулювання.**

Вказується, ключовими елементами механізму стягнення податкової заборгованості з платників податків виступають податкова застava як особливий режим обмеження права розпоряджатися майном боржника, та процедура опису майна платника під податкову заставу як адміністративний захід реєстрації його активів працівниками фіскальних органів і подальшого здійснення ними зовнішнього нагляду за поточною господарською діяльністю платника, що спричиняє зміни в структурі його грошових коштів та іншого майна, придатного для примусового відчуження (реалізації) з метою покриття податкової заборгованості.

У статті визначено, що основними етапами процедури опису майна платника податків, що має податковий борг, в податкову заставу є: 1) прийняття керівником контролюючого органу рішення про опис майна у податкову заставу; 2) складення податковим керуючим акта опису майна, балансова вартість якого відповідає сумі податкового боргу платника податків (якщо балансова вартість майна не визначена – проводиться оцінка за допомогою суб'єктів оціночної діяльності); 3) підписання платником податків акта опису майна (у разі відмови – опис здійснюється у присутності не менш як 2 понятих); 4) реєстрація податкової застави у відповідному державному реєстрі. Додатковими етапами процедури опису майна платника податків, що має податковий борг, в податкову заставу можна вважати складення додаткового акта опису у разі збільшення суми податкового боргу, а також у разі поширення права застави на майно, на яке платник податків набуде право власності у майбутньому: а) повідомлення платником податків контролюючого органу про наявність такого майна (не пізніше робочого дня, наступного за днем набуття права власності на будь-яке майно); б) прийняття ним рішення про включення такого майна до акта опису майна (протягом 3 робочих днів з дня отримання повідомлення); в) складення відповідного акта опису, один примірник якого надсилається платнику податків. Також, автор обґрунтувала необхідність: 1) допустити автоматичне обтяження податковою заставою всього майна платника податків, незалежно від його вартості, на час до складення податковим керуючим акта опису майна платника податків у податкову заставу; 2) визначити мінімально необхідний строк для складення податковим керуючим акта опису, після закінчення якого платник податків звільнитиметься від обов'язку дотримуватись правил узгодження операцій із заставленим майном (до складення акта опису у подальшому); 3) дозволити платнику податків визначити майно, балансова вартість (сукупна вартість) якого відповідає сумі його непогашеного податкового зобов'язання та яке у зв'язку з цим має бути включене до акта опису.

**Ключові слова:** адміністративна процедура, межі податкової застави, опис майна платника податків у податкову заставу, погашення податкового боргу платників податків, податкова застava.

### **Kuchyna K.A. Making a list of taxpayer property for tax lien and key problematic aspects of this procedure in Ukraine.**

It is indicated that the key elements of the mechanism for collecting tax debts from taxpayers are tax lien as a special regime restricting the right to dispose of the debtor's property, and the procedure for describing the taxpayer's property under tax lien as an administrative measure for registering his assets by employees of fiscal authorities and their subsequent external supervision of the taxpayer's current economic activities, which causes changes in the structure of his funds and other property suitable for forced alienation (sale) in order to cover tax debts.

The article defines that the main stages of the procedure of making a list of the property of an indebted taxpayer a tax lien are: (1) the chief of the tax authority makes a decision to make a list of the property as a tax lien; (2) the tax manager draws up a property description act, the book value of which corresponds to the amount of the taxpayer's tax debt (if the book value of the property is not determined - an assessment is carried out with the help of valuation experts); (3) the taxpayer signs the property inventory act (in case of refusal - the description is carried out in the presence of at least

2 eyewitnesses); (4) registration of the tax lien in the relevant state register. Additional stages of the procedure of making a list of the property of an indebted taxpayer a tax lien include preparation of an additional inventory act in the event of an increase in the amount of the tax debt, as well as in the event of the extension of the lien to property to which the taxpayer will acquire ownership in the future: (a) notification by the taxpayer of the tax authority about such property (no later than the working day following the day of acquisition of any property); (b) decision by the tax authority to include such property in the inventory act (within 3 working days from the date of receipt of the notification); (c) preparation of the corresponding inventory act, one copy of which is sent to the taxpayer. The author also substantiated the need to: (i) allow automatic encumbrance with a tax lien on all property of the taxpayer, regardless of its value, for the period until the tax manager draws up the inventory act of the taxpayer's property in tax lien; (ii) determine the minimum period required for the tax manager to draw up an inventory act, after which the taxpayer will be exempt from the obligation to comply with the rules for reconciling transactions with property in tax lien (until the inventory act is drawn up later); (iii) allow the taxpayer to determine the property, the book value (total value) of which corresponds to the amount of his outstanding tax liability and which in this regard should be included in the inventory act.

**Key words:** administrative procedure, limits, tax application, property description, tax application in the tax deposit, repayment of the tax commission, tax deposit.

**Постановка проблеми.** Основоположними компонентами системи погашення податкового боргу платників податків є податкова застава як спеціальний обмежувальний режим розпорядження майном платника податків, а також опис майна платника податків у податкову заставу як адміністративна процедура обліку його майна посадовими особами податкових органів та здійснення ними у подальшому зовнішнього контролю за поточною діяльністю платника податків, яка призводить до змін у складі його коштів та іншого майна, яке може бути стягнене (продане) для погашення його податкового боргу. Зважаючи на визначальне значення процедури опису майна платника податків у податкову заставу для ефективності інструментарію погашення податкового боргу платників податків, ця процедура потребує якомога більш ґрунтовного та усебічного дослідження.

**Метою цієї статті** є визначення стадій опису майна платника податків у податкову заставу та окреслення основних проблем законодавчого регулювання цієї процедури.

**Стан опрацювання проблематики.** У науковій літературі зустрічаються дослідження сутнісних аспектів застави майна платника податків, а також ті, у яких порушуються питання про вдосконалення правового регулювання тих чи інших питань податкової застави та опису майна платника податків у податкову заставу. Зокрема, П.М. Дуравкін у його дисертації вказав на те, що цей механізм контролю передбачає примус, який проявляється в імперативному обмеженні права власності щодо розпорядження активами, які перебувають у податковій заставі. Зважаючи на це, вчений запропонував визначати податкову заставу як примусовий спосіб забезпечення виконання податкового обов'язку шляхом імперативної передачі у податкову заставу відповідної частини активів зобов'язаного суб'єкта податкових правовідносин, який має податковий борг та покладенні на нього обов'язку погоджувати із податковим керуючим дії щодо розпорядження такими активами з метою погашення податкового боргу [1].

Висловлюються також сумніви у ефективності податкової застави через можливість платника податків безперешкодно відчужувати його майно упродовж проміжку часу між отриманням податкового повідомлення-рішення (визначенням його податкового зобов'язання контролюючим органом з причин, пов'язаних із порушенням податкового законодавства) та виникненням у нього податкового боргу (що є підставою для поширення режиму податкової застави на майно платника податків) [2, с. 38]. Звертається увага й на необхідність забезпечення можливості платнику податків самостійно визначати перелік активів, на які поширюється право податкової застави [3, с. 155].

Визначаючи значну теоретичну та практичну цінність цих висновків та рекомендацій, можемо констатувати й те, що ними не вичерпується проблематика регламентації опису майна платника податків у податкову заставу. Сама ця процедура потребує більш глибокого аналізу для її більш повного та структурованого розуміння.

**Виклад основного матеріалу.** Розпочинаючи дослідження з опрацювання правового підґрунтя діяльності податкового керуючого, зазначимо, що за приписами п. 91.1 ст. 91 ПК України у разі наявності у платника податків податкового боргу керівник (його заступник або уповноважена особа) контролюючого органу за місцем реєстрації платника податків, що має податковий борг, призначає такому платнику податкового керуючого [4].

Аналіз повноважень податкового керуючого дозволяє констатувати, що на нього покладається

здійснення декількох адміністративних процедур погашення податкового боргу платників податків, серед яких центральне місце посідає опис майна платника податків, що має податковий борг, в податкову заставу.

Податкова застава – спосіб забезпечення сплати платником податків грошового зобов'язання та пені, не сплачених таким платником у строк, визначений податковим законодавством. У разі невиконання платником податків грошового зобов'язання, забезпеченого податковою заставою, орган стягнення звертає стягнення на майно такого платника, що є предметом податкової застави (пп. 14.1.155 п. 14.1 ст. 14 ПК України) [4].

Податкова застава виникає у силу закону у випадку несплати платником податків суми узгодженого грошового зобов'язання (виникнення у нього податкового боргу). Поміщення майна платника податків у режим податкової застави проявляється у його обтяженні, зокрема, обов'язком платника податків узгоджувати його операції із заставленим майном.

У положеннях п. 92.1 ст. 91 ПК України визначено, що платник податків зберігає право користування майном, що перебуває у податковій заставі, якщо інше не передбачено законом. Платник податків може відчужувати таке майно тільки за згодою контролюючого органу, а також у разі, якщо контролюючий орган впродовж 10 днів з моменту отримання від платника податків відповідного звернення не надав такому платнику податків відповіді щодо надання (ненадання) згоди [4].

Установлюючи межі обтяження майна платника податків податковою заставою, пункти 89.2 та 89.5 ст. 89 ПК України визначають, що право податкової застави поширюється на будь-яке майно платника податків:

- яке перебуває в його власності у день виникнення права застави і балансова вартість якого відповідає сумі податкового боргу платника податків;
- є неподільним і його балансова вартість більша від суми податкового боргу;
- на яке платник податків набуде прав власності у майбутньому (якщо на момент складення акта опису майно відсутнє або його балансова вартість менша від суми податкового боргу) [4].

Якщо балансова вартість майна платника податків не визначена, то до уваги беруться результати оцінки, яка проводиться відповідно до Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» (п. 89.2 ст. 89 ПК України) [4].

При цьому, важливо підкреслити, що балансова вартість майна платника податків, на яке поширюється право податкової застави, не має перевищувати суму податкового боргу, крім випадку охоплення податковою заставою неподільних об'єктів права власності платника податків. Інакше кажучи, право податкової застави може поширюватись на будь-яке майно платника податків, але автоматично не обтяжує усе майно платника податків безвідносно до суми не погашеного платником податків грошового зобов'язання

На цьому наголосив Конституційний Суд України у справі № 1-9/2005, визнавши неконституційним підхід, згідно з яким не враховується адекватність суми податкового зобов'язання чи податкового боргу з розміром заставлених активів платника податків, що не сприяє справедливому вирішенню питань застосування права податкової застави між суб'єктами податкових правовідносин. Натомість, як зауважив суд, розмір податкової застави виходячи із загальних принципів права повинен відповідати сумі податкового зобов'язання, що забезпечувало б конституційну вимогу справедливості та домірності. Домірність як елемент принципу справедливості передбачає встановлення публічно-правового обмеження розпорядження активами платника податків за несплату чи несвоєчасну сплату податкового зобов'язання та диференціювання такого обмеження залежно від розміру несплати платником податкового боргу. Інакше кажучи, забезпечення надходження до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів має здійснюватися шляхом запровадження податкової застави на активи платника податків у такому розмірі, який би забезпечував гарантоване відшкодування державі несплачених податків у повному обсязі, тоді як поширення права податкової застави на будь-які види активів платника податків, яка перевищує суму податкового зобов'язання чи податкового боргу, може призвести до позбавлення такого платника не тільки прибутків, а й інших активів, ставлячи під загрозу його подальшу підприємницьку діяльність аж до її припинення (Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 про податкову заставу) [5].

Водночас, у п. 89.3 ст. 89 ПК України йдеться про те, що до акта опису включається ліквідне майно, яке можливо використати як джерело погашення податкового боргу [4].

Конкретизація об'єктів права власності платника податків, які мають бути охоплені предметом застави, відбувається у рамках процедури опису майна платника податків у податкову заставу.

Так, п. 91.3 ст. 91 ПК України за змістом податковий керуючий описує майно платника податків, що має податковий борг, в податкову заставу. Майно, на яке поширюється право податкової застави, оформлюється актом опису. Опис майна у податкову заставу здійснюється на підставі рі-

шення керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу, яке пред'являється платнику податків, що має податковий борг (п. 89.3 ст. 89 ПК України) [4]. Витлумачивши ці положення, Верховний Суд у справі № 160/15095/20 констатував, що передумовою прийняття рішення про опис майна у податкову заставу є наявність податкового боргу, тобто суми узгодженого грошового зобов'язання, не сплаченого платником податків у встановлені законом строки [6]. Право податкової застави виникає в силу закону та не потребує письмового оформлення, опис майна проводиться на підставі рішення контролюючого органу, а акт опису майна лише фіксує певний перелік майна (Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 21 травня 2024 р. № 420/4231/24) [7].

Відмова платника податків від підписання акта опису майна, на яке поширюється право податкової застави, не звільняє такого платника податків від поширення права податкової застави на описане майно. У такому випадку опис здійснюється у присутності не менш як 2 понять (п. 91.3 ст. 91 ПК України). Контролюючий орган зобов'язаний безоплатно зареєструвати податкову заставу у відповідному державному реєстрі (п. 89.8 ст. 89 ПК України) [4].

З урахуванням можливості зміни у структурі активів платника податків податкове законодавство передбачило порядок документального оформлення цих змін.

Так, у п. 89.2 ст. 89 ПК України йдеться про те, що у разі збільшення суми податкового боргу складається акт опису до суми, відповідної сумі податкового боргу платника податків [4]

Так само, у разі якщо на момент складення акта опису майно відсутнє або його балансова вартість менша від суми податкового боргу (що є підставою поширення права податкової застави на інше майно, на яке платник податків набуде право власності у майбутньому до погашення податкового боргу), платник податків зобов'язаний не пізніше робочого дня, наступного за днем набуття права власності на будь-яке майно, повідомити контролюючий орган про наявність такого майна. Контролюючий орган зобов'язаний протягом 3 робочих днів з дня отримання зазначеного повідомлення прийняти рішення щодо включення такого майна до акта опису майна, на яке поширюється право податкової застави та балансова вартість якого відповідає сумі податкового боргу платника податків. У разі якщо контролюючий орган приймає рішення про включення майна до акта опису, складається відповідний акт опису, один примірник якого надсилається платнику податків. До прийняття відповідного рішення контролюючим органом платник податків не має права відчужувати таке майно (п. 89.5 ст. 89 ПК України) [4].

**Висновки.** Обміркувавши вищевикладене, зазначимо, виникнення права податкової застави є підставою для здійснення процедури опису майна платника податків, що має податковий борг, в податкову заставу. Основними етапами цієї процедури є: 1) прийняття керівником контролюючого органу рішення про опис майна у податкову заставу; 2) складення податковим керуючим акта опису майна, балансова вартість якого відповідає сумі податкового боргу платника податків (якщо балансова вартість майна не визначена – проводиться оцінка за допомогою суб'єктів оціночної діяльності); 3) підписання платником податків акта опису майна (у разі відмови – опис здійснюється у присутності не менш як 2 понять); 4) реєстрація податкової застави у відповідному державному реєстрі. Додатковими етапами процедури опису майна платника податків, що має податковий борг, в податкову заставу можна вважати складення додаткового акта опису у разі збільшення суми податкового боргу, а також у разі поширення права застави на майно, на яке платник податків набуде право власності у майбутньому: а) повідомлення платником податків контролюючого органу про наявність такого майна (не пізніше робочого дня, наступного за днем набуття права власності на будь-яке майно); б) прийняття ним рішення про включення такого майна до акта опису майна (протягом 3 робочих днів з дня отримання повідомлення); в) складення відповідного акта опису, один примірник якого надсилається платнику податків.

Поліпшити процедуру опису майна платника податків у податкову заставу слід, передусім, запровадивши у відповідну частину податкового законодавства правило про те, що платнику податків пропонується підписати, насамперед, рішення керівника контролюючого органу про опис майна у податкову заставу. Якщо платник податків не погоджується із цим рішенням, то слід одразу запросити не менш як 2 понять для опису майна у податкову заставу. Якщо ж платник податків відмовиться від підписання акта опису майна, то слід провести повторний опису майна у присутності не менш як 2 понять у тій частині, у якій, на думку платника податків, податковий керуючий допустив порушення. Альтернативним способом виконання податковим керуючим його повноваження щодо опису майна у податкову заставу має бути здійснення безперервного відеозапису цього процесу, замість присутності двох понять

Також, нагадаємо, у п. 89.3 ст. 89 ПК України йдеться про те, що до акта опису включається ліквідне майно, яке можливо використати як джерело погашення податкового боргу. Майно, на яке поширюється право податкової застави, оформлюється актом опису (п. 91.3 ст. 91 ПК України). Бу-

квалітне тлумачення цього припису може бути основою для висновку про те, що податкова застава, незалежно від суми податкового богу, обтяжує усе майно платника податків. Через неконституційність такого обмеження прав платника податків та усунення ризику розуміння законодавчих положень про податкову заставу як підстави для такого обмеження, слід:

- допустити автоматичне обтяження податковою заставою всього майна платника податків, незалежно від його вартості, на час до складення податковим керуючим акта опису майна платника податків у податкову заставу;
- визначити мінімально необхідний строк для складення податковим керуючим акта опису, після закінчення якого платник податків звільнятиметься від обов'язку дотримуватись правил узгодження операцій із заставленим майном (до складення акта опису у подальшому);
- дозволити платнику податків визначати майно, балансова вартість (сукупна вартість) якого відповідає сумі його непогашеного податкового зобов'язання та яке у зв'язку з цим має бути включене до акта опису.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Дуравкін П.М. Забезпечення виконання податкового обов'язку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Х., 2010. 20 с.
2. Гринів І. Шляхи вдосконалення податкового контролю: погашення податкового боргу. *Економіст: науково-практичний журнал*. 2013/2. № 9. С. 37–39.
3. Бортняк В.А. Податкова застава як спосіб забезпечення виконання податкового зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2009. № 2. С. 155–159. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap\\_2009\\_2\\_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2009_2_28).
4. Податковий кодекс України: Закон України від 2 жовтня 2010 року № 2755-VI. Дата оновлення: 5 липня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
5. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005 про податкову заставу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-05#Text>.
6. Постанова Верховного Суду від 15 червня 2023 року у справі № 160/15095/20 про визнання протиправною бездіяльності та зобов'язання вчинити певні дії, визнання протиправними та скасування вимоги та рішення. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111596144>.
7. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 21 травня 2024 року № 420/4231/24 про визнання протиправними дій та зобов'язання вчинити дії. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119175520>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.72>

## ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ДО ПИТАННЯ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

**Мазепа С.,**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри кримінального права та процесу  
Західноукраїнського національного університету,  
міжнародний дослідник  
Оснабрюцького університету  
ORCID: 0000-0003-1282-9089*

### **Мазепа С. Інформаційне правопорушення: до питання формалізації правової категорії.**

Вказується, у законодавстві вже існує поняття кіберзлочину та комп'ютерного правопорушення, які охоплюють цифрову специфіку: обробку персональних даних; кібератаки; втручання в роботу систем; розповсюдження фейків або deepfake. Проте ці категорії не включають специфіку і характер інформації, з якою вчиняються діяння.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу феномену інформаційного правопорушення, що в умовах цифрової трансформації суспільства набуває все більшої актуальності. У роботі розкрито передумови формування нової юридичної категорії – «інформаційне правопорушення» – як комплексного явища, що охоплює широкий спектр протиправних діянь, пов'язаних із створенням, обробкою, передачею, зберіганням, зміною або знищенням інформації незалежно від її форми. Авторка досліджує розвиток міжнародного та національного законодавства у сфері кібербезпеки, інформаційних технологій та захисту персональних даних, зокрема аналізує положення Будапештської конвенції про кіберзлочинність, імплементацію її норм у Кримінальний кодекс України, а також зміст інших законодавчих актів, що формують основу інформаційного законодавства. Особливу увагу приділено сучасним викликам, зумовленим використанням штучного інтелекту у сфері приватності, витоку персональних даних, зниженню рівня довіри до правоохоронних органів. У статті запропоновано авторське бачення структури інформаційного правопорушення, визначено його об'єктивні та суб'єктивні ознаки, охарактеризовано його об'єкт як сукупність суспільних інформаційних відносин, що охороняються законом. Наголошено на міжгалузевому характері інформаційного права як підґрунтя для формування ефективної правової політики у сфері інформаційної безпеки. Запропоноване визначення інформаційного правопорушення покликане слугувати підґрунтям для подальших наукових досліджень та удосконалення правового регулювання у зазначеній сфері.

У статті автор розмірковує над доцільністю виокремлення інформаційної відповідальності як самостійного правового явища, що формується на перетині класичних галузей права, але має власні підстави, механізми впливу та форми реалізації в умовах цифрової трансформації суспільства.

**Ключові слова:** інформаційне правопорушення, інформаційна безпека, штучний інтелект, інформаційне законодавство, кіберзлочини, юридична відповідальність.

### **Mazepa S. Information offense: on the issue of formalization of the legal category.**

It is indicated that the legislation already includes the concepts of cybercrime and computer offense, which cover digital specifics: processing of personal data; cyberattacks; interference with the operation of systems; distribution of fakes or deepfake. However, these categories do not include the specifics and nature of the information with which the acts are committed.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the phenomenon of information offence, which is gaining increasing relevance in the context of digital transformation of society. The study reveals the prerequisites for the formation of a new legal category – “information offence” – as a complex phenomenon encompassing a wide range of unlawful acts related to the creation, processing, transmission, storage, or destruction of information, regardless of its form. The author explores the development of international and national legislation in the fields of cybersecurity, information technologies, and personal data protection, in particular by analyzing the provisions of the Budapest Convention on Cybercrime, its implementation in the Criminal Code of Ukraine, and other legislative acts that constitute the foundation of information law. Special attention is paid to the contemporary challenges posed by the use of artificial intelligence in law enforcement, as well as the threats arising

from it – including violations of privacy rights, data breaches, and a decline in public trust towards law enforcement authorities. The article offers the author's vision of the structure of an information offence, identifies its objective and subjective elements, and defines its object as the totality of legally protected social relations involving information. Emphasis is placed on the interdisciplinary nature of information law as the basis for shaping effective legal policy in the field of information security. The proposed definition of information offence is intended to serve as a foundation for further academic research and legal development in this domain.

The author reflects on the appropriateness of distinguishing informational liability as an independent legal phenomenon that emerges at the intersection of traditional branches of law but possesses its own grounds, mechanisms of influence, and forms of implementation in the context of digital transformation of society.

**Key words:** information offence, information security, artificial intelligence, information legislation, cybercrime, legal liability.

**Постановка питання.** Війна, пандемія, інформаційні операції та пропаганда, штучний інтелект та зміна клімату – це теми які хвилюють суспільство останні кілька років. Вираз «Хто володіє інформацією, той володіє світом» набирає нових обертів. Авторка останні кілька років присвятила дослідженню новел законодавства в контексті інформаційних правопорушень. Чимало праць було присвячено забороненим видам висловлювань в контексті російсько-української війни, раніше фокус уваги був зосереджений на розголошенні певних видів таємниці. Вітчизняні та зарубіжні вчені опублікували чимало цікавих досліджень у цій сфері, але ми здійснимо спробу висвітлити свіжий погляд на поняття інформаційного правопорушення в сучасних умовах.

**Метою статті** є аналіз існуючих положень щодо визначення інформаційного правопорушення та формування нового підходу із врахуванням сучасних умов розвитку інформаційного суспільства.

**Виклад основного матеріалу.** Вчені-юристи безперервно працюють над удосконаленням класифікації правопорушень за різними критеріями. На сьогодні існує чимало категорій, як от майнові, насильницькі, корупційні тощо. Проте виокремлення такої категорії як інформаційні правопорушення зазнає критики. У законодавстві вже існує поняття кіберзлочину та комп'ютерного правопорушення, які охоплюють цифрову специфіку: обробку персональних даних; кібератаки; втручання в роботу систем; розповсюдження фейків або deepfake. Проте ці категорії не включають специфіку і характер інформації, з якою вчиняються діяння. Тому важливим є роз'яснення поняття інформаційне правопорушення, яке включає в себе увесь спектр протиправних діянь, пов'язаних із інформацією.

Значним етапом у формуванні міжнародно-правових механізмів протидії правопорушенням у сфері інформаційних технологій стало підписання у 2001 році Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (м. Будапешт), яка покликана забезпечити уніфікацію кримінально-правових підходів та поглиблення співпраці між державами щодо боротьби з найбільш небезпечними діяннями у сфері комп'ютерних систем і мереж, так званими «кіберзлочинами» [1]. Конвенція визначає чотири основні групи правопорушень, які повинні підлягати криміналізації в національних законодавствах держав-учасниць, а саме: злочини проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем; злочини, пов'язані з використанням комп'ютерів як засобу вчинення злочину; правопорушення, пов'язані зі змістом інформації (зокрема, поширенням забороненого контенту); порушення авторських та суміжних прав у цифровому середовищі.

Україна приєдналася до Конвенції, ратифікувавши її у 2005 році. Наслідком її імплементації стало формування Розділу XVI Кримінального кодексу України – «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку», що є першим вітчизняним кодифікованим підходом до криміналізації інформаційних правопорушень [2]. Підписання Будапештської конвенції можна розглядати як реакцію міжнародної спільноти на глобальну кіберзагрозу, а також як перший крок до інституалізації інформаційних правопорушень у межах кримінального права. Таким чином, кіберзлочини стали тією частиною інформаційних правопорушень, яка вже отримала нормативне визнання на міжнародному рівні та стала основою для подальшого розвитку кримінально-правового захисту інформаційної сфери.

Але, крім кіберзлочинів, існує чимало інформаційних правопорушень, за які передбачено інші види юридичної відповідальності. Сьогодні сформовано ґрунтовний законодавчий масив щодо регулювання інформаційної безпеки країни, проте із використанням інструментів штучного інтелекту, практично щодня виникають питання, які потребують законодавчого регулювання. Також із зростанням кількості користувачів всесвітньої мережі «Інтернет» паралельно зростає потенційна можливість стати жертвою використання інформаційних технологій у злочинних цілях [4, с. 85]. Із розвитком інформаційних технологій це явище перетворилося на глобальну проблему, поставивши

під загрозу не лише окремо взятих користувачів всесвітньої мережі «Інтернет», а й інформаційну безпеку цілих держав, оскільки і держава, і громадяни стають уразливими [5].

Вважаємо за доцільне спиратися на напрацювання провідних вчених із кримінального та адміністративного права, які працювали над вдосконаленням самого поняття правопорушення в тій чи іншій галузі. Так, під загальним поняттям "кримінальне правопорушення", що фактично виконує в кримінальному законодавстві України функцію відправної, визначальної категорії кримінального права, слід розуміти на думку М. Панова, С. Харитонова: передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне, винне, кримінально каране діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Це поняття посідає особливе місце в системі понять апарату кримінального права. Воно виконує консолідуючу функцію, оскільки визначає (на рівні загального) зміст понять "кримінальний проступок" і "злочин", що є видами кримінального правопорушення, а також поняття конкретних видів кримінальних правопорушень, визначених у кримінально-правових нормах, передбачених у статтях (частинах статей) Особливої частини КК України. Це поняття має слугувати базовою й установчою категорією у кримінальному правотворенні та правозастосовній діяльності.

М. Новицька у своїй роботі узагальнила позиції провідних вчених-адміністративістів та визначила що, згідно адміністративне правопорушення (проступок) є діянням, вчиненим відповідним суб'єктом, що порушує встановлені чинним законодавством заборони і тягне за собою покарання у вигляді адміністративних стягнень, визначених законом, поняття «адміністративне правопорушення» й «адміністративний проступок» можна застосовувати як синоніми, оскільки таку позицію зафіксовано і законодавцем [7, с. 390].

Для того, щоб сформувати поняття інформаційного правопорушення, спочатку потрібно розглянути поняття інформаційного законодавства та його можливу кодифікацію. Так, ряд вчених, Р. Калюжний, В. Гавловський, В. Цимбалюк, М. Гуцалюк зробили спробу аналізу правового регулювання інформаційних відносин в Україні та міжнародної практики, який дозволяє доктринально визначити низку основоположних методологічних, принципів положень інформаційного законодавства, яке виступає публічно-правовою основою такої юридичної інституції, як інформаційне право: основний об'єкт регулювання - суспільні інформаційні відносини; основний предмет суспільних відносин - інформація (відомості, дані, знання, таємниця тощо); метод правового регулювання - системне комплексне застосування методів конституційного, цивільного, адміністративного, трудового та кримінального права (що визначає міжгалузевий характер публічно-правового регулювання) та застосування методів приватно-правового регулювання (на рівні правочинів, угод, звичаїв, традицій, норм суспільної моралі, професійної, ділової етики); за правовою природою походження, як міжгалузевий комплексний інститут національного права України має приватно правову і публічно-правову природу; через предмет суспільних відносин інформаційне право має зв'язок з іншими міжгалузевими інститутами права: авторським правом, правом власності, правом інтелектуальної власності тощо, та утворює з ними складну, велику, агреговану гіперсистему права. Як констатацію факту, слід зазначити, що сучасне інформаційне законодавство України має характер змішаної системи права: зберігши галузевий підхід традиційної континентальної системи права, воно стало на шлях публічно-правового нормотворення за доктриною загального права (англо-американської системи права), коли окремі проблеми на законодавчому рівні вирішуються на рівні окремих законів [8, с. 18]. Крім того, зазначено, що виокремлення окремою галузі права – як інформаційне право, потребує формування поняття інформаційного правопорушення.

Крім цього, допоміжним буде аналіз складу правопорушення, який є типовим для більшості видів правопорушень у різних галузях. Традиційно, склад правопорушень має об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Факт правопорушення може містити безліч різноманітних ознак, які визначають його як конкретну реальну життєву ситуацію. Проте не всі фактичні ознаки мають значення для встановлення відповідності вчиненого протиправного діяння певній правовій нормі, що передбачає те чи інше правопорушення, а також визначення виду й міри покарання. Для цього правовою нормою закріплюється сукупність обов'язкових ознак (елементів), які загалом становлять юридичний склад правопорушення [9, с. 15]. М. Баран зазначає, що правове регулювання юридичної відповідальності за порушення інформаційної безпеки у межах спеціальних законів, що обумовлюють запровадження та дію юрисдикційних правових механізмів, є незавершеним та системним. Принциповою особливістю юридичної відповідальності у сфері забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану є її підвищений та обмежений у часі характер, домінування компенсаторної та охоронної функцій [10, с. 5].

Об'єктом інформаційного правопорушення є суспільні відносини у сфері створення, збирання, зберігання, обробки, передачі, захисту, зміни, використання та знищення інформації, які охороняються нормами права. Для того, щоб заглибитись в деталі ми проаналізували інформаційне законодавство (Закон України «Про інформацію» (1992), «Про захист інформації в інформаційно-комуні-



каційних системах» (1994), «Про державну таємницю» (1994), «Про захист персональних даних» (2010), «Про доступ до публічної інформації» (2011), «Про електронні документи та електронний документообіг» (2003), «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (2017), «Про електронні комунікації» (2020)).

Також для формування юридичного поняття інформаційного правопорушення має значення об'єктивна сторона, тобто видима сторона правопорушення. Діяння (дія, чи бездіяльність) має бути пов'язане з інформацією. Іншими словами, це всі вищеперераховані діяння щодо інформації. Вважаємо за доцільне включити сюди також все що скоєно за допомогою гаджету або в самому гаджеті. Суб'єкт та суб'єктивна сторона, це відповідно фізична осудна особа та її ставлення вчиненого.

У загальному вигляді інформаційні правопорушення поділяються залежно від ступеня суспільної небезпеки на проступки та злочини. Відповідно, юридична відповідальність за них може бути: адміністративною, кримінальною, цивільно-правовою або дисциплінарною. Особливої актуальності набуває проблема захисту персональних даних та конфіденційної інформації, яка обробляється в автоматизованих системах. Інформаційні делікти в цій сфері включають: знищення або спотворення інформації, несанкціонований доступ, копіювання, використання, модифікацію або блокування інформації. Класифікація таких порушень базується на характері дій та загрози, яку вони створюють для інформаційної безпеки.

Багато дискусій виникає щодо нового закону «Про медіа» [18], в центрі уваги положення відсутності відповідальності за поширення інформації, що містить таємницю, яка спеціально охороняється законом, якщо ці відомості не було отримано незаконним шляхом. Детальний аналіз цього питання буде представлений у нашому наступному дослідженні. Юридична відповідальність у сфері інформаційних правопорушень передбачає наявність певних обов'язкових умов: суб'єкта-правопорушника, суб'єкта-потерпілого, закону, що регламентує відповідну поведінку, охоронної норми, а також юридичного факту правопорушення. Доцільно включити в законодавство деталізацію щодо поширення інформації через медіа, це має здійснюватися лише з дотриманням вимог спеціального законодавства, яке регламентує обіг відповідного виду інформації.

Водночас у кіберпросторі складно ідентифікувати зовнішні ознаки протиправної поведінки, особливо в разі поширення вірусів або використання анонімних технічних засобів. Такі дії, попри відсутність видимого наміру, все одно мають конкретного правопорушника, що створив або запустив шкідливе ПЗ.

Значна увага приділяється питанню природи так званих «інформаційних санкцій», що застосовуються до порушників інформаційного законодавства – наприклад, у вигляді анулювання ліцензії мовника або обмеження доступу до інформаційних ресурсів. У науці існує дискусія щодо їхнього статусу: частина фахівців розглядає їх як елемент нової, «інформаційної» відповідальності, інші – як різновид адміністративної. На практиці інформаційні правопорушення охоплюються нормами різних галузей права. Кримінальні – зазвичай пов'язані з несанкціонованим втручанням у роботу систем, порушенням таємниці, розповсюдженням шкідливого ПЗ тощо. Адміністративні охоплюють порушення порядку збору, обробки, зберігання та надання інформації, зокрема персональних даних, а також правопорушення у сфері ЗМІ, реклами, виборчих кампаній. Цивільно-правова відповідальність має майновий характер і стосується як договірних, так і позадоговірних зобов'язань (наприклад, компенсація за поширення недостовірної інформації чи за ненадання важливої інформації).

Наявність нових інформаційних реалій вимагає від правової науки систематизації та оновлення підходів до класифікації інформаційних деліктів. Очевидним є необхідність розробки єдиного комплексного інституту інформаційної відповідальності, який враховуватиме специфіку предмету порушення – інформації як нематеріального ресурсу – та особливості її правового режиму.

Отже, інформаційне правопорушення є специфічним типом делікту, який у сучасному суспільстві вимагає нових підходів до класифікації, регламентації та відповідальності. Відсутність кодифікованого акту, що унормовував би цю категорію, гальмує ефективність правозастосування та створює ризики юридичної невизначеності. Тому формування єдиного концептуального підходу до поняття, структури та видів інформаційної відповідальності є одним із ключових завдань сучасної правової науки.

**Висновок.** Отже, наукове й нормативне виокремлення інформаційних правопорушень є необхідним кроком у розвитку сучасної правової доктрини та практики, що дозволяє забезпечити належний рівень охорони прав людини, інформаційного суверенітету та кібербезпеки в умовах цифрової доби. Аналізуючи різні підходи до формулювання поняття правопорушення в різних галузях, прийшли до висновку що інформаційне правопорушення – це протиправне діяння (дія або бездіяльність), пов'язане з інформацією як основним предметом посягання або засобом скоєн-

ня правопорушення, яке завдає або створює загрозу заподіяння шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам у сфері створення, збирання, обробки, передачі, зберігання, зміни, знищення чи захисту інформації незалежно від форми її існування. Такий підхід дозволяє не лише систематизувати правопорушення у сфері інформації, а й ефективно реагувати на нові виклики, пов'язані з розвитком цифрових технологій, штучного інтелекту, кіберзагроз і гібридних інформаційних впливів. Нагальною залишається потреба в гармонізації нормативного поля, узгодженні термінології, формуванні єдиної правової позиції та розробці спеціальних механізмів відповідальності у сфері інформаційної безпеки.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про кіберзлочинність, підписана в місті Будапешт 23 листопада 2001 року. Ратифікована Законом України від 07 вересня 2005 року № 2824 IV. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_575](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575) (дата звернення: 26.01.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.01.2025).
3. Hilgendorf E. *Digitization and the Law*. Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, 2018.
4. Федоренко Т.В., Садковський С.П. Юридична відповідальність в інформаційній сфері: поняття та особливості. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2–4. С. 82–85.
5. Про захист персональних даних: Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297 VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 26.07.2025).
6. Панов М., Харитонов С. Кримінальне правопорушення: поняття та його види. *Право України*. 2021. № 3. С. 27–59.
7. Новицька М. «Адміністративне правопорушення» та суміжні поняття: аналіз співвідношення. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 384–390.
8. Калюжний Р. та ін. Питання концепції реформування інформаційного законодавства України. Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні. 2000. С. 17–21.
9. Тихомиров О.О., Тугарова О.К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: *навч. посіб.* Київ: Нац. акад. СБУ. – 2015.
10. Баран М.В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні: дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2022.
11. Мазепа С О. Як Україна протистоїть ворогу на інформаційному фронті? *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*. 2023. С. 344–345.
12. Про інформацію: Закон України від 02 жовт. 1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 26.02.2025).
13. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 26.02.2025).
14. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 26.02.2025).
15. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05 лип. 1994 р. № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 31. Ст. 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр> (дата звернення: 26.0.2025).
16. Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 16. Ст. 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12> (дата звернення: 26.07.2025).
17. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 26.07.2025).
18. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 12.03.2025).

УДК 342.7; 349.2; 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.73>

## ДИСКРИМІНАЦІЙНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ В ПОЛОНІ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ РОДИН ЯК РЕЗУЛЬТАТ НЕДОСКОНАЛОСТІ ЮРИДИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

**Максакова Р.М.,***доктор юридичних наук, професор,  
в.о. завідувача кафедри конституційного,  
адміністративного та трудового права**Національного університету «Запорізька політехніка»*

ORCID: 0000-0002-1755-1234

e-mail: maksakovaruslana@gmail.com

**Гамаюнова В.М.,***адвокат,**голова Громадської організації «Правова скеля»,**юрист Громадської організації**«Лабораторія військово-політичних досліджень та реконструкції»*

ORCID: 0009-0002-9696-1940

e-mail: gamayunova.victoriya@gmail.com

**Максакова Р.М., Гамаюнова В.М. Дискримінаційні аспекти реалізації права на соціальний захист військовослужбовців, що перебували в полоні та членів їх родин як результат недосконалості юридичної конструкції правового статусу військовополонених.**

В статті підіймається питання колізійності юридичної конструкції правового статусу військовополонених в законодавстві України. Автори звертають увагу на розбіжність у термінологічному визначенні військових, що потрапили в полон в нормах українського законодавства, а саме: існуванню двох термінів щодо визначення цієї категорії осіб («військовополонений» та «військовослужбовці, які потрапили в полон»). Ці розбіжності призводять до дискримінаційного підходу у відношенні до таких осіб і членів їх сімей в питаннях реалізації ними конституційного права на соціальний захист.

Проведено аналіз норм Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо грошового забезпечення військовослужбовців, захоплених в полон та членів їх родин; забезпечення їх житлом, поліпшення житлових умов, нарахування соціальних знижок плати за користування житлом та за комунальні послуги; санаторно-курортного лікування та відпочинку з пільговою оплатою вартості путівок; права на подовження відпустки.

Підіймаються питання необхідності перегляду визначення переліку осіб, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації стосовно тих військовослужбовців чи військовозобов'язаних близькі родичи яких потрапили у полон під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії. Звертається увага на неврегульованість в чинному законодавстві питання видачі посвідчень членам сімей військовослужбовців, які потрапили в полон (військовополонених). Зроблено висновок про необхідність формування чіткої юридичної конструкції правового статусу військовополонених в законотворчій практиці України.

**Ключові слова:** військовополонені, військовослужбовці, дискримінація, законодавство, полон, право на соціальний захист, правовий статус, соціальний захист, колізії, юридичні конструкції.

**Maksakova R., Hamaiunova V. Discriminatory aspects of the implementation of the right to social protection of military personnel who were in captivity and their family members as a result of the imperfection of the legal structure of the legal status of prisoners of war.**

The article raises the issue of the conflict of legal construction of the legal status of prisoners of war in the legislation of Ukraine. The authors draw attention to the discrepancy in the terminological definition of captured military personnel in the norms of Ukrainian legislation, namely: the existence of two terms for defining this category of persons ("prisoner of war" and "captured military personnel"). These discrepancies lead to a discriminatory approach towards such persons and their family members in matters of their exercise of the constitutional right to social protection.

An analysis of the norms of the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families" regarding the financial support of captured military personnel and their family members; providing them with housing, improving living conditions, calculating social discounts on housing and utility fees; sanatorium-resort treatment and recreation with preferential payment of the cost of travel vouchers; the right to extend vacation.

The issues of the need to revise the definition of the list of persons who are not subject to conscription for military service during mobilization are raised in relation to those military personnel or military conscripts whose close relatives were captured during the implementation of measures to ensure national security and defense, repel and deter armed aggression. Attention is drawn to the lack of regulation in the current legislation of the issue of issuing certificates to family members of military personnel who were captured (prisoners of war). The conclusion is made about the need to form a clear legal structure of the legal status of prisoners of war in the legislative practice of Ukraine.

**Key words:** prisoners of war, military personnel, discrimination, legislation, captivity, right to social protection, legal status, social protection, conflicts, legal structures.

**Постановка проблеми.** Перебування України в умовах збройного конфлікту з кінця лютого 2014 року, та введення воєнного стану 24 лютого 2022 року у зв'язку зі збройною агресією російської федерації актуалізували появу нового питання для правової науки і законодавчого регулювання – визначення правового статусу військовослужбовців, ветеранів та членів їх родин, захоплених в полон. Нажаль, доля багатьох українців захоплених в полон і дотепер залишається невідомою. Досить важливим для людей, які втратили зв'язок з рідними, що стали на захист нашої країни та потрапили в полон до ворога, є наявність чіткого визначення (встановлення) їх правового статусу та захисту з боку держави. Натомість, незважаючи на те, що задовго до повномасштабного вторгнення рашиських агресорів (з 2014 року наші військові потрапляли в полон до ворога, а їх рідні отримували і отримують відповідні сповіщення з зазначенням статусу «полоненого»), – питання єдиного законодавчого визначення «військовополоненого» або «військовослужбовців, захоплених в полон» та соціального захисту членів їх сімей не вирішене.

**Мета дослідження.** Привернути увагу наукової громадськості та законодавців до необхідності формування якісної юридичної конструкції правового статусу військовополонених в законодавстві України через призму розкриття дискримінаційних аспектів в реалізації права на соціальний захист військовослужбовців, що перебувають, або перебували в полоні та членів їх родин.

**Стан опрацювання проблематики.** Якщо виходити з проблематики дослідження конструкцій юридичних понять – в аспекті нашого дослідження доречним вважаємо пригадати роботу А.О. Дутко, який дійшов висновку, що юридична конструкція має специфіку, яка зумовлена специфікою галузі права, в якій вона застосовується. Зокрема серед інших – в конституційному праві він виділяв конструкцію правового статусу особи [1, с. 79]. Базуючись на чому ми досліджуємо юридичну конструкцію правового статусу військовополонених, підкреслюючи важливість її ідеального формулювання через проблематику реалізації права на соціальний захист у зв'язку з відсутністю уніфікованого підходу до визначення правового статусу військових, що перебували в полоні. Слід звернути увагу й на роботу Д.О. Лавренко який зазначає, що юридична конструкція – це засіб правотворчої техніки, який полягає в моделюванні, певній логічній побудові нормативного матеріалу [2, с. 134]. Саме логічної побудови не вистачає для юридичної конструкції правового статусу військовополонених.

Серед останніх досліджень питань соціального захисту військовослужбовців та ветеранів війни слід звернути увагу на роботи Наньєвої М.І. [3], питань українських військовослужбовців, взятих у полон – Приходько О.С. [4], історичним аспектам розвитку правових механізмів соціального захисту під час військових конфліктів присвячене дослідження Татаренко Д.В. і Гриценко Г.М. [5], порядку поводження з військовополоненими – дослідження Медвідь Л.П. і Прокопчук П.А. [6]. Втім, проблематика відсутності уніфікованого законодавчого підходу до визначення юридичної конструкції правового статусу військовополонених, відповідності термінологічної визначеності норм українського законодавства нормам міжнародного права залишається поза увагою дослідників.

**Виклад основного матеріалу.** Правовий режим воєнного стану в Україні зумовив появу ряду нових категорій громадян, які потребують захисту держави та, відповідно, особливого правового регулювання їх правового статусу. Такими категоріями громадян в умовах війни є внутрішньо переміщені особи, військовослужбовці, військовополонені, цивільні особи, що потрапили в полон та члени їх сімей. Втім, питання гарантування й належної реалізації конституційного права на соціальний захист цих категорій осіб на рівні законодавства відноситься до колізійних та частково врегульованих. Проблема полягає насамперед у відсутності чіткого законодавчого визначення понять військовополонені та цивільні особи, що потрапили в полон. Окрім того, визначення правового

статусу «військовополоненого», в деяких нормативно-правових актах національного законодавства визначається як «військовослужбовці, які потрапили в полон». Відсутні й єдині критерії визначення складових правового статусу військовополоненого. Отже, означена проблема зводиться до необхідності вироблення чіткої юридичної конструкції правового статусу категорії «полонений», та його різновидів – військовополонений, цивільнополонений.

На рівні міжнародного закріплення правовий статус військовополоненого визначено в Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року (далі – Конвенція), яку було ратифіковано Указом ПВР УРСР від 03.07.1954 року, а для України Конвенція набула чинності 03.01.1955 року [7]. Відповідно до положень ст. 4 Конвенції *військовополонені* – це особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї із категорій визначених статтею 4 Конвенції. Окрім того, поряд з військовополоненими, тут же закладено основи юридичної конструкції правового статусу осіб, виходячи зі статусу яких треба поводитися так само, як і з військовополоненими. Отже, положеннями ст. 4 Женевської конвенції встановлено щодо полонених 2 категорії осіб: військовополонені і особи, прирівняні до правового статусу військовополонених в поводженні з ними.

В українському законодавстві визначення поняття військовослужбовців, що перебували, або перебувають в полоні визначається за допомогою різних термінів: *«військовослужбовці, захоплені у полон»* та *«військовополонені»*. У зв'язку з чим виникає питання: це тотожні поняття, чи вони відображають статус різних категорій осіб?

В Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ [8] та в Порядку виплати грошового забезпечення сім'ям військовослужбовців, захоплених у полон або заручниками, а також інтернованих у нейтральних державах або безвісно відсутніх, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 884 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2025 р. № 449)[9], статус військового що перебуває в полоні визначається як *«військовослужбовці, захоплені в полон»*.

Натомість, в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 [10] (далі – Інструкція) до цієї ж категорії осіб застосовується термін *«військовополонені»*. Відповідно до пункту 8 глави 2 розділу II Інструкції *військовополоненими є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій*: 1) особовий склад збройних сил сторони конфлікту, а також члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил; 2) члени інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; в) вони носять зброю відкрито; г) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни; 3) члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує; 4) особи, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи; 5) члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права; б) жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни. Означена конструкція визначення статусу військовополоненого є тотожною відповідній конструкції, закладеній в текст Женевської конвенції, та, на відміну від Конвенції – Інструкція не містить визначення цієї категорії осіб, що можуть бути прирівняні в поводженні з військовослужбовцями.

Відсутність уніфікованого термінологічного підходу до визначення поняття і складових юридичної конструкції військовополонених та існування на рівні нормативно-правового регулювання іншого терміну для визначення цієї ж категорії осіб – *«військовослужбовці, захоплені в полон»* призводить до проблем щодо реалізації ними права на соціальний захист. Так, наприклад, законодавством України передбачена низка соціальних гарантій для сімей військовослужбовців без згадки військовополонених та членів їх рідних. Відповідно до частини 6 статті 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» за *військовослужбов-*

цями, захопленими в полон або заручниками, а також інтернованими в нейтральних державах або безвісно відсутніми, зберігаються виплати в розмірі посадового окладу за останнім місцем служби, окладу за військовим званням, надбавки за вислугу років, інших щомісячних додаткових видів грошового забезпечення постійного характеру та інші види грошового забезпечення з урахуванням зміни вислуги років та норм грошового забезпечення. Сім'ям зазначених військовослужбовців щомісячно виплачується грошове забезпечення, в тому числі додаткові та інші види грошового забезпечення, у порядку та в розмірах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України [9].

Слід звернути увагу, що вищезазначені законодавчі норми чітко вирізняють статуси «військовослужбовця, захопленого в полон», а також, зокрема, «безвісно відсутнього військовослужбовця» (в розумінні «пропали безвісти під час проходження військової служби»). При цьому, законодавчими нормами повноцінно не врегульоване питання соціального захисту родин військовополонених. Наприклад, відповідно до частини 5 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовцям, а також звільненим з військової служби особам, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби, та членам їх сімей, які перебувають на їх утриманні, батькам та членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби, надається 50-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирної плати) та плати за комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична, тепла енергія та інші послуги) в жилих будинках усіх форм власності в межах встановлених норм, передбачених законодавством. Окрім того, за приписами частини 3 статті 12 цього Закону у позачерговому порядку в разі потреби поліпшення житлових умов надаються жилі приміщення сім'ям військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби, за місцем їх перебування на обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов.

Також, частина 3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачає і санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби. До таких членів сімей належать: батьки, дружина (чоловік), неповнолітні діти, а також діти - особи з інвалідністю з дитинства (незалежно від їх віку).

Відповідно до частини 12 статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військовослужбовці звільняються з військової служби через сімейні обставини або з інших поважних причин на таких підставах під час дії воєнного стану, якщо їхні близькі родичі (чоловік, дружина, син, донька, батько, мати або рідний (повнорідний) брат чи сестра) загинули або пропали безвісти під час безпосередньої участі у антитерористичній операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, а також під час забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України під час дії воєнного стану [11].

Згідно зі статтею 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [12] визначено перелік осіб, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації. Таким чином, наприклад, якщо у військовослужбовця чи військовозобов'язаного близький родич потрапив у полон під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, а також під час забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України під час дії воєнного стану, то це у розумінні чинного законодавства не є підставою для звільнення з військової служби чи відстрочки від військової служби відповідно.

Окрім того, не згадується статус військовополонених (військовослужбовців, які потрапили в полон) й у Порядку видачі посвідчень членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли) чи пропали безвісти під час проходження військової служби, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 28 травня 1993 р. № 379 [13]. При цьому іншого нормативного акту, яким би було врегульоване питання видачі посвідчень членам сімей військовослужбовців, які потрапили в полон (військовополонених), в чинному законодавстві немає.

Таким чином, може вбачатися дискримінаційний та нерівнозначний підхід до соціального захисту членів родин військовослужбовців, які потрапили в полон (військовополонених), а отже фактичне порушення їх конституційних гарантій. Намагаючись вирішити це питання та з'ясувати зміст законодавчого врегулювання питань стосовно правового статусу, соціального захисту військовослужбовців, які перебувають у полоні, членів їх сімей з позицій Департаменту соціального захисту Міністерства внутрішніх справ України - Громадська організація «Лабораторія військово-політич-

них досліджень та реконструкції» звернулася до Департаменту з відповідним зверненням [14]. У відповідь на звернення Департамент соціального захисту дав таке роз'яснення, що «військовополоненими» у розумінні вимог нормативно-правових актів (а саме: положень Женевської конвенції, Протоколу I [15] до неї та Постанови Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2022 року № 413 «Про затвердження Порядку тримання військовополонених» [16]) для України є російські військові, яких вона утримує у полоні. Щодо вживання в тексті законодавства України словосполучення «військовослужбовці, які потрапили у полон» з позиції Департаменту — це військовослужбовці, які потрапили у полон, продовжують перебувати на військовій службі відповідно до положень Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Департамент у своїй відповіді наголошує що для військовослужбовців, які добровільно здалися в полон, якщо інше не визначено законодавством, військова служба призупиняється (відповідно до положень частини другої ст. 24 Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» [11]). Тобто, як резюмують представники Департаменту у своїй відповіді, у період перебування у полоні за військовослужбовцем (який не добровільно здався в полон) та його членами сім'ї зберігаються права, пільги, які випливають з правового статусу «військовослужбовець». Тоді виникає логічне запитання який статус мають українські військовослужбовці, які добровільно потрапили в полон окрім того, що по відношенню до них військова служба призупиняється?

Також слід привернути увагу й до досі неврегульованого питання щодо можливості військовослужбовцям, звільненим з полону, яким надано відпустку відповідно до пункту 23 статті 10-1 «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», продовжити цю відпустку після одужання на кількість невикористаних днів, якщо вони під час перебування в ній захворіли. Пунктом 23 статті 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачено, що військовослужбовцям після їх звільнення з полону за їх бажанням надається додаткова відпустка із збереженням грошового забезпечення тривалістю 90 календарних днів без поділу на частини (крім військовослужбовців, які висловили бажання звільнитися з військової служби після звільнення з полону). Відповідно до пункту 5 статті 10-1 цього Закону військовослужбовцям, які захворіли під час щорічної основної або щорічної додаткової відпустки, зазначена відпустка продовжується після одужання на кількість невикористаних днів цієї відпустки. В той же час, не врегульовано питання щодо можливості військовослужбовцям, звільненим з полону, яким надано відпустку відповідно до пункту 23 статті 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», продовжити цю відпустку після одужання на кількість невикористаних днів. Дана законодавча прогалина ставить у нерівне положення військовослужбовців, звільнених з полону, з іншими військовослужбовцями, зокрема у реалізації права на відпочинок.

**Висновок.** Отже, можемо констатувати, з урахуванням позиції Департаменту соціального захисту Міністерства внутрішніх справ України в українському законодавстві, на відміну від встановлених міжнародних стандартів, вживається два різних терміни для визначення статусу військових, що потрапили в полон: 1) *військовополонені* – це російські військові, яких вона утримує у полоні; та 2) *військовослужбовці, які потрапили у полон* – це українські військові, що проходять службу відповідно до положень Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та потрапили в полон країни-агресора. Такий підхід Департаменту, на наш погляд, є суперечливим по відношенню до змісту Женевської конвенції, Протоколу I до неї та постанови Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2022 року № 413 нормами яких не проводиться розмежування між військовими. Відповідно до зазначених нормативно-правових актів військові, що потрапили в полон з будь-якої сторони по відношенню до супротивника є військовополоненими. Введення нормами національного законодавства терміну «військовослужбовці, які потрапили у полон» виводить категорію цих осіб поза межі усталеної практики й уніфікованої термінології, встановленої міжнародними стандартами. Це, в свою чергу, створює колізійність і незрозумілість відповідних юридичних конструкцій.

Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, що колізії в правових нормах соціального захисту військовослужбовців, ветеранів та членів їх родин призводить до неоднозначного та дискримінаційного підходу до соціального захисту військовослужбовців які потрапили в полон (військовополонених), та членів їх сімей. А першочерговою причиною такої дискримінаційної ситуації в сфері соціального захисту є відсутність уніфікованого підходу та чіткої юридичної конструкції правового статусу військовополонених в законотворчій практиці України. Бо лише за допомогою ідеальної юридичної конструкції можна створити ідеальну (недискримінаційну) модель правових відносин, зокрема й в сфері соціального захисту військовополонених та членів їх сімей.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дутко А.О. Класифікація юридичних конструкцій як засобів законотворчої техніки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 75–80.

2. Лавренко Д.О. Роль юридичних конструкцій в нормотворчій діяльності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 130–135.
3. Наньєва, М.І. Соціальний захист військовослужбовців: актуальні питання сьогодення. *Академічні візії*. Випуск 41. 2025. С. 1–10.
4. Приходько О.С. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців Збройних сил України та осіб, звільнених з військової служби: сучасні виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск № 02. 2025. С. 106–110.
5. Татаренко Д.В. і Гриценко Г.М. Розвиток правових механізмів соціального захисту в умовах збройних конфліктів: історичний аспект. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2025. № 1 (49). С. 76–88.
6. Медвідь Л.П., Прокопчук П.А. Аналіз міжнародних договорів та нормативно-правових актів України, що регулюють порядок поводження з військовополоненими. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск № 02. 2025. С. 1234–1239.
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. База даних «Законодавство України». URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_153#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text) (дата звернення: 05.07.2025).
8. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 05.07.2025).
9. Порядок виплати грошового забезпечення сім'ям військовослужбовців, захоплених у полон або заручниками, а також інтернованих у нейтральних державах або безвісно відсутніх, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 884 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2025 р. № 449 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.07.2025).
10. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 р. № 164 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 05.07.2025).
11. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 05.07.2025).
12. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 05.07.2025).
13. Порядок видачі посвідчень членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли) чи пропали безвісти під час проходження військової служби, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 28 травня 1993 р. № 379 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.07.2025).
14. Звернення щодо законодавчого врегулювання питань стосовно правового статусу, соціального захисту військовослужбовців, які перебувають у полоні, членів їх сімей: Звернення Громадської організації «Лабораторія військово-політичних досліджень та реконструкції» до Департаменту соціального захисту Міністерства внутрішніх справ України від 24 грудня 2024 року No 2024/0068.
15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. База даних «Законодавство України». URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_199#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text) (дата звернення: 05.07.2025).
16. Про затвердження Порядку тримання військовополонених: Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2022 р. № 413 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.07.2025).



УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.74>

## ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ СЕЙМУ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Хміль М.О.,  
аспірантка кафедри конституційного права  
Львівського національного університету  
імені Івана Франка

### **Хміль М.О. Зовнішньополітична функція Сейму Литовської Республіки: особливості правового регулювання та механізми реалізації.**

Стаття присвячена питанням нормативно-правового регулювання та механізмів реалізації повноважень Сейму Литовської Республіки у сфері зовнішньої політики. Детально проаналізовані конституційні повноваження парламенту Литовської Республіки в рамках реалізації зовнішньополітичної функції. Особливо увагу звернено на аналіз Конституційних Актів «Про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських східних союзів» 1992 року та «Про членство Литовської Республіки в Європейському Союзі» 2004 року. Констатовано, що прийнятий Конституційний Акт 1992 року заклав підвалини європейського та євроінтеграційного руху Литовської Республіки. Своєю чергою Конституційний Акт 2004 року визначив основні принципи взаємодії Литовської Республіки з Європейським Союзом. Згадано також про важливий для Литовської Республіки та держави Україна Закон «Про обмежувальні заходи в Литві» 2023 року, якими Сейм ввів санкції та обмеження проти певних прав громадян держав-агресорів – Росії та Білорусі. Визначено, що стрижневим повноваженням в рамках реалізації зовнішньополітичної функції є повноваження Сейму Литовської Республіки щодо ратифікації та денонсації міжнародних договорів. Доведено, що у Литві створені правові засади для ефективного контролю в частині реалізації урядом зовнішньої політики з боку парламенту. Особливо проаналізовано повноваження комітету з питань закордонних справ, які визначені Статутом Сейму, а також нормативне регулювання діяльності міжнародних парламентських організацій та груп Сейму з міжпарламентських зв'язків. Доведено, що Сейм Литовської Республіки досить сильно впливає на зовнішню політику, а повноваження, які закріплені Конституцією стосовно зовнішньополітичної діяльності парламенту знаходять своє продовження на рівні окремих законів, а також детально врегульовані у Статуті Сейму. Зроблено акцент, що для України досвід функціонування парламенту Литовської Республіки в сфері зовнішньої політики є як ніколи цінним, зважаючи на статус кандидата у члени ЄС та потреби післявоєнного конституційного реформування.

**Ключові слова:** конституція, парламент, зовнішня політика, зовнішньополітична функція, Сейм, повноваження, Литовська Республіка.

### **Khmil M.O. The Foreign Policy Function of the Seimas of the Republic of Lithuania: features of legal regulation and implementation mechanisms.**

The article is devoted to the issues of legal regulation and mechanisms for the implementation of the powers of the Seimas of the Republic of Lithuania in the field of foreign policy. It provides a detailed analysis of the constitutional powers of the Lithuanian Parliament in exercising its foreign policy function. Special attention is paid to the analysis of the Constitutional Acts «On the Non-Alignment of the Republic of Lithuania with Post-Soviet Eastern Alliances» (1992) and «On the Membership of the Republic of Lithuania in the European Union» (2004). It is stated that the Constitutional Act of 1992 laid the foundation for the European and Euro-integration course of the Republic of Lithuania. In turn, the Constitutional Act of 2004 defined the fundamental principles of interaction between the Republic of Lithuania and the European Union. The article also mentions the important Law on Restrictive Measures in Lithuania (2023), which introduced sanctions and restrictions against certain civil rights of citizens of the aggressor states – Russia and Belarus. It is established that the core power in the exercise of the foreign policy function is the authority of the Seimas of the Republic of Lithuania to ratify and denounce international treaties. It is demonstrated that Lithuania has developed a legal framework that allows for effective parliamentary oversight over the government's foreign policy activities. The article separately analyzes the powers of the Committee on Foreign Affairs, as defined by the Statute of the Seimas, as well as the legal regulation of the activities of international parliamentary organizations and Seimas groups on inter-parliamentary relations. It is proven that the Seimas of the Republic of Lithuania has a significant impact on foreign policy, and that the powers enshrined in the Constitution regarding the

foreign policy role of the Parliament are further developed in specific laws and are thoroughly regulated by the Statute of the Seimas.

The article emphasizes that for Ukraine, the experience of the Lithuanian Parliament's functioning in the field of foreign policy is particularly valuable, considering its status as a candidate for EU membership and the necessity of post-war constitutional reform.

**Key words:** constitution, parliament, foreign policy, foreign policy function, Seimas, powers, Republic of Lithuania.

**Постановка проблеми.** Серед держав Балтійського регіону Литовська Республіка є найбільш спорідненою з Україною. Така близькість зумовлена глибокими історичними зв'язками, що формувалися впродовж століть у межах спільних державних утворень – Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, до складу яких входили й значні території сучасної України. Цей спільний історичний досвід став основою для формування глибоких міждержавних зв'язків, дружби та партнерства, яке зберігається та розвивається, особливо в сучасних умовах війни росії проти України, геополітичних викликів, регіональної безпеки та європейської інтеграції.

Досвід Литовської Республіки, якій вдалося у найкоротші строки провести реформи та інтегруватися у європейські і євроатлантичні структури, становить особливу цінність для Української держави з огляду на спільне минуле, пов'язане із окупацією та перебування у складі Советського Союзу. Особливо заслуговує на увагу питання реалізації зовнішньої політики органами публічної влади, зокрема і парламентом Литовської Республіки – Сеймом.

**Мета дослідження.** Метою статті є аналіз правового регулювання та конституційно-правових механізмів реалізації зовнішньополітичної функції парламентом Литовської Республіки – Сеймом. На основі позитивного досвіду реалізації зовнішньополітичної функції парламентом Литовської Республіки висловлені пропозиції щодо вдосконалення та реформування її парламентом України.

**Стан опрацювання проблематики.** Дослідження функцій парламентів, в тому числі і зовнішньополітичної, знаходимо у працях таких вчених: Барабаша Ю.Г., Белова Д.М., Бориславської О.М., Жалімаса Д., Ковальчука В.Б., Ковальчук С.В., Назаренко Я.М., Майданник О.В., Омельченко Н.Л., Пивовар М.С., Романюка П.В., Словської І.Є., Совгирі О.В., Журавського В.С., Погорілка В.Ф., Федоренка В.Л. та інших.

**Виклад основного матеріалу.** Зовнішньополітичні повноваження Сейму Литовської Республіки передбачені Конституцією та низкою законів та підзаконних актів. У статті 135 Конституції Литовської Республіки зазначено, що: «Литовська Республіка, здійснюючи свою зовнішню політику, керується загально визнаними принципами та нормами міжнародного права, прагне забезпечити національну безпеку та незалежність, добробут своїх громадян, їхні основні права і свободи, а також сприяє створенню міжнародного порядку, заснованого на праві та справедливості» [1].

Реалізація зовнішньої політики у Литовській Республіці здійснюється в першу чергу Президентом, урядом та відповідними уповноваженими особами. Разом з тим, частина повноважень реалізуються парламентом Литовської Республіки – Сеймом, в межах його зовнішньополітичної функції.

Так, серед повноважень, визначених статтею 67 Конституції Литовської Республіки, частина безпосередньо пов'язана із зовнішньополітичною функцією, зокрема: розгляд та ухвалення поправок до Конституції; ухвалення законів; прийняття постанов щодо референдумів; дача згоди на кандидатуру Прем'єр-міністра, запропоновану Президентом Республіки; розгляд програми уряду, представлену Прем'єр-міністром, та вирішення питання про її схвалення; здійснення нагляду за діяльністю уряду та можливість висловлення недовіри Прем'єр-міністру чи міністру; ратифікація та денонсація міжнародних договори Литовської Республіки і розгляд інших питань зовнішньої політики [1].

Проаналізуємо більш детально окремі повноваження Сейму в питаннях зовнішньої політики. В першу чергу, звернемо увагу на повноваження щодо розгляд та ухвалення поправок до Конституції. Цікавою особливістю Конституції Литовської Республіки є наявність у її змісті окремого розділу XIII, який присвячений питанням зовнішньої політики та національної оборони.

За вдалою характеристикою колишнього голови Конституційного Суду Литовської Республіки, професора Д. Жалімаса «чинну Конституцію Литви від 1992 р. можна охарактеризувати як стабільну, оскільки поправки до неї вносили лише декілька разів. ...більшість поправок стосувалася вимог, пов'язаних із членством у Європейському Союзі; жодна з них не мала на меті змінити форму правління чи інші ключові елементи конституційного ладу по суті» [2, с. 27-28].

Варто наголосити, що окрім самого тексту Конституції її складовими частинами також є: Конституційні закони Литовської Республіки «Про Литовську державу» 1991 р. [3] та «Про порядок набуття чинності Конституцією Литовської Республіки» 1992 р. [4], а також два Конституційні Акти Литовської Республіки «Про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських східних союзів» 1992 р. [5] та «Про членство Литовської Республіки в Європейському Союзі» 2004 р. [6].

Особливо цінними для Литовської Республіки в питаннях зовнішньої політики є прийняті Конституційні Акти. Так, Актом «Про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських східних союзів» 1992 р. зазначено, що Сейм Литовської Республіки «...спостерігаючи спроби будь-яким чином зберегти колишній Союз РСР з усіма його завоюваннями й наміри включити Литву в оборонні, економічні, фінансові та інші «простори» пострадянського Східного блоку, вирішує: 1. Розвивати взаємно корисні зв'язки з кожною державою, що раніше була у складі СРСР, однак ніколи не входить до складу жодної політичного, економічного або іншого союзу чи співдружності держав, що створюється на основі колишнього СРСР. 2. Діяльність, якою здійснюється намагання включити Литовську державу до союзів або співдружностей, ... вважається ворожою до незалежності Литви і відповідальність за неї визначають закони. 3. На території Литовської Республіки не може бути ніяких військових баз і військових частин Росії, Співдружності Незалежних Держав і держав, що до них входять» [5]. Прийнятий Акт 1992 р. заклав підвалини європейського та євроінтеграційного руху Литовської Республіки.

Другий Акт, прийнятий Сеймом у 2004 р. «Про членство Литовської Республіки в Європейському Союзі» визначив основні принципи взаємодії Литовської Республіки з Європейським Союзом. Зокрема, серед іншого, зазначено, що «...Литовська Республіка, будучи членом Європейського Союзу, розділяє й ввіряє Європейському Союзу компетенції державних інституцій в галузях, передбачених договорами, на яких ґрунтується Європейський Союз, щоб разом з іншими державами-членами Європейського Союзу спільно виконувати обов'язки членів в цих галузях, а також користуватися правами членів. Правові норми Європейського Союзу є складовою частиною правової системи Литовської Республіки. Якщо це впливає з договорів, на яких ґрунтується Європейський Союз, правові норми Європейського Союзу застосовуються безпосередньо, а у випадку колізій між правовими нормами, мають верховенство перед законами й іншими правовими актами Литовської Республіки...» [6].

Наступним важливим повноваженням Сейму Литовської Республіки є повноваження щодо прийняття та зміни законів. Зокрема можна навести приклад важливого для держави Закону «Про міжнародні договори Литовської Республіки» [7], чи важливого для Литовської Республіки та держави України Закону «Про обмежувальні заходи в Литві» 2023 року, якими Сейм ввів санкції та обмеження проти певних прав громадян держав-агресорів – Росії та Білорусі. До речі в квітні 2025 року Сейм Литовської Республіки прийняв рішення про продовження дії санкцій до травня 2026 року, внісши відповідні зміни до згаданого закон у [8].

Також, стрижневим повноваженням в рамках реалізації зовнішньополітичної функції є повноваження Сейму щодо ратифікації та денонсації міжнародних договорів. Відповідно до положень статті 138 Розділу XIII Конституції Литовської Республіки «Зовнішня політика та національна оборона» парламент «...ратифікує або денонсує такі міжнародні договори Литовської Республіки: 1) щодо зміни державних кордонів Литовської Республіки; 2) про політичне співробітництво з іноземними державами; договори про взаємну допомогу; а також оборонні договори, пов'язані з захистом держави; 3) про відмову від застосування сили або загрози її застосування, а також мирні договори; 4) щодо перебування та статусу збройних сил Литовської Республіки на території інших держав; 5) про участь Литовської Республіки в універсальних і регіональних міжнародних організаціях; 6) багатосторонні або довгострокові економічні договори [1].

Крім того, Конституцією передбачено, що «закони, а також міжнародні договори можуть передбачати й інші випадки, коли міжнародні договори Литовської Республіки підлягають ратифікації Сеймом» [1]. А також зазначається, що «міжнародні договори, ратифіковані Сеймом Литовської Республіки, є складовою частиною правової системи Литовської Республіки» [1].

Більш детально, питання ратифікації та денонсації міжнародних договорів врегульовані на рівні Закону «Про міжнародні договори Литовської Республіки» [7]. Зокрема, статтею 7 згаданого закону, визначено перелік міжнародних договорів, що підлягають ратифікації: «...договори про політичне співробітництво з іноземними державами; договори про взаємодопомогу; мирні договори; про відмову від застосування сили або погрозу її застосування; про перебування і статус збройних сил Литви за кордоном; про перебування і статус іноземних збройних сил на території Литви; договори про кордони Литви; про участь у міжнародних організаціях; багатосторонні та довгострокові економічні договори; договори, які встановлюють норми, відмінні від законодавства; оборонні договори» [7]. Також зазначено, що «...підлягають ратифікації ті договори, в яких прямо передбачено ратифікацію» [7].

Варто наголосити, що за даними Міністерства закордонних справ України договірна база між Україною та Литовською Республікою станом на 2023 рік становила понад 170 документів [9]. Зокрема, серед них і ратифікований парламентами двох держав Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Литовською Республікою 1994 року [10].

Важливим є також повноваження Сейму стосовно прийняття постанов щодо референдумів. Так, одним із таких референдумів, який повністю змінив становище Литовської Республіки та остаточно відірвав від Советського минулого був референдум щодо членства Литви у Європейському Союзі 10-11 травня 2003 року, який Сейм призначив у січні цього ж року. Понад 90 % виборців, які проголосували підтримали членство в ЄС. Офіційно Литовська Республіка стала частиною Європейського Союзу 1 травня 2004 року [11].

Окремий блок повноважень пов'язаний частково із контрольною функцією в частині реалізації урядом Литовської Республіки зовнішньої політики. Так, Сейм, відповідно до положень Конституції може висловити недовіру Уряду, Прем'єр-міністру чи міністру, що має наслідком їхню відставку, а також Уряд Литовської Республіки подає у відставку, якщо Сейм двічі підряд не схвалює програму новообраного Уряду. Це важливо, адже складовою програми діяльності завжди є питання зовнішньої політики.

Погоджуємося із думкою М.С. Пивовар, що «законодавством Литовської Республіки створені правові засади конструктивної взаємодії державної влади та опозиції, в якій остання наділена широкими повноваженнями щодо контролю уряду та впливу на законодавчий процес» [12, с. 46]. До цієї думки можемо додати, що такі правові засади створені і для ефективного контролю в частині реалізації урядом зовнішньої політики.

У Сеймі Литовської Республіки на сьогодні діє 15 постійних комітетів, кожен з яких відповідає за певну сферу державної політики та законодавства. За формування зовнішньої політики, її реалізацію, розгляд міжнародних договорів та співпрацю з іншими державами і міжнародними організаціями відповідає Комітет з питань закордонних справ [13].

Окремо повноваження комітету з питань закордонних справ визначені Статутом Сейму. Відповідно до положень статті 68 Статуту «сфера повноважень Комітету у закордонних справах охоплює: 1) підготовку висновків щодо ратифікації та денонсації міжнародних договорів Литовської Республіки, а також з інших питань зовнішньої політики, які розглядаються Сеймом; 2) підготовку та розгляд проектів законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються зовнішніх справ, а також подання висновків щодо них; 3) здійснення парламентського контролю за міністерствами та іншими державними установами, які реалізують зовнішню політику, подання пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення їхньої діяльності; розгляд і подання пропозицій щодо формування та реалізації державної зовнішньої політики; 4) з урахуванням пріоритетів зовнішньої політики – координація питань міжнародного співробітництва Сейму, розгляд представництва Сейму в міжнародних парламентських організаціях та асамблеях, подання рекомендацій щодо діяльності делегацій Сейму в таких організаціях, координація створення та діяльності груп міжпарламентських зв'язків Сейму, подання їм рекомендацій та пропозицій, заслуховування та оцінка звітів про діяльність делегацій Сейму в міжнародних парламентських організаціях та асамблеях і груп міжпарламентських зв'язків не рідше одного разу на рік з моменту їх створення; 5) здійснення контролю за державними установами, які надають інформацію про Литву для іноземних держав, підготовка відповідних висновків і пропозицій; 6) у співпраці з державними та громадськими організаціями – підтримка і розвиток зв'язків з литовськими емігрантами та їхніми організаціями, а також з автохтонними литовцями, які проживають за межами Литовської Республіки; 7) у співпраці з іншими комітетами – розгляд питань, пов'язаних з регулюванням міграції, та подання пропозицій і висновків щодо них; 8) розгляд та подання рекомендацій і пропозицій Уряду щодо встановлення дипломатичних відносин Литовської Республіки та відкриття дипломатичних представництв Литви за кордоном; 9) попередній розгляд пропозицій Міністра закордонних справ, подання висновків і рекомендацій щодо призначення дипломатичних представників Литовської Республіки в іноземних державах і міжнародних організаціях та відкликання таких представників; 10) у межах своєї компетенції – участь у процесі підготовки та оцінки позиції Литовської Республіки щодо пропозицій про прийняття правових актів Європейського Союзу, за необхідності – подання Уряду висновку Сейму щодо позиції Литовської Республіки, а також оцінка її представлення в інституціях Європейського Союзу; 11) у межах своєї компетенції – розгляд інших документів Європейського Союзу, подання за потреби висновків і пропозицій щодо цих документів; 12) у межах своєї компетенції та за потреби – подання Сейму висновків щодо можливого невідповідності проектів законодавчих актів принципу субсидіарності» [14].

Крім того, на рівні Статуту Сейму (статті 81-82) врегульовано порядок створення, діяльність та процедура звітності делегацій Сейму до міжнародних парламентських організацій та груп Сейму з міжпарламентських зв'язків.

Так Сейм, «з урахуванням довгострокових пріоритетів міжнародного співробітництва, ухвалених Президією Сейму, а також рекомендацій Комітету у закордонних справах, бере участь у діяльності міжнародних міжпарламентських організацій та асамблей через делегації Сейму. Делегації

Сейму до міжнародних міжпарламентських організацій та асамблей, як правило, формуються під час першої сесії Сейму. Сейм, з урахуванням документів, що регламентують діяльність міжнародних міжпарламентських організацій та асамблей, затверджує склад делегацій Сейму до таких організацій і асамблей постановою, відповідно до принципу пропорційного представництва парламентських груп Сейму. Один раз на рік голова делегації Сейму до міжнародної міжпарламентської організації чи асамблеї подає звіт про діяльність делегації на засіданні Комітету у закордонних справах» [14].

Стосовно груп Сейму з міжпарламентських зв'язків, останні «створюються з метою зміцнення двосторонніх або багатосторонніх відносин з парламентами іноземних держав, у яких парламент обраний на демократичних виборах і з якими Литва встановила дипломатичні відносини. Ініціаторами створення груп Сейму з міжпарламентських зв'язків є самі Члени Сейму за власним бажанням. Голова Сейму, отримавши пропозицію ініціаторів щодо створення групи з міжпарламентських зв'язків, передає її на розгляд Комітету у закордонних справах. Після схвалення цієї пропозиції Комітетом, головує на пленарному засіданні Сейму інформує Членів Сейму про створення відповідної групи, її голову та заступника/заступників. Після оголошення такої інформації група вважається зареєстрованою. Також Голова Сейму повідомляє парламент відповідної іноземної держави про створення групи з міжпарламентських зв'язків, її голову та заступника/заступників» [14].

Поряд з тим, Статутом передбачено, що «з урахуванням рекомендації Комітету у закордонних справах, інтенсивність діяльності певної групи, а також важливість економічних, політичних чи моральних аспектів, Президія Сейму може фінансово підтримати її діяльність – як для прийому гостей, запрошених групою, так і для візитів її членів за запрошеннями відповідних груп інших країн» [13]. Сама ж «діяльність груп Сейму з міжпарламентських зв'язків координується Комітетом у закордонних справах. Голова групи один раз на рік подає письмовий звіт про діяльність групи до Комітету у закордонних справах і, на його вимогу, представляє його» [14].

**Висновки.** Проведений аналіз конституційно-правових механізмів реалізації зовнішньополітичної функції Сейму Литовської Республіки свідчить про те, що парламент у цій європейській державі досить сильно впливає на зовнішню політику. Повноваження, які закріплені Конституцією Литовської Республіки стосовно зовнішньополітичної діяльності парламенту знаходять своє продовження на рівні окремих законів, а також детально врегульовані у Статуті Сейму.

Для Української держави досвід функціонування парламенту Литовської Республіки в сфері зовнішньої політики є як ніколи цінним, зважаючи на статус кандидата у члени ЄС та потреби післявоєнного конституційного реформування та вдосконалення діяльності всіх органів публічної влади, а особливо Верховної Ради України.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Constitution of the Republic of Lithuania. Adopted by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum of 25 October 1992. URL: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm>.
2. Жалімас Д. Життєздатність Конституції та роль Конституційного Суду. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 27–30. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2016-1/pdfs/2-deinius-zhalimas-zhyttiezdatnist-konstytutsii-rol-konstytutsiinoho-sudu.pdf>.
3. The Constitutional law of the Republic of Lithuania on the state of Lithuania. 11 February 1991. No. I-1051. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
4. The Law of the Republic of Lithuania on the procedure for the entry into force of the Constitution of the Republic of Lithuania. 6 November 1992. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
5. The Constitutional Act of the Republic of Lithuania on the non-alignment of the Republic of Lithuania to post-soviet eastern unions. 8 June 1992. No. I-2622. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
6. The Constitutional Act of the Republic of Lithuania on membership of the Republic of Lithuania in the European Union. July 2004, *Valstybės žinios* (Official Gazette), 2004, No. 111-4123. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
7. Law on International Treaties of the Republic of Lithuania 21 May, 1991. URL: [https://www.verfassungsvergleich.de/lh02000\\_.html](https://www.verfassungsvergleich.de/lh02000_.html).
8. Литва продовжила санкції проти громадян РФ та Білорусі до 2026 року. URL: <https://censor.net/ua/news/3547347/lytva-prodovjyla-sanktsiyi-proty-gromadyan-rosiyi-ta-bilorusi-na-rik>.

9. Офіційний сайт Посольства України у Литовській Республіці. URL: <https://lithuania.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrayinoyu-ta-litvoyu>
10. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Литовською Республікою від 8 лютого 1994 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440\\_014#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_014#Text)
11. Referendum briefing no 8 the Lithuanian eu accession referendum 10-11 may 2003. URL: <http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/epernbreflith.pdf>.
12. Пивовар М. С. Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в Україні та Литовській Республіці: порівняльний аналіз. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. Том 1. С. 44–47.
13. Сейм Литовської Республіки. Парламенти світу. *Голос України* 17 лютого 2025 р. Офіційне видання. URL: <https://www.golos.com.ua/article/382353>.
14. Seimas of The Republic of Lithuania. Statute. 17 February 1994 No I-399. As last amended on 27 September 2018 – No XIII-1509. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/d9766070c2f511e883c7a8f929bfc500?jfwid=39x432mh7>.

УДК 347.121

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.75>

## ПРОБЛЕМАТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗАХИСТІ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Бойко Є.В.,

*студент Київського національного університету**імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0008-8305-6400

### **Бойко Є.В. Проблематика ефективності цивільно-правової відповідальності у захисті прав інтелектуальної власності.**

У статті розглянуто інститут цивільно-правової відповідальності за ушкодження прав інтелектуальної власності в Україні в контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів. З урахуванням вимог Європейського Союзу до захисту інтелектуальних прав проаналізовано, яким чином національне законодавство трансформується для забезпечення більш ефективного правозастосування. Особливу увагу приділено зростанню кількості порушень у сфері авторських прав, прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки та торговельні марки, що обумовлює потребу в чіткому, дієвому й уніфікованому механізмі цивільно-правової відповідальності. У роботі наголошується на специфіці даного виду відповідальності, яка полягає у її переважно майновому характері, а також її здатності слугувати не лише способом компенсації збитків, але й превентивним інструментом, що сприяє дотриманню правової дисципліни у сфері інтелектуального права. Текст містить ґрунтовний порівняльний аналіз положень Цивільного кодексу України та профільних законів, зокрема «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», які містять спеціальні правові механізми відповідальності. Автор підкреслює, що у випадках, коли точна сума збитків не може бути доведена, застосовуються інші форми грошової компенсації, які визначаються за розсудом суду в межах, встановлених законом. Розглянуто роль відшкодування моральної шкоди в цій сфері, яка є особливо актуальною при порушенні особистих немайнових прав – права авторства, права на ім'я, цілісність твору тощо.

У статті детально досліджено проблему процесуального доказування: труднощі встановлення причинного зв'язку між діями порушника та наслідками, обґрунтування розміру упущеної вигоди, визначення моменту порушення. Також автор виокремлює низку специфічних засобів цивільно-правової відповідальності, які мають майнову природу, але водночас спрямовані на усунення джерела правопорушення: зокрема, вилучення і знищення контрафактної продукції, конфіскація обладнання, за допомогою якого створювався незаконний контент, опублікування рішення суду з метою відновлення репутації автора чи правовласника.

Автор обґрунтовує доцільність подальшої оптимізації українського механізму цивільно-правової відповідальності в цій сфері шляхом створення спеціалізованих судів інтелектуальної юрисдикції, впровадження цифрових інструментів виявлення та документування порушень, уніфікації судової практики щодо визначення розміру компенсацій і формулювання стандартів доказування. Розвиток цих напрямів дозволить підвищити ефективність правозастосування, забезпечити баланс інтересів правовласників і добросовісних користувачів, а також зміцнити довіру до системи охорони інтелектуальної власності загалом. Цивільно-правова відповідальність, таким чином, виступає не лише засобом відновлення порушених прав, а й важливою гарантією сталого правового порядку та стимулом до інноваційного розвитку.

**Ключові слова:** інтелектуальна власність, цивільне право, відповідальність, компенсація, збитки, авторське право, правопорушення, охорона прав.

### **Boyko E.V. The problem of the effectiveness of civil legal liability in the protection of intellectual property rights.**

The article examines the institution of civil liability for violations of intellectual property rights in Ukraine within the context of broader European integration processes. Taking into account the requirements of the European Union regarding the protection of intellectual property rights, the study analyzes how national legislation is being transformed to ensure more effective legal enforcement. Special attention is given to the increasing number of violations in the field of copyright, patent rights, utility models, industrial designs, and trademarks, which necessitates the development of a clear,

efficient, and unified mechanism of civil liability. The paper emphasizes the specific features of this type of liability, namely its predominantly pecuniary nature, as well as its function not only as a means of compensation but also as a preventive tool contributing to legal discipline in the field of intellectual law. The text provides a thorough comparative analysis of the provisions of the Civil Code of Ukraine and sector-specific laws, such as the Law «On Copyright and Related Rights,» the Law «On the Protection of Rights to Marks for Goods and Services,» and the Law «On the Protection of Rights to Inventions and Utility Models,» which establish special legal liability mechanisms. The author notes that when the exact amount of damages cannot be proven, other forms of monetary compensation may be applied, as determined by the court within statutory limits. The role of compensation for moral damage is also examined, which is particularly relevant when personal non-property rights – such as the right of authorship, the right to a name, or the integrity of the work—are violated.

The article explores procedural challenges related to evidence gathering: difficulties in establishing a causal link between the offender's actions and the consequences, substantiating the amount of lost profit, and identifying the moment of infringement. The author outlines a number of specific civil remedies that, although pecuniary in nature, are aimed at eliminating the source of infringement – such as seizure and destruction of counterfeit goods, confiscation of equipment used to produce illegal content, and publication of court decisions to restore the author's or right holder's reputation.

The author substantiates the need to optimize Ukraine's mechanism of civil liability in this area by establishing specialized intellectual property courts, implementing digital tools for detecting and documenting violations, and unifying judicial practice regarding compensation amounts and standards of proof. The development of these areas will enhance enforcement efficiency, ensure a fair balance between the interests of rights holders and bona fide users, and strengthen public trust in the intellectual property protection system. Thus, civil liability serves not only as a means of restoring violated rights but also as a key guarantee of legal order and a stimulus for innovative development.

**Key words:** intellectual property, civil law, liability, compensation, damages, copyright, infringement, protection of rights.

**Постановка проблеми.** Україна перебуває на шляху адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу (далі – ЄС), де охорона інтелектуальної власності є пріоритетною сферою. Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року передбачає необхідність належного та ефективного рівня захисту прав інтелектуальної власності. У 2022 році Україна набула статусу кандидата в члени ЄС, що підтверджує готовність держави до подальших змін задля ефективного регулювання усіх сфер суспільних відносин, у тому числі сфери інтелектуальної власності. Водночас сучасні виклики, зокрема війна в Україні, стимулюють прискорений розвиток новітніх технологій для оборони, що породжує нові питання правомірності використання об'єктів права інтелектуальної власності та застосування цивільно-правової відповідальності за порушення відповідних прав. З розвитком технологій з'являються і нові способи порушення прав ІВ, особливо в цифровому середовищі, де анонімність і транскордонний характер ускладнюють захист. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування, зокрема права інтелектуальної власності. Відповідно до Цивільного кодексу України, право на захист здійснюється судом або іншими встановленими законом способами; кожна особа може звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового чи майнового права та інтересу. В умовах зростання ролі інтелектуального капіталу та інновацій для економіки, питання ефективної відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності набуває особливої актуальності. Сучасний стан охорони інтелектуальної власності характеризується, з одного боку, підвищеною увагою держави і суспільства до захисту прав правоволодільців, а з іншого – зростанням кількості правопорушень у цій сфері. Це свідчить про низький рівень ефективності правових засобів, покликаних поновити порушені права та здійснити штрафний (каральний) вплив на порушників. Отже, виникає проблема удосконалення інституту цивільно-правової відповідальності в системі захисту прав інтелектуальної власності, аби забезпечити баланс між стимулюванням творчої діяльності і належною охороною прав авторів та правовласників.

**Джерельна база дослідження** проблематики ефективності цивільно-правової відповідальності у захисті прав інтелектуальної власності характеризується комплексністю та багатоаспектністю, охоплюючи міжнародні конвенції (Паризька конвенція 1883 р., Бернська конвенція 1886 р., Угода ТРІПС), національне законодавство (Цивільний кодекс України, спеціальні закони у сфері інтелектуальної власності), судову практику Верховного Суду України та ЄСПЛ, фундаментальні монографічні дослідження вітчизняних науковців (О.П. Орлюк, О.О. Підпригори, Ю.С. Шемшученка), дисертаційні роботи останніх років, зарубіжну доктрину провідних правознавців (Р. Мерджес, П. Голдстейн, У. Корніш), наукові статті у фахових виданнях, матеріали міжнародних конференцій,



аналітичні звіти ВОІВ та національних органів, науково-практичні коментарі до законодавства та рішення міжнародних судових установ.

**Метою даної статті** є всебічний аналіз інституту цивільно-правової відповідальності в системі захисту прав інтелектуальної власності в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Досить важливим слід зазначити, що у системі засобів юридичного впливу цивільно-правова відповідальність посідає особливе місце, оскільки вона не лише забезпечує стабільність цивільного обігу, але й виступає ефективним інструментом захисту порушених прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. У сучасному суспільстві, де кожен день породжує тисячі нових правовідносин, саме цивільне право покликане забезпечити рівновагу інтересів, справедливість і правову визначеність. Цивільно-правова відповідальність є однією з ключових гарантій дотримання правопорядку у приватноправовій сфері. Вона з одного боку має компенсаторну функцію — спрямовану на відновлення порушених майнових прав, а з іншого — превентивну, покликану запобігти подібним правопорушенням у майбутньому.

Г.М. Аванесян, Р.О. Басенко розглядають цивільно-правову відповідальність, як правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта [1, с. 149]. Автори акцентують увагу на публічно-примусовому характері цивільно-правової відповідальності, підкреслюючи, що вона є не лише інструментом компенсації заподіяної шкоди, але й засобом засудження самого факту правопорушення. Такий підхід дозволяє розглядати цивільно-правову відповідальність як явище, що поєднує в собі як приватноправові, так і публічно-правові елементи, оскільки реалізація відповідальності відбувається в умовах державного примусу і має на меті не лише відновлення порушеного становища, а й певний вплив на правосвідомість суб'єкта, який порушив норми цивільного права.

В.К. Матвійчука, І.С. Тімуша, відмічають, що цивільно-правова відповідальність – це встановлена законом негативна реакція держави на цивільне правопорушення, що виявляється в позбавленні особи певних цивільних прав чи накладенні на неї обов'язків майнового характеру. Цивільно-правова відповідальність може бути договірною і позадоговірною [2, с. 63]. З наведеного можна зрозуміти, що автори трактують цивільно-правову відповідальність насамперед як форму державної реакції на порушення норм цивільного права, яка реалізується через обмеження прав або покладання додаткових обов'язків майнового характеру. Вказана позиція чітко підкреслює юридичну природу відповідальності як санкції, що має не лише компенсаційний, а й регулятивний характер. Поділ відповідальності на договірну та позадоговірну дозволяє охопити широкий спектр правовідносин, у межах яких можуть виникати порушення, і відповідно — наслідки у вигляді застосування правових санкцій.

Також досить значним слід відмітити думку О.Є. Аврамова, Е.В. Вакулович, А.С. Горбенко, у своїй роботі наголошують на тому, що цінність цивільного права полягає у його здатності регулювати поведінку громадян та організацій через їхні інтереси, застосовуючи до правопорушників відповідні правові механізми. Одним із таких ефективних засобів впливу на майнову сферу суб'єктів правовідносин автори вважають цивільно-правову відповідальність, яка виступає санкцією за вчинене правопорушення. Вона проявляється у негативних для правопорушника наслідках, зокрема позбавленні суб'єктивних цивільних прав або покладенні нових чи додаткових обов'язків. Автори виокремлюють низку характерних ознак цивільно-правової відповідальності, серед яких ключовою є її майновий характер. Така відповідальність завжди пов'язана з необхідністю відшкодування заподіяних збитків, шкоди чи сплати неустойки (штрафу, пені). Навіть у випадках відшкодування моральної шкоди, що має немайнову природу, відповідальність реалізується у формі грошової компенсації. Зміст відповідальності зводиться до того, що один суб'єкт цивільних правовідносин відповідає перед іншим — правопорушник перед потерпілим. Метою її застосування, як підкреслюють автори, є не покарання винної особи, а відновлення порушеного майнового стану потерпілого. Водночас у законодавстві передбачені випадки, коли відповідальність носить характер приватного майнового покарання (наприклад, штрафна неустойка), однак такі випадки мають винятковий і, зазвичай, додатковий характер. Розмір цивільно-правової відповідальності, за загальним правилом, відповідає розміру заподіяної шкоди або збитків. Важливою класифікаційною ознакою відповідальності, на думку авторів, є її поділ на договірну та недоговірну, залежно від підстав виникнення прав і обов'язків, порушення яких тягне за собою настання відповідальності [3, с. 81].

Підсумовуючи наведені наукові підходи, можна зробити висновок, що цивільно-правова відповідальність у сучасному праворозумінні є багатогранним явищем, яке поєднує в собі як елементи приватного, так і публічного права. Незважаючи на відмінності у формулюваннях, усі розглянуті автори визнають її правову природу як санкції, що застосовується у разі порушення цивільних норм і виражається у формі несприятливих для правопорушника наслідків. Цивільно-правова від-

повідальність має переважно майновий характер, забезпечується державним примусом і спрямована не на покарання, а на відновлення порушених прав та інтересів потерпілої сторони. Водночас автори звертають увагу на її функціональну багатозначність — від компенсації до засудження неправомірної поведінки, що свідчить про високий рівень нормативного потенціалу цього правового інституту. Поділ на договірну і позадоговірну відповідальність дозволяє ефективно охопити всі основні сфери цивільного обігу, де можливе порушення правовідносин, що ще раз підтверджує важливість глибокого теоретичного осмислення цивільно-правової відповідальності в системі приватного права.

Права інтелектуальної власності (авторське право, суміжні права, права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки тощо) мають специфічний об'єкт — результати інтелектуальної, творчої діяльності. Порушення цих прав завдає шкоди не лише майновим інтересам правласника, але часто й немайновим правам автора (праву авторства, праву на ім'я, репутацію творця тощо). Тому цивільно-правова відповідальність у сфері інтелектуальної власності має низку особливостей порівняно із загальними випадками деліктної чи договірної відповідальності.

По-перше, законодавство передбачає спеціальні способи відшкодування збитків та шкоди у разі порушення прав інтелектуальної власності. Окрім загальної норми ст. 22 Цивільного кодексу України [4] (далі — ЦК України) про відшкодування майнової шкоди (прямих збитків і упущеної вигоди) в повному обсязі, спеціальні закони у сфері інтелектуальної власності містять окремі статті щодо відповідальності. Зокрема, ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [5] встановлює, що при порушенні авторського права правоволодієць має право на свій вибір вимагати відшкодування заподіяних збитків (в тому числі неотриманих доходів) **або** виплати компенсації. Розмір такої грошової компенсації може визначитися судом у межах, встановлених законом, незалежно від наявності чи розміру заподіяних збитків. Старою редакцією Закону передбачалися варіанти компенсації, зокрема в твердій сумі або в кратному розмірі від вартості примірників чи права використання твору. Отже, у сфері авторського права застосовується підвищена матеріальна відповідальність, яка має певною мірою штрафний характер, спонукаючи порушника до дотримання прав, навіть якщо фактичні збитки не доведені. Аналогічно, спеціальні норми про відшкодування шкоди містяться у законах «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [6], «Про охорону прав на промислові зразки» [7], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [8] тощо. Таким чином, **диспозитивність** вибору між реальними збитками та встановленою законом компенсацією — важлива особливість відповідальності у сфері інтелектуальної власності, зумовлена складнощами доказування конкретного розміру шкоди від порушення прав інтелектуальної власності.

По-друге, у випадках порушення прав інтелектуальної власності значну роль відіграє відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Автор чи інший суб'єкт права інтелектуальної власності може зазнати немайнової шкоди, наприклад, у зв'язку з посяганням на його репутацію, перекрученням твору, порушенням права авторства чи права на ім'я. ЦК України (ст. 23) [3] і спеціальні закони дозволяють стягнення грошової компенсації моральної шкоди. Суди при визначенні розміру такої компенсації враховують глибину фізичних або душевних страждань, характер немайнових втрат та інші обставини. Отже, цивільно-правова відповідальність у сфері інтелектуальної власності охоплює і компенсацію моральної шкоди, що підкреслює подвійну природу блага інтелектуальної власності — як матеріального, так і нематеріального.

По-третє, поряд із обов'язком відшкодувати шкоду порушник прав інтелектуальної власності може зазнавати й інших негативних наслідків майнового характеру, передбачених законом. Зокрема, суд може постановити конфіскацію (вилучення) всіх примірників контрафактної продукції та обладнання, призначеного для її виготовлення, з подальшим знищенням цих предметів або переданням їх правласнику. Такий захід прямо передбачений у законодавстві (наприклад, п. «в» ч. 2 ст. 52 Закону «Про авторське право і суміжні права» [5], ст. 16 Закону «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [8] тощо). Вилучення і знищення контрафактних примірників, як і заборона їх подальшого виготовлення чи розповсюдження, мають майновий характер для порушника (втрачений товар, витрати) і, безумовно, є для нього негативними наслідками. Хоча такі заходи іноді відносять до способів захисту права, а не до відповідальності, очевидно, що вони тісно пов'язані: без встановлення факту протиправності поведінки та вини порушника питання про вилучення контрафакту не постає. Відтак, ці заходи можна розглядати як **супутні санкції** цивільно-правового характеру у сфері інтелектуальної власності, спрямовані на припинення та запобігання порушенням.

Нарешті, четвертою особливістю є процесуальні та доказові труднощі, притаманні спорам щодо порушення прав інтелектуальної власності, які впливають на реалізацію відповідальності. Власник права інтелектуальної власності, висуваючи позов про стягнення збитків, зіштовхується з необхідністю довести факт порушення своїх прав, причинно-наслідковий зв'язок та розмір завданої шко-

ди. Нерідко ці обставини складні для доказування, особливо коли йдеться про втрачений прибуток чи нематеріальну шкоду. Відтак, суди іноді відмовляють у позовах через недостатність доказів.

Отже, цивільно-правова відповідальність у сфері інтелектуальної власності характеризується: 1) спеціальними нормами щодо відшкодування шкоди і можливістю стягнення встановленої законом грошової компенсації (що забезпечує гнучкість і підвищену відповідальність порушників); 2) розширеним застосуванням компенсації моральної шкоди; 3) додатковими санкціями майнового характеру (конфіскація, знищення контрафакту тощо) з метою припинення порушення; 4) складністю доказування, що впливає на ефективність притягнення до відповідальності. Всі ці риси треба враховувати при застосуванні цивільно-правових засобів захисту прав інтелектуальної власності.

**Висновки.** З наведеного можна констатувати, що цивільно-правова відповідальність є ключовим інструментом захисту прав інтелектуальної власності, що полягає у застосуванні майнових санкцій до порушника з метою компенсації збитків і відновлення порушених прав, забезпечуючи справедливу сатисфакцію. Її слід чітко відмежовувати від інших способів захисту, які спрямовані на поновлення чи підтвердження існуючих прав і не завжди тягнуть за собою майнові наслідки. Особливістю відповідальності у сфері інтелектуальної власності є переважно майновий характер санкцій, відшкодування моральної шкоди та застосування спеціальних заходів, як-от вилучення контрафактної продукції чи публікація судового рішення. Ці засоби разом утворюють комплексну систему, що охоплює як матеріальні, так і немайнові аспекти порушення. Перспективи розвитку цього інституту в Україні пов'язані з впровадженням спеціалізованого суду, адаптацією законодавства до європейських стандартів, цифровими механізмами виявлення порушень та підвищенням обізнаності учасників правовідносин. Важливим є також посилення превентивної та компенсаційної функції відповідальності через удосконалення законодавчих механізмів. У результаті цивільно-правова відповідальність відіграє подвійну роль — як інструмент відновлення порушеного права і як стримуючий фактор — сприяючи розвитку інноваційної економіки, захисту творчих здобутків та утвердженню верховенства права.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Аванесян Г.М., Басенко Р.О. Цивільне право України (Загальна частина): навчально-методичний посібник. Полтава : ПІЕП, 2020. 199 с.
2. Цивільне право України (у запитаннях та відповідях): Навчальний посібник : Практикум / За ред. В.К. Матвійчука, І.С. Тімуша. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. 348 с.
3. Цивільне право. Особлива частина: навч. посіб. / О.Є. Аврамова, Е.В. Вакулович, А.С. Горбенко та ін.; за заг. ред. Ю.М. Жорнокуя, О.Є. Кухарева; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2023. 420 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.
6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 року XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>.
7. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
8. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>.

УДК 343.44:343.97"364"(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.76>

## ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ, КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

**Мозоль С.А.,***доктор юридичних наук, професор,  
проректор Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0002-2226-7908***Левченко Ю.О.,***кандидат юридичних наук, професор,  
завідувач кафедри кримінології  
та інформаційних технологій  
Національної академії внутрішніх справ  
ORCID: 0000-0003-1124-9517*

### **Мозоль С.А., Левченко Ю.О. Порухення недоторканності житла: проблеми правозастосування, кваліфікації та відповідальності в умовах воєнного стану в Україні.**

Право на недоторканність житла є фундаментальним правом людини, гарантованим як Конституцією України (ст. 30), так і міжнародними актами (ст. 8 Європейської конвенції з прав людини). Незаконне проникнення до житла або іншого володіння особи є кримінально караним діянням відповідно до ст. 162 Кримінального кодексу України (*Порушення недоторканності житла*). Проте у правозастосовній практиці виникає низка проблем, пов'язаних із кваліфікацією, цього злочину та притягненням винних до відповідальності.

У статті зауважено, що порушення недоторканності житла – це не просто кримінальне діяння, а посягання на основоположну цінність особистої свободи. Ефективна кваліфікація та справедлива відповідальність за такі злочини є ключем до забезпечення правової держави. Українське законодавство має потенціал, проте потребує вдосконалення й чіткого правозастосування.

Визначено, що проблемними питаннями кваліфікації є визначення «житла» та «іншого володіння». Житло – це приміщення, що постійно або тимчасово використовується для проживання особи (квартира, будинок, кімната в гуртожитку тощо). Інше володіння – гаражі, дачі, хозбудівлі тощо, які мають ознаки приватного простору. Трапляються випадки, коли правоохоронці невірно визначають об'єкт посягання, кваліфікуючи дії як «проникнення у приміщення» (ст. 185 КК України) замість ст. 162 КК України.

Зазначено, що поняття «незаконне проникнення» має місце тоді, коли вхід до житла відбувся без дозволу власника або мешканця та без законних підстав. Складність полягає в тому, що якщо особа увійшла за згодою однієї сторони (наприклад, одного з мешканців), але без відома іншого, виникає спір щодо правомірності.

Злочин передбачає прямий умисел, тобто усвідомлення незаконності проникнення і бажання його вчинити. Ускладнення виникає, коли підозрюваний вважає, що має право перебувати в житлі (спір про право власності, конфлікти між подружжям).

З'ясовано, що проблемами відповідальності є обмеження повноважень поліції. Поліцейські можуть проникати до житла лише у виняткових випадках (наприклад, переслідування злочинця, порятунок життя). Якщо працівник правоохоронного органу перевищує ці повноваження, настає кримінальна відповідальність за ст. 365 КК або ст. 162 КК України.

Окрім цього, наголошено на недостатній практиці притягнення до відповідальності. На практиці часто такі справи закриваються за «відсутністю складу злочину» або не доходять до суду. Це викликає сумніви у реальному захисті конституційного права.

Зазначено проблеми судової практики, зокрема Українські суди іноді некоректно трактують «житло», або пом'якшують покарання через незначну шкоду.

**Ключові слова:** кримінальні правопорушення, недоторканність житла, кримінально-процесуальне законодавство, воєнний стан, незаконне проникнення, правозастосування, кваліфікація, відповідальність.

**Mozol S.A., Levchenko Y.O. Violation of the inviolability of housing: problems of law enforcement, qualification and liability under martial law in Ukraine.**

The right to inviolability of the home is a fundamental human right guaranteed by both the Constitution of Ukraine (Article 30) and international instruments (Article 8 of the European Convention on Human Rights). Unlawful entry into a person's home or other possessions is a criminal offense under Article 162 of the Criminal Code of Ukraine (Violation of the Inviolability of the Home). However, in law enforcement practice, a number of problems arise related to the qualification of this crime and bringing the perpetrators to justice.

The article notes that violation of the inviolability of housing is not just a criminal act, but an encroachment on the fundamental value of personal freedom. Effective qualification and fair liability for such crimes are key to ensuring the rule of law. Ukrainian legislation has potential, but needs improvement and clear law enforcement.

It was determined that the problematic issues of qualification are the definition of "housing" and "other possessions". Housing is a room that is permanently or temporarily used for a person's residence (apartment, house, room in a dormitory, etc.). Other possessions are garages, summer cottages, outbuildings, etc., which have the characteristics of private space. There are cases when law enforcement officers incorrectly determine the object of the encroachment, qualifying the actions as "intrusion into premises" (Article 185 of the Criminal Code of Ukraine) instead of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine.

It is noted that the concept of «unlawful entry» occurs when entry into a dwelling occurs without the permission of the owner or occupant and without lawful grounds. The difficulty is that if a person entered with the consent of one party (for example, one of the occupants), but without the knowledge of the other, a dispute arises as to legality.

The crime involves direct intent, i.e. awareness of the illegality of the entry and the desire to commit it. The complication arises when the suspect believes that he has the right to be in the residence (property dispute, conflicts between spouses).

It was found that the problems of liability are the limitations of the powers of the police. Police officers can enter a home only in exceptional cases (for example, pursuing a criminal, saving a life). If a law enforcement officer exceeds these powers, criminal liability arises under Art. 365 of the Criminal Code or Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine.

In addition, the insufficient practice of bringing to justice was emphasized. In practice, such cases are often closed due to the «lack of elements of a crime» or do not reach the court. This raises doubts about the real protection of constitutional rights.

Problems of judicial practice are noted, in particular, Ukrainian courts sometimes incorrectly interpret «housing» or mitigate punishment due to minor damage.

**Key words:** criminal offenses, inviolability of the home, criminal procedural law, martial law, illegal entry, law enforcement, qualification, liability.

**Постановка проблеми.** Проблематика порушення недоторканності житла залишається надзвичайно актуальною в умовах трансформації українського суспільства, зростання ролі прав людини та посилення вимог до діяльності правоохоронних органів. Конституція України гарантує недоторканність житла як одне з ключових прав особи, однак на практиці спостерігається систематичне порушення цього права – як з боку приватних осіб, так і з боку представників державних органів.

Особливу актуальність тема набуває у зв'язку з збройним конфліктом в Україні, що спричинив збільшення випадків незаконного проникнення до житла під час бойових дій або тимчасової окупації; частими перевищеннями повноважень правоохоронними органами, коли обшуки або візити до громадян відбуваються без належного процесуального оформлення; правовими колізіями у кваліфікації діянь, коли одні й ті самі дії можуть кваліфікуватися за різними статтями, що створює загрозу зловживань і правової невизначеності.

Крім того, актуальність зумовлена потребою гармонізації національного законодавства з практикою Європейського суду з прав людини, яка встановлює високі стандарти захисту приватного життя. Українська судова практика не завжди адекватно враховує ці стандарти, що свідчить про необхідність глибшого аналізу проблем кваліфікації та відповідальності у справах про порушення недоторканності житла.

Таким чином, дослідження даної теми є важливим як у теоретичному, так і практичному вимірі – для вдосконалення правозастосовної практики, захисту прав громадян і формування в Україні правової держави.

**Стан опрацювання даної проблематики.** Науково-теоретичні дослідження щодо даної проблематики неодноразово розглядалася в різні періоди в працях: В.Т. Маляренка, В.П. Шибіка,

П.П. Андрушка, С.Я. Лихової, І.І. Петрухіна, Ю.І. Дем'яненко, Ю.М. Жмур, О.О. Кваші, Є.А. Лашука, П.І. Салія, Є.Д. Тадики, І.М. Чекмарьова., Г.С. Резніченко, А.П. Роне та інші.

Разом з тим, науковці не зосереджувалися на аналізі останніх тенденцій судової практики щодо кваліфікації порушення недоторканності житла, виявлення типових помилок, наявних у судовій практиці. Також, не всі звертають свою увагу на практику міжнародних судових установ.

**Метою статті є** аналіз проблем правозастосування, кваліфікації та відповідальності порушення недоторканності житла та розробка рекомендацій для вдосконалення законодавчих норм на сучасному етапі в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Право на недоторканність житла – один із ключових елементів системи прав і свобод людини, гарантованих Конституцією України (ст. 30). В умовах воєнного стану, реформ правоохоронної та судової систем, активного застосування новітніх технологій, а також частих порушень з боку посадових осіб – проблема дотримання цього права набула особливої актуальності.

Незаконне проникнення до житла, обшук без належної санкції суду, застосування сили, усе це викликає суспільний резонанс і підриває довіру до органів державної влади. Водночас правозастосовна практика виявляє численні проблеми з кваліфікацією таких дій та притягненням винних до відповідальності.

Отже, застосування статті 162 Кримінального кодексу України має особливу важливість у забезпеченні прав людини на приватність і недоторканність житлового простору. Але на практиці ця стаття застосовується рідко, а кваліфікація порушень нерідко викликає труднощі.

Аналіз судової практики, свідчить про те, що суди рідко виносять вироки за ст. 162 КК України. Найчастіше її застосовують: при конфліктах сусідів або родичів, коли одна особа проникає до житла іншої без дозволу; під час спроб силового «виселення» чи самоуправства; при перевищенні повноважень правоохоронцями.

Право особи на повагу до її житла (недоторканність житла) гарантовано Конституцією України та міжнародними нормативно-правовими актами. У ст. 30 Конституції України встановлено недопущення проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду [1]. У ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожен має право на повагу до житла [2]. Тому держава зобов'язана належним чином охороняти це право людини від протиправних посягань, у тому числі і у кримінально-правовий спосіб. З огляду на це у ст. 162 КК України встановлено відповідальність за порушення недоторканності житла [3]. Зазначена норма покликана захистити право людини на недоторканність житла від суспільно-небезпечних правопорушень. Ця стаття встановлює відповідні санкції, які можуть включати штрафи, арешт чи позбавлення волі. Крім того, законодавство передбачає й інші норми, що регламентують порядок здійснення обшуків та інших процесуальних дій, спрямованих на дотримання прав громадян і забезпечення законності під час проведення слідчих дій. Однак, незважаючи на наявність цих норм, їх застосування на практиці часто ускладнюється через не завжди чітке визначення термінів і невизначеність у правозастосуванні [4].

Так, на практиці виникає ряд проблем пов'язаних: із неоднозначністю тлумачення термінів «житло», «проникнення». Судова практика не завжди однозначна щодо того, чи є житлом: кімната в гуртожитку; знімне житло без договору; підвальне приміщення, у якому особа тимчасово проживає; намет або автофургон у разі тимчасового проживання. Відповідно до Висновку Конституційного Суду України (2011 р.): житлом визнається будь-яке приміщення, у якому особа постійно або тимчасово проживає, незалежно від юридичного статусу приміщення.

Згідно з частиною другою статті 233 Кримінального процесуального кодексу України, як найбільш наближеної галузі, під житлом особи розуміється будь-яке приміщення, яке знаходиться в постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом. До іншого володіння особи належать транспортні засоби, земельні ділянки, гаражі, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого чи іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи [5]. Такої позиції дотримується і Європейський суд з прав людини, який у своїх рішеннях дає визначення житла і сферу застосування положення ст. 8 Конвенції. Поняття «житло» в контексті цієї статті тлумачиться значно ширше, ніж у національному законодавстві України [6]. При цьому кримінальним і кримінальним процесуальним законом не встановлено обов'язковості такої ознаки житла особи чи її іншого володіння, як належність їх особі на праві власності (що включає право володіння, користування і розпорядження майном) чи на правоволодіння як одного з елементів юридично забезпеченого права власності і як вид права на чужі речі (статті 317, 395

Цивільного кодексу України). З урахуванням цього, можна зауважити, що суди дуже часто у своїх вироках недоречно вказують, що «незаконне проникнення вчинюється всупереч волі законного володільця», оскільки законність володіння не є обов'язковою ознакою житла. Зазначення про законне чи незаконне володіння як житлом, так і «іншим володінням» особи вказує на будь-які підстави набуття особою фактичного права володіння цим майном (права мати річ), яке може бути як пов'язаним, так і не пов'язаним з юридичною фіксацією цього факту (отриманням права на річ) [7].

2) складністю розмежування цього складу злочину з суміжними, зокрема: зі злочином проти власності (наприклад, крадіжкою); зі зловживанням владою чи службовим становищем (ст. 364 КК України); з перевищенням влади або службових повноважень (ст. 365 КК України). Так, суди часто обмежуються однією статтею, що не завжди відображає реальну тяжкість правопорушення. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2011 визначило, що навіть тимчасове перебування особи в приміщенні може надавати цьому приміщенню статус «житла». Також ЄСПЛ у рішенні «Kuznetsov v. Ukraine» [8] наголосив на недопустимості вторгнення держави у приватну сферу без вагомих підстав і процедурних гарантій.

3) питаннями допустимості доказів при порушенні процедури обшуку.

Допустимість доказів при порушенні процедури обшуку, одне з найбільш проблемних і дискусійних питань у кримінальному процесі України. Це безпосередньо пов'язано з правом на недоторканність житла та процесуальними гарантіями, які мають запобігати свавіллю правоохоронців.

Як вже було вище зазначено, в ст. 30 Конституції України проголошено, що обшук або інше проникнення до житла можливе тільки на підставі вмотивованого рішення суду, крім випадків, передбачених законом.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає: ст. 86 КПК: допустимим є лише належним чином отриманий доказ.

Ст. 87 КПК України: докази визнаються недопустимими, якщо: вони здобуті з істотним порушенням прав людини; здобуті особою, яка не мала на це повноважень; порушено порядок проведення обшуку, встановлений КПК.

| Порушення   | Можливі наслідки                |
|---|---------------------------------|
| Обшук без ухвали слідчого судді (за відсутності підстав для невідкладності) | Недопустимість доказів          |
| Відсутність захисника або понятого (або їх формальна участь)                | Сумніви в автентичності доказів |
| Відеофіксація не проводилась без належного обґрунтування                    | Порушення ст. 104 КПК           |
| Ненадання копії ухвали про обшук  | Порушення права на захист       |

Згідно з:

– Постановою Верховного Суду від 22.01.2021 у справі № 761/38056/18, суд визнав недопустимими докази, отримані під час обшуку, проведеного без ухвали суду, хоча формально він був «невідкладним». Слідство не довело, чому чекати ухвали було неможливо.

– Постанова ВС від 27.05.2020 у справі № 522/12548/16-кОбшук проведено за ухвалою суду, але з порушенням меж дозволеного обсягу. Частина доказів, що вийшла за межі дозволеного, була виключена як недопустима.

– Рішення ЄСПЛ «Chaney v. Ukraine» (2019) ЄСПЛ наголосив, що відсутність належної судової санкції для обшуку є порушенням статті 8 Конвенції, і всі зібрані таким чином докази не можуть бути використані проти особи.

Окрім цього, існує позиція судів: формальне порушення або автоматична недопустимість; наприклад, якщо відеофіксація відсутня, але порушень не було, доказ може бути визнаний допустимим. Ключовою ознакою «істотності» порушення. Якщо права особи було суттєво порушено (наприклад, обшук проведено без суду, уночі, без адвоката), тоді доказ недопустимий.

Саме тому, порушення процедури обшуку може призвести до визнання доказів недопустимими, особливо якщо йдеться про втручання в житло без належної судової санкції. По-друге, суди оцінюють істотність порушення, а не лише його формальну наявність. Ключовим є, чи були порушені фундаментальні права особи. По-третє практика ЄСПЛ має пряму дію в Україні і використовується судами для оцінки допустимості доказів. По-четверте, щоб уникнути втрати доказової сили, правоохоронці повинні дотримуватись суворих процедурних гарантій, зокрема: ухвали суду, відеофіксації, участі адвоката. По-п'яте, особливостями кваліфікації дій правоохоронців.

У частині 2 статті 162 КК України передбачено відповідальність службової особи, яка порушує недоторканність житла. Проблема полягає в тому, що рідко хтось притягується до відповідальності, навіть при очевидних порушеннях. Причинами даної позиції є: складність доведення умислу; недосконалість внутрішніх перевірок; корпоративна солідарність у правоохоронних органах.

Так, в умовах воєнного стану, терміновості дій правоохоронців та військових виникає питання: чи є обшук без ухвали суду порушенням ст. 162 КК України, чи лише процесуальним недоліком? Умисне порушення порядку обшуку з корисливою або репресивною метою має кваліфікуватися як злочин. Натомість помилки, пов'язані з поспішним реагуванням без злого наміру, можуть розглядатися як дисциплінарні порушення або випадки крайньої необхідності.

Слід зауважити, що Європейський суд з прав людини неодноразово звертав увагу на: а) високі стандарти охорони житла; б) неприпустимість обшуків без контролю суду; в) принцип пропорційності. Прикладом може бути справа *Kuznetsov v. Ukraine* – обшук без належного судового дозволу визнається порушенням ст. 8 Європейської конвенції з прав людини та рішенням Європейського суду з прав людини (наприклад, справа «Пантелеєнко проти України»): встановлено порушення ст. 8 Конвенції через незаконне проникнення працівників МВС у помешкання заявника.

Проблеми відповідальності за зазначеною статтею, на наш погляд, є наступні: 1. Недостатньо сувора санкція за ч. 1 ст. 162 КК України (незаконне проникнення, навіть із застосуванням обману чи незначного насильства, карається штрафом або до 3 років позбавлення волі); 2. Відсутність практики застосування ч. 3 ст. 162 КК України (передбачає відповідальність за дії, вчинені з насильством, зброєю, групою осіб, вкрай рідко застосовується, навіть коли є відповідні обставини).

**Висновки.** Пропозиції щодо вдосконалення правозастосовної практики ст. 162 КК України, потрібно: а) уніфікувати тлумачення понять у контексті кримінального та кримінального процесуального права – чітко розмежування понять «житло», «інше володіння», «незаконне проникнення»; б) посилити відповідальність посадових осіб – за перевищення повноважень під час обшуку або проникнення; в) підвищити правосвідомість населення – інформування громадян про їхні права під час обшуків чи візитів поліції; д) розширити судову практику ЄСПЛ як джерела права – застосування стандартів ЄСПЛ в українській практиці; е) забезпечити належне процесуальне оформлення обшуків та оглядів, щоб уникнути зловживань; ж) підвищити кваліфікацію правоохоронців з питань конституційних прав людини; з) удосконалити КПК України в частині врегулювання негайних слідчих дій без ухвали суду; к) підвищити санкції за ст. 162 КК України, особливо для службових осіб; л) забезпечити обов'язкову відеофіксацію обшуків, з можливістю судового оскарження; м) посилити персональну відповідальність правоохоронців за незаконні дії.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
2. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Чекмарьова І.М., Резніченко Г.С. Порушення недоторканності житла: проблеми кваліфікації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 676–680. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/114.pdf>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
6. Тадика Є.Д. Порушення недоторканності житла: проблеми кваліфікації та відповідальності. *Молодий вчений*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 12 (64). С. 201–204. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3296/3261>.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.03.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
8. Офіційні переклади рішень ЄСПЛ проти України. *Мін'юст*. URL: <http://old.minjust.gov.ua/9329>.



УДК 346.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.77>

## ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Поліщук М.М.,

магістр права

ORCID: 0009-0005-0977-8526

### **Поліщук М.М. Захист трудових прав працівників у період воєнного стану: проблеми та перспективи.**

У статті здійснено комплексне дослідження проблематики захисту трудових прав працівників в умовах дії воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з військовою агресією російської федерації. Наголошується, що нові виклики вимагали оперативного реагування з боку законодавця та адаптації чинного трудового законодавства до надзвичайних обставин. У роботі проаналізовано ключові нормативно-правові акти, зокрема Закон України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який став основою для оновленого регулювання трудових відносин під час війни. Автор вказує на обмеження низки конституційних прав працівників, зокрема права на працю, страйк, відпочинок і соціальний захист. Окрему увагу приділено змінам у формуванні трудового договору, запровадженню інституту його призупинення, зміні тривалості робочого часу (до 60 годин на тиждень), скасуванню святкових днів і скороченню тривалості щорічних відпусток. Деталізується проблема відсутності в працівників права самостійно скасувати призупинення договору, що створює дисбаланс у трудових відносинах на користь роботодавця.

У роботі окреслено суб'єктів, форм і засобів захисту трудових прав у період воєнного стану. Виокремлено юрисдикційні (судові, адміністративні) та неюрисдикційні (самозахист, громадський контроль, профспілкові ініціативи) форми реагування на порушення трудових прав. Досліджено підходи вітчизняних науковців до класифікації засобів захисту: відновних, припиняючих та штрафних. Окрему увагу приділено аналізу актуальної судової практики Верховного Суду, яка формує обов'язкові для правозастосування підходи щодо застосування механізму призупинення трудового договору, компенсації за вимушений простій, незаконне звільнення та відповідальність роботодавців. Вказано, що суди встановлюють чіткі критерії правомірності дій роботодавців і захищають інтереси найманих працівників навіть за умов надзвичайного стану.

У підсумку автор доходить висновку, що в умовах воєнного стану необхідне гнучке, але збалансоване правове регулювання, яке забезпечувало б не лише ефективну мобілізацію людських ресурсів для цілей оборони, а й належний рівень трудових гарантій і соціального захисту. Запропоновано орієнтуватися на міжнародний досвід регулювання трудових прав у кризових ситуаціях та адаптувати успішні моделі до українських реалій. Підкреслюється, що навіть за умов війни дотримання трудових прав працівників є не менш важливим елементом правової держави, ніж забезпечення її обороноздатності.

**Ключові слова:** трудові права, воєнний стан, трудове законодавство, призупинення трудового договору, соціальний захист, судова практика, захист працівників.

### **Polishchuk M.M. Protection of labor rights of employees during martial state: problems and prospects.**

This article presents a comprehensive study of the protection of employees' labor rights under martial law introduced in Ukraine due to the military aggression of the Russian Federation. It emphasizes that the emerging challenges required prompt legislative response and adaptation of labor law to extraordinary conditions. The paper analyzes key legal acts, particularly the Law of Ukraine No. 2136-IX «On the Organization of Labor Relations under Martial Law», which became the basis for updated regulation of labor relations during wartime. The author highlights the restriction of several constitutional rights of workers, including the right to work, strike, rest, and social protection. Special attention is paid to changes in labor contract formation, the introduction of the suspension mechanism of labor contracts, extension of working hours (up to 60 hours per week), cancellation of holidays, and reduction of annual paid leave duration. The paper details the issue of employees' lack of the right to independently terminate the suspension of their labor contracts, which creates an imbalance in favor of the employer.

The article outlines the subjects, forms, and methods of protecting labor rights during martial law. It distinguishes between jurisdictional (judicial and administrative) and non-jurisdictional (self-defense, public oversight, trade union initiatives) methods of addressing violations of labor rights. Domestic

scholars' classifications of protection methods are examined, including restorative, terminating, and punitive measures. Particular attention is given to the case law of the Supreme Court of Ukraine, which forms mandatory legal interpretations on the application of labor contract suspension, compensation for forced downtime, unlawful dismissals, and employer liability. Courts are shown to establish clear criteria for the legality of employers' actions and protect employees' interests even under martial law.

In conclusion, the author argues that martial law requires a flexible yet balanced legal framework that ensures not only effective mobilization of human resources for defense purposes but also an adequate level of labor guarantees and social protection. The article suggests incorporating international experience in labor rights regulation under crisis conditions and adapting successful models to Ukrainian realities. It is emphasized that even in wartime, the observance of employees' labor rights remains a vital component of the rule of law alongside national security.

**Key words:** labor rights, martial law, labor legislation, suspension of labor contract, social protection, case law, employee protection.

**Актуальність дослідження.** Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року призвело до введення воєнного стану на всій території держави, що кардинально вплинуло на всі сфери суспільного життя, включаючи трудові відносини. Ця надзвичайна ситуація потребувала швидкого реагування законодавця та адаптації правової системи до нових реалій воєнного часу.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю аналізу трансформації системи захисту трудових прав працівників в умовах воєнного стану. Воєнний стан приніс низку викликів, які стосуються реалізації прав працівників на працю, зміни умов і оплати праці, міграції працездатного населення за межі України, а також інших обставин, що настають у зв'язку з тривалою військовою агресією [1, с. 23]. Наміри влади зберегти економіку і робочі місця невідворотно тягнуть за собою зміни в законодавстві на етапі адаптації до нових обставин, що викликає низку невіршених проблем у трудовому законодавстві.

**Мета дослідження** полягає в комплексному аналізі проблем захисту трудових прав працівників у період воєнного стану та визначенні перспективних напрямів удосконалення правового регулювання трудових відносин в умовах надзвичайного стану.

**Виклад основного матеріалу.** Питання захисту трудових прав працівників у період воєнного стану активно досліджуються вітчизняними науковцями. Кузнецова М., Ананьєв С., Сафонова Т. у своїй праці «Механізми захисту трудових прав в період дії воєнного стану» детально аналізують форми захисту порушених трудових прав та визначають суб'єктів такого захисту [2, с. 45]. Автори підкреслюють, що військовий стан передбачає вичерпний перелік суб'єктів захисту, до яких можна звернутися зі скаргою: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, суд.

Ковач Д.Л. у дослідженні «Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: захист» аналізує ключові зміни у правовому регулюванні трудових відносин, зокрема особливості укладення та призупинення трудових договорів [3, с. 67]. Автор звертає увагу на те, що під час дії правового режиму воєнного стану основою для законодавчого регулювання трудових відносин став Закон України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

Хатнюк Н., Побіяньська Н. у статті «Проблеми трансформації трудового законодавства відповідно до умов воєнного стану в Україні» досліджують болючі аспекти трудового права, що зазнали змін через воєнний стан [4, с. 89]. Автори підкреслюють, що воєнний стан переважно болісно зачепив трудові права найманих працівників та створив нові виклики для системи соціального захисту.

Золотухіна Л. у роботі «Вплив воєнного стану на трудові права та інтереси працівників» аналізує характер впливу воєнного стану на трудові права працівників та пропонує шляхи більш ефективного захисту прав працівників [5, с. 34]. Дослідниця зазначає, що у сучасних умовах воєнний стан є не лише відповіддю на виклик зовнішньої агресії, але й фактором, що кардинально змінює трудові правовідносини.

Правову основу регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану становить Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX [6]. Цей нормативний акт визначає особливості організації трудових відносин на період дії воєнного стану і встановлює, що на період дії воєнного стану тимчасово підлягають обмеженню конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 43 (право на працю), 44 (право на страйк), 45 (право на відпочинок) та 46 (право на соціальний захист) Конституції України.

Законом встановлено, що конституційне право на працю може бути і є обмеженим в умовах війни. Як зазначає дослідниця, стаття 43 Конституції України вказує, що у кожного є право на працю,

яке включає можливість заробити собі на життя тією працею, яку людина або вільно обирає, або на яку вільно погоджується. Дане положення може бути обмежено, адже не згадується ст. 43 у ст. 64 Конституції України [7, с. 12].

Нормативний акт передбачає можливість примусового залучення до певних видів робіт. Згідно з ч. 3 ст. 43 Конституції України, не вважається примусовою працею робота чи служба, яка виконується особою відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан [8].

Аналізуючи положення Закону № 2136-IX, ми можемо виділити такі ключові зміни щодо трудових договорів:

По-перше, угода сторін щодо форми трудового договору може відбуватися за взаємною згодою. На період дії воєнного стану дозволяється визначати форму трудового договору за згодою між сторонами (письмова або усна) [9, с. 56].

По-друге, випробувальний термін встановлюється для всіх працівників незалежно від категорії.

По-третє, введено інститут призупинення трудового договору. Тимчасове призупинення договору дозволяється у випадку неможливості надання та виконання роботи через воєнні дії [3, с. 68]. Це нововведення дозволяє тимчасово припинити виконання сторонами своїх зобов'язань через бойові дії.

Проблемним аспектом є те, що наразі абз. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачає можливість скасувати призупинення лише з боку роботодавця. Обґрунтовано необхідність внесення змін до трудового законодавства задля гарантування і працівникам права скасувати призупинення дії трудового договору [7, с. 15].

Зміни в організації робочого часу та відпочинку

Воєнний стан призвів до суттєвих змін у регулюванні робочого часу. Нормальна тривалість робочого тижня збільшена до 60 годин для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури, а скорочена тривалість - до 50 годин [3, с. 69]. Такі зміни зумовлені необхідністю забезпечення безперервного функціонування стратегічно важливих об'єктів.

Щодо відпочинку, то скасовані святкові дні, а вихідні дні мають тривати мінімум 24 години поспіль. Щорічні оплачувані відпустки скорочено до 24 календарних днів замість попередніх 28 днів [10, с. 78]. Водночас неоплачувані відпустки можуть надаватися на необмежений строк, що має як позитивні, так і негативні наслідки для працівників.

Ми вважаємо, що механізм захисту трудових прав у період воєнного стану включає такі основні елементи:

Суб'єкти захисту. Серед суб'єктів захисту слід виділити чотири категорії: сам працівник, який потребує відновлення порушених прав; роботодавець, чиї дії можуть оскаржуватися; державні органи контролю за дотриманням трудового законодавства; суди всіх інстанцій [1, с. 24].

Форми захисту. Залежно від суб'єкта захисту способи захисту розподіляються на юрисдикційні і неюрисдикційні. Юрисдикційний захист здійснюють державні органи і розподіляється на загальний (здійснюється судами) і спеціальний (здійснюється контролюючими органами). До неюрисдикційних способів захисту належать примирно-третейські процедури, самозахист і громадський захист [2, с. 47].

Типи заходів захисту. Серед способів захисту визначають відновні (поновлення працівника на посаді, виплата середнього заробітку), припиняючі (визнання умов трудового договору недійсними) та штрафні (відшкодування майнової та компенсація моральної шкоди) [2, с. 48].

Верховний Суд України відіграє важливу роль у тлумаченні новел законодавства, формуючи обов'язкову судову практику. Аналіз судових рішень дозволив виокремити принципові позиції. У постанові від 17 квітня 2024 року у справі № 933/411/22 Суд визнав право роботодавця призупинити трудовий договір лише за наявності конкретних обставин, які унеможливають виконання трудових обов'язків [11]. Це означає, що роботодавець не може використовувати інститут призупинення як засіб економії коштів. У постанові від 15 вересня 2023 року у справі № 161/7449/22 Верховний Суд встановив, що саме по собі зменшення кількості пацієнтів не є підставою для призупинення трудових відносин [11]. Суд відкинув абстрактні доводи роботодавця про економічні труднощі.

У постанові від 27 березня 2024 року у справі № 753/12518/22 Верховний Суд підтвердив право працівників на компенсацію за вимушений простій навіть у випадку незаконного звільнення [11]. Це рішення має важливе значення для захисту економічних прав працівників. Проблеми з розірванням трудових договорів. Найрозповсюдженішою проблемою є реалізація права розірвання трудового договору за ініціативою працівника без попередження роботодавця за два тижні, отримання розрахунку та трудової книжки своєчасно [1, с. 25]. Зловживання неоплачуваними відпустками. Особливою проблемою є відправлення працівника у неоплачувану відпустку у воєнний період без достатніх на це підстав [1, с. 26]. Порушення процедури звільнення. Іншим порушенням тру-

дового законодавства є недотримання процедури звільнення працівників підприємства [12, с. 34]. Обмеження права на відпочинок. Ми переконані, що обмеження конституційного права працівників на відпочинок створює додаткові ризики для їхнього здоров'я та працездатності [13, с. 89].

На нашу думку, перспективні напрями вдосконалення системи захисту трудових прав включають:

Законодавчі зміни. Необхідне внесення змін до Закону № 2136-IX щодо надання працівникам права самостійно ініціювати скасування призупинення дії трудового договору. Пропонуємо доповнити ст. 13 положенням: «Працівник також має право скасувати призупинення дії трудового договору. При надходженні письмової заяви від працівника про скасування призупинення дії трудового договору, роботодавець у разі наявності на це можливості повинен забезпечити протягом 10 календарних днів працівника робочим місцем» [7, с. 16].

Посилення контролю за дотриманням трудового законодавства. Вважаємо за необхідне активізувати роботу державних органів контролю за дотриманням трудового законодавства, особливо в частині незаконних звільнень та порушень процедури призупинення трудових договорів.

Розширення можливостей судового захисту. Доцільно спростити процедуру звернення працівників до суду з трудовими спорами та забезпечити оперативність розгляду справ.

Створення спеціальних механізмів захисту для вразливих категорій. Ми наполягаємо на необхідності створення додаткових гарантій для вагітних жінок, одиноких матерів, працівників з дітьми до трьох років та осіб з інвалідністю.

Посилення ролі профспілок. Вважаємо, що профспілки мають стати більш активними у захисті трудових прав працівників, особливо в частині колективних переговорів щодо умов праці під час воєнного стану.

**Висновки.** Дослідження проблем захисту трудових прав працівників у період воєнного стану дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, воєнний стан кардинально змінив систему регулювання трудових відносин в Україні. Прийняття Закону № 2136-IX створило правову основу для адаптації трудового законодавства до умов війни, проте цей процес потребує подальшого вдосконалення.

По-друге, механізм захисту трудових прав у воєнний час включає юрисдикційні та неюрисдикційні способи захисту, проте їх ефективність знижується через об'єктивні обставини воєнного часу та недосконалість правового регулювання.

По-третє, судова практика Верховного Суду України формує важливі правові позиції щодо застосування інституту призупинення трудових договорів, компенсації за вимушений простій та відповідальності роботодавців.

По-четверте, основними проблемами є: зловживання з боку роботодавців правом призупинення трудових договорів, порушення процедури звільнення, примусове надання неоплачуваних відпусток та обмеження права на відпочинок.

По-п'яте, перспективними напрямками вдосконалення є: внесення змін до спеціального законодавства про воєнний стан, посилення контролю за дотриманням трудового законодавства, розширення можливостей судового захисту та створення спеціальних механізмів захисту для вразливих категорій працівників.

Ми переконані, що ефективний захист трудових прав працівників у воєнний час потребує збалансованого підходу, який враховує як потреби національної безпеки, так і фундаментальні права людини. Подальші дослідження мають бути спрямовані на вивчення міжнародного досвіду регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану та розробку пропозицій щодо імплементації кращих практик в українське законодавство.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Кузнецова М., Ананьєв С., Сафонова Т. Механізми захисту трудових прав в період дії воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 73. С. 23–28.
2. Кузнецова М., Ананьєв С., Сафонова Т. Механізми захисту трудових прав в період дії воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 73. С. 45–50.
3. Ковач Д.Л. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: захист. *Вісник права МГУ*. 2023. № 67. С. 65–72.
4. Хатнюк Н., Побіянська Н. Проблеми трансформації трудового законодавства відповідно до умов воєнного стану в Україні. *ScienceRise: Juridical Science*. 2022. № 4. С. 85–92.
5. Золотухіна Л. Вплив воєнного стану на трудові права та інтереси працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 32–38.

6. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 27. Ст. 232.
7. Сучасні проблеми реалізації права на працю в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 73. С. 10–17.
8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Особливості правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3. С. 54-61.
10. Черноус С.М. Конституційне право працівників на відпочинок: проблеми обмеження в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 75–82.
11. Суддя ВП ВС розповіла про регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану. Верховний Суд України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1741443>.
12. Порушення трудового законодавства під час війни: робота над помилками. *Юридична газета*. 2023. № 15. С. 32–38.
13. Васько Б.В., Панчишин О.Ю. Особливості трудових відносин під час воєнного стану. *Науковий журнал Львівського університету бізнесу та права*. 2025. № 1. С. 85–92.

УДК 342.721:347.788.4:341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.78>

## ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА МЕДИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

**Пономарьова О.О.,***кандидат юридичних наук, старший дослідник,**старший науковий співробітник**відділу дослідження прав інтелектуальної власності та прав людини**у сфері охорони здоров'я**НДІ інтелектуальної власності НАПрН України**ORCID: 0000-0002-8232-3748*

### **Пономарьова О.О. Правове регулювання права на медичне зображення: порівняльно-правовий аналіз.**

Ця стаття досліджує правове регулювання права на медичні зображення як важливий аспект права інтелектуальної власності та права на приватність. У дослідженні здійснено всебічний аналіз різних підходів до тлумачення поняття «медичне зображення» у правових рамках, з урахуванням його багатовимірної природи, що охоплює як економічні, так і моральні аспекти.

У роботі розглядається суб'єктивна складова, зосереджена на індивідуальній згоді на використання зображення, та об'єктивна складова, яка визнає саме зображення об'єктом інтелектуальної власності.

Стаття порушує критичні питання, пов'язані з несанкціонованою комерціалізацією медичних зображень, і аналізує, як ця практика суперечить праву на приватність, особливо в цифровому середовищі, де відтворення та поширення зображень стало надзвичайно доступним. Особлива увага приділяється викликам у досягненні балансу між свободою вираження поглядів і захистом приватності, що залишається спірною сферою сучасної юриспруденції, зокрема щодо публічних осіб, чий зображення можуть використовуватися з комерційною метою без попередньої згоди.

У дослідженні розглянуто міжнародні правові механізми, що регулюють право на медичні зображення, зокрема положення Європейської конвенції з прав людини, Статуту ООН та національних законодавчих актів. Ці механізми створюють основу для гармонізації правових стандартів у різних юрисдикціях, хоча на практиці існують значні труднощі з їх узгодженням впровадженням.

У висновку дослідження пропонує розробку ефективних правових і технологічних механізмів, які дозволять узгодити інтереси власників зображень із суспільною потребою у медичному прогресі. До таких пропозицій належать удосконалення систем ліцензування, впровадження електронних баз даних прав на зображення, посилення санкцій за порушення та просування міжнародної співпраці для гармонізації правових стандартів. У статті наголошується, що лише комплексний підхід, який інтегрує етичні, правові та технологічні компоненти, може забезпечити належний захист права на медичні зображення та сприяти розвитку систем охорони здоров'я у глобальному масштабі.

**Ключові слова:** право на зображення, інтелектуальна власність, приватність, медична візуалізація.

### **Ponomareva O.O. Legal regulation of the right to medical images: a comparative legal analysis.**

This article examines the legal regulation of the right to medical images as a significant aspect of intellectual property law and privacy rights. The research provides a comprehensive analysis of different approaches to interpreting the concept of «medical image» within legal frameworks, exploring its multifaceted nature that encompasses both economic and moral dimensions. The study investigates the subjective aspect, focusing on individual consent for image use, and the objective aspect, which recognizes the image itself as an intellectual property object.

The article addresses critical issues related to the unauthorized commercialization of medical images and analyzes how this practice conflicts with privacy rights, especially in the digital environment where reproduction and distribution of images have become increasingly accessible. Particular attention is devoted to the challenges of balancing freedom of expression with privacy protection, which remains a contentious area in modern jurisprudence, especially concerning public figures whose images may be used for commercial purposes without prior consent.

The research examines international legal mechanisms that govern the right to medical images, including provisions from the European Convention on Human Rights, the UN Charter, and various

national legislative frameworks. These mechanisms create the foundation for harmonizing legal standards across different jurisdictions, although significant challenges remain in ensuring consistent implementation.

In the context of medical imaging, the article highlights the ethical principles that should underpin the use of patient images, emphasizing informed consent as the cornerstone of ethical practice. It also explores the technological aspects of protecting medical images through encryption, access control, and regular system audits to prevent unauthorized access.

The study addresses the significant disparities in access to medical imaging technologies between high-income and low-income countries, noting how these disparities affect healthcare outcomes and exacerbate existing inequalities. The article suggests that improving access to medical imaging requires not only technological solutions but also political will and international cooperation.

The research concludes by proposing the development of effective legal and technological mechanisms that can reconcile the interests of image owners with societal needs for medical advancement. These proposals include enhancing licensing systems, implementing electronic databases of image rights, strengthening sanctions for violations, and promoting international cooperation to harmonize legal standards. The article emphasizes that only a comprehensive approach that integrates ethical, legal, and technological components can ensure adequate protection of the right to medical images while facilitating the development of healthcare systems globally.

**Key words:** image rights, intellectual property, privacy, medical imaging.

**Постановка проблеми.** Сучасне суспільство характеризується швидким розвитком цифрових технологій, що кардинально змінює способи створення, зберігання та розповсюдження зображень. У зв'язку з цим питання правового регулювання права на зображення набуває все більшої актуальності. Право на власне зображення є невід'ємною частиною інтелектуальної власності, адже воно гарантує особі можливість контролювати використання свого візуального образу та отримувати від нього економічні та моральні вигоди. Водночас, сучасні технології дають змогу легко копіювати та поширювати зображення, що часто суперечить праву особи на приватність і може призводити до незаконної комерціалізації її образу.

Юридичні дослідники відзначають, що поняття зображення має багатовимірну природу. Деякі автори трактують його як карикатурний аспект особистості, відображений у літературних творах, тоді як інші розглядають зображення як відображення справжньої особистості. Сучасне законодавство розглядає право на особисте зображення як обов'язковий елемент прав інтелектуальної власності, базуючись на принципі, що лише сама особа має право отримувати вигоди від використання свого зображення, а також створювати та зберігати приватну сферу, пов'язану з її візуальною проекцією.

У статті буде розглянуто юридичну природу цього права, його суб'єктивну та об'єктивну складові, а також виклики, пов'язані з його реалізацією в умовах глобалізації та цифровізації. Особлива увага приділятиметься суперечностям між правом на приватність, свободою вираження та комерційним використанням зображення, що є актуальним питанням як для звичайних громадян, так і для публічних осіб.

**Стан опрацювання проблематики.** Концепція права на зображення має різноманітні інтерпретації в науковій літературі. Дослідження показують, що це право набуває особливої актуальності в сучасному цифровому середовищі, де використання зображень особи набуло безпрецедентних масштабів.

Право на особисте зображення розглядається багатьма дослідниками як невід'ємний компонент прав інтелектуальної власності. М. Мадоу відзначає, що це право дозволяє особі контролювати комерційне використання свого візуального образу та забезпечує можливість отримувати економічні вигоди від його експлуатації [1]. Розвиваючи цю думку, вчений підкреслює дуальну природу права на зображення, яке, з одного боку, має економічний вимір, а з іншого – моральний аспект, пов'язаний із захистом особистої гідності та цілісності.

С. Грір у своїх працях наголошує на складності правового статусу зображення, зазначаючи, що сучасне право охоплює як авторські права, так і персональні права, пов'язані з захистом візуального образу особи [2]. Особливу увагу дослідник приділяє міжнародним аспектам захисту права на зображення, відзначаючи суттєві відмінності в правових механізмах захисту цього права в різних юрисдикціях. Грір також підкреслює, що технологічний розвиток створює нові виклики для правового регулювання, які вимагають розробки інноваційних правових механізмів.

А. Разон та Ж. Доміно розглядають право на зображення в контексті права на приватність, аналізуючи судову практику та законодавчі акти різних країн [3]. Вони стверджують, що право на зображення є неоднозначним, оскільки може інтерпретуватися як аспект права на приватність або

як окрема категорія інтелектуальної власності. Науковці також досліджують, як різні правові системи розв'язують суперечності між правом на приватність та свободою вираження, особливо коли йдеться про публічних осіб та їхні зображення.

В. Ландес у своїх роботах досліджує економічні аспекти права на зображення, приділяючи особливу увагу механізмам ліцензування [5]. Він стверджує, що договірні відносини між власниками зображень та користувачами можуть сприяти встановленню чітких правил використання зображень, знижуючи ризики порушення прав та забезпечуючи прозорість комерційних операцій.

У контексті медичної візуалізації Р. Дженніфер і Е. Антуанетта аналізують етичні та правові аспекти використання медичних зображень [6]. Вони підкреслюють, що використання таких зображень без попередньої згоди пацієнтів не лише порушує приватність, а й може мати серйозні юридичні наслідки для медичних закладів. Вчені наголошують на необхідності впровадження сучасних технологічних рішень для захисту конфіденційності медичних даних.

Д. Флейрі розглядає етичні принципи, що повинні лежати в основі використання медичних зображень [7]. Він наголошує на важливості інформованої згоди та поваги до автономії пацієнта як основи етичної практики в медичній візуалізації. Дослідник також аналізує вплив культурних та соціальних факторів на сприйняття приватності в контексті використання медичних зображень.

М. Кавана та співавтори досліджують проблеми доступу до медичних зображень у глобальному контексті, акцентуючи увагу на нерівності у доступі до сучасних технологій візуалізації між країнами з різним рівнем економічного розвитку [11]. Вони також аналізують роль медичної грамотності у забезпеченні правильної інтерпретації результатів медичної візуалізації пацієнтами.

Незважаючи на значний доробок науковців, залишаються дискусійними або невирішеними кілька аспектів правового регулювання права на зображення. Зокрема, суперечливим залишається питання балансу між комерційним використанням зображень та захистом приватності, особливо в контексті соціальних мереж та цифрових платформ. Також потребують подальшого дослідження механізми гармонізації міжнародних та національних стандартів захисту права на зображення в умовах глобалізації.

Недостатньо дослідженими залишаються правові аспекти використання штучного інтелекту для аналізу медичних зображень, зокрема питання відповідальності за помилкові діагнози, засновані на автоматизованому аналізі. Крім того, потребують додаткового вивчення правові механізми забезпечення рівного доступу до технологій медичної візуалізації в різних регіонах світу, особливо в контексті соціально-економічних диспропорцій між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.

**Метою** даної статті є комплексний аналіз правового регулювання права на зображення.

**Виклад основного матеріалу.** Правове регулювання права на зображення ґрунтується на переконанні, що кожна особа має виключне право контролювати використання свого візуального образу. Це право базується на принципі, що лише сама особа має право отримувати вигоди від відтворення свого зображення та забезпечувати збереження своєї приватної сфери. Навіть якщо право на зображення належить до категорії інтелектуальної власності, воно перебуває під впливом конституційних цінностей, таких як свобода вираження та право на приватність [1].

Юридична природа цього права має як економічний, так і моральний вимір. Економічний аспект полягає в тому, що власник зображення має право отримувати фінансову винагороду від комерційного використання свого образу. Моральний вимір пов'язаний із захистом гідності та особистісної цілісності, що є особливо важливим для публічних осіб, чиє зображення може використовуватися комерційними структурами без попередньої згоди. Як зазначає М. Мадоу, порушення цього права може призвести до серйозних моральних та юридичних наслідків для особи [1].

Одним із ключових елементів правового регулювання є поділ на суб'єктивний і об'єктивний аспекти. Суб'єктивний аспект зосереджується на згоді особи на використання її зображення. Він передбачає, що будь-яке відтворення або використання зображення без попередньої згоди є незаконним. Цей підхід забезпечує право особи самостійно вирішувати, чи бажає вона, щоб її зображення було використано для комерційних або інших цілей. На офіційному сайті Міністерства юстиції США, зазначено, що поширення інтимних зображень або відео без згоди особи порушує її приватність і може бути незаконним. [4].

Об'єктивний аспект полягає у визнанні самого зображення як об'єкта інтелектуальної власності. Це означає, що зображення має певну вартість і може бути використане як майнове благо. Правова охорона охоплює не лише процес відтворення, а й комерційну експлуатацію зображення. У цьому контексті важливо враховувати, що навіть якщо зображення створено у публічному просторі, його використання без згоди особи, що зображена, суперечить принципам захисту приватності [1].

Проблематика використання зображення набуває особливого значення в контексті захисту приватності. Право на зображення тісно пов'язане з правом на приватність, оскільки зображення



може містити інформацію, яка дозволяє ідентифікувати особу. На думку С. Грір, зображення є відображенням справжньої особистості, і тому його несанкціоноване використання може порушувати приватність і права людини [2]. Це особливо актуально для публічних осіб, чий зображення часто використовують для реклами або інших комерційних цілей без їхньої згоди.

Важливим питанням є також баланс між свободою вираження та правом на приватність. З одного боку, свобода вираження є конституційним правом, яке дозволяє вільно поширювати інформацію, у тому числі й візуальну. З іншого боку, право на приватність гарантує, що особа зможе контролювати використання свого образу. У цьому контексті виникає необхідність визначення меж, за яких комерційне використання зображення не порушує права власника. М. Мадоу приходять до висновку, що необхідно встановлювати чіткі критерії для визначення незаконного використання зображення [1].

Хоча право на зображення належить до категорії інтелектуальної власності, його правовий статус має деякі особливості. Авторські права традиційно належать художникам та творцям, однак право на зображення охоплює також питання персональних прав. Закон про авторське право, з одного боку, обмежує це право лише для графічних митців, але з іншого – права особи на її зображення розширюються за рахунок особистісних прав. Це означає, що незалежно від того, хто створив зображення, особа, яка є об'єктом цього зображення, має право контролювати його використання. А. Разон та Ж. Доміно, це право є ключовим елементом для забезпечення монетизації особистого образу, а також збереження особистісної гідності [3].

Комерціалізація зображення без попередньої згоди порушує не лише права власника, але й створює ризики для його репутації та економічних вигод. Особливо це стосується публічних осіб, чий зображення може використовуватися рекламодавцями або іншими комерційними структурами без дозволу. Така ситуація призводить до конфлікту між правом на приватність і свободою економічної діяльності, що вимагає пошуку ефективних механізмів регулювання цього процесу.

Міжнародне право відіграє важливу роль у захисті права на зображення. За даними досліджень, правове регулювання цього права базується на низці міжнародних договорів і конвенцій, серед яких важливе місце займають положення Європейської конвенції з прав людини (ECHR) та Статут ООН. Наприклад, згідно з ECHR, кожна людина має право на приватне та сімейне життя, що включає й право на захист особистого образу [1]. Крім того, визнання права на зображення може бути знайдено у Загальній декларації прав людини, зокрема в статтях, що гарантують право на приватність та особисту недоторканість.

Також важливою є регуляція цього права на регіональному рівні. У багатьох країнах право на зображення вважається окремою галуззю права, яка інтегрується до системи інтелектуальної власності. Наприклад, у США та країнах Європи застосовуються різноманітні законодавчі акти, що регулюють використання зображень, забезпечуючи права власників як з точки зору авторського права, так і з точки зору персональних прав. Однак незважаючи на існуючі правові механізми, виникають численні суперечності, пов'язані з визначенням меж комерційного використання зображення без попередньої згоди особи.

Суб'єктивний аспект права на зображення передбачає, що особа, чий зображення використовується, має право давати або відмовлятися від його використання. Це означає, що будь-яке відтворення, копіювання або комерціалізація зображення без попередньої згоди порушує це право. Відсутність згоди є однією з ключових ознак незаконного використання зображення, що може стати підставою для судових позовів та стягнення компенсацій. Також слід зазначити, що недотримання принципу інформованої згоди є основною причиною порушень прав на зображення [4].

Об'єктивний аспект полягає у визнанні самого зображення як об'єкта інтелектуальної власності. Незалежно від того, хто створив зображення, воно має свою економічну та моральну вартість, що підлягає охороні законом. Це дозволяє власнику зображення контролювати його комерційне використання та отримувати винагороду від його відтворення. Таким чином, юридичний захист зображення охоплює як питання авторського права, так і персональних прав особи. Це підтверджує необхідність узгодження правових норм, що регулюють використання зображень, з метою забезпечення як економічних, так і етичних інтересів власників [1].

Однією з найактуальніших проблем сучасного права є питання комерціалізації зображення без попередньої згоди особи. Незаконне використання зображення може не лише порушувати право на приватність, а й створювати фінансові збитки для власника, позбавляючи його можливості отримувати винагороду за комерційне використання свого образу. Як зазначає М. Мадоу, використання особистого зображення без дозволу суперечить як моральним, так і економічним інтересам особи [1].

Проблема комерціалізації стає ще гострішою у випадках, коли зображення використовується публічними фігурами без їхньої згоди, що часто призводить до судових позовів та конфліктів між

правовласниками та комерційними структурами. Така практика викликає серйозні суперечності між правом на свободу вираження та правом на захист приватності. Законодавство багатьох країн поступово адаптується до цих викликів, проте ще залишається багато не вирішених питань щодо визначення меж комерційного використання зображень, зокрема у публічних місцях.

Міжнародне право надає важливу основу для захисту права на зображення, яке розглядається як частина загальних прав людини. Наприклад, Європейська конвенція з прав людини (ECHR) гарантує право на приватне та сімейне життя, що включає право на захист особистого образу. Крім того, Статут Організації Об'єднаних Націй та Загальна декларація прав людини визнають право на приватність як фундаментальне. Це створює міжнародну правову базу, яка надалі може бути використана для розробки національного законодавства, спрямованого на захист права на зображення [1].

На регіональному рівні, у багатьох країнах право на зображення інтегроване в систему інтелектуальної власності. Наприклад, у США та країнах Європи існують законодавчі акти, які регламентують використання зображень як у контексті авторського права, так і з точки зору персональних прав. Однак виникають питання, пов'язані з визначенням власника зображення у випадках спільного створення або коли зображення було отримано у публічному просторі. Ці питання залишаються предметом активних дискусій серед правознавців і судових органів [2;3].

Незважаючи на те, що існують численні законодавчі та нормативні акти, які спрямовані на захист права на зображення, їх реалізація часто стикається з численними викликами. По-перше, існує проблема забезпечення ефективного контролю за дотриманням законодавства. Недостатні ресурси правоохоронних органів, слабка система моніторингу та відсутність чітких механізмів застосування санкцій призводять до того, що порушення прав часто залишаються безкарними.

По-друге, швидкий розвиток технологій створює нові форми порушень, до яких законодавство не завжди встигає адаптуватися. Наприклад, цифрове копіювання та поширення зображень через інтернет дозволяють зловмисникам швидко розповсюджувати матеріали без згоди правовласника. Як зазначає С. Грір, сучасні цифрові технології вимагають створення нових правових інструментів, які б могли ефективно протидіяти таким загрозам [2].

Також важливим викликом є забезпечення балансу між комерційними інтересами та захистом прав особи. Часто комерційні структури прагнуть використовувати зображення для отримання фінансової вигоди, що суперечить праву особи на контроль за використанням свого образу. Це призводить до численних судових суперечок, де вирішальним стає питання визначення законності використання зображення без попередньої згоди [1].

Одним із можливих шляхів вирішення проблеми несанкціонованого використання зображень є впровадження систем ліцензування. Умовою ліцензування є укладення договорів, за якими власники зображень надають право на їх використання за певну винагороду. Це дозволяє не лише захистити права особи, а й забезпечити законну комерційну експлуатацію її образу. Як відзначає В. Ландес, договірні відносини між власниками зображень та користувачами можуть сприяти встановленню чітких правил і процедур, що регулюють використання зображень [5]. Такий підхід дозволяє знизити ризики порушення прав та забезпечити прозорість комерційних операцій.

Сучасне медичне право також активно розвивається в контексті захисту прав на медичне зображення. Право на медичне зображення є важливим для забезпечення якості медичних послуг, оскільки воно дозволяє контролювати використання зображень, отриманих під час діагностики та лікування. Законодавство, що регулює медичну візуалізацію, охоплює як конституційні норми, так і спеціальні нормативні акти, що визначають стандарти безпеки та етичної практики у використанні медичних зображень.

Як зазначає Р. Дженніфер і Е. Антуанетта, використання медичних зображень без попередньої згоди пацієнта порушує не лише приватність, а й може призводити до серйозних юридичних наслідків [6]. При цьому важливо, щоб медичні установи впроваджували сучасні заходи безпеки, такі як шифрування даних, контроль доступу та регулярний аудит систем, для запобігання несанкціонованому доступу до медичних зображень.

Окрім чисто юридичних норм, важливу роль у регулюванні права на зображення відіграють етичні та моральні принципи. Медичні та правозахисні організації підкреслюють, що право на приватність є невід'ємною складовою людської гідності. Як зазначає Д. Флейрі, етична відповідальність медичних працівників полягає у забезпеченні того, щоб будь-яке використання зображень пацієнтів відбувалося з повагою до їхніх особистих прав та автономії [7]. При цьому особлива увага приділяється отриманню інформованої згоди, яка є основою етичної практики у будь-якій сфері охорони здоров'я.

Етичний підхід до використання зображень також вимагає врахування соціально-економічних та культурних чинників, що впливають на сприйняття приватності. Наприклад, у випадках, коли

зображення використовується в публічних кампаніях або рекламі, необхідно забезпечити, щоб особа, чие зображення використовується, не зазнавала дискримінації або образ. Таким чином, етичний аспект правового регулювання права на зображення стає надзвичайно багатограним і потребує постійного обговорення серед фахівців різних галузей.

Попри існуючі правові норми, практика показує, що механізми захисту права на зображення потребують подальшого вдосконалення. Однією з основних проблем є недостатня адаптація законодавства до швидкого розвитку цифрових технологій, що дозволяють легко копіювати та поширювати зображення. У цьому контексті необхідно розробити нові правові інструменти, які б дозволили оперативно реагувати на нові виклики. Наприклад, розширення систем ліцензування, запровадження електронних баз даних з правами на зображення та посилення санкцій за їхнє порушення можуть стати важливими кроками на цьому шляху.

Ще одним викликом є забезпечення ефективного застосування правових норм. Незважаючи на те, що законодавство у багатьох країнах передбачає захист права на зображення, його реалізація часто ускладнюється недосконалістю системи правозастосування, відсутністю спеціалізованих органів контролю та недостатнім фінансуванням. Тому необхідно забезпечити не лише розробку нових нормативно-правових актів, а й створення ефективних механізмів їхнього впровадження та моніторингу.

У контексті глобалізації важливою є також гармонізація правових норм між різними країнами. Міжнародні договори, такі як Європейська конвенція з прав людини, Загальна декларація прав людини ООН та інші, створюють базу для узгодження правових стандартів у сфері захисту особистого зображення. Таке інтернаціональне співробітництво дозволяє не лише підвищити рівень захисту прав осіб, а й сприяти розвитку єдиної системи правового регулювання, що відповідає сучасним викликам цифрової епохи.

На регіональному рівні, наприклад, в Африканському контексті, певні документи, такі як Африканська хартія, а саме стаття 5 зазначає, що «кожна особа має право на повагу до гідності, властивої людській істоті, та на визнання її правосуб'єктності», а також стаття 9 де «кожна особа має право отримувати інформацію та висловлювати і поширювати свої погляди відповідно до закону». Ці положення можуть бути інтерпретовані як основа для захисту особистих прав, включаючи право на зображення [8]. Аналогічно, у країнах Азії та Латинської Америки існують власні моделі правового регулювання, які враховують місцеві культурні та соціальні особливості, що, однак, потребують подальшої інтеграції з міжнародними стандартами.

Особливе місце серед правових питань займає сфера медичної візуалізації. Право на медичне зображення має критичне значення для забезпечення якості діагностики та лікування, адже воно дозволяє контролювати використання зображень, отриманих під час медичних процедур. Законодавство, що регулює цю сферу, поєднує конституційні принципи, адміністративні норми та судову практику, створюючи комплексну систему захисту як прав пацієнтів, так і прав медичних установ.

Наприклад, у США законодавство щодо медичних зображень тісно пов'язане з положеннями Закону про переносність та підзвітність медичного страхування (HIPAA), що забезпечують конфіденційність медичних даних. Водночас, судова практика у цій сфері свідчить про те, що несанкціоноване використання медичних зображень може призводити до значних юридичних санкцій і впливати на репутацію медичних установ. Тому ефективне правове регулювання медичної візуалізації вимагає не лише створення відповідних нормативних актів, а й впровадження сучасних технологічних засобів захисту, зокрема шифрування та контролю доступу [9].

Доступ до медичних зображень є важливим аспектом охорони здоров'я, оскільки він безпосередньо впливає на якість лікування та клінічні результати. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Організація Об'єднаних Націй визнають, що рівний доступ до медичних технологій є критичним для забезпечення здоров'я населення. Проте між країнами з високим та низьким рівнем доходів існує значна нерівність у доступі до сучасних методів візуалізації.

Дослідження показують, що в країнах з низьким рівнем доходів кількість медичних пристроїв суттєво нижча порівняно з розвиненими країнами. Наприклад, згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість пристроїв для візуалізації в деяких регіонах може становити лише 0,5 пристроїв на 10 000 осіб, тоді як у розвинених країнах цей показник у кілька разів вищий [10]. Це створює серйозні виклики для систем охорони здоров'я, оскільки обмежений доступ до медичних зображень може призвести до затримок у діагностиці та лікуванні хвороб.

Окрім технічних аспектів, важливим є підвищення рівня медичної грамотності населення. Доступ пацієнтів до своїх медичних зображень може сприяти підвищенню їхньої обізнаності про стан здоров'я та активнішій участі у процесі лікування. Проте, як зазначають М. Кавана, та співавтори, без належного супроводу фахівців пацієнти можуть неправильно інтерпретувати отримані дані, що потенційно може завдати шкоди [11]. Тому необхідно розробляти чіткі інструкції та рекомендації

для пояснення результатів медичної візуалізації, забезпечуючи баланс між прозорістю та захистом від некоректного тлумачення.

Соціально-політичні чинники відіграють важливу роль у забезпеченні рівного доступу до медичних зображень. Політична нестабільність, системна дискримінація та економічні обмеження можуть значно вплинути на доступність сучасних медичних технологій у малорозвинених країнах. Ці чинники не лише ускладнюють забезпечення медичної допомоги, але й посилюють існуючі нерівності в охороні здоров'я [12].

Ініціативи, спрямовані на покращення доступу до медичних послуг, включають розвиток мобільних клінік, впровадження телемедицини та створення партнерств між урядами та міжнародними організаціями. Такі проекти можуть допомогти зменшити розрив між високорозвиненими країнами та країнами, що розвиваються, забезпечуючи необхідні технології для діагностики та лікування [13]. Водночас, важливо враховувати етичні аспекти цих ініціатив, адже збільшення доступу до медичних зображень повинно відбуватися за умов повної прозорості та захисту прав пацієнтів.

Міжнародні та національні нормативно-правові акти відіграють ключову роль у регулюванні права на зображення та медичної візуалізації. У Європейському Союзі, наприклад, правове регулювання базується на положеннях Європейської конвенції з прав людини, зокрема на статті 8, яка гарантує право на приватне та сімейне життя. Також важливим є Статут Організації Об'єднаних Націй та Загальна декларація прав людини, що визнають право на приватність як фундаментальне. Ці міжнародні документи створюють основу для гармонізації національного законодавства у сфері захисту права на зображення [1].

На регіональному рівні, у різних країнах діють свої моделі правового регулювання, що враховують місцеві культурні та соціальні особливості. Наприклад, у багатьох країнах Північної Америки та Європи право на зображення інтегроване у систему авторського права, тоді як у деяких країнах Латинської Америки існують окремі нормативні акти, що регулюють питання використання зображень у комерційних цілях. Проте, незважаючи на численні позитивні аспекти, виникає потреба у постійному вдосконаленні нормативних механізмів для врахування новітніх технологій та глобальних викликів [2;3].

Правове регулювання в галузі медичної візуалізації охоплює декілька категорій законодавства:

1. Конституційне право. Це основа, що встановлює фундаментальні принципи прав людини та обов'язки держави щодо забезпечення доступу до охорони здоров'я. Конституційне право визначає, що кожна особа має право на приватне життя, що включає захист особистого зображення [7].

2. Законодавче право. Адміністративні акти та нормативні документи, що регламентують стандарти надання медичних послуг, включаючи вимоги до використання медичних зображень, є важливими для забезпечення належного рівня охорони здоров'я. Ці документи також містять положення щодо захисту конфіденційності та прав пацієнтів.

3. Судова практика. Рішення судів створюють прецеденти, які визначають правовий статус використання зображень, а також встановлюють межі застосування санкцій за порушення права на зображення. Ці рішення мають важливе значення для розвитку правової системи у сфері охорони здоров'я [6].

У контексті збройних конфліктів міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції та їх додаткові протоколи, гарантує захист медичних установ та персоналу. Ці документи встановлюють, що під час бойових дій держава зобов'язана забезпечити безпеку медичних послуг, транспортних засобів та самих медичних установ, що є критично важливим для забезпечення права на медичну допомогу [9]. Проте, як показує практика, імплементація цих норм різниться в залежності від країни, що вимагає постійної адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів.

Незважаючи на наявність розвинених законодавчих механізмів, реалізація правового захисту зображення стикається з низкою викликів. По-перше, існує проблема недостатнього фінансування та ресурсного забезпечення органів, відповідальних за моніторинг та впровадження законодавчих норм. Без належного контролю порушення прав можуть залишатися безкарними, що негативно впливає на ефективність системи захисту. По-друге, швидкий розвиток технологій створює нові форми порушень, до яких законодавство не завжди встигає адаптуватися. Це вимагає постійного перегляду та оновлення правових норм, а також впровадження сучасних технологічних засобів, що дозволяють оперативно реагувати на нові загрози [9].

Доступ до медичної візуалізації є ключовим елементом сучасної охорони здоров'я, оскільки він безпосередньо впливає на якість діагностики та лікування. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та ООН визнають рівний доступ до медичних технологій як важливий чинник досягнення сталого розвитку та забезпечення здоров'я населення [13, 9]. Проте існують значні розбіжності між країнами з високим доходом (НІС) та країнами з низьким та середнім доходом (LMIC). Напри-

клад, за даними ВООЗ, кількість пристроїв для медичної візуалізації в регіонах з низьким рівнем доходів може становити лише 0,5 пристроїв на 10 000 осіб, у той час як у розвинених країнах цей показник у кілька разів вищий [10]. Ці диспропорції створюють додаткові виклики для забезпечення рівного доступу до медичних послуг.

Окрім технічних аспектів, важливим є підвищення рівня медичної грамотності населення, що дозволить пацієнтам краще розуміти результати медичних досліджень та брати активну участь у власному лікуванні. Проте надмірна прозорість може призводити до неправильного тлумачення складних даних без професійного супроводу, що вимагає розробки спеціалізованих інструкцій для пацієнтів [11].

Міжнародні документи, такі як Європейська конвенція з прав людини, Загальна декларація прав людини ООН та інші, створюють загальну правову базу для захисту права на приватність та особисте зображення. Ці документи визнають право на приватне та сімейне життя, що включає захист особистого образу, і встановлюють стандарти, які мають бути інтегровані в національне законодавство [1]. У Європейському Союзі правове регулювання базується на статті 8 конвенції, яка гарантує непорушність приватного життя, а також на положеннях інших міжнародних договорів.

На локальному рівні країни розробляють власні правові механізми, що враховують культурні та соціальні особливості регіону. Наприклад, у країнах Африки та Латинської Америки існують специфічні нормативні акти, які регулюють питання використання зображень, однак їхня ефективність залежить від місцевих умов та рівня розвитку правової системи. Це свідчить про необхідність постійного вдосконалення та гармонізації нормативних актів із міжнародними стандартами, що дозволить забезпечити належний рівень захисту прав особи [2; 3].

Правове регулювання медичної візуалізації охоплює декілька основних категорій законодавства. По-перше, конституційне право встановлює фундаментальні принципи, що гарантують право на охорону здоров'я та приватність. По-друге, законодавчі акти та нормативні документи визначають стандарти надання медичних послуг, включаючи використання медичних зображень. Нарешті, судова практика створює прецеденти, що допомагають вирішувати спори, пов'язані з несанкціонованим використанням медичних зображень та порушенням прав пацієнтів [6, 7].

Міжнародне гуманітарне право також відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки медичних установ та персоналу під час збройних конфліктів. Женевські конвенції та їх додаткові протоколи встановлюють обов'язок держав захищати медичні засоби та персонал, що є особливо важливим для медичних зображень, отриманих у кризових умовах [9]. Проте імплементація цих норм часто є неоднорідною, що створює додаткові виклики для забезпечення єдиного стандарту захисту.

Однією з основних проблем є недостатня ефективність системи правозастосування. Незважаючи на наявність законодавчих актів, їхнє практичне застосування часто стикається з труднощами через обмежені ресурси, відсутність спеціалізованих органів контролю та швидкий розвиток технологій. Це призводить до того, що порушення прав часто залишаються безкарними, що негативно впливає на рівень довіри до системи охорони здоров'я [9].

Крім того, виклики пов'язані з технологічним розвитком вимагають постійного оновлення правових норм. Нові технології, зокрема штучний інтелект, дозволяють ефективно аналізувати медичні зображення, але водночас створюють ризики несанкціонованого доступу та витоку чутливої інформації. Тому важливо інтегрувати новітні технологічні засоби захисту у правове регулювання, забезпечуючи відповідні механізми контролю та аудиту [5].

У світлі вищезазначених викликів необхідно розробляти нові правові механізми, які дозволять ефективно захищати право на зображення та забезпечувати належний рівень захисту медичних даних. Одним із перспективних напрямків є впровадження систем ліцензування, що дозволять власникам зображень укладати договірні відносини з користувачами, забезпечуючи економічну винагороду та юридичний захист. Також важливо розробити єдину нормативно-правову базу, яка б гармонізувала вимоги міжнародного та національного законодавства, що дозволить мінімізувати суперечності між різними правовими системами.

Подальші дослідження мають зосередитися на розробці ефективних технологічних засобів захисту, таких як сучасні алгоритми шифрування, системи автентифікації та моніторингу. Інтеграція цих рішень із правовою базою дозволить створити комплексну систему, здатну оперативно реагувати на нові загрози та забезпечувати високу якість охорони здоров'я. Водночас, важливо дослідити соціально-політичні та етичні аспекти використання зображень, зокрема забезпечення доступу до медичної візуалізації для всіх верств населення та підвищення медичної грамотності.

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що правове регулювання права на зображення є складною та багатогранною проблемою, яка охоплює як аспекти інтелектуальної власності, так і право на приватність особи. Сучасне законодавство визнає право особи на власне зображення як фундаментальний елемент її інтелектуальних та персональних прав, проте виникає

ють численні суперечності між різними конституційними цінностями, зокрема між свободою вираження та правом на приватність.

Розвиток цифрових технологій створює нові виклики для захисту зображення, зокрема через несанкціоноване розповсюдження та комерціалізацію без попередньої згоди особи. Сучасні правові норми повинні враховувати як суб'єктивні, так і об'єктивні аспекти цього права, забезпечуючи баланс між економічними інтересами та захистом особистої гідності. Інтеграція міжнародних стандартів із національним законодавством є необхідною умовою для ефективного захисту прав осіб у глобалізованому світі.

У сфері медичної візуалізації проблема набуває особливої актуальності, оскільки доступ до медичних зображень без належного контролю може негативно вплинути на якість діагностики та лікування, а також порушувати права пацієнтів. Тому важливо забезпечити як юридичний, так і технологічний захист цих даних, впроваджуючи сучасні засоби контролю та моніторингу.

Подальші дослідження повинні спрямовувати зусилля на розробку універсальних правових механізмів, що враховують специфіку цифрової епохи, а також на впровадження інноваційних технологій для забезпечення високого рівня захисту медичних даних. Лише комплексний підхід, який об'єднує етичні, юридичні та технологічні компоненти, дозволить забезпечити належний рівень захисту права на зображення та сприятиме подальшому розвитку систем охорони здоров'я у глобальному масштабі.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Madow M. Private Ownership of Public Image: Popular Culture and Publicity Rights. *California Law Review*. 1993. Vol. 81, № 1. P. 125–240. DOI: <https://doi.org/10.2307/3480785>.
2. Greer C.J. International Personality Rights and Holographic Portrayals. *Indiana International & Comparative Law Review*. 2017. Vol. 27, № 2. P. 247–276. DOI: <https://doi.org/10.18060/7909.0052>.
3. Razon A.K., Domino J.J. Open Book: An Analysis of the Celebrity's Right to Privacy. 2013. URL: [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=3413328](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3413328) (дата звернення: 01.02.2025).
4. U.S. Department of Justice. Sharing of Intimate Images Without Consent: Know Your Rights. URL: <https://www.justice.gov/atj/sharing-intimate-images-without-consent-know-your-rights> (дата звернення: 01.02.2025).
5. Madow M. Private Ownership of Public Image: Popular Culture and Publicity Rights. *California Law Review*. 1993. Vol. 81, № 1. P. 125–240. DOI: <https://doi.org/10.2307/3480785>.
6. Ren J., Esce A. Ethics in Practice: Autonomy and Shared Decision-Making. AAO-HNS Bulletin. 2024. 14 листопада. URL: <https://bulletin.entnet.org/clinical-patient-care/article/22926489/ethics-in-practice-autonomy-and-shared-decisionmaking> (дата звернення: 01.02.2025).
7. Flarey D. Health Care Ethics and Informed Consent: A Comprehensive Guide. AIHCP. 2024. URL: <https://aihcp.net/2024/10/14/health-care-ethics-and-informed-consent-a-comprehensive-guide> (дата звернення: 01.02.2025).
8. Організація африканської єдності. Африканська хартія прав людини і народів (Банджувльська хартія). Банджул, 1981. URL: [https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011\\_-\\_african\\_charter\\_on\\_human\\_and\\_peoples\\_rights\\_e.pdf](https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf) (дата звернення: 01.02.2025).
9. UFO Themes. Medical ethics: Principles and application in radiology. Radiology Key. 2024. URL: <https://radiologykey.com/medical-ethics-principles-and-application-in-radiology> (дата звернення: 01.02.2025).
10. Wikipedia. List of landmark court decisions in the United States. 2023. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/List\\_of\\_landmark\\_court\\_decisions\\_in\\_the\\_United\\_States](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_landmark_court_decisions_in_the_United_States) (дата звернення: 01.02.2025).
11. Kavanagh M. M. та ін. Laws for health and care worker protection and rights: A study of 182 countries. *PLOS Global Public Health*. 2024. Vol. 4, № 12. Article e0003767. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pgph.0003767>.
12. Elsevier-elibrary.com. Introduction to Radiologic and Imaging Sciences and Patient Care. 2019. URL: [https://elsevier-elibrary.com/contents/fullcontent/15189552/epubcontent\\_v2/OEBPS/xhtml/CHP024.xhtml](https://elsevier-elibrary.com/contents/fullcontent/15189552/epubcontent_v2/OEBPS/xhtml/CHP024.xhtml) (дата звернення: 01.02.2025).
13. Applied Radiology. Working at the Intersection of Radiology and Global Health Equity. 2020. URL: <https://appliedradiology.com/articles/working-at-the-intersection-of-radiology-and-global-health-equity> (дата звернення: 01.02.2025).

УДК 329.1/6:316.3 (477)(045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.79>

## ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ЯК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ (ДЕРЖАВИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ): ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ

Янчак П.О.,

*аспірант кафедри конституційного права**Львівського національного університету імені Івана Франка*

**Янчак П.О. Принципи належної діяльності політичних партій в сучасних умовах розвитку України як конституційної держави (держави конституційної демократії): виклики воєнного стану.**

У статті досліджено принципи належної діяльності політичних партій в сучасних умовах розвитку України як конституційної держави (держави конституційної демократії) крізь призму викликів воєнного часу. Зазначено, що діяльність політичних партій, спрямована проти України, є надзвичайно небезпечною в умовах війни, оскільки може підривати національну безпеку, суверенітет та територіальну цілісність держави, що може призвести до знищення України. Конституція України забороняє створення та діяльність партій, якщо їхні цілі суперечать національним інтересам, а саме: ліквідації незалежності, зміні конституційного ладу насильницьким шляхом, порушенню суверенітету чи територіальної цілісності, або підриву безпеки держави тощо. Саме тому, Верховний Суд чітко слідує традиціям європейської практики у сфері протиправної діяльності політичних партій. Наголошено, що в межах критеріїв щодо застосування сукупної оцінки доказів, визначених Європейським судом з прав людини, Верховний Суд, апелюючи до практики ЄСПЛ, застосовує принцип «демократії, здатної захистити себе» (або «войовничої демократії»). Акцентовано, що концепцію «войовничої демократії» використовують для обґрунтування заборони політичних партій, чиї програми суперечать основним засадам (принципам) демократії. Утім, застосовуючи цей принцип, держава мусить ретельно зважувати межі й наслідки передбачених заходів, щоб зберегти баланс між правами і свободами людини та потребами захистити суспільство. Застосування цього принципу було підтверджено, наприклад, у контексті засудження нацистського й комуністичного режимів як прикладів руйнівних для демократії сил. Зроблено висновок про те, що в умовах воєнного стану в Україні вирішення судами питання щодо заборони політичних партій ґрунтуються на фундаментальних принципах і цінностях конституційної держави. При цьому принципи належної діяльності політичних партій у сучасних умовах розвитку України як конституційної держави охоплюють: легітимність, прозорість, підзвітність, верховенство права, демократичність, участь у демократичних виборах, дотримання прав і свобод людини і громадянина України. Ці принципи, закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах, визначають основні засади функціонування політичних партій, забезпечуючи їхню відповідальність перед суспільством, і сприяють розвитку України як демократичної та правової держави. Окрім того, політичні партії є реальним показником становлення громадянського суспільства в Україні, виконуючи роль посередника між громадянським суспільством та органами державної влади (державою). Зокрема, вони покликані формулювати, обґрунтовувати й доводити до державної влади вимоги всіх членів суспільства, тим самим підтримуючи зв'язок між ним і державою.

**Ключові слова:** демократія, конституційна держава, політичні партії, конституція, баланс інтересів, громадянське суспільство, принцип войовничої демократії, верховенство права, принцип демократичності, принцип легітимності, принцип прозорості, принцип підзвітності, війна.

**Yanchak P.O. Principles of proper activity of political parties in the modern conditions of Ukraine's development as a constitutional state (state of constitutional democracy): challenges of martial state.**

The article examines the principles of proper activity of political parties in the modern conditions of development of Ukraine as a constitutional state (state of constitutional democracy) through the prism of the challenges of wartime. It is noted that the activities of political parties directed against Ukraine are extremely dangerous in wartime, as they can undermine national security, sovereignty and territorial integrity of the state, which can lead to the destruction of Ukraine. The Constitution of Ukraine prohibits the creation and activity of parties if their goals contradict national interests, namely: the elimination of independence, the change of the constitutional order by force, the violation of sovereignty or territorial integrity, or the

undermining of the security of the state, etc. That is why the Supreme Court clearly follows the traditions of European practice in the field of illegal activities of political parties. It is emphasized that within the criteria for applying the cumulative assessment of evidence determined by the European Court of Human Rights, the Supreme Court, appealing to the practice of the ECHR, applies the principle of "democracy capable of defending itself" (or "militant democracy"). It is emphasized that the concept of "militant democracy" is used to justify the ban on political parties whose programs contradict the basic foundations (principles) of democracy. However, when applying this principle, the state must carefully weigh the limits and consequences of the envisaged measures in order to maintain a balance between human rights and freedoms and the needs to protect society. The application of this principle was confirmed, for example, in the context of condemning the Nazi and communist regimes as examples of forces destructive to democracy. It was concluded that under martial law in Ukraine, the courts' decisions on the issue of banning political parties are based on the fundamental principles and values of a constitutional state. At the same time, the principles of proper activity of political parties in the modern conditions of the development of Ukraine as a constitutional state include: legitimacy, transparency, accountability, the rule of law, democracy, participation in democratic elections, observance of human rights and freedoms of a person and a citizen of Ukraine. These principles, enshrined in the Constitution of Ukraine and other legislative acts, determine the basic principles of the functioning of political parties, ensuring their responsibility to society, and contribute to the development of Ukraine as a democratic and legal state. In addition, political parties are a real indicator of the formation of civil society in Ukraine, acting as an intermediary between civil society and state authorities (the state). In particular, they are called upon to formulate, justify and convey to the state authorities the demands of all members of society, thereby maintaining the connection between them and the state.

**Key words:** democracy, constitutional state, political parties, constitution, balance of interests, civil society, principle of militant democracy, rule of law, principle of democracy, principle of legitimacy, principle of transparency, principle of accountability, war.

*Політичні партії створили демократію,  
і сучасна демократія немислима без партій...  
Тому партії – це не просто придатки до сучасного уряду,  
вони є його центром та відіграють визначальну і творчу роль у ньому.  
Елмер Шатшнайдер. «Партійне урядування»*

**Актуальність проблеми дослідження.** Незважаючи на складний і динамічний перебіг конституційно-правових процесів в Україні та триваючу війну з боку РФ, фундаментом правових реформ залишається її Основний закон та конституційний правопорядок, який забезпечує стабільність людського буття, функціонування легітимної влади, розвиток демократичного суспільства, верховенство прав і свобод людини та громадянина України. Саме тому в сучасних умовах розвитку України як конституційної держави (держави конституційної демократії) на особливу увагу заслуговують проблеми діяльності політичних партій, які безпосередньо пов'язані з процесом функціонування демократичного суспільства. Політичні партії необхідні для розвитку демократії, яка має на меті втілити сподівання народу на належне забезпечення його прав і свобод, а також можливість брати участь у формуванні суспільної волі. Власне, політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між Українським народом і представницьким механізмом держави.

Утім, діяльність наявних політичних партій в Україні не завжди відповідає очікуванням суспільства, а подекуди навіть є протиправною. Так, «новим викликом для Верховного Суду в категорії справ про заборону політичних партій стало формування практики в умовах гостроти становища, що загрожує життю нації, незалежності й безпеці держави, яка ввела воєнний стан, вживши заходів щодо відступу України від своїх зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року (стаття 15)», – наголошує суддя Верховного Суду М. Білак [1, с. 115]. Зокрема, варто вказати на кілька рішень Верховного Суду, у яких акцентовано на забороні діяльності політичних партій через антиукраїнську діяльність. «На прикладі... відео- і текстових повідомлень у месенджері Telegram, які дослідила колегія суддів, можна висувати, що лідеру "Партії Шарія" притаманна українофобська тональність висловлювань, спосіб подачі ним інформації характеризується вибірковістю, елементами маніпулювання й націлений на дискредитацію і підриг авторитету державних органів та інституцій України, конституційного ладу, поширення недовіри і зневіри до державної влади, намаганням нав'язати ущербність і неспроможність української держави існувати і розвиватися, розпалювання ворожнечі й розколу всередині суспільства. Такі зміст і характеристики публічних висловлювань повністю поділяються самою політичною партією "Партія Шарія"» [2], – зазначено в Рішенні Верховного Суду у справі № П/857/1/22.



В одному зі своїх рішень Верховний Суд також наголошував, що дії й виступи лідерів і членів політичної партії «Опозиційна платформа – за життя» (далі – «ОПЗЖ») дають загалом чітке уявлення про авторитарну модель суспільства, пов'язану з «русским міром», яку вони пропагують, а це є несумісним з концепцією «демократичного суспільства». Отже, заборона діяльності цієї партії в умовах воєнного стану має на меті завадити зусиллям, спрямованим на розкол українського суспільства й підштовхування до співпраці з ворогом. Це рішення унеможливить дії тих політиків-колабораціоністів, які упродовж усієї своєї діяльності сповідають проросійську позицію і поділяють фашистську ідеологію «русского міра» [3].

Очевидно, що діяльність політичних партій, спрямована проти України, є надзвичайно небезпечною в умовах війни, оскільки може підривати національну безпеку, суверенітет та територіальну цілісність держави, що може призвести до знищення України. Конституція України забороняє створення та діяльність партій, якщо їхні цілі суперечать національним інтересам, а саме: ліквідації незалежності, зміні конституційного ладу насильницьким шляхом, порушенню суверенітету чи територіальної цілісності, або підриву безпеки держави тощо. Саме тому, Верховний Суд чітко слідує традиціям європейської практики у сфері протиправної діяльності політичних партій.

У межах критеріїв щодо застосування сукупної оцінки доказів, визначених Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ), Верховний Суд, апелюючи до практики ЄСПЛ, неодноразово застосовував принцип «демократії, здатної захистити себе» (або «войовничої демократії») [4; 5]: «На думку колегії суддів, у той час, коли Збройні Сили України, виконуючи свій конституційний обов'язок, боронять від російських окупантів територіальну цілісність і недоторканність України та її суверенітет, інституції демократичної держави теж мають виявити свою "войовничість", захищаючи державу, її демократичний конституційний лад, безпеку, права і свободи її громадян належними правовими засобами. Захист держави, її базових конституційних цінностей від руйнівного впливу політичних партій, які реалізують ідеологічні та пропагандистські наративи агресора, становить таку нагальну суспільну потребу» [6]. Згідно із цією концепцією демократичні держави можуть вживати обмежувальні заходи проти організацій і партій, які прагнуть знищити саму демократію зсередини, наприклад, через заборону політичних партій з антидемократичною програмою. Цей механізм є засобом захисту демократичних цінностей від тих, хто хоче їх усунути.

Цю концепцію використовують для обґрунтування заборони політичних партій, чиї програми суперечать основним засадам (принципам) демократії [7]. Утім, застосовуючи цей принцип, держава мусить ретельно зважувати межі й наслідки передбачених заходів, щоб зберегти баланс між правами і свободами людини та потребами захистити суспільство. Застосування цього принципу було підтверджено, наприклад, у контексті засудження нацистського й комуністичного режимів як прикладів руйнівних для демократії сил.

Отже, в умовах воєнного стану в Україні вирішення судами питання щодо заборони політичних партій ґрунтуються на фундаментальних принципах і цінностях конституційної держави. При цьому принципи належної діяльності політичних партій у сучасних умовах розвитку України як конституційної держави охоплюють: легітимність, прозорість, підзвітність, верховенство права, демократичність, участь у демократичних виборах, дотримання прав і свобод людини і громадянина України. Ці принципи, закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах, визначають основні засади функціонування політичних партій, забезпечуючи їхню відповідальність перед суспільством, і сприяють розвитку України як демократичної та правової держави. Окрім того, політичні партії є реальним показником становлення громадянського суспільства в Україні, виконуючи роль посередника між громадянським суспільством та органами державної влади (державою). Зокрема, вони покликані формулювати, обґрунтовувати й доводити до державної влади вимоги всіх членів суспільства, тим самим підтримуючи зв'язок між ним і державою.

**Ступінь наукової розробки проблеми.** Проблеми становлення й діяльності політичних партій висвітлено і в юридичній науці, і в інших галузях знань, насамперед у сфері політики. Діяльність політичних партій та їхню роль у формуванні демократичних інститутів держави досліджували такі вітчизняні вчені, як М. Білак, О. Бориславська, Б. Бернацький, В. Венгер, С. Головатий, А. Коваленко, Д. Коротков, О. Коцюрба, І. Кресіна, П. Мироненко, А. Мелешевич, В. Нестерович, Н. Пархоменко, І. Музика, С. Рабінович, О. Стойко, В. Чорненський, Ю. Швед та ін.

**Мета статті** – дослідити принципи належної діяльності політичних партій в сучасних умовах розвитку України як конституційної держави (держави конституційної демократії) крізь призму викликів воєнного часу.

**Виклад матеріалу.** У юридичній науці політичні партії розглядаються як форма політичних асоціацій, які є важливим елементом розвитку демократій у суспільстві. Загалом, без розвитку політичних партій не існує демократії. Як слушно зауважує В. Голованько, представницька демократія без партій неможлива. Але потрібно враховувати, що в більшості постсоціалістичних країн через специфіку ста-

новлення й функціонування багатопартійної системи хоча й існує чимало різноманітних партій, проте вони досить слабко сприяють розвитку громадянського суспільства, а інколи й протидіють йому. Адже дуже часто вони мають елітний, поверховий характер, у них відсутні низові партійні організації, які своїми коренями сягали б глибини суспільства. Деякі партії є вождистськими, захищають інтереси лише певних кланів [8, с. 87].

Іноземний дослідник З. Нейман визначає політичну партію як «організацію активних політичних осіб у суспільстві, тих, хто зацікавлений у контролі над державною владою, і хто, домагаючись підтримки народу, змагається з іншою групою або групами, що дотримуються інших поглядів. У такій ролі партія являє собою могутнього посередника між суспільними силами, ідеологіями й офіційними державними інститутами, а також у політичних діях політичної спільноти» [9, р. 396]. Діяльність політичних партій створює необхідну для плюралістичної демократії конкуренцію між політичними силами, політичними лідерами, програмами, платформами, тож на цій основі будують стратегію розвитку України. Окрім того, партії слугують головними організаторами й дійовими особами всіх виборчих кампаній. При цьому, як зазначає О. Коцюруба, «основою взаємовідносин держави і політичних партій є фундаментальне право на свободу об'єднання в політичні партії, на повазі до якого має ґрунтуватися вплив держави на створення та діяльність політичних партій у конституційній демократії» [10, с. 202].

Наголосимо, що в деяких випадках політичні партії або безпосередньо ініціюють становлення й діяльність громадських об'єднань, або активно їм сприяють. Так, на думку В. Венгера, у демократичному суспільстві політичні партії повинні мати інструменти висловлення своєї політичної позиції, навіть якщо їхні представники не входять до складу органів публічної влади. До переліку таких інструментів варто зарахувати можливість проведення партійних політичних публічних заходів, підготовку й подання політичних заяв і документів, проведення мирних зібрань, участь у здійсненні громадського контролю за діяльністю публічної влади тощо. Важливо, щоб така діяльність мала належні правові підстави, а її учасники щонайменше не зазнавали неправомірного тиску, переслідувань чи інших незаконних обмежень [11, с. 311].

Принцип легітимності означає, що політичні партії повинні діяти в межах Конституції України та норм чинного законодавства. Їхнє існування й діяльність мають бути визнані суспільством та відповідати демократичним принципам. Конституційне регулювання діяльності політичних партій в управлінні державою є важливим аспектом реалізації демократичних прав і свобод людини та громадянина України [12]. «Сьогодні саме партії формують уряд та несуть політичну відповідальність за результати його діяльності перед виборцем», – наголошують вчені. Тож політичні партії є «важливим елементом демократичної системи, забезпечуючи зв'язок між владою та суспільством і сприяючи стабільності політичного життя» [13]. Отже, політичні партії відіграють ключову роль у політичній системі держави, представляючи суспільні інтереси та беручи участь у процесі ухвалення державних рішень.

Конституція України визначає основні засади функціонування політичних партій, забезпечуючи їхню належну реєстрацію й діяльність. Чинне законодавство України містить положення про вимоги до створення і реєстрації політичних партій, процедуру участі у виборах, фінансування партійної діяльності, а також про проведення політичних кампаній та декларування їхніх фінансових й інших ресурсів. Важливим аспектом конституційного регулювання є забезпечення рівних можливостей для всіх політичних партій та їхня участь в управлінні державними справами.

Демократичне регулювання діяльності політичних партій в управлінні державою має свою мету – створення умов для вільного вираження волі громадян України та формування відповідального й ефективного уряду [14]. Конституційне регулювання забезпечує принципи, у межах яких політичні партії здійснюють свою діяльність, щоб гарантувати збереження демократичних прав і свобод громадян України.

Отже, конституційне регулювання діяльності політичних партій відіграє важливу роль у забезпеченні демократичного управління державою. Воно покликане створити умови для вільної конкуренції та представництва суспільних інтересів, сприяючи розвитку плюралістичної політичної системи. Основною метою конституційного регулювання є забезпечення рівних умов для діяльності всіх без винятку політичних партій. Це досягається через встановлення прозорих процедур і правил, що стосуються створення й реєстрації політичних партій, їхньої участі у виборах, фінансування і звітності.

Конституція України також встановлює принципи представництва і пропорційності при формуванні представницьких органів державної влади. Це дає змогу гарантувати, що політичні партії, які відображають різні інтереси громадян України, матимуть можливість брати участь в ухваленні рішень на різних рівнях державної влади. Одним із важливих аспектів чинного законодавства є фінансування політичних партій. Так, на державне фінансування парламентських партій 2025 року передбачено 890 млн гривень. У прийнятому Державному бюджеті на 2025 рік, як і попереднього року, закладена сума є меншою, ніж мала би бути за формулою, визначеною в законодавстві. Причина в тому, що фінансування забороненої проросійської партії «ОПЗЖ» знову не закладено у план бюджету. Най-

більше державного фінансування має отримати «Слуга народу» – 519,6 млн гривень. Трохи менше ніж 150 млн передбачено для «Європейської Солідарності», а «Батьківщина», яка на виборах отримала більше голосів, отримує 98,6 млн гривень [15]. Тож чинне законодавство встановлює правила щодо прозорості й контролю за джерелами фінансування політичних партій, щоб запобігти корупції, неприпустимим є і вплив на політичний процес. Отже, державне фінансування статутної діяльності політичних партій є ключовим інструментом підвищення фінансової прозорості діяльності політичних партій.

Правове регулювання діяльності політичних партій має також свої особливості в різних країнах і правових системах. Наприклад, у США це питання не врегульовано ні конституцією, ні спеціальним законом. Організація й діяльність політичних партій у цій державі регулюються законодавством штатів, зокрема законами про вибори. У Великобританії також немає спеціального закону про політичні партії, вони розглядаються в контексті інших громадських організацій. У цих та деяких інших державах (Швеція) законодавець не подає чіткого визначення самого поняття «політична партія», проте в інших державах таке визначення чітко сформульовано. Так, закон про політичні партії Німеччини визначає політичні партії як об'єднання громадян, які постійно або упродовж тривалого часу впливають на формування політичної волі в рамках федерації або землі і прагнуть брати участь у представництві народу [16]. Також у деяких країнах конституції можуть встановлювати певні обмеження на діяльність політичних партій задля захисту національної безпеки чи громадського порядку. В інших країнах, навпаки, акцент може бути зроблений на гарантуванні політичного плюралізму й вільного конкурентного політичного процесу. Окрім того, конституційне регулювання може передбачати механізми вирішення спорів і конфліктів, пов'язаних з діяльністю політичних партій.

Законодавство багатьох держав може встановлювати правові засади для створення й реєстрації партій, а також їхньої участі у виборах та формуванні представницьких органів влади. Це допомагає забезпечити стабільність і передбачуваність політичного процесу, а також захистити партії від свавілля й невиправданого втручання з боку держави. Зрештою, правове регулювання має враховувати не тільки права й інтереси політичних партій, а й спільні інтереси суспільства. Наприклад, чинне законодавство передбачає заборону на екстремістську й ненависницьку риторику чи діяльність політичних партій, яка підриває основні цінності та принципи демократичного суспільства. Так, на сьогодні відповідно до указу Президента України «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій"» [17] в Україні обмежено діяльність таких політичних партій, як: «ОПЗЖ», «Ліва опозиція», «Партія Шарія», «Прогресивна соціалістична партія України», «Держава», «Союз лівих сил», «Опозиційний блок», «Соціалістична партія України», «Наші», «Соціалісти», «Блок Володимира Сальдо».

Загалом, правове регулювання діяльності політичних партій відіграє важливу роль у гарантуванні демократичних норм і принципів у політичній системі. Воно сприяє розвитку багатопартійності, контролю за фінансовими ресурсами й діяльністю партій, а також забезпечує рівні умови для участі політичних партій у політичному процесі [18]. Правове регулювання діяльності політичних партій також відображає принципи демократії й участі громадян України в політичному житті країни, що є важливим аспектом забезпечення політичної стабільності і сталого розвитку Українського суспільства.

Також варто наголосити, що діяльність політичних партій ґрунтується на принципі прозорості, адже діяльність партій має бути відкритою для громадськості. Важливою є прозорість фінансування партій, їхньої внутрішньої структури, ухвалення рішень та участі у виборчих кампаніях [19].

Принцип підзвітності означає, що політичні партії мають звітувати перед своїми виборцями і перед суспільством загалом про свою політичну діяльність [20]. Це передбачає регулярні звіти про фінансову діяльність, політичні рішення й результати роботи.

Важливим серед принципів належної діяльності політичних партій є принцип верховенства права. Цей принцип є фундаментальним для будь-якої конституційної держави. Політичні партії зобов'язані поважати закони й судові рішення, а також брати участь у їхньому формуванні. Так, принцип верховенства права є важливим серед принципів належної діяльності політичних партій. Він означає, що всі, враховуючи політичні партії, повинні діяти в межах закону і що закон має бути застосований однаково до всіх. Це гарантує, що політичні партії не можуть використовувати свою владу для уникнення відповідальності або порушення прав інших громадян України.

Принагідно зазначимо, що принцип верховенства права, або правовладдя, є фундаментальним принципом, що означає, що ніхто не стоїть над законом і закон застосовується однаково до всіх [21]. Для політичних партій це означає, що вони повинні дотримуватися законів і Конституції, попри свою політичну могутність. Це також означає, що вони не можуть використовувати свою владу для уникнення відповідальності за свої дії або для порушення прав інших. Означений принцип є важливим у:

дотриманні виборчого законодавства України – політичні партії повинні дотримуватися правил проведення виборів, враховуючи фінансування кампаній, агітацію і процедури голосування;

прозорість фінансування – фінансові звіти партій мають бути відкритими й доступними для громадськості, щоб забезпечити прозорість і запобігти корупції;

захист прав людини – політичні партії повинні поважати права людини, враховуючи свободу слова, свободу зібрань та інші основні права;

незалежність судової влади – політичні партії не повинні втручатися в роботу судової влади, щоб забезпечити справедливе й неупереджене правосуддя тощо.

Загалом, принцип верховенства права є основою для функціонування демократичного суспільства й забезпечення справедливості і рівності для всіх громадян України.

Зміст принципу демократичності полягає в тому, що політичні партії мають бути демократичними організаціями, де рішення ухвалюються на основі волевиявлення всіх членів партії, забезпечуючи внутрішню демократію й участь в ухваленні важливих рішень [22]. Це означає, що члени партії мають право голосу, можуть брати участь в обговореннях та формуванні партійної політики, а також обирати керівництво партії. Окрім того, принцип демократичності в діяльності політичних партій є важливим для забезпечення їхньої легітимності й ефективності. Демократична партія може краще представляти інтереси своїх членів і суспільства в цілому.

Також політичні партії відіграють ключову роль у виборчому процесі, представляючи інтереси різних груп населення й беручи участь у виборах до різних органів влади. Вони є ключовими суб'єктами політичного життя, які формують політичну волю громадян України та впливають на формування уряду. Партії також відіграють роль у контролі за діяльністю влади, виступаючи як опозиція й висловлюючи критику уряду.

Отже, можна зазначити, що політичні партії є важливим інститутом демократії, що забезпечує участь громадян у політичному житті та сприяє формуванню політичної волі України.

Важливо й те, що діяльність партій не повинна порушувати права і свободи людини, закріплені в Конституції України й міжнародних документах. Діяльність партій в Україні має відбуватися в межах, визначених Конституцією України й міжнародними документами, зокрема, не повинна порушувати права і свободи людини. Це означає, що політичні партії зобов'язані поважати й захищати права і свободи, закріплені в Конституції, такі як право на життя, свободу слова, свободу віросповідання, право на справедливий суд тощо. Окрім того, вони повинні дотримуватися міжнародних стандартів у галузі прав людини, які Україна ратифікувала.

Діяльність партій повинна бути спрямована на захист прав і свобод людини, а не на їх порушення. Це стосується і прав, закріплених у Конституції, і прав, визнаних міжнародними документами. Утім, Конституція й закони України можуть передбачати певні обмеження на діяльність політичних партій, але вони мають бути виправдані і пропорційні, не призводити до свавільного обмеження прав і свобод.

Партії, які порушують права і свободи людини, можуть нести відповідальність: цивільну, адміністративну і кримінальну.

Розглянуті принципи, якщо їх дотримуватися, сприятимуть розвитку сильної, відповідальної й демократичної політичної системи в Україні та власне функціонування нашої держави як держави конституційної демократії.

**Висновки.** Отже, на підставі проведеного аналізу можемо наголосити, що роль політичних партій у демократичному процесі великою мірою залежить від того, наскільки ефективною є їхня політична діяльність і чи відповідає програма їхнього розвитку очікуванням сучасного суспільства. За таких умов надзвичайно важливим є правовий статус політичних партій, ступінь їхнього впливу та місце в системі державних і громадських інституцій. Така діяльність має ґрунтуватися на фундаментальних цінностях і принципах конституційної держави, серед яких найважливіше місце посідає принцип верховенства права та принцип захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білак М. Заборона політичних партій в Україні в контексті правових позицій європейського суду з прав людини. *Судовий захист політичних та громадянських прав і свобод у довоєнний, воєнний і післявоєнний час*: зб. тез доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Острог, 4–5 лип. 2024 р.). Київ: ВАІТЕ, 2024. С. 115–121.
2. Постанова Верховного Суду від 06.09.2022 у справі № П/857/1/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106164240> (дата звернення: 03.08.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 15.09.2022 у справі № П/857/8/22. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vc8\\_2780-22#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vc8_2780-22#Text) (дата звернення: 03.08.2025).

4. European Court of Human Rights. Case of Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey (Applications nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98). Judgment (Grand Chamber) of 13 February 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (viewed on 15.04.2024).
5. European Court of Human Rights. Case of United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey (Application no. 19392/92). Judgment of 30 January 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58128> (viewed on 03.08.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 29.09.2022 у справі № П/857/7/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106621200> (дата звернення: 03.08.2025).
7. Стойко О., Мироненко П. Конституціоналізація концепції войовничої демократії. *Political Studies*. 2024. № 1 (7). С. 7–18. URL: [https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/1\\_Stojko.pdf](https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/1_Stojko.pdf) (дата звернення: 03.08.2025).
8. Головенько В.А. Громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в Україні. *Український соціум*. 2006. № 5 (16). С. 80–93. URL: [https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/10/80-93\\_\\_no-5\\_\\_vol-16\\_\\_2006\\_\\_UKR.pdf](https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/10/80-93__no-5__vol-16__2006__UKR.pdf) (дата звернення: 03.08.2025).
9. Sigmund Neuman. *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1956. 460 p.
10. Коцюруба О.О. Вплив держави на створення та діяльність політичних партій (конституційно-правовий аспект): дис. ... д-ра філос. : 081. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2025. 266 с. URL: [https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/diss\\_Kotsiuruba.pdf](https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/diss_Kotsiuruba.pdf) (дата звернення: 03.08.2025).
11. Венгер В.М., Мелешевич А.А. Політичні партії: конституційні засади функціонування. *Конституційне право: підручник* / [В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич та ін.; за заг. ред. М.І. Козюбри]. Київ: ВАІТЕ, 2021. С. 307–317.
12. Манайло-Приходько Р.Ю., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: Вид-во «РІК-У», 2020. 388 с.
13. Коротков Д.С. Політичні партії України як засіб впливу олігархічної еліти на політичний процес у державі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Питання політології*. 2009. Вип. 14. С. 111–117.
14. Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Г.І. Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.
15. Максимова В. Скільки грошей отримають партії з держбюджету у 2025 році? *Чесно*. 2024. 19 листоп. URL: <https://www.chesno.org/post/6170/> (дата звернення: 03.08.2025).
16. Оропай О.О. Конституційно-правовий статус політичних партій в зарубіжних країнах. *Електронний репозитарій НАВС*. 2014. С. 89–91. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f0234aac-7d18-4a60-94f8-d12f5dda1924/content> (дата звернення: 03.08.2025).
17. Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій»: Указ Президента України від 19.03.2022 № 153/2022. *Офіц. інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1532022-41765> (дата звернення: 03.08.2025).
18. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
19. Ковбас І. Матеріально-правові аспекти заборони діяльності політичних партій у мирний час та в умовах дії воєнного стану: міжнародні стандарти та перспективи для законодавства України. *Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика*: кол. моногр. / за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія: Baltija Publishing, 2022. 986 с.
20. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ: ВАІТЕ, 2018. 908 с.
21. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–184.
22. Політичні партії: теорія та функціональні практики: [навч. посіб.] / О.В. Новакова, Г.С. Агафонова, А.С. Моїсеєва, П.А. Струнін. Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2014. 300 с.